

21-6-83

249

॥ श्रीः ॥

॥ लघुशब्देन्दुशेखरः ॥

महामहोपाध्याय नागेशभट्ट विरचितः ।

श्रीमद्विजयनगर महाराजसंस्कृतकलाशाला प्रधानोपाध्यायेन

महामहोपाध्याय-कलाप्रपूर्णयादि विरुदालंकेतेन

तातोपनामक-सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा

विरचितया गुरुप्रसादाभिलषया स्वरसन्ध्यन्तभागव्याख्यया

तत्त्रियशिल्पेण ।

श्रीमद्विजयनगर महाराजसंस्कृतकलाशाला व्याकरणोपाध्यायेन

व्याकरणशिरोमण्युपाधिधारिणा व्याकरणस्य प्रापकेत्यादिविरुदालंकेतेन

पर्युपनामक-वेङ्कटेश्वरशास्त्रिणा

विरचितया गुरुप्रसादशेषाभिलषया अवशिष्टभागव्याख्यया च समलंकृतः ।

स्वादिसन्ध्यन्तः प्रथमो भागः ।

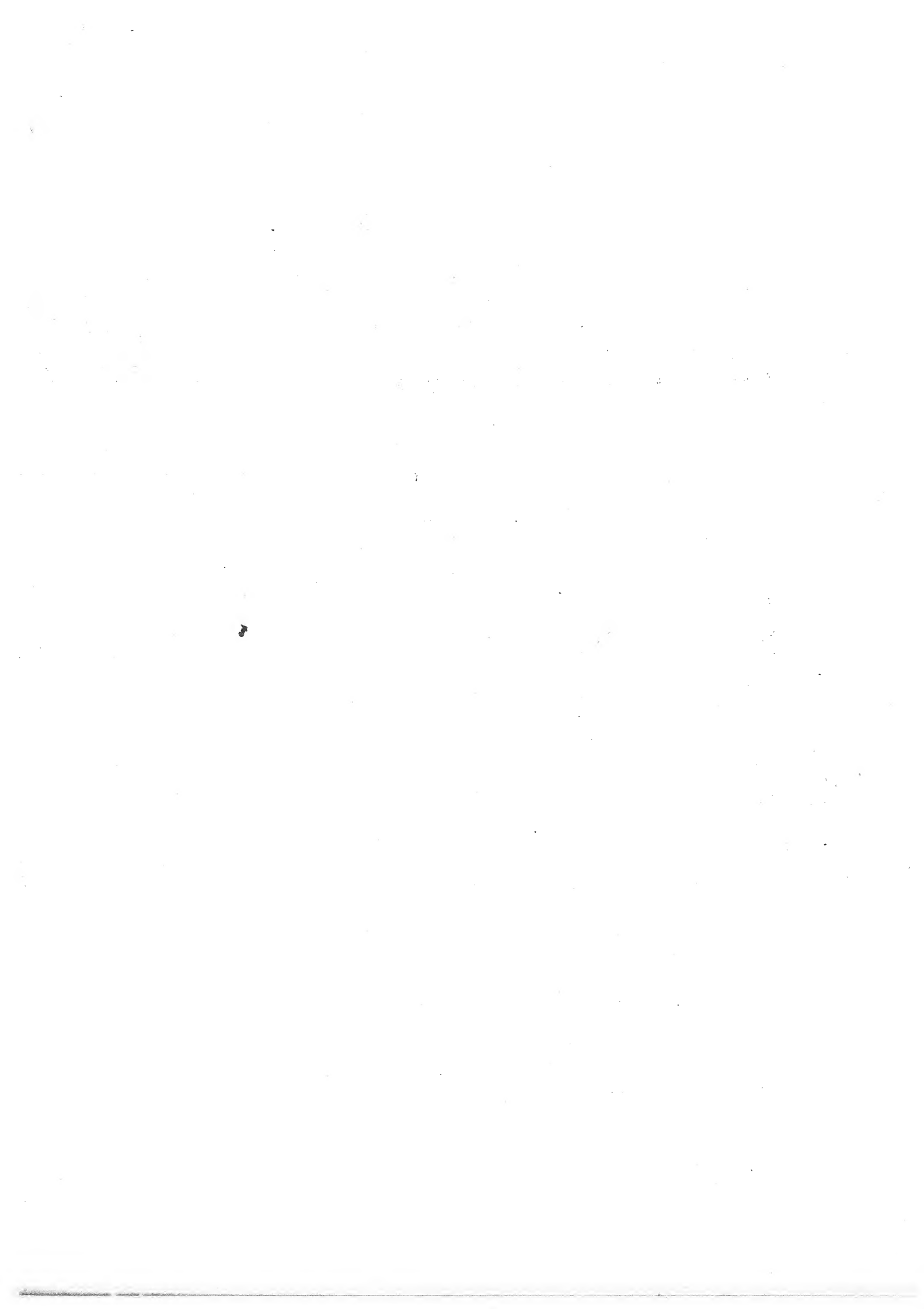
आन्ध्रविश्वकलापरिषदा

कुम्भघोणे

श्रीविद्यामुद्रणालये मुद्रापयित्वा

प्रकाशितो विजयवैतराम् ।

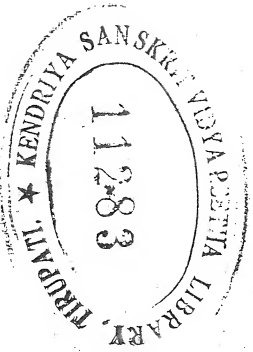
१९४१.

INTRODUCTION

Mahamahopādhyāya Brahmasī Pandit Tata Subbārāya Sāstrīar, Head Pandit of His Highness the Maharāja's Sanskrit College, Vizianagaram, has asked me to write an introduction to his "Guruprasāda" an advanced work on Sanskrit Grammar in which he has ably defended the views of Nāgajibhatta against whom recent writers have levelled their criticisms. Knowing my incompetency to write an introduction to such a learned work, I begged the Pandit to excuse me from taking up the task which only specialists in Sanskrit Grammar may reasonably undertake. But owing to his repeated requests I have at last agreed to put on paper what I know of him and his general Scholarship which if the reader please, he may call an introduction.

Before I proceed further, I may mention a few facts regarding the Pandit's early life and education. He was born in 1867 in a village called Onṭitāṭi Agrahāram about two miles from Vizianagaram. He was the second son of his parents. His father's name was Surya-nārāyaṇāvadhāni and that of his mother Somadevi, His father was styled Avadhāni which means that he mastered a Veda, this being the title given to those who have completed their Study of any one of the three Vedas, Rik, Yajus or Saman. He received elementary education in his vernacular at a school in his own village. While pursuing Vedic studies with his father, he learnt Smārtaṃ from him before his initiation (Upanayanam). He began to learn Sanskrit with a Brahman of the village and being perhaps dissatisfied with him, betook himself as a private student to Pandit Bulusu Subbayyāsāstri, a teacher in the Maharāja's Sanskrit Paṭhaśālā in this town and finished his kāvyas under him. He was in the habit of going to him daily from his village.

P15, Cal, 1, 6, 3
N41

11283

P15, Cal, 1, 6, 3
N41

When he was twelve years old, he began his Vyākaraṇa studies with Pandits Rudrābhaṭṭa, Bucchī Lacchanna Śāstrī and Rāma Śāstrī and finished them when he was twenty. It appears that while he was still a student, he taught Sanskrit Grammar to several young men. Under the same teachers, he studied also Alankāraśāstra. When he was twenty-two, he began his study of Nyāyasastra and continued it with some interruptions at intervals till he was thirty-two. During this period he studied Sūtrabhāṣya with Pandit Kolluru Kāmaśāstrī, one of the distinguished Sanskrit Scholars whom Mahārāja Sir Ānanda Gajapati Rāj gathered round him.

My acquaintance with the Pandit began when he was appointed a teacher in the Mahārāja's Girls' School under my management. While he was connected with that institution, I had opportunities of seeing his teaching and was struck with it. He gave up his post after a short period so that he might have more time at his disposal for his Nyāya Studies. He was subsequently employed as a teacher in the Pāṭhaśālā.

In 1890 he appeared for the Uṛlam Examination in Vyākaraṇa and came out the first among the successful candidates. Some time afterwards, with a view to select the best man for an examinership in Vyākaraṇa the authorities of the Uṛlam Examinations appointed a committee of distinguished scholars presided over by Mahamahopādhyāya Paravastu Rangāchārīar of Vizagapatam and instituted what is generally called Śāstrārṇha between two parties, one party representing the pandits of the Godavary and Krishna Districts and the other those of the Vizagapatam District. The Committee selected Pandit Tātā Subbārāya Śāstrīar as he was the best of those who entered the lists. He was subsequently appointed an examiner in connection with the Vizianagaram Samasthanam Examinations.

As proposals for placing the Sanskrit College under me were being considered by the Vizianagaram Samasthanam authorities, I got him to explain to me a difficult Sanskrit Drama with a view to see in what capacity I might utilise his services should the institution be placed under me. As I was very favourably impressed with his knowledge of Sanskrit literature, he was appointed Head Pandit of it when I took over charge as Principal of the institution in the early part of 1900. With his assistance, I reorganised the Pāṭhaśālā on new lines and got it affiliated to the Government Sanskrit College at Benares as the Oriental Titles Examinations were not yet instituted by the Madras University, Vizianagaram, then became the centre of the Benares Sanskrit Examinations and under his able superintendence the students of the Pāṭhaśālā gained distinction in almost every subject in which they presented themselves for those examinations. This went on for some years and then the Pāṭhaśālā had to sever its connection with the Benares College for reasons which need not be stated here.

A powerful combination of the Kṣatriyas of this district was formed to challenge the title of His Highness the late Mahārāja Sri Vijayarāma Gajapati Rāj to the "Gaddi" of Vizianagaram to whom the Samasthanam was left under a will by His Highness the late Mahārāja Sir Ānanda Gajapati Rāj. As some of the Kṣatriyas alleged that they were near "Gñātiś" of Sir Ānanda Gajapati Rāj, the question of Gotra and Pravara became very important and Mahamahopādhyāya T. Subbārāya Śāstrīar was placed on special duty to study it. He was first sent to Vizagapatam and subsequently to Madras for instructing the Vakils on this intricate question. As the correctness of the translation of the texts made by a Vakīl of the Vizagapatam District Court was challenged by the plaintiff's Vakīl, the Pandit had to go to Pudukkōta to assist a Vakīl of Chief Court of the State, who was

requested by the plaintiffs as well as the defendants to look into the translation and correct it where necessary as they had absolute confidence in his capacity and judgment. While at Pudukkota he was engaged in learned discussions with the Pandits assembled there from southern districts, the occasion being Sārada Navaratrotsava, as it was usual for them to go to the Raja's Court to show their learning and receive presents. The result was that they all publicly acknowledged his eminence in Sanskrit Grammar and expressed their admiration:—

“Srimān Tātā Subbarāya Śāstri Garu, Head Pandit of the Sanskrit College at Vizianagaram has come to the Pudukkota State and during the Navaratra celebrations very ably discussed many abstruse Points of Grammar with the learned Pandits who are annually honoured by the State and who were assembled at the residences of M. R. Ry. Sriman Venkata Rāmadāss Naidu Garu, Dewan and Sri Vizia Raghunatha Dorai Raja, Councillor. (His Highness' elder brother). Then feeling very great pleasure on account of His great learning in Grammar (Parinatha which extends to the limits of the Service) his incomparable learning, and his extraordinary flow of speech, which were manifested on the occasion, we consider this gentleman to be the best of learned men.”

(Sd.) Krishnamacharya,
Dandadhikari in Pudukkota State.
18—10—07.

(Sd.) Krishna Sastri,
Head Pandit of the State College, and
Secretary to the Navaratra Sabha of Pandits.

We have much pleasure in giving this testimonial to Bṛamahāstri Subbarāya Śāstri Garu, the Head Pandit of the Mahārāja's Sanskrit College, Vizianagaram. He was present at the assembly of the Pandits held here during the last Navaratri Festival and delighted the

audience by discussing some knotty points of Sanskrit Grammar with the ablest grammarians in the assembly by whom he was highly spoken of at its close.”

(Sd.) S. Venkatarama Dāsa,
Dewan.
19—10—07.

(Sd.) V. R. Duraiya.

While the suit was going on the Pandit had to instruct the Vakils of the Samashanam Messrs. P. R. Sundara Iyer and S. Srinivasa Iyengar two of the most eminent Lawyers of the Madras Bar on the Subject of Gotra and Pravara. The following are the testimonials given by them:—

“I have much pleasure in testifying to the very high attainments of Brahma Sri Tātā Subbarāya Śāstri Garu, Head Pandit of the Mahārāja's Sanskrit College, Vizianagaram, as a scholar and grammarian. His critical acumen and clearness are of high order. He is one of the few Pandits who are able to make their learning easily serviceable to those who have to study questions of Hindu Law. He laid me under deep obligation to him by the lucid and convincing manner in which he expounded several difficulties and complicated questions concerning Gotra and Pravara.”

25—5—08.
(Sd.) P. R. Sundara Iyer.

“M. R. Ry. Tātā Subbarāya Śāstri Garu, Head Pandit of the Mahārāja's Sanskrit College, Vizianagaram is a Sanskrit Grammarian of the highest type, absolutely clear headed, very acute Pandit. He does not belong to the conventional school of Pandits but is a scholar of rare attainments able to place his monumental learning at the disposal of modern Hindu Lawyers who may wish to get at the true *raison d'être* of the more obscure topics of the Hindu Dharmasāstras.

His scholarship and ability are so great as to compel the admiration and gratitude of those who require and obtain his assistance in exploring the more obscure and less trodden regions of Hindu Law. I have no hesitation and I have the greatest pleasure in testifying to his clear and logical method of expounding the more abstruse subjects of Hindu Law such as Gotra and Pravara which had to be thoroughly understood in connection with the Vizianagaram suit wherein his services were found by one and all to be valuable."

Camp, Waltair,
21st May 1908.

(Sd.) S. Srinivasa Iyengar, B.A., B.L.,
Vakil, High Court.

In 1911 the title of Mahamahopādhyāya was conferred on him by the Government in appreciation of his scholarship. In 1915 he was appointed an examiner by the University in connection with the Oriental Titles Examinations. Two years later he was appointed a Member of the Board of Studies in Sanskrit. In 1922 when His Royal Highness the Prince of Wales visited the Madras University Senate he received a gold medal and a couple of valuable shawls being one of the few distinguished recipients of these honours in Southern India. The reader will see that his career from 1911 to 1922 was marked by a succession of honours beginning with the title of Mahamahopādhyāya and culminating in the receipt of presents from His Royal Highness the Prince of Wales.

When the Pandit went to Benares on the occasion of the marriage of the Maharāja, Kumārīkā sister of His Highness the present Maharāja of Vizianagaram which took place about the middle of 1922, he had discussions with several of the learned men of the place regarding the views he expressed in his "Guruprasāda" one of them being Pandit Chandradhar Guleri, B.A., Principal of the College of Oriental Learning in the Hindu University of Benares. I quote

below what he says about Mahamahopādhyāya Subbārāya Śāstriar and his work:—

Mahamahopādhyāya Pandit Tātā Subbārāya Śāstri, Head Pandit of the Maharāja's Sanskrit College at Vizianagaram has written a new commentary on Nāgoji Bhatt's "Śabdendu Sekhara." He read out some portions of it to me and his views on some other passages in the main work were made known to me in course of conversation and discussion. Modern commentators have criticised Nāgoji rather freely and mercilessly but the learned Pandit has taken it upon to defend Nāgoji Bhatta and prove that his views are in consonance with those of old writers on grammar. In this he has very well succeeded and has thus laid down a new line in critical study in grammar. His command over the extent Sanskrit Grammatical literature, ancient and modern, his originality of views and lucidity of expression are highly commendable and I was much impressed with his vast learning and critical accuracy. I am sure the commentary when published will be very much appreciated by scholars of Sanskrit Grammar who will be benefitted in more ways than one by the learned Pandit's views."

(Sd.) Chandradhar Guleri,

*Principal, College of Oriental Learning,
Hindu University of Benares.*

(2) Before I bring this short biographical sketch of the Pandit to a close, I wish to record my own impression of his scholarship. He is one of the very best of Sanskrit Grammarians in Southern India. Those who have studied Vyākaraṇa under him in the Telugu country have the greatest admiration for his grammatical learning. He has wide knowledge of other branches of Sanskrit literature such as Nyāya, Alankāra, Dharma Śāstra, in the last of which his views are eagerly

sought for by Brahmans in this part of the country. Those who venture to oppose him in discussion on subjects like Vyākaraṇa, Dhātama Śāstra, etc., find in him an extraordinary adversary whose subtle arguments it is no easy task to refute. Having had the privilege of moving with him intimately during a period extending over more than a quarter of a century, I have no hesitation in saying that his remarkable ability and rare scholarship place him among the foremost Sanskrit scholars of the day.

As for the merits of his work "Guruprasāda" as I said in the beginning, it is for experts in Sanskrit Grammar to express an opinion and not for a man like myself whose knowledge of Vyākaraṇa is very limited.

This sketch will be incomplete if I do not take this opportunity to express the gratitude of all those who are interested in Grammatical Literature in Sanskrit to Her Highness the Dowager Maharāṇi Sāheba of Vizianagaram without whose munificence Mahamahopādhyāya Brahmasri Tāḍa Subbairāya Śāstriar would never have been able to publish the book at which he worked during so many years of his life.

K. RAMANUJACHARI,

Principal of

*H. H. The Maharaja's Sanskrit College,
Vizianagaram.*

॥ महोपकारस्मृतिः ॥

आर्याः सहृदयाः,

अपरोक्षमेवदमिदानीं सर्वेषां विदुषामात्मनः कृतज्ञतानिवेदनाय सप्रश्रयं किञ्चिद्विज्ञापयामि ।

इह खलु भारते वर्षे संस्कृतभाषाप्रणयिनो व्याकरणमभिजिगांसमानाः प्रायस्सर्वेऽपि पाणिनीये व्याकरणेऽतीवादरेण तदेव पठनपाठनादौ बहुशः प्रचारयन्तीति सुश्रुसिद्धमेव । पुरा किल पाणिनीयव्याकरणेऽष्टाध्यायीस्यपाठ-क्रमेणैव पाठप्रवचनादिक्रमासीदिति काशिकावृत्त्यादिग्रन्थैरवगम्यते । अद्यत्वे तु श्रीमद्विज्जीविक्षितेन विरचिता प्रकरणक्रमानुरोधिनी वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्येव पाठकानां प्रथमोपदेशस्थानमाकांक्षति । अस्याः कौमुद्या मनोरमा लघुशब्देन्दु-शेखरादयो बह्व्यो व्याख्यास्सन्ति । एतल्लघुशब्देन्दुशेखररचयिता नागेशभट्ट-विदुषा पाणिनीयपरिभाषापाठस्य परिभाषेन्दुशेखर इति व्याख्या महाभाष्यप्रदीप-स्योद्योतनाम्नी व्याख्या लघुमञ्जूषाख्योऽन्योऽतिविपुलस्स्वतन्त्र आर्थिकग्रन्थश्च विरचिता व्याकरणशास्त्रे सुप्रसिद्धा दृश्यन्ते । अनेनैव स्वगुरुहरिदीक्षितनाम्ना मनोरमायाश्शब्दरत्नव्याख्या प्रणीतेत्यपि विदुषां कर्णाकर्णिका । परन्त्वदसीय-लघुमञ्जूषापरिशीलकानां नागेशोऽयं कतिपु शास्त्रेभ्वधीवी कीदृशं वा पाण्डित्यं तस्येति स्वयमेव तद्वन्धदर्शनेनावगमनीयोऽयं विषयः ॥

एतादृशपाण्डितसार्वभौमेन विरचितं परिभाषेन्दुशेखरो लघुशब्देन्दुशेखर-श्वेत्यतद्वयं प्रक्रियग्रन्थेष्वत्यन्तसारवदिति तत्र निष्णाता एव प्रायस्सारवन्तो वैयाकरणा इति कांक्षामान्यत्र च परिगण्यते । अनयोश्च बह्व्यो व्याख्या विरचिता मान्यैर्बहुभिः पण्डितैः । विशेषतश्च लघुशब्देन्दुशेखरस्य । किन्तु

तास्सर्वा अपि ग्रन्थकर्वदोषवर्णनपरा नागेशग्रन्थे भूयसो भागस्य चिन्त्यत्वं-
मयुक्तत्वं च प्रतिपादयन्त्यस्तदोषानेव प्रायश्छान्नानवबोधयन्तीति महदिदं
विषादस्थानम् । एवं स्थिते श्रीमद्विजयनगरमहाराजसंस्कृतकलाशालाप्रधानो-
पाध्यायपदवीमलंकुर्वणैर्वहुवारं नागेशग्रन्थपरिशीलनतदध्यापनादिना गृहीत-
नागेशगूढाशयैर्महामहोपाध्याय, तातोपनामक सुब्रह्मण्यशास्त्रिवैश्छान्नाणां
पाठनकाले प्रायो नागेशशयमुद्भाव्य तदनुसारेण तद्ग्रन्थसमन्वयं व्याख्या-
कृत्खण्डितस्थलेषु मण्डनरीतीशोपदिश्य तावताप्यसन्तुष्टैर्मन्दमध्यमाधिकारिणां
छात्राणामन्येषां चोपकाराय गुरुप्रसादाख्यं नवीनं लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्यानं
विरचितमित्यहो भाग्यातिशयो नागेशग्रन्थपरिशीलनकुतुकानाम् । चिरादनु-
भूयमानोऽप्ययं गुरुप्रसादोऽस्मदादिभाग्यवशेन किञ्चित् स्वरूपमधिगम्य खण्ड-
द्वयान्तकमस्याकं करतलमधिरोहतीति तदुपकारस्मरणेन तद्ग्रन्थकर्वचरितं तदनु-
गृहीतमहोपकारं चाधिकृत्य किञ्चिदिव विज्ञापयामि ॥

अस्ति खलु श्रीमदशेषमहामण्डनायमाना पूषवाङ्मणयःपारावाराराकासु-
धाकरैः प्रतपानुरागावनतसकललोकैर्दावत्वप्रमुखगुणरत्नसमुद्भासितैर्विजयनगर-
संस्कृतग्रन्थावलीप्रकटनेनाङ्गुलीर्विर्णाविद्यादिप्रतिष्ठापनेन चोपदर्शित-
सकलविद्यानुरागैर्धेदभाष्यादिमुद्रापणसाहाय्यकदानादिमहोदार्यप्रदक्षितवेद-
शास्त्रग्रन्थगौरवैस्सङ्गीतकलाशालासंस्थापनमुखेनोपदर्शितसकलकलासमृद्धिभि-
र्विद्वत्पथपातिभिरास्तिकजनैर्महाराजैः परिपाल्यमाना कवितल्लजैर्निखिल-
पारङ्गतैर्विद्वद्भिरधिष्ठिता विद्यानगरीति नामान्तरेण विराजमाना विजयाभि-
धाना नगरी । तस्याम्भानतिदूरे क्रोशद्वयाभ्यन्तर एवास्ति परिशुद्धस्वचरित्र-
परित्रासितकलिकालविलसितानां ब्राह्मणानामावासभूतोऽभिनववृणचर्वणप्रसुदि-
तान्तरङ्गाणां गवां बृन्दैः पवित्रीकृतसर्पम एकतालो नामाग्रहारः ॥

तस्मिन्सदाचारनिष्ठस्य कस्य चिद्भारामस्वरिष्टस्य सूर्यनारायणाभिधस्य
तत्ताख्यमभिजनमसदादिच्छान्नजनभागधेयेन, स्वसिद्धान्तसंरक्षणाय साक्षात्

पतञ्जलिरिव, स्वग्रन्थेषु स्फुटतरं प्रकाशितमपि स्वाशयमविज्ञाय निगूह्य वा
स्वसिद्धान्तेषु व्याख्यातुमिश्रापादितामयुक्तां स्वयमपाकर्तुं नागेश इव बाल-
चकुर्जनुषा श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिवर्या असहुरुचरणाः ॥

अतिबाल्य एव सकलभाषासु प्रधानात्मरसाषामध्यतुमारभमाणा एते
शास्त्रिवर्याः श्रीमद्विजयनगरमहाराजास्थानाविदुषामनुग्रहवशात् क्रमेणाधीत-
काव्यनाटकालङ्कारकदम्भा अचिरैरेव गृहीतशब्दशास्त्रास्तदध्यापनसमकालमेवा-
नायासेन समासादितन्यायेवेदान्तास्तदा तदा पण्डितसभासु विजयमधिगच्छन्त-
स्सर्वेषामप्यध्यापकानां बभूवुः प्रीतिभाजनम् । विस्माययामासुश्च सतीर्थ्यम् ॥

असामान्यामदसीयां वैदुषीमध्यस्थयद्विस्संस्थानाधिकृतैश्श्रीमन्महाराज-
संस्कृतकलाशालायामुपाध्यायपदे नियुक्ताः एते क्रमेणानितरसाधारणमध्यापन-
पाठवं प्रदर्शयन्तस्तत्रैव प्रधानोपाध्यायपदवीमधिष्ठाय परश्वनांश्छात्रानाम्
शब्दशास्त्रमध्याप्य समुत्तारन्यत्यद्यापीति महदिदंभागधेयं छात्रजनस्य । सर्व-
प्रान्धदेशेऽन्यत्र च स्वशिष्यप्रशिष्यपरम्परया शब्दशास्त्रप्रवर्तका एते शास्त्रिवर्या
नूनं वैयाकरणकूटस्था इति वक्तुं न कश्चिदपि लवस्संशयस्य ॥

एते च श्रीमदुल्लसंस्थानसंस्थापितवार्त्तिकश्रावणीविद्वत्सभायां व्याकरण-
शास्त्रे परीक्षिताः प्रथमगण्यतयोत्तीर्णास्तत्रैव परीक्षाधिकारिनिर्णयाय प्रवर्तितायां
शास्त्रार्थवादसभायां कृष्णागोदावरीमण्डलवासिनां विशाखपट्टनमण्डलवासिनां
च वैयाकरणानां कक्ष्याप्रतिकक्ष्याभावेन प्रचलिते शास्त्रार्थवादे विजयसुगम्य
सम्यसमाध्यक्षादीनां प्रशंसावचनैस्सह प्रकृतं परीक्षाधिकारिपदमवाप्य निपुणतरं
वन्निरावाह्यः । एवं श्रीमत् पीठनगरीसंस्थानाधिपैस्तदीयविद्वत्सभायां व्याकरण-
शास्त्रपरीक्षकतया नियुक्तास्सम्यक्त्यवर्तयन्ति । श्रीमन्मद्रपुरीविश्वविद्यालय-
कार्यनिर्वाहकसंघेन प्राच्यविस्तरपरीक्षारास्मकाल एव परीक्षकपदे नियुक्ता
अनवरतमेकादशसमा यावच्छ्लाघनीयतमं तन्निरावाह्यः । तेनैव संघेन त्रिवारं

संस्कृतपाठ्यग्रन्थादिविषयसमालोचकसमासभ्येऽन्यतमतया नियुक्ता अद्यापि तां पदवीं निपुणतरं निर्वहन्ति ॥

विश्वतोमुखपेषां शास्त्रिवर्याणां वैदुषीमध्यक्ष्यता श्री जार्जिसम्राजानु-
गृहीतं सकलविद्वज्जनाभ्येवैश्वर्यं महापहोपाध्यायविरुदं सत्यमेनानाश्रित्य नितरां
रोचते । चाचामगोचरेण पाण्डित्यवैभवेन युक्ता एते महानुभावा गुरुप्रसादप्रण-
यनेन वैयाकरणजनं किञ्चिदुपकुर्वन्तीति वक्तुं न प्रभवामि मन्दबुद्धिरहम् ।
नागेशग्रन्थाध्ययनप्रणयिनञ्छात्रास्मर्षेऽपि तद्व्याख्यानानि सम्पाद्य क्वापि तस्मिन्
मन्वयरीतिमनुपलभमानास्तत्र तत्र प्रायस्तद्व्यख्यायुक्ततामेवावागच्छन्तो नितरां
खिद्यन्ति । गुरुप्रसादे चास्मिन् बहुषु स्थलेषु नागेशाशयमुद्भाव्य तदनुसारेणैव
तद्व्यख्यसमन्वयं व्याख्याकृत्वण्डितस्थलेषु मण्डनरीतींश्च प्रदर्श्य च्छात्रजनं
कृतार्थयन्त्येते परमकारुणिका इति तत्रत्यांश्चित्रचुरान्विषयान्विदुषां पुरस्तात्
कर्तुमुत्सहे । तथाहि ॥

चित्रप्रभायां तुल्यास्यसूत्रे 'अन्यत्र निरूपित'मिति शब्दरत्नप्रतीकमादाय
'ङकारादीनां नासिकास्थानामनुनासिक्यरहितस्वरूपानुपलम्भात् । अकारादी-
नामनुनासिकानां च तद्रहितस्वरूपोपलब्ध्या न तत् स्थानमिति शब्देन्दु-
शेखरादावुक्तमित्यर्थः' इति मूलशयमुपवर्ण्य तदुत्तरं केचित्तु ङकारादीनामि-
वाकारादीनामप्यनुनासिकानां नासिका स्थानमेव । तद्रहितस्वरूपोपलम्भे माना-
भावात् । यश्च तद्रहितश्शुद्ध उपलभ्यते स त्वतिरिक्त एव । यदि च द्रव्यं प्रथमं
निर्गुणमेवोत्पद्यते पश्चाच्च समवेता गुणा उत्पद्यन्ते इति तन्त्रान्तरीयसमयादनु-
नासिकानामाकारादीनां प्रथममनुनासिक्यरहितस्वरूपोपलम्भः पश्चाच्च तदुणो-
त्पत्तिरित्युच्यते तर्हि ङकारादीनामप्यानुनासिक्यं गुण एवेति कथं तत्साहित्ये-
नोत्पत्तिरिति विभावनीयमित्याहु रित्युक्तम् । तुल्यास्यसूत्रे चोद्यते आनुना-
सिक्यमेवामधिको गुण इति भाष्यप्रतीकमुपादाय 'अयं भावः अत्र देशपदेन
ताल्वादिस्थानमुच्यते । स्थानशब्देन च योगरूढा वर्णमिव्यक्तिकजनकवायु-

संयोगानुयोगिताल्ल्याद्युच्यते । तत्र यद्यप्यकारादीनां गुणमात्रजनिका नासिका,
स्वरूपस्य कण्ठादिभिरैवाभिव्यक्तिसिद्धेः, तथापि आदीनां स्वरूपस्य न
केवलतालवादिना नापि नासिक्याभिव्यक्तिरिति विनिगमनाविहादुभयाव-
च्छिन्नवायुसंयोगस्यैव तत्जनकत्वात्तेषां नासिकापि स्थानमि'त्याद्युक्त्वा तदुत्तरं
'मनुनासिकाकारादीनां सा स्थानमिति त्युक्तमेव । एवं ह्युत्पादकसामग्रीभेदात्
कण्ठयोरिव स्वरूपभेदस्यैवापत्तां अमेदकगुणपक्षेऽपि निरनुनासिकैस्सानुनासिक-
ग्रहणानापत्तिरित्यादिकमुक्तम् । एतद्बुद्धोत्पत्तिशीलने तु पूर्वोक्तैश्चिच्चित्त्यादि-
ग्रन्थस्य का वाच्यतरणिकेति निपुणतरमालोचयतामपि न धियमधिरोहति
सुधियाम् ॥

एवं विप्रतिषेधसूत्रे शेखरे 'काचित्केवलासंभवोऽपि । यथा शिष्टादि-
त्यादौ । तत्र हि तावद्व्याभावावयोर्गुणप्रत्यवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभव
इत्याद्युक्तम् । परिभाषेन्दुशेखरे सङ्ग्रहितिन्यायव्याख्यानावसरे चैवम् । अत्र
कार्यविधायकवाक्ये निमित्तस्य विधेयविशेषणत्वात्पर्यं नागेशस्य परिकल्प्य
तत्खण्डने बहुधा बहुभिर्न्यायवादाभिर्विजृम्भितम् । इको गुणबुद्धौ इत्यत्रोद्योते
तु 'इह तावद्व्युत्पत्त्यः पुक्षेभ्यः' इति भाष्यव्याख्यानावसरे 'दीर्घत्वं च यञ्यनन्तरे
विधीयते एत्वं च झल्यनन्तरे । न च संभवोऽस्ति यद्द्वयोस्त्वेन स्वेन निमित्ते-
नानन्तर्यं स्यादिति' कैयटग्रन्थे द्योयोरिति प्रतीकमुपादाय 'कार्ययोरित्यर्थः ।
अनन्तरे यलि दीर्घस्साधुरनन्तरे झलि एत्वं साञ्चित्यर्थः इति भावः' इत्युक्तम् ।
अनेन च साधुत्वविधायकवाक्यार्थघटकानन्तर्यासंभवस्य नागेशाभिप्रेतत्वे स्फुटे-
ऽपि नागेशस्यामुमाशयमपलप्यान्वयाशयवर्णनं तद्व्यखण्डनावकाशसम्पादना-
शैवेति कस्य वा न स्फुरति ॥

एवं नागेशस्य यत्र यत्रान्यथाशयं परिकल्प्य तद्व्यख्यस्य खण्डने प्रवृत्ता
व्याख्यातारस्तत्र सर्वत्रापि नागेशग्रन्थान्तरेभ्योऽवगम्यमानस्तदाशयविशेषो
गुरुप्रसादेऽस्मिन् सुस्पष्टपादित इति तत् एवावसेयम् । किं बहुनान्यत्र स्वयमेव

कृतां व्यवस्थामननुस्मृत्यान्यथा वा केवलं नागेशग्रन्थखण्डनाग्रह एव प्रदर्शितो दृश्यते सर्वत्र व्याख्यानेषु । तथा हि चानुकुष्टं नोत्तरत्रेति परिभाषाव्याख्यानाग्रसे परिभाषेन्दुचंद्रिकायां 'चकाराद्विविधाः अनुवृत्त्यर्थका निवृत्त्यर्थकाश्चेति तत्राव्यवहितानुर्कषकाः अनुवृत्त्यर्थकाः व्यवहितानुर्कषका निवृत्त्यर्थकाः निवृत्त्यर्थका विषया चेयं परिभाषेति स्वयमेव प्रदर्श्य इकोऽसवर्ण इति सूत्रस्थ चकारस्य व्यवहितप्रकृतिभावानुर्कषकस्य तद्वीत्या निवृत्त्यर्थकत्वेऽपि वस्तुतस्तु चकारस्यानुवृत्त्यर्थकत्वेन निवृत्त्यर्थकत्वाभावाच्चिन्त्यमिमिति (शब्देन्दुचन्द्रिकायाम्) शेखरग्रन्थस्य चिन्त्यत्वमुक्तम् ॥

एवं सर्वादिकरणे शेखरे दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलास्ताचलसन्निहितदेश तत्कालिकसूर्यसमुल्लयावेदेशतत्कालिक तत्पृष्ठस्थ यावदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थास्त्येव । मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात् 'इत्युक्तम् । तद्व्याख्यानावसरे शब्देन्दुचन्द्रिकायां 'वस्तुतस्तु नेदं दिग्वाचकपूर्वादपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । एवं हि दाक्षिणात्यानामुदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा त्रिरप उपस्पृशेदित्यादिविधानां कर्तुमशक्यत्वमेव स्यात् । तदृष्ट्या सर्वस्यापि दाक्षिणादिक्त्वात् । एवं पाश्चात्यानां दाक्षिणाभिमुखस्सन् श्राद्धादिविधिं कुर्यादित्यादिविधानामशक्यत्वं स्यादिति दिग्वाचकपूर्वादपदानां यत्प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं तद्देशवाचिनां बोध्यमिति दिगित्युक्तम् । लघुमञ्जूषायां प्रातिपदिकार्थनिर्णये त्वेवं नागेशभट्टविदुषा स्वाशयो विशदीकृतः । तत्र हि प्रथमं 'दिग्वाचकपूर्वादपदानां' मित्यादिना प्रायश्चेत्तरोक्तेमेवार्थं विशदतममुपपाद्य 'देशानां पूर्वपरादिव्यवहारोऽपि दिक्कृत एव । पूर्वदिगादिस्थितानां तेषां पूर्वोदित्वादि'त्युक्तम् । एवं चैतत्प्रत्यक्षादर्शनमूलिकैव पूर्वोक्ता चन्द्रिकोक्तिरिति स्फुटमेव । दाक्षिणात्यानां स्वाधिष्ठानदेशस्य दाक्षिणादिक्स्थितत्वेऽपि प्राङ्मुखत्वोदङ्मुखत्वादिकमुपपद्यत एवेति कथं वा तत्तद्विधानामशक्यत्वमित्यपि न विभाव्यते ।

वस्तुतो दाक्षिणात्यानां दाक्षिणाभिमुखस्सन् श्राद्धादिविधिं कुर्यादित्यादिविधानामव्यवस्थापचित्त्विकं शक्यते । परंतु तादृशाव्यवस्थापरिहारायैव तदुत्तरमञ्जूषायां 'एवं तत्तदवधिकोदयाचलास्ताचलसन्निहितत्वमपि देशवृत्तिपूर्वपरशब्दयोस्तत् पूर्वदिगाभिमुखं स्थितस्य दाक्षिणवामहस्तसन्निहितत्वमपि देशवृत्तिं दाक्षिणोत्तरपदयोस्तदित्युक्तम् । एवं च देशकृतव्यवहारेण तदपि सिद्धयतीति न काप्यनुपपत्तिरित्येव नागेशाशय उद्भाविताऽस्मदगुरुचरणैः श्रीगुरुप्रसादकृद्भिरिति तदीयमहोपकारस्मरणेनात्मानं कृतार्थयामि ॥

इति सर्वजनविधेयः

श्रीमत् कोटिल कन्दौडै वेङ्कटरामाचार्यः ।

26-1-1926.

॥ श्रीः ॥

॥ विज्ञप्तिः ॥

विद्वन्महाशयाः !

अदितचरमेवैतत्तत्र भवतां यत्पाणिनीयमधिलिङ्गासमानानामद्यत्वे पाठ्यग्रन्थेषु नागेशग्रन्थाः प्राधान्यमधिगच्छन्ति, तत्रापि लघुशब्देन्दुशेखर इति । मन्ये च तादृशं प्राधान्यं बहुधा तत्र सारवत्तामाकलयैव प्रतिष्ठापितं प्राचीनैः पण्डितप्रकाण्डैरिति । तथाप्यर्वाचीना बहवो व्याख्यातारस्तत् खण्डनप्रकारैरेवालमकार्षुः स्वकीयान् व्याख्यानग्रन्थान् । तत्र व्याख्यातृखण्डितभागानां कृते कुण्डलेन अल्पीयानेव भागोऽवशिष्यत इति तु न रिक्तं वचः । सत्यप्येवं तानेव ग्रन्थानध्येतुमध्यापयितुं च प्रवर्तन्ते सुधियः । इयं च प्रवृत्तिस्तेषामन्यसाधारणसारवत्तामाविष्करोति । सारवत्त्वं खण्ड्यत्वं चैकत्र विप्रतिषिद्धमिति संदिह्य बहुवारं तत्पाठनसमये खण्डितानंशान्विमृशतो मम पण्डनरीतयः काश्चन समस्फुरन् । तदनु प्राचीनग्रन्थेष्ववलोक्यमानेषु मदीय-

स्फूर्तिगोचराणां मण्डनप्रकाराणां सामञ्जस्ये नागेशसम्मतत्वे च समजानि प्रत्ययः । अथ प्राचीनाकारग्रन्थानन्यांश्च नागेशग्रन्थान् सम्प्रगालोच्य भ्रमुषीति तदशेषे न कस्यापि खण्डनस्यावकाश इति निश्चित्य महामाध्यमदीपोद्योतान् काशिकपदमञ्जुर्यौ शब्दकौस्तुभं लघुमञ्जूषां च विषयविशेषेषु दर्शनान्तरविषयांश्च परिशील्य कश्चन नागेशाशयः समुदभावि । यथामति समुद्रावितस्तदाशयो ग्रन्थरूपेण प्रकटनीय इति मनीषया पुनरवलोकमाने प्रदीपोद्योति तत्र स्फुटीकृतं तदाशयमपलप्यान्यथाशयमुपवर्ण्य तत्खण्डने प्रवृत्तं व्याख्यातमिरिति निश्चयो बुद्धौ पदमादधात् । अन्यदेतत्परं विस्मयस्थानं यन्नागेशोक्तिखण्डनापोद्योते परिदृश्यमानं तदीयशङ्काग्रन्थमेवाक्षरश उपयोजयन् कतिपये व्याख्यातार इति । तदेतत् सकलमालोक्य माध्यमदीपोद्योतादिप्राचीनग्रन्थोपबृंहितं नागेशाशयमुपवर्ण्य तत्खण्डनप्रकारानिराकरणद्विप्रदर्शनाय लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्यारूपमिमं ग्रन्थं गुरुप्रसादेन व्यरचयम् । तत्परिणामरूपेयं तदभिलष्यामहतीति धिया गुरुप्रसाद इति नाञ्जममलमकार्षम् । पुरुषबुद्धेर्निर्गतातः प्रमादः।दिदोषदूषिततया बहुशः स्वालिल्यावकाशोपि नागेशग्रन्थमौरवापुरोधेन मदाशयस्य सम्प्रकाशं यदि सन्ति कतिपये गुणास्तांश्च समाकलय्य सन्तुष्यन्तु सहृदयाः पण्डितप्रवरा इति सप्रणाममभ्यर्थये ॥

इदमपरं किञ्चिद्विज्ञापयामि । एवं शब्देन्दुशेखरस्य कियति नागे व्याख्याते 'श्रेयांसि बहुविघ्नानीति' ह्यर्कं सार्थक्यम् कश्चनान्तरायसममजानि । कियता कालेन निवृत्तेष्वन्तराये रचितचरस्य मुद्रणप्रयत्ने बहुधा कृतेपि दैवाद्विफलिते स्वीयधनव्ययेन मुद्रापयितुमशक्नुवता अमुद्रितानामाधुनिकग्रन्थानामुज्जीवनमद्यत्वे दुष्करमिति निर्विण्णचेतसा 'एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपीति' ह्यक्तिमनसुसंधानेन मया अवशिष्टमामव्याख्यानरचनायामुदासितम् । गच्छता कालेन समुन्मीलिते श्रीविजयनगरराज्यासिंहासनमलंकृतवतः श्रीपुसपाटिचंशोद्धारकस्य श्री १०८ विजयरामगजतिराज-

महाराजस्य धर्मपत्न्याः संप्रति श्रीविजयनगरराज्यासिंहासनमलंकृत्य स्वापत्यनिर्विशेषं प्रकृतिमण्डलं परिपालयतः श्री १०८ श्रीमदलकनारायणगजपतिराज-महाराजस्य जनन्याः श्री १०८ ललिताकुमारीदेवीमहाराद्या अतर्कितोपनतो महाननुग्रहो मदीयग्रन्थमुद्रणसंप्रणेत्येन मामधमर्णाचकार । एतदणपाकरणोपायानवलोकनव्याकुलमात्मानं मदीयाधमर्णताविमोचनासामर्थ्यनिवेदनपूर्वकं श्रीविजयनगरसाम्राज्यमधिष्ठित्यस्तदपत्यपरंपराया आचन्द्रतारसमिष्टिमाशास्य संतोषयामि ॥

श्लो ॥ श्रीमदलकनारायणगजपतिसम्राट् सहजुजापत्यः ।

जयतु ललिताकुमारी कृपयेत्सितसकलसंपदा सुचिरम् ॥

एवमुत्साहितेनापि गतवयस्केन कृण्वितबुद्धिना न पारितमवाशिष्टभागपूणे । अतो निवेदयामि ये केपि मदीयच्छात्रवर्या अन्येपि वा पण्डितप्रवरा मदुपदर्शितदिशमनुसृत्य यदि पूरयेयुरवाशिष्टभागं तदा कृतज्ञो भवामीति । अस्य ग्रन्थस्य मुद्रापणवसरे श्रीमद कोयिल् कन्दाडै वेङ्कटरामाचार्यः पेरिवेङ्कटशास्त्री अपपल्ल जोगाव शास्त्री च परिशोधने साहाय्यकमारचय्य नितरा-मुपाकुर्वन् । अतस्तेभ्यो वितरामि पारितोषिकमंशतो मनुपाजितं गुरुप्रसादम् ॥

गुरुप्रसादग्रन्थोयं विबुधैरनुमोदितः ।

जीयाच्चिरं श्रीललिताकुमारीसदनुग्रहात् ॥

इति श्रियम्,
इति निवेदयिता बुधजनविधेयः

ग्रन्थकारः.

विद्वदभिप्रायः ।

शब्देन्दुशेखरस्य व्याख्या 'शब्देन्दुशेखरगुरुप्रसादः' इत्याख्याता महामहोपाध्याय श्री ताता सुन्दरायशास्त्रिभिर्विरचिता मया बहुषु स्थलेषु

P. K. C. 1, 1, 6, 3
MS.

11283

सावधानमवलोकिता । व्याख्या चेयं दुरुहान् नगेशग्रन्थभागान् संप्रतिपन्नया विवृण्वती रीत्या, सम्यगुपकुर्वीत नगेशग्रन्थमधीयानानामध्यापयतां चेति विश्वसिमि ॥

से. कुपुस्वामि शास्त्री,

प्रधानसंस्कृतध्यापकः प्रसिडेन्सीकलेज्, मदरास्।

“ओं नमः शिवाय

श्रीविजयनगरसंस्थानसंस्कृतविद्यालयप्रधानाचार्येण महामहोपाध्याय पण्डित श्रीताता सुव्वरायशर्पशास्त्रिणा कापि लघुशब्देन्दुशेखरे नूतना व्याख्या निर्मिता । तस्याः कतिपये भागाः पण्डितमहाशयेन महं श्राविताः अपरेषां च तात्पर्यसरणिस्संभाषणे सूत्रिता । प्राचीनाचार्यमतस्वार्स्येन नगेशाक्षराणां सङ्गतिः परिक्लृप्तमिदृषितानां तन्मतानां मण्डनमिति नाम व्याख्यानस्यास्योद्देशः । आधुनिकाः केवलनगेशशयमज्ञात्वा तत्खण्डनमात्रे प्रवृत्ताः । प्राचीनमतमाश्रित्य तन्मतमण्डनमपि संभवतीति सिद्धान्तं साधुगोषयन् पण्डितमहाभागोऽयं ‘वादे वादे जायते तत्त्वबोध’ इति न्यायेन व्याकरणनयस्य बहूपाकरोत् । विदुषोऽस्य मुनित्वमततलस्यशित्वं व्याकरणशास्त्रप्रमेयावगमं कल्पनाचातुर्यं व्याख्यानपाठवं च मुहुर्मुहुः श्लाघे । तद्रचनायाश्च मुद्रणे सति व्याकरणाभ्येतृणामध्यापकानां च सुमहदुपकारित्वं च निर्भ्रमं मन्ये ॥

पण्डित श्री चन्द्रधरशर्मा

काशी विश्वविद्यालयान्तर्गत प्राच्यविद्यालयाध्यक्षः इति”

आबाहुपुरुषाकारं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

सहस्रशिरसं देवं पतञ्जलिमुपास्महे ॥

INTRODUCTION

BY

Vidyasagara Vidyavacaspati

P. P. Subrahmanya Sastry, B.A. (OXON.), M.A., (MADRAS)

Professor of Sanskrit & Comparative Philology, Presidency College, and
Curator, Govt. Oriental Manuscripts Library, Triplicane, Madras.

In the history of Grammatical Literature in Sanskrit, the sixteenth century marks a new epoch. Till then, grammatical studies were pursued in the prescribed traditional manner of Sūtras, Vārtikas, Bhāṣya and commentaries thereon, as a proper approach to a study of Pāṇini. The great Bhaṭṭoji Dikṣita, the illustrious pupil of that erudite polihistor Śrīman Appaya Dikṣita cut a new path and approached the study of Vyākaraṇa in a systematic and scientific manner by redistributing the more important of Pāṇini's sūtras subject-wise and commenting on them in his magnum opus the Siddhanta-Kaumudī.

The treatment of the Subject in the Siddhanta-Kaumudī was at once so inspiring and instructive that since then the grammatical world has taken to Bhaṭṭoji Dikṣita so kindly that his method is the one that has been followed all along as the necessary introduction to a study of Vyākaraṇa in our Pathasālas and Colleges.

Royal patronage, which provided at once the necessary fillip to impecunious authors by suitable and deserving benefices, had always been fruitful of increasing the bounds of knowledge in India as elsewhere. And in the sixteenth and seventeenth centuries Indian authors did not lack this specific means to enable them to work for knowledge for the sake of knowledge.

Nagēśa Bhaṭṭa or Nagesopadhyaya as he was also called, enjoyed the patronage of King Rama of Srungiberaṇṇa and gave the Sanskrit world a rich harvest of knowledge. In the field of Rhetoric, his

Marmaprakāśa, a commentary on Jaganmūḥa's *Rasagāḍhara* is a work of outstanding merit. In the field of grammar, he wrote commentaries directly on the *Mahābhāṣya* and *Pratya* as well as on the *Siddhanta* and *Pratya*.

On the *Siddhanta* and *Pratya*, he has written two standard commentaries, the *Sādhendukhara*—called also the *Brhacchādhendukhara* and the *Laghuśādhendukhara*—two independent treatises each supplementing the other. In the field of grammar, we have also his other works *Paribhasendukhara*, *Manjūṣa* (*Vaiyākaraṇa Siddhanta*—*manjūṣa*, the *Laghu-manjūṣa* and the *Parana-laghu manjūṣa*.)

The *Laghuśādhendukhara* of Nagoji has come in for a good deal of criticism, good and bad, from students of Sanskrit. And the answering of these criticisms had long been handed down only by word of mouth. *Mahamahopādhyaya Tata Subhaya Śāstri*, the Court Pandit of the *Vizianagaram Samasthanam* has laid the scholar-world under a debt of gratitude by his compilation, the *Guruprasāda*, a commentary on the *Laghuśādhendukhara*, wherein his particular aim is to marshal all the criticisms laid against Nagoji and offer constructive and clear expositions of Nagoji's views. (See pages 66-118, 281, 484, etc. of the *Guruprasāda*). But the *Guruprasāda* of the learned Śāstri stopped at the end of the *Vowel-Sandhi*.

In his pupil, *Peri Venkatesvara Śāstri*, the master has found a fit pupil to carry on his unfinished work in a fitting manner. Pandit *Venkatesvara Śāstri* has given us in the work before us, *Guruprasādaśeṣa*, the continuation of the commentary on the *Laghuśādhendukhara* from the beginning of *Consonant-Sandhi* to the end of the *Karaka-prakarana*. The learned commentator continues to deal with *Nageśa* in a critical and scholarly manner and answers successfully several of the criticisms urged against Nagoji. (See pages 468, 488, 512, 565, 601 etc. of the *Guruprasādaśeṣa*). The *Guruprasādaśeṣa* is written in a fluent and readable style, suited to the needs of the students of

Sanskrit, trained in modern oriental colleges. Pandit *Venkatesvara Śāstri* was born in 1894 in the *Vizagapatam District* and had his training in full from his revered Guru *Mahamahopādhyaya Tata Subhaya Śāstri*, under the patronage of the *Vizianagaram Samasthanam*, who were good enough to employ him in their College, when he came out as a full-fledged scholar.

We owe it to the munificence of the *Bobbili Endowment* of the *Andhra University* that the *Guruprasādaśeṣa* is made available in print for the use of the public.

Works like the *Guruprasāda* and *Guruprasādaśeṣa*, when fostered by *Samasthanams* like the *Vizianagaram* and *Bobbili Samasthanam* are indeed a happy augury that Universities like the *Andhra University* may well hope to contribute to the widening of the domains of knowledge when they succeed in bringing together *Royal patronage* and scholar-authors.

Presidency College,
Madras.
3—8—1941.

(Sd.) P. P. Subrahmanya Śāstri.

A. Sankaran, M. A., Ph. D.,
Superintendent of Sanskrit Schools,
Madras.

I read some portions of the present work—*The Guruprasādaśeṣa*—by Sri *Peri Venkatesvara Śāstri*, *Vyakarana Pandit* in the *Maharajah's Sanskrit College, Vizianagaram*. This work is a continuation of the *Guruprasāda*, an incomplete commentary on *Nageśa Bhāṭṭa's Sādhendukhara*, written many years ago by the reputed *Grammarians Mahamahopādhyaya Tata Subhaya Śāstri* and *Guru of Vizianagaram*; and it fulfils the hope expressed in that work that his work left incomplete would be continued on the lines pursued by him by some one of his numerous pupils.

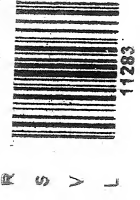
This production of Sri Venkateswara Sastri is quite worthy of his great Gura. The study of Vyakarana is incomplete without a knowledge of the works of Nagesabhatta, the leader of the later school and the best exponent of Patanjali. Unlike the many commentaries on the Sabdendusekhara which attempt a refutation of the views of Nagesa, this work presents a clear exposition of the original and establishes the soundness of the views held by Nagesabhatta. This commentary has made the great work of Nagesa easy of access to students of Sanskrit Grammar and it is a distinct contribution to the spread of higher Sanskrit learning.

The Andhra University has done well to publish this work under its auspices. In these days, when students in oriental colleges especially in the Andhra University area fight shy of pursuing the advanced courses of Vyakarana, Nyaya, and Vedanta, this publication will serve as a warning to them that appreciation and recognition will be bestowed on those who strenuously pursue higher Sanskrit studies and not on those who choose the line of least resistance; and it is hoped that the present centres of oriental learning will maintain the high reputation of the Andhradesa as the land of Grammarians and logicians.

May the votaries of the Vyakarana of Panini and Patanjali prosper by Guruprasadasesha !

9-8-41

(Sd.) A. Sankaran.

॥ श्रीः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

गुरुप्रसादशेषनामकस्यास्य ग्रन्थस्य कर्तारः पेर्युपनामकेवङ्कटेश्वरशास्त्रिणः चतुर्नवत्युत्तराष्टादशशततमे क्रिस्त्वदे विशाखपत्तनमण्डलान्तर्गते पेदनन्दिपल्ली-ग्रामे जनिमलभन्त । तत्पिता वेदपारमः श्रीजगन्नाथावधानी । माता च श्रीनर-साम्बा । श्रीविजयनगरमहाराजपोषितायां संस्कृतकलाशालायां स्वदेहसम्बन्धिनो श्रीमन्महामहोपाध्याय ताता सुब्बारायशास्त्रिणां सन्निधौ सर्वानपि व्याकरण-ग्रन्थान् प्राचीनाध्ययनरीत्याप्यधीत्य तत्र समीचीनां व्युत्पत्तिं सम्पाद्य तदुप-कारकतया तदुपयोगिन्यायादिशास्त्रान्तरग्रन्थानध्ययस्य तत्रैव कलाशालायां व्याकरणशास्त्राध्यापकपदवीमधिष्ठाप्यैतावत्पर्यन्तमात्मनः कृत्यं तथा निर्वर्तयन्ति यथा कलाशालाप्रभूणां गुरुजनानां च सन्तुष्टिर्भवति । तत्रैव कलाशालायां कंचित्कालमुपाध्यक्षभूतोऽहमेतेषां पण्डितवर्याणामध्यापनरीतिमसकृदकलय्य सर्वथा गुरुतौल्यमिमे प्राप्स्यन्तीत्यचिन्तयम् । तथैवदानीं संवृत्तमिति महदिदं मे प्रमोदस्थानम् ॥

गुरुप्रसादशेष इति ग्रन्थस्यास्य नामैव सूचयति भूतपूर्वो गुरुप्रसाद-नामको ग्रन्थ इति, यः खलु श्रीमद्भिः महामहोपाध्याय ताता सुब्बाराय-शास्त्रिभिः बहोः कालात्पूर्वमेव प्रकाशितो विद्वदादरमलभत । स हि स्वरसन्ध्य-न्तस्य शब्देन्दुशेखरग्रन्थस्य व्याख्यारूपः । अयन्तु हल्सन्धिमारभ्य कारक-प्रकरणान्तभागस्य । तदीयां सरणिमनुसृत्य व्याख्यानरुतवण्डननिरसन-पूर्वकमुद्योतानुसारेण नागेशमतमण्डनपत्राण्यकारि । अतो युज्यतेऽस्य ग्रन्थस्य गुरुप्रसादशेष इति नाम । गुरुचरणानामेतन्नामकरणाङ्गीकरणेन ग्रन्थस्य विषयेऽपि तदनुमोदस्य प्रतीयमानत्वात् सुस्थिरा भवति ग्रन्थस्यास्य निर्दुष्टता । अद्य

खलु निखिले भारतवर्षे परीक्षायां पाठ्यत्वेन विद्वद्भिरुक्तानां नागेशग्रन्थाना-
मध्यापनावसरे तदाशयनिरूपणे सुमहान् क्लेशोऽनुभूयतेऽव्यापकैः, यः खल्व-
पनीतः प्रथमतः किञ्चिदधिकं गुरुप्रसादेन । अथ तु निश्चेषं तच्छेषभूतेना-
नेन ग्रन्थेनेति महदुपकृतं ग्रन्थकिञ्चिदभ्यापकलोकस्य । साकल्येन वाक्य-
समन्वयस्य निरूपणेन छात्रजनस्यापि बहूपकृतेभिरेति विश्वसिमि ॥

श्लो ॥ धन्योऽसौ ग्रन्थकर्ता यः श्लाघां गुणकृतां कृतेः ।

सम्प्राप्नोति विमुक्ता, या दौषे गुरुसमर्पणात् ॥

श्लो ॥ गुरोः कृतेः पूरयिता स शिष्यो

जीवं स्तदाभ्या च गुरु स्सहृष्टः ।

मिश्रोऽनुरुपावभिन्नदनीयो

विद्वज्जनानां भवतस्समेधाम् ॥

इति विद्वज्जनविषयः,

श्री. ति. गु. वरदाचार्यः,

श्री नारसिंहसंस्कृतकलाशालापथः.

निष्ठाद्वयमः
मन्त्रिकोपनिषत्,
7-7-41

॥ शुभाशासनम् ॥

विदितचरमेवैतन्मया स्वरसन्धन्तलमुशब्देन्दुशेखरव्याख्यानगुरुप्रसाद-
प्रकटनावसरे का चन विज्ञप्तिः प्रकटितेति गुरुप्रसादग्रन्थदर्शनाम् । तस्यां च
विज्ञप्तौ का चन निवेदनापि प्रदर्शिता । 'एकमुत्साहितेनापि मतवयस्केन कुण्ठित-
बुद्धिना न पारितमवशिष्टभागपूरणे । अतो निवेदयामि ये केपि मदीयच्छात्रवर्गः,
अन्येऽपि वी पण्डितप्रवरा मदुपदर्शितदिशमनुसृत्य पूरयेयुरवशिष्टं भागं तदा
कृतज्ञो भवामीति । अथ मम मातृव्यसेयीपुत्रः गौतमगोत्रोद्भवः पुरुषनामक

वेङ्कटेश्वरशास्त्री मत्तोऽधीतव्याकरणशास्त्रः तदुपयोगिवन्त्येवमपि शास्त्रेषु कृत-
परिचयः श्रीविजयनगरमहाराजसंस्कृतकलाशालायां मत्सहायपण्डितत्वेन नि-
शुक्तः विद्यति हायनानि मदीयामध्यापनसरणिमनुसृत्याध्यापयन् लब्धबोधन-
वैभवः मदीयविज्ञप्तिस्त्वचितां निवेदनामाकलय्य गुरुभक्तिमरितान्तरङ्गः अवशिष्टं
हलसन्धिप्रकरणमारभ्य कारकप्रकरणान्तरशब्देन्दुशेखरस्य भागं नेमिचित्तमनु-
सृत्य मदीयां गुरुप्रसादसरणिं रेखामात्रमप्यनतिक्रममाणः भाष्यप्रदीपयोगोदादि-
नागेशग्रन्थानामन्येषां चाकरग्रन्थानां परिशीलनपूर्वकं व्याख्यातुं प्रायति-
ष्टार्वाक्यञ्चरभ्यो वर्षेभ्यः । व्याख्यारचनावसरे च 'आपरितोषाद्विदुषां न
साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानमिति कालिदासस्य किमनुस्मरन् तत्र तत्र प्रौढस्थलेषु
स्वोहितां रीतिं मन्त्रिकटे निवेद्य मदाशयसंवादमवलम्ब्य प्राक्तनैश्शेखरव्या-
ख्यातुमिस्स्वग्रन्थेषु प्रदर्शितान् खण्डनाभासाभिरस्य नागेशसिद्धान्तं
साकल्येन पण्ड्यमानः परमेश्वरानुग्रहेण कारकान्तभागव्याख्यारचने स्वकीयं
यत्नं सफलतामास । मन्ये चानेन कार्येण गुरुभक्तेस्सर्वथा तदाशंसितकृत्य-
निर्वर्तनेमेव परावधिरिति सुदृढं निश्चित्य मदाशयानुरोधेन कृतमिमं ग्रन्थं
गुरुप्रसादशेष इति नाम्नाऽलंकृत्य स्वात्मानं कृतकृत्यचकारेति । एवं विरचित-
मिमं ग्रन्थमामूलचूडमक्षरशो मन्त्रिकटे श्रावयित्वा तत्र तत्र केषु चिदे-
शेषु मदीयसूचनानुसारेण सत्यवसरे विपरिणमय्य कांश्चन विषयान् संयोज्य
च सर्वमपि ग्रन्थं मदाशयानुगृहीतं निष्पाद्य ग्रन्थनाम चान्वर्थयामासावयवार्थ-
कशेषपदसंघटनेन । तेनैक एव ग्रन्थो ग्रन्थकर्तृभेदेन गुरुप्रसाद इति,
गुरुप्रसादशेष इति च भागद्वयालंकृतो न तु ग्रन्थभेद इति स्फुरति
सचेतसामिति विश्वसिमि । ईदृशस्यास्य ग्रन्थस्याद्यत्वे मुद्रणमन्तरा प्रचारो
दुःकर इति चिन्तयमाने मयि आन्ध्रविश्वकलापरिषदुपाध्यक्षाः प्राच्यविद्या-
समुद्रारणदीक्षाः कट्टमञ्च्युपनामक रामलिङ्गरेड्डिमहोदयाः अनितरसाधारण-
गौरवसौहार्दाभ्यामान्ध्रविश्वकलापरिषन्मुखेन भागद्वयात्मकमिमं ग्रन्थं मूलेन

सह संयोज्य प्रकटयामि चक्रः । मन्ये चाहमान्त्रविश्वकलापरिषदे, तदध्यक्षमहोद-
येभ्यश्च मदीयकृतज्ञतानि वेदनमात्रेणात्मानमनृणीकृत्य सन्तुष्टान्तरङ्गोभूवमिति ।
एवं मय्यपूर्वा भक्तिं प्रकटयमानो मदीयं गुरुप्रसादं शेषपूर्णेन पूर्णतां प्रापय्या-
पाकृतगुरुकृपाः गुरुप्रसादशेषरचयितैर्विधान् बहून् ग्रन्थान् विरचयन्
शिष्याणामुपदेशेनाधीतशास्त्रसाफल्यं सम्पादयन् सुचिरं जीयादित्याशासे ।
इति शिवम् ॥

विश्रान्तमहाराज,

संस्कृतकलाशाला प्रधानोपाध्यायः

विजयनगरम् ।

एवं निवेदयिता गुरुप्रसादकर्ता

ताता सुब्बाराय शास्त्री ।

महामहोपाध्यायः, कलाप्रपूर्णे ।

॥ विद्मदभिप्रायः ॥

ब्रह्मश्रीयुत पर्युपनामक वेङ्कटेश्वरशास्त्रिभिरस्मत्प्रियमित्रवर्यमहामहोपा-
ध्याय ताता सुब्बाराय शास्त्रिमहाशयानां प्रियच्छात्रैः स्वगुरुप्रदर्शितया गमनि-
क्या प्रणीतो 'गुरुप्रसादशेष' इति ग्रन्थविशेषो लघुशब्देन्दुशेखराख्यानरूपः
पर्यालोचनायास्मभ्यं प्रेषितः । सादरमस्माभिसमग्राहि च सः । इतः पूर्वं तत्र
भवद्भिः ताता सुब्बारायशास्त्रिमहाशयैः संग्रथितस्य गुरुप्रसादाख्यस्य ग्रन्थ-
रत्नस्य स्वरसन्ध्यन्तभागमात्रस्य संदर्शनेन या अस्माकं महती समुत्कण्ठा समजनि
'अपि नाम वयं परिशिष्टभागमप्यस्य ग्रन्थस्य विलोकयेम' इति सेदानीमिमं
गुरुप्रसादशेषग्रन्थमवलोकयतां नस्संजनयत्यमन्दमानन्दम् । प्रायशः इदमीय-
शैली गुरुप्रसादपुस्तकस्यैव गुरुप्रसादशेष इत्यस्य नाम । सत्संप्रदाय-
संप्रतिपन्नां सरणिमनुसृत्य भावपुष्ट्या अन्यूनानितिरिक्ततया सम्यग्विषयविवेच-
नेन च प्रकामं प्रकाशमानोऽयं ग्रन्थो विदुषां सुदमावहन् नागेशशयविशेषं
ब्रह्मसतां छात्रवर्याणां समीचीनाय संस्कारायानलपायोपकाराय च प्रभवेदित्य-

कथितमपि ज्ञायत एव प्रेक्षावताम् । एतद्ग्रन्थस्य मुद्रणमद्यत्वे व्याकरणशास्त्राध्यो-
तृणां तदध्यापकानां चात्यन्तमुपकाराय प्रकल्पेतेति विश्वसन्तो वयमांशसामहे
अचिरादस्य ग्रन्थस्य श्रीनटराजकृपया समुचितं संमुद्रणप्रकाशनादिकं
भूयादिति ॥

इत्थम्,

विश्रान्तोपाध्यायः,

श्री मीनाक्षीसंस्कृतकलाशाला

चिदम्बरम् ।

27—1—1938.

(Sa.) शिवदण्डपाणिस्वामि दीक्षितः ।

महामहोपाध्यायः,

शास्त्राचार्यः ।

॥ श्रीः ॥

॥ ग्रन्थकतुविज्ञप्तिः ॥

महाशयाः—

अपरोक्षमैतत्पण्डितप्रकाण्डानां यदस्मदुरुचरैर्मोदुबन्धुभिश्च श्रीमन्महा-
महोपाध्याय कलाप्रपूर्णेत्यादिविरुदाङ्कितैः तातोपनामक सुब्बारायशास्त्रिभि-
र्बहोः कालात्पूर्वमेव स्वरसन्ध्यन्तशब्देन्दुशेखरग्रन्थस्य व्याख्यानरूपो गुरु-
प्रसादनामकः कश्चन ग्रन्थराजो विरच्य प्रकाशित इति । तत्र चादौ पण्डितलोकं
प्रति यत्किञ्चिदपि विज्ञापयन्तो न्यवेदयंश्च केनाप्यन्तरायेणासमापितमात्मनो
गुरुप्रसादमात्मनः स्थावराया अन्येऽपि वा पण्डितप्रवरा यदि तदुपदर्शितदिश-
मनुसृत्य पूरयेयुस्तदा कृतज्ञा भवेयुरिति । शब्देन्दुशेखराध्ययनकाले तैरुप-
दिष्टानागेशसिद्धान्तान् समाकलयतो ममान्यैर्व्याख्यातुमिनीगेशग्रन्थेषु समुप-
दर्शिता दोषाः केवलमाकरग्रन्थापरिशीलनमूलका एवेति मनीषा समजनि ।
अध्यापनकाले च गुरुचरणैरव्याकृते शब्देन्दुशेखरस्य भागे व्याख्यान-
दर्शनेन व्याकुलीभूतस्तत्रभवतां विज्ञप्तिविचितां निवेदनामनुस्मरन्नाकरग्रन्थ-
परिशीलनपूर्वकमवशिष्टं शब्देन्दुशेखरस्य भागं व्याख्यातुमारभे । सर्वतन्त्रस्व-

तत्रैरकुण्ठतबुद्धिभिरसुपमप्रतिभाशालिभिरस्मद्गुरुचरणैर्विरचितस्य ग्रन्थराज-
स्यायमल्पज्ञस्य कुण्ठतबुद्धेर्मम पूरणप्रयत्नः लोभातिशयात् प्रांशुलभ्यफला-
भिलाषिणो वापनस्येव केवलमुग्रहासारैव कल्पतेति सन्दिहानोऽपि तमपरिण-
यन् गुरुपादाम्बुजध्यानपूर्वकं कंचिद्भ्रातृं व्याख्याय श्रीगुरुचरणसन्निधौ न्यवेद-
यम् । शिष्यजनवलास्मसहृदयास्ते सावधानं तद्व्याख्यानरीतिमाकलय्य सन्तुष्टान्त-
रङ्गाः मामवशिष्टमात्रपूरणेऽतीव प्रोत्साहयामासुः । तेन च द्विगुणीकृतोत्साहो
नागेशाशयेन्मीलनायासकृद्भाष्यप्रदीपोद्योतान् पदमञ्जरीं शब्दकौस्तुभं लघु-
मञ्जूषां भावप्रकाशमन्यानापि कांश्चन ग्रन्थान् परिशील्य तदपरिशीलनेन
नागेशग्रन्थखण्डनाग्रहेण वा अन्यैर्व्याख्यानभिरापादितान् खण्डनाभासाच्चिरा-
कृत्य यथामति नागेशाशयमाविरकरवम् ॥

गुरुप्रसादशेषोऽप्ययं ग्रन्थस्सर्वथा गुरुप्रसादादेव पूर्णतां प्रकाशतां च
नीत इति, तच्छेषभूतस्यापि तदनतिरिक्तत्वदर्शनात्तदभिव्ययामप्यर्हतीति च
मत्वा, उत्तरकादम्बर्वा इवास्यपि गुरुप्रसाद- इत्येव शीर्षिकायामभिव्य-
प्रदर्शिता ॥

‘गुणदोषो बुधो गृहं नितित्वाकिमनुस्मरन्तस्सहृदयाः यद्यत्र गुणलेश-
स्यात्तदा तं परिगृह्य पुरुषबुद्धिसहजाः भ्रमप्रमादिदोषा यदि स्युस्तान्
परित्यज्य मामनुगृह्णन्तिवति सप्रश्रयमभ्यर्थये ॥

अपि चेयमरा विज्ञप्तिः, दैवदुर्विपाकादपूर्णे पञ्चमे वर्षे पित्रा सह विद्युक्तं
यद्विवियोगदुःखितया जनन्या, आतृभक्तिपरायणाभ्यां वेङ्कटकामेश्वराभ्यां
पितृव्याभ्यां चादशमाद्वर्षादनुपमेन वात्सल्येन समुपलालितं मामग्रजौ च
मङ्गलतरौ बन्धुजनसमुद्गरणतत्परा अस्मद्गुरुचरणास्त्वनिकारयमानीयापत्य-
निर्विशेषं परिपाल्य मां साकल्येन व्याकरणाशस्त्रमध्यर्जागपन । मदग्रजौ
च साङ्गकृष्णयजुश्शाखाध्यायिनावकायुः । अतस्सर्वथा तत्प्रसादलब्धामिमां

कृतिं साञ्जालिवन्धं तेभ्यस्समर्प्य निरस्तगुरुक्रणः कृतकृत्योऽभूवमिति पर-
सन्तुष्यामि ॥

आवालयान्मम ज्ञानप्रदातृणामभिच्छिन्नजीविकाप्रदातृणां च श्रीमद्विजय-
नगरराज्यसिंहासनमधिष्ठितां श्री श्री श्री पृथवाङ्मयः पारावारराकासुधा-
कराणां श्रीमन्महाराजपुङ्गवानां कृतज्ञतानिवेदनेनाटणीभूयविद्वज्जनपक्षपातिनां
तेषामाचन्द्रतारामाधुरारोग्यादिकमखण्डसाम्राज्यमविच्छिन्नां सन्ततिं च परम-
कारिणिकः परमेश्वरः प्रदेयदित्याशासे ॥

आन्ध्रविश्वकलापरिणमुखेनेमं ग्रन्थमचिरकालमेव मुद्राप्य मदीयं परिश्रमं
सफलयतां परिषत्सभ्यानां तदुपाध्यक्षपदवीमलङ्कृतां श्रीकट्टमञ्जुपनामक
रामलिङ्गारोडिपहाशयानां च सविनयं मदीयां कृतज्ञतां निवेद्य कृतकृत्योऽस्मि
संवृत्तः ॥

पञ्चमेभ्यो वर्षेभ्यः प्रमुल्येवद्रन्ध्याविरचने प्रकाशने च विशेषतस्साहाय्य-
मारचयतो व्याराणाशिरोमणि साहित्यविद्याप्रवीणरूपोपाधियारिणः श्रीकुर्युप-
नामक श्रीराममूर्तिशास्त्रिणो भूयांसि श्रेयांस्यनुगृह्णातु परमकारिणिकः परमेश्वर
इति भगवन्तमभ्यर्थये । इति शिवम् ॥

एवं विज्ञापयिता, विद्वज्जनविधेयः,

गुरुप्रसादशेषकता ।

गुरुप्रसादसहिते लघुशब्देन्दुशेखरे

॥ संज्ञाप्रकरणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

श्रुत्यन्तगम्यं सर्वस्य हेतुं मायिनमीश्वरम् ।
सत्यज्ञानानन्दरूपं ध्यायामि ब्रह्म निर्गुणम् ॥१॥
ललिताकुमारिकाञ्चितवामाङ्गः पुत्रपूरितोत्सङ्गः ।
विजयनगराधिनाथो जयतु श्रीविजयरामगजनाथः ॥२॥
सतु पालकतातेन वेदशास्त्राभिद्वन्द्वे ।
संस्थापितां पाठशालामभिवर्धयतेऽनिशम् ॥३॥
यतस्संस्पर्धते काश्या विजयाख्या स्विका पुरी ।
तस्यां प्रधानोपाध्यायपददानेन मानितः ॥४॥
जार्जिसम्राट्त्तममहोपाध्यायलाञ्छनः
अत्रिगोत्रसमुद्भूतस्तातावंशाब्धिचन्द्रमाः ॥५॥
सूर्यनारायणसुतस्सोमदेव्यास्तु गर्भजः ।
सुब्रह्मण्यः पापसोमेदवीजानिस्सुधीमणिः ॥६॥
स्वपोषकप्रभुर्वैर्वहुमानपुरस्सरम् ।
प्रोत्साहितश्शब्दशास्त्रसिद्धान्तानां विमर्शने ॥७॥
गुरुपादाभ्युज्जयानसंलब्धज्ञानवैभवः ।
नत्वा गणेशं वाग्देवीं बालात्रिपुरसुन्दरीम् ॥८॥

पातञ्जले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः ।

पितरौ सहस्रवरौ रामलक्ष्मणशान्तिणी ।

स्वापत्यनिविशेषं यो संरक्षायच्छतां धियम् ॥९॥

श्रीमच्छाङ्गरसिद्धान्तज्ञानदं कामशास्त्रिणम् ।

न्यायाचार्यो सङ्गमेशसूर्यनारायणामिधौ ॥१०॥

पाणिन्यादीन्मुनिवराञ्छब्दशास्त्रप्रवर्तकान् ।

विद्वणोति यथाबुद्धिं लघुशब्देन्दुशेखरम् ॥११॥

ये दोषाः पण्डितैः पूर्वैर्नागोशवचनक्रमे ।

प्रदर्शिता विद्वन्बुद्धिर्लघुशब्देन्दुशेखरम् ॥१२॥

ताच्चिराकृत्य नागोशसिद्धान्तानां प्रकाशने ।

शब्देन्दुशेखरगुरुप्रसादोऽयं विजृम्भताम् ॥१३॥

प्रारिप्सितग्रन्थपरिसमाप्तिप्रचारप्रतिबन्धकदुरितप्रशमाय कृतं शिष्टा-
चारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं समुचितपतञ्जलिनमस्कारात्मकं मङ्गलं शिष्य-
शिष्यार्थमध्येतृणामानुषाङ्गिकमङ्गलार्थंश्च निबध्नांश्चिकीर्षितभ्रतिजानीते । पात-
ञ्जल इत्यादिना । पातञ्जल इति । योगशास्त्र इत्यर्थः, महाभाष्यगूढार्थज्ञानस्य
तत्प्रणेतृकृतकथावद्ग्रन्थार्थपरिज्ञानाधीनतया योगपातञ्जलपरिश्रमोऽप्यावश्यक
इति सूचयितुमियमुक्तिः । योगशास्त्रापेक्षाच्चात्र शास्त्रे टिसंज्ञासूत्रविषये प्रदर्श-
यिष्यते, यद्वा महाभाष्यविशेषणमेतत् । न च “सूत्रस्य पदमादाय वाक्यै-
रसूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्णयन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः” इत्यभि-
युक्तोक्तस्वरूपस्य भाष्यत्वस्य साकल्येनैतद्भाष्य एव सत्त्वेन महत्त्वविशेषणेनैव-
तरभाष्यव्यावृत्ताविदंविशेषणपन्थावर्तकमिति वाच्यम् । शारीरकभाष्यस्यापि
परमपुरुषार्थसाधनप्रतिपादकतया महत्त्वेन तद्विशेषणेन तज्ज्ञावृत्तेरयोगात् तदर्थ-
मेव तत्सार्यक्यात् । कृतभूरिपरिश्रम इति । एतेन स्वोक्तार्थस्य प्रामाण्यं

शिवभट्टसुतो धीमान् सतीदेव्यास्तु गर्भजः ॥१॥

याचकानां कल्पतरोररिकक्षडुताशानात् ।

शृङ्गवेरपुराधीयाद् रामतो लब्धजीविकः ॥२॥

सूचितम् । मातापितृकीर्तनं तयोःकीर्त्यनुवृत्त्यर्थम् ।

यत्तु “मातापित्रोर्दुष्टत्वे तद्दोषस्य पुत्रेऽपि सङ्कमाचत्कृतस्यास्यग्रन्थ-
स्यानुपादेयताप्रसङ्गः । अतस्तन्नामोत्कीर्तनं”मिति तत्र । तावता तयोर्दुष्ट-
तासंशयाऽनिरासात् । नच मातापितृनामभूतसतर्दीर्वाशिवभट्टशब्दयोर्गौ-
कत्वेन योगार्थप्रतीतौ निरुक्तसंशयनिरास इति वाच्यम् । तयोःपितृसङ्केति-
तनामान्तरसत्त्वे प्रमाणाभावात् “अमरो मरणव्याधिराश्वरो भारवाहकः, सावित्री
बालविषवा नामधेयं न सार्थक” इत्यादौ तावताप्यनिर्वाहः । सतीदेवीत्यत्र
साच्च । “कैयटोजैयटात्मज” इत्यादौ तावताप्यनिर्वाहः । सतीदेवीत्यत्र
सती च सा देवीति विग्रहः । ज्ञापोरित्यस्य तु नात् प्रवृत्तिः । विशिष्टस्य
संज्ञात्वं एव तत्प्रवृत्तेः । प्रकृते तु सतीत्येव संज्ञेत्यत्र ह्रस्ववारणाय यत्र
कृतह्रस्वेन संज्ञावगातिस्तत्रैव ह्रस्व इति व्यवस्था निष्फला । एतादृशव्यवस्था-
साध्यफलाभावात् । किञ्चैवंसति बहुलग्रहणवैयर्थ्यमिति ध्येयम् । सतीशब्दस्य
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकतया भाषितपुंस्कत्वाभावात् पुंवत्कर्मधारयेति न पुंवद्भावः ।
एतेन पुंवद्भावाभावाय हिंश्यन्तः परास्ताः ॥

यत्तु “सतीन्दीव्यती”ति विग्रहमाहुस्तिङ्गित्यम् । उद्योते देवीप्रदा-
यदितस्यैव दर्शनात् । चिकीर्षितग्रन्थपरिसमाप्त्यौपयिकबुद्धिप्रतिभारूपकारणं
दर्शयति । धीमानिति । ननु ग्रन्थप्रणयनस्य बहुतरामनःप्रणिधानसाध्यत्वेन
सङ्गीविक्रया अभावे तस्य दौर्लभ्येन तां दर्शयञ्जीविकादातार्यपि कीर्तिपनुवर्त-
यति । रामत इत्यादिना । रामस्याप्रतिबन्धजीविकाप्रदानपटुत्वन्दर्शयति

नत्वा फणीशं नागेशस्तनुतेऽर्थप्रकाशकम्

मनोरमोमार्द्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरम् ॥३॥

ग्रन्थसमाप्तिग्रन्थप्रचारदिप्रतिबन्धकदुरितप्रशमाय समुचित-

याचकानामित्यादिना विशेषणत्वयेण । चिकीर्षितस्य महाभाष्यगूढार्थप्रकाश-
नस्य महाभाष्यकृत्वप्रसादाधीनतया “साधुमञ्जलिकर्मणेति” न्यायमनुस्मर-
स्तन्मप्रस्कारात्मकमङ्गलमांतनोति । नत्वा फणीशमिति । फणिनाभीशः
पतञ्जलिस्तस्यानन्तांशत्वात् ॥

यच्चादौ पतञ्जलिनामकीर्तनरूपमङ्गले सत्यपि “आशीर्नमस्क्रियावस्तु-
निर्देशो वापि तन्मुख” मित्यभियुक्तोक्तेर्नित्यात्मकमपि मङ्गलम्प्रतिपादयतीति
व्याचख्युक्तम् । अभियुक्तोक्तेरथेत्यादिमङ्गलासंग्रहात् काव्यारम्भमङ्गलमात्र-
विषयकतया प्रकृतानुयोगात् । शास्त्रनिबन्धनेषु सर्वत्र नमस्कारात्मकमङ्गलस्यैव
दृष्टचरत्वात् । नागेशइति । स्वनामोत्कीर्तनं कीर्त्यनुवृत्त्यर्थम् । न “चात्म-
नामे”ति निषेधशङ्क्यः । “श्राद्धे विवाहे सङ्कल्पेऽथापत्कालादिषु क्वचित् ।
स्नानमग्नहङ्कुर्वज्ज्येस्कामोप्यदोषभा”मित्यत्रादिपदेन प्रतिज्ञायास्सङ्ग्रेहणादो-
षात् । अत एव “गोनदीयस्त्वाह” “रामो द्विनीभिभाषत” इत्यादयस्स्वरसत
उपपद्यन्ते । येत्वत्रोपायान्तरान्वेषिणस्ते मान्याः । अन्वेषणप्रकाराश्च परिभाषे-
न्दुटिप्पणीतोऽवसेयाः । स्मृतिप्राप्तनिषेधस्य लौकिकयुक्तिभिः परिहर्तुमनौ-
चित्यात् । तनुत इति । कीर्तिरूपफलस्य कर्तृगामित्वेनात्मनेपदम् । अर्थ-
प्रकाशकमित्यनेन स्वग्रन्थस्य सर्वसिद्धान्तप्रकाशकत्वम्, “मनोरमोमार्द्धदेह”
मित्यनेनागतार्थता च सूचिते । लघुशब्देन्दुशेखरमित्युक्त्येतोपि विशेषजिज्ञासु-
मिर्बुहच्छेखरतोऽवसेय इति सूचयति । अनुबन्धचतुष्टयं यथायथमहनीयम् ।
दुरितप्रशमायेति । मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम् । समाप्तिस्तु बुद्धिप्रति-
भादिकारणकलापादेव । कार्यमात्रं प्रति बलप्रकारणभावेन प्रतिबन्धकाल्यन्ता-
भावेनैव कार्योपपत्तौ तत्सहभूतस्य विघ्नध्वंसस्य समाप्तिप्रत्यन्यथासिद्धत्वेन
कारणत्वायोगेन मङ्गलस्य समाप्तिकारणत्वे विघ्नध्वंसस्य वज्रजनकत्वघटित-
व्यापारत्वासम्भवान्मङ्गलस्य समाप्तिकारणतावादस्यानौचित्यमिति भावः । समु-

ऋषित्रयनमस्काररूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातुं श्रोतृ-
णामनुबङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति । मुनित्रयमिति । कारक-

चित्तेति । तत्त्वञ्चैतच्छास्त्रप्रवर्तकऋषित्रयकर्मकत्वेनेति बोध्यम् । अनुपङ्गश्च
फलान्तोच्छ्रया कृतस्य फलान्तरसम्बन्धः । निबध्नातीति । निबन्ध-
नञ्च तद्बोधकशब्दस्य ग्रन्थघटकत्वम् । कारकविभक्तेरिति । उपपदविभक्ते-
रिति न्यायात् । बलवत्त्वादिति । नन्वत्र पुंवद्भावः कथम् । आकडारद्वय-
भाष्यपर्यालोचनया गुणवचनसंज्ञायास्तद्वितान्तेऽभावात् । “त्वतलो”रिति
सूत्रे तादृशगुणवचनानामेव ग्रहणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नच कृचद्वितसमासे-
भ्यस्सम्बन्धाभिधानमभावप्रत्ययेनेत्यभियुक्तोक्त्या बलवच्छब्दादपि त्वग्रत्यये
बलसम्बन्धस्यैव प्रतीत्या तस्य स्त्रीपुंससाधारण्येन स्त्रीलिङ्गशब्दश्रुतिपाद्यकारक-
विभक्तावन्वये न बाधकम् । अत एव “पृथिव्या गन्धवत्कं लक्षण” मित्या-
दयस्सङ्गच्छन्त इति वाराणसेयोक्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम् । बलसम्बन्ध-
स्योभयसाधारणत्वेऽपि स्त्रीलिङ्गशब्दघटितवाच्यस्यैव स्त्रियामन्वयौचित्यात् ।
अत एव “शरदःकृतार्थेत्यादौ सामान्ये नपुंसकमित्यन्यादृशमेव समाधान-
मभियुक्तानां सङ्गच्छत” इति चेन्न । “कुक्कुट्यादीनामण्डादि”ष्विति वार्तिक
प्रत्याख्यातुभाष्यरीत्या प्रथमं स्त्रीत्वाविवक्षायां स्त्रीप्रत्ययाप्राप्त्या पश्चादेकार्थी-
भावमहिम्ना तदप्राप्त्या निरुक्तरूपसिद्धेः । सामान्ये नपुंसकमिति वा सामान्य-
मिति भट्टोक्तरीत्या निर्वाहात् ॥

स्यादितत् । नमःपदार्थान्वयविवक्षायाश्चतुर्थी, कृधात्वर्थान्वयविवक्षा-
यान्द्वितीयेति तयोर्विषयभेदात् कृतंवाध्यवाधकभावविचारेण । अत एव
‘रावणाय नमस्कुर्यादिति भट्टिप्रयोगस्सङ्गच्छते । नच स्वरादिपठितस्य
सत्त्वार्थकस्य स प्रयोग इति वाच्यम् । तस्यागमित्वेन सत्त्वाऽनापत्तेः । नच

विभक्तैर्बलवत्त्वाद् द्वितीया । परिभाष्येति । तच्छब्दस्य बुद्धिस्थ-

तत्र सविस्मर्गपाठ एव जयमङ्गलाजुरोधात् कल्प्यत इति वाच्यम् । “स्वयमभ्युवे नमस्कृत्य”त्यादौ समासाजुरोधेन गतित्वस्यावश्यकतया तत्र चतुर्थ्यर्थं निरुक्त-
विषयविभागस्यावश्यकत्वात् । तस्माद्विन्निरूप एव मूलाशय इति चेन्न ।
द्योतकवाचकसममिव्याहारे तदर्थविषयताया अविशेषादुभयप्रयोज्यत्वस्वीकारेण
नमःपदस्य निपाततया द्योतकत्वेन कृधातुप्रयोज्यविषयतायामभ्युवेन तात्पर्य-
त्वाव्याघातेन नमःपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वेन तात्पर्य-
विषयाच्चतुर्थीति “नमस्स्वस्ती”त्यस्यार्थेन कृधात्वर्थान्वयविवक्षायामपि चतुर्थी-
प्रसङ्गेन वाच्यवाचकभावविचारस्यावश्यकत्वात् । न चैवंसति स्वयमभ्युवे
नमस्कृत्येत्यादौ चतुर्थ्युपपत्तिरिति वाच्यम् । अतुक्कलपितुमिदं व्याहारेण
कर्मत्वाविवक्षया वा तत्समर्थनात् । गत्तु स्वस्यादिसाहचर्याद्वाचकस्य नम-
श्शब्दस्य ग्रहणम् । प्रकृते तु द्योतकत्वेन न चतुर्थीप्रसक्तिरिति तन्न ।
“नमोवारिव” इति शब्दस्य भाष्यविरोधेनानित्यायास्सहचरितपरिभाषायाः प्रकृत-
सूत्रेऽप्रवृत्तेः । तत्र हि “नमस्यति देवा” नित्यादावुपपदविभक्तिरितिन्यायेन
चतुर्थी वारिता । साहचर्याश्रयेण तत्रापि क्यचो वाचकत्वेन नमसो द्योतक-
त्वेन चतुर्थ्यप्राप्त्या तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । यत्तु साहचर्यं नात्र व्यवस्थापक-
मन्यथाऽजन्तत्वादिना साहचर्यग्रहणापत्तौ दूषणगणपात इति तन्न । विवक्षित-
धर्मणैव साहचर्यस्य व्यवस्थापकत्वात् । अन्यथा परिभाषाया निर्विषयत्वापत्तेः ।

बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति । बुद्ध्या सन्निधापितानां प्राचां परा-
मर्शकत्वादित्यर्थः । बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तत्वा-
दित्यर्थकथनन्तु न सम्यक् । पूर्वपरामर्शकत्वस्थलेऽपि तस्याव्याघातेन
भेदेन व्यवहारासङ्गत्यापत्तेः । मम तु तादृशधर्मावच्छिन्नस्य पूर्वनिर्दिष्टत्वबुद्धि-

परामर्शकत्वात् प्राचासुक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थः । मुनित्रयोक्तीर्विचार्ये-
र्थे वा । परिभाषास्तिरस्क्रियेति कोशात्तिरस्कारार्थकस्य धातोर्विचारार्थ-

सन्निहितत्वभेदाद्धेदेन व्यवहारससङ्गच्छते । तिरस्कृत्येति । ननु परिपूर्वक-
भूधातोरेव वक्ष्यमाणकोशबलात्तिरस्कारार्थत्वलाभेन णिजर्थविवरणादिदं न्यु-
नम् । नच णिचोद्योतकत्वं शङ्क्यम् । तत्पक्षस्य णिजर्थस्याप्राधान्यापत्त्यादि-
दूषणोर्णिजन्ते ग्रन्थकृतेव दूषयिष्यमाणत्वेनैतद्ग्रन्थस्य तदभिप्रायकतानौचि-
त्यादिति चेन्न । तिरस्कारार्थकपरिभावशब्दात्तत्करोतीति णिजिति स्वीकारेण
तिरस्कारं कृत्वेत्यर्थेऽस्यार्थस्य फलितत्वेनादेषात् । यत्तु “परिभवतेस्तिरो-
भवम् णिचोव्यापारश्चार्थ इति विवरणं सम्यगेवे”ति । यदपि “निवृत्तप्रेषणा-
द्भातोर्हेतुमणिजि”ति । तत्सर्वं तिरस्कारार्थकस्य धातोरित्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थ-
स्वारस्यभङ्गकतयोपेक्ष्यम् । विचार्येत्यर्थोवेति । वाशब्दस्समुच्चये । तथा-
चाहृत्योभयतात्पर्यकत्वमस्येति भावः । तेन न सकृदुच्चरितन्यायावकाशः ।
कोशात्तिरस्कारार्थकस्येति । ननु कोशे यवनत्वस्यैवार्थविवरणं, नतु धातोः ।
अतएव परिभवशब्दपाठस्सार्थकः । तथाच कोशाद्वात्त्वर्थत्वनिश्चयः कथमिति
चेन्न । अत्यन्तरूढातिरिक्तेष्ववयवार्थासंयुष्टार्थानुभवस्य क्वाप्यदृष्टचरत्वेन भाव-
प्रत्ययानामपदसाधुत्वमात्रोपयोगित्वमिति विशेषद्विग्नानन्धातोस्तदर्थकत्वनिश्च-
यस्य कोशात्समभवात् । कोशात्तिरस्कारार्थत्वेन निश्चितस्य परिपूर्वकभूधातो-
स्समभ्वन्धी यो धातुर्हेतुमण्यन्तस्तस्य विचारार्थकत्वेऽपि न बाधकम् । धातू-
नामनेकार्थत्वेन परिभवतेर्विषयत्वापत्त्यर्थकत्वेन णिचा तदनुकूलव्यापारला-
भेन तत्सङ्गतेरिति विशिष्टार्थः । एतेन यस्य तिरस्कारार्थत्वपरिभवतेर्न तस्य
विचारार्थकत्वं यस्य तत्त्वं ण्यन्तस्य न तस्य तिरस्कारार्थकत्वमितीदमसङ्गत-
मित्यपास्तम् । तिरस्कारार्थस्येति व्याधिकरणपृष्ठीति तात्पर्यात् । केचित्तु घट-
कत्वं पृच्छ्यर्थः तथाच परिभावशब्दघटकपरिभाषितान्वत्स्य णिलोपटिलोपयो-

कृतेऽपि न बाधकम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अत एव “परौ भुवो-
ऽवज्ञाने” इति सङ्गच्छते । एतेन स्वग्रन्थस्य प्राचीनग्रन्थैरगतार्थता
र्थतुल्यवत् इत्यर्थः । धातुत्वसम्पत्तिश्चानेकार्थत्वलाभायेति व्याचक्षुस्तत्र ।
‘उपसर्गसमानाकार’ मितिन्यायेन परिभाषित्यस्य धातुत्वस्य दुर्निरूपत्वात् ।
धातूनामनेकार्थत्वप्रवादस्योपदेशिकधातुमात्रविषयकत्वेन प्रकृतानुपयोगाच्च ।
यदुक्तं “तिरस्कारार्थकपरिभावशब्दघटकभूधातोरित्यर्थः” इति, तच्च ‘यस्य
तिरस्कारार्थकत्व’ मित्यादिदोषदूषिततयोपेक्ष्यम् । णिचोद्योतकतापक्षस्तु निरा-
कृत एवाधस्तात् । अत एव । परिभवेतिरस्कारार्थतिरिक्तार्थसत्त्वादेव । धातू-
नामनेकार्थत्वादेवेत्येव वार्थः । प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातित्वात् । संगच्छ-
त इति । अन्यथा व्यावर्त्याभावात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

परंतु धातूनामनेकार्थत्वाच्चिन्त्यम् । तत्त्वे सतितात्पर्येऽधाधितयावदर्थ-
प्रतीतिरिष्टाप्रत्तवर्धनिर्देशस्यैवैयर्थ्यापत्तेः । अवज्ञान इति तु भायशः परिशब्दस्य
सर्वत इत्यर्थकत्वेन प्रसिद्धेरिहापि तथैवेति भ्रमवारणायेत्याहुस्तत्र । अर्थ-
निर्देशस्योपलक्षणत्वस्यान्यत्रोक्तत्वेन तस्य नियामकत्वायोगात् । भूवादिसूत्रे
भाष्ये भेदधितिसङ्घातस्य धातुसंज्ञावारणाय कृतेन “परिमाणग्रहण” इति वार्ति-
केनार्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वबोधनात् । इत्येते च निर्दिष्टार्थतिरिक्तार्थकत्वं
लोकेऽनुभवतीत्यादौ । न च तत्रोपसर्गवशात्तदर्थप्रतीतिः । तेषां द्योतकत्वेन
धातोरिवानुभवार्थकत्वात् । अत एवानुभूयत इत्यादौ कर्मणिलकारादिसिद्धि-
रित्यन्यत्र स्पष्टम् । नदी वहतीत्यादौ तावताप्यनिर्वाहात् । अतएव “धातो-
रर्थान्तरेवृत्ते” रित्यादि सङ्गच्छते । एकधातुनिष्पन्नानां विभिन्नार्थकानां
विनोपसर्गम्बद्धानां लोके दर्शनाच्च । “अनेकार्था अपि धातवः” इति भाष्या-
दस्यार्थस्योक्तत्वाच्च । भाष्येऽपिशब्दाद्यथाप्रयोगमेवार्थविशेषो निर्णेतव्य
इत्यस्य लाभादतिप्रसङ्गाभावात् । एवं सत्यवज्ञान इति च स्वारस्यमधिरोहतीति
सुधीभिराकलनीयम् ।

आवृत्त्यर्थद्वयस्वीकारफलदर्शयति । एतेनेत्यादिना । इदमस्तुसि-
-

समूलत्वश्च ध्वनितम् । भाविनोऽपि बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति
निर्देशः । सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनानिदुरुहग्रन्थान्तरेभ्यः सिद्धान्त-
ज्ञाने जायमानस्य क्लेशरूपसन्तापस्य शामकत्वेन च कौमुदीसा-

कृष्टमित्युक्त्या वक्ष्यमाणस्यासिक्कृष्टत्वादिदमा निर्देशो नोचित इत्यत आह
भाविनोपीति । अर्थस्येति शेषः । ग्रन्थस्येति शेष इति तु न सम्यक् ।
पदसन्दर्भात्मकस्य ग्रन्थस्यैकबुद्धद्वयपारोहस्य वक्तुमशक्यत्वात् । इयमिति-
स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु ग्रन्थबोधकस्त्रीलिङ्गकौमुदीशब्दसामानाधिकरण्यानुरोधेन ।
एतेनोपमानगतलिङ्गारोपादिति परास्तम् । उपमानगतलिङ्गारोपस्योपमेय क्वाप्य-
दृष्टत्वात् । “यत्तूपमाया लिङ्गभेदजदुष्टत्वनिरासायारोप” इति । तदपि न, अत्रो-
पमालङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वेन सादृश्यमूलकेतरालङ्कारेषु तस्य दोषत्वस्वीकारेऽपि
चन्द्र इव शुखमिति प्रसिद्धत्थलानुरोधेनोपमालङ्कारे दोषत्वाभावस्य सर्वालङ्का-
रिकसमयसिद्धतया तन्निरसनोपायान्वेषणवैफल्यात् । एतद्वन्थस्य कौमुदी-
सादृश्यप्रयोजकन्धर्मन्दर्शयति । सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनेत्यादिना । शाम-
कत्वेनेति । शम आलोचन इति चुरादिपठितात् स्वार्थणिजन्तानुलि रूपम् ।
धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थसिङ्गतिः । दैवादिकास्तु “नोदात्तोपदेशे” तिष्ठद्वि-
निषेधाणिच्यपि भित्तां ह्रस्वापत्त्या नेदं रूपम् । यद्वा शमक एव शामक इति
स्वार्थेऽण । एतेन ग्रामाणिकग्रन्थैरगतार्थता सूचिता ।

अथ “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते” इत्यभियुक्तोक्त्या
ग्रन्थप्रणयनप्रयोजनं कीर्तिः । सा चाध्येतुणामध्ययनप्रवृत्त्यधीना । तत्र
प्रयोजकमनुबन्धचतुष्टयम्, तत्त्वञ्च ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकत्वम्, ग्रन्थाध्य-
यनप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वं चेति तत्प्रदर्शनमावश्यकमिति ग्रन्थकर्तृसमयः ।
अनुबन्धाश्च विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणः । तत्र विषयप्रदर्शनं विषयस्य

दृश्यम् । अनेन वैयाकरणसिद्धान्ता विषयाः' तज्ज्ञानं प्रयोजनं,
तल्लिङ्गासुरधिकाराल्यादि सूचितम् ॥

ज्ञातज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकस्य निवर्तनेन प्रवृत्तौ परम्परयोपपुज्यते । प्रयोजनञ्च साक्षात् । अधिकारीच प्रवृत्तिकारणीभूतकृतिसाध्यवद्ज्ञाने । सम्बन्धश्च यथायथं कृतिसाध्यत्वज्ञानादाविति । यद्वा कृतिसाध्यत्वज्ञानेष्टसाधनत्वज्ञानयोः प्रवृत्तिकारणयोरनुबन्धचतुष्टयस्य यथायथं भानमिति तस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वन्तज्ज्ञानविषयत्वं वा स्पष्टम् । तथाच सिद्धान्तकौमुदीत्यनेन स्मृतेरन्तद्विष्टणोति । एतेनेत्यादिना । वैयाकरणसिद्धान्ता विषया इति । ग्रन्थजन्यज्ञानविषयस्यैव ग्रन्थविषयत्वात् । अतएव कौस्तुभे वैदिका लौकिकाश्च साधवश्शब्दा इह विषय इति, उद्योते च शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने उक्ते विषयोऽप्युक्तः । शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वादिति चोक्तम् । अत एव वेदान्तस्य ब्रह्मात्मैक्यं विषयः, तर्कशास्त्रस्य सप्तपदार्था विषय, इत्यादयोऽभिप्युक्तानां व्यवहारसामञ्जस्यन्ते । एतेन प्रवृत्त्युद्देश्यस्यैव विषयरूपानुबन्धत्वस्यौचित्येन सिद्धान्तज्ञानस्यैव तत्रनेदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्त्रोऽपि प्रवर्तते” इति न्यायेन प्रवृत्त्युद्देश्यस्य प्रयोजनत्वलाभाच्च । एतेन तज्ज्ञानं प्रयोजनमित्यपि व्याख्यातम् । यत्तु इदंचिन्त्यम्, वैयाकरणसिद्धान्तज्ञानस्य तद्व्ययनरूपत्वेन तस्य कौमुदीप्रणयनप्रयोजनत्वेन ग्रन्थविषयनप्रवृत्तौ प्रयोजनत्वाभावात् । अन्यप्रयोजनज्ञानेनान्यत्र प्रवृत्तेरप्युक्तत्वात् । तस्मात् रक्षोहादीनि भाव्योक्तानि प्रयोजनानि वक्तुमर्हणीति, तत्र, रक्षादीनां प्रयोजनप्रयोजनत्वस्य शब्दज्ञानस्य साक्षात् प्रयोजनत्वस्य च प्रदीपेद्योतकाराभ्यां व्यवस्थापितत्वात् । अध्ययनस्य गुरुत्वाक्यश्रवणरूपत्वेन तस्य सिद्धान्तवज्ञानरूपत्वकथनासङ्गतश्च । तज्ज्ञानासुरिति । ग्रहणधारणपदद्विज

अइउण् । एषां क्रमबोधकत्वेऽप्यादिरन्येनेत्यनेनैकवाक्यतया
वृत्तिपरिच्छेदकत्वेन संज्ञासूत्रत्वम् । क्रमस्य संज्ञाद्वारैवोपयोगात् ।

इति शेषः । एतेन मूर्धाणां चण्डालादीनामप्यधिकारित्वप्रसङ्गादिदं चिन्त्य-
मित्यपास्तम् । यत्तु अधीतकाव्यकोशादिद्विजोऽधिकारीति । तन्मन्दम् ।
जिज्ञासाभाववतोऽधिकारित्वस्यानङ्गीकारात् ॥

ननु 'संज्ञाच्च परिभाषाचे' त्याद्यभिमुक्तोक्तसूत्रविभागे माहेश्वरसूत्राणां कुत्रान्तर्भाव इत्यत आह । एषामित्यादि । क्रमबोधकत्वेऽपीति । क्रम-
विशिष्टवर्णोपस्थापकत्वेपीत्यर्थः । शास्त्रे क्रमवैशिष्ट्येनोपस्थितानामेव वर्णाना-
मुपयोगात् । अन्यथेको यणचरित्यादौ यथासंख्यसूत्रेण निर्वाहस्य स्थानेऽन्तरतम
इति सूत्रे भाष्यकृतस्य सासङ्गतिरस्यैव । एतेनेदंश्चिन्त्यम् । क्रमे शक्यत्वावेन
तद्वोधकत्वासम्भवात् । नच क्रमो नामानुपूर्वी ; तथाचानुपूर्व्यवच्छिन्नविषय-
ताकप्रत्यक्षजनकत्वेऽपीत्येवार्थ इति वाच्यम् । सर्वेषामपि सूत्राणान्तथाभूतत्वे-
नोपादानवैयर्थ्यात् । अथ क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञायमानानामेवैषाम्प्रत्याहारबोधकपद-
घटितसूत्रजन्यबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानानास्करिद्वत्त्वोपयोगित्वेऽपीत्यर्थः । यथा
अइउणि त्यादेरि को यण चरित्यादिशास्त्रज्ञबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानानास्करिद्वत्त्वो-
पयोगिता क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञायमानस्यैव, नतु उइअण् इत्यदिव्युत्क्रमवैशिष्ट्येन
ज्ञायमानस्य । एतदेवाभिप्रेत्यन्यथेणादिप्रत्याहारे उकारादीनामग्रहणमकारादी-
नाञ्च ग्रहणम्प्रसज्येतेतिभावमाविश्वकुड्योत्साकाराः, न तथान्येषाम् । तेषामा-
दौड्यद्विरिति व्युत्क्रमेण ज्ञायमानत्वेऽपि बाष्प्यार्थबोधोपयोगितासम्भवात् ।
तेषामपि व्युत्क्रमे पारायणादावदृष्टहानिरिति त्वन्यदिति चेदेतावता कथञ्चित्
योजनसम्भवेऽप्युपादानस्य प्रयोजनविरहादेव हेयत्वादिति प्रकाशकुटुम्बिकः
परास्म । दृष्टिपरिच्छेदकत्वेनेति । शब्दशास्त्रीयसंज्ञापदनिष्ठयकिंशाहकत्वेने-

एकवाक्यता चादिरकारादिरन्येनेता तत्सहशेन णकारादिना सहो-
च्चार्यमाण आवान्ताक्षिप्तानां संज्ञेति । स्वीजसित्यादीनामप्येतदेक-
वाक्यतया सुबादिसंज्ञासूत्रत्वं स्वादिविधायकत्वञ्चेति बोद्धव्यम् ।

त्यर्थः । एवञ्च तस्यापत्यमित्यादेशशक्तिग्राहकत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । एकवा-
क्यताचादिरिति । अइउणिति समुदायस्यादिरकारोऽन्येन णकारादिना सहो-
च्चार्यमाणोऽइउणितिसमुदायस्य संज्ञेत्येवं कौस्तुभोक्तरीत्यैकवाक्यता बोध्या ।
अइउणित्यादेराद्यन्तविशेषणतया भानम् । एतेषामादिरन्येनेत्यस्य च मिलित्वा
शक्तिग्राहकत्वेन प्रत्येकं सूत्रत्वेन च विनिगमनाविरहादुभयोरपि संज्ञासूत्रत्व-
मिति भावः । एतेन संज्ञासूत्रेणैकवाक्यतया न संज्ञासूत्रत्वसाधिका । अन्यथा
विधिशास्त्रेणैवान्ततस्मैवशास्त्राणामेकवाक्यतायास्तत्त्वेन विधिशास्त्रत्वप्रसङ्गात् ।
किञ्चाकारादीनामादिपदार्थत्वेन तयोरेकवाक्यताया असम्भवः । पदपदार्थ-
योरेकवाक्यतायाः क्वाप्यनभ्युपगमात् । तथा चैषां संज्ञासूत्रत्वव्यवस्थापनमनु-
चितम् । किन्तिवष्टुबुद्ध्यर्थं वर्णानामुपदेश इति भाष्यप्रापणाय अस्माधुरि-
त्येवं क्रमेण साधुत्वबोधकतया विधिसूत्रत्वमित्यपास्तम् । अइउणित्येतदुपस्थि-
तसमुदायस्यादिपदोपस्थिततावयवेऽन्वयेन परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविप-
यताप्रयोजकपदघटितत्वरूपपदैकवाक्यतायास्तत्त्वाच्च । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेत्यस्य 'आ-
गमाश्च विकाराश्च प्रत्ययास्तदधातुभिः । उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कला-
दयः' इत्यनेन भाष्ये प्रत्याख्यातप्रायत्वेन तत्प्रामाण्येन साधुत्वविधायकत्वस्य
दूरापास्तत्वाच्च । संवृतादीनामप्रतिषेध इत्यस्मिन्नत्याख्यात इष्टबुद्ध्यर्थश्चेत्यपि
प्रत्याख्यातप्रायमेवेत्येनेनास्यार्थस्योद्योते स्फुटीकृतत्वाच्च । अतएव कौस्तुभे
वर्णोपदेशस्यासाधारणम्फलन्तु प्रत्याहारनिष्पत्तिरित्युक्तम् । अतस्तत्त्वं सुधी-
भिराकलनीयम् । प्रसङ्गादाह । संज्ञासूत्रत्वं स्वादिविधायकत्वञ्चेति ॥

एषु संहिताया आविवक्षया न संहिताकार्यम् । अनुकरणत्वेन सौत्र-

यत्तु घटप्रथिव्यभेजोवायवाकाशकालादिगात्ममनांसि दश विधानि द्रव्या-
णाति व्यवहारवारणाय स्वसमभिव्यक्त्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्याप्यमिथोविरुद्ध-
यावद्धर्मबोधनस्यैव विधापदार्थत्वाभ्युपगमेन प्रकृते संज्ञात्वविधित्वयोरैकत्र
स्वीकारे तयोरविरोधात् परस्परविरुद्धत्वघटितविधापदार्थस्य बाधितत्वात्
षड्विधं सूत्रलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेरसाङ्गत्यापत्तेरित्यनेन । एतेनेत्यादिपूर्वोक्त-
युक्तिभिश्चास्य चिन्त्यतामाहुस्तन्मन्दम् । विधापदार्थस्य परस्परविरोधघटि-
तत्वे सव्यभिचारेत्यादिदुष्टहेतुविभागवाक्यस्य मणिकृदुक्तस्यासाङ्गत्यापत्तेः ।
स्वसमभिव्यक्त्याहृतपदार्थतावच्छेदकदुष्टहेतुत्वव्याप्यदोषाणां वायुर्गन्धवान् स्ने-
हादित्यादौ समावेशात् । एवम्पुनस्त्रिविधशरीरेन्द्रियविषयभेदादिति सङ्गहका-
रोक्तिरपि भज्यते । शरीरत्वविषयत्वयोः शरीररूपविषये समावेशात् । प्रमेय-
त्वस्य केवलान्वयित्वेन तस्य केनापि धर्मेण विरोधाभावात् प्रमाण प्रमेयेत्यादिप-
दार्थविभागप्रतिपादकगौतमीयसूत्रस्यासाङ्गत्यापत्तेश्च । एतेनेत्यादिनोक्तयुक्तीनां
निराकृतपूर्वत्वाच्च । शेषे इति सूत्रस्य विधित्वाधिकारत्वयोस्त्वसम्मतत्वेन
तवाप्येतदोषस्य गलेपितत्वाच्च । नच विभागे विभाज्यभेदस्य हेतुतया
प्रकृते तदभावेनायं विभागोऽनुचित इति वाच्यम् । विभाजकधर्मभेदस्यापि
विभागहेतुताया उपधेयसङ्केरेष्युपाधेरसङ्कर इति वदता मणिकृताभ्युपगतत्वेना-
दोषात् । प्रकृते च विभाजकयोस्संज्ञासूत्रत्वविधिसूत्रत्वयोर्भेदेन न विभागानुप-
पत्तिः । शेषे इति सूत्रानुरोधात्त्वयाप्येतदवश्यश्रयणायमेव । घटत्वादिविशेषधर्मा-
णान्द्रव्यत्वव्याप्यानामसर्वज्ञदुर्ज्ञेतया तत्तद्धर्मैर्विभागस्य कर्तुमशक्यत्वाच्चादृश-
विभागवाक्यस्यैवाभावेन परस्परविरोधिनिवेशफलस्य गगनकुसुमायमानत्वा-
दिति ध्येयम् ॥

नन्वक्षरसमाम्नायेऽकारात् सुपि रुत्वयत्वलोपेषु सन्ध्यप्राप्तावपि इकार

ऋकारस्यो “ त्रिकोऽसवर्णो ” “ ऋयक ” इति प्रकृतिभावेन सिद्धावपि एकारादेर्यादिर्द्वार । न चाकारादेरमुपि पदत्वेन समासग्रहणनियम्यकोटिप्रवेशेन विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वानापन्या णादेरित्यर्थं प्रातिपदिकत्वोपवर्णनं वक्ष्यमाणमसङ्गतं स्यादिति वाच्यम् । स्रजन्त्यवर्णभ्यो विभक्त्युत्पन्न्यनङ्गीकारेण सुबन्तोत्तरानयवक्तृवाभावेन नियम्यकोटिप्रवेशादित्यत आह । संहिताया अविचक्ष्येति । एवं चानयैव रित्या निर्वाहेऽकारादेरुपायान्तरेण सन्ध्यभावाकथनं विफलमिति नियमव्यावर्त्यताभावस्त्वपपाद इति भावः ॥

ननु वाक्य एव संहिताया विवक्षाधीनतया एतेषां प्रातिपदिकत्वस्य वक्ष्यमाणतया वाक्यत्वभावेन कथं तद्विवक्षा । न चैतेषां ब्रह्मोपदेशत्वपक्षे वाक्यत्वं सुस्थमिति वाच्यम् । तदभिप्रायकत्वे समासग्रहणकृतनियमेन प्रातिपदिकत्वानापन्या वक्ष्यमाणस्य प्रातिपदिकत्वस्याऽसांगत्यप्रसङ्गादिति चेन्न । वाक्यपदेनैकपदाद्यातिरिक्तस्य विवक्षणेनाद्रोपात् ॥

अथैकस्रजे संहिताया अविवक्षा वक्तुमशक्या । एकयोग्यत्वस्य संहितापाठेनेतीको गुणति स्रजे उद्योते व्यग्रस्थापितत्वेन संहिताया अविवक्षायां स्रजभेदापत्तेः । अत एवैको यणचीत्यादौ सौत्रत्वानङ्मुद्गरणं ग्रन्थकृतस्संगच्छते । अन्यथा संहिताऽविवक्षयैव वारयेत् । तयोर्वाचिसंहितायामिति प्रारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेरसंहिताधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नच प्रतिवर्णं साधुत्वविधायकतया स्रजत्वमिष्टमेव । चतुर्दशस्रजीत्यव्यग्रहारस्त्वनुग्रन्थचतुर्दशत्वप्रयोज्य औपचारिक इति वाराणसेयोरित्या नितसार इति वाच्यम् । साधुत्वविधायकत्वपक्षस्य निरस्तपूर्वत्वात् । प्रत्येकं स्रजत्वे प्रत्येकोपदेशे तात्पर्यस्य वक्तव्यतया प्रतिवर्णमुपदेशत्वापत्त्या इकारादिषु पुनःपुनरकारोच्चारणस्य प्रतिवर्णमित्संज्ञापरिज्ञानार्थमावश्यकतयाऽन्यफलकताकथनस्याऽसंगत्यापत्तेश्च । न

त्वाच्च वर्णभ्यो न विभक्त्युत्पत्तिः । कारप्रत्ययोऽपि न, बाहुलकात् ॥

नन्दिकेश्वरकृतकाशिकाया “ मत्र सर्वत्र स्रजेषु अन्यं वर्णचतुर्दश ” मित्यत्र सर्वत्रेति स्रजविशेषणस्वारस्येन स्रजभेदस्य वक्तुमशकत्वात् । स्वारसिकस्य चतुर्दशस्रजीव्यग्रहारस्यापचारिकत्वकथनस्यायुक्तवच्चिति चेन्मैवम् । एकयोग्यत्वे संहितापाठस्य हेतुतयोपन्यासेन संहितापाठस्यैकयोग्यत्वव्याप्यतया लोभेऽपि तत्समनैयत्यस्य तद्व्यापकताया वा निरुक्तोद्योततोऽलाभेन संहिताया अविवक्षायां स्रजभेदे मानाभावात् । यद्वाऽनुकरणत्वेन सौत्रत्वाच्चेति मध्यमणिन्यायेनोपयान्यायि । सौत्रत्वादित्यस्य स्रजघटकत्वादित्यर्थः । चोहेतौ । यतस्स्रजघटकत्वमतोऽनुकरणत्वम् । स्रजघटकानां लक्ष्यस्याऽनुकरणत्वात् । अनुकरणत्वेनेत्यस्य निपातानुकरणत्वेनेत्यर्थः । एवंच प्रकृतिवदनुकरणमित्यादिदेशेन निपातत्वम् । यद्वा ‘ अनुकरणं चातिविरमिति निपातत्वम् । तेन प्रगुह्यत्वे संहिताकार्यमात्र इति भावः । एवंच सौत्रत्वादित्यपि स्वरसत उपपद्यते । अन्यथैतेषां छन्दस्त्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वेन छन्दस्त्वादित्येव वदेत् । एतेन छन्दोवत्स्रजार्णित्यादिदेशप्रवर्तकं सौत्रत्वं कुत उक्तमिति शङ्का परास्ता । उत्तरत्र त्वनुकरणत्वेनेत्युक्त्याऽनुकार्यनुकरणयोरभेदविवक्षायां प्रातिपदिकत्वाभाव इति भावः । भेदविवक्षायां तु सौत्रत्वादिति पाणिनिसूत्रमूलभूतत्वात् छन्दस्त्वादित्यर्थकतयाऽन्वेति । छन्दस्त्वादिति वक्तव्य एवमुक्तिस्तु पूर्वान्वयानुरोधेन, पूर्वोक्तारब्धेऽतन्तरोपन्यासः । एवंच कौस्तुभोक्तार्थस्सर्वोऽपि संगृहीतो भवतीति ध्येयम् । न विभक्त्युत्पत्तिरिति । प्रातिपदिकत्वप्रतिबन्धद्वारेति भावः । “ गुणे त्वन्याय्यकल्पनेतिन्यायेन विधियाधकल्पनयोगात् । नच प्रतिस्रजं प्रातिपदिकत्वस्य वक्ष्यमाणतया तदवयवत्वेन लुकेष्टसिद्धेरयं प्रयासो विफल इति वाच्यम् । तथासति समासग्रहणकृतनियमेन विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तेः । विशिष्टात्सुपेऽनुपस्ये निरुक्तोपायस्य तत्वाध्याय्यणीयत्वाच्च । ननु विशिष्ट

प्रातिपदिकत्वानुरोधेन समुदायतात्पर्यस्याऽवश्यकृतयाऽवयवानां नान्तरीयक-
तया तत्र तात्पर्ये मानाभावादर्थवत्त्वाभावेन न स्वाद्युत्पत्तिः । अतएव कार-
प्रत्यययोऽपि न । नच वर्णानामुपदेश इति भाष्येण तत्रापि तात्पर्यमिति
वाच्यम् । तथासति हकारादिषु पुनः पुनरकारोच्चारणस्यान्यफलकत्वस्य वक्ष्य-
माणस्यासंगत्यापत्तेः । एवंच विभक्तिकारप्रत्ययवारणप्रयासो विफल एवेति
चेन्न । समुदायतात्पर्येपि प्रत्येकमपि तद्विषयतायास्त्वैनावयवानामप्यर्थवत्त्वान-
पायात् । अतएव वक्ष्यमाणरीत्या “भवतष्टुकलसा” वित्यादिसमुदायतात्पर्य-
स्थलेऽवयवसुबन्तत्वनिवन्धनद्वन्द्वनिर्देशसंगच्छते । वर्णानामुपदेश इति भाष्य-
मन्येतदाशयकमेव । इत्संज्ञायान्तु तात्पर्यविषयतापर्येतिविवक्षणात् हकारादिषु
पुनः पुनरकारोच्चारणस्यान्यफलकताकथनस्य नासंगतिरित्यादि सुधियो विभा-
षयन्तु । कारप्रत्यययोऽपि नेति । वर्णत्वेन लोके व्यवहृताद्वर्णे प्राधान्येनाभि-
धित्सिते कारप्रत्यय इति वर्णत्वात् इत्यस्यार्थेन तत्प्राप्तिः । सच जायमानो
“न पुनरन्तरेणाच”मित्याद्युच्चैरुदात्त इति सूत्रस्यभाष्येण “अकारव्यवृत्तो
व्यञ्जनानां”मिति तौत्तरीयप्रातिशाख्यप्रामाण्येन हल्भ्योऽकारव्यवृत्तौ भवति ।
एतेन तदर्थनिरूपणे शाखाचङ्क्रमणं कुर्वन्तो वर्णत्वव्याप्यधर्मविशिष्टात् कार-
प्रत्यय इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्यकत्वत्वानाश्रयी-
भूतो य उच्चारणार्थकाजितरो वर्णस्तदघटितत्वेतदुभयसम्बन्धेन । उच्चारणार्थ-
केकारेण सह किकार इत्यादाविष्टापत्तिः । यद्वा द्वितीयसम्बन्धेऽवस्थानेऽकारो
निवेशनीयः । अन्येतु, वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नविषयताकप्रत्यक्षजनकघटितत्व,
स्वावच्छिन्नविषयताकशब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चारितत्व, स्वावच्छिन्न-
निरूपितशक्यधिकरणसमभिव्याहृतं यत् स्वावच्छिन्ननिरूपिततत्त्वजन्यनधिकरण-
तत्त्व तदघटितत्वेतत्तत्त्वसम्बन्धेन, किकार, इत्यस्यानिष्टत्वे तु स्ववृत्तिश्रावण-
प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चारितत्वस्वेतरोच्चार-

यत्तु “उपजीव्यविरोधात् सन्धिर्न । तथा ह्यजादिसंज्ञाग्रह-
काले “आद्गुणः” इत्यादीनामनिष्पत्त्या तदप्रवृत्तावविकृतरूपाका-
रादिषु गृहीताजादिपदशक्तिः पश्चादल्पत्याहारे ज्ञाते उपेन्द्र इवा-
त्रापि तत्प्रवृत्तौ विरुद्धेति । न हि सन्धिकार्ये कृतेऽविकृतरूपपश्रवणं

णार्थाकारेतरवर्णाघटितत्वेतदुभयसम्बन्धेन वर्णविशिष्टात् कारप्रत्ययो भवतीत्यर्थ-
इत्यादि क्लिश्यन्तः परास्ताः । शाब्दबोधे शब्दस्यापि प्रकारतया भानमिति
वैयाकरणसिद्धान्ते वासुदेववाचकाशब्दात्प्रत्ययस्य तावतापि दुर्वारत्वात् ।

यदपि स्ववृत्तिवर्णत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधि-
करणघटितत्व, स्वनिष्ठवर्णत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्य-
धिकरणेतराघटितत्वेतदुभयसम्बन्धेन वर्णविशिष्टात् कारप्रत्यय इत्यर्थ इति
तदपि स्वीर्यः । पूर्वोक्तदोषस्य दुर्वारत्वात् । अन्वहलत्वादेर्जातित्वाङ्गीकारे
स्वपदेनाकारादीनां ग्रहणे तन्निष्ठात्त्वादिजातिमादायाजादिपदेभ्यः कार-
प्रत्ययस्य दुर्वारत्वाच्चेत्यादि सुधीभिराकलनीयम् । अन्कारः स्वधाकार इत्या-
दितु वषट्कार इति सौत्रप्रयोगात् क्वचिदन्यतोऽपीति ज्ञापनेन, घञन्तस्येदं
रूपमिति स्वीकारेण वा सुसाधम् । यत्त्वनिनसन् ग्रहणानीति परिभाष्येतेषु
वर्णत्वादिदेशादन्कार इति सिद्धमिति तन्न । तुल्ययुक्त्या इन्कार इत्या-
देरापत्तेः ॥

स्वरसन्धिस्तु वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादाच्च भवतीति कैय-
टोक्तं तु न युक्तं, तुल्यास्येत्यादौ सवर्णसंज्ञाफलदीर्घवत् सन्धिकार्यप्रवृत्तौ
बाधकाभावादिति कौस्तुभोक्तं निराचिकीर्षुणा रत्नकोशकारेणोद्धावितं तदा-
शयमनूय दूषयति । यत्त्वित्यादिना । उपजीव्यविरोधादिति । अयं
भावः । आदिरन्येनेत्यनेनाक्षरसमाम्नायश्रुतेऽविकृतेषु शक्तिग्रहे पश्चात्सन्धौ

भवति"इति । तत्र । पुनरुपदस्यार्थान्तरे शक्त्यग्रहेण तद्विरोधा-
भावात् । न च सन्धौ सन्देहः । व्याख्यानतो निर्णयसम्भवात् ॥

विशेषणस्याविकृतत्वस्य विनाशेऽजादिसंज्ञोपजीव्याविकृताकारादिविनाशः
स्पष्ट एव, श्रुतेष्वेव शक्तिग्रहादिति । एवमेवामिमेत्येकमविकृतरूपश्रवणं
भवतीति । विरोधाभावादिति । अयं भावः । आदिरन्त्येनेत्यनेनाऽविकृता-
कारत्वादिना शक्तिर्न बोध्यते । किन्त्वकारादिकारान्तसमुदायघटकबोध्यता-
वच्छेदकधर्मोपलक्षितात्वादिना, तथा चाविकृतत्वस्य शक्यतावच्छेदककोटव-
प्रवेशेन तस्योपजीव्यत्वाभावेनतद्विरोधस्याकिञ्चित्कारत्वादिति । यन्नाविकृता-
कारादिश्रवणमुपजीव्य जातशक्तिग्रहस्वोपजीव्याविकृताकारादिश्रवणं न
विहन्तीति रत्नकोशकाराशयः । तथाचेदं दूषणं निमित्तादपराद्वेषोर्धानुष्कसेव
बलिगतमनुकरोतीतीदमयुक्तमित्याचार्यः । यदपि अविकृताकारादिविधिति
ग्रन्थस्याऽयमाशयः अविकृताकारादिविधिति सतिसंभवा, ज्ञायमानेतिविति शेषः ।
तथाच तेषु ज्ञायमानेषु सत्स्वेव गृहीता याऽजादिपदशक्तिरित्यर्थः । अर्थाद-
जादिपदशक्तिग्रहं प्रति अविकृताकारादिश्रवणप्रत्यक्षत्वेन कारणता, पश्चात्सन्धौ
चाविकृताकारादि श्रवणं न मविष्यतीत्युपजीव्यविरोधः । एतदेव नचेत्यादि-
श्रवणंभवतीत्यन्तेन ध्वनितमिति तदनुयायिनश्चोक्तुः । तत्र । शक्तिग्रहेऽविकृता-
कारत्वादिश्रवणत्वेन कारणताया अभावात् । शक्तिज्ञानस्यादिरन्त्येनेति
सूत्रजबोधोक्तमकतया तत्र च पदज्ञानविधयाऽकारादिवोधजनकत्वेन तात्पर्यविषयी
भूतसमुदायज्ञानस्यैव कारणत्वात् । अन्यथा स्वादिस्त्रेऽपि सन्ध्यभावप्रसङ्गा-
दित्यलम् । ननु शक्तिनिश्चयमुपजीव्य प्रवृत्तं सन्धिकार्यं तन्निश्चयविरोधि-
संशयजनकमित्येवोपजीव्यविरोध इत्यत आह । न चेत्यादि । व्याख्यानत
इति । पाणिनिप्रभृतिगुरुशिष्यपरम्परावगतव्याख्यानादित्यर्थः ॥

ननु चतुर्दशसूत्र्यासक्षरसमान्नाय इतिव्यवहारानुपपत्तिरा-
न्नायसमान्नायशब्दयोर्वेदे एव प्रसिद्धेरित्यत आह । माहेश्वराणीति ।
महेश्वरादागतानीत्यर्थः । महेश्वरप्रसादलब्धानीति फलितम् ।
एवञ्चैवमानुपूर्वीका श्रुतिरेवैषा । तत्प्रसादात्पाणिनिना लब्धा ।
श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम् । अत्र प्रमाणं—“येनाक्षरसमा-
न्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तम्” इति
शिक्षावचनम् । “लणसूत्रे णकारविषयाचार्यप्रवृत्तिर्जापयति—
व्याख्यानत इति” इत्यादावाचार्यपदेन महेश्वरः । अनुबन्धाश्च

अस्य व्याकरणस्य व्याकरणान्तरापेक्षया प्राशस्त्यलभार्थमेतन्मूलभूत-
चतुर्दशसूत्र्यां श्रुतिरत्वं व्यवस्थापयति । नन्वित्यादिना । आम्नायशब्दो-
पादानं दृष्टान्तार्थम् । आगतानीत्यनेनार्पोक्षेयत्वं सूचितम् । यद्यपि महेश्वर-
कर्तृकत्वं न श्रुतिरविवक्षितम् । पुरुषसूक्ते वेदानां “ऋक्सामानि जाज्ञिरे”
इत्यादिनेश्वरकर्तृकत्वश्रुतेः । शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रस्य तदभिप्रायकतयापि
भगवच्छ्रुत्वापादैर्व्याख्यातत्वाच्च । तथाप्यनादित्वप्रतिपादकमतान्तरसाधा-
रण्यायैवमुक्तम् । श्रुतिमूलकत्वादिति । श्रौतशब्दानां साकल्येन साधु-
त्वबोधकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । अन्येषां केषांचिच्छौक्तिकमात्रविषयत्वं केषां
चिद्वैदिकेकदेशमात्रविषयकत्वमेवेति न तानि पाणिनीयबल्लोकेवदसाधारण्ये-
नोपकारकाणीति भावः । ध्वनितं चेदं लौकिकानां वैदिकानां चेति वदता
भगवत्कृता । स्पष्टं चेदं कौस्तुभे । अतएव शिक्षायां कृत्स्नमिति व्याकरण-
विशेषणं स्वारस्यमधिराहति ॥

अस्यैव वेदाङ्गत्वमिति । एवकारो व्याकरणान्तरव्यवच्छेदकः ।
यत्तु “पूरे श्रुतिमूलकत्वमेव यदि वेदाङ्गत्वहेतुः तर्हि उपातिरिदेत्साद्विरहेण

महेश्वरकृता एवेत्यनुपदं स्फुटीभाविष्यति । “अमङ्गणनम्” इत्यल मकारप्रत्याख्यानपरं भाष्यं तु, किमदृष्टार्थमेव तदुच्चारणमुत दृष्टार्थ- मपीत्येवंविचारपरम् । सर्वत्र प्रत्याख्यानमेवम्परमेव । अन्यथाऽङ्गा- नामपि प्रारायणे धर्मश्रवणेन तत्र तत्र पाणिनिन्यासप्रत्याख्यान- स्याप्यसङ्गतिः स्यात् । तदुक्तम् “इको यणचि” इति सूत्रे—

तत्त्वानुपपत्तिर्यदि श्रुत्युपयोगित्वमपि, तदा व्याकरणान्तरस्यापि प्रयोगसाधु- त्वबोधनद्वारा तदुपयोगितायास्तुल्यत्वात्, तैत्तिरीयशाखायामैन्द्रव्याकरण- स्यापि प्रशंसादर्शनेन तस्यापि वेदमूलत्वप्रयुक्तवेदाङ्गत्वश्रीव्याचैवकारोपादा- नानुपपत्तिः । किंच श्रुतिमूलकत्वस्य वेदाङ्गताहेतुत्वे मन्वादस्मृतीनामपि तदापत्तौ वेदस्य षडङ्गत्वानुपपत्तिः । किंचैतस्यैव वेदाङ्गत्वे एतत् प्रणयनात् प्रागेदस्य पञ्चाङ्गत्वानुपपत्तिः । तस्मादिदं चिन्त्यमिति ग्राह्यस्तत्र । साकल्येन श्रौतशब्दसाधुत्वस्यैतद्व्याख्यात्रबोधितत्वस्य प्रागुपदर्शिततयाऽस्यैव वेदाङ्गत्वौ चित्यात् । नहि किंचिदंशविकलमङ्गं भवितुमर्हति मन्वादस्मृतीनां वेदार्थ- स्मारकत्वेऽपि वेदोपयोगित्वाभावात् । शिक्षाद्यन्यतमत्वस्य निवेशाद्वा न तासामङ्गत्वमिति नाङ्गाधिक्यप्रसङ्गः । तत्तद्व्याकरणानां सादितया सर्वव्या- करणप्रणयनप्राकालस्यापि सुवचतया तदानीं पञ्चाङ्गत्वापत्तेस्तत्रापि परिहरणी- यतया तौल्याच्च । किंच चतुर्दशसूत्र्याः श्रुतित्वेनानादितया तत्र पाणिनीयस्य बीजवदन्यायेन सत्त्वाच्च पूर्वोक्तदोषावकाशः । इन्द्रव्याकरणस्य श्रुतौ माशस्त्य- बोधनेऽपि श्रुतिमूलकत्वालाभादस्य यथाकथं चिदप्यनादित्वस्य वक्तुमशक्य- त्वात् । ज्योतिरशास्त्रे श्रुतिमूलकत्वाभावेऽपि साध्याधिकरणे सर्वत्र हेतुसत्त्व- स्यानेपेक्षणाच्च । ऋग्वेदे दशग्रन्थेष्वस्यैव पाठस्योपलम्भादन्येषां तथाऽनुपल- म्भाच्च । एतेनैवकारोऽप्यर्थ इति क्लिश्यन्तः परास्ता इति दिक् ॥

नन्वनुबन्धानां महेश्वरकृतत्वे तदपेक्षया पतञ्जलरधिकज्ञत्वस्य वक्तु-

“सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्चादपि मिश्रास्त्रेयदनर्थकं स्यात्” इति ।

किञ्चिद् दृष्टादृष्टार्थवत्, किञ्चिच्चक्षुर्दृष्टार्थवत्, सर्वथाऽन- र्थकं न किञ्चिदिति तदर्थः । वृद्धिसूत्रस्थे—“वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यम्” इति भाष्यग्रन्थेऽनर्थकत्वं बोध्यार्थराहित्यरूपमिति ननिष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येन तत्र तत्र प्रत्याख्यानपरभाष्यासङ्गतिः अत एव “सोऽग्रमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिः” इति भाष्यमुपादायोक्तं भर्तृहरिणा । “यथैवेदमव्युच्छिन्नं चन्द्रतारकादि, एवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न काश्चिदाधुनिकः कर्तास्ति । एवमेव वेदपारम्पर्येण स्मर्यमाणः” इति । आधुनिकः शरीरी । पुष्पितत्वं तन्मूलकशब्दशास्त्रद्वारेण । शब्द-

मशक्यत्वेन भाष्यकृतकृतस्य मकारप्रत्याख्यानस्यासंगतिरिति शङ्कां परिहरति । अमङ्गणनमित्यादिना । सामर्थ्ययोगादिति । सम्यक्प्रयोजनसंबन्धादि- त्यर्थः । स्वार्थे व्यञ्, योगजसामर्थ्यादिति वार्थः । राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः । अस्याऽश्रुतित्वे भ्रमाणान्तरमाह । अत एवेत्यादि । यत्तु वस्तुतो नैतद्वेदत्वसाधकम्, तथाहि । महाप्रलये चन्द्रोदेनांशाच्चदृष्टान्तेनान- श्वरमित्यर्थोऽव्युच्छिन्नमित्यस्यायुक्तः । किंतु चिरस्थायीत्येव । एवमाधुनिक- इत्यस्य योगार्थं परित्यज्य शरीरीत्यर्थकत्वे यानामाभावेन चिरन्तनः कर्तास्तीत्येव प्रतीयते । किंच शरीर्यर्थकत्वेऽपि अशरीरिणः कर्तुः प्रतीतिर्दुष्परिहरैवेति बोध्यमिति तत्र । चन्द्रोदेरनश्वरत्वेन ज्ञातृप्रत्येवायमुपदेश इति तदृष्टान्तेना- नश्वरत्वबोधनात् । वेदान्तिनये ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि नश्वरत्वेन चिरस्था- यित्वालाभेऽपि श्रुतित्वाऽनपायात् । एवमशरीरिणः कर्तृत्वं न श्रुतित्वविघटकम् ।

प्रयोगेण च फलितत्वम् । उक्तञ्चैनच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दि-
केश्वरकृतकाशिकायाम्-

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्च वारम् ।

उद्धर्तुकामस्सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शो शिवसूत्रजालम् ॥

अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यं वर्णचतुर्दशम् ।

धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये ॥ इति ।

धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् । अत एव “अनु-
बन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः” इत्युक्तं भाष्ये । अत्र करणशब्द-
प्रयोगेणानुबन्धानां सादित्वं सूचितम् । तत्करणञ्चोपदेशकर्तृकर्तृक-

श्रुतेरसकृत्कत्वस्य वेदान्तिनये पूर्वमुपपादितत्वात् । स्पर्शमणिमिति वाक्यशेष-
बलात् कर्तृत्वस्य स्मर्तृत्वस्यैकाराच्च न पौरुषेयत्वप्रसङ्ग इत्यलम् । ननाद । नाद-
यामास । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र नादिः । विमर्शो कर्तुं साति शिवसूत्रजालमिति
ज्ञायते, नतु ध्वनिमात्रं, तस्य सनकाद्युद्धरणानुपयोगित्वादिति भावः । येतु विमर्शो
विमृशार्थित्यर्थमाहुस्तेषामर्थमात्मनेपदादिकमिति बोध्यम् । अन्त्या वर्णाश्चतु-
र्दश यस्मिन्निति बहुव्रीहिः योगविभागादत्र समासान्तः । यत्तु अन्त्यवर्णाश्च-
तुर्दश अन्त्यवर्णचतुर्दश ते सन्त्यस्मिन्नित्यर्थोऽर्थाद्यजिति तत्र । पूर्वनिपातवै-
परीत्यापत्तेः । अन्त्यं वर्णचतुर्दशमिति व्यलपाठे सर्वेषामपि संख्यापूरकत्वा-
च्चतुर्दशानां पूरणं चतुर्दशमिति योज्यम् । अन्त्यवर्णाश्चतुर्दशेति व्यसतःपाठ
इत्युदयङ्करः । आर्षं साधुत्वमित्यपरे । समुपादिष्टमिति । सम्यक् समीपे
उच्चारितमित्यर्थः । तत्करणं चेति । यत्तुनुबन्धाः पाणिनिकृता एव समु-
पादिष्टमित्यस्यैवमुबन्धा आसङ्गतव्या इति महेश्वरेणोपादिष्टमित्यर्थ इत्याचार्या
स्तत्र । तथात्वे सनकादीनामनुबन्धेभ्यः क्रियाबोधनानापस्या अपरमात्मा इं

मेव प्रत्यासत्तेः । तेन तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानादित्वं सूचितम् ।
अत्र सनकाद्युद्धरणेच्छयाऽस्य ब्रह्मोपदेशरूपत्वं सूचितम् । तच्च
श्रुतिवाभावे न सङ्गच्छते । “श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः” इत्युक्तेः ।

मायामाश्रित्य उः व्यापकः ण आसीदित्येवंरीत्या व्याख्यानस्य नन्दि-
कृतस्यासङ्गत्वापत्तेः । अनादित्वं सूचितमिति । चतुर्दशस्त्रीषट्केष्वेकत्र
सादित्वक्रयनादिति भावः । यत्तु वस्तुतस्त्वनादित्वे न मानम् । अनुबन्ध-
करणार्थश्चोपदेश इति भाष्ये उपदेशशब्द आदेच उपदेश इत्यादाविवोच्चार-
णार्थक एवेति अनुबन्धातिरिक्तानामपि तत्कृतत्वमेव । नृत्तावसान इत्यादि-
तोपि सनकादीष्टसिद्धये प्रथममन्त्यवर्णरहितानां पश्चात् पाणिन्यादीष्टसिद्धये-
ऽन्त्यवर्णानां च करणमेव स्वरसत उपपद्यत इति दितिष्याद्बलम् । नृत्ता-
वसान इत्यनेनाक्षरसमाधायविर्भावस्यैव लाभेन महेश्वरेच्चरितत्वस्यालाम्भेन
च तत्कृतत्वस्याप्रतीतिः । सनकादीनामपि क्रियावाचकपदार्थभावेनानुबन्धरहि-
ताद् बोधानापस्या वैलक्षण्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं चानुबन्धविनिर्मुक्तस्य
पूर्वं करणे न किमपि फलमुपलभ्यते । तत्रैव भाष्ये उपदेशशब्दस्य मूलोक्त-
रीत्यैव व्याख्येयत्वेनाऽनादित्वे मानस्य सुस्थत्वादिति व्येयम् । श्रुतिन्वा-
भावे-न संगच्छत इति । यत्किदं चिन्त्यम् । श्रुतिवाभाववता गीतादिना
वेदान्तशास्त्रादिना च ब्रह्मोपदेशानुपपत्तेः । नच श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य
इति स्मृतिविरोध इति वाच्यम् । श्रुतिप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकवाक्येभ्य इति
तदर्थमिति तत्र । सनकादीनामुत्तमाधिकारितया श्रोतव्य इति श्रुतिबोधित-
श्रवणस्य श्रुतीतरतोऽनुचितत्वात् । “व्रीह्यद्रिजबन्धूनां तयी न श्रुतिगोचरा ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतमि”त्युक्त्या गीताशास्त्रस्योत्तमाधि-
कारिणां स्वरसतः श्रवणानुपयोगिता । वेदान्तशास्त्रस्य मननोपयोगितया न

ऋक्तन्त्रव्याकरणे शाकटायनोऽपि — “इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः सम-
नुकान्तं यथाऽऽचार्यो ऊचुर्ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो
भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विवममक्षरसमा-
मनायमित्याचक्षते, न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयात् ब्रह्मराशिरिति” ।
ब्रह्मराशिरित्यस्य ब्रह्मप्रतिपादको वर्णराशिरित्यर्थः । तत्त्वञ्च
नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां स्पष्टम् । अत एव “वृत्तिसमवायार्थो

श्रोतव्य इति श्रुतिविषयता । एवं च श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्यत्र
लक्षणायां न मानं । लक्ष्यार्थस्वीकारे भाषान्तरितग्रन्थानामपि श्रोतव्य इति
विधिविषयता स्यादित्यनाधिकृतानामप्यधिकारित्वमापतेदिति दिक् ।
अक्षरसमाम्नायमित्याचक्षत इति । नन्वितिना कर्मण उक्तत्वात् कथं
द्वितीयेति चेन्न । निपातानां वाचकत्वे दोषग्रोव्येपि द्योतकत्वे तदभावात् ।
निपातविषये पक्षद्वयस्याप्यङ्गीकारात् । कारकप्रकरणे क्वचिन्निपातेनेतिप्रती-
कस्थशेखरोक्तपरेतुमतीत्या निपातेनाभिहितत्वस्याकिञ्चित्करत्वाच्च । यद्वा
तमक्षरसमाम्नायं ब्रह्मराशिरिति हेतोर्न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयादिति ऋषयो
ब्राह्मणेभ्य आचक्षते इति व्याख्यानान्नदोषः । अतएवेति । पाणिनेरन्यो-
पदिष्टत्वादेवेत्यर्थः । वेदत्वादेवेत्यर्थस्तु वक्ष्यमाणग्रन्थाननुगुणत्वादुपेक्ष्यः ।
यत्तु वृत्तिः आदिरन्येनेति बोधितशक्तिः । तस्यास्समवायस्सम्यक् ज्ञानं तदर्थ-
मुपदेशः पाणिनेरपूर्वोच्चारणमित्येव तद्भाष्यार्थ इति, नैतन्महेश्वरोपदिष्टत्वे
वेदत्वे वा प्रमाणं भवितुमर्हति । किञ्च मंत्रोपदेशवदिहोपदेशपदप्रयोगेऽपि
न किञ्चिद्बलवत्साधकमुपलभ्यत इत्याहुः । तत्तु भाष्यासरादर्शनमूलकम् ।
भाष्ये किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति वृत्तये समवायः वृत्तिसमवायः वृत्त्यर्थो
वा समवायः वृत्तिसमवायः वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः का
पुनर्वृत्ति इशास्त्रप्रवृत्तिरिति फक्किश्या मूलोक्तार्थस्यैव स्पष्टं लाभात् । एवंच

वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः” इति भाष्ये उक्तम् । पाणिनेर्लाघवेन
शास्त्रप्रवृत्तिफलको यः समवायो वर्णानां क्रमेण सन्निवेशस्तदर्थ
इति तदर्थः । स चाणादिप्रत्याहारद्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः । एव-
ञ्चायमुपदेशः पाणिनेरन्यकृत इति स्पष्टमेवोक्तम् । मन्त्रोपदेश
इतिवच्चात्रोपदेशपदप्रयोगः । अत एवास्य ज्ञाने सर्ववेदपारायणजं
पुण्यं फलमेति भाष्ये उक्तम् । व्याकरणमुपक्रम्य “वेदानां वेद”
इति छन्दोगश्रुतिरप्येतत्परैवेति दिक् ॥

तत्प्रयोजनमाह । संज्ञार्थानीति । एतच्चोपपादितम् । संज्ञा-
प्रणयनञ्च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् । संज्ञार्थत्वोपपत्तये
आह । एषामिति । अकारश्चेति । तेन रपत्याहारसिद्धिः । अनन्त्य-
त्वात्पृथगुक्तिः । इदं तुल्यास्यसूत्रस्यैक्यदानुरोधेन ॥

पाणिनेरशास्त्रप्रवृत्तेः पूर्वत्वमक्षरसमाम्नायस्येति शास्त्रबहिर्भावादन्योपदिष्टत्वं
स्पष्टमेव । अतएव वृद्धिस्तत्रे भाष्ये मङ्गलार्थं महत्तद्शास्त्रौघस्यादितोवृद्धिशब्दं
पठतीत्युक्तं संगच्छते । स्पष्टं चेदमुद्योते । अतएवेति । श्रुतित्वादेवेत्यर्थः । यत्तु
बादरायणकृतमहाभारतादेरपि सर्ववेदपारायणजपुण्यफलसदृशपुण्यफलस्यैवाङ्गीकारात् ।
मिति तन्न । महाभारतादेर्वेदपारायणजपुण्यफलसदृशपुण्यफलस्यैवाङ्गीकारात् ।
अस्य रूपमानभूतफलस्यैव भाष्यतो लाभेन वैषम्यात् । नच भारतः पञ्चमो
वेद इति वचनेन तस्याप्युपमानफलमेवेति न वैषम्यमिति वाच्यम् । तेन
वाक्येन वेदसादृश्यस्यैव प्रतीतिः । नच पूरणासङ्गतिरिति वाच्यम् । मनष्षष्टा-
नीन्द्रियाणीत्यत्र वेदान्तिनयेऽनिन्द्रियेण मनसेन्द्रियपूरणस्य दृष्टत्वात् । स्पष्टञ्च
वेदान्तपरिभाषायाम् । एवञ्च भाष्यस्योपदेशिकफलतात्पर्यकत्वेनोपपत्तावति-
देशिकफलतात्पर्यकल्पनानौचित्येन निरुक्तार्थे ग्राभाण्यत्रौव्यादिति बोध्यम् ।

परे त्वस्यानुनासिकत्वे “अतोऽर्वा” इति सूत्रे पाणिनिलिङ्कारं नोच्चारयेत् । प्रत्याहारेणैव निर्वाहात् । किञ्चास्येत्संज्ञकत्वे बहुषु यणपदयदितिसूत्रेष्वाङ्गमात्रालाघवानुरोधेन यप्रत्याहारेणैव व्यवहरेत् । किञ्चानु-

लकारं नोच्चारयेदिति । यद्यस्यानुनासिक्यं तर्हि लकारानुच्चारणप्रयुक्तलाघवात्प्रत्याहारेणैव व्यवहरेदिति भावः । ननु लकारोच्चारणं प्रत्याहारस्य काचित्कतज्ञापनार्थं, तेन रदाभ्यामित्यादौ न प्रत्याहारग्रहणम् । तथाच तदुच्चारणं नानुनासिक्ये बाधकम् । किञ्च रप्रत्याहारग्रहणे आदिरन्त्येनेतिस्त्रयानुसन्धानप्रयुक्तं गौरवं तथापि दुर्गारं तथाच लाघवाभावात्तथा नोक्तमित्यरुचेराह । किञ्चेति । तत्र प्रत्याहारज्ञानस्य तथाप्यावश्यकतया साम्येन मात्रालाघवं सुस्थमिति भावः । ननु यणोमय इत्यादावर्थद्वयसम्पत्तये णकारेण प्रत्याहार आवश्यक इत्यत आह । बहुल्विति । तथाच यत्र लाघवानवकाशस्तत्र णकारोच्चारणेऽपि यत्र लाघवावकाशसंयोगादेरातोऽर्थोऽप्यत इत्यादौ तत्र णकारं नोच्चारयेदित्याशयः । यत्तु संज्ञाशब्दानामर्थमालिकत्वेन क लाघवावकाश इत्याशङ्क्य लाघवेन लण्डने णकारं नोच्चारयेदिति तात्पर्यादिति समादधुस्तन्मन्दम् । संज्ञाशब्दानामर्थमालिकत्वस्यानङ्गीकारात् । अतएव छसेत्येति सुवचमिति कौमुदीग्रन्थसङ्गच्छते । अतएवच महासंज्ञाकरणस्य प्रयोजनविशेषवर्णनं भाष्यकृतस्सङ्गच्छते । अतएव लण्डने इण इति तिस्रोमात्रा इत्युक्तम् । पूर्वोक्तरीत्या णग्रहणस्य लाघवार्थमावश्यकतया णकारानुच्चारणतात्पर्यकत्वकल्पनाया अनौचित्याच्च । नन्वेकाचो वशितिसूत्रवक्ष्यमाणरीत्या यणोमय इत्याद्यनुरोधेन यणप्रत्याहारस्यावश्यकत्वेन यपदशकत्वकल्पनाप्रयुक्तलाघवानुरोधेन यप्रत्याहारो न व्यवहृतः । एकस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्य श्रुतिसंज्ञासूत्रे भाष्ये तिरस्काराच्च । किञ्च यप्रत्याहारेण व्यवहारे तत्र प्रत्याहारत्वज्ञानायाकार आनुनासिक्यज्ञा-

बन्धानामच्प्रत्याहारे ग्रहणाभावे आचारादप्रधानत्वात्क्षोपश्च बलवन्तर इति भाष्योक्तस्य तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिः ।

नस्य व्याख्यानत एव सम्पादनीयतया तदाश्रयणे हेतुः । किञ्च दिवऔत्सन्नवक्ष्यमाणरीत्या विधेयघटकोच्चारणार्थकारस्यानुनासिकत्वावश्यक्यंभावेन योचीत्यादौ प्रत्याहारत्वप्रतीतिवारेणायोपायान्तरानुधावने महान्हेतुः । किञ्च पर्यायपदेषु न लाघवाद् इत्यरुचेराह । किञ्चेति । यत्तु पर्यायपदेष्वित्याद्यरुचिकथनप्रयुक्तं, तन्त्यायस्य गृहीतशक्तिकपदविषयकत्वेन प्रकृते आदिरन्त्येनेतिशास्त्राधीनशक्ततावच्छेदकं यणत्वमपेक्ष्य लाघवाद्यत्वमेव पाणिनिना कृतो न स्वीकृतमिति शङ्कायास्सम्भवोदिति तत्र । यणत्वे शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारफलस्य पूर्वमुपपादितत्वात् । उभयविधशक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारे गौरवमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । आदिरन्त्येनेति सूत्रे शक्ततावच्छेदकधर्माणं प्रातिस्विकरूपेणाबोधनादिति दिक् । अन्ध्याहारे इति । भाष्येऽज्यग्रहणेनेत्युक्त्या, यएतेऽश्नु इति विवरणेन अइउण् इति स्वरचतुष्टयोपादानेन शङ्कासमाधानयोः करणेनच तन्मात्रविषयक एवायं विचार इति स्वसिद्धान्तरीत्येदम् । अतएव वक्ष्यति “अन्ध्याहाराएव शङ्काकृतेति” उपलक्षणतया व्याख्यातुणां दीक्षितदीनां पुनरव्यापकत्वापत्तिरित्याशयः । तदेतत्सूचयति तवल्लोपस्येत्यत्र शुष्मच्छब्दप्रयोगेण । एतेनाच्प्रत्याहारे इति प्रत्याहारमात्रोपलक्षणमिति उपलक्षणतया व्याचक्षाणाः परास्ताः । अच्पदाकरणेनोपलक्ष्यार्थसङ्गहेऽच्पदप्रयोगस्य जघन्यवृत्त्या व्यवहाररूपदोषेतरप्रयोजनालाभाच्च । अव्यापकत्वापत्तिरिति । इत्संज्ञायोग्यत्वस्यैवानुबन्धत्वेन तस्य लण्डनाकारेण सत्त्वेन तत्र हेतोरभावेन पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वापत्तिस्तथाच भागासिद्धिः । अनुबन्धानां प्रत्याहारे ग्रहणेन मसक्तयावदोषवारणस्यैव भाष्याभिप्रेतत्वेनावच्छे-

दकावच्छेदेनानुमितेरवाभिप्रेतत्वमिति भावः । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तस्या दोषत्वमन्यत्र स्पष्टम् ॥

यच्चल केचिदेतदाशयमजानाना हेतोस्साध्याव्यापकत्वं न दोष इति तस्य दोषत्वोद्भावनं कथमित्याशङ्क्य तस्यलोप इत्यत्र यथाश्रुतार्थकत्वेऽनुबन्धानां सर्वत्रोच्चारणानुपपत्तेरगत्या सूत्रघटकपदजन्यबोधविषयत्वाभाव एव बोध्यते । एवंसति आदिन्येनेत्यस्येचनिमित्तकार्यविधायकसूत्राणां चासङ्गत्यापत्या लोपपदप्रयोज्यविधेयकुक्षिप्रविष्टपदेऽन्यपदेत्पदातिरिक्तत्वं निवेद्यते । तथाच प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावं प्रति तस्यलोप इतिशास्त्रीयोद्दिश्यतावच्छेदकान्क्रान्तत्वं हेतुरिति पर्यवसानेन लणित्यकारस्यानुनासिकत्वेऽपीदानीमिच्वाभावेन तत्र कारणस्याभावेन हकारादिषु पुनःपुनरकारोच्चारणेन हकाराद्यकारवृष्णकारस्यापि हलप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावस्य वक्तुं शक्यत्वेन कार्योव्यापकत्वरूपव्यतिरेकव्यभिचारपत्तिरिति मूलाशयं वर्णयन्ति । तदतिस्वबीयः । अभावस्य नित्यत्वेन तेन कार्यकारणभावासम्भवात् । ज्ञानयोरेव कार्यकारणभावस्य वक्तव्यतयाऽप्रत्याहारज्ञानोत्तरभावविलक्षणकार्थमिकप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावज्ञानस्येचज्ञानेनापि कदाप्युदयेन परस्परव्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदकोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यम्भावेन निरुक्तव्यभिचारवारणसम्भवात् । तस्यलोप इत्यस्य निरुक्तार्थकत्वस्वीकारेऽनुबन्धानां तत्तत्सूत्रघटकपदजन्यबोधविषयत्वाभावस्य सिद्धावपि लक्ष्ये निवृत्त्युपायाभावेन तादृशाशयं कर्तुमशक्यत्वेन निरुक्तकार्यकारणभावस्य निर्मूलत्वाच्च । उपदेशोत्तरकालिकेत्संज्ञानिमित्तलोपस्योच्चारणाप्रतिबन्धकत्वेन तस्यलोप इत्यस्यान्यादृशार्थस्वीकारे मानाभावात् । भवदुक्तरीत्या दोषस्यानुनासिक्याभावेऽपि सुवचतया ग्रन्थसन्दर्भस्यैव विलयापेक्षेति दिक् ॥

अत्रानुमानप्रयोगप्रकाराणां प्रकृताननुगुणत्वेऽपि शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं कौश्लिङ्गाख्यातुभिः प्रदर्शिता इति त एवात्र सङ्ग्रहेण प्रदर्श्यन्ते ॥

अनुबन्धा सस्वेतरोयस्स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्तदबोधकप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभाववन्तः । तस्यलोप इति शास्त्रीयोद्दिश्यतावच्छेदकान्क्रान्तत्वादिति । अहउणित्यादौ णादीनां हलादिप्रत्याहारादिजन्यबोधविषयत्वेन तत्र व्यभिचारवारणायाबोधकत्वान्तं प्रत्याहारविशेषणम् । अनुबन्धणकाराद्यबोधकत्वस्याजादिप्रत्याहारोऽपिदानीमनिश्चितत्वेनोद्देश्यासिद्धिरतो धर्मावच्छिन्नेस्वेतरत्वं विशेषणम् । यद्वा प्रत्याहारजन्यबोधीयघटकत्वावच्छिन्नविषयत्वाभावएव साध्यः । हलादिप्रत्याहारजन्यबोधीयघटकत्वावच्छिन्नविषयतानुबन्धणकारे नास्तीति न व्यभिचारशङ्कावकाशोऽत्र पक्ष इति केचित् ॥

अपरेतु स्वविशिष्टवर्णाघटितसमुदायावच्छिन्नबोधकप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावस्साध्यः वैशिष्ट्यं च स्वेतरत्वं स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, अनुबन्धणकारे हलप्रत्याहारजन्यबोधविषयतामादाय व्यभिचारवारणाय बोधकत्वान्तं प्रत्याहारविशेषणम् । पूर्वणकारेऽगादिप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वापत्तिवारणाय वैशिष्ट्यनियामकप्रथमसम्बन्धः । साध्यामसिद्धिवारणाय द्वितीयः । न चैवमपीष्टप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वं लणघटकणकारे दुर्वारम् । लणघटकणकारविशिष्टप्रथमणकारघटितसमुदायावच्छिन्नबोधकत्वादिति वाच्यम् । स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणानुबन्धत्वानाश्रयत्वस्य द्वितीयसम्बन्धतया निवेशेनादोषात् । एवंच प्रथमसम्बन्धो न निवेद्यः । न चानुबन्धानां निरुक्तसाध्यसिद्धावपि लक्ष्यस्थानां तदसिद्ध्या तेषां बोधविषयत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । प्रत्याहारेषु

जातिपक्षस्य वक्ष्यमाणत्वेनानुबन्धत्वसमानाधिकरणश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवतां सर्वेषां पक्षत्वेन लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य हेतुत्वेनादोषादित्याहुः ॥

ननु लण्वटकाकारे इत्संज्ञाप्रवृत्त्युत्तरकालिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकान्तत्वमादायाव्यापकत्वापत्तिर्वारणीयेति चेन्न । शास्त्राणां प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा सत्ताया अनपेक्षणेन ज्ञानस्यपेक्षणेन च वस्तुतो लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकान्तत्वस्य हेतुत्वासम्भवेन तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वस्य हेतुत्वेन तदव्यापकप्रित्याशयात् । न चाजादिप्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकालिकनिरुक्तज्ञानीयाविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धातिमकायाः पूर्वमपि सत्त्वेन कथमव्यापकत्वमिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्या यदनुबन्धेषु यत्प्रत्याहारजन्यवो धविषयत्वाभावो विवक्षितस्तत्सिद्धिः समानकालिकस्य लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकान्तत्वप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुः कुक्षौ निवेशेनादोषात् । ननु ह्यप्रत्याहारसिद्धिसमानकालिकं पुरुषान्तरीयज्ञानमादाय तदीयविषयताया लणकारे सत्त्वेन न व्यापकत्वहानिः । नच तत्सिद्धिसामानाधिकरण्यस्यापि निवेशेनाव्यापकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । ईश्वरीयज्ञानस्य सर्वविषयकतया नित्यत्वेन च तदादायाव्यापकत्वविरहादिति चेन्मैवम् । पाणिनेरस्मदाहुद्देशेन प्रवृत्तेरीश्वरीयज्ञानमादाय व्यापकत्वोपपत्तेरकिञ्चित्करत्वात् । मीमांसकानुयायिनां वैयाकरणानां नये ईश्वरानङ्गीक्रावाच्च ॥

अथ लणकारेऽनुनासिकत्वास्वीकारेऽपि तृतीयहेतोरव्यापकत्वं दुर्वारम् । प्रथमहलन्त्यद्वयेण लकारस्येत्संज्ञायां ह्यप्रत्याहारवत्क्षलादिप्रत्याहाराणामपि तदानीमेव प्रवृत्त्या क्षमजित्तिजकारे निरुक्तहेतोरभावादिति चेन्न । यदनुबन्धा यादृशप्रत्याहाराव्यवहारेण विवक्षितास्तद्दृशप्रत्याहारज्ञानविशिष्टलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकान्तत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य हेतुत्वात् । ज्ञाने

ज्ञानवैशिष्ट्यं च स्वप्रयोजकज्ञानप्रयोज्यत्व, स्वप्रयोज्यज्ञानप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन । तथाच ह्यप्रत्याहारज्ञानप्रयोजकं यल्लकारधर्मिकेत्वज्ञानमादिरन्त्येनेत्येतद्व्यवधानेन च तत्प्रयोज्यत्वस्य क्षलादिप्रत्याहारप्रयोज्यत्ववक्ष्यसाधुत्वज्ञानप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वस्य च अकारादिधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकान्तत्वप्रकारकज्ञाने सत्त्वेन तद्विषयत्वहेतोस्तत्रसत्त्वाच्च तत्र व्यापकताविरहः । लण्वटकाकारधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकान्तत्वज्ञाने ह्यप्रत्याहारज्ञानप्रयोज्यं यद्व्यवस्थाहारज्ञानं तत्प्रयोज्यत्वस्यैव सत्त्वेन द्वितीयसम्बन्धाभावेनाव्यापकत्वकथनसङ्गतिश्च ॥

केचित्तु अनिष्टसाधकाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थः । ह्यप्रत्याहारज्ञानसमकालिकक्षमयादिधटकजकारादिधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकान्तत्वज्ञानाभावेऽपि नानिष्टसाधनम् । पूर्वं अकारादौ क्षलादिप्रत्याहारवोध्यत्वज्ञानेऽपि ह्यप्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकालिकेनेत्त्वज्ञानेन तत्रभ्रमत्वबोधनेन अकारादौ ह्यत्वाभावेनानिष्टसाधकत्वाभावात् । नचैवं प्रकृते निर्वाहः । चकारधर्मिकहलत्वज्ञानमुपजीव्य जायमानेनाच्चप्रत्याहारज्ञानेन जायमानाया इत्संज्ञाया हलत्वविधातुकलोपेऽनिमित्तत्वेन पश्चादपि लणकारे लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकान्तत्वज्ञानाभावेन भूतपूर्वाकारधर्मिकहलत्वज्ञाने भ्रमत्वापादकस्याभावेनानिष्टसाधकाव्यापकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न तथा क्षलादिप्रत्याहाराविषये हलत्वमुपजीव्यमिति वदन्ति । तदसत् । चकारधर्मिकहलत्वज्ञानस्योपजीव्यत्वेऽप्यकारधर्मिकस्याव्यावृत्तेन तद्विरोधाभावात् । ईदृशविरोधमाश्रित्य ग्रन्थालपने वक्ष्यमाणस्याकारे हलत्वापादकग्रन्थस्योपजीव्यविरोधेनासङ्गत्यापत्तेरित्यलमिति नागेशोक्तिप्रकाशकारः ।

वस्तुतस्त्यादिरन्त्येनेत्येतच्छास्त्रस्य सङ्गाहकत्वेऽपि तत्तत्प्रत्याहारविषयकस्योपप्लुतेषु विशेषवाक्येषु आदिर्हेकारः अन्त्येन लकारेणेतसंज्ञकेनेत्यादिवाक्ये-

तव लोपस्य बलवन्त्वेऽपि हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागल्भ्यप्रदार्थनिष्पत्त्यभावे-
नोपदेशेऽजित्यस्य वाक्यार्थाभावेन लणित्यकारस्येतत्सञ्जालोपयोर्वे-
रभावेन प्रत्याहारेषु जातिग्रहणपक्षस्यैव भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वेन

नैवान्योन्याश्रयवारणार्थमावृत्तस्य हलन्त्यमित्यस्यैकवाक्यता स्वीक्रियते । नत्वा-
दिर्ज्ञकारादिरन्त्येन लकारेणेतत्संज्ञकेनेत्यादिभिर्विक्रियैः । तैस्तु द्वितीयहलन्त्य-
मित्यस्यैव व्यापकत्वादेकवाक्यता स्वीक्रियते । लाघवानुरोधात् । नच विनि-
गमकाभावः । 'लकारस्येत्त्वाज्ञापनाद्धत्वाप्रसिद्धिरिति हलन्त्यसूत्रोपक्रमभाष्ये-
णावृत्तस्यान्योन्याश्रयदोषवारणमालफलकताया लाभेन तस्यैव विनिगमकत्वात् ।
अन्यथा लकारेण यावन्तः प्रत्याहाराः तावद्विषयक्राणामादिरन्त्येनेति सूत्रोपप्लु-
तानां प्रत्येकमुभाभ्यामप्येकवाक्यतास्वीकारे गौरवं स्पष्टमेव । विशेषवाक्य-
तात्पर्येणैवैकाचोबश इति सूत्रे षष् क्षणन्तस्येति सुवचम् । भण्पदशक्त्यकल्पनेन
लाघवादिति वक्ष्यति । अतएव प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राचा मुक्तिस्सङ्ग-
च्छते । एवंच झलादिप्रत्याहारानादाय ग्रन्थासांगत्यपरिहाराय पूर्वोक्तस्सर्वोऽपि
प्रयासो विफल एवेति प्रतिभाति । अव्यापकत्वापत्तिमुपपादयति । तवेत्या-
दिना । इत्संज्ञालोपयोरभावेनेत्यन्तेन ।

ननु लपरत्वं वक्ष्यामीति भाष्यप्रामाण्येनास्यानुनासिकत्वमस्तु, यादृशानुब-
न्धस्य प्रत्याहारबोध्यत्वे लक्ष्यदोषस्तादृशानुबन्धेव प्रत्याहाराबोध्यत्वं भाष्य-
कृतस्मिसाधयिषितम् । एवंच लणित्यकारस्य न पक्षतावच्छेदक्रान्तत्वमिति
न पूर्वोक्तापत्तिरिति शङ्कां मनसि निधाय लक्ष्यदोषमाह । प्रत्याहारेष्विति ।
तवेत्यादेर्मध्यमणिन्यायेनेहापि सम्बन्धः । ननु हल्प्रत्याहारे लणकारस्य
ग्रहणेऽपि अप्रत्याहारे अग्रहणेनानणत्वात् सवर्णग्रहणाभावेन लक्ष्यस्थानां
हलत्वमपसक्तमेवेत्यत आह । जातिग्रहणपक्षस्यैवेति । अतएव सर्वतकारादीनां

हल्प्रत्याहारे लणित्यकारप्रवेशे मामौख्यायस्वेत्यत्रानुनासिकपक्षेऽनु-
स्वारापत्तिर्दुर्वारा । सोऽस्तीत्यादौ सुलोपाद्यापत्तिश्च । अत एव

झलत्वादिसिद्धिरिति स्पष्टमन्यत्र । सूत्रेऽनुनासिकोच्चारणात्तस्य विवक्षितत्वेनानु-
नासिकत्वसमानाधिकरणैवात्वजातिर्निर्दिश्यत इत्याशयेनाह । मामौख्यायस्वे-
त्यत्रेति । अशब्दाद्वितीयाबहुवचनान्तमानिति । इदमुपलक्षणं मामौख्यायस्वे-
त्यस्यापि । अनितेर्विचि सम्बुद्धौ अन्निति रूपम् । इस्वत्वसमानाधिकरणानु-
नासिकत्वसमानाधिकरणान्त्वजातेर्विवक्षणेप्यत्र दोषो बोध्यः । वस्तुतस्तस्वनु-
नासिकोच्चारणस्य प्रत्याहारार्थतया चारितार्थ्येन न तद्विवक्षार्थमित्याशयेनाह ।
सोऽस्तीत्यादाविति । एतत्तदोरिति ज्ञापकात्सोऽस्यादिरिति निर्देशाद्वाऽकारस्य
हलत्वं नेति कल्पनापेक्षयास्यानुनासिकत्वाभावकल्पनमेव लध्विति भावः ।
ननु हलन्त्यमित्यत हल्पदेनाकारग्रहणेऽप्यन्यत्र हल्पदेन न तद्ग्रहणम् ।
ततः पूर्वमुपदेशेऽजित्यस्य वाक्यार्थसम्भवेनेत्संज्ञालोपाभ्यां तदपहाराद्वाहकशस्त्रे
दीर्घाद्यग्रहणेऽप्यन्यत्र तद्ग्रहणवत् । एतेन वल्प्रत्याहारेप्यकारग्रहणापत्ता-
वयतइत्यादौ लोपोव्योरिति लोपापत्तिः परास्तेत्याचार्योक्तदिशा न पूर्वोक्त-
दोषावकाश इत्यरुचेराह । चेति । चेनानुनासिकोच्चारणस्य प्रत्याहारार्थतया
दूखोच्चारणस्य लाघवानुरोधितया च तद्विवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन गुणोभेदकत्वस्य
व्यापकजातिर्निर्देशश्च न भगवदभिप्रेतत्वेन दरिद्रतावाकारस्य हलन्त्यमिति
सूत्रेणैवापत्तिस्समुच्चियते । ततश्च दरिद्रित इत्यत्रादितश्चेतीदृशप्रतिषेधस्यादिति
भावः । एतेन गुणानां भेदकत्वेनेति कौस्तुभोक्तं समाधानमपास्तम् । अदितु
तत्र दोषवारणायोपायान्तरमन्विष्यते तदा तदपेक्षाऽकारस्यानुनासिक्याभाव-
कल्पनमेव लध्विति बोध्यम् । भाष्येऽन्यग्रहणेऽप्यित्यस्योपलक्षणत्वं वदतो
दीक्षितस्य समाधानभाष्यविरोधं प्रदर्शयानुपलक्षणत्वमेवेति स्मरित्या लणकार-

“प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्यहणेषु न” इत्यनेन प्रत्याहारे वर्णसमाप्ताये य एतेऽक्षु अजबोधकस्त्रेषु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाक्रियन्ते तेषामज्यहणेन ग्रहणं कस्माद्वेत्यर्थकेनाज्यहारे शङ्का कृता, न हत्प्रत्याहारे । भाष्ये च “अहउण्” इत्यादिसूत्रचतुष्टयो-

स्यानुनासिकत्वं वदतां शङ्कापरभाष्यविरोधं दर्शयति । अत एवेति । शङ्काग्रन्थार्थं दर्शयति । प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाय इत्यादिना । वटकत्वं सप्तम्यर्थः । अक्षरसमाम्नायवटकज्योधकस्त्रेवित्यर्थः । भाष्यस्यस्यास्त्वित्यस्याज्यहारे इत्यर्थभ्रमनिरासयेदं विशेषणम् । प्रत्याहारार्था इति । प्रत्याहारफलका इत्यर्थः । प्रत्याहारेऽनुबन्धानां ग्रहणस्यानिष्टत्वे तदनुच्चारणमेवास्त्विति शङ्कानिरासयेदम् । अज्यहणेनेति । प्रत्यासत्तिलभ्यापिदम् : अत्र भट्टाः । य एत इत्यतःप्राक्प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाय इत्यपपाठः । पौनरुक्त्यापत्तेः भाष्येऽदर्शनाच्च । वार्तिके प्रत्याहार इति निमित्तात्कर्मयोग इति सप्तमी, निमित्तापिह फलम् । कर्मयोगश्चाजादिसंज्ञाभूतसमुदायस्यानुबन्धेन कर्मणा चकारादिनाऽवयवावयविभावः । तथाच प्रत्याहारार्था इत्यर्थ इत्याहुः । तत्र । उद्योतेष्वस्य पाठस्य दृष्टत्वात् । प्रत्याहारोऽक्षरसमाप्ताय इति कौस्तुभे व्याख्यातत्वाच्च । वार्तिकस्यप्रत्याहारशब्दस्य वर्णसमाप्ताय इत्यर्थकतायास्त्वेनैवोत्तरत्र बह्व्यमाणत्वाच्च । पौनरुक्त्यन्तु विशेषणतयाऽन्वयेन परिहृतम् । किंच कर्मयोगोपापादनमपि न सम्यक् । अजादिपदवटकचादिरित्सदृशत्वेऽप्यनुबन्धत्वाभावात् । भाष्य एतदुक्तिस्तु वार्तिकात् स्पष्टलाभादेवेति प्रतिभाति । न हत्प्रत्याहार इति । लणकारस्यानुनासिकत्वे तस्य हल्षु ग्रहणापत्त्या सर्वप्रत्याहारमूलभूतत्वात्तत्रैव शङ्काकरणमुचितम् । मप त्वक्षरसमाप्तायेऽकारस्य प्राथम्यात् तेन प्रत्याहारस्थले शङ्का कृतेति भावः ।

पादानेनैवास्य प्रवृत्तिर्दर्शिता । तत्र प्राधान्यं प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वरूपं, हल्षु च तथोपदेशस्तेषाम्, अक्षु तु स्वराणामेव तथोपदेशान्व तथापि पूर्वोपस्थितणकारादिषट्तिताणादिप्रत्याहारेषु कुतश्शङ्का न कृतेति वाच्यम् । फलाभावं मनसिनिधायज्यहणेनत्युक्तमित्युद्योतेनैव दत्तोत्तरत्वात् । न चाणप्रत्याहारे णग्रहणस्य फलामावेऽपि सुगणं सुगणावित्यादौ पूर्वरूपपूर्वसवर्णदीर्घरूपफलमक्षप्रत्याहारे णकारग्रहणस्य सुवर्चामिति वाच्यम् । अकस्सवर्ण इतिस्त्रेऽचीत्यनुवृत्त्या तत्र फलाभावेन णकाराग्रहणेऽर्थाधिकाराजुरोधेनोत्तरत्र तादृशार्थकस्यैवानुचितिरिति वर्णनेन वारणसम्भवादिति दिक् ।

ननु भाष्ये अहउणित्यादिस्त्रचतुष्टयोपादानेनास्याः प्रवृत्तिदर्शनेऽपि अप्रधानत्वादितिहेतुविवरणावसरे “एषाह्याचार्यस्य शैली दृश्यते यत्तुल्यजातीयस्तुल्यजातीयेषूपदिशति अचोऽक्षुहलोहल्लिखति” भाष्येण हल्बन्धि प्राधान्याप्राधान्यविमर्शस्य कृतत्वेन हल्बन्धिप्राधान्यत्वादिति हेतुसंचारस्यापि सूचितत्वेन पूर्वोक्तशङ्काया अज्यहारेविषयत्वे हल्षुहेतुसंचारस्यासाङ्गस्यापत्योपलक्षणतया शङ्कापरभाष्यस्य सर्वैरपि नेयत्वेन न पूर्वोक्तदोषशङ्कावकाश इत्याशङ्का मनसि निधाय तादृशभाष्यस्याक्षु हलामप्राधान्यप्रदर्शनेन एव तात्पर्यं नतु हल्बन्धिप्राधान्यरूपहेतुसंचार इत्याशयेन तद्भाष्यार्थं वर्णयति । तत्रेत्यादि । हलां प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वरूपप्राधान्येनोपदेशो हल्बन्धेन । अक्षुतु न तादृशप्राधान्येनोपदेश इत्यर्थः । अन्यव्यवच्छेदकमेवकारं भेदकं तुशब्दं च प्रयुज्जानो मूलकारोऽमुमेवार्थमभिप्रेत्याचोऽक्षुहलोहल्लिखति भाष्य एवकारद्वयमध्याहृत्य प्रथमवाक्येऽच इत्युत्तरं द्वितीयवाक्येहल्लिखत्युत्तरं संयोज्य हल्बन्धेन हलः प्रधाना न त्वक्षु तत् त्वच एवेत्येवंपरतया भाष्यं योजनीयं न त्वस्यान्यथार्थं व्याख्याय तदुजुरोधेन शङ्काग्रन्थस्योपलक्षणत्वतात्पर्यं कल्पनीयमिति मन्यते ।

इति प्राधान्यात्तेषामेव संज्ञित्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । न च

युक्तंचैतत् । न खल्वप्येतेषामधु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । कतर्हि हल्वत्पुष्पक्रमेषु हलामप्राधान्यमालस्यैव प्रक्रान्तत्वेन “कुतएतत् एषाहान-
चार्यस्य शैली इदंयत” इति तदुपपादकैतद्भाष्यस्यार्थान्तरपरताया अनौ-
चित्यात् । अत एवोक्तोऽजित्वायोगस्तत्कालानां यथा भवेदिति भाष्यकारोक्तं
पक्षान्तरं सङ्गच्छते । अन्यथा पूर्वभाष्यस्य प्रत्याहारमात्रतात्पर्यकत्वे पक्षान्त-
रस्यास्य न्यूनत्वापत्त्याऽसङ्गतिः स्पष्टैव । नच कुकुट इत्यादौ तत्पक्षे दोष-
माशङ्क्य तस्मात् पूर्वोक्त एव परिहार इत्युत्तरभाष्येणोक्तोऽजित्वायोगस्तत्कालानां यथा भवेदिति भाष्यकारोक्तं
पूर्वपक्षत्वलाभात्तद्भाष्यविरोधोऽकिञ्चित्कर इति वाच्यम् । यद्यप्ययं परिहारो-
ऽस्ति द्रावेतौ ककारौ नच वर्णद्वयेनैका जातिर्व्यज्यत इति, तथापि पूर्वमेव
मात्राकालोऽत्र गम्यते नच मात्तिकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात् पुनरिह नोक्तं
इति कैयटेन तत्पक्षदूषकभाष्यस्यैकदेश्युक्तिवत्त्वेन पक्षान्तरविरोधस्य दुष्प-
रिहर्त्वादिति दिक् । शङ्कापरभाष्यस्य सूत्रचतुष्टयमात्रविषयकत्वस्वीकारे प्रसक्तं
दोषमाशङ्कते । नचेति । यत्तु तत्रेत्यादिग्रन्थस्य प्रासङ्गिकत्वं प्रतिपाद्याप्रधान-
त्वादिति हेतुविवरणपरतया व्याख्याय वस्तुतस्तु प्राधान्यं श्रुतिघटकत्वमेव
वक्तुं युक्तम् । अनुबन्धानां महेश्वरकृतत्वस्य तदतिरिक्तानां श्रुतित्वस्यच
प्राक्प्रतिपादितत्वेन श्रुत्यपेक्षया महेश्वरकृतेऽप्राधान्यस्य वक्तुं युक्तत्वात् ।
अत एव हयवरीडित्यादौ टकारादेर्न प्राधान्यम् । अन्यथा हल्लु तथोपदेशस्ते-
षामित्यादितट्टकारादेरपि प्राधान्यापत्तौ द्वितीयहेतोरव्यापकत्वापत्तेः । नचैव-
मस्य हेतोस्स्वीजसित्यत्रासत्त्वात्तत्रानुबन्धानामपि सुवादिबोध्यत्वं स्यादिति
वाच्यम् । अनुबन्धघटिते तस्येष्टत्वादित्युक्तं तत्र । उपदर्शितरीत्या तत्रेत्यादि-
ग्रन्थस्य स्वारसिकत्वे प्रासङ्गिकत्वकथनानौचित्यात् । अस्य ग्रन्थस्य भाष्यार्थ-

हशादिप्रत्याहारे टग्रहणस्यापत्तिरिति वाच्यम् । हकारादिषु पुनः
पुनरकारोच्चारणेन उच्चारणार्थवर्णरहितहलां तद्धटिनप्रत्याहारे ग्रहणा-

वर्णनपरतया प्राधान्यनिर्वचनपरत्वाभावेन वस्तुतस्त्वित्यादिग्रन्थस्य प्रकृते
अप्रसक्तत्वात् । हेतुविवरणतात्पर्यकत्वे आचारादित्यस्याविवरणेन न्यूनतापा-
तात् । एतेन द्वितीयहेतोरव्यापकत्वं शङ्कते नचेत्यादीतिवदन्तः परास्ताः ।
उद्योते नचेत्यादि वक्तुं शक्यत्वादित्यन्तग्रन्थस्य सत्त्वेन तद्विरोधेनैतद्ग्रन्थ-
तात्पर्यकल्पनाया अनौचित्यात्तत्रैवं तात्पर्यस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यादितद्ग्र-
न्थपरिशीलनचतुरा विभावयन्तु । परिहृति । हकारादिष्वित्यादिना ।
नच नपुनरन्तरेणेति भष्यानुरोधात्तदुच्चारणमिति वाच्यम् । द्वयोर्व्यञ्जनयोरे-
काचैवोच्चारणसम्भवे प्रतिवर्णमकारोच्चारणं ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यत्वादिति
भावः । अतएव पुनः पुनरित्युक्तमिति बोध्यम् । तद्धटितेति । हलघटिते-
त्यर्थः । अत एवोद्योते हलघटितेत्येव पाठः । उच्चारणार्थवर्णघटितेति व्या-
ख्यानन्तूद्योताननुगुणत्वादुपेक्ष्यम् ॥

ननु ममापि शङ्कापरभाष्यं सूत्रचतुष्टयमालिविषयकमेवास्तु । एवंच
नाव्यापकत्वापत्तिः । हलप्रत्याहारे शङ्काकरणन्तु हशादिप्रत्याहारे तत्रैव समा-
ध्यन्तराभिप्रायेणैव । अकारस्यानुनासिकत्वेपि हलि ग्रहणाभावस्तु तत्र मते
हशदौ टादिग्रहणाभाववत् ज्ञापकसाध्य एव । ज्ञाप्यांशस्तु सामान्यत उच्चारणार्थ-
कवर्णरहितानां दशसूत्रीघटकानां वर्णानां प्रत्याहारे ग्रहणाभाव इत्येव । अन्यत्रा-
चासुच्चारणार्थतत्कारादिसाहित्यस्य दृष्टतया प्रकृताकारस्य तद्रहितत्वादेव न
प्रत्याहारघटकत्वम् । एवं च सति न पूर्वोक्तलक्ष्यदोषोपीति चेन्न । तत्र मते
लणकारस्य प्रत्याहारार्थतया उच्चारणार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन लकारस्या-
प्युच्चारणार्थवर्णरहितत्वेन प्रत्याहारघटकत्वानापत्तौ महदनिष्टं प्रसज्येतेति तथा-

भावस्य वक्तुं शक्यतयात् । तद्विषयप्रयोगाणामनभिधानाच्च । तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम् । “उरण् रपरः” इत्यत्र लघु-हणं कर्तव्यमेव । ऋत्वर्णयोः सावर्ण्यवदित्याहुः ॥

ननु ह्येत्यादावकारोच्चारणेन तस्य हलत्वमसङ्गोऽन आह । हकारादिष्विति । “न पुनरन्तरेणाच्च व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति”

र्थस्य ज्ञापयितुमशक्यतयात् । यत्तु हशादौ टादिग्रहणवारणाय यत्तुल्यजाती-यानिति भाष्यात् अन्तस्थानामन्तस्थासु अनुनासिकानामनुनासिकेषु चतुर्थानां चतुर्थेषु तृतीयानां तेषु द्वितीयानां तेषु प्रथमानां तेषु ऊष्मणामूष्मत्स्वित्यर्थो विवक्षणीयः । हलो हलिष्वति तूपलक्षणमित्याद्युपवर्णयन्ति । तत्र । पूर्वोक्त-शङ्कसमाधानयोरुपमात्रविषयकतायाः पूर्वमुपपादितत्वेन एतद्वर्णनस्यानुपयो-गात् । प्रथमहकारस्य निरुक्तसाजात्यविरहादृदादिषु ग्रहणानापत्तेश्च । लणकार-स्यानुनासिकेषु पाठदर्शनेन तस्येणप्रत्याहारे ग्रहणपत्तौ सुगणित्वस्यत्र षत्व-पत्तेश्चेत्यास्तां विसरः । तद्विषयप्रयोगाणामिति । टकारादीनां हश्चे-तन्निमित्तकोत्वादिघटितप्रयोगाणामित्यर्थः । एतेन राजाहस्सखिभ्यष्टञिति सौलप्रयोगस्य “कोयष्टिकष्टिके” इति मालतीमाधवप्रयोगस्य च सत्त्वाद-नभिधानकथनमसङ्गतामित्यपास्तम् ॥

अनाभिधानाच्चेति । यतस्तादृशप्रयोगाणामनुपलभ्यस्तत्पूर्वोक्तज्ञापने न किञ्चिद्वाधकमिति भावः । स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । अप्रामाणि-कमिति । अनेन यथाकथञ्चित्प्रमाणाविरोधपरिहराकरणेऽपि प्रमाणाभावादेव नानुनासिक्यमकारस्येति सूचयति । आहुरिति । अत्र कोचित् रप्रत्याहारकरण-मेव वरं, उरणित्यत्र लकाराकरणलाघवात् । अतएव भाष्ये “लपरत्वं वक्ष्यामी” त्युक्त्वापि पुनर्नोक्तम् । इत्संज्ञकत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वेन तृतीयहेतोर्नान्याप-

कत्वम् । किञ्च उच्चारणार्थानां विनेतसंज्ञां न निश्चितिरित्युत्तरत्र स्वेनैव वक्ष्य-माणत्वेन हकाराद्यकारस्याप्यनुनासिकत्वस्य त्वयाप्याश्रयणीयत्वेन भवदुक्तदो-षास्तत्रापि दुर्बारा इति पुनःपुनरकारोच्चारणेन यत्तुल्यजातीयानित्यादि भाष्याच्च प्रत्याहाराणामाद्यशब्दसजातीयमभ्युपगतिबोधव्यवधकत्वं स्वीकार्यम् । साजाल्यं च बोधकत्वप्रकारकाचार्यार्तात्पर्यविषयत्वेनैव । अतएव सुवादिपदैर्भ्यमिकेदेशा-देर्हलादिपदैर्भ्योपातिवर्णसंज्ञातस्य चाग्रहणं सिद्धम् । अन्वहलत्वादिनातु न साजाल्यं । सुवादावसम्भवात् । अलादिभिर्हकारादेर्ग्रहणमसंज्ञाच्च । एवंच हका-राद्यकारोन्निव लणकारेण बोधकत्वेन तात्पर्यविषयत्वाभावेनैव सकलनिर्वाह इत्युभयत्र तुल्यम् । उच्चारणार्थानामपीतसंज्ञा विधेयविषय एवेति न हकाराद्य-कारानुनासिक्यमावश्यकमिति तु तेषामपि साधुत्वविधायकत्वेन निरसनीयम् । किञ्च हलन्त्यस्यघटकहलपदेनाकारस्य बोधेऽभ्यन्यत्र हलपदेन न तस्य बोध इति लक्ष्यदोषोपि निरसनीयः । शङ्कापरभाष्यविरोधस्तु उपलक्षणतया व्याख्याय निरोद्धव्यः । उक्तीत्या नन्वैरपि तस्यावश्यं शरणीकरणयित्वा-दित्याहुः । तत्र विचारसहम् । अन्यत्रानुबन्धत्वस्येतसंज्ञायोग्यत्वरूपस्य प्रायशो दृष्टत्वेनात्रेतसंज्ञकत्वरूपस्य स्वीकारे मानाभावाद्व्यापकत्वस्य सुख-त्वात् । किञ्च यद्यत्प्रत्याहारे यस्यस्य घटकत्वे दोष आपतति तस्य सर्वस्य घटकत्वाभावासिसाधयिषितो वा उत येषां केषांचित् । आद्ये हलप्रत्या-हारकाले प्राप्तघटकत्वस्य वारणाय इत्संज्ञायोग्यत्वमनुबन्धत्वमिति त्वया-ऽवश्यं स्वीकरणीयमिति अव्यापकत्वापत्तिस्तुत्या । अन्त्ये उपलक्षणतया व्याख्यानमनुचितमेवेति सर्वप्रत्याहारमूलभूतहलप्रत्याहार एव शङ्कायाः करणीयतया तद्भाष्यविरोधो दुष्परिहर एव । किञ्चोपलक्षणत्वे वार्तिके अज्यहणेषु नेत्यस्य वैयर्थ्यम् । तस्मात्तद्वचनदृष्ट्येषादानेनैवास्य प्रवृत्तिदर्श-नेन तन्मात्रविषयकतोचितं । उच्चारणार्थानामितसंज्ञाया विधेयविषयकत्वेन न

भवदुक्तदोषावकाशः तेषां साधुत्वविधायकत्वस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात् । शङ्काग्रन्थस्योपलक्षणतात्पर्यकत्वे अजग्रहणेऽप्येव न वदेत् । नच तवापी-गाद्युपलक्षकत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । अजग्रहणेऽप्येवमित्यस्याज्योधिकहृत्शेषि-त्यर्थात्स्वचतुष्टयघटकानुबन्धेषु सर्वत्र शङ्कायाः कृतत्वेन उपलक्षणत्वा-नवसरात् । पूर्वोक्तरीत्या मूलोक्तलक्ष्यदोषवारणेऽपि चशब्दसमुच्चितद्विरिति इति दोषस्तु दुष्परिहर एव । नच तत्र “यस्य विभाषेति” निषेधो भवत्येवेति वाच्यम् । तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । आदितश्चेत्यत्रापि तदनुवृत्त्या वारणेतु गौरवम् । किञ्चास्यानुनासिकत्वे विधेयघटकोच्चारणार्थकानामनुनासिकया-वश्यम्भावेन अचिर क्रतः, रक्तुतोऽह्लादेर्लघोः, वनोर च, रोऽसुपि, योऽचि, इत्यादावनुनासिकाकारेण प्रत्याहारज्ञानस्याकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यत्वेन महद-निष्ठमापतेत् । तत्र दोषवारणायोपायान्तरानुसरणे तु गौरवम् । तुल्यास्यहृत्त्रे लपरत्वं वक्ष्यमीत्युक्त्वा पुनस्तदकथनं तु तत्र व्याख्यास्यामीत्युक्त्वा पुनर-व्याख्यानवदिति विभावय । तच्चावश्यं वक्तव्यमिति इहैव तदुत्तरमावश्यकता-कथनेन पुनः कथनं नावश्यकमिति वा तदनुक्तिः । सुवादिंसंज्ञा त्ववयवेषु फलाभावादेव न विश्राम्यति । वृक्षप्रचलनन्यायेन वा तदविश्रमः । अजादि-संज्ञानां तद्धटकसमुदाये वारणं फलाभावादेव समुदायसंज्ञावत् यदि किञ्चिदनिष्ठं फलमुपलभ्येत तदा वर्णग्रहणे जातिग्रहणप्राप्तस्येव उपायान्तरेणैवेति न किञ्चि-दनुपपन्नम्, तथाच पूर्वोक्तदोषाणां वारणाय तत्रतत्र क्लिष्टकल्पनां कृत्वा-ऽकारस्यानुनासिकव्यवस्थापनं पर्वतखननेन मूषिकाग्रहणमनुकरोति ॥

यत्तु श्रुतिघटकानामेव संज्ञित्वमिति नाकारस्य हलत्वप्रसङ्ग इति तत्र । अस्य श्रुत्यघटकत्वे केनोपदिष्टोऽयम् । महेश्वरेणैति चेत् अन्यं वर्णचतुर्दश-मिति नन्दिश्वरकारिकासाङ्गत्यम् । पाणिनीयवहिर्भावात् न पाणिनिना । तस्माद्भूतकाराद्यकारसाम्यमेवास्मेति वक्तव्यमिति नागेशगङ्गाशयमुद्भावयन्ति ।

इति “उच्चैरुदाचः” इति सूत्रस्य भाष्यात् “एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते, यत्तुल्यजातीयास्तुल्यजातीयेषूपदिशति, अचोऽधु हलो हल्षु” इति प्रत्याहारेऽनुबन्धानामित्यत्र भाष्यान्वेति भावः ॥

“स्यादेतत् । “न विभक्तौ” इत्यादेः सार्थक्याय हलन्त्य-मित्यस्योपदेशोऽन्त्यं हल् इदित्यर्थस्यावश्यकत्वेन हलन्त्यमादि-रन्त्येनेत्यनयोः परस्परपेक्षत्वेनान्योन्याश्रयाल्लकारे इत्सञ्ज्ञासंबोध-यित्वा हलामित्सञ्ज्ञाबोधनं पाणिनेरयुक्तम् । न च हयवरेत्यादेरा-वृत्त्या शषसरित्यन्तं समुदायमुद्दिश्य “हल्” इत्यनेन हल्सञ्ज्ञाऽपि ननुच्चारणार्थस्यापि मध्यपातित्वाविशेषात्कुतो न संज्ञेत्यत आह । एषा हीत्यादि । केन धर्मेणात्र साजात्यं विवक्षितं अचोऽधु हलो हल्ब्रवति भाष्यात् अच्चादिनेति लभ्यते तत्तु न शक्यं साजात्ये निश्चिते ते संज्ञे तयोश्च निश्चितयोऽसाजात्यामित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । किन्तु लोकप्रसिद्धस्वरत्वव्यञ्जन-त्वाभ्यामर्थमात्राधिककालिकत्वाधर्मात्राकालिकत्वाभ्यां वेत्यवेहि ॥

यत्तु औकारादृश्यञ्च्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनाधु, इण्त्वाक्त्वादिकमा-दायासंभववारणाय विशेषणद्वयं धर्म, हकारावृत्ति हल्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्न-त्वेन हल्षु, अद्वयत्वाव्याप्यधर्मादायासंभववारणायोभयमिति, तत्र, तत्राप्य-च्त्वहलत्वयोः प्रवेशेन दोषतादवस्थ्यात् । तयोऽपलक्षणतया दोषवारणेपी-दानीमकारे णत्वादेर्वक्तुं शक्यतया तदनवच्छिन्नत्वस्याकारेऽसत्त्वेन निरुक्त-साजात्यस्याधु अव्याप्तत्वात् ॥

ननु हलितिसूत्रे अन्यमिदित्यर्थं नान्योन्याश्रयशक्त्याशङ्क्य परिहरति न विभक्त्यावित्यादेरित्यादेना । आदिना उपदेशेजित्यस्य सङ्ग्रहः । प्रकर-णार्थानुरोधेन तत्प्रकरणस्य सूत्रतात्पर्यस्योक्त्येयत्वादिति भावः । प्रकृतसूत्रस्थ

विधेयेति वाच्यम् । दशसूत्राऽऽहुतौ गौरवात् । ननु उपदेशे
इदन्त्यम्, अच्, अनुनासिकः, इति सूत्रत्रयमस्तु, अजित्यनन्त्यार्थम् ।
तृतीयेऽजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादबोद्धव्यमिति तर्ह्यनुनासिक एवेति
नियमाश्रयणादुपभृतौ न दोषः । योगविभागसामर्थ्याच्चानन्तरस्येति
न्यायं बाधित्वा व्यवाहितस्यापि तेन नियमः । मिदचोन्त्यादिति
ज्ञापकाच्च न विपरितिनियमः । एवञ्च हल्पद्रुणमपि व्यर्थमन्यो-
न्याश्रयश्च न । न च पाणिनिसूत्रभेदं पारायणादावदृष्टहानिः ।
तथा च तत्र तत्र भाष्यम् “अपाणिनीयानु भवति” इति वाच्यम् ।
कल्प्यमानन्यासस्य लघुत्वेऽस्यादोषत्वात् । “सूत्रभेदं तमुपाचरन्ति
यत्र तदेवाऽन्यत् सूत्रं क्रियते भूयो वा, यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते
नासौ सूत्रभेदः” इति अच उपसर्गात्” इति सूत्रभाष्यात् । नासौ
सूत्रभेद इत्यस्य दोषायेति शेषः । सति सम्भवे दृष्टद्वारैवाज्ञानाम-
दृष्टार्थत्वमिति तदाशयः । अत एव तत्र तत्र ज्ञापकपरसकलभाष्यो-

भाष्यमत्रानुक्कलम् । एतेन अन्ये तु प्रथममादिरन्त्येनेति वाक्यार्थजिज्ञासाया
मुपसंजातविरोधन्यायेन कृत्रिमत्वज्ञानाभावेन कृत्रिमाकृत्रिमत्वप्रवृत्त्या च
हृत्संज्ञान्त्यमित्यर्थं ततो नाविमक्तावित्यादिवैयर्थ्यानुसन्धानेनाहस्या अर्थान्त-
रस्य युक्तत्वादित्दमसत् । भाष्यन्तरेकदेशुकिरेवेत्याहुरित्यपास्तम् । विना विरो-
धभेकदेशुकिरेवेत्यनया अनौचित्याच्च । अजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिति ।
तदननुवृत्तौ मनिनादौ मादेरित्त्वार्थं विधिस्ययादिति भावः । तदाशय इति ।
लाघवादेवमेव न्यासः कुतो न कृतः पाणिनिनेति पूर्वपक्ष्याशय इत्यर्थः ।
एतेन सामर्थ्ययोगावहतीति भाष्यात् पूर्व केषांचिच्छुद्धादृष्टार्थत्वं प्रतिपादितम् ।
अत्र तु दृष्टद्वारैवादृष्टार्थत्वं प्रतिपाद्यत इति परस्परविरुद्धमित्यपास्तम् ।

च्छदो नेति चेन्न । योगविभागनियमज्ञापकाश्रयणे ऽतिगौरवात् ।
न हि वर्णाभिध्यास्तिजनककण्ठाद्यभिध्यातगौरवमेवादर्तव्यं, न तु
ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजाज्ञाऽस्ति । न च सह आस-
मन्ताद् एति गच्छतीति सहेता मध्यमो वर्ण इत्यर्थ इति, अतो
नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयतत्परिहरादीन् वदन्ता
भाष्यकारेण कटीवीत्यत्र प्रशिष्टादीकृतावित्यत इण् गतावित्यतश्च
सहाऽऽहृर्वाचुजभावबोधनात् । किञ्च योगमर्थदया तत
उक्तार्थालाभः । आसमन्तादित्यस्यानन्वितार्थत्वं व्यर्थत्वञ्च । रूढौ

नासौ सूत्रभेद इत्यस्य दृष्टप्रयोजनकोऽसौ न भवति केवलादृष्टप्रयोनकोसौ
सूत्रभेदो भवत्येवेति श्रीधरोक्तदिशा विरोधाभावात् । मनोव्यापारगौरव-
मिति । नन्वत्र किं गौरवं योगविभागस्त्वादृष्ट्या तुल्यः, नियमप्रयुक्तं तु हल्प-
दाकरणलाघवेन परिहीयते । विपरितिनियमवारणज्ञापकं त्वादृत्तौ ज्ञापकेन तुल्यं,
किन्तु अन्योन्याश्रयशङ्कानुदय इत्यपरमनुक्कलमिति चेत् सत्यम् । सामर्थ्या-
दनन्तरस्येतिन्यायबाधकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्यातिरेकात् । साम्येऽप्यपाणिनीयत्व-
दोषस्य संस्वाच्च । कटीवीत्यत्र प्रदिल्लष्टादिति । अयं ग्रन्थः प्राचीनरीत्या,
स्वमते प्रश्लेषाभावात् । आहृप्रश्लेषफलन्तु एडि पररूपमित्यस्य ओमाडोश्चेत्यस्य
च प्रवृत्तिः । न चाहृप्रश्लेषेपि इण्धातावेत्येधतीति बुध्यापचिरिति वाच्यम् ।
पूर्वं धातोरुपसर्गेण योगे पूर्वमाहुणप्रवृत्तेः । नच णेरध्ययन इति निर्देशेन
पूर्वमुपसर्गयोगेपि सन्धिकार्याप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धत्वेन
तस्यासावैत्रिकत्वात् । नच पूर्वमाहुणे वृद्धिरनवकाशेति वाच्यम् । ज्ञापकेन
सन्धिकार्याप्रवृत्तिस्थले चारितार्थमित्याशयात् । अस्य ग्रन्थस्य प्राचीनानुया-
यित्वेन स्वमतेविरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् । एतेनेदं चिन्त्यमित्याचार्या, अप-
पाठइति तदनुयायिनश्च परास्ताः । व्यर्थत्वं चेति । चेन जमङ्गेन्यादिङ्गा-

तु न मानमतः सूत्रावृत्त्या तं परिहरति । हलन्त्यमिति ॥

भाष्येऽप्यन्योन्याश्रयमाशङ्क्य “हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकार-
श्चेद्वतीति वक्तव्यमित्युक्तवैकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धम् । हल् च
हल् च हल् हलन्त्यमिति” इत्युक्तम् । तस्यायं भावः । कृतैकशेषेण

दिभिः प्रत्याहारापत्तिसंगृह्यत इत्याचार्याः । व्याख्यानेनैव निर्णयसम्भवात्
तच्चिन्त्यमित्यन्ये । परेण न पूर्वेणेति इण्स्थले व्याख्यानावश्यकत्वेपि यणादिषु
तदनावश्यकत्वादाचार्योक्तेमेव ज्याथ इति प्रतिभाति । यत्तु इतैत्यस्या-
तन्त्रतां स्वीकृत्यान्योन्याश्रयशङ्कासमाधानकेशः परिहृतः, तदनेन प्रत्युक्तम् ।
तत्रतत्र व्याख्यानमाश्रित्य सूत्रनिराकरणस्यायुक्तत्वाच्च । सूत्रावृत्त्येति ॥

यत्तु नच हयवरेत्याद्येतत्पूर्वग्रन्थः हलन्त्यमितितीति प्रतीकानन्तरं लेख्यः ।
गौरवस्य सापेक्षत्वेन लघुभूतोपायान्तरस्याधुना अदर्शितत्वेन तत्समाधाना-
साङ्गत्यापत्तेरिति, तन्न, लघुभूतोपायस्य कौमुद्यामेव दर्शितत्वेन तदपेक्षया
गौरवस्य दर्शयितुं शक्यत्वात् । मूलोक्तपक्षाद्गुरुपक्षाणां तदवतरणे प्रदर्शनस्य
ग्रन्थकारशैलीसिद्धत्वाच्च । यदि स्वेनैव एतद्ग्रन्थानन्तरं सूत्रावृत्त्या परिहार
उच्येत, तदा त्वदुक्तशङ्काया यथाकथञ्चिदवकाशः, प्रकृते न तथैति
सन्तोषव्यम् ॥

आवृत्तिं प्रापणयति । भाष्येऽपीत्यादिना । यद्यपि भाष्ये हलित्यस्य एक-
शेषप्रदर्शनेन तन्मात्रस्यैवावृत्तिलभ्यते, तथापि तस्य समासघटकत्वेन तन्मात्र-
स्यावृत्तिर्बोद्धव्योपयोगिनी न सम्भवतीति सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरेव भाष्यतः फल-
तीति भावः । तदेतत्सूचयति । अत्रोच्चारयितुरेकशेषनिर्देशः बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोध
इत्यनेन । एवंच मूलकाराभिप्रेतमेव व्यख्याताऽभिप्रेति नतु व्याख्यातुरन्यादृशं

हल्पदेन सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासोऽन्त्यशब्दस्य च द्वन्द्वान्ते
श्रूयमाणस्यैवोभयत्वान्वयः । एवञ्च हल्सूत्रान्त्यं हल्रूपात्त्यं चेति
बोधः । अन्त्ये राहोः शिर इतिवत् षष्ठीति । अत्रोच्चारयितुरेक-
शेषनिर्देशो बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोधः । हसमीपो लकार इत् हल्रूपा-
न्त्यश्चेति कैयटोक्तव्याख्यायां तु हल् इत्सञ्ज्ञम्भवति हलन्त्यञ्चोदि-
ति वदेदित्यूह्यम् ॥

प्रतम् । तथासति भाष्येतिवति तुशब्दघटितं वदेदिति बोध्यम् । एतेन परेतु
एतदसत् । एकहल्पदार्थस्य अन्त्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वेऽ-
पि द्वितीयहल्पदार्थस्याधुना निष्पत्त्यभावेनातथाच्चादुभयोः प्रकारतयोर्युग-
पदसम्भवेन साहित्याभावेन एकशेषानुपपत्तेः । नचैकत्र हल्पदार्थप्रकारता-
भादाय बोधे जाते पश्चाद्धल्पदार्थे ज्ञाते द्वितीयो बोध इति वाच्यम् । बोध-
द्वयस्यान्त्यपदावृत्तिमन्तरेणासम्भवेन प्राचीनमतादवैलक्षण्यापत्तेः । कैयटो-
क्तं तु एकस्य हल्पदस्यान्त्यपदेऽन्वयाभावेन साहित्याभावादयुक्तम्, भाष्य-
प्रामाण्यात्सौत्रत्वाद्वा असहविवक्षायांमप्येकशेषकल्पनापेक्षया तु सूत्रावृत्तिरेव
युक्तेति वदन्तीति परास्तम् । सम्बन्धसमान्यषष्ठ्या समास इति ।
सम्बन्धविशेषबोधस्तु पश्चान्मानसिकः । देवदत्तस्य पुत्रमित्यत्राणीत्यादौ
लोके तथा दर्शनादिति भावः । षष्ठीति । राहुशिरसोरपेदेपि कल्पितं
भेदमादाय यथा भेदनिबन्धना षष्ठी तथात्रापीति भावः ॥

यत्तु अयं ग्रन्थः आदेशप्रत्यययोरिति सूत्रशब्दरेत्नेन विरुणद्धि । तत्रहि ।
एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यत इति मनोरमोक्तिं खण्डयित्वा प्रत्ययपदं प्रत्य-
यावयवे लाक्षणिकमित्याहुक्तम् । अत्र तदेवाश्रितमिति तद्विरोधस्पष्ट एव ।
वस्तुतस्तु चिन्त्य एवायं ग्रन्थः । सम्बन्धत्वेन सम्बन्धद्वयावगाहिवोधस्या-

नन्वेवमपि न विभक्ताविति विभक्तिपदबोध्यसुक्षिब्धबोधो
हलन्त्यमिति वाक्यार्थबोधोत्तरं, नद्वोषश्चापवादवाक्यार्थबोधोत्त-
रमित्यन्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवेति चेन्न । अपवादवाक्यार्थबोधा-
त्पूर्वं पदपदार्थोपस्थितानुत्तरसर्वाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावात् ।

व्युत्पन्नत्वात् । अतएव राज्ञः पुरुष इत्यादौ सम्बन्धत्वेन रूपेण स्वस्वामि-
भावजन्यजनकभावयोर्भाजनं न भवतीति, तत्र । मनोरमोक्तस्यात्रानाश्रयणात् ।
तथाहि । मनोरमाकारस्तु तन्त्रेण षष्ठीद्वयोच्चारणमभिप्रैति । अतएव तथैव
व्याख्यातं शब्दरत्ने । अतएव चोत्तरत्र यथैवं वैरूप्येण व्याख्याने सहविवक्षा-
विरहात् द्वन्द्वो न युज्यते । तथापि सौत्रत्वाद्वोध्य इत्युक्तं मनोरमायाम् ।
एवंच शाब्दबोध एव भिन्नसम्बन्धभाजनमप्युपगतामिति स्पष्टं लभ्यते । प्रकु-
ते तु भिन्नसम्बन्धभाजनं मानसिकबोध एवाभिप्रेतम्, नतु शब्दे इति वैल-
क्षण्यं ह्युपादम् । प्रत्ययलोप इति ह्यत्र प्रथमप्रत्ययग्रहणेनान्यत्र क्वचित् प्रत्य-
यावयवेऽपि प्रत्ययपदबोध्यत्वज्ञापनेन तेनाप्यत्र सिद्धिरित्युपायान्तरपरतया
शब्दरत्नग्रन्थस्य न तद्विशेषः । सम्बन्धत्वेन सम्बन्धविशेषावगाहिबोधास्त्विवृ-
ष्टव । देवदत्तस्य पुत्रमित्रकलत्राणीत्याद्यनुरोधात् । परं त्वियान् विशेषः । यत्र
सम्बन्धविशेषनिश्चायकपदसमभिव्याहारः यथा पूर्वोक्तस्थले, तत्र विशेषाव-
गाही पश्चान्मनसाबोधः, यत्र तु न तथा राज्ञः पुरुष इत्यादौ, न तत्र विशेषे-
षावगाहीति विभावनीयम् । एतेन मुख्यारोपितयोरैकष्वर्थत्वाभावाद्विदम-
युक्तमित्याचार्योक्तं परास्तम् ॥

एकशेषस्तु सामान्यतो बोधमादाय भाष्यप्रामाण्यान्निर्वाहः । शब्दरत्न-
निराकृतैकशेषस्तु न भाष्यारूढ इति बोध्यम् । प्रतिबन्धकाभावादिति ।
सामान्याः कार्यव्याप्यत्वादिति भावः । अत्र केचित् । अथानेकस्थले शाब्द-

न ह्यभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्येव प्रतियोगिज्ञानेऽभावज्ञानस्य
बोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानस्य निषेधापवादशास्त्रार्थां बोधनवत्प्रकृतेऽप्युत्तरसंज्ञे
नञः श्रवणेनानन्तरस्यैव निषेध्यत्वेनानुसन्धानाच्चिरुक्तशाब्दबोधधर्मिक-
प्रामाण्यसंशयस्यादिति चेत् का क्षतिः । नहि नैयायिकवत् संशयात्मकं
शाब्दबोधं तिरस्कुर्वन्ति शाब्दिका अपीति ज्ञानसंशये विषयसंशयेऽपि संशया-
त्मकशक्तिग्रहेणैवादिरन्त्येनेति सूत्रस्थेऽप्येन पादीनामुपस्थितौ सुभादिप्रत्या-
हारसिद्धौ विभक्तिज्ञाने न विभक्तावित्येतद्वोधानन्तरं तवर्गसकारमकारत्वा-
वच्छेदेन इत्यपदवत्त्वप्रकारकज्ञानस्याप्रामाण्यबोधनेन तद्विरहलत्वावच्छेदेन
प्रामाण्यनिश्चयेऽपि दोषविरहादिति वदन्ति । अत्रेदं वक्तव्यम्, बोधे अप्रामाण्य-
संशयेऽपि बोधस्य संशयात्मकत्वाभावात् शाब्दिकानां संशयात्मकबोधविरस्क-
राभावकथनं किमर्थमिति, संशयात्मकशक्तिग्रहेण इत्येन पादीनामुपस्थिति-
प्रदर्शने च किमर्थमिति । न विभक्तावित्येतद्वोधानन्तरं तवर्गसकारमकारत्वा-
वच्छेदेनेत्यपदवत्त्वप्रकारकज्ञानस्याप्रामाण्यबोधनं कथमिति च । अत्रेदं तत्त्वम् ।
न विभक्ताविति सूत्रघटकतुल्यस्मपदार्थज्ञाने पादीनां निषेधाविषयत्वाभावज्ञानात्
हलन्त्यमिति सूत्रजबोधस्य पादिधर्मिकेऽप्यपदवत्त्वप्रकारकत्वांशे प्रमात्वनिश्चयात्
प्रमात्त्वकवद्विषयशक्तिग्रहेणादिरन्त्येनेति सूत्रस्थेऽप्येन पादीनामुपस्थितौ सुभा-
दिपदशक्तिग्रहे नविभक्तावित्यस्य निश्चयात्मिकाप्रामाण्यज्ञानानास्करित्वबोधे
वृत्ते तदनन्तरं विभक्तिस्थुस्मेतरतुल्यधर्मिकेऽप्यपदवत्त्वप्रकारकत्वांशे हलन्त्यसूत्रज-
बोधे प्रमात्त्वं सेत्स्यतीति । तदेतत्त्वचयन्वक्ष्यति । नविभक्तौतुल्यादितिशस्त्रस्ये-
त्यादिदित्यन्तम् । अभावज्ञाने इति । प्रतियोगिविशेषविताभावज्ञाने प्रति-
योगिज्ञानस्य विशेषणज्ञानविषया कारणत्ववदित्यर्थः । एतेन विशेषवृद्धौ
विशेषणज्ञानस्य कारणत्वेन निर्वाहे अयं कार्यकारणभावो निर्मूल इति वदन्तः
परास्ताः ॥

कारणता कस्यापि सम्मता । प्रतियोगिज्ञानं विना निषेधवाक्यार्थाऽसम्भवाच्च ॥

यत्तु नञ्पदवाच्यतावच्छेदकं यत्क्रियान्वयितावच्छेदकं विलक्षणं रूपं तेन रूपेणाभावज्ञानं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य नियमेनापेक्षेति तात्पर्यम् । अतएव नभवतीत्युक्ते किमिति प्रतियोगिज्ञासा नियमेनोत्पद्यत इति । तन्मन्दम्, तत्रापि विशिष्टबुद्धिकार्यकारणभावेन निर्वाहात् । नभवतीत्यत्र धातुनैव प्रति-योगिन उपस्थित्या न प्रतियोगिविषयिणी जिज्ञासा किन्तु, प्रतियोगिभृतसत्ता-कर्तृविषयिणीति दिक् ॥

प्रतियोगिज्ञानं विना निषेधवाक्यार्थासम्भवाच्चेति । तस्य विशेष-
षणज्ञानविधया कारणत्वादिति भावः ॥

अत्र केचित् । नच नविभक्तावित्यत्र इत्पदस्यानुवृत्त्या श्रवणेन्द्रियेणैव प्रतियोगिज्ञानस्य जायमानत्वेन घटकतासम्बन्धेन प्रसिद्धत्वेन च वाक्यार्थ-बोधमुल्लभ इति वाच्यम् । यत्सम्बन्धेन यदभावः प्रत्याख्यः तत्सम्बन्धेन तस्य प्रसिद्धत्वोपेक्षणात् । अथ नैयायिकनयेऽप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावास्वी-कारेपि शाब्दिकनये तत्स्वीकारादेतदुक्तमयुक्तमिति चेन्न । प्रतियोगिज्ञानं विना निषेधस्य निषेधशाल्पजबोधस्य योऽर्थः फलं तदसम्भवादित्यर्थे निषेध-शाल्पियवाक्यार्थधर्मिकसाफल्यज्ञाने निषेध्यशाल्पजबोधार्थबोधस्य कारणतायां तात्पर्यादित्याहुः, स्तन्न । श्रवणेन्द्रियेण गृहीतस्य पदस्य प्रतियोगितयानन्व-यान्नचेत्यादिशङ्काया असाङ्गत्यात् । शशविषाणादिपदानां बौद्धे पदार्थे शक्ति-स्वीकारेण बौद्धस्य तस्य प्रसिद्धत्वेन शशविषाणं नास्तीति वाक्यजन्यबोध-विषयाभावस्यापि प्रसिद्धप्रतियोगिकत्वेन शाब्दिकनयेऽप्रसिद्धप्रतियोगिका-भावस्वीकारे मानाभावात् फलाभावाच्च भवदुक्तशङ्काया एवासम्भवेन तद्वा-रणप्रयासस्य वैफल्यमिति ध्येयम् ॥

“पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः” इत्यस्यत्वयं भावः-लक्षणैकचक्षुष्कस्य उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्रोत्सर्ग-कृतसंस्कारबुद्ध्यावुत्सर्गपिवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्या सुक्तवन्तं प्रति मा सुक्था इति वाक्यस्येवापवादशाल्पवैयर्थ्यपित्या चापवाद-

नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वापत्तावुदासीन इवापवादविषयेपि प्रवृत्तौ स्थानेन्तरतमसल्लाभाप्योक्तमुक्तवन्तमितिन्यायबोधि-तापवादशाल्पवैयर्थ्यापत्तिमूलकेन प्रतिपदिकार्थसूत्रभाष्यपठितेन पूर्वमित्यादि-न्यायेनापवादवाक्यार्थस्य पूर्वभावस्यकत्वसूचनेन प्रागुक्तदिशा अन्योन्या-श्रयस्तदवस्थ एवेत्यत आह । पूर्वं हीति । लक्षणैकचक्षुष्काशाल्पाधीनसाधु-त्वज्ञानवन्तः । योगजशक्यधीनतज्ज्ञानवन्तो लक्ष्यैकचक्षुष्काः । नच लक्षणैक-चक्षुष्कस्य ङेर्य इत्यनेन रामयेत्यस्य साधुत्वज्ञाने तस्यापि प्रयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम् । पूर्वपूर्वजशाल्पजसाधुत्वज्ञाने उत्तरोत्तरप्रवृत्तिकशाल्पजसाधुत्वज्ञानेना-प्रामाण्यस्य पूर्वपूर्वशाल्पस्य मत्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तिमता शाल्पेण यस्य साधुत्व-बोध्यते तदेव साध्वित्येतावत्पर्यन्तं तात्पर्यस्य वा कल्पनेनादोषात् । उद्देश्य-तावच्छेदकावच्छिन्ने इति । असति प्रतिबन्धके उद्देश्यतावच्छेदकव्याप-कत्वं विधेये तत्संसर्गे वा भासत इति भावः । तदाह । सर्वत्रेति । अपवाद-शाल्पं द्विविधम् । तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थकार्यविधायकं तन्निषेधकं च । तत्राद्ये आह । विषयव्यवस्थानापत्त्येति । द्वितीये आह । वैयर्थ्यापत्त्येति । अयं भावः । पूर्वत्र उत्सर्गशाल्पियवाक्यार्थबोधसमकालमप्यपवादवाक्यार्थ-बोधे बाधकाभावेन विनिगमनाविरहदुभयोरपि प्रवृत्त्यापत्तौ तुजादिवदन्यतर-त्वादिनैव विधेयस्य तत्संसर्गस्य वा व्यापकतालाभाद् व्यवस्थानापत्तिरिति । द्वितीयेतु, उत्सर्गवाक्यार्थबोधकाले तद्वाक्यार्थबोधाभावेन पूर्वमप्रतिबन्धमुत्सर्ग-

शास्त्रपर्यालोचनेन तद्विषयलक्ष्यसंस्कारं निर्णयं तदविषयं तत्तल्लक्ष्यं तत्तद्विषयवाक्योपप्लवद्धारोत्सर्गेण संस्करोति, अन्यथा विकल्पपत्तिरिति । यद्यपि भुक्तवन्तं प्रतीतिं न्यायो लुगादिना जातनिवृत्तेऽर्थभिचरितस्तथापि तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति न दोषः । न्यायानङ्गीकारेऽपि विकल्पपत्तेः सत्त्वाच्च । अभिनिविशान्त इत्यस्यबुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तत्तल्लक्ष्यपर्यालोचनं विनाप्यपवादविषयं परिलज्ज्योत्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारञ्जानीते, तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः । तदुक्तम्—“प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गः प्रवर्तते” इति । प्रकल्प्य परिलज्ज्य ॥

प्रवृत्तौ भुक्तवन्तमिति न्यायेन तद्वैयर्थ्यमिति । एतेन बुद्धावित्यन्तं वैयर्थ्यपत्त्येत्यनेनान्वेति । विषयव्यवस्थानापत्त्येति पृथकोटिरिति वदन्तः परास्ताः । मध्यगतस्य पृथकोटित्वस्यास्त्वारसिकत्वाच्च । अन्यथा विकल्पपत्तिरिति । तदप्राप्तिरप्येवञ्चरितार्थकार्यविधायकविषयकमिदम् । तदेतत्सचयति । न्यायानङ्गीकारेपि विकल्पपत्तेस्सत्त्वाच्चेति । विषयविषयेतु न्यायानङ्गीकारे निवृत्तेः तदङ्गीकारे तज्जन्यबोधे निषेधविषयेऽग्रामाण्यस्य वा वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ॥

तत्राप्यनुत्पत्तिरिति । ननु लुकीव लोपेऽपि तुल्यन्यायेनानुत्पत्तेरवाङ्गीकर्तव्यतया हलङ्यादिद्वलेण स्वौजसित्यत्र प्रातिपदिकपदे हलन्ताद्यातिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्यैव फलिततया पन्था इत्यादावपि सोरनुत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न । हलङ्यादिद्वलेण परिनिष्ठितप्रयोगकालिकहलन्तातिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्याश्रयणत्वं । नचैवं राजेत्यादेरपि परिनिष्ठिते हलन्तत्वाभावेन तत्रापि सोऽश्रयणापत्तिरिति वाच्यम् । अगत्या सुबिधिशब्दे तन्त्रेण सुधर्मकविधावपि नलोपस्यासिद्धत्वाश्रयणेन स्वौजसितिद्वयद्वया नलोपस्यासिद्धत्वेन

परिनिष्ठितप्रयोगकालिकहलन्तत्वबुद्धिसम्भवात् । पश्चिमशीति श्रृङ्गादावनुवर्तमानमुपदे विषयसप्तम्याश्रयणेन पूर्वमात्वादिषु सत्सु प्रक्रियाकालिकहलन्तातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपि क्षतिविरहेण प्रकृतेऽदोषाच्च ॥ अथैवमपि प्रसक्तकर्मकानुत्पत्तेरेव लोपसंज्ञायां प्रत्ययलोप इत्यस्य प्रत्ययाभिन्नप्रसक्तकर्मकानुत्पत्तौ प्रत्ययलक्षणं भवतीत्यर्थाद्राजेत्यादौ नलोपवत्कर्मण्यणित्यस्यापवादभूतनातोऽनुपसर्ग इत्यनेन विहितकान्ताद्रोदादिशब्दादणन्तलक्षणङीबापत्तिः । कर्मण्यणित्यनेन प्रसक्तस्याणोऽपवादशास्त्रसङ्कोचेनानुत्पत्त्या प्रत्ययलक्षणप्रप्तिरिति चेद न । आतोऽनुपसर्ग इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदककुक्ष्यावणोऽप्रवेशेनापत्तेन रूपेणाणः प्रसक्तेरनपेक्षणेन कर्मण्यणित्यल सङ्कोचमात्रस्य तेन करणात् । राजेत्यादौ हलङ्यादिद्वये सुतिशीनामुपादानेन सुत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोद्देश्यसिद्धेरपेक्षणेनास्ति तत्प्रसक्तिरिति बोध्यम् । अप्योऽकार इति व्याख्यानानेन वर्णाश्रयत्वाच्च ॥ न चैवमपि न षट्स्वसादिभ्य इत्यादिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोद्देश्यसिद्धये ङीबादेः प्रसक्तेरावश्यकतया षट्संज्ञकादौ प्रत्ययलक्षणेन ङीबादिप्रशुक्तकार्यपत्तिरिति वाच्यम् । तैर्ङीबाद्यभावस्यैव विधानेन ङीबादेः प्रतियोगितया विधेयकोटौ प्रवेशेन विधानात्माक् तेषां प्रसक्तेरनपेक्षणेन प्रत्ययलक्षणाप्राप्तेः । नच लुकाणुत्पत्तेरन्वाख्यानं सर्वेष्वपिचेति शास्त्रीयसिपदार्थे अदन्ताव्यवाहितोच्चारत्वाभाववत्त्वेन सङ्कोचस्यैव फलितत्वेन भवेत्त्यादौ हेरनुत्पत्तावपि सेऽश्रयणं दुर्वारम् । किंहुना आदेशलुङ्छान्ने स्थानिनां श्रवणापत्तिरिति वाच्यम् । अतोहेरित्यादेस्तात्पर्यग्राहकत्वेन लोदस्थानिकसेः प्रसङ्गेऽभावस्यादन्ताव्यवाहितोच्चारत्वाभाववतो हेश्च साधुत्वबोधनेनादोषात् । नचैवमुद्देश्यतावच्छेदकलोदस्थानिकसित्वव्यापकत्वस्य द्वितीये विधेये हानिरिति वाच्यम् । जातिपक्षाश्रयणेन लोदस्थानिकसित्वमुद्देश्योभयोर्विधानेनोद्देश्यतावच्छेदकसित्वत्वाधिकरणसित्वे स्वप्रतियोगिबुचित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-

यत्तु प्रकल्प्य चेत्यस्यायमर्थः । यथा “न सम्प्रसारण इति वचनात् परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेधः” इत्यभ्यस्तसञ्ज्ञासूत्रे कैयटः । तन्न । “न सम्प्रसारणे” इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि “एतदेव ज्ञापयति परस्य न पूर्वस्येति । यद्वा सम्प्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेधः” इत्याद्युक्तम् । न हि न्यायेन

ताकाभावाभावस्यस्वस्थानिवृत्तित्वसम्बन्धावाच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यादन्ताव्यवहितोत्तरत्वाभावविशिष्टहेरभावस्य च तत्रासत्त्वेन व्यापकत्वोपपत्तेः । प्रदर्शितश्चैवं स्थान्यादेशभावो हलादिशेष इत्यत्र कैयटः । तत्र हि आट आटतुरित्यादौ हलादिशेष इत्यस्य प्रवृत्त्यर्थमभ्यासत्वमुद्दिष्ट्यादीतहल्लिनवृत्तिमादिहल्लेषं च विधायोद्दिष्ट्यतावच्छेदकाभ्यासत्वव्यापकत्वं विधेयोऽस्मादिति, भाष्योक्तमुपायत्रयं व्यक्तिपक्षाभिप्रायेणेति चोक्तम् ॥

इदं सर्वं कार्यशब्दवादाभिप्रायेण । नित्यशब्दवादे तु बुद्धेरेव निवृत्तिरिति न युक्तवन्तमितिन्यायावसर इति बोध्यम् । एतेनाऽस्य चिन्त्यतां वदन्तः परास्ताः । अयमर्थ इति । यद्यप्येतत्प्रवृत्त्युत्तरकालिका अपवादविषयसम्पत्तिरिति प्रकल्प्येति क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिस्तथापि ज्ञानद्वाराफलस्याप्यध्ययनेन वसतीत्यनुरोधेन हेतुत्वकल्पनात् । अपवादविषयसम्पत्तेर्ज्ञानद्वारा उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिपूर्ववृत्तित्वमश्रयमिति ल्यबुपपादनीयः । नन्वेतदेव ज्ञापयतीति भाष्यस्योक्तन्यायबोधनद्वारेत्याशयकतया न तद्विरोध इत्यरुचेराह । यद्वेति । एतत्सूत्रं परित्यज्य सम्प्रसारणाच्चेति सूत्रस्थाने सम्प्रसारणादसम्प्रसारण इति न्यस्यते, तथाच सम्प्रसारणेऽपि यणा रूपसिद्धिरिति भावः । नच तस्य स्थानिवद्भावेन अच्त्वादेशयून इत्यत्र सुलोपानापात्तिरिति वाच्यम् । भाष्यग्रामाण्येनात्र पदसंस्कारपक्षाश्रयणेन सोरनादिष्टाच्चः पूर्वत्वाभावेन स्थानिव-

सिद्धे एवमुक्तिरुचिता । तस्माद् न्यायस्य महुक्त एव विषय इति बोध्यम् । यदप्यपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थ इति । तदपि न । उक्तयुक्तेः । “न विभक्तौ तुस्माः” इति शास्त्रे तुस्मापदार्थज्ञानमात्रेण पादीनामेतद्विषयत्वाभावबुद्ध्या तेषु हलन्त्य-

त्वाभावात्, बहुवचनिते बहुयूनइत्यत्र नपदान्तसूत्रे सप्तमीसमासे सिद्धान्तभूते स्थानिवच्चविषेधान्न यणिति बोध्यम् ॥ उक्तयुक्तेरिति । पदपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावादित्युक्तयुक्तेरित्यर्थः ॥

नन्वेवमपि सङ्गाहकबोधेऽन्योन्यायाश्रयाभावोपि लक्ष्यसंस्कारकोपप्लव्यमानबोधे दोष एव । अपवादवाक्यार्थबोधविना तद्विषयपरिहारेणोत्सर्गवाक्योपप्लवायोगात् । यद्वा नविभक्ताविति वाक्यार्थबोधे तद्विषयपरिहारेणैतत्प्रवृत्तिः । तस्यां च सुमिङादिसंज्ञासिद्धिः, तस्यां च नविभक्ताविति बोध इति चक्रकापत्तिर्दुर्वीर्यत आह । नविभक्ताविति । तथाच तुस्मातिरिक्तविषयकतया प्रथमं बोधः, ततो विभक्तिस्तुस्मातिरिक्तविषयकतया द्वितीयोबोधः । विभक्तिग्रहणसामर्थ्यात् । नाञ्जलावित्यादौ तु नद्वितीयबोधो, गमकाभावात् । एवं चाकारप्रश्लेषस्य नवैयर्थ्यम् । न वा वाक्यापरिसमाप्तिन्यायप्रदर्शकभाष्यविरोधः । नचास्यामवस्थायामुपदेशेऽजित्यस्य वाक्यार्थभावेन उदित्वस्याज्ञानेन नाञ्जलावित्यस्य बोधाभावात् सर्वणपदार्थानिश्चयेन च ग्राहकशास्त्रबोधे नविभक्तावित्यत्र तुस्मापदेन नकारानुपस्थितौ ग्रथमबोधे नकारातिरिक्तत्वस्यानिवेशात् विभक्तित्थनकारस्यैवं दुर्वारमिति वाच्यम् । कुच्वादीनामुदित्संज्ञेति मते ग्रथभेदेनसावर्ण्यनिषेधप्रत्याख्यातृभाष्यनयेचादोषात् । सूत्रमतेऽपि तस्मिन्नित्यादिनिर्देशैरेववारणाच्च । पश्चाच्छोपादिनेव जातनिवृत्तेरङ्गीकाराच्च । नविभक्तावित्यत्र लुप्तनिर्देशो नकार इति वक्तुं शक्यत्वाच्च । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह ।

सूत्रप्रवृत्त्या सुसिद्धरूपविभक्तिपदार्थज्ञानं सुलभमिति विक्र । अत्राप्युपदेश इति सम्बद्धयते । तद्वल्लभ्यमर्थमाह । सूत्रे इति ॥

आदिरन्येन ॥ आदिरिति किम् । अन्यशब्देन पूर्वेषामाक्षेपादिगादिप्रत्याहारे ङकारादिग्रहणं मा भूदिति । एवमादिशब्देन परोषामाक्षेपादिगादिप्रत्याहारेषु आदीनां ग्रहणं मा भूदित्यन्त्येनेति ।

दिनिति । सम्बध्यत इति । तच्च भाष्योक्तपक्षान्तरेकरूप्यातुरोधादेकदेशेऽप्यन्येति । अतएव हलविलेखन इत्यत्र लस्य नेत्यम् । नच फलभावः । हित्वसामर्थ्या दभस्यापि टेलोप इति वत् लिङ्सामर्थ्यार्पत्ययात् पूर्वत्वाभावेपि देवदत्तहलित्यादौलित्स्वर एव फलमिति वक्तुंशक्यत्वादिति भावः ॥

आदिरिति किमिति । अयं भावः । समुदायाक्षेपार्थं नादिग्रहणम्, तस्यान्यपदेनैव सम्भवात् । अस्य स्रतस्य अहङ्गणित्यादिद्वित्रैकवाक्यतापन्नत्वात् ततएव तल्लभाच्च । नापि यस्येता प्रत्याहारस्तदाद्यवयवकसमुदायलामार्थं तत् । अक् इक् उक् इत्यादिविभिन्नप्रत्याहारैस्तत्रतन्व्यवहारोच्चेषामर्थभेदानापत्त्या एकस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्य वृद्धिद्वये तिरस्काराच्च सामर्थ्यात्तच्चद्वर्णाद्यवयवकसमुदायस्यैवाक्षेपुं शक्यत्वाद्भीष्टार्थलाभ इति । अकारादिग्रहणं माभू दिति । व्याख्यानाद्वरं करणमिति न्यायेन ज्ञापकादिकमाश्रित्य स्रताक्षरप्रत्याख्यानमनुचितं तथासति बहुप्लवस्स्यादिति भावः । नन्वेवमपि अन्येनेति मास्तु । तच्चरमावयवकसमुदायलामस्तु लकारमात्रमेवानुबन्धं कृत्वा तेन कतिपयप्रत्याहारैरेव सिद्धे त्रयोदशानुबन्धानामेकादिवर्णघटितविभन्नप्रत्याहाराणां करणसामर्थ्यादेव भवति । व्याख्यानोद्वरंकरणमिति न्यायस्य तु नात्रावकाशः । अण्प्राहकशास्त्रे परेण, अन्यत्र पूर्वेषु, इण्परेण नपूर्वेषुत्वशे त्वयापि व्याख्यानस्यश्रयणीयत्वात् । एतेनाद्यन्तयोरन्य-

आदिः अन्येनेत्युभयोपादाने तु अयमादिरन्त्यो वेत्युक्तेऽवशिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीतेः, परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वा नास्ति स आदिः पूर्वस्मिन् सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्य इत्यकारादिग्रहणे इकारणकारादीनामाद्यन्तत्वरूपैवानापत्तेः । अत्राद्यन्ताभ्यामवयवत्वेन बोधकाभ्यां स्वघटितः समुदाय आक्षिप्तः सञ्जी । तस्य चैकत्र लक्ष्ये प्रयोगाभावात्पत्येकं साञ्जित्वम् । अन्यस्य तु न तत्कार्यं । तस्येत्सञ्जालोपोभ्यामपहारात् । एतत्फलितकथनमेव भाष्ये मूले च स्वरस्य च रूपस्येति । स्वमित्यनुवृत्तिपरत्वेन व्याख्या-

तरप्रत्याख्यने विनिगमकाभावं वदन्तः परास्ताः । व्याख्यानाश्रयणानाश्रयणयोरेव विनिगमकत्वादित्याशङ्क्य एकत्र अनायत्या आश्रितं व्याख्यानमिति सर्वत्र तदेवाश्रयणीयमित्यत्र मानाभावः । अतएव “नाह्या कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते” इत्युक्तं पञ्चविंशतीविद्वज्भाष्ये इत्याशयेनाह । एवमादिशब्देनेत्यादि । उभयोपादानोत्तिविति । अस्यनदोषइति शेषः । अयमादिरन्त्य इति । अस्य लोके इत्यादिः । तथैव पाठ इति मट्टाः । परस्मिन् सतिति । स्वघटकत्वस्वघटकपूर्वत्वस्वघटकोत्तरत्वाभाववच्चैतन्नितयसम्बन्धेनसमुदायाविशिष्टत्वमादित्वमिति भावः । पूर्वस्मिन्सतिति । स्वघटकत्व स्वंघटकोत्तरत्वस्वघटकपूर्वत्वाभाववच्चैतन्नितयसम्बन्धेन समुदायाविशिष्टत्वमन्त्यत्वमिति भावः । अनापत्तेरिति । अकारग्रहणे स्वघटकोत्तरत्वाभाववत्त्वरूपसम्बन्धाभावादिकारस्यादित्वं, अकारादिग्रहणे स्वघटकपूर्वत्वाभाववत्त्वरूपसम्बन्धाभावाणोद्वरन्तत्वं च नस्यादिति भावः । संज्ञितायं दर्शयति । अवयवत्वेन बोधकाभ्यामिति । अत्रावयवलक्षणया अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तपदोपस्थितावयवाभ्यामित्यर्थः । बाष्पयलक्षणानङ्गीकर्तुमते आद्यन्तपदाभ्यामित्यस्यैव लक्षणया निरुक्तोर्थः, अन्यत्तात्पर्याहकमिति बोधम् । अवयवस्यापि रूपान्तरेणोपस्थितावयवव्या-

नन्तु हेयमेव । अनुवृत्तौ फलाभावात् । इतेति किम् । अमङ्गनेति
णकारादिभिः प्रत्याहारो मा भूदिति । सहग्रहणाच्च समुदाय एव
क्षेपकत्वं न सम्भवतीत्यत उक्तम् । अवयवत्वेन बोधकाभ्यामिति ।
तादृशपदेनोपस्थितिरवयवत्वेनैवेति भावः । आक्षिप्तस्य पदानुपस्थितत्वाच्छा-
ब्दान्वयो न स्यादत उक्तं । पदाभ्यामिति । शाब्दीक्षाकाङ्क्षा शब्देनैव
निवर्तत इति न्यायात्समुदायबोधकपदमर्थादाक्षिप्तव्यमिति भावः । आक्षेपश्चात्र
अइउण् इत्यादिसूत्रघटकापेक्षितसमुदायस्यैकवाक्यतासमर्पकतया यथायथ-
मुपस्थितिरूपइति बोध्यम् । एतेनायमर्थाध्याहारवादे, शब्दाध्याहारवादेतु
समुदायबोधकशब्दाक्षेप एव वाक्यैकदेशप्रयोगस्थलवादिति वदन्तः परास्ताः ।
इतेति किमिति । अस्य सूत्रस्य अइउणित्यादिद्वैतैकवाक्यतया अन्त्यपदेन
तत्सूत्रान्त्यलाभे तेषामित्वमव्यभिचारि । किञ्च द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति
ज्ञापकाणकारादिचरमावयवकसमुदायलाभे अतिरिक्तमन्त्यमिति सूत्रान्त्यला-
भार्थम् । एवं चान्योन्याश्रयशङ्कापि नोदेतीत्यपरमनुकूलमिति श्रुतः । णादि-
भिरिति । तुल्ययुक्त्या तत्तत्स्वैकवाक्यतया एव इमिति ज्ञापकेन येन
प्रत्याहारस्तदाद्यवयवकसमुदायग्रहणे सिद्धे आदिग्रहणसामर्थ्येन सूत्रादेरेव
ग्रहणापत्तौ महदेवानिष्टं प्रसज्येत । अतो विवक्षितसमुदायस्यैवासेपौचित्या
दोषस्स्यात् । किंचैवंसति कृञ्चानुप्रयुज्यते इत्यादौ कृआदिप्रत्याहाराश्च न
सिद्ध्येरानित्युत्तराशयः ॥

ननु अणुदितिद्वित्रभाष्यात् प्रत्याहाराद्यवर्णानामेव बोधकतालभ्यते,
अतएव ग्राहकशास्त्रस्य प्रत्याहाराद्यवर्णेषु चारितार्थ्यमिति इकोथणचीति
सूत्रस्थशब्दरत्नाद्युक्तं संगच्छते । एवंच विशिष्टस्यार्थवत्त्वाभावात् समुदायाद्वि-
भक्त्युत्पत्तिः कथमित्यत आह । सहग्रहणाच्चेत्यादि । नच य एते प्रत्या-
हाराणामादितोवर्णास्तैस्सर्वर्णानां ग्रहणं यथास्यादिति ग्राहकसूत्रस्थभाष्यवि-

रोध इति वाच्यम् । तद्भाष्यस्य यथाकथंचिदणग्रहणसार्थक्यप्रदर्शनेन वचना-
द्धविष्यतीत्युक्तिखण्डनमात्रपरत्वेन भौटिवादतया तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् ।
एवंतर्हि सर्वणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति तदुत्तरभाष्येण तत्त्वध्वननात् ।
यद्वा समुदायस्यवाचकत्वेऽपि नैतद्भाष्यं विरुणद्धि । तथाहि । सकृदुचरितन्या-
यविरोधपरिहारोयकारादीनां स्वसर्वर्णमात्रबोधकत्वेऽपि विभिन्नानुबन्धसमभिव्या-
प्रत्यभिज्ञार्थमनुबन्धसमभिव्याहारस्यावश्यकत्वेऽपि विभिन्नानुबन्धसमभिव्या-
हारवैयर्थ्यात् । आक्षरसमाज्ञायिकमात्रपरत्वेऽणग्रहणवैयर्थ्याच्च । उभयतात्पर्य-
कल्पनात् श्लेषस्थल इव तन्त्रादिनैवाद्यवर्णवाचकत्वपक्षेऽपि निर्वाहस्या
वश्यकतया समुदायवाचकत्वपक्षेऽपि तथैव वक्तुं शक्यत्वेन निरुक्तं भाष्यं
सुयोजम् ॥

नच समुदायतात्पर्यस्थले प्रत्येकं तात्पर्यं वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् ।
'सर्वदोषाधवः पायात्स योगज्ञामदीधरत्' । इत्यादिस्थलानुरोधेन श्लेषस्थले
तत्कल्पनाया आवश्यकत्वात् । अतएव हलन्त्यमिति सूत्रे हलित्यस्यैवावृत्ति
स्वीकृत्य हस्य ल् इति कैयटादीनां व्याख्यानं च संगच्छते । अन्यथा प्रत्येक-
तात्पर्याभावाच्चतदसङ्गतिस्स्पष्टैव । एवंच शब्दरत्नादिग्रन्था अपि तदभिप्रायका
एवेति नतद्विरोधः । एतेन शब्दरत्नस्य हरिदीक्षितकृतत्वेन अन्यकर्तृकत्वेन
तद्विरोधोऽकिञ्चित्कर इति समाधानं प्रत्युक्तम् । अणुदित्सूत्रे प्रत्याहाराद्यवर्णेषु
चारितार्थ्यस्यैवैवोक्तत्वेन तद्विरोधस्यतावताप्यपरिहाराच्च । यत्तु निरुक्त-
तात्पर्यकल्पनावसरे इकारादीनां स्वसर्वर्णग्राहकत्वे सामान्यतः ककारादिसमभि-
व्याहारवैयर्थ्यप्रतिपादनं, तदसत् । प्रत्यभिज्ञार्थं तत्सार्थक्यात् ॥

नच आद्यवर्णस्यसर्वर्णग्राहकत्वमादाय प्रत्येकं सुदुत्पत्तिर्दुर्वीरिति वाच्यम् ।
तस्यापि प्रत्यभिज्ञापककारादिसमभिव्याहारेणैवार्थबोधकत्वेनार्थवत्सूत्रोक्तार्थ-
वत्त्वाभावेनादोषात् । वस्तुतस्तु समुदायस्य वाचकत्वेऽवयवतात्पर्यमकल्प-
यित्वापि भाष्यविरोधः सुपरिहरः । भाष्यस्य त्वयमाशयः । प्रत्याहाराद्यवर्णेन
सादृश्यवशात्सदृशोपस्थितौ तेनोच्चारिताभेदेन गृहीतेन सर्वणग्रहणबोधनेन

सञ्ज्ञेति समुदायादेवेक इत्यादौ विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात् । न चान्यस्येतसञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारादादिरन्त्येनेत्यसङ्गतम् । सूत्रोच्चित्सञ्ज्ञायामपीगादिशब्देषु तदभावात् । अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसहशो-

सूत्रं चरितार्थमिति । शब्दरत्नप्रन्थोप्येवमाश्रयकतयैव योजिताश्चित्रमायाम् । अत एवाद्यवर्णोपास्थितेषूच्चारिताभेदेन गृहीतेषु सार्थक्यवर्णनमुत्तरतन्त्रन्यकृत-
स्सङ्गच्छते । एवंच प्रत्याहाराद्यवर्णास्सुहृत्पत्तिशङ्कापि नेति ध्येयम् । एतेन नाशशस्यादिवर्णस्यैवादिरन्त्यनेति संज्ञात्वमित्याशयपरिकल्प्य समुदाय-
एवेत्यत्र सप्तम्यन्तं हित्वा संज्ञेत्यस्याप्रातिपदिकसंज्ञेत्यर्थमुक्तत्वा सहग्रहणादि-
त्यस्य साहित्यबोधनादित्यर्थमुक्तत्वा एतद्वन्ध्याश्रयमन्यथावर्णयन्तः परास्ताः ।
स्वशब्दस्यान्यपरामर्शकत्वासम्भवेपि विशिष्टपरामर्शकत्वस्य दुर्वारत्वपर-
शब्दरत्नेन सहग्रहणेन संज्ञात्व इव संज्ञित्वेपि साहित्यापत्तावनतसहित्वादि-
र्विशिष्टस्य यणिति रूपस्य संज्ञित्वे दध्यन्तेत्यत्र णकारसहितस्येत्यादिप्रकृत-
सूत्रोद्योतेन च विरोधापत्तेश्च । अतएव कैयटे सहग्रहणादाद्यन्तौ समुदितौ
संज्ञेतीको यणच्चीति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रादित्युक्तम् । न चो-
द्योतेऽत्र वदन्तीत्यादिनाऽयं पक्ष उक्त इति तद्विरोध इति वच्यम् । तत्र
परोक्षित्यनुक्त्या कौस्तुभमतानुवादरूपत्वेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् ।
अतएव तत्र सहग्रहणसामर्थ्याद्विशिष्टे संज्ञात्वारोपः प्रदर्शितो गौरवसूचनयः ।
एवमेव तत्र द्योतकान्तरवैलक्षण्योक्तिरपीति दिक् । तदभावादिति । लोपस्य
सामर्थ्यादभावे फलाभावादित्संज्ञापि नेत्यर्थः । यत्तु शक्तिग्रहात्पूर्वमर्थ-
वत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्व्यवसितान्त्यत्वाभावेन संज्ञाप्राप्तिरेव नेति तत्र ।
यत्र सति प्रातिपदिकत्वेऽर्थवत्त्वं भावि तत्र संज्ञेत्यर्थात् । अन्यथा राम
इत्यादावपि प्रातिपदिकत्वे सत्येव पारिकृतार्थवत्त्वम् । तत्त्वेच प्रातिपदि-
कत्वामित्यात्माश्रयस्स्यात् । आदिरन्त्येनेति प्रवृत्तिसत्तु न फलम् । इगादिषु
कादिरित्येपि विवक्षितसमुदायान्त्यत्वाभावेन इदन्त्यसदृशेनेत्यर्थावश्यकतया
संज्ञाविरहेपि तत्प्रवृत्तेः । तदाह । अन्त्येनेत्यस्येत्यादि । प्रत्याहारनिषेचि-

नेत्यर्थात् । व्यक्तियपक्षे एवमेवौचित्यात् । सादृश्यमूलिकैव चात्र
तत्त्वप्रत्यभिज्ञेत्याहुः । अचिरद्वुधातिवति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे
व्योरिति निर्देशादिण् परेणैवेति लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

कालेऽन्त्यस्यासत्त्वेऽपि तस्य स्मरणमात्रेण तत्सादृश्यज्ञानं सुलभमिति भावः ।
तत्र सादृश्यप्रतियोगिनमादाय समुदायापेक्षो बोध्यः ॥

ननु तत्तत्सूत्रेषु लोपाभावस्य सामर्थ्यात्कल्पनापेक्षया चतुर्दशसूत्र्यामेवो-
च्चारणसामर्थ्यात्तदभावः कल्प्यताम् । एवंचसत्य न्तपदे लक्षणापि नाश्रय-
णीया । तेषां प्रत्याहारवटकत्वाभाव आचारादेव निर्वाह्य इति चेन्न । उच्चारण-
काले इत्वाप्राप्त्या उच्चारणस्य प्रत्याहारार्थतया चारितार्थ्येन च सामर्थ्या-
योगात् । व्यक्तियपक्षे सर्वव्यक्तिनां भेदेनोक्तार्थावश्यकत्वेन तदेकवाक्यतया
जातिपक्षेपि तथैवोचितत्वेन लाघवानवकाशाच्च । लोपश्च बलवन्तर इति
भाष्यासङ्गतेष्व । तदेतदाह । व्यक्तियपक्षे इति । अयं भावः, जातिपक्षे
आदिरन्त्येनेत्यत्रत्याद्यन्तशब्दाभ्यां जातिरेव बोध्यते ननु व्यक्तिः ।
तथासति व्यक्तिसमुदायस्यैव साजात्यादायेपि जातिपक्षाश्रयणप्रयोजनसि-
द्ध्यापत्तेः । स्वशब्दानुवृत्तिपक्षे स्वशब्देनादिशब्दोपात्तस्यैव परामर्शाज्जातिरे-
लाभेन तदर्थमणग्रहणस्य कर्तव्यत्वापत्त्या अणग्रहणमपरिभाष्यमिति भाष्या-
सङ्गतेः । एवंचाद्यन्तजात्योऽस्मंज्ञावटकत्वासम्भवेनान्त्यजात्याश्रयेण सहित
आदिजात्याश्रय इत्यर्थस्वीकरणीयः । अनायत्या आश्रयग्रहणेपि प्राधान्यं
जातेरेव । एवंच तस्या एकत्वेन सदृशलक्षणाया अत्र पक्षेऽनुप्रयोगइति ।
एतेन जातिपक्षेपि तत्रत्यात्रत्यव्यक्त्योभेदेनोक्तार्थावश्यकत्वादित्दं चिन्त्य-
मित्यप्राप्तम् । नन्वन्त्येनेत्यस्याभावे इणादिप्रत्याहारे जादीनां ग्रहणं न्यादि-
त्यनुपपन्नम् । पूर्वणकारेण प्रत्याहारे ऋकारादीनां ग्रहणस्यैवापादयितुं युक्त-

हलन्त्यम् । अत्र पदद्वयं, समासेऽन्त्यशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः ।
कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावस्य सूत्रकारशैलीसिद्धत्वाच्च ।
यद्यपि सर्वोऽपि हल् तं तं समुदायं प्रत्यन्त्यो भवति तथाप्यन्त्यपदो-
त्वादित्यत आह । अचिह्नु धात्वित्यादि । एतेनेदं सन्दर्भविरुद्धमिति
परास्तम् ॥

केचित्तु ग्राहकसूत्रेऽस्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वेन तेन पौनरुक्त्यापत्त्या अर्थ-
प्रक्षिप्तः पाठ इत्याहुः । परेत्वत्रोक्तावपि गद्वयोपदेशप्रयोज्ययावत्संशय-
निवर्तनस्यापि प्रस्तुतत्वेन तत्रापि विवरणमावश्यकमिति तत्राप्युक्तिः । प्रक्षिप्त-
त्वन्तु अस्यैवेत्यत्र विनिगमकाभावः । किञ्च प्रसङ्गसङ्गत्या पूर्वमुक्तस्यापि
प्रकरणशुद्धये तत्तत्प्रकरणे व्याख्यानं तत्रतत्र दृश्यत इति पौनरुक्त्यं प्रक्षिप्तत्वे
न दृढं मूलमित्याहुः ॥

पदद्वयमिति । यद्यपि भाष्यतस्समास इति लभ्यते, तथाप्या-
वृत्तेर्लाघवात्समासाभाव एवोचित इति भावः । पूर्वनिपातापत्तेरिति ।
हल्शब्दस्य जातिशब्दत्वे संज्ञाशब्दत्वे वा विशेष्यतानिधमादन्यशब्दस्य
गुणवचनत्वेन विशेषणत्वादिति भावः ।

यत्तु हल्शब्दस्य गुणशब्दत्वकथनं, तत्तु संज्ञाकथनविरोधाच्चिन्त्यम् ।
अतो हलोदेरिति तु लाघवानुरोधी पूर्वनिपातशास्त्रानित्यत्वसाध्यप्रयोग इति
न तद्वलित्यस्य गुणशब्दत्वसाधकमिति दिक् । शैलीसिद्धत्वाच्चेति ।
उद्देश्यबोधकपदानां कर्मधारयघटकत्वाभावः शैलीसिद्धः । यथा तत्पुरुषः
सभानाधिकरणः, निपात एकाजित्यादाविति भावः । एतेन निपात एकाजित्यादौ
व्यभिचार्यादिदमप्युक्तमित्याचार्याः, प्रायोवाद् इति समासे व्यासे वा रूपभेदः
यत्र तत्रेति च यत्र लाघवाद्दस्तमेति इदितो नुम्, आदेच उपदेशेऽश्वितीत्यादौ

पदेशपदाभ्यां प्रत्यासत्त्याऽज्ञातस्वरूपज्ञापकोच्चारणविषयसमुदायं
प्रत्यन्त्य इह गृह्यते । अत एव मकारेत्संज्ञापरित्राणार्थस्यमोह-
कारश्चरितार्थः । समुदायोपदेश एव सर्वत्र कृषितात्पर्येणावयवानां
नान्तरीयकतया तेषामज्ञातस्वरूपज्ञापकत्वाभावात् । उपदेशोऽ-
न्यमिति । तत्र विद्यमानमन्यमित्यर्थः । तेन अहङ्गित्यादौ

व्यभिचारादिदं चिन्त्यमिति वदन्तोऽन्येच परास्ताः । प्रायइति प्रतीकं प्रदर्शयता
श्रीधरग्रन्थेन तत्पदघटितोपि क्वचित्पाठ इत्यवगम्यते । अज्ञानेत्यादि ।
सजन्योपस्थितिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकवोधप्रयोजकोच्चारणप्रयो-
जकतात्पर्यविषयीभूतसमुदायान्यमित्यर्थः । यत्तु अज्ञातमपूर्वज्ञानीयविषयता-
वच्छेदकं विधेयतावच्छेदकं यत्स्वस्य समुदायस्य रूपं प्रत्यक्षविषयतावच्छेदको
धर्मस्तज्ज्ञापकं यदुच्चारणं तद्विषयसमुदायान्यमित्यर्थः । स्ववृत्तिश्चावणप्रत्यक्ष-
विषयतावच्छेदक धर्मावच्छिन्नविधेयताकवोधप्रयोजकोच्चारणकर्मभूतसमुदाया-
न्यमिति यावदिति तन्न । निरुक्तार्थे ङमुट्टकारस्येच्चानापत्तेः । इत्संज्ञापरि-
त्राणेत्यत्र पञ्चमीसमासः । नान्तरीयकतयेति । अन्यनिष्पादकनिष्पाद्य-
त्वेनेत्यर्थः । यद्वा अन्तरा धिनाभावोन्तरीयः । गहादित्वाच्छः स्वार्थे कः ।
नञ्वा समासे व्यापकतयेत्यर्थः । नन्वाधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वय-
नियमादुपदेशकाल एवेच्चविधानं लभ्यते तत्तु न सम्भवति, तदानीं हल्पदार्था-
नुपस्थितेरित्यतश्शेषपूर्णेन योजयति । तत्र विद्यमानमिति । अयं भावः ।
यत्र कर्तृकर्मणोऽसाक्षाद्विशेष्यतया क्रियाभानं यथा भूतले घटोस्ति स्थाल्यामोदनं
पचतीत्यादौ, तत्र तद्वारैवाधिकरणकारकस्य क्रियान्वयः । यत्रतु विशेषणतया
भासते, यथा भूतले शयानो देवदत्तः, स्थाल्यां पक्क ओदन इत्यादौ, तत्र
साक्षादेव क्रियान्वयः । प्रकृते तु विशेषणमेव क्रियेति साक्षादेवान्वय इति ।
एतेन कारकप्रकरणस्थस्वग्रन्थविरोध इत्यपास्तम् । तस्य कर्तृकर्मविशेष्यतया

णादीनां ह्यप्रत्याहारसिद्ध्युत्तरं तत्सिद्धिः । अन्यत्र त्वन्तरङ्गत्वात्माय उच्चारणेनाभिष्यक्तस्य तदव्ययधानेनैवेत्सञ्ज्ञा । पदार्थोपस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव । “उपदेशोत्तरकाला इत्सञ्ज्ञा” इति नाञ्जलाविति सूत्रभाष्यात् । शुडित्यादौ सानुबन्धाद्विभक्तिस्तु तेनैवानुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तस्यैवार्थवत्त्वात्सुलभा । इत्सञ्ज्ञाकार्यं तु यत्र सञ्ज्ञा तत्राऽऽनर्थक्यात् तदुपस्थाप्य एव । स्पष्टञ्चेदं “तित्स्वरितम्” इत्यत्र कैयटे । वैयाकरणे चित्स्वरस्तु न । तस्यैवकारसदृश-

क्रियाभानस्थलविषयकत्वादिति दिक् । अन्तरङ्गत्वादिति । तेन नधातुलोप इति सूत्रस्य धातुग्रहणार्थं किञ्चलविवेति भाष्यं सङ्गच्छते । धातुसंज्ञायाः क्रियावाचकत्वज्ञानाधीनत्वेन बहिरङ्गत्वात् । प्राय इत्यनेन तुलानां नविभक्ताविति वाक्यार्थबोधोत्तरं तत्सिद्धिरिति सूचितम् । तदव्यय धानेनैवेत्यस्य फलं दर्शयति । पदार्थोपस्थितिरित्यादिना । नन्वनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितौ स्वं रूपमिति शास्त्रेणोपस्थाप्योपस्थापकयोस्समानानुपूर्वीकत्वलाभादनुबन्धरहितस्यैव बोधकता लाभा चतो विभक्त्यापत्तिः, तद्विशिष्टात्तदनापत्तिश्चेत्यत आह । शुडित्यादावित्यादि । तस्यलोप इति सूत्रसदृशतात् स्वरूपमिति सूत्रादुपस्थाप्योपस्थापकयोरनुबन्धेतरवर्णप्रयुक्तानुपूर्वीभेदाभाव एव लभ्यत इति भावः ॥

एतेनेदमशुक्तं, सानुबन्धकेनानुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितेरसम्भवात् । आर्थधातुकस्येदित्यादावुपदेशोत्तरमेवेत्संज्ञालोपाभ्यामपहरे जरुवानापत्तेश्चेत्याचार्याः परास्ताः । उच्चारणात् पूर्वं लोपापसक्तौ साशुशब्दस्यैव शास्त्रे उच्चारणीयतया जरुत्वशास्त्रबोधितसाधुत्वकस्यैवोच्चारणाच्च । ननूपस्थाप्ये यदीत्कार्यं, वैयाकरणे चित्स्वरापात्तिरित्यत आह । चित्स्वरस्तु नेति । यद्यपीत्त्वेऽपि तस्य प्रत्याहारसिद्ध्यर्थतया उपस्थाप्ये आरोपप्रयोजकोच्चारणसामर्थ्याभावाच्चित्तस्य नारोप इति वक्तुं शक्यं, तथापि न्याय्यं समाधानमाह । तस्येत्यादि । नन्वनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितिसवीकारे नविभक्तावित्ये-

त्वेऽपि तत्त्वाभावात् । विभक्त्यादिसञ्ज्ञापि सूत्रान्तर्गतानामेवेति तत्रैव न विभक्तावित्यादीनां प्रवृत्तिः । अत एव “इदम् इशित्यादावणत्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्तमप्रत्यय इत्यनेन निषिद्धयत” इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते । यत्त्वेनेकालसूत्रे “इशि शिद्ग्रहणाभावेऽपि शित्करणादेव सर्वादेशत्वम्” इति भाष्ये उक्तं, तस्येत्सञ्ज्ञकशकारकरणाद्भूतपूर्वानेकालत्वमादाय सर्वादेशत्वमित्यर्थ इति न तद्विरोधः ॥

वैयर्थ्यमत्र आह । विभक्त्यादिसंज्ञापीत्यादि । उपसङ्गनिष्पन्नाणान्यादिति भावः । अनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितिं प्रमाणयति । अतएवेति । अप्रत्यय इत्यनेनेति । अप्रत्यय इत्यनेनैकदेशानुमत्या ज्ञापितभाव्यमानपरिभाषयेत्यर्थः । तेन न ग्राहकस्य स्थोत्तरग्रन्थासङ्गतिः । ननु लोपादेस्सर्वादेशतावाराणयोपस्थाप्यतानेकालत्वमेव सर्वादेशताप्रयोजकमित्यवश्यं स्वीकरणीयम् । एवं चानुबन्धविनिर्मुक्तस्योपस्थाप्यत्वेदृशोपस्थाप्यस्यानेकालत्वाभावाद्नेकालत्वे शिद्ग्रहणाभावेऽपि सर्वादेशत्वमसमर्थं भाष्यकृतोऽसङ्गत्वं स्यादित्याशङ्क्य भाष्यमन्यथालापयति । यत्चित्त्यादिना । यत्तु शित्करणेन सर्वादेशत्वमिति भाष्यं शित्करणादनेकालत्वादेव सर्वादेशत्वमिति प्राचीनैर्व्याख्यातं, तदन्यथा व्याख्यातुमाहेत्यवतारयन्ति, तन्न, प्राचीनव्याख्यानतोऽन्यादृशव्याख्यानस्य मूलतोऽलाभात् । अनेकालत्वादिति कैयटप्रतीकमुपादायास्यार्थस्य तदर्थतया उद्योते उक्तत्वात् । प्रकृतसन्दर्भप्रदर्शनाच्च । भूतपूर्वानेकालत्वमादायेति । अनुबन्धघटितबोधकवृत्तिधर्माणां बोध्ये आरोपादनेकालवृत्तिधर्मावच्छिन्नविधेयताश्रयस्सर्वस्य स्थाने इत्यनेकालित्यस्यार्थकरणार्होबोधकवृत्त्यनेकालत्वादेः स्थानिवद्भावेन लाभादेति भावः । नचानलिधधाविति निषेधशङ्क्यः । न त्वयीति ज्ञापकेनालत्वव्याप्यधर्मघटितधर्मे अनुबन्धघटितबोधकावृत्तीति विशेषे-

अत्र केचित्, अनुबन्धा अनेकान्ताः अनवयवाः । यो ह्येकान्तः स कदाचित्तत्रोपलभ्यत एव । अयन्तु न तथा, तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनात् । हलन्त्यभित्यत्रान्यशब्दः परसमीपबोधकः “बुद्ध” इत्यादावादिशब्दः पूर्वसमीपबोधकः “अनेकाल् शित्” इत्यादौ समीपे सामीप्यमूलकावयवत्वारोपेण बहुव्रीहिः । स्पष्टश्चेदमुपदेशोऽजिति सूत्रे भाष्ये मपर्यन्तस्येति सूत्रे कैयेटे च । तेन ङाणलादाविशादौ च न दोषः । अत एव “उपदेशोऽच्” इति सूत्रे उपदेशग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि अत्राँ अटित् इत्यादावादितश्चेतीदृप्रतिषेधाभावाय । अनेकान्तत्वे हि तन्माप्तिरित्याहुः ॥

परे त्वेकान्ता एव । शास्त्रे तलोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च । अनवयवो हि काकादिकजातीयसम्बन्धेन गृहवृक्षादिपूपलभ्यते । नैवमयम् । किञ्चानवयवत्वे णशकप्रत्ययादौ णादेरित्वानापत्तिः । प्रत्ययादित्वाभावात् । एवमन्त्यत्वाभावादिशादेः शस्येत्त्वानापत्तिः । उक्तार्थलाक्षणिकत्वे तु लक्षणैव दोषः । किञ्च दप्नचश्चकारवैयर्थ्योपत्त्याऽवयवत्वमेव न्यायम् । अत एव “बुञ्छणकठच्” इति सूत्रविहि-

षणदानेनादोषात् । यद्वा औशि शकारोच्चारणात्तन्निषेधबाधः । नच शिङ्ग्रहाभावे शकारस्येत्त्वमेव न स्यादिति वाच्यम् । शकारोच्चारणस्यानेकाल्त्वारोपेण चारितार्थ्याद्धलन्त्यसूत्रबाधे मानाभावादिति दिक् । नन्वनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितौ प्रमाणाद्युपन्यासो विफलः । अनुबन्धानामनेकान्तत्वेनैव तत्सिद्धेः । किञ्च धुडित्यादौ सानुबन्धादिभक्त्युपपादनप्रकारोपि न सम्यक् । विशिष्टस्य बोधकत्वाभावादित्याशङ्कां मनसि निधायानेकान्तत्वपक्षमनूद्य निराकुरुते । अत्र केचिदित्यादिना । एतेन प्रसङ्गादाहेतिवदन्तः परास्ताः । अत्रत्यविशेषः परि-

हितके णित्वप्रयुक्तवृद्धिर्न । “तस्य लोप” इति भाष्ये एकान्तत्वमेव न्याय्यमित्युक्तेश्च । उपदेशोऽजितिसूत्रे उपदेशग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेवेत्याहुः । सर्वत्रानुबन्धसहितनिर्देशो विधौ “गुप्तिजकिद्भ्य” इत्यादौ नकारेत्संज्ञकः सो भवतीत्यादिक्रमेण बोधः । अनुवादे “सन्त्यत” इत्यादौ च नकारेत्संज्ञके सशब्दे परे इत्यादिक्रमेण बोधः । स्पष्टश्चेद-

भाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयः, ग्रन्थविस्तरभयादिहविरम्यते । अनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितौवाक्यार्थदर्शयति । सर्वत्रेत्यादिना । विधाविनि । नच न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायविरोध इति वाच्यम् । तन्न्यायस्य विधेयस्य पूर्वमज्ञातत्वेन लक्षणावृजस्यान्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यानुपपत्तेर्वा तत्रासम्भव इत्येवं मूलकतया यत्रानुपपत्तिज्ञानं नास्ति तद्विषयकत्वेन प्रकृते तस्यलोपः अत्रित्यादिनित्यमित्यादेरनुपपत्तिज्ञापकस्य सत्त्वेन प्रकृतन्यायानवतारात् । नकारेत्संज्ञकइति । इत्संज्ञकनकारोपलभित इत्यर्थः । अयं भावः । उपलक्षणीभूतधर्मस्य पूर्वविशेष्यवृत्तितया अज्ञातत्वे तस्य पश्चाद्भाववर्तकत्वं न सम्भवति । काकवदेवदत्तगृहमित्यादौ तथा दर्शनात् । अतस्तस्य पश्चाद्भाववर्तकत्वलाभार्थं पूर्वं तद्धर्मस्य ज्ञानमावश्यकमिति । सो भवतीति । विधेयतावच्छेदकं सत्त्वं सत्त्वं वेत्यन्येदेतत् । अनुवादे इति । अतएव कंसइत्यादौ न द्वित्वादीति बोध्यम् । एतेन वस्तुतस्तु सन्त्यत इत्यादावनुवाद एवैतत् प्रयोजनं, नविधौ, तेन सत्त्वेन विधानेपि अत्रित्यादिनित्यमित्यादौ निदादिपदस्यनिर्द्वोध्यार्थकत्वेन क्षतिविरहा लक्षणायां नविधौपरशब्दार्थ इति न्यायविरोधाच्च तादृशविधेयतावच्छेदकत्वकल्पनेगौरवाच्चेत्यौत्तराहा, इदमयुक्तमित्याचार्याश्च परास्ताः । पूर्वोक्तीत्या गुप्तिजकिद्भ्य इत्यादावुक्तार्थवश्यकत्वेन अत्रित्यादिरित्यादौ पुनर्लक्षणाया अनुपयोगाच्च । उक्तं बोधं प्रमाणयति । स्पष्टश्चेदमिति । तत्रहि निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानायो-

कम् 'अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति', तस्य च काकवेदेवदत्तगृहिमिति दृष्टान्तदानेन उपलक्षणत्वं स्पष्टमुक्तम् । उद्योतेऽपि स्फुटोऽयमर्थ इति दिक् ॥

परे तु “अनुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितौ प्रमाणाभावाद्योपपदस्य दर्शनं लोपइत्येतत्संज्ञैकैव तत्तमर्थविहाय बोधविषयत्वाभावात्कत्वकल्पनस्यायुक्तत्वाच्चैतसंज्ञालोपो लक्ष्य एव लुगादि वरप्रवर्तते । बोध्यावयवत्वमेकान्तत्वं, तदनवयवत्वमनेकान्तत्वं, बोधके अनुबन्धप्रयुक्तकार्यार्णामप्रवृत्तेस्तदवयवत्वानवयवत्वविचारस्य निष्प्रयोजनत्वेन काकदन्तपरीक्षा तुल्यत्वात् । सन्यत इत्यादौ नकारे-त्संज्ञकबोध्यं सादौ लक्षणायां गौरवाच्च । विशिष्टाद्विभक्तिदर्शनेन बोधकावयवत्वस्य निश्चयेन सन्देहानुत्थितेश्च । अतएव भाष्येऽपि एकान्तःस्तत्रोपलब्धेरित्यनेन बोध्यावयवत्वमेव सूचितम् । तत्रोपलब्धेरिति हेतुवाक्यस्यावधारणपरतया कैयटोक्तं व्याख्यानमपि निष्प्रयोजनत्वाद्भेदेमेव । नच बोध्यावयवत्वे उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञेति भाष्यविरोध इति वाच्यम् । हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधप्रति अहङ्गित्यादिवर्णोपदेशज्ञानस्य कारणत्वप्रतिपादयितुमेव तत्प्रवृत्त्या इत्संज्ञाया वर्णोपदेशाव्यवहितोत्तरकालिकत्वबोधने तात्पर्याभावेन बोधकएव इत्संज्ञालोपयोरेतस्मान्नाप्यादलाभात् । नच “इदमइह अणत्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्नोती”ति भाष्यविरोध इति वाच्यम् । “उपदेशे किं अभ्यर्थोऽदित” इत्यादिवदस्याप्यनेकान्तपक्षाभिप्रायकत्वात् । अस्मिन्कल्पे च नानेकान्तैकान्तत्वविचारो निष्प्रयोजनः । शिष्यनिश्चादिप्रयुक्तकार्याणां बोध्य एव प्रवृत्तेस्तत्रावयवत्वानवयवत्वयोर्लक्षणाया श्रयणानाश्रयणादिप्रयुक्तवैलक्षण्यसम्भवात् । अस्तु वा बोधकावयवत्वानवयवत्वविचार एव । अस्तु चानुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरिव, तथापि नकारेत्संज्ञके सशब्द इत्यादिक्रमेणार्थकरणमयुक्तमेव । बोधकश्रुतिनकारेत्संज्ञकत्ववत्सन्त्वस्यापि बोध्य आरोपणागमनसम्भवे सनादिपदानां स्वरूपशास्त्रबोधितं सन्त्वाद्यवच्छिन्नबोधकत्वं विहाय नकारेत्संज्ञकसत्त्वा-

दिरूपगुरुप्रमर्षावच्छिन्नबोधकत्वकल्पनाया न्यर्थत्वात् । गौरवग्रस्तत्वाच्च ॥ किञ्चैवणार्णकारेत्संज्ञकात्वावाच्छिन्नबोधकत्वापत्तौ णेऽण्कृतस्याणि णकृतस्य च कार्यस्य प्रसङ्गादादित्वावाच्छिन्नोद्देश्यताकेत्संज्ञावणकारवदकारबोधकत्वस्य णपदेऽन्यत्वावाच्छिन्नोद्देश्यताकेत्संज्ञावणकारवदकारबोधकत्वस्य वाऽण्पदे कल्पनायामतीवगौरवम् । अतएव “विशिष्टं हेतुोऽनलभाश्रयते इदं नाप्नोति” स्थानिवत्संज्ञभाष्यं, हलङ्यादिद्वित्रेऽतिखट्वइत्यादौ मुलोपवागणाय दीर्घग्रहणं, अतिखट्वायेत्यत्रयाडागमवागणाय स्थानिवत्त्वप्रतिषेधकं ज्ञ्याब्रह्मणेऽदीर्घइति वार्तिकं, आत्रावितिप्रशिष्य तदुभयप्रत्याख्यानपरं भाष्यं, नानुबन्धकृतमनेकालत्वमिति परिभाषारम्भपरं भाष्यं, प्रणिदापयतीत्यत्रादाविति प्रतिषेधमाशङ्क्य दाधाध्यापिदिति न्यासान्तराद्यनुधावनपरं भाष्यं, च सङ्गच्छते । अन्यथा टकारेत्संज्ञकेत्वादिरूपदत्वादीनां स्थानिवत्त्वालभ्यत्वेनावदातामित्यत्रादत्वस्य स्वतस्मिन्कल्पेनपकारेत्संज्ञकत्वस्यबोधकहृत्तरारोपणाददाविति प्रतिषेधसिद्धौ परिभाषावैयर्थ्येन प्रणिदापयतीत्यत्रोक्तारूपदाप्त्वस्यासत्त्वेनादाविति प्रतिषेधाप्रवृत्तेर्मुसंज्ञासिद्धौ न्यासान्तराद्यनुधावनवैयर्थ्येन च तेषामसङ्गति स्पष्टैव । नचैवमुञ्जिचेतिह्रस्वस्य भाष्यस्यासङ्गतिः । तत्राह “पदेकिम् ? तन्न्ययुतम् । नैतदस्ति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव सिद्धमेवंतर्हि ङपो ह्रस्वादित्युत्तरार्थपदग्रहणमित्याद्याशयकमुक्तम् । तलचोन्वत्त्वस्यैकान्तत्वपक्षे वास्तविकस्य वेब्बशब्देऽसत्त्वेन बोध्ये तदारोपासम्भवेनोवादिपदस्य स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नबोधकत्वे तद्भाष्यासङ्गतिस्पष्टैव । उजित्यादिपदस्य अकारेत्संज्ञकोकारइत्यादिक्रमेणार्थोऽङ्गीकृते तु बोधकवेब्बशब्दवृत्तिवकारेत्संज्ञकत्वस्य बोध्ये आरोपणोकारत्वस्य च तत्र स्वतस्मिद्धत्वेन श्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यामिष्टुकोरीत्या तत्र अकारेत्संज्ञकोकारत्वस्याऽर्थसमाजप्रस्तत्वेन तद्भाष्यसङ्गतितिरिति वाच्यम् । तद्भाष्यस्यनेकान्तपक्षाभिप्रायकत्वात् । तत्पक्षे चोन्वत्त्वस्य बोधके वास्त-

विकस्यासत्त्वेनारोपस्यावश्यकत्वे अकारेत्संज्ञकोकार इत्यादिक्रमेणैवार्थ इति श्रुताकारेत्यादिपूर्वोक्तरीत्यैव भाष्यसङ्गतिः । तद्भाष्यस्य पदान्तस्य डमोडमु-
दित्यर्थेन सिद्धस्य दण्डनेत्यादेस्तत्फलत्वेनप्रदर्शनपरेणोत्तरभाष्येणैवैकदेश्युक्ति-
त्वस्य वक्तव्यत्वेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्कारत्वाच्च । देवरुहीत्यत्र हशिचेन्दुत्वा-
भावस्तु ह्यत्रे लशब्दे सानुनासिकोकारपाठेनोत्तानिभूतविलक्षणरूत्वस्य तत्रा-
सत्त्वादेव बोध्यः । सनाशंसइतिह्यत्रे सन्यदेन धातोर्ग्रहणाभावस्तु प्रत्ययाप्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषयैव बोध्यः । इत्थंच सर्वत्रानुपूर्व्या एवोद्देश्यताविधेयतयोरवच्छे-
दकत्वमित्युपपन्नमित्याहुः ॥

ग्रन्थतत्त्वविदस्त्वनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितिरवग्याय्या । अन्तरङ्गत्वादित्सं-
ज्ञालोपयोः प्रथमं प्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वात् । नच प्रसक्तदर्शनात्मकस्य लोपस्य तदा-
नीमसम्भवः, तच्चद्विधिसूत्रवाक्यार्थबोधं विना प्रसक्त्यभावाद् वाक्यार्थ-
बोधस्य पदार्थोपस्थित्यधीनत्वादुपस्थितेः पूर्वमसम्भव इति वाच्यम् । तत्त-
द्विधिवनुबन्धानां प्रायशः प्रथमान्तपदघटकत्वेन तत्तद्वाक्यार्थबोधात्पूर्वमेव
प्रथमान्तपदश्रुत्या तस्य विधेयसमर्पकत्वनिश्चयेन स्वं रूपमितिशास्त्राद्धोध्य-
बोधकयोस्समानानुपूर्वीकत्वज्ञानेन स्वं रूपमिति सूत्रजशक्तिग्रहकाल एव तत्प्र-
सक्तेस्सत्त्वात् । एतेन तस्यलोप इत्यस्य बोधविषयत्वाभावार्थकत्वमित्यपास्तम् ।
अतएव निष्ठासंज्ञासूत्रे “समानशब्दानांप्रतिषेध” इति वार्तिकं “प्रयोगस्त्वेषां
नास्ति नित्यलुप्तत्वा”दिति तदाशयप्रदर्शनपरकैयटग्रन्थः “अनुबन्धानां नित्य-
लुप्ततयेत्युद्योतग्रन्थश्च संगच्छते । लक्ष्येप्रवृत्तानामेवेत्संज्ञायां प्रयोगाभावादिक-
थनमसम्बद्धमेव स्यात् । अतएवे“दमइश् अल्पात्सर्वणग्रहणं प्राप्नोतीति”
भाष्यं स्वरसतस्संगच्छते । नच तस्यानेकान्तत्वपक्षाभिप्रायकत्वं वक्तुं युक्त-
मिति वाच्यम् । विना विरोधं तस्यास्थितपक्षाभिप्रायकत्वेनैकदेश्युक्तिकत्वल्प-
नानौचित्यात् । किञ्च विधेयताया बोधीयविषयताविशेषात्पिकायाः पूर्वं

पदार्थोपस्थितिकालेऽसत्त्वेन भाव्यमानेनेति परिभाषाया अप्रवृत्त्या ग्राहकशाल-
सहकारेण सवर्णानामुपस्थित्या तेषां बोधविषयतादुर्वीत्यप्रत्ययइत्यनेन निषि-
ध्यत इति भाष्यविरोधः तद्वैयर्थ्यंच प्रसज्येत । ममतु प्रथमान्तपदश्रुत्या
उपस्थितेःपूर्वमेव विधेयसमर्पकत्वज्ञानेन तत्परिभाषाप्रवृत्तिसमुचेति न तद्वै-
यर्थ्यं न वा भाष्यविरोधः । अत एव तस्मिन्नितीतिह्यत्रेभाष्ये “तत्रखलुकृता-
यामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशोभविष्यति उपदेशइतिहीत्संज्ञोच्यत इति”
भाष्यं “सूत्रएवोच्चारितस्येत्संज्ञेति प्रयोगे सशब्दएव सन्नित्कार्यलभत इति”
प्रदीपश्च संगच्छते । बोधकावयत्वमेकान्तत्वं तदनवयवत्वमेकान्तत्वमितितु-
निष्प्रयोजनत्वात्कात्कादन्तपरीक्षातुल्याः, विशिष्टाद्विभक्तिदर्शनेन विशिष्टस्यबोध-
कत्वनिश्चयात्सन्देहादुदयश्चेत्यपि न सम्यक् । बोध्यावयवत्वमेकान्तत्वं तदन-
वयवत्वमेकान्तत्वमित्वन्मते शित्किदित्यादौलक्षणाश्रयणानाश्रयणवैषम्यस्यैव
मन्मतेपि बोधकवृत्तिश्चक्त्वादेरेव बोध्य आरोपणीयतया तत्रकित्वादिकं
किमारोपितावयवत्वादिघटितमुत वास्तविकतद्घटितं प्रथमस्यबोध्यआरोपेशि-
त्किदादिषु लक्षणाऽऽश्रयणीया द्वितीयस्यारोपे नेति वैलक्षण्यस्यसूपपादत्वात् ।
उपदेशेऽजित्यत्रोपदेशग्रहणान्माङ्गइतिनिर्देशा दनेकालसूत्रेशिद्धहणादनुबन्धवि-
निर्मुक्तं बोधकं वा उत विशिष्टाद्विभक्तिदर्शनात्तस्य लोपइति सूत्रप्रणयनाच्च तद्वि-
शिष्टं बोधकमेति बोधकसंशयेनावयवत्वा नवयवत्व संशयोदयाच्च । “एकान्त-
स्तत्रोपलब्धे”रिति हेतुप्रदर्शनमपि न त्वदुक्तार्थसाधकम् । अवधारणपरतया-
व्याख्यानस्य कैयटेन कृतत्वात् । नच फलाभावात्तद्वाख्यानं हेयमेवेति
वाच्यम् । तत्रोपलम्भरूपहेतोर्दृष्टोपलब्धकाकादिसाधारण्येन व्यभिचारवारण-
स्यैव फलत्वात् । किञ्च बोध्यावयवत्वे उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञेति भाष्यविरोधः ।
नचेत्संज्ञायामुपदेशस्य कारणत्वप्रतिपादनपरोऽयंग्रन्थ इति वाच्यम् । निषेध-
वाक्यार्थबोधविनापि विधिबोधस्य पूर्वमुपपादितत्वेन नाङ्गलावित्यस्य कारण-

कोटावप्रवेशेन तत्रेकारेण शकारग्रहणवारणस्य प्रकृतत्वेन तदनुपयोगापत्तेः । वर्णानामुपदेशस्तावदिति वाक्यनैरर्थक्यापाताच्च । मम तु महावाक्यघटकतया तत्सार्थक्यं “वाक्यापरिसमाप्तेर्वै” त्यक्षरस्वारस्यं च नापैति । किञ्च हलन्त्य-भित्तिद्वये कणसाधनोपदेशपदादुद्वत्तेरसामान्यतस्तदननुद्वत्तेश्च व्यवस्थापयिष्य-माणत्वेन वर्णोपदेशस्य कारणत्वं दूरापास्तम् । किञ्च तत्र मतेऽनवयवत्वे हेतुर्दुर्निरूपः । अनुबन्धानामपि लक्ष्ये कादाचित्कदर्शनेनानङ्गनकारवैलक्ष-ण्यस्य दुर्निरूपत्वात् । “इत्संज्ञालोपौ लक्ष्यएव प्रवर्तेते” इत्यपि न सम्भक्, अइउणित्यादिघटकणकारादीनां कुत्रापि लक्ष्ये प्रसक्त्यभावेन तत्रेत्संज्ञालोपयो-रप्रसङ्गापातात् । न च तत्र लोपस्य फलाभाव इति वाच्यम् । एवं मणीत्संज्ञायाः प्रत्याहारार्थतयावश्यकत्वात् । “लोपश्चबलचर” इति भाष्य-विरोधापत्त्या लोपस्यावश्यकत्वव्यत्याज्य विनाविरोधं तस्यैकदेश्युक्तिव-कल्पनानौचित्यात् । एवं महिङोडकारस्य समुदायानुबन्धत्वे लक्ष्ये प्रसक्तिर्दुर्वचति तत्रेत्त्वानापत्त्या प्रत्याहाराप्रासङ्गिः । किञ्च तस्य यथाकथ-ञ्चिच्छस्येप्रसक्तिसम्पादनेऽपितेनसमुदायाक्षेपो दुर्निरूपस्स्यात् । स्वादिद्विज्ञा-णामादिरन्त्येनेत्यत्रत्यान्त्यादिपदाकाङ्क्षितसमुदायसमर्पकत्वस्य पूर्वश्रुतत्वेन समुदायघटकतावस्थायामित्वाभावे प्रत्याहारो दुर्निरूपस्स्यादितिबहूपपन्नम् । किञ्च ङमुटो लक्ष्ये प्रसक्त्यभावेन टस्येत्संज्ञालोपो न स्याताम् । अपरि-तुष्यन्नापिभवानस्तुवेतिदोषान्तरमनुधावति, नकारेत्संज्ञके सशब्द इत्यादिक्रमे-णार्थकथनमयुक्तमेवेत्याद्यापि न सम्भक् । एवंमर्थस्य सप्तनेत्यादावित्त्व-न्यावर्तनेन चारिताभ्यांफलमुद्योगौरवस्यादृषकत्वात् । नचप्रत्ययाप्रत्यययोरि-तिपरिभाषया निस्तार इति वाच्यम् । तस्या एकदेश्युक्तित्वेन निराकारिष्य-माणत्वात् । न चैवमर्थस्वीकारे णेऽणकार्यापत्तिरितिवाच्यम् । न्यावर्तकधर्मस्यैवो-पलक्षणत्वस्य भाष्यतोलाभेन सर्वत्रैकरीत्यैवोपलक्षणीयमित्यत्र मानाभावेनान्या-

दृशधर्मस्यैवोपलक्षणत्वस्वीकारात् । अतएव भाष्येकालकारकादीनामप्युपलक्षण-त्वंदर्शितं निष्ठासंज्ञाद्वये । अत एवोद्योते इत्संज्ञकनकारोपलक्षितः प्रकृत्यार्थानुवा-दीच्छार्थोवा सकारोभवतीत्यर्थइत्युक्तम् । एवंञ्च प्रकृते इत्संज्ञकणकारपूर्ववर्ति-त्वोत्तरवर्तित्वाभ्यां परस्परव्याघृतिचिरिति न दोषः । किञ्च णत्वेनाणत्वेन च तयो-रुपस्थिताववच्छेदकभूतणत्वाण्त्वादिधर्मस्यैव परस्परव्याघृतिचिरिति न दोषः । गुप्तिजित्यादावित्संज्ञकनकाराद्युपलक्षितस्सन्त्वावच्छिन्नोभवतीत्येव बोधः, सोम-वतीतिमूलमपि सन्त्वावच्छिन्नोवस्तुतस्सोभवतीत्यर्थकतया योजनीयम् । वस्तु-तस्तु निष्ठासंज्ञाद्वयस्थभाष्यप्रामाण्यणत्वाण्त्वादिकं नावच्छेदकमिति न तेन परस्परव्याघृतिः । तस्मात्पूर्वोक्तसमाधानमेवज्यायः । सन्त्वावच्छिन्न इत्येव-मर्थवदतां तद्भाष्यविरोध एव । तत्रापि कतत्वावच्छिन्नो निष्ठासंज्ञ इत्यर्थे समानशब्दप्रतिषेधइतिवार्तिकस्यैवानुत्थितेः । एवञ्च मूलंयथाश्रुतमेवमुद्योजम् । नचैव मर्थस्वीकारे “विशिष्टहेतोऽनलमाश्रयत इदंनोमेति” भाष्यविरोधः, ग्रहोऽ-लितिदृष्टीत्यादावपीत्संज्ञकटकारोपलक्षितकारादस्त्वन्नबोधेनानित्यथावित्यस्य-दुर्वारत्वादितिवाच्यम् । तदुपलक्षितत्वं कादाचित्कतद्विशिष्टत्वं नेदानीन्तनत-द्विशिष्टत्वम् । एवञ्चतद्विशिष्टत्वंप्रयत्नाकदावाऽपेक्षितंप्रकृतेचलोपप्राकालिकं तद्वि-शिष्टत्वं टकारघटितसमुदाये इदरूपेऽस्तीति न तद्वर्गोऽलमात्रवृत्तिर्भवतीति भाष्यज्यायत् । ध्वनितश्चायमर्थ इशास्त्रस्योपस्थित्याशास्त्रोपात्तस्थान्यदेशभाव-स्य निमित्तस्य ग्रहणमिति न दीर्घोऽलिवधिरितिग्रन्थेनोद्योते । किञ्च भोमयो इतिस्मृतभाष्यबलतरद्वये स्थानपृष्ठीनिर्दिष्टस्यैव स्थानिपदवाच्यताया अनेकालिश-दितिद्वये उद्योते उक्तत्वेन प्रकृते इट एव स्थानित्वेन न प्राथमिकनिषेधाव-काशः । एतेन व्याघ्रग्रहणेऽदीर्घ इति वार्तिकं प्रक्षेपणतत्प्रत्याख्यानपरं माधं चालार्थे विरुण्णीति दोषोपि परिहृतः । निष्ठासंज्ञाद्वयस्थभाष्यानुरोधेन पूर्वोक्तभाष्याणां मदुत्तरीत्यैवाऽऽशयवर्णनस्य न्याय्यत्वात् । नचैवमपि युसं-

निष्ठासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये । अत एवाऽऽदृष्ट्येत्यादेर्नासङ्गतिः । अन्यथा यत्राऽऽद् सूत्रे तत्र नाचरो नेष्यते च तल वृद्धिः । यल प्रयोगे इष्यते वृद्धिस्तत्र नाऽऽङिति तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अन्त्यङ्किम् । वाचालः । ज्ञासूत्रेऽदवित्यस्य पकारेत्संज्ञकदाशब्दभिन्न इत्यर्थस्य भवद्रीत्या लाभेन प्रणि- दापयतीत्यादौ निषेधाप्रवृत्त्याऽपिदितिन्यासस्यतदर्थभावश्चकत्वकथनमसङ्गतं स्यात् । किञ्चपूर्वपकारलोपेआत्वप्रवृत्त्युत्तरं दाशब्देभूतपूर्वपकारेत्संज्ञकत्वं सुव- चमिति दैव्यप्यदावितिनिषेधस्य स्वरूपादत्वात्, तदर्थं नानुबन्धकृतमेनेजन्तस्व- मितिपरिभाषास्वीकरणं भाष्यकृतोऽसङ्गतं स्यादिति वाच्यम् । इत्वरूपधर्मा- विशेषितकेवलपकारोपलक्षितदाशब्दबोधनमभिप्रेत्याऽपिदितिन्यासस्य प्रणिदा- पयतीत्याद्यर्थभावश्चकत्वात् । स्पष्टंचेदं तत्रैवोद्योते । इत्संज्ञकपकारोपलक्षि- तदाशब्दबोधनेऽपि तादृशपकारवैशिष्ट्यस्य कादाचित्कस्यापि पलोपात्पूर्वमात्वं विना दुर्लभत्वेन परिभाषाया आवश्यकत्वाच्च । किञ्च भवदुक्तव्याख्यानं यथाश्रुतन्यासे प्रणिदापयतीत्यादौ दाप्त्वावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेन निषेधस्य दुर्वारतया यथान्यासमेवास्त्वित्युक्त्यनन्तरं निरुक्तस्थले निषेधाप्रवृत्तये उपा- यान्तराकथनमसङ्गतमेव स्यात् । किञ्चैकान्ततत्त्वपक्षे दोषपरिहाराय “आत्वे कृते भविष्यति ननु चोक्तं तद्व्यात्वं न ग्रामोति किंकारणम् अनेजन्तत्वादिति पकार- लोपेकृतेभविष्यति नह्ययं तदादाब्भवति भूतपूर्वगत्याभविष्यती”ति भाष्यमसम्भ- द्रमेव स्यात् । तस्माद् घुसंज्ञासूत्रस्य भाष्यं प्रत्युत तवैव प्रतिकूलम् । एव- श्चानुपूर्व्या अवच्छेदकत्वं न सङ्गत एवेत्याहुः । तदेतत्सर्वं भाष्यार्थविमर्शन- चतुरा विभावयन्तु ॥

अन्त्यङ्किमिति । चुटूइतिनियमादेर्वाचरणसम्भवादिति ग्रन्थः । वाचाल इति । लस्येत्वे तत्सामर्थ्याद्विस्वरस्य चित्स्वरेण पर्यायतापत्तिरिति भावः । नच चालित्येवसिद्धेआलाजित्युच्चारणाभेच्चमिति वाच्यम् । तथो- च्चारणेन सन्ध्यभावस्यापिकल्पनापत्तेः । ज्ञापकेन सूत्राक्षरखण्डनानौचित्याच्च ।

हल्किम् । चिरिणोतीत्यादौ धातोरन्त्यस्य मा भूत् ॥
आद्योच्चारणमिति । आद्यमुच्चारणमित्यर्थः । भावे घञिति भावः । तच्च प्रत्यासत्तयैतच्छास्त्रप्रवर्तकाचार्याणामेव । आद्यत्वञ्चा- ज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वम् । उपस्याऽऽद्यार्थत्वाद्विशेषरुच्चारणक्रियत्वात् । अत एव “एकाच उपदेशे” इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् “इत्सञ्ज्ञाविधा- वुच्चारणवचन उपदिशिर्गृह्यते” इति । “आदेच” इति सूत्रेपि “धेषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः” इति । (तत्र सूत्रे भाष्येऽपि “उदेशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः” इति) प्रकृतसूत्रे भाष्येऽपि “प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः” इत्युक्तम् । तस्य

यत्तु लाजित्येव सिद्ध इति तन्न । अतद्धित इत्यनेन तद्धितादिलकारस्येच्वा- भावबोधनात् । एवमस्तातौसस्येत्वे सिति चेतिपदत्वेऽथस्तादित्यत्र जङ्त्वापचि- रवस्तादित्यत लोपशक्यस्येत्यस्यापचिश्वेत्यपि बोध्यम् । हल्किमिति । अन्योन्याश्रयपरिहारोपयोगितया पूर्वोक्तयोगविभागादिना सिद्धमिति ग्रन्थः । तच्च गुरुभूतमित्याशयेनोत्तरयति । चिरिणोतीति । तथासति नुमस्यादिति भावः । न चेदित इति सूत्रे नपुंसकस्य झलच इति सूत्राज्झल्यहणमपकृष्य झलन्तस्य धातोर्नुमिति व्याख्यानं नालेदित्वस्य फलमितीत्संज्ञा न भवति, झल्यहणा- पकर्षस्योगिदचामित्यत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् । धिनोतीत्यादौ नुमनापत्तेः॥

प्रत्यक्षमाख्यानमिति । शास्त्रमात्रविषयं तत्त्वंच मुनितयोच्चारितपद- विशिष्टविधेयताकोधानुकूलत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वजन्यशब्दबोधीयत्व स्वज- न्योपस्थितिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । यत्तु स्वावच्छिन्न- विधेयताकशब्दबोधानुकूलत्व, स्वप्रकारकप्रत्यक्षाधुनिकूलत्वोभयसम्बन्धेन धर्म- विशिष्टव्यापारत्वं तत्त्वमिति तन्न, उमुडुच्चारणे तच्चाभावात् । उपदेशशब्दो भावघञन्तस्तस्य चोत्तरत सम्बन्ध इति प्राचीनमतं निराकृतस्तस्य करणघञन्त-

चोक्त एवार्थः । परे तु उपदेशा इति किमर्थमअर्था अपः, कः पुनरु-
द्देशोपदेशयोर्विशेषः” इति भाष्ये उक्तम् । यदि प्रत्यक्षमाख्यान-
मुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देशस्तर्हि “लटः सद्वा” “निष्ठा” इति

तामुत्तरतासम्बन्धं च व्यवस्थापयति । परेतिवत्यादिना । उपदेशा इति-
किमिति । प्रकृतस्यैव विषयकोपपन्नः । अत्र अर्था अप इति । यद्यपि तत्र फल-
भावान्नेत्त्वमित्यपि सुवचं, तथाप्यत्र अर्था अटित इत्यत्रानेकान्तत्वे फलं सुवचमिति
तदुपलक्षणमेतदिति बोध्यम् । लटस्सद्देति । न च लटश्चतुश्चानवावित्यत तयो-
रुच्चारणमस्त्येवेति त्वं सुलभमिति वाच्यम् । अन्यशब्दार्थसम्बन्धपरस्य स्थानुक्त-
त्वरूपशेषत्वोक्त्या प्रकृतेऽपि लट्स्थानिकत्वादिसम्बद्धाभ्यां ताभ्यामन्याविभौ
सत्पदोपास्थितौ शब्दशानचावितिस्वीकारेण तयोः प्रत्यक्षाख्यानभावात् । नच
शब्दशानचोरनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनस्तौग्रहणेन पूर्वत्र यादृशान्वितसंज्ञकशकाराद्युपलक्षि-
तावदानौ तयोः परामर्शेन सत्पदेन तादृशयोर्विधानेन पुनरनेत्त्वप्रवृत्तेर्नावश्यक-
तेति वाच्यम् । तथासति पूर्वत्र लट्स्थानिकत्वादिसम्बन्धस्यापि तयोस्सत्त्वेन
तद्विशिष्टयोरेव परामर्शापत्त्या बहूपप्लवापत्ते रूपमात्रस्यैव परामर्शनीयत्वात् ।
तदुक्तं वार्तिककृता तौग्रहणमसंस्मार्थमिति । अत एव शब्दशानचो रूपमात्रं
परामुद्ध्यत इत्युक्तं कैशटे । एवञ्च सत्पदेन विधानानन्तरमिदं सज्ञायाऽवश्यं भाव्य-
मिति बोध्यम् । निष्ठेति । न च क्तवत् निष्ठेति स्त्रभाष्यत इत्संज्ञक-
ककाराद्युपलक्षिततत्त्वतोऽसंज्ञालाभेन तयोरेव निष्ठापदेन विधानानुपनर्तकप्रवृत्ते-
रिहावश्यकतेति वाच्यम् । निष्ठासंज्ञायां तयोर्विधानं विहितयोस्तयोर्निष्ठासंज्ञे-
त्यन्योन्याश्रयपरिहाराय स्त्रशब्दाटकन्यायेन तौ भवतो ययोर्विहितयोर्निष्ठासंज्ञे-
त्यर्थावश्यकत्वेनानां निष्ठेतिविहितयोस्तदुद्देशत्वाभावेनान्याभावे इत्संज्ञकककारा-
द्विविशिष्टस्य निष्ठासंज्ञेति वक्तुमशक्यत्वेन विहितयोरित्यप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ।
न च यत्र निष्ठापदं तत्र क्तवत् उपलक्षिते इत्यर्थकतयाऽस्य परिभाषात्वं

विहितानां शब्दशानक्तकत्वतुनामवयवस्येतत्संज्ञानापत्तिः । तथा
“राजस्यसूर्य” “चित्याग्निचित्ये” इत्यादिनिपातनानुमितकय-
बादीनां पादेरित्त्वानापत्तिः । (वदः सुपीत्यञ्जीबारातस्तु नैतत्सं-
बन्धी । अत एव “तस्यापत्यमत इव” इति न्यासेऽन्यशब्दसम्ब-
द्धापत्यार्थस्यानुक्तरूपशेषत्वमुक्तमाकरेण तस्मादत्र सूत्रे उपदेशा-
शब्देनोद्देशस्यापि ग्रहणं वक्तव्यम् । एवम् अत्र अर्था अप इत्यादावपि
प्राप्नोतीति तेषां सङ्ग्रहेऽस्य व्यावृत्तियेन भवति स विशेषः क
इति प्रश्नः । तत्सङ्ग्रहार्थमेव लोकव्यवहारेणापि तयोः सङ्कीर्णत्व-

स्वीक्रियते, अनुवृत्तयो रिव परिभाषोपास्थितयोरप्युपदेशत्वमङ्गीक्रियते, एवंश्चेत्त्वं
सुलभमिति वाच्यम् । एवं सति सर्वसंज्ञाशास्त्राणां तुल्यशुक्त्या परिभाषात्वापत्तौ
संज्ञाशास्त्रत्वस्यैव विलयापत्तेः । तत्र तत्र निष्ठापदस्य बोधीयविषयताप्रयोजक-
त्वानापत्तेः । बोधीयविषयत्वाप्रयोजकानां परिभाषोपस्थितिमात्रप्रयोजनकानां
स्रष्टवटकपदात्मकलिङ्गानां क्वाप्यदर्शनाच्च । तत्र तत्र निष्ठापदोत्तरं विधिञ्चवि-
भाक्तिनिर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । सामर्थ्यादुपस्थापकगतविभक्तेरुपस्थाप्येऽनुस-
न्धाने क्लेशाच्च । प्रत्ययानां स्वप्रकृत्यर्थान्वयित्वनिवृत्तमङ्गापत्तेश्च । पादेरित्त्वा-
नापत्तिरिति । इत्संज्ञाया निपातनेनानुमाने गौरवमिति भावः । यत्तु कालेभ्यो-
भयवच्चरणेभ्यो धर्मवदित्यतिदिष्टप्रत्ययवटकानामित्त्वानापत्तिर्दोष इति तत्र ।
इत्संज्ञकतत्त्वद्रणोपलक्षितानामेव भवाद्यर्थे विधानेन तादृशानामेवात्रातिदेश इति
वक्तुं शक्यत्वेन पुनरित्यप्रवृत्तेरिहानावश्यकत्वात् । आवश्यकश्च तत्र प्रकृत्यादि-
सम्बद्धानामेवातिदेश इति दिक् । आकर इति । तस्यापत्यमत इत्येकयो-
ऽदन्तशब्दार्थसम्बन्धपत्यस्य तेनोक्तत्वेन भानुशब्दार्थसम्बन्धपत्यस्यानुक्त-
त्वेन तस्य शेषत्वाद्वद्वाच्छ इति छप्रत्ययो भानुशब्दादापत्ते दतो योगविभागा
इत्यर्थकं तलोकम् । लोकव्यवहारेणेति । उद्दिष्टो मेऽनुवाक उपदिष्टो मे पन्था

सुपपाद्यैतद्व्यावृत्तये तत्सङ्ग्रहाय च “उपदेशनेऽजनुनासिक इति वक्तव्यं किं पुनरुपदेशनं? शास्त्रम्” इत्युक्तं वार्तिककृता । तत्र शास्त्रपदेन प्रयोगशासनकरणभूता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता-गमादेशा, हलन्त्यसूत्रे व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्ये उक्ता गृह्यन्ते । एवञ्च तत्सङ्ग्रहोऽग्रां इत्येतद्व्यावृत्तिश्च सिद्धा । तस्य च वार्ति-कस्य बाहुलकात्करणे घञा प्रत्याख्यानं भगवता कृतम् । किञ्च हलन्त्यसूत्रे भावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौ “भवतष्ठक्छसौ” इत्या-दिविहितेष्वित्सञ्ज्ञानापत्तिः । परस्य सत्त्वेन कादेरन्त्यत्वाभावात् ।

इत्यादिव्यवहारेणेत्यर्थः । ननु आ इत्युच्चारणे आकारस्यापि करणत्वात्करण-घञन्तेऽपि दोष इत्यत आह । प्रयोगशासनकरणभूता इति । प्रयुज्यमानस्य परिनिष्ठितस्य साधुत्वशासनकरणभूता इत्यर्थः । भगवता कृतमिति । एवञ्च भाष्यविरुद्धकल्पनाऽयुक्तेति भावः । एवं भावघञन्तवाद् सामान्यतो निरा-कृत्योत्तरसूत्रे तादृशस्यानुवृत्तौ सुतरां दोष इत्याशयेनाह । किंचेत्यादिना । तत्तत्समुदायान्त्यस्येच्चवारणायाज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकोच्चारणप्रयोजकतात्पर्यविष-यतापर्याप्त्यधिकरणसमुदायान्त्यमित्यर्थस्यावश्यकत्वेन द्वन्द्वनिर्देशस्थले वृक्षप्रच-लनन्यायेन समुदायोच्चारणतात्पर्यकल्पनाया आवश्यकत्वेनावयोच्चारणस्य नान्तरीयकतया तत्र तात्पर्यस्यानावश्यकत्वात् । तादृशतात्पर्यविषयतापर्या-प्त्यधिकरणतायास्समुदाय एव सत्त्वेन तादृशसमुदायान्त्यत्वस्य कादावभावादि-त्वानापत्तिरिति भावः । तदेतत्सूचयति । परस्येत्यादिना । एतेनोपदिश्य-मानसमुदायान्त्यत्वमुपदिश्यमानसमुदायघटके सत्पुनदिश्यमानसमुदायघटक-वर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वरूपम् । ठकमादाय विशेषणस्य सत्त्वेऽपि छस-मादाय विशेष्याभाव इत्याशयं मूलस्य परिकल्प्य यदि तु प्रत्यासत्त्या स्वघट-

यदि तूपदेशे प्रत्ययत्वादिबिशिष्टान्त्य इदित्यर्थ इत्युच्यते, तदोप-देश इति व्यर्थम् । अन्यपदसामर्थ्येनैव तद्भावात् । अत एवात्र सूत्रे उपदेशग्रहणस्यानुबन्धा अनेकान्ता इत्यस्थितपक्षेऽग्रां अटित इति प्रयोजनमुक्तं, न तूत्तरार्थमित्युक्तम् । न च करणसाधनोप-

कत्व, स्वघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेनोपदिश्यमानसमु-दायविशिष्टत्वमेवेहोपदिश्यमानान्त्यत्वं विवक्ष्यते, तदेतच्चिन्त्यमित्युक्तिरपास्ता ॥

यत्तु द्वन्द्वनिर्देशस्थले प्रत्येकं विधेयतालाभार्थं प्रत्येकमुच्चारणे तात्पर्यं परिकल्प्यमिति तन्न । ठक्पदं ठग्बोधकं भवतु छस्पदं छस्बोधकं भवत्विति तात्पर्ययोः प्रत्येकं विधेयतालाभार्थमावश्यकत्वेऽपि द्वन्द्वस्थले ठक्छस्पदं साहि-त्याविच्छिन्नठक्छसौर्वा ठक्छस्समुदायस्य वा बोधकं भवत्विति तात्पर्यस्याप्या-वश्यकत्वेन तादृशतात्पर्यस्यैव निरुक्तसमुदायोच्चारणे प्रयोजकता स्वीक्रियते, तत्तत्सर्वोच्चारणानुगतत्वात् । न तत्प्रत्येकतात्पर्ययोः प्रयोजकत्वमनुगतसमुदाय-तात्पर्येण तदुच्चारणसम्भवेऽनुगततत्तत्तात्पर्याणां गौरवेण प्रयोजकत्वानङ्गी-कारात् । न च प्रत्येकोच्चारणस्यापि समुदायतात्पर्यप्रयोज्यत्वेन तादृशतात्पर्यं विषयसमुदायत्वं प्रत्येकमस्तीति वाच्यम् । तादृशतात्पर्यविषयतापर्याप्त्यधि-करणत्वस्य विवक्षणात्तस्य च प्रत्येकमभावेन दोषग्रोव्यात् । तत्तत्समुदाया-न्त्यस्येच्चवारणाय पर्याप्तनिवेशनीयत्वात् । अत एव वाक्यतात्पर्यस्थले प्रत्येकं बोधीयविषयतानुपपत्तिरिति दिक् ॥

पूर्वोक्तदोषवारणोपायस्योपदेशपदानुवृत्तिवैयर्थ्यसम्पादकतया तादृशोपायो भावघञन्तत्वस्थापनोपायथानाश्रयणीय इत्याह । यदित्वित्यादिना । अत एवेति । निष्कर्षे फलासत्त्वादेवेत्यर्थः । करणघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौ वार्तिक-विरोधमाशङ्क्य परिहरति । नचेत्यादिना । यत्तु किंचेत्याद्येतदवधिकग्रन्थ-

देशशब्दानुवृत्त्या सिद्धे हलन्त्यसूत्रे “व्यवसितान्त्यमिति वक्तव्यं के पुनर्व्यवसिता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातगमादेशा” इति वार्तिकानुत्थानमिति वाच्यम् । समुदायद्वाराऽव्ययवस्याप्युपदेशा-करणत्वात्तदन्यस्यापि लोपापत्तिरित्याशयात् । भाष्यकृता चान्य-ग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यातम् । तत्रानुबन्धविशिष्टानां धातुत्वादि

स्योत्तराक्षरे उपदेशपदानुवृत्तितात्पर्यकत्ववर्णनं तत्त्वेतद्ग्रन्थेन सन्दर्भविरोधा-दुपेक्ष्यम् । अनुत्थानमेवेति । उपदेशनेऽन्त्यमित्युक्तौ प्रत्यासत्त्या तदन्यमित्य-र्थलाभाद्वार्तिकानुत्थानं, मम त्वाद्योच्चारणस्यान्यत्वात्सम्भवत्प्रत्यासत्तिराश्र-यतुं न शक्यत इति यस्य कस्य चित्समुदायान्त्यस्येत्यर्थापत्त्या तदुत्थितिः । यथाकथंचित्प्रत्यासत्तिसम्भवेऽप्याद्योच्चारणकर्माभूतसमुदायत्वं प्रत्येकमप्यस्तीति तदुत्थितिरिति यावः । समुदायद्वारेति । परंपरायावयवानामपि करणत्व-मापाद्य वार्तिकं प्रणीतम् । अन्यथावार्तिकयोः परस्परविरोधापत्तिरिति भावः । परिगणनं त्वययवव्यावृत्त्यर्थमेवेति वार्तिकाशयः । अन्त्यग्रहण-सामर्थ्येनेति । आदिव्यावृत्त्यर्थं तु न तत्, चुट्टइत्यादिनियमेनैव तद्वारणसम्भ-वादिति केचित् । वस्तुतो भाष्ये सर्वोपि हल् तं तं समुदायं प्रत्यन्त इत्यत्र सर्वपदप्रयोगादेरपि व्यपदेशिवद्भावेनान्तत्वाच्चात्यपदेन तद्व्यावृत्तिरित्या-शयवर्णनमुचितम् । एवं च नियमप्रयुक्तं गौरवमपि नास्तीति प्रतिपाति । ननु न धातुलोप इति सूत्रभाष्यादनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुत्वलाभाच्चधातु-रितिसंज्ञायां निमित्तं भवितुमर्हतीतीदं परिगणनमसम्भद्धमेवेत्यत अह । तन्त्रे-त्यादिना । एवं चात्र धातुत्वादिकमन्यादृशमेवेति भावः । यत्तु परिगणन-वाक्ये धात्वादिपदं धात्वादिवोधकपरमिति वक्तुं युक्तम् । अत एव लोपश्चेति मश्लशकारस्यादेशवोधकत्वान्दमो ह्रस्वादित्यत्र ङम्, उङिति पदद्वयमिति कल्पे आगमबोधकत्वाच्च शकारदकारयोरित्यसिद्धिरिति तत्र ।

तु धातुत्वादियोग्यघटितत्वादोऽयम् । निपातानां योतकत्वेन ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च पृथग् ग्रहणम् । व्यवसितत्वञ्च धातुत्वा-दिना परिच्छिन्नत्वादिति कैयटः । एवञ्चोद्भिदादिप्रातिपदिकान्त्य-

एवं सतिप्रातिपदिकानां प्रतिषेधोऽकृचद्वितान्तामिति वार्तिकेऽकृचद्वितान्ता-नामित्यस्य वैयर्थ्योपपत्तेः । तादाशवार्तिकस्यान्यादृशार्थकरणं त्वक्षरस्वारस्य-विषटकम् । किञ्च कृदित्यादीनां प्रत्ययादिवोधकत्वेन तकारस्येत्वापत्तौ कृत्सु सर्वत्र तित्स्वरापत्तेः । बोधकवृत्तित्वस्य बोध्यव्यारोपात् । न चानीयरादीनां रित्त्वं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । तत्र विशेषविहितेन रित्वेन बाध इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । एदरीत्या तुचश्चकारस्य सार्थ-क्यसम्भवेन तुचश्चकारस्य वैयर्थ्योपपादनं भाष्यकृतामसम्भद्धमेव स्यात् । न च तव्यतस्तकारस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पूरणगुणेति निषेधा-भावार्थं तच्चारिताभ्याम् । यतस्तकारस्येधतीत्यादौ विशेषणार्थता स्यात् । किञ्च तिङः प्रत्ययबोधकत्वेन ङस्येत्वापत्तौ भविषीष्ट्यादौ गुणानापत्तिः । सार्वाधातुकमपिदिति तु श्यबाधार्थं स्यात् । तत्र ज्ञापकादिना वारणे तु गौर-वम् । किञ्च लोपश्चेत्यत्रत्यशस्य सर्वादेशतागमकत्वं नादेशबोधकत्वमिति तत्रेत्वं दुर्लभम् । एवं ङमुङिति पदद्वयमिति कल्पेऽपि न तस्यागमबोधकत्वम् । किंतु स्वसमभिव्यक्तत्वात्तस्याधवयवताबोधकत्वमित्यास्तां विस्तरः । नन्वर्थक-निपातानामपि प्रातिपदिकसंज्ञाया इष्टत्वेन प्रातिपदिकत्वेनैवमिष्टे निपातानां पृथग्ग्रहणं व्यर्थमेत आह । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेति । धातुत्वादिना परिच्छिन्नत्वादिति । शास्त्रकृता तत्त्वेन बोधितत्वादित्यर्थः । विशिष्टस्य तत्त्वेन बोधने शास्त्रकृतात्पर्यं गमकं तु यमोरुकार एवेति बोध्यम् । यद्वाधातु-त्वादिना बद्धत्वाच्चद्विटितत्वादित्यर्थः । एवं स्वमते प्रसक्तं वार्तिकविरोधं परि-हृत्योत्तरतः भावयवन्तोपदेशपदानुवृत्तौ वार्तिकविरोधं दर्शयति । एवञ्चेत्या-

स्यापि लोपः प्राप्नोतीति “प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वाच्योऽकृत-
दिना । यत् नन्वस्थितपक्षे प्रयोजनदातृभाष्यं तैवैव प्रतिकूलम् । अनुत्तरार्थत्वे
हि तत्रैव क्षोदं कृत्वा न कर्तव्यमिति ब्रूयात् । ममतृत्तरार्थभाष्यकतया तथा
नोक्तमिति सार्थकमेवेत्यतोऽननुवृत्तौ साधकान्तरमाहेत्यवतारयन्ति । तत्र ।
पूर्वग्रन्थस्याननुवृत्तिप्रतिपादनतात्पर्यकत्वे न चेत्यादितदुत्तरग्रन्थानुत्थितेः पूर्व-
मुपपादितत्वेनैतादृशावतरणस्यासम्बद्धत्वात् । एवञ्चेत्यक्षरार्थाननुगुणत्वाच्च ।
प्रातिपदिकानामिति । न च चित्रङ्गदिरनेन निषेधस्यादिति वाच्यम् ।
एतच्चात्र युक्तं यदीत्कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात् । यत्तेत्कार्यं भवति तत्रेत्संज्ञा,
तद्यथा आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजिति तदुत्तरभाष्येण वार्तिकारम्भे
कुण्डिनचक्रकारस्येत्संज्ञा न स्यादित्येवंपरेणैतदेवष्य दत्तप्रायत्वादित्याचार्याः ।
श्रीधरस्वश्रूयमाणौ कृत्तद्धितावकृत्तद्धितौ तदन्तानामिति मध्यमपदलोपिसमा-
समाश्रित्याश्रूयमाणकृत्तद्धितान्तानामेव निषेध इति समादधौ ॥

यच्चदृशिदादीनामव्युत्पन्नत्वस्य कैयटेनोक्तत्वाच्चद्विरुद्धत्वादिति श्रीधरो-
क्तिकण्डनम् । तत्र । कैयटविरोधस्य प्रामाण्याभङ्गकत्वात् । व्युत्पत्तितात्पर्ये-
णैव तद्वार्तिकं प्रवृत्तमित्यपि शक्यत्वाच्च । यदपि प्रातिपदिकवृत्तिबोध्यता-
विशिष्टबोधकतावतामित्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्व, स्वनिरू-
पितत्वोभयसम्बन्धेन । तेन न पूर्वोक्तदोषावकाशः । अथ वा स्ववृत्तिप्राति-
पदिकवृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकानामित्यर्थः । अथ वा स्वविषयक-
बोधप्रयोजकत्व स्वाघटकाघटितत्वसम्बन्धाभ्यांप्रातिपदिकविशिष्टानामित्यर्थः ।
अकृदित्यादि तात्पर्यग्राहकमेव । न च कल्पत्रयेऽप्युदृशितोऽन्यतरस्यामित्यादा-
वित्संज्ञालोपाभावाधीनंप्रातिपदिकनिष्ठबोधकत्वादिति, तत्प्रयोज्यप्रतिषेधप्रयोज्य-
श्चेत्संज्ञालोपयोरभाव इत्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । इत्संज्ञालोपाभावसम्भाव-
नाप्रयोज्या या प्रातिपकनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोधकतावत्त्वादिसम्भावना तद्वि-

द्वितान्तानाम्” इति वार्तिककृतोक्तम् । कुम्भकार इत्यादावपवाद-
विषयपरिहारेणोत्तर्गप्रवृत्तेः पूर्व प्रातिपदिकत्वे णादिलोपो न स्यादिति
अकृदित्यादि । तच्च फलाभावाद्देत्संज्ञेत्यादिना भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

षयाणामित्यस्य विवक्षणेनादोषात् । उदृशिदादीनामुदृशित्वकतिषयेत्यादौ तादृ-
शात्पूर्विकाणां प्रयोगस्य चित्रङ्गादीनामप्रयोगस्य च दर्शनेन सम्भावनासम्भा-
वनयोस्सम्भवादित्याहुः । तदपि न । अकृदित्योदेस्तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनानौ-
च्यत्वात् । अत्र पक्षे कुण्डिनचि दोषतात्पर्यकोत्तरभाष्यासङ्गतेः । राजश्वशुराद्य-
दित्यादिप्रयोगे राजेत्यदन्तस्यापि प्रातिपदिकस्य लाभ इति वक्तुं शक्यत्वेन
राजन्शब्दे नकारस्येत्त्वस्य दुर्वारत्वाच्च । ज्ञापकादिना तत्समर्थनन्तु गौरव-
ग्रस्तम् । तस्मादाचार्योक्त एव परिहारो न्याय्य इति प्रतिभाति । नन्वनुबन्ध-
विनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेस्तव मते स्वीकारात्कुम्भकारादौ प्रातिपदिकसंज्ञाप्रवृत्ति-
कालेऽणादीनामसन्निधानादकृदित्यादिवैयर्थ्यमित्यत आह । कुम्भकार इत्या-
दावित्यादिना । अत्रादिपदेनाशब्दादाचारिक्रियन्ताद्वि निष्पन्नस्याशब्दस्या-
शब्दादिवि निष्पन्नस्येशब्दस्य च सङ्ग्रहो बोध्यः । अपवादाविषयपरिहरे-
णेति । अनुबन्धविविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरिति न स्वतन्त्रं वचनम् । किन्त्व-
न्तरङ्गत्वादित्संज्ञालोपयोः प्रथमप्रवृत्तिलभ्यम् । एवञ्च प्रकृते उपसञ्जनियमाण-
न्यायेन पूर्वमित्संज्ञालोपयोरप्रवृत्तौ तद्विशिष्टस्यैव लक्ष्ये प्रवृत्त्या तत्र प्राप्त-
निषेधवाधार्थमकृदित्यादीति भावः । अत्र सङ्कोचत्रयेपदेशपदार्थे प्रातिपदिका-
तिरिक्तत्वेन हल्पदार्थे प्रातिपदिकान्त्यहलतिरिक्तत्वेन वा बोध्यः । एतेनै-
तद्विरोधादनुबन्धविविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरुक्तेत्याचार्योक्तमपास्तम् । फला-
भावादिति । तिति प्रत्यग्रहणात्, जिनित्यादिरित्यत्र भीहीभृमदेत्यतः
प्रत्ययादित्यनुवर्त्य सप्तम्यन्तत्वेन विपरिणम्य लीतीत्येव जिनतो विशेषणा-
च्चेत्यादिरूपेण फलाभावोऽन्यतोऽवसेयः । ननु परस्परशास्थभाष्यात्प्रातिपदिका-

अत्राद्योच्चारणार्थक्रीपदेशपदानुवृत्तौ त्वस्य वार्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात् । “उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश” इति “आदेच” इति सूत्रभाष्ये उक्तेः । एतद्भाष्यैकवाक्यतया परस्पराह्निकान्तस्थे “अग्रहणप्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्यो मञ्चको मञ्चक इति मा भूत्” इति भाष्ये उपदेशशब्दो ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थकः । तच्चानुवादरूपमेव सन्देहनिवर्तकमिति बोध्यम् ॥

नन्वेवं “तस्मिन्निति निर्दिष्टे” इति सूत्रे षष्ठीप्रकल्पकत्वं तस्येति पक्षे “गुणिकिद्भ्य” इत्याद्याद्यपि षष्ठीप्रकल्पपत्त्यापत्तिः । न च सन्तः सनेवाददेशो भविरयतीति बाधकाभावा इति वाच्यम् । “उपदेशो इत्युच्यमाने इत्सञ्ज्ञा न प्रकल्पेत” इत्युक्तं भाष्ये, तद्विरुद्धेनात्रोपदेशपदाननुवृत्ताविति चेन्न । तस्यैकदेशयुक्तित्वेनासाधकत्वात् ।

नामप्युपदेशत्वं लभ्यत इति न वार्तिकानुत्थितिरित्यत आह । उद्देशश्चेत्यादि । ननु परस्पराश्रयाभ्यस्य का गतिरित्यतस्तद्भाष्यं योजयति । एतद्भाष्येत्यादिना । उपदेशशब्द इति । उपदेश इति शब्दो यस्मिन्वाक्य इति बहुव्रीहिः । उपदेशः कर्तव्य इति शब्द इत्यर्थः, तेन न कर्तव्य इत्यनेन नान्वयानुपपत्तिदोषापातः । ननु तथाप्युपदेशत्वमायातीत्यत आह । तच्चानुवादेति । एवञ्चाज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वाभावात्रोपदेशत्वमिति भावः । करणसाधनोपदेशपदानुवृत्तौ सर्वथाऽननुवृत्तौ भाष्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति । नन्वेवमित्यादिना । सनससनेवेति । सननुवादसामर्थ्यादनुमितस्यान्तरतम्यात्सनेवाददेशो भविष्यतीति भावः । उपदेश इत्युच्यमान इति । उपदेश इत्यनुवर्त्य विधीयमान इत्यर्थः । न प्रकल्पेतेति । अन्तरतमपरिभाषालब्धस्य पाणिन्यनुच्चारितत्वादिति भावः । उपदेशपदेति । भावध्वजन्तोपदेशपद इत्यर्थः ।

तथा हि । तत्र “ङमो ह्रस्वादचि” इत्यादौ यत्र सप्तमी पञ्चमी चेत्युभयं निर्दिश्यते तत्र किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येति सन्देहे परत्वानवकाशत्वाभ्यां पञ्चमीनिर्देशो बलवानिति सिद्धान्तिनोक्तम् । तत एकदेशिना ‘यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इति’ समाधानान्तरमुक्तम् । यथाविषयं प्रागुक्तेषु कार्यिणः षष्ठ्या निर्देष्टव्या इति तदर्थः । तेषु सप्तमीनिर्देशस्य कचित्पूर्वत्वं कचिदुत्तरत्राऽवश्यकत्वेनोभयनिर्देशे गौरवेषैकदेशयुक्तिः । ततः परणैकदेशिना षष्ठीपदानुवृत्त्या तस्मिन्नित्यादेरेव षष्ठीप्रकल्पकत्वमाश्रित्य यथार्थं वा षष्ठीत्येकदेशयुक्तिः प्रत्याख्याता । षष्ठीपदानुवृत्तौ गौरवादुभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वानवकाशत्वयोरेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे ज्ञापकस्य चावश्यकत्वाच्चेयमप्येव सन्देह इति । न च ङमत्पदानुवृत्त्याः पूर्वस्योदासीनस्येत्यर्थे न सन्देहावकाशः । विरोधाभावात्परत्वादित्युक्तिरनुपपन्नोति वाच्यम् । ङम उत्तरस्याचोऽचि परतो ङम इति सन्देह इति भाष्यप्रामाण्यादुदासीने तात्पर्याभावकल्पनेन सन्देहविरोधोऽस्मत्त्वात् । आदिपदग्रहोदास इत्यादौ सन्देहविरोधयोरवश्यं सत्त्वाच्च । तथाहि तत्रहि अङ्गस्येति वर्तते । तच्च प्रत्यासत्त्याऽऽननिमित्तकमेव ग्राह्यम् । तथाचाङ्गानयोर्मध्ये ईददेशनिवर्त्यस्य कस्याप्यसम्भवात्पूर्वस्य परस्यवा निवृत्तिरिति सन्देहस्य विरोधस्य सत्त्वम् । यच्चेतत्परिभाषाद्वयोपस्थाप्यशेषोऽशसिद्धो निष्कलो बाधितो वा तदंशानुपस्थितेरिसिद्धान्तितत्वेनोभयनिर्देशस्यले उभाभ्यां षष्ठ्यंशोपस्थितेः फलाभावेनान्यतरणैकेनोपस्थितिरित्यत्र विनिगमनाविरहेण तयोरुपपत्तिरिति समादधुः, तत्तु ङम उत्तरस्याचोऽचि परतो ङम इति सन्देह इति भाष्याक्षराननुगुणत्वादुपेक्ष्यम् । कचिन्पूर्ववेति । आनेषुक्, तुरिष्ठेभ्यस्वित्यादौ । कचिदुत्तरत्रेति । त्रैलोक्यः, मय उज इत्यादौ । उभयनिर्देशा

कदेश्युक्तिः । ततः पूर्वैकदेशिना तत्पक्षे गुप्तिजित्वादौ दोषः शङ्कितः । ततः षष्ठीप्रकल्पादिना कदेशिनोक्तम्-“स्यादेष दोषो यदीत्सञ्ज्ञा आदेशं प्रतिक्षेपत । तत्र खलु कृतायामित्सञ्ज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति उपदेश इति हीत्सञ्ज्ञोच्यते” इति । एवञ्च त्वदुक्तिर्व्याहतेत्याशयः । तदग्रे उपदेशपदानुवृत्तिमभिप्रेत्य “अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रकल्प्या भवितव्यम् । यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसामाख्यार्थो पञ्चमीति प्रकल्पितो भविष्यति” इति समाधानान्तरं

इति । यथायोगमिति भावः । एवं भावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तितत्पर्यक-भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वप्रदर्शनार्थं तद्भाष्यमनूय प्रत्युत कारणघञन्तोपदेशपदानु-वृत्तिरप्येतद्भाष्यारूढेति सूचयंस्तदुत्तरभाष्यमनुवदति । स्यादेष दोष इत्या-दिना । अथमत्र भाष्याशयः । भावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौ सननुवादेनानु-भीयमानसन् उपदेशत्वाभावादित्वानापत्तौ सनस्सनेवादशो भविष्यतीत्या-देशे इत्त्वस्योपेक्षितत्वाद्भवदुक्तदोषस्स्यात् । कारणसाधनोपदेशपदानुवृत्त्याऽ-नुभीयमानसन्तोपि प्रत्ययत्वेनान्तरङ्गत्वादित्सञ्ज्ञालोपयोः कृतयोरान्तरतम्यात्स-एव भविष्यतीति तत्रेत्वं नापेक्षितमिति । युक्तं चैतद्भाष्याशयवर्णनम् । अन्य-थेच्चाभावे हेतुप्रदर्शनपरतया पूर्वोक्तस्योपदेश इति हीत्सञ्ज्ञोच्यत इति वाक्यस्य तद्दोषवारणोपायपरतया पुनर्लेखनस्यासाङ्गत्यापत्तेः । मम तु पूर्ववाक्ये उपदेश-शब्दो भावसाधनपरः, उत्तरत्र कारणसाधनपर इति नासाङ्ग्यम् । ननु स्यादेष इति भाष्यस्य कारणसाधनपरत्वे तत्पक्षे दोषस्य वारितत्वादथेवेति पक्षानुधावनं निरर्थकम् । अतो भावघञन्तत्वपक्ष एवाथेवेति पक्षान्तरानुधावनेन लभ्यत इत्याशङ्को मनसि निधाय वस्तुत उपदेशपदानुवृत्तिरैवैतद्भाष्यादन्ततो लभ्यत इत्याशयेन तदुत्तरभाष्यमनुवदति । अथवेत्यादिना । एतेनैकदेश्युक्तित्वस्य पूर्वभाष्यत एव लाभेन स्यादेष इत्यादिकैयटआहित्यन्तो ग्रन्थः प्रकृतोपपाद-

कृतम् । तत्र परत्वविशिष्टस्य सन् उत्पादने पञ्चम्या उपक्षयात्प्र-वृत्त्यन्तराभावाच्चास्ति तस्याः प्रकल्पकत्वमिति तदर्थं कैयट आह । एवञ्च प्रकृतसूत्रस्य सूत्रार्थप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तस्य भाष्य-वार्तिकस्यैकदेश्युक्ततद्भाष्यबलेन मौढिवादत्वकल्पनं नोचितम् । लक्ष्यासिद्धेश्च । अहोनिगत्यादीनामपि क्रमबोधकत्वेनार्थवत्त्वात्प्राति-पदिकत्वम् । चित्रञ्चोः कुरित्यादेरपि प्रातिपदिकत्वम् । लोपश्चे-त्यत्रापि शकारस्य स्वरूपेणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वम् । अनुबन्धा-नामेकान्तत्वे तु “लोपो यि” इत्यतो लोपग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुन-र्लोपग्रहणात्सर्वदिशत्वं बोध्यम् । एकाच उपदेश इत्यत्रत्यः कैयटोऽपि चिन्त्य एव । अन्योऽपि तज्जातीयश्चिन्त्य एव । “एकाच उपदेशे”

नानुपयोगीति काचिच्छङ्का निरस्ता । एवं चेति । भावसाधनपरस्यैकदेश्युक्ति-त्वस्य वस्तुतस्तदननुवृत्तेश्च सिद्धौ चेत्यर्थः । प्रकृतेति । प्रकरणस्य प्राबल्या-दिति भावः । सूत्रार्थेति । अर्थप्रतिपादनपरेणैवार्थनिर्णयो न्याय्यः, न तु प्रसङ्गान्तरे परोक्तिखण्डनमात्रपरेणेति भावः । परोक्तिखण्डनपरताया उभयत्र तौल्येऽपि प्राकरणिकत्वार्थप्रतिपादनपरत्वे अत्र ग्रामाण्यनिर्वाहके इति बोध्यम् । लक्ष्यासिद्धेश्चेति । लटस्सद्धेति विहितेति चिन्त्वानापत्तौ वक्ष्यमाणेत्यादिलक्ष्या-सिद्धिरित्यर्थः । ननु भवन्मतेऽपि अहोनिगत्यादेः परिगणितेव्सङ्ग्राह्या-सिद्धिरुभयसाधारण्येति आह । लोपश्चेति । नन्वेकान्तत्वे शस्य बोधक-घटकत्वेन तत्र न स्वरूपबोधकत्वं, रामादौ रेफादिवत् । तथा च तस्य कथं प्रातिपदिकत्वमित्याशङ्क्य तत्पक्षेऽस्यानावश्यकत्वमेवेत्याह । अनुबन्धाना-मित्यादि । नन्वेकाच उपदेश इति सूत्रकैयटानुगृहीतो भावघञन्तवाद इत्यत आह । एकाच इत्यादि । उपदेशेत्वत इत्यादाविति पाठः । आदेच इति

“आदेच उपदेशे” इत्यादौ तु भावसाधन एवेति सुधियो विभावय-
न्तिवत्याहुः ॥

त्वपपाठः, तस्य कर्मसाधनत्वात् । आहुरिति ॥

यत्वन्ये तु लटस्सद्वेत्यत्रेतसंज्ञकशकारादिविशिष्टयोस्तच्छब्देन परामर्शा-
चयोर्विधानान्नेत्वापेक्षा, क्तकवत् तिष्ठति परिभाषति न दोषः । निपातने-
त्संज्ञककाद्युपलक्षितस्यैवानुमानम् । भवतष्ठकल्लसावित्यत्र प्रत्येकमुपदिश्यमान-
त्वमिति न दोषः । चोःकुरित्यादौ व्याकरणान्तरीयसंज्ञेति न दोषः । लोप-
श्चेत्यत्र प्रक्षेपसामर्थ्यादित्त्वं कल्प्यते । अ, इ, उ इत्यादावुणिति, समुदायस्यो-
कारादिसाधुत्वविधायकत्वेनेत्संज्ञा । चित्राङित्यत्र ङिति पृथक्पदं तच्च ङिति-
त्यर्थकम् । वयच्सन्नियोगेन ङित्त्वं विधीयत इति न तत्तेत्वापेक्षेति दोषाभावात्
भावसाधन एवोचितः । अइउणित्यादौ विशिष्टस्यार्थबोधकत्वाभावाच्च प्राति-
पदिकत्वम् । लोपश्चेत्यत्र शस्य प्रातिपदिकत्वेऽपि न तद्बोधकत्वं, परिगणने
धात्वादिबोधकानामेव ग्रहणमिति करणसाधने दोष इति मनोरमोक्तं ग्रीहिवाद्-
त्वमुचितमित्याहुरिति । तन्न । लटस्सद्वद्वा, निष्ठा, राजस्य, भवतष्ठकल्लसावित्यादौ
दोषाणां तद्व्याख्यानावसर एव स्थिराकृतत्वात् । निपातनेनैवेत्संज्ञायाः कल्पने
गौरवाच्च चोः कुरित्यादावित्संज्ञकोकार इति मते दोषधौव्यात् । प्रक्षेपसामर्थ्य-
कल्पने गौरवात् । अ इ उ इत्यादेस्साधुत्वविधायकतायाः पूर्वमेव निराकरणात् ।
चित्राङि लक्षणाश्रयणे वाक्यान्तरकल्पने गौरवाच्च । परिगणनस्य धात्वादिपदानां
तत्तद्बोधकपरत्वस्य पूर्वमेव निराकरणात् । अ इ उ णित्यादेः क्रमबोधकत्वेन
प्रातिपदिकत्वस्य ग्रन्थकृतैवेकतत्वाच्च, प्रकृतसूत्रस्य भाष्यस्य ग्रीहिवादत्वकल्प-
कद्वतरप्रमाणाभावाच्च । यदापि प्रथमस्थलचतुष्टयेऽन्येतिवत्यादिमतरीत्या
दोषमुद्धृत्य लोपश्चेत्यत्र शस्य सर्वादेशत्वरूपविशेषसमर्पकत्वेनाज्ञातत्वेन तदु-
च्चारणमपूर्वमित्युपदिश्यमानत्वम् । चित्राङित्यस्यानुबन्धवदितं रूपमज्ञातमिति

ननु शास्त्रेऽनुनासिकोच्चारणाभावात्तत्त्वज्ञानं दुर्लभमत आह ।
प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञाविषयानुनासिक्यपवन्त इत्यर्थः । पाणिनीया इत्यस्य
पाणिनिप्रभृतिभोक्ता वर्णा इत्यर्थः । प्रतिज्ञा चायमेवमिति कथनं,
वर्णानां तत्त्वज्ञापको व्यवहारश्च । ताभ्यां तज्ज्ञानं सुलभमिति भावः ।
प्रतिज्ञातारश्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रकर्तार एवेति दिक् । निर्देशादिति ।
तेषां तत्र ग्रहणे हि नासिकादौ यणापत्तिरिति भावः । न चेत्त्व-

न तत्र दोष इति वदन्ति । तदप्यनेन प्रत्युक्तमित्युपाख्यायानुयायिनः ॥

अनुनासिकोच्चारणाभावादिति । इदानीमिति शेषः । तथाचेदानीं
तस्याठस्य परिश्रष्टत्वादित्यर्थः । एतेनास्मदादीनां तज्ज्ञानाभावादित्यर्थः । यथा-
श्रुतं तु न सम्भक्, पाणिन्यादीनामनुनासिकस्यैवोच्चारणमिति नियमाभावादित्य-
पास्तम् । तत्त्वज्ञानमित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च । आनुनासिक्यपवन्त इति ।
अमुब्वत् इति भाष्यप्रयोगाच्च कर्मधारयादिति क्वाचित्कमिति भावः । अय-
मेवमिति । अद्वादेशेऽनुनासिकोपधत्वं क्रियत इत्यादिनेत्यर्थः । व्यव-
हार इति । स्वतन्त्रः कर्तव्यादिः । यणाद्यापत्तिरिति । नासाशब्दात्स्वार्थे
के यस्येतिलोपे केऽण इति ह्रस्वे च प्राप्तेऽपवादत्वत्केण इति ह्रस्वे पश्चादुत्सर्ग-
प्रवृत्तावपादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावनायास्सत्त्वेनोत्सर्गाग्रहचौ प्रत्ययस्थादित्त्वे
पश्चादप्यपवादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावनाया यस्येतिचेत्यग्रहचौ यणापत्तिरिति भावः ।
न च निषादकर्षक इत्यादौ ह्रस्वस्य चारितार्थ्यमिति नापादत्वमिति
वाच्यम् । तत्राप्योर्णस्य प्राप्त्या चारितार्थ्यमावाप्त । न चापवादप्रवृत्त्यन्यव-
हितोत्तरकालप्रवृत्तिकोत्सर्गशास्त्रमेवापवादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावनाया न प्रवर्तत
इति ह्रस्वोत्तरं लोपस्याग्रहचावपीत्वोत्तरं लोपो दुर्वार एवेति वाच्यम् । उत्सर्ग-
शास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनायामपवादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावना यत्र तत्रोत्सर्गशास्त्रं न
प्रवर्तत इत्यर्थस्यापवादशास्त्रवैयर्थ्यमूलकतया व्यवाहितोत्तरकालिकप्रवृत्तिस-

म्भावनयापि यत्रापवादवैयर्थ्यसम्भावना तत्र व्यवहितोत्तरकालिकप्रवृत्तेरपि वारणात् । न च निषादकर्षक इत्यादौ ह्रस्वप्रवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालप्रवृत्तिक-
गुणप्रवृत्त्याऽपवादचारितार्थमिति व्यवहितोत्तरप्रवृत्तिक्रमस्येतिलोपस्याप्रवृ-
त्तिकल्पने मानाभाव इति वाच्यम् । अणप्रत्याहारग्रहणेनाकारविषयकतयोपप्लुत-
वाक्यस्य तावताप्यचारितार्थात् । यद्वा यच्च भमिति सूत्रे यकारसाहचर्यादत्त्व-
ह्रस्वधर्मद्वयानवच्छिन्न एवाजगृह्यत इति श्रीधरोक्तदिशा यस्येति लोपस्या-
ग्राप्त्या यणाद्याप्रचिरिति बोध्यम् । एतेनाङ्गत्वाद्यस्येति लोप आपादनपि
इत्याचार्याः, तन्मतपरिपालनपरप्रकाशकाराश्च परास्ताः । न च पूर्वोक्तसाहचर्येण
वारणे पूर्वस्य पदत्वाच्छाकलप्रकृतिभावापत्तिरिति वाच्यम् । न समास इति
तन्निषेधात् । यत्तु प्रकाशकृता न समास इति निषेधस्तु न, परमचक्रि अत्र,
समिञ्चिचदित्यादौ प्रकृतिभावाय तत्समासघटकोत्तरपदाद्येव निषेधप्रवृत्ते-
राश्रयणीयत्वादित्याक्षिप्य पदेऽन्त इति व्याख्यानेन प्रकृतिभावो वारितस्तत्र ।
तत्समासावयवव्यवच्छेद इत्यर्थेनैव पूर्वोक्तस्थले निषेधाप्रवृत्ताद्युत्तरपदइति
विशेषणवैयर्थ्यात् । न च समिञ्चिचदित्यत्रावसमासघटकत्वेन तत्र निषेधा-
पत्तिरिति वाच्यम् । अटश्चङन्तोर्देः कृत्वेन समासानुद्देश्यकत्वेन समासावयव-
त्वाभावात् । न च गर्भिणीस्थो गर्भो गर्भिणीग्रहणेन गृह्यत इति दृष्टान्तेन
तन्मध्यपतितत्वं तत्सत्तोत्तरकालिकसत्ताकत्वमेव, न तद्देश्यविधेयभावघटितमित्य-
कारस्य समासावयवत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । एवमपि त्वयोत्तरपदत्वस्यार्थवत्त्व-
घटितस्य प्रकृतस्थलेऽजित्यस्योत्तरपदत्वाभिवार्थमवश्यं वक्तव्यतया निषेधस्यो-
त्तरपदत्वनिमित्तकत्वकल्पनापेक्षया लाघवादर्थवदाद्यवयवाच्येव निषेध इत्यर्थ-
स्यौचित्येन प्रकृते निषेधसिद्धेः । किञ्चोत्तरपदाद्यवयवत्वमेव लाघवाद्युत्तरपदा-
वयवत्वमेवापि निवेद्यत इति प्रकृते निषेधसिद्धयति । समिञ्चिचदित्यत्र तन्म-
ध्यपतितन्यायेन समासावयवत्वस्य लाभेऽप्युत्तरपदावयवत्वस्यालामेन निषेधाप्रवृ-

विधानसामर्थ्याद्यणभावः सिद्धः । तस्यापि प्रत्याहारेऽनुबन्धा-
ग्रहणज्ञापनद्वारैव यणभावकल्पकत्वौचित्यात् । साक्षाच्छास्त्रवाद्य-
कल्पनापेक्षयाऽस्यार्थस्यौचित्यात् । निर्देशादित्यस्य तन्मूलभूतत्वे-
विधानसामर्थ्यादित्यर्थ इति तात्पर्यम् । आदिना तुषिम्पि कुबेरकः
पूर्वत्यादिसङ्ग्रहः । ननु “प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमजग्रहणेषु न”

सिः । किं च तत्र दोषवारणार्थं पदेऽन्त इत्यर्थस्वीकारे उत्तरसूत्रेऽर्थाधिकारानु-
रोधात्तादृशार्थस्य वक्तव्यतापत्तौ तत्र पदान्तग्रहणव्यावर्त्यतया बहुञ्चक इत्युदा-
हरणदानं ग्रन्थकृतोऽसम्बद्धं स्यात् । पदान्तग्रहणेऽपि निरुक्तार्थेन तत्र दोष-
प्रौढ्यात् । किञ्च पूर्वसूत्रेऽपि चक्रि अकैदित्यादावकैदित्यस्यैदिति तिङन्तस्या-
कचि निष्पन्नतयाऽकज्विशिष्टस्य पदत्वाभावेन शाकलाप्रवृत्त्यापत्तिः । न च
तस्यापदत्वेऽपदं न प्रयुज्यतेति प्रयोगो न स्यादिति वाच्यम् । अपदमित्य-
स्यापरिनिष्ठितमित्यर्थेनादोषात् । आढ्यशब्दाद्बहुचि बहुल्यशब्दे शाकल-
प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वाच्चेति दिक् । णासुधातोर्णुलि निष्पन्नो नासिकाशब्द
इति न पूर्वोक्तशङ्काकलङ्कलेशोपीति भट्टाः । युक्तं चैतत्, घोणा नासा च नासि-
केति कोशात्पूर्वोत्तराख्येव निष्पत्तिलाभात् । नासाशब्दात्स्वार्थिककप्रत्यय-
स्वीकारे तु नासाशब्दात्पृथङ्नासिकाशब्दपाठस्य कोशकारशैलीविकृत्वात् ।
न हि कचिदपि पर्यायशब्देषु स्वार्थिकप्रत्ययान्तानां कोशेषु पाठो दृश्यत
इति बोध्यम् । इत्त्वविधानसामर्थ्यादिति । प्रक्रियालाघवाद्यकार एव विधा-
तव्ये सामर्थ्यादित्यर्थः । शास्त्र इति । यणशास्त्र इत्यर्थः । निर्विवादं ग्रमाण-
माह । आदिना तृषीति । तत्रापि निर्देशाद्यणभाव एव कल्प्यतामित्यत
आह । एकः पूर्वोति । एवं च तत्तन्निर्देशस्तच्छास्त्रवाद्यकल्पनापेक्षया सर्व-
निर्देशैर्लाघवात्प्रकृतार्थ एव ज्ञापनीय इत्याशयः । आदिग्रन्थेनेतीति कौमुदी-
ग्रन्थमवतारयति । नन्विति । भट्टास्तु वस्तुतः कोऽसौ प्रत्याहारो यत्रेतां

इति वार्तिके प्रत्याहारशब्दस्य वर्णसमाम्नाये प्रसिद्धेः प्रत्याहारे-
चित्तामिल्यनुपपन्नमत आह । आदिरन्येनेतीति । वार्तिके तादर्थ्य-
ताच्छब्दमिति भावः ॥

उकालोऽच् । कुक्कुदकते उकारे एकद्वित्रिमात्रत्वप्राप्ति-
द्वेरेकारादयो नोक्ताः । ऊ इति एकद्वित्रिमात्राणां क्रमेण

न ग्रहणमित्यवतरणं बोध्यमित्याहुः । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेत्यवय-
वार्थज्ञानामुत्तमाधिकारिणां निरुक्तशङ्कोदयावकाशाभावात्तुल्योक्तमेवावतरणं
शुक्तमिति प्रतिभाति । अनुपपन्नमिति । अनुबन्धानां वर्णसमाप्तायेऽग्रहण-
मित्यस्य ज्ञापकशतेनापि वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

ननु वर्णोपदेशेऽकारस्य प्राथम्यादाकाल इति वक्तुमुचितमित्यत आह ।
कुक्कुदेति । सादृश्यस्य प्रसिद्धप्रतियोगिकस्य ग्रहणौचित्यादिति भावः ।
एकद्वित्रिमात्राणामिति । नच सरूपस्यैव एकादिनवान्तसंख्यानां द्वन्द्वैक-
शेषौ नानभिधानादिति स्वेनैव वक्ष्यमाणत्वेनेदमशुक्तमिति वाच्यम् । वागद्व-
त्प्रिय इत्यादौ द्वयोरेकमितिरित्याऽन्वयस्थले वागद्वयोः परस्परमसामानाधि-
करणेऽपि प्रियशब्देनोभयोस्सामानाधिकरण्यमादाय बहुपदबहुव्रीहैर्दर्शनेन
प्रकृतेऽप्येकत्र द्वयमितिरित्या मात्राशब्दार्थे प्रत्येकमन्वयविवक्षया एका च द्वे च
तिस्रश्च मात्रा यस्येति बहुपदबहुव्रीह्याश्रयणेनादोषात् । यदि तु परस्परविरुद्ध-
नानाधर्मावाच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नानानाप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताकवो-
धोऽव्युत्पन्न इति मन्यते, तदा वक्ष्यमाणानभिधानस्य सङ्कलितसंख्यातात्पर्यक-
प्रयोगविवक्षकतया प्रकृतेऽतथात्वेनादोष इति विभावय । न “चैकद्विकरणे
हेतु महापातकपञ्चके । तृणवन्मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन्निति”
नैपथपद्ये एकद्विकरण इत्यसाध्वेवेति त्यदादीनीति सूत्रे स्वेनैव वक्ष्यमाणतया

प्रश्लेषनिर्देशो व्याख्यानात् । तेन खोच्चारणकालसदृशो लक्ष्यते ।

तद्विशेषः । तत्र हि कोपस्यैककरणे हेतुत्वस्य कामस्य द्विकरणे हेतुत्वस्य
च विवक्षितत्वेन सङ्कलितसङ्ख्यायामातात्पर्यादिति वाच्यम् । तत्र विव-
क्षितार्थलाभार्थं यथासंख्येनान्वये हलन्त्यमिति सूत्रशब्दलोकदिशाऽप्राधु-
त्वस्य दुर्वारतया सङ्कलितसङ्ख्याबोधनेन कोपकामयोः पातकत्रयकरणहेतु-
ताया बोधे यथायोगं कोपस्य ब्रह्महत्याकरणहेतुतायाः कामस्य स्तेयगुर्व-
ज्जनागमनकरणहेतुतायाश्चान्ततः पर्यवसानमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यतया तत्र
तदप्राधुत्वकथनस्याविरुद्धत्वादिति दिक् । एतेनेदमशुक्तमित्याचार्याः परास्ताः ।
क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशो व्याख्यानादिति । प्रश्लेषेऽनेकसंज्ञाकरणमेव व्या-
ख्यानम् । न तावदन्ते मात्रिको, विभाषा पृष्ठश्रुतिवचनेहरिति प्लुतविधानात् ।
नापि मध्ये, सुपि चेति दीर्घविधानात् । द्विमात्रिकस्तु नान्ते, श्रोमभ्यादान इति
प्लुतविधानात् परिशेषादयं क्रमासिद्धः । यत्तु प्रश्लेषस्य क्रमिकत्वतूकाराणां
द्वन्द्वे एकमात्रिकस्य विसंज्ञकत्वेन पूर्वनिपातस्यावश्यकत्वेन सर्वतः प्राङ्निर्दे-
शात् । ततः परं त्रिमात्रिकस्य प्रयोगे प्लुतप्रगुह्या इति प्रकृतिभावापत्तौ निर्देशा-
सङ्गतैः द्विमात्रिकस्य मध्ये निर्देशात्रिमात्रिकस्यैवमन्ते निर्देशात्सिद्धमिति प्रका-
शकृतोक्तं तत्र । अस्यामवस्थायां मात्रिकस्यैव विसंज्ञेत्यर्थस्यासिद्धेः । असंख्येति
प्रतिषेधान्मात्रिक एव विसंज्ञेत्युक्तौ मात्रिक एव ह्रस्वसंज्ञेत्यत्र ज्ञापकाश्रयणस्य
गले पतितत्वात् । त्रिमात्रिकस्य मध्ये निवेशेऽपि त्रिमात्रिकस्यैव प्लुतसंज्ञेत्यशुनाऽ
निर्णयात्प्रकृतिभावात्पत्तेः । मध्ये प्लुतस्य सत्त्वेऽपि प्लुतप्रगुह्या इत्यत्राङ्गुह्या-
त्पूर्वेण सवर्णदीर्घस्य पूर्व निर्वादादतया पश्चात्प्लुताभावेन द्वितीयदीर्घप्रगुह्या
निर्देशासङ्गत्यभावाच्च । व्यत्यासे एकमात्रस्य ह्रस्वत्वं त्रिमात्रस्य प्लुतत्वमित्येव
दुर्लभमित्यर्थके “नैवमेषां व्यवस्था न प्रकल्पत इति” भाष्येण विरोधाच्चेति दिक् ।
अत्र क्रमव्यत्यासे यावन्तो भेदास्तेषां सर्वेषां प्रत्येकं वारणार्थं प्रत्येकं ज्ञापक-
वर्णनं नातीवोपयुज्यत इति प्रकाशकृता प्रपञ्चितानि ज्ञापकानि नेहोपन्यस्तानि ।
सदृशा इति । सादृश्यस्य भेदाप्यतितत्वेनोक्तस्यापि संज्ञासिद्धिः । दीर्घप्लुत-

स कालो यस्येति बहुव्रीहिः । तत्फलितमाह । उश्च ऊश्च उश्चेति । ननु उकालो हस्व इति वाक्ये ऽण्त्वात्सवर्णग्रहणे द्वित्रिमात्रयोरपि हस्वसंज्ञायां प्रदाय प्रत्येत्यादौ “हस्वस्य” इति तुक्स्यादिति

योस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसङ्ग इति भाष्योक्तीत्या शङ्कते । नन्विति । इति वाक्य इति । यथासंख्यसूत्रसहकारेण सूत्रे प्राश्लिष्टोपदोषस्थितस्य हस्व इत्यनेनान्वयात्तद्धोधजनकवाक्य इत्यर्थः । एतेनोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात्कल्पितवाक्यघटकस्यानुच्चारितत्वात्तेन सवर्णग्रहणाप्रसक्त्या ऽण्त्वात्सवर्णग्रहणमित्यसङ्गतमित्यपास्तम् । अण्त्वादिति । नच ग्राहकसूत्रेणाक्षरसमाम्नायिकैरेव सवर्णग्रहणबोधनात्ककारादिचिह्नाभावेन सोऽयमाक्षरसमाम्नायिक इति प्रत्यभिज्ञाया अभावेन कथं सवर्णग्रहणप्रसक्तिरिति वाच्यम् । सूत्रभेदेऽस्य ज्वावित्यादौ मालीभवतीत्यादिसिद्धये दीर्घादीनां ग्रहणस्य स्वसदृशवाच्यलक्षणया सिद्धेराश्रयणीयतया ग्राहकशास्त्रस्य लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसम्पादकतयाऽत्रसवर्णग्रहणम्, भाष्यरीत्या जातिपक्षेण सवर्णग्रहणमित्याशयात् । नच दीर्घादिसमवधानात्तत्र व्याप्यजातिनिर्देश एवाभिमत इति न शङ्कावकाश इति वाच्यम् । दीर्घप्लुतसंज्ञासमर्पकतया दीर्घाद्युच्चारणस्य चारितार्थ्येन तत्समवधानस्य व्याप्यजातिनिर्देशे गमकत्वाभावेन हस्वोच्चारणस्य लाघवार्थतयाऽसति गमकान्तरं व्यापकजातिनिर्देशस्यैवाभिमतत्वात् । एतेन भाष्यरीत्या मिथस्समभिव्याहाराद्व्याप्यजातिनिर्देशसत्त्वेनैतच्छङ्काकरणमयुक्तम् । अण्ग्रहणस्य व्यक्तपक्ष एव सत्त्वेन शङ्कैव नोदीतीति भट्टास्त्र पक्षे इत्संज्ञकवर्णसमभिव्याहारादिचिह्नाभावेन कुक्कुटस्ते प्राप्तिद्विप्रदर्शनेनास्यानुकरणत्वेन पाङ्क्तिरूप्य प्रकृतिवदतिदेशस्येष्टानुरोधेनानुकरणेन चास्योकारस्याण्त्वाभावादिति प्रकाशकाराश्रयापत्ताः । अस्याश्शङ्काया भाष्यानुरोधित्वाच्च । अतिदेशप्रवृत्तावप्यण्त्वालाभादिति दिक् । संज्ञायामिति । अत्र स्यतासी ल्लुटोरितिवद्यथासंख्यं बोध्यम् । न चानेन प्राप्ताया हस्वसंज्ञाया

क्षेत्र । ऊ अजित्येवाज्यग्रहणसामर्थ्यादूसदृशोऽजित्यर्थे सादृश्यस्य व्याख्यानात्कालकृतस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिकं कालग्रहणमुच्चारितसम्बन्धिकालसदृशकालस्यैव संज्ञा न तु तेन गृहीतसम्बन्धिकालसदृशकालस्यापीत्यर्थेनादोषात् । तदुक्तं भाष्ये “यावत्त-

उत्तरसंज्ञाया वाद्य इति वाच्यम् । अनाकङ्करीयसंज्ञानां समावेशस्य दृष्टत्वेन विरोधाभावात् । न चेको हस्वेत्यादिज्ञापकाद्विरोधः कल्प्यत इति वाच्यम् । ज्ञापकेन वारणे गौरवात् । ऊ अजितीति । अदसेसेर्दादुदोम इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या पूर्वमपरिमितकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्धस्वे पश्चात्सवर्णदीर्घे शकलप्रकृतिभावः । नच तदैकमात्रिकेण भाष्यमिति वाच्यम् । अस्यामवस्थायां द्विमात्रिकस्यापि हस्वसंज्ञायां तस्यैवान्तर्गत्येव विधानात् । नच हस्वविधानैवैवमिति वाच्यम् । इदानीं तस्य प्रकृतिभावमात्रफलकत्वात् । उ अजित्येकमात्रिकपाठस्तु सिद्धान्तरीत्या नेयः । व्याख्यानादिति । अज्यग्रहणसामर्थ्यादुत्वेनान्त्वेन च सादृश्याग्रहणादसम्भवव्याप्यभिचाराभ्यां स्थानप्रयत्नकृतसादृश्यस्यासम्भवात्पारिशेष्यात्कालकृतस्यैव सम्भव इत्येवं रूपाद्व्याख्यानादित्यर्थः । यद्यप्येकद्वित्रिमात्रावैशिष्ट्येनापि सादृश्यं सम्भवति तथापि प्रणबद्धेरिति ज्ञापकाच्च तादृशस्य ग्रहणमिति बोध्यम् । आधिक्यमिति । अधिक्यमाधिक्यार्थकमितिन्यायादुच्चारितकाल एव न तद्गृहीतकाल इत्यर्थलाभ इति भावः । नन्वेवं ज्ञापनोत्तरं कालग्रहणस्याचारिताभ्यान्मणिमन्त्रादन्यायेनार्थकल्पनमनुचितमित्यतो भाष्यग्रामाभ्येन तदर्थं व्यवस्थापयति । तदुक्तमित्यादिना । यावदिति । तत्परकरणं यावत्प्रयोजनकं तावत्प्रयोजनकं कालग्रहणमित्यर्थः । यच्चन्येतृशब्दस्य लक्षणधैक्यमात्रापरत्वेन वर्णपरत्वाभावाच्चाणुदित्सूत्रप्रवृत्तिरित्याहु रित्याचार्यास्तत्र । लक्ष्यार्थबोधार्थपूर्वभाविशक्यार्थमादाय सवर्णग्रहणमसक्तेः । कथमन्यथा येन विधिरित्यस्य लक्षणाग्राहकत्वेनातो भिस इत्यादौ तदन्तोपस्थित्या वर्णग्रहणपर-

अन्तरङ्गत्वेन ह्रस्वत्वनिमित्तनित्यतुक एव प्राप्तेश्च । अजग्रहणं प्रतक्ष्येत्यादौ ह्रस्वस्येति तुग्व्यावृत्त्यर्थम् ॥

नकारस्य च तथात्वेन वृद्धयनापत्तेः । स्रजन्ववात्सीदित्यादौ चरितार्थम् । प्रकृतपरिभाषाङ्गीकारे च नकारस्यापि हल्पदबोध्यानिमित्ततायास्सत्त्वेन न दोषः । एतेनान्त्यवर्णतद्धणोरज्ज्व्यवधाने सा न प्रवर्तते इति प्रकृते न दोष इत्य-
पास्तम् । एधेत्याद्यसिद्धेः । न चान्त्यवर्णवृत्तिवर्णविभाजकधर्मविरुद्धतादृश-
धर्मवद्वर्णव्यवधाने न प्रवृत्तिरिति प्रकृते न दोष इति वाच्यम् । अदभ्युहच इत्यादौ
रेफस्यापि तथात्वे मत्वविषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्त्यापत्तेः । किञ्च निमित्त-
स्याचि विशेषणत्वमङ्गामे वृद्धिवारणार्थं भाष्य उक्तं तत्पक्षे निमित्ततयोपात्त-
हल्यवधानस्य येन नाव्यवधानन्यायेन सङ्गतया जातिग्रहणाभावे पूर्वोदाहृते
हल्यव्यवधानादृद्धिर्न स्यात् । अनेकत्वानेकद्विष्टकल्पनापेक्षया परिभाषाश्रय-
णस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति दिक् । ननु ज्ञापकसिद्धाया अस्याः परिभाषायाः प्रवृ-
त्तिरेवोचिता, असार्वत्रिकत्वादिति समाधानं तु नातीव सुन्दरमिति चेदन्तरङ्ग-
परिभाषाविषयेपि तथैवास्त्वित्याशयेनाह । अन्तरङ्गत्वेनेति । अत्र केचित् ।
कार्षिणो निमित्तत्वाभावेनास्य घटकनिमित्तकत्वाभावाच्चाजानन्तर्ये इति
निषेधाच्च, प्राप्तविभाषाणां पक्षे निषेधबोधकत्वेन निषेधाश्च बलीयांस इत्यस्य
प्रवृत्तेर्चेदं समाधानमयुक्तमिति्याहुस्तन्न । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनोद्दिश्यस्याप्य-
ङ्गपदेन ग्रहणात् । नाजानन्तर्य इति निषेधस्य जातासिद्धविषयकत्वात् ।
वाध्यविशेषचिन्तापक्षे दीर्घादिति योगविभागे चानन्तरस्येतिन्यायेन दीर्घादि-
त्यस्यैव निषेधाच्चेति दिक् । अजग्रहणमिति । यदि तु कालसादृश्यं च काले
छिद्रानन्तरितत्वेनैव गृह्यते । वर्णद्वयोच्चारणार्थमात्राकालव्यवधाननियमश्च पार्श्व-
क्येनोपस्थितवर्णद्वयोच्चारणविषय एवेति न ऋति ऋवेतिवार्तिकप्रत्याख्यानपर-
भाष्यविरोधः । एवंच प्रतक्ष्येत्यत्र न दोष इतिविभाव्यते, तदोत्तरार्थमजग्रहणम् ।

उच्चैरु । नात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वमुपांशुप्रयोगेऽव्ययः । श्रुति-
प्रकर्षस्याऽव्यवस्थितत्वाच्च । किन्तु स्थानकृतम् । उच्चैरित्यधिकरण-
शक्तिप्रधानम् । अधिकरणत्वश्चोच्चारणं प्रति । तच्च तात्वादीनां
सभागत्वे एवेत्याशयेनाह । तात्वादीति । इदं प्राचामनुगोधेन ।
वर्णसमाभ्यामेऽकारस्य प्राथम्यात् कण्ठादीति वक्तुमुचितम् । एव-
मन्यत्वापि बोध्यम् । प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽं-
व्यञ्जयति तदा स उदात्त इति भावः । अजिति । उक्ताल इत्यतस्तदनु-
वर्तते । उदात्तत्वादीनामज्जमताया एव लोकप्रसिद्धत्वेन हल्स्वर-
प्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाच्चेदं स्वरूपकथनपरं बोद्धव्यम् । आये
इति । यच्छब्दः- फिषोऽन्त इत्यन्तोदात्तः, जस्सुप्त्वादनुदात्तः,

अत एव भाष्ये प्रकृतस्रज्ज्व्याख्यानावसरे फलमप्रदर्श्य, उत्तरस्रज्ज्व्याख्याना-
वसरे पूर्वस्रजेऽपि फलप्रदर्शनं स्वरसतस्तस्रज्ज्छते । अतः फलप्रदर्शनं तु भाष्या-
नुरोधेनैव स्पष्टार्थमिहेत्याशयेनेति ध्येयम् ॥

अधिकरणशक्तिप्रधानमिति । अधिकरणशक्तेर्विशेष्यतयोपस्थापक-
मित्यर्थः । ऊर्ध्वाधिकरणशक्तिप्रधानमित्यर्थ इति प्रकाशकदुक्तिस्तु प्रधानमित्य-
क्षरार्थाननुगुणत्वादुपेक्ष्या । स इति । ऊर्ध्वभागप्रतिहतवायुव्यञ्जितोऽजित्यर्थः ।
इति भाव इति । यत्तु तत्तत्स्थानेषु भागत्रयं प्रकल्प्योर्ध्वभागे वाय्वाघातेन
व्यञ्जितोऽनुदात्तः । अर्धोभागे वाय्वाघातेन व्यञ्जितोऽनुदात्तः । ऊर्ध्वभाग
आहृत्यायोभागे वाय्वाघातेन व्यञ्जितस्वरितः । भागत्रये वाय्वाघातेन व्यञ्जि-
तोऽप्रचय इति तात्पर्यमित्युक्तं प्रकाशकृता । तत्र तृतीयभागकल्पनं चिन्त्यं,
भागद्वये समकालमेव वाय्वाघातेन व्यञ्जितः प्रचय इति वक्तुं शक्यत्वात् ।
हल्स्वरैरेति । तथाचावस्थाने हलामान्तर्यत एव वारणान्नाजग्रहणप्रयोजनम् ।
यद्यपि तेषां तत्त्वे यतो नाघ इति ज्ञापकं न सम्भवति । तथापीयं वाचनिक्या-

न्यायात् । स्वरितपरमुदाहरति । शतचक्रमिति । अहेरित्यर्थेऽह्यः । वृत्रस्येत्यर्थः । “छन्दसि वा वचनं प्राङ् गौ चङ्युपधायाः” इति वचनाद् गुणाभावः उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति तु न, छान्दसत्वात् । यच्छब्दः फिष इत्यन्तोदात्तस्ते-
कादेशश्च वा स्वरितः । स इति । उदात्तादिहस्वादिसञ्ज्ञक इत्यर्थः ॥

मुख । उच्यतेऽसौ वचनः । बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् । मुख-

अहेरित्यर्थ इति । अह व्याप्तावित्यतो ण्यति छान्दसत्वादृक्प्रभावे सुपां सुलु-
गिति सुरिति त्वर्थासङ्गतेर्वेदभाष्यविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । उदात्तस्वरितयोरिति ।
अहिशब्दस्योञ्छादित्वादन्तोदात्ते यण उदात्तस्थानिकत्वेनेति भावः । यत्तुअहि-
रिव भोगैरित्यत्राद्युदात्तत्वश्रवणेन ग्रामादित्वादृषादित्वाद्वाऽऽद्युदात्तत्वे शेषनि-
घातेनानुदात्तचकारस्योदात्तादानुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वे तत्स्थानिक-
यणः परत्वात्स्वरितसिद्धिरिति भाव इति प्राकाशकारः । तन्न । उदात्तादनुदा-
त्तस्योदात्तस्वरितयोरित्यनयोऽपि पादिकत्वेन तद्विषये शेषनिघाताप्रवृत्तावादेर-
कारस्यानुदात्तत्वस्य दुर्लभतया स्वरितो वेत्यस्याप्रवृत्तौ यकारौकारस्य स्वरित-
त्वानापत्तेः । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्याद्युत्तरग्रन्थसङ्गतेश्च । एतेन वा स्वरित
इति प्रतीकमुपादायोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितोत्तरं शेषानुदात्तेन सहैकादेशस्य
स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्यनेनेति भाव इति प्रकाशकदुक्तिः परास्ता । अस्यो-
ञ्छादित्वे मानन्तु प्रकृतलक्ष्य ओकारस्य स्वरितश्रुतिरेवेति गृहाण ॥

कर्मणि ल्युडिति । इदं वृत्त्यनुसारेण । भाष्ये करणल्युडन्त-
वचनशब्देन बहुव्रीहिर्दिशितः । यद्यपि बहुव्रीहिस्तत्पुरुषो लघुस्तथापि बाहुल-
कात्कर्मणि ल्युटोऽगतिरिति गतिर्वेन बहुव्रीहिरेव ज्यायान् । अत एव भट्टैरिदं
वृत्त्यनुसारेणेत्युक्त्वा भाष्ये त्वित्यादिना सिद्धान्ततया बहुव्रीहिरेव दर्शितः ।
एतेन कर्मल्युटि लाघवमिति वदन्तः परास्ताः । न च करणल्युटि ङीप्स्यादिति

सहिता नासिकेति विग्रहः । तथा वचन इति, साधनं कृतेति
समासस्तदाह । मुखसहितेत्यादि । मुखेति किम् । यमानुस्वारा-
णामेव प्रसज्येत । एवञ्चाङोऽनुनासिक इत्यत्रानुस्वारः स्यात् ।
नासिकेति किम् । शक्तेत्यादौ “अनुदात्तोपदेश” इत्यादिना
कलोपो मा भूत् । अष्टादशेति । यद्यपीदं न व्यक्तिपक्षे
व्यक्तीनामानन्त्यात् तथाप्यष्टादशधर्मवत्त्वमकारजातीयादेरित्यर्थः ।

शान्त्यम् । सामान्ये नपुंसकान्तेन समासस्त्रीकारेणादोषात् । स्पष्टं चेदं कैयटे ।
कुक्कुटाण्डवद्वा समासः । इति विग्रह इति । इत्यर्थको मुखद्वितीया नासिकेति
विग्रह इत्यर्थः । उत्तरपदलोपस्य शाकप्रियपार्थिव इत्येतद्वावृत्त्यर्थत्वस्योत्तरग्र
वक्ष्यमाणतया तस्य नित्यतालाभेन मुखसहितनासिकेति मूलस्यासङ्गत्या-
पस्या यथाश्रुतन्तु न सम्यक् । तदर्थाविग्रहप्रदर्शनन्तु भाष्योक्तद्वितीयाशब्द-
स्माहित्यवाचीति द्योतनार्थमिति ध्येयम् । साधनं कृतेति । यद्यप्यत्र कर्तृकरणे
कृत्येत्यनेनापि सिद्धं तथापि पादहारक इत्यत्रापादानपश्चम्यन्तस्य समासार्थ-
भावश्चकं वार्तिकमिति सूचनार्थवमुक्तम् । अनुस्वारस्स्यादिति । विधेयस्या-
दित्यर्थः । यम इव यम इत्यन्वर्थसंज्ञाबलाद्यमानाभागतत्त्वदर्शनेन स्थानषष्ठ्यननु-
गुणत्वान्न तेषां प्रसक्तिरिति भावः । इदं सूत्ररीत्या । भाष्ये तु प्रासादवासि-
न्यायेन मुखग्रहणं प्रत्याख्यातम् । शक्तेति । निष्ठान्ताद्वावन्तमिदम् । शक्त
इत्यपि क्वचित्पाठः । ननु मूलेऽह उ इत्येवं हस्वस्य च कस्याश्चिच्चक्रेः पाठा-
त्तस्यैकत्वेनाष्टादशभेदकथनासङ्गतिः । लक्ष्यस्थानामनुकरणत्वे तु तेषामानन्त्या-
न्नाष्टादशत्वसङ्गतिः । व्यक्तिपक्षे हस्वानुकरणत्वेन तद्वृत्तिधर्माणामपि नाष्टा-
दशत्वमिति कथं मूलसङ्कतिरित्याशयेन शङ्कते । यद्यपीत्यादि । आनन्त्या-
दिति । इदमुपलक्षणम् । तद्वृत्तित्वाक्तित्वानामपि तथात्वादुदात्तत्वादीनां
षट्त्वादित्यस्य । ननु जातिपक्षेपि जातेरेकत्वात्तदाश्रयव्यक्तीनामानन्त्यात्कथ-

ह्रस्वत्वादीनां तत्तत्समानाधिकरणोदात्तत्वाजुनासिकत्वादीनाञ्च भेद-
माश्रित्येदमबोद्धव्यम् । एवमग्रेऽपि । लृवर्णस्येति । विवृतस्येत्यर्थः ।
तेन “लृति ल वा” इति विधेयस्येषत्सपृष्ठस्य दीर्घत्वेऽपि न
क्षतिः । दीर्घाभावादिति । अत एव तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये “लृति

मष्टादशत्वसङ्गतिरित्यत आह । अष्टादशधर्मवत्वमिति । जातिपक्षेऽन्वा-
दिजात्याश्रयाणामुपस्थितौ तेषामष्टादशधर्मवत्वमव्याहृतमिति भावः । तद्वृत्तय-
न्नाह । अकारजातीयोदात्तस्य इति । एतेनेदं चिन्तयम् । जातिपक्षेऽपि
तज्जातिपुरस्कारेण यावच्चकीनामेकज्ञानविषयत्वेऽप्यान्तस्यस्य दुर्वारत्वेन तत्पक्षे-
ऽपि धर्म एवाष्टादशत्वस्य वक्तव्यत्वात् । एवं तथापीत्यादिग्रन्थोऽपि व्यक्तिक-
पक्षतात्पर्येणासङ्गत एव । तत्र पक्षे तद्व्यक्तित्वस्यैव शक्यतावच्छेदकतया तद्व्याप्य-
त्वस्य चाष्टादशसु धर्मेष्वभावेन स्वव्याप्यमिथोविरुद्धयावद्धर्मबोधनात्मकविभा-
गासम्भवात् । न च नानातद्व्यक्तित्वान्यतमत्वव्याप्यत्वेन तदुपपत्तिः । व्यक्ती-
नामानन्त्येन यावच्चव्यक्तित्वप्रहाससम्भवात् । तस्माद्व्यक्तियक्षे इत्युपलक्षणं, जाति-
पक्षस्यापीति प्राकाशकदृक्कमपास्तम् । विभागे मिथोविरोधानिवेशस्य प्रागुपदर्श-
ितत्वाच्च । ननु धर्माणामप्यष्टविधत्वमेवेत्यत आह । ह्रस्वत्वादीनामिति ।
स्वसमानाधिकरणोदात्तत्वापेक्षेत्यर्थः । तत्समानाधिकरणोदात्तत्वेति ।
दीर्घत्वसमानाधिकरणोदात्तत्वापेक्षेत्यर्थः । अत एवाष्टादशधा भिन्नामवर्णस्य
प्रतिपत्तिं वक्ष्यामीति पस्पशाख्यं भाष्यं सङ्गच्छत इति भट्टः । अन्ये त्वजुनासि-
कत्वसमानाधिकरणोदात्तत्वसमानाधिकरणह्रस्वत्वमित्येवरीत्याऽष्टादशधर्मांस-
म्पादनीया इत्याहुः । यद्यपीदं न शेखराक्षरानुगुणं, तथापि स नवविधोपीति
मूलानुरोधेन शेखरग्रन्थ एवमेव यथाकर्थाविधानीयः । वस्तुतस्तु भट्टोक्तमेव
न्याय्यं, स नवविधोपीति मूलानु ह्रस्वत्वादीनां तत्समानाधिकरणोदात्तत्वादीनां
च भेदमनाश्रित्य प्रवृत्तम् । अन्योक्तार्थस्य शेखरतः कथमप्यलाभात् । अत एव

सवर्णं” इत्यनेन पक्षे द्विलकारकाभावे “अकः सवर्णं” इति दीर्घत्वे
हेतुकार इति ऋकारघटितप्रयोगः सङ्गच्छते । ह्रस्वाभावादिति ।
इदमेओङित्यादौ भाष्ये स्पष्टम् । गानरोदनादौ चतुर्मासार्धमात्रा-
दीनामुपलभ्येऽपि शास्त्रियकार्ये उपयोगाभावाह्नौके प्रयोगेऽव-
प्रयोगाच्च नोक्ताः । अत एवानुद्वन्तरस्यानुक्तिः । एकश्रुतेः
स्वरान्तरत्वे इदमुपलक्षणं, तस्या लोकेऽपि सत्त्वात् ॥

“तुल्यास्य । तुल्यायास्यप्रयत्नौ यस्येत्यर्थः । आस्ये भवमास्यं,

नवविधोऽपीत्येतद्वैलक्षण्यार्थमिदमित्युक्तमिति प्रतिभाति । ऋकारघटित इति ।
स एवेत्यर्थः । अन्यथा लकारद्वयान्तरतन्मात्पर्यायेण लकारघटितोऽपि प्रयोग-
स्यादिति भावः । लृति लृवेति वार्तिकप्रत्याख्यानपरं भाष्यमप्यत्र मानम् ।
अन्यथा लकारवचनविवृतत्वरूपधर्मद्वयेनान्तरतन्माद्विवृतदीर्घ एव स्यादिति
तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । मातृकायां लकारदीर्घ ईषत्स्पष्ट एवेति बोध्यम् ।
लोके प्रयोगोऽस्ति । प्रयुज्यमानेषु वाक्येष्वित्यर्थः । स्वराणामविभागेना-
वस्थानमेकश्रुतिरिति स्वरप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या तैस्त्वर्थेऽन्तर्भाव मत्वाह ।
स्वरान्तरत्व इति । त्रैस्वर्याभावरूपत्वे दोषादाहेति प्रकाशकदृक्कवतरणानु-
न सम्भक् । तथासति त्रैस्वर्याभावस्याप्युपलक्षणीयत्वेन ग्रन्थासङ्गतेः । उदा-
त्तादिभिस्स्वरयमेव राजन्त इत्यन्वर्थसंज्ञया स्वरव्यवहारानुपपत्तेश्च । लोके-
पीति । प्लुतावैच इदुतावित्यादिविषये ॥

तुल्याविति । न च नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषे तुल्याविति पुंस्त्वम-
सङ्गतमिति वाच्यम् । अर्थतन्त्रस्थले नानाशब्दप्रयोगस्याप्रसक्तत्वेनैक-
शेषाभावात् । अत्रैकशेषाभावाभिप्रायेणैव धृष्ट इत्यादौ न लक्षणा, घटत्वेन
रूपेण नानाघटोपस्थितिसम्भवादित्युक्तं न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याम् । “बहुत्वा-

व्याख्यानात् । तच्च वर्णोपयोगित्वात्स्थानमेव । प्रयत्नस्य पृथ-
गुपादानात् । प्रकृष्टो यत्न आभ्यन्तरः । तस्य वर्णोत्पत्त्य-
व्यवहितप्रागभावित्वरूपप्रकर्षवत्त्वात् । जनकत्वं षष्ठ्यर्थः । तत्त-
त्कार्यगतभेदं स्थानेष्वारोप्य भेदघटिततुल्यत्वस्य निर्वाहः ।

नवयोग्यनेकोपस्थितेशक्ति एव सम्भवादिति भावः” इति व्याख्यातं
दिनकरेणापि । सरूपैकशेषस्तु विभिन्नार्थकस्थले चरितार्थ इति तद्भावः ।
व्याख्यानादिति । आस्यग्रहणसामर्थ्यात् । न च प्रयत्नविशेषणार्थमास्य-
ग्रहणमिति वाच्यम् । तत्फलस्य प्रशब्दबलेनैव साधितत्वात् । ननु तद्विद्वान्तस्य
ग्रहणेपि वायुसंयोगादीनामपि ग्रहणे ह्रस्वदीर्घयोस्सावर्ण्यानापत्तिरत आह ।
स्थानमेवेति । ननु वर्णोपयोगित्वहेतुना नैतत् सिध्यति । तेषामपि तत्त्वा-
दित्यत आह । प्रयत्नस्येति । अयं भावः । अवच्छेदकतासम्बन्धेन वर्णं
प्रति तादात्म्येन कण्ठादीनां कारणत्वं वायुसंयोगादीनां प्रयत्नानां चावच्छे-
दकतासम्बन्धेन कारणत्वम् । एवञ्च सति प्रयत्नग्रहणात्तादात्म्यसंबन्धेन
कारणानामास्यशब्देन ग्रहणं न त्ववच्छेदकतासम्बन्धेन कारणानामिति ज्ञायते ।
एवं च वायुसंयोगादेर्व्यावृत्तिरिति स्थानमेवेति सङ्गतमेवेति । तुल्यास्य
त्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशा अप्यत्रार्थेऽनुकूलाः । एतेन वायुसंयोग एवेति विपरीतं
किं न स्यादित्यपास्तम् । अव्यवहितेति । आत्मवृत्तियत्नव्यावृत्त्यर्थमिदम् ।
ननु पर्यायेषु लघवानादराद्योगाद्देर्बलीयस्त्वात्प्रशब्देन नोक्तार्थलाभ इत्यत
आह । जनकत्वमिति । तथाच प्रयत्नमात्रे जनकत्वस्य बाधितत्वाद्बुद्धि-
रत्र नाश्रयितुं शक्यत इति भावः । नन्वास्यशब्देन वायुसंयोगादय एव ग्राह्या
न तु स्थानानि, तेषां भेदाभावेन सादृश्यानुपपत्तिरित्यत आह । तत्तदिति ।
प्रमाणबलात्स्थानग्रहणे सिद्धे सादृश्यं यथा कथञ्चिदुपपादयितुं शक्यमिति
भावः । तदाह । आरोप्येति । तत्तत्स्थानानामैक्येपि कार्यभेदाद्भेद इत्यर्थः ।

वस्तुतः सादृश्यं न भेदघटितमिति भाव्यसम्मतमिति न कश्चि-
द्दोषः । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । तदाह । तात्त्वादिति । शिक्षायाङ्कण्टादी-
नाङ्कण्टत्वादिनैव स्थाननोक्तया तद्रूपेणैवाऽऽस्यशब्देन ग्रहणमिति
तद्भागभेदमादाय नोदात्तादिषु सावर्ण्यमङ्ग इति बोध्यम् । यस्यै-

औपाधिकभेदोऽपि सादृश्यघटक इति भावः । यत्तु वस्तुतस्त्वारोपस्य नोपयोगः ।
भावानां प्रतिक्षणपरिणामित्वेन स्थानानां भेदसम्भवादिति तन्न । बौद्धप्रवेश-
प्रसङ्गेन पाणिनेर्बौद्धत्वापत्त्या तच्छास्त्रस्यास्तिकानामनुपादेयत्वापत्तेः । नैयायि-
कादीनां मतेऽवयवस्योपचयापचये शरीरस्योत्पादविनाशयोरङ्गीकारेऽपि प्रति-
क्षणं तदङ्गीकारे मानाभावः । कारणसामग्यपेक्षणात् । यदा किञ्चित्कालं
सामग्री नास्ति तदानीमुत्पादविनाशयोरभावात्तत्कालोच्चरितानां सावर्ण्यार्थमारो-
पस्यावश्यकत्वात् । अत एव तृप्तिह्रस्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वं न
स्यादित्याशङ्क्य कल्पान्तरीयव्यक्तिमादाय परिहारस्तेषां सङ्गच्छते । अन्यथे-
दानीमेव व्यक्तिभेदसत्त्वात्कल्पान्तरानुधानं, व्यर्थमेव स्यात् । किञ्च जन्य-
द्रव्यस्य गुणादिराहित्यप्रसङ्गः । सर्वेषामप्याद्यधक्षणावच्छिन्नत्वात् । द्रव्याणां
क्षणीकत्वे यावद्भव्यभाविनी जातिरिति कल्पे युवत्वादीनां जातित्वाभावकथनं
कथं सङ्गच्छेतेति दिक् । स्वसिद्धान्तरीत्याह । वस्तुत इति । वैयाकरणानां
मीमांसकानुयायितया तन्मते सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वात् । तदनङ्गीकारेपि
नजिवयुक्तन्यायेऽन्यसदृशेऽनुक्त्या तद्रतभूयोधर्मवत्त्वमात्रं सादृश्यं ग्राह्यम् । अत
एव सादृश्यमूलकेष्वनन्वयालङ्कारगणनमालङ्कारिकाणां सङ्गच्छत इति दिक् ।
ननु तादात्म्यसम्बन्धेन जनकत्वं तत्तत्स्थानभागस्थापीति तेषामप्यास्यशब्देन
ग्रहणे उदात्तानुदात्तयोः परस्परं सावर्ण्यानुपपत्तिरत आह । शिक्षायाभि-
त्यादि । तथाच तत्प्रामाण्यात्कण्टत्वादिकमेव स्थानतावच्छेदकं सावर्ण्यप्रयोजकं

तद्वयं येन यदीयेनैतद्द्रव्येन तुल्यमित्यर्थः । “यजुष्येकेषाम्” इति निर्देशाद्यावदास्यभवतुल्यत्वं ग्राह्यम् । अत एवैचोः सावर्ण्यमा-
शङ्क्य “नैतौ तुल्यस्थानौ” इति भाष्ये समाहितम् । अत एव
चलयोर्न सावर्ण्यम् । तेन तद्वानासामित्यादौ “तोर्लि” इति न ।
अत एत प्रयत्नशब्देन यत्नमात्रग्रहणमिति पक्षे यतिकश्चित्प्रयत्न-
स्वीकार्यमिति भावः । नन्वयं प्रयासो वृथैव । प्रयत्नशब्देन यत्नमात्रग्रहणमिति पक्षे
यतिकश्चित्प्रयत्नभेदेऽपि सावर्ण्यमिति वयतिकश्चित्स्थानभेदेऽपि सावर्ण्यमिति वक्तुं
शक्यत्वात् । नचात्र मानाभावः, स्वरितस्य तुल्यशब्दाकारस्यानुदात्तेनास्यशब्दा-
कारेण दीर्घदर्शनस्यैव मानत्वादित्यत आह । यजुष्येकेषामित्यादि । तत्रा-
भाष्याद्यावदास्यभवतुल्यत्वस्य ग्राह्यतयोदात्तादीनां भागाग्रहणादेव सावर्ण्यमुप-
पादनीयमिति भावः । निर्देशादिति । विद्वत्त्वव्याप्यानां सावर्ण्यानुपयुक्त-
त्वमिति सूत्ररीत्येदम् । यावदास्येति । तत्त्वञ्च स्वस्थानान्यूनानतिरिक्तस्थान-
कत्वम् । विद्वत्त्वव्याप्यानामपि सावर्ण्योपयोगित्वमिति भाष्यरीत्यापि याव-
दास्यभवतौल्यग्रहणे प्रमाणं दर्शयति । अत एवैचोरिति । ऐकारौकारावि-
त्यर्थः । ऐकारौकारयोर्मिथ इतिमद्वोक्तं प्रमादपतितम् । एवमक्षु यावदास्यतौल्य-
ग्रहणे प्रमाणमुपन्यस्य हलव्यपि फलमुखेन तदर्शयति । अत एवेति । यजु
प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावाद्यजुष्येकेषामिति निर्देशो न ज्ञापक इत्यस्त्वेराह तद्वान-
तितीति, तच्च । भाष्यमतेऽग्रहणाभावेन लकारेण वकाराग्रहणानिर्देशोपपत्तेः ।
सूत्रमते पूर्वनिर्देशस्यापि ज्ञापकत्वसम्भवेनारुचयेणात् । वलयोरिति ।
अत एव यं लोकमित्यत्र परसवर्णः पर्यायेण वकारो न, दिदेविषतीत्यत्र रलो
न्युपधादिति किञ्च न । एवञ्च वलयस्याहारात्पृथग्रत्वाहाराऽप्यत्र मानं
बोध्यम् । ननु भाष्यमतेऽग्रहणाभावाज्जातिपक्षेणैव सर्वर्णग्रहणस्य वाच्यतया
वकारे लत्वजातेरमावादेव निर्देशोपपत्तिरित्यतो मानान्तरमाह । अत एवेति ।

‘भेदे यतिकश्चित्प्रयत्नैक्यमादाय सर्वर्णसञ्ज्ञेत्यर्थो’ इति सर्वर्णो’
इति सर्वर्णग्रहणेन ज्ञापकेन साधितो भाष्ये । तेन स्थानांशे याव-
त्स्थानसाम्ये इत्येव स्वरासिकोऽर्थ इति प्रतीयते । न च यावदास्य-
भवतुल्यत्वविवक्षणे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थम् । प्रयत्नस्याप्यास्यभवत्वा-
दिति वाच्यम् । ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः । तयोर्जनकानामास्य-
भवानां वायुसंयोगानामतुल्यत्वात् । तस्मादास्यभवानां कण्ठादीना-
मेव ग्रहणमिति बोधनाय तत्सार्थक्यात् । आस्येति किम् । तर्ह्य ।
झरो झरीति लोपो मा भूत् । प्रयत्नेति किम् । वाक्येति ।
भाष्य इति । यदिहि यत्र सर्वं समानं, तत्र स्यात्सर्वर्णसंज्ञावचनमनर्थकं
स्यादिति भाष्यइत्यर्थः । भाष्ये सर्वर्णसंज्ञावचनमित्यस्य झरो झरीत्यत्र सर्वर्ण-
पदोच्चारणमित्यर्थः । भेदशब्दस्य प्रयत्नभेद इत्यर्थः । पूर्वोत्तरभाष्याभ्यामप्यमेवार्थ
इति स्पष्टं प्रतीयते तद्विदम् । यत्तु भाष्य इत्यस्य प्रदीप इत्यर्थं व्याख्याय भाष्ये
तु भेदाधिष्ठाना हि सर्वर्णसंज्ञेत्यादिना तुल्यस्यास्यसूत्रस्यैव ज्ञापकत्वमुक्तमिति
प्रकाशकृतोक्तम् । तच्च । सूत्रस्याणुदिदकस्सवर्ण इकोऽसवर्ण इत्याद्यर्थ-
भावश्चकत्वात्पूर्वोत्तरभाष्यस्वारास्यमङ्गापत्तेश्च । स्पष्टं चेदं तत्रैवोद्यते ।
प्रतीयत इति । यतिकश्चित्त्वलाभस्य प्रयत्नाविशेषाधीनत्वोक्त्या यावत्त्व-
लाभस्स्वारासिक इति भावः । ह्रस्वदीर्घयोरिति । अत्राचार्यस्य ग्रन्थस्य
मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकान्तिवत्पुनरग्रन्थेन विरोधश्शङ्कितः । प्रका-
शकारोऽपि तानेवानुससार । वायुसंयोगानामास्यभवत्त्वकथनाद्वायुजनक-
यत्नस्य तत्र बाह्यत्वकथनादियं शङ्का तेषां कथमुत्पद्येति त एव प्रष्टव्याः ।
आस्येति किमिति । ऋत्वर्णयोस्सावर्ण्यवचनान्निवृत्त्यर्थानां न सर्वर्ण-
संज्ञेति वक्तुं शक्यमिति प्रश्नः । तर्सेति । ज्ञापकेन वचनप्रत्याख्यानमयुक्तम् ।
किञ्च ज्ञापकमज्जिष्यकमेव स्यादित्युत्तरम् । प्रयत्नेति किमिति । आस्य-

प्रेति किम् । शचयोः श्वासाघोषविवारख्यबाह्यप्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात् ॥

कस्य किं स्थनामित्याशङ्क्यामाह । अकुहेति । यद्यपि सर्ववर्णोच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे

शब्देन तेषामपि ग्रहणसंभव इति प्रश्नः । वाक्श्रोतन्तीति । वायुसंयोगानां व्यावृत्तये तादात्म्येन जनकानामेव तत्र ग्रहणस्य वक्तव्यतया प्रयत्नस्यापि वायुसंयोगवदवच्छेदकतासम्बन्धेनैव जनकत्वान्न तेन तद्ग्रहणं सम्भवतीत्युत्तरम् । प्रेति किमिति । इति न वाच्यमिति शेषः । दोषादिति पञ्चम्यन्तानुरोधेन । प्रथमान्तपाठे तु यथाश्रुतमेव । केचित्त्वात्यशब्देनास्यभवत्वव्याप्यजातिविशेषवद्वाच्यौल्यं विवक्षितमिति साहचर्याधानशब्देनापि यत्नत्वव्याप्यजातिविशेषवद्वाच्यौल्यविवक्षणेनादोषात् स्पष्टार्थं प्रोपादानमित्याहुः । अत्रदं वक्तव्यम् । आस्यभवत्वव्याप्यजातिः स्थानत्वमिति तद्वद्वाच्यौल्यमित्युक्तौ यावत्स्थानमित्यर्थो लभ्यते, तद्वद्यत्नत्वव्याप्यजातिः का विवक्षिता । यद्याभ्यन्तरत्वं बाह्यत्वं तदा यावद्यत्नसाम्यमायातीति झरो झरीत्यत्र सर्ववर्णग्रहणवैयर्थ्यम् । उत्तमभनमित्यादौ थलोपानापत्तिश्च । यदि यत्नत्वव्याप्यव्यक्तिचिज्जातिविशेषवद्वाच्यौल्यं विवक्षितं तदा शब्दयोष्वठयोः सथयोश्च परस्परं सर्ववर्णसंज्ञापत्तौ मधुलिदस्थानमित्यादौ बाह्यसाम्येन लोपापत्तिरित्यादिविकल्पभेदेषु दोषास्त्वयमूहनीयाः । दोषादिति । झरो झयि सर्ववर्णं झरो झरि सर्ववर्णं, इति न्यासो न शक्यः । निस्वेत्यत्र लोपानापत्तेः । आद्ये सकारस्य झत्वाभावात् । अन्ये वर्गीयत्वाभावात् । वर्गसंज्ञायाः स्पष्टेभ्येव स्पर्शानामानुपूर्व्येण पञ्च पञ्च वर्गा इति प्रातिशाल्ये विधानात् । कण्ठव्यापार आवश्यक इति । तथा च कण्ठस्थानकत्वमायातीति भावः । ताल्वादि-

ताल्वादिव्यापारोऽपि, तथा अकारादीनामुच्चारणे तु नेति भावः । कचयोस्तु न सावर्ण्यम् । यावत्स्थानसाम्याभावात् । भिन्नस्थानकथनवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्र कण्ठपदं कण्ठस्थानतत्समीपजिह्वामूलस्थानोभयपरम् । तेन कण्ठ्यावहौ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः इति शिक्षया

व्यापारोऽपीति । यथेकारादीनां सवर्णसंज्ञोपयोगि स्थानान्तरं न तथा अकारादीनामिति तेषां संज्ञोपयोगि स्थानं कण्ठ एवेति भावः । यत्तु वस्तुतस्त्विदमयुक्तम् । मूर्धन्यभिहतो वायुः प्रत्यावृत्तस्सन् यं देशमभिहत्य वर्णमभिव्यञ्जयति स एव तत्स्थानं, न तु तत्तद्वर्णाभिव्यञ्जकव्यापारवान् । वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारेणेण स्थानत्वव्यवहारोपपादकवक्ष्यमाणग्रन्थविरोधात् । उरोमूर्धादिव्यापाराणां यावद्वर्णाभिव्यक्तावावश्यकत्वेन तत्तत्स्थानकत्वस्याप्यापत्तेश्च । तथा च शङ्कासमाधानयोर्निर्दलत्वादिति प्रकाशकृतोक्तम्, तन्न । उरोमूर्धादीनां स्थानत्वस्येष्टत्वात् । न च तदादाय सावर्ण्यभङ्गः । तेषामास्यबहिर्भावात् । अत एव कण्ठयोस्सावर्ण्यं नासिकाया आस्यबाह्यत्वेन साध्यते । नाभिप्रदेशेऽपि रितवायोर्मूर्धन्यभिघातस्य त्वयाप्यङ्गीकृतत्वेन वर्णजनकवायुसंयोगाधारत्वरूपस्थानत्वस्य तवापि गले पतितत्वादिति दिक् ॥ ननु सर्वेषां कण्ठस्थानकत्वे कचयोस्सावर्ण्याभावेपि सूत्ररीत्या इकारैकारयोस्सावर्ण्यं दुर्वारमित्यतः न्याय्यसमाधिमाह । भिन्नस्थानेति । तथाच शिक्षायामुक्तमेव स्थानादिकं सावर्ण्योपयोगि, न तु वस्तुतस्सदिति भावः । अत एवाकारस्य विवृततरत्वं न सावर्ण्योपयुक्तमिति वक्ष्यति । यजुष्येकषामिति निर्देशोऽप्यत्र मानम् । आस्यग्रहणमत्र मानमिति तु न सम्यक् । कचयोस्सावर्ण्यवारणार्थं तत्सार्थक्यात् । ननु कवर्गस्य शिक्षायां जिह्वामूलकत्वकथनादकुहेत्यसङ्गतमत आह । अत्र कण्ठेति । एवं च वृत्त्यादावपि कण्ठपदस्य लक्षणा आश्रयणीयेति भावः । उभयपरमिति । यत्तु अन्यतरपरमिति वक्तुं

न विरोधः । जिह्वामूलीयपदस्य च वर्णविशेषे रूढिरिति न व्य-
हारातिप्रसङ्गः । अत एवायोगवाहेषु जिह्वामूलीयगणनं भाष्ये ।
तत्तद्वर्णोत्पत्तेः प्राक् तत्तत्स्थानादौ जिह्वास्पृश्यानुभवेन तत्तद्वर्णानां
तत्तत्स्थानत्वनिर्णयेऽप्यङ्गुहेत्यादिकथनं साधारणधर्मबोधनायानुवा-
दकम् । न त्वेतदेव कण्ठादिस्थानविधायकमिति श्रमितव्यम् ।
विसर्जनीयपदेनात्र साहचर्यादिकाराश्वयस्य ग्रहणम् । अत एव
“अयोगवाहा विज्ञेया आप्रयस्थानभागिनः” इति शिक्षया न
विरोधः । दन्ता इति । दन्तसंयुक्तदेशा इत्यर्थः । अतो भग्नदन्त-
स्याप्युच्चारणं भवत्येव । उश्च पश्च ध्मायेते अनेन तत्र भव इति
योगेनोपध्मानीयस्यौष्ठ्यत्वमित्याह । उपोपेति । रूढत्वाच्च न व्य-

युक्तमिति तत्र । तथोक्तावपि पर्यायेण तत्तत्स्थानकत्ववारणाय यथायोगमिति
त्वयापि वक्तव्यत्वेन प्रकृतेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । पदस्य चेति ।
चस्त्वर्थः । रूढिरिति । योगरूढिरित्यर्थः । ननु तत्तत्स्थानविधानात्पूर्वं
सवर्णाप्रसिद्ध्या ग्राहकशास्त्रबोधाभावेनात्र वर्णग्रहणं न स्यादित्यत आह-
वर्णोत्पत्तेरिति । साहचर्यादिति । अकारसमभिव्यहारादित्यर्थः ।
दन्तसंयुक्तेति । अत एव दन्त्योष्ठ्य इति शिक्षायां शरीरावयवनिबन्धनय-
त्तिशब्दिः, अन्यथा कारकशेखरोक्तदिशा दन्तानां संयुक्तद्रव्यत्वेनानवयवत्वात्-
दसङ्गतिस्पष्टैव । जहत्स्वार्था तु तत्रैवेति न्यायानुरोधादाह । उश्च पश्चेति ।
ननु ज्वां नासिकास्वानकत्वे परस्परं सावर्ण्यादिरि नमतीत्यादौ पर्यायेण
जादिरपि स्यात् । अथवा तत्रानुस्वारस्य अयोगवाहानामाश्वयस्थानमाक्-
त्वेन तालस्थानकत्वाद् अकार एव स्यात् । अथवा एषां नासिकातिरिक्त
स्थानाभावे नासिका आस्थवाह्येति मते सावर्ण्याप्युक्तस्थानाभावेन कादिभि-

हारातिप्रसङ्गः । नासिका चेति । चेन स्वस्ववर्णानुकूलं तालवादि
गृह्यते । अत एवैषां प्रातिशाख्ये नासिकायां भव इत्यर्थकनासि-
क्यशब्देन व्यवहारः । यत्तु-

अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमिष्यते ।

इति शिक्षोक्तेरिषां नासिका करणम् । किञ्च स्थानत्वे कङ्कयोः
सावर्ण्यानापत्तिः, यावत्स्थानैक्याभावात् । यत्किञ्चित्स्थानैक्येन
तत्त्वे तु प्रथममपि परस्परं सावर्ण्यापत्तिरिति । तत्र । कण्ठादीनामपि
करणत्वस्यैव “अस्यन्त्यनेन वर्णान्” इति भाष्यात्प्रतीतिः । स्थानत्व-
व्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकतात्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे

स्सावर्ण्याभावे क्वादिशब्दैस्तेषां ग्रहणं न स्यादत आह । चेन स्वेति । एषां
नासिका करणं, न तु स्थानमिति मतं निराचिकीर्तुरेषां नासिकास्थानकत्वं
प्रमाणेन द्रव्यति । अत एवेति । नासिकायास्थानत्वे कङ्कयोस्सावर्ण्यानुप-
पत्तिरतः नासिका न स्थानमिति मतमनूय निराचये । यत्चित्त्यादिना ।
शिक्षोक्तेरिति । स्थानकथनावसरे आदीनामनुपादनादिति भावः । करणमिति ।
करणत्वविरुद्धं स्थानत्वमिति भावः । प्रतीतिरिति । तथाच करणत्वं न स्थान-
त्वविषयकमिति भावः । ननु कथं करणेषु स्थानत्वव्यवहार इत्यत आह ।
व्यवहाररस्त्विति । वर्णजनकेति । वर्णाभिव्यक्तिजनकेत्यर्थः । वायुसंयो-
गाधारे इति । वायुसंयोगानुयोगिनीत्यर्थः । स्पष्टं चेदमुद्यते । तेन वायोस्सं-
योगाधारत्वेऽपि न वायुसंयोगानुयोगित्वमिति न वायोस्थानत्वप्रसङ्ग इति
भावः । एतेन वर्णाभिव्यक्त्यवच्छेदकत्वावच्छिन्नवायुसंयोगाधारताश्रये इत्यर्थः ।
तेन वायोनिर्मुक्ताधारत्वाभावाच्च स्थानत्वव्यवहार इति महुत्कं, वस्तुतस्तु
कण्ठाध्ववच्छेदेन वर्णानामभिव्यक्त्या अवच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नाया मुख्या-

वर्णाधारत्वाऽऽरोपेण । तत्तत्स्थानजिह्वाग्रादिसंबन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादौ तत्संबन्धजनकप्रथमविशेषे स्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः । वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभावी सावर्ण्यानुपयुक्त आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तश्च कण्ठ विवरादिनिष्ठविकासदेरास्यबहिर्देशाधिच्छिन्नकार्यस्य जनको यत्नो गुणशब्देनोच्यते । अकारादिनिष्ठानुनासिक्यस्य धाराताया एव सम्भवात् नारोपस्योपयोगः । किञ्चैवमारोपे सति संयोगाधारे वायावपि वर्णाधारत्वारोपेण तस्यापि स्थानतापत्तिरिति प्रकाशकृतोक्तं चापास्तम् । कण्ठादीनां वर्णाभिव्यक्त्यवच्छेदकत्वेऽपि वर्णविच्छेदकत्वाभावात् । अभिव्यक्त्याधारे वर्णाधारत्वमित्यारोपस्य तस्यापि गलेपितत्वात् । अवच्छेदकत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधारताया अप्रसिद्धेऽपि । भाष्ये देशपदेन स्थानानां व्यववहारात् स्थानशब्दस्याधिकरणल्युङन्ततया योगरूढेद्योते दर्शितत्वेन च तत्राधारता सम्बद्धतारूपेति वक्तुमशक्यत्वेन तदुक्तार्थस्य यथाकथंचिदपि निर्वोदुमशक्यत्वाच्चेति दिक् । नासिकायाः करणत्वप्रातिपादनमपि न सङ्गतम्, शास्त्रे करणत्वव्यवहारस्यान्यादृशत्वादित्यभिप्रेत्याह । तत्तत्स्थाने इति । एवं च तत्तत् स्थानानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगिनि तत्सम्बन्धजनके च करणत्वव्यवहारो, न तत्तत्स्थानेष्विति नासिकायाः करणत्वव्यवहारस्त्वत्कृतोऽसङ्गत एवेति भावः । एतेनास्य प्रासङ्गिकत्वोक्तिः प्रकाशकृतः परास्ता । जिह्वाग्रादीनां करणत्वव्यवहारः व्योर्लघुप्रयत्नतर इत्यत्र जिह्वाग्राप्रेत्यादिना प्रदर्शयिष्यते । यत्तु जिह्वादाविति स्पृष्टत्वान्वयि वृत्तित्वं सप्तमर्थ इति प्रकाशकृतः, तन्न । स्पृष्टतादौ चेति चशब्दस्य नैरर्थक्यापातात् । जिह्वाग्रादौ तद्व्यवहारः प्रातिशाल्ये व्योर्लघुप्रलतर इत्यत्र च बोध्य इति स्वोक्तिविरोधाच्च । नासिकायाः स्थानत्वे प्रसक्तं कडयोस्सान्वर्ण्यभावं गुणत्वव्यवस्थापनेन परिजिहीर्षु गुणत्वव्यवहारप्रयोजकं धर्मं प्रदर्शयति । वर्णाभीति । ननु वृद्धिरादैजिति सूत्रस्थदृष्टान्तभाष्याद् गुणशब्दो

“भेदकत्वादुणस्य” इत्यादौ गुणत्वेन व्यवहारस्तु कण्ठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगोत्पत्तेषु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्मोत्पत्त्या । एवञ्च नासिकायास्तत्र गुणजनकत्वादनुनासिकाकारादीनां नासिकास्थानं नोक्तं मूले । “एकोऽयमात्मोदकज्ञाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णम्” इति दृष्टान्तपरभाष्येण तथैव प्रतीतेः । आत्माऽत्र द्रव्यम् । उदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारस्तु सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वरूपसादृश्येनेति बोध्यम् । डादीनान्तु तदुणरहितस्वरूपानुपलम्भेन उभयावच्छेदेन धर्मवाचीति लभ्यत इतीदमसङ्गतमित्याशङ्क्य गुणशब्दस्य नानार्थकत्वान्न दोष इत्याह । अकारादीति । अत एव व्यवहारस्त्विति भेदकतु-शब्दोपादानम् । उत्पत्तेरिति । गुणं प्रति द्रव्यस्य कारणत्वानुरोधेन पूर्वमुत्पत्तिरङ्गीकार्येति भावः । अकारादेर्द्रव्यत्वेन वैचारिकरणसमयसिद्धम् । ननु तर्हि उदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारोऽनुपपन्नः, स्वाश्रयवर्णजनकस्थानविशेषावच्छिन्नवायुसंयोगातिरिक्तस्य तज्जनने अनुपयोगादित्यत आह । उदात्तत्वादीनामिति । न चोदात्तत्वाद्यंशे दृष्टान्तभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । तस्यानुनासिक्यांशविषयकतया कथञ्चिद्योजनीयत्वात् । रूपसादृश्येनेति । एवं चात्र गुणत्वं सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वरूपम् । पूर्वोक्तगुणस्वरूपे आद्यविशेषणस्य स्वरूपभेदाय अन्त्यविशेषणस्य बाह्यत्वप्रदर्शनाय चोपादानमिति भावः । ननु डादावपि तत्तत्स्थानानावच्छिन्नवायुसंयोगेन स्वरूपोत्पत्तौ नासावच्छिन्नवायुसंयोगेनानुनासिक्यमुत्पद्यत इति तत्राप्यकारादिव्यासिका न स्थानमत आह । डादीनामिति ।

तदुणरहितस्वरूपानुपलम्भेनेति । यत्तु यथा वृतीयास्तथा पञ्चमाऽनुनासिक्यमेवामधिको गुण इति भाष्येण तदुणरहितानां पूर्वमुपलम्भे पश्चा-

वायुसंयोगोत्तरमेव स्वरूपोत्पत्त्या विनिगमनाविरहेणोभयोः स्थान-
त्वम् । अनुस्वारयमानाञ्चेति शिक्षायां चेन डादीनामपि सङ्ग्रह इति
युक्तम् । अत एव कण्व्योऽकार इत्याद्युक्तत्वा “नासिक्यान्नासिक्य-
दानुनासिक्योत्पत्तेर्लाभादकारादिवत् डादीनामपि नासिका न स्थानमिति तत्र ।
एवं सति सानुनासिकाकारादिवद्वर्णसमाप्ताये डादेरवकत्वव्यत्वापत्तेः । तत्स्थाने
निरनुनासिकानां वर्णविशेषाणां वक्तव्यत्वापत्तेश्चेति प्रकाशकत्वं तत्र । तदुत्तरहिता
गकारादय एवेति यचुकाराणांमाशयेन निरनुनासिकानां तेषामुक्तत्वात् ।
आनुनासिक्यविशिष्टानामेव तत्कार्यं यथा स्यान्निरनुनासिकानां भाष्यद्वयेवं
लाभार्थं डादीनां वक्तव्यत्वाच्च । अत एव शब्देन्दुचन्द्रिकायां निरनुनासिक-
गकाराद्युपलम्भादित्युक्तम् ॥

वस्तुतस्तु यत्तत्त्वादिग्रन्थोऽप्यसङ्गत एव । यथा तृतीया इति
भाष्यस्य तृतीयवृत्तिबाह्यप्रयत्नेभ्योऽधिकोऽयमानुनासिक्यधर्मो डादीनामित्येव
तत्पर्यं, न तु तद्वहिता गादय इत्यत्र । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानं सन्ति हि
आस्याद् बाह्याः प्रयत्नाः ते हापिता भवन्ति के पुनस्ते इति बाह्यप्रयत्नाना-
मेवोपक्रमात् उत्त्वगतत्वादितोभेदाद्गादय एवानुनासिक्यविशिष्टा डादय इति
वक्तुमशक्यत्वात् । न च उत्त्वं गत्वव्याप्या जातिः, यथानुनासिकाकारत्वमत्व-
व्याप्यमिति वाच्यम् । तथा सति ग्रन्थाहारेषु जातिपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वेन
व्याप्यजातिनिर्देशाद्यम्भमादिप्रत्याहारकार्याणां गकारादावप्रवृत्तावपि व्याप-
कजातिनिर्देशात् झशादिप्रयुक्तकार्याणां डादावापत्त्या वक्षतीत्यादौ नकारस्य
झरत्वे जरत्वापत्तेर्द्वारत्वादिति दिक् ॥

ननु नासिकायाः स्थानत्वाङ्गीकारे शिक्षायां तदनुकल्या न्यूनता स्यात् ।
कण्व्योस्सावर्ण्यानापत्तिश्चेत्याशङ्क्याधं निराकुरुते । चेन डादीनामपीति ।
चशब्दस्यानुक्तमुच्चायकत्वं प्रातिशब्दसंवादाद् द्रढयति । अत एवेति । ननु

यमानुस्वारानिति स्थानानि” इत्युक्तं प्रातिशाख्ये । नासिक्या
ङ्ग्रणनमा इति तद्व्याख्यातारः । कण्व्योः सावर्ण्यान्तु भवत्येव ।
“आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नम्” इति वार्तिके किमास्योपादाने प्रयो-
जनमिति प्रश्ने प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमित्युक्तत्वा तद्व्यावर्त्यत्वेन
बाह्यप्रयत्नात् प्रदर्श्य “यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा अनुनासिक्यमेषा-
माधिको गुण” इति भाष्येण तस्य बाह्यप्रयत्नत्वोक्त्याऽत्र सूत्रे
नासिकाया आस्यशब्देन, तत्रत्यप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहण-
ततोपि नासिकस्थानत्वं न लब्धमित्यत आह । इति स्थानानीति । एवं च
कण्व्यावहाविति स्थानोपक्रमादितिस्थानानात्पुसंहारान्मध्ये नासिका स्थानमिति
स्पष्टं लभ्यत इति भावः । ननु नासिकायास्थानत्वे लब्धेऽपि तच्च डादीनामेवेति
कथमित्यत आह । नासिक्या इति । द्वितीयं निराकुरुते । कण्व्योस्त्विति ।
अग्रहणबोधनादिति ॥

ननु किमास्योपादाने प्रयोजनं प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति भाष्येणस्य-
विशेषणव्यावर्त्यस्थानानां सवर्णसंज्ञोपयोगिनामभावो ध्वनितः । नासिकाया
आस्यबाह्यत्वे तद्व्यावर्तकतया देशविशेषणमप्यास्यग्रहणं स्यादिति प्रयत्नमात्र-
विशेषणत्वकथनासङ्गतेर्नासिकाप्यास्यान्तर्गतित्ववक्ष्यमङ्गीकरणियम् । स्पष्टं चेद्
कैयटे । एवं च नासिकायास्थानत्वे आस्यशब्देन ग्रहणाद्यावदास्यतौल्याभावा-
त्कण्व्योस्सावर्ण्यं दुर्निरूपमेवेति कथमास्यशब्देन नासिकाया अग्रहणमिति चेन्न ।
नासिकास्थानभेदेन कण्व्योस्सावर्ण्याभावे तत्रत्यप्रयत्नस्य बाह्यत्वोक्तैर्नेष्यत्वेन
तत्सामर्थ्यान्नासिकाया आस्यशब्देनाग्रहणमित्यपूर्वतया स्वीकार्यमित्याशयादिति
केचित् ॥

वस्तुतस्तु काकलकाधस्तादुपजतस्थानमवर्णस्येयमिप्रप्रायकेण एवमप्यवर्ण-
स्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति बाह्यत्वात् स्यात् स्थानमवर्णस्येति तदुत्तरभाव्येण स्थानेऽपि

बोधनात् । नासिका आस्यबाह्योति वदतां मते तद्ग्रहणाभावाच्च ।

आस्यविशेषणताया अङ्गीकारलाभान्नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वेऽपि मुखनासिकेति सूत्रे नासिकातिरिक्तावयवमुखस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यदत्ताप्यास्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणमित्युद्योतोक्तरीत्या कडयोस्सावर्ण्यं सुवचमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वे अयं प्रयासस्तदेव न । तथाहि मुखनासिकेति सूत्रे मुखं च नासिका चेति मुखद्वितीया नासिकेति विग्रहप्रदर्शनेन नासिकाया आस्यानवयवत्वं बोध्यते । न ह्यवयवावयविनोरेवं व्यवहारो दृष्टचरः । सहस्त इत्यादौ विद्यमानवाची सहशब्दः, अत एव नासिकाग्रहणाभावे कचटतपानाभावे प्रसज्येतेत्यत्र एव शब्दः सङ्गच्छते । अन्यथा ङादीनामपि मुखवचनत्वाविशेषाच्चदसङ्गतिः स्पष्टैव । प्रासादवासिन्यायोप्यत्राकुलः । किमास्योपादाने प्रयोजनमिति भाष्यमपि नान्तर्गतत्वसाधकम् । अनवधारणगर्भे तुल्यावयवस्यप्रयत्नाविति समासे नासिकाया आस्योपादानव्यावर्त्यत्वाभाव इत्येव भाष्याशयात् । अत एव नासिकाव्यावृत्त्यर्थं देशविशेषणमप्यावश्यकमास्योपादनमित्याशयकं एवमप्यवर्णस्येत्यादि तदुचरभाष्यं स्वरसतस्सङ्गच्छते । स्पष्टं चेदं सर्वं मुद्योते ॥

एवं च नासिकायाः स्थानत्वेऽपि न कश्चन प्रयासः कडयोस्सावर्ण्ये इत्याशयेनाह । नासिका आस्येत्यादि । वदतामिति । बहुवचनेनास्यैव युक्तत्वं सूचितम् ॥

यच्चाचार्याः मुखनासिकावचन इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां नासिकाया आस्यबाह्यत्वमुपपाद्य तद्भाष्यकैयटबलादनुनासिकाकारादीनां ङादीनां चोभयावच्छिन्नवायुसंयोगेनैव स्वरूपोत्पत्तिः । आनुनासिक्यमुभयेषां धर्मः । गुणशब्दस्तु धर्मपर एव, लोकप्रासिद्धः । एकोऽयमात्मोदकं नामेति भाष्यस्वरस्यादपि धर्मपरत्वमेव । सावर्ण्यनुपयुक्तत्वं न गुणशब्दार्थः । मानाभावात् । आन्तरतम्यपरीक्षोपयोगि

अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्य—

अमोऽनुनासिका न हौ नादिनो ह्रस्वः स्मृताः ।
ईषन्नादा यणश्चैव श्वासिनस्तु स्वप्नादयः ॥

त्वविशेषणवैयर्थ्यं च । स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यत्र प्रमाणोपादानं ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन । सानुनासिकनिरनुनासिकाकारयोस्सावर्ण्यं तु पाणिनीयशिक्षोक्तस्थानानामेव सावर्ण्योपयोगित्वमिति स्वीकारेण सिद्ध्यति । अनुस्वारयमानां चेति शिक्षायां चशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमः । नासिकैव स्थानमित्यर्थः । तेन ङादीनां नासिकास्थानस्य पाणिनीयशिक्षानुक्तत्वाच्च तत् सावर्ण्यविषयकं, शिक्षान्तरोक्तं तु न सावर्ण्यव्यवस्थापकमाकारस्य विवृततरत्वादित्याहुः, तन्न । अनुनासिकाकारस्याप्युभयावच्छिन्नवायुसंयोगेन स्वरूपोत्पत्तौ सामग्रीवैलक्षण्येन कडयोरिव स्वरूपभेदापत्त्या गुणभेदकत्वपक्षेऽपि निरनुनासिकैस्सानुनासिकग्रहणानापत्त्या वृद्धिस्त्रस्थभाष्यविरोधात् । स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे उद्योते । एतेनानुनासिकाकारादीनां नासिका स्थानमेव । तद्ग्राहितस्वरूपोपलम्भे मानाभावात् । यश्च तद्ग्राहितश्चुद्ध उपलभ्यते स त्वतिरिक्त एवेति हर्युक्तमपास्तम् । चशब्दस्यावधारणपरत्वं च न सम्यक् । तत्तत्स्थानानां शिक्षाकारानुभवगम्यत्वेन अन्यस्थानानामप्रसक्त्याऽवधारणार्थस्य वैयर्थ्यात् । भिन्नक्रमत्वमप्यगतिकगतिभूतम् । एवं च शिक्षायां नासिकास्थानस्य ङादीनामुक्तत्वेन त्वदुत्तरीतिर्न कडयोस्सावर्ण्यसमर्थयितुमीष्टे इत्यलं बहुना । यत्तु कौस्तुभे कडयोस्सावर्ण्यार्थं यावत्स्थानसाम्यं न विवक्षितम्, अकारेकारादेरेकारादिना सावर्ण्याभावस्तु प्रयत्नभेदादेवेत्युक्तम् । तत्तु सूत्रमते अकारादेरेकारादिना सावर्ण्याभावानुपपादनाद् भाष्यमतेपि वलयोस्तदनुपपादनादुपेक्ष्यम् । एतत्सर्वं तत्तद्ग्रन्थविचारणचतुरा विभावयन्तु ॥

ङकाराद्यानुनासिक्यस्य बाह्यप्रयत्नत्वे शिक्षाकारसम्मतिमप्याह । अत

ईषच्छासांश्चरो विद्यादित्युक्तं शिक्षयाम् ।

नादेति संचारघोषयोरुपलक्षणं, भ्वासेति विवाराघोषयोः, न हविस्तुपलक्षणम् ऐचः सर्वस्य प्लुतलकारस्य च अनुनासिक-स्यादर्शनादित्यलम् । एदैतोरित्यादौ लोकादनुभवसिद्धार्थानुवादके तपरशास्त्राप्रवृत्त्या प्लुतानामपि तत्स्थानत्वं बोध्यम् । तथा च पाणिनीयाशिक्षा—

कण्ठ्यावहविचुपशास्त्रालव्या ओष्ठजावुप् ।

स्युर्मुर्धन्या ऋदुरथा दन्त्या लटुलसाः स्मृताः ॥

एवेति । ऐचस्सर्वस्येति । एच इति त्वप्रपाठः । हसे इत्यादाविकारादेरानु-नासिकप्रदर्शनात् । यत्तु एच इतिपाठं मत्वा परिनिष्ठित इति शेषपूर्णेन हसे इति प्रक्रियायां सत्त्वेऽपि न क्षतिः । अतएवाददर्शनादित्युक्तमित्याहुः । तत्र । हसे इत्यादेरपरिनिष्ठितत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । हस्यलकारस्यापि गमलादावेव दर्शनादुत्तरत्र ऋकारे प्लुतिशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च । सर्वस्येति प्रयोगभेदाभिप्रायेण । चेति । चेन दीर्घप्लुतककारमङ्गहः । स्पष्टं चेद् स्थानेऽन्तरतमस्यैव षट्षष्ठिरिति कैयटप्रतीकमादायोद्योते । ननु नौरैशब्दयोर्नशब्देन समासे ताभ्यां प्यन्ताभ्यां किपि निषक्नसंबुद्धयन्तयोः छिन्धीत्यनेन सह प्रयोगे नौछिन्धि रैछिन्धी-त्यादौ तदुपलभ्य इत्यत आह । अदर्शनादिति । एवं च तयोरनभिधानं, तत्र मानं तु उत्तरपदत्वेति वार्तिकतत्पत्याख्यानापक्षयोः फलैक्यानुरोध एवेत्याशयः । एतेन तत्रानुनासिकप्रदर्शनादिदं चिन्त्यामिति चान्द्रिकोक्तिः परास्ता । अनुवादके इति । एवं च तत्र तपरस्यप्रवृत्तावप्यनुभवेन स्थानैक्यमादायासमकालयोरपि संज्ञा स्यादेवेति फलाभावात्तदप्रयुक्तिः । अपूर्वबोधकत्वेत्वस्य सङ्कोचे तत्राप्रवृत्ति-रेव फलं स्यादिति भावः । एतेनकुहेत्यादावनुवादोऽपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराच्चिन्त्य-मिदमित्यपास्तम् । कङ्ठ्यास्त्रावर्ण्याय यत्किञ्चित्स्थानसाम्येऽपि सावर्ण्यमित्यर्थे

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठयो वः स्मृतो बुधैः ।

एषे तु कण्ठ्यालव्यावोर्ध्वौ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलश्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च ताळु च ॥

हकारं पञ्चमैर्गुक्तमन्तरस्याभिश्च संयुतम् ।

उरस्यं तं विजानीयात्कण्ठयमाहुरसंयुतम् ॥

इति । यत्तु दन्तोष्ठादि समुदितं स्थानमिति । तत्र । शिक्षायां दन्त्योष्ठयकण्ठयतालव्यावित्यादौ तत्र भव इत्यधिकारविहितयतः प्रत्येकमनुत्पत्त्यापत्तैः । दन्तोष्ठयमित्यादि त्वसङ्गतमेव । स्वाङ्गसमु-दायस्य स्वाङ्गत्वाभावाच्चच्छरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभा-

वलयोस्त्रावर्ण्यावारणाय प्राचीनोक्तमुपायमनूय खण्डयति । यत्चित्यादिना । प्रत्येकमनुत्पत्त्यापत्तेरिति । तत्तद्वर्णाधिकरणतायाः प्रत्येकमभावादिति भावः । स्वाङ्गत्वाभावाच्चदिति । वैयाकरणमते समुदायस्य प्रत्येकातिरिक्तत्वादिति भावः ॥

यत्तु ननु प्रत्येकं स्थानत्वं न युज्यते, तत्स्थानत्वं हि तज्जनकवाक्याधारत्व-मेव वाच्यम् । तथाचैकत्र वाक्याघातेनैकारादीनामपिबन्धकत्याऽपरस्यस्थानत्वा-भावप्रसङ्गात् । न चैकारैकारयोर्मध्ये भागद्वयम्, अकारस्तत्राद्यः इकारोऽन्त्यः । एवमैकारौकारयोरप्याद्योऽकारभागः, अन्त्य उकारभागः । एवं च कण्ठे वाक्या-घातेनाकारभागः ताळुनि ओष्ठे च वाक्याघातेनैकारोकारयोर्भागश्चापिबन्धज्यत इति वाच्यम् । एवं सति भिन्नवर्णत्वव्यपदेशापत्तेः । भिन्नभिन्नस्थानजन्यत्वस्यैव वर्णभेदव्यपदेशनियामकत्वादिति चेन्न । भेदाधिष्ठानवर्णद्वयोत्पत्त्यधिकरणक्षणेयो-रुत्पत्त्यनधिकरणक्षणेव्यवधानस्यैव वर्णभेदव्यपदेशनियामकत्वाभ्युपगमेन प्रकृते

वात् । एतेन दन्तोष्ठरूपमतिरिक्तं स्थानमित्यपास्ताम् । अष्टौ स्थाना-
नीति प्रतिज्ञाविरोधाच्चेति दिक् । सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणार्थबोधेऽपि
लोकं यत्प्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह । प्रयत्नो द्विधेति । क्वचिद्
यत्न इत्येव पाठः । चतुर्थेति । यत्तु—

स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।

तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥

इति शिक्षावाक्याद्विवृततरविवृततमयोः प्रतीत्या नाञ्जला-
विति सूत्रभाष्यादूष्मणामीषद्विवृतत्वस्य च प्रतीत्या चतुर्थेत्यसङ्गत-
मिति । तन्न । नाञ्जलावेति सूत्रेण विवृतत्वव्याप्यानामेवां सर्व-
ण-

भागद्वयोत्पत्त्यधिकरणयोरुत्पत्त्यनधिकरणव्यवधानशून्यत्वेन वर्णैक्यव्य-
पदेशात् । एवमेव दन्त्योष्ठशब्देऽपि पादमात्रिकं भागद्वयं कल्पनीयमिति
प्रकाशकृतोक्तम्, तन्न । एकस्यैव वायोः किञ्चिदवयवावच्छेदेन स्थानद्वयेन
संयोगद्वयस्य युगपत्सत्त्वे बाधकाभावेन संयोगद्वयस्यापि वर्णजनकत्वसत्त्वेन
तदाधारे प्रत्येकं स्थानत्वे बाधकाभावेन तत्तद्वर्णेषु भागद्वयकल्पनाया अनुप-
योगान्मानाभावाच्च । सामग्रीभेदे स्वरूपभेदस्यापरिहार्यतया विषयसत्त्वे व्य-
हारस्य विरोद्धुमशक्यत्वाच्च । उक्तालोऽजिति सूत्रव्याख्यानावसरे कृति ऋवेति
वार्तिकविधेयऋणभागयोरुत्पत्त्यनधिकरणव्यवधानस्य त्वयाङ्गीकृतत्वेन एव
मपि तत्र भिन्नवर्णत्वव्यवहारस्य तव दुष्परिहरत्वाच्चेति दिक् ॥

नाञ्जलाविति सूत्रेणेति । यत्तु वस्तुतस्तु होल्लकार इत्यत्र ईषत्सृ-
ष्टल्लकारे तोलीति वारणायेदमावश्यकमित्याचार्यास्तन्न । तावन्मात्रफलकत्वे
वार्तिकविधेययोर्विधिसूत्रे पर्युदासेनैव सिद्धिरित्याशयात् । यत्तु नाज्यणावित्वेन
सिद्धे हल्यङ्गणस्य ज्ञापकत्वमिति प्रकाशकृतोक्तं, तत्तु सूत्रेणेत्यक्षराननुगुणं

संज्ञानुपयुक्तत्वबोधनमित्याशयात् । भाष्यमते तु सन्तु सप्त
प्रयत्नाः । एवञ्चैदैतोश्च न सावर्ण्यप्रसक्तिः प्रयत्नभेदादिति बोद्धव्यम् ।
नाञ्जलाविति सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकं सत्त-
स्यैव बोधकम् । अत एव भाष्ये तन्न वक्तव्यमिति नोक्तम् ।
स्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वन्वोष्ठप्रभृतिकाकलकपर्यन्तरूपास्यान्तर्गत-
तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शोषत्स्पर्शदूरावस्थानसमीपावस्थानरूपा-
भ्यन्तरकार्यकारित्वाद्गुणोत्पत्त्यव्यवहितप्रारम्भावित्वाच्च बोद्धव्यम् ।
तन्न बहूनामेकस्थानत्वेऽपि कस्य चिदुच्चारणे सम्यक्सपर्शः कस्य
चिदीषदिति शिक्षाकारोक्तिमनुभवं चानुसृत्य विवेक्तव्यम् । प्रयत्न-
मिति नपुंसके भावे ल्युट् । प्रयत्नमित्यपपाठः । नडन्तस्य पुंस्त्वात् ।
तथा च शिक्षा—स्वराणामूष्मणाञ्चैत्याद्यनन्तरम् ॥

अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः ।

शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता इति ॥

अचोऽस्पृष्टाः, स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः । यणस्त्वीषदित्यनेन

लाववानुपहितं चेत्युपेक्ष्यम् । वस्तुतस्तु वार्तिकविधेय ल्लकार लकारयोस्सावर्ण्ये
फलाभाव इत्येवनागेशाभिप्रेतं स्फुटीकरिष्यते चेदमुपरिष्ठात् । अत एव वक्ष्यति
नाञ्जलाविति सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकं सत्तस्यैवबोधकमिति ।
अन्यथा एतदर्थं अपूर्वविधायकत्वापत्तौ तदसङ्गतिस्स्पष्टेति दिक् । प्रयत्न-
मित्यपपाठ इति । यत्तु यदि तु जानीयादिति तिङन्ताध्याहारेण द्विती-
यात्तं समर्थ्यते तदा तथैवास्त्विति, तत्तु ग्रन्थकृच्छैलीविरोधादुपेक्ष्यम् । स्पर्शा-
भावरूपविवृतत्वन्वेति । न च स्वराणामूष्मणांचैवेति स्वराणां विवृतत्वस्योक्त-
त्वेनेदं पुनरुक्तमिति वाच्यम् । तेभ्योऽपि विवृतावेडाविति वाक्यान्तरेणैवां विवृत-

तेषामीषत्सृष्टत्वमीषद्विवृतत्वञ्च बोधितम् । नेम इत्यर्थः । तेन शाला-
मीषद्विवृतत्वं यणपेक्षयाऽधिकविवृतत्वं चेति बोध्यम् । अत्र शिक्षो-
क्तव्याप्यधर्मवतां व्यापकधर्ममादाय न सावर्ण्यमिति यणां चवर्णा-
दिभिर्न सावर्ण्यम् । तेनाश्रित इत्यादौ न यादिः परसवर्णः । विवृत-
मेवेति । प्रक्रियादद्यायां विवृतत्वम्प्रतिज्ञेयमित्यर्थः । तेन दण्डाद-
कादौ दीर्घासिद्धिः । अन्यथा संवृतस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घेण-

तरत्वाद्युक्तेरन्याचामीषद्विवृतत्वमनानाधिकरणेषत्सृष्टत्वधर्मस्य प्रसक्तस्य निषे-
धमुखेन पूर्ववाक्यविहितविवृतपदार्थविवरणेन यणादिवृत्तिविवृतत्वापेक्षयाऽन्या-
दशमेव स्वरादिवृत्तिविवृतत्वमिति बोधने तात्पर्यात् । एतेनेदं चिन्त्यम्, यणामी-
षत्सृष्टत्वमीषद्विवृतत्वमित्यग्रिमग्रथविरोधात् । अभावप्रतियोगिनोरेकत्र समावे-
शासम्भवात् । तस्मादत्रासृष्टशब्देनातिरिक्तमेव विवृतत्वमुच्यत इति वक्तव्य-
मिति प्रकाशकृतोक्तमपास्तम् । अभावस्यान्याप्यवृत्तिप्रतियोगिना समावेशसम्भ-
वात् । स्पर्शस्य संयोगरूपत्वेन तस्यान्याप्यवृत्तित्वात् । अण्वृत्तिस्पर्शाभावो-
ऽन्याप्यवृत्तिरिति तस्य विवृतत्वरूपत्वे बाधकाभावात् । यत्तु अचोऽसृष्टा
इति पुनर्वचनं यणस्त्वपीपदित्यत्रैवोर्विवृततमत्वस्य पूर्वमुक्तत्वेन तस्यासम्भ-
न्यार्थमिति प्रकाशकृतोक्तं तत्र । तावत्फलकत्वेऽच इत्यस्य वैयर्थ्यार्पणेः ।
शालामीषादिति । अजपेक्षया र्हणत्वम् । अधिकविवृतत्वं चेति । एतेन यणश्लो-
स्सावर्ण्यशङ्का निरस्ता । तदेतदाह । अत्रेत्यादि । ननु यकारस्य चकारेण
सावर्ण्येऽप्युज्जुनासिकयकारस्य नासिकासंशानत्वाभावेन स्थानत आन्तर्यादाश्रित
इत्यत्र अकार एव स्यान्न तु यकार इत्यरुचेराह । आद्याधिति । चतुर्मुख
इत्यादौ रणयोस्सावर्ण्यं यरोज्जुनासिक इति णकारस्यादिति भावः । ननु नैव
लोके न च वेदे अकारो विवृतोऽस्तीति भाष्यात् प्रक्रियायापप्यकारस्य
विवृतत्वमनुपपन्नमत आह । प्रतिज्ञेयमिति । तच्चाह्वणं सूत्रे भाष्ये स्फुटम् ।

सावर्ण्याभावात् स न स्यादिति भावः । दीर्घाकारस्य विवृततरत्वन्तु
पाणिनिशिक्षानुक्तत्वात्तच्चान्नप्रक्रियोपयोगिति दिक् ॥

तस्य प्रयोगे संवृतत्वे मानमाह । अ अ । प्रयत्नभेदादीर्घा-
भावः । अत्रोद्देश्ये सवर्णग्रहणं जातिनिर्देशो वा न, व्याख्यानात् ।
अधिकारत्वे फलमाह ॥

ननु शिक्षोक्तव्याप्यधर्मवतामित्यादि पूर्वोक्तीत्या अकारस्य विवृतत्वप्रतिज्ञानेऽपि
नाकारससवर्णः तस्य शिक्षायां विवृततरत्वोक्तेरत आह । दीर्घाकारस्येति । तत्र
शिक्षापदेन पाणिनिशिक्षैव विवक्षिता । आकारस्य विवृतोपदेश इति भाष्य-
स्वरस्यादतोभिस इत्यादितपरकरणञ्चेति भावः ॥

अअ इतीति । सौत्रत्वाद्विभक्त्योर्लृक् । प्रयत्नभेदादिति । वर्ण-
समानाये विवृतस्यैवोपदेशेन तेन सहास्य सावर्ण्याभावेनाल्लवाभावादिति
भावः । दीर्घाभाव इति । इदमुपलक्षणं गुणस्यापि । भट्टास्तु अच्च दीर्घाद्वादीवौ
तयोरभावोऽदीर्घाभावः । प्रयत्नभेदस्यादीर्घाभाव इति विग्रहः । प्रयोज्यत्वं
षष्ठ्यर्थः । प्रयत्नभेदप्रयोज्यगुणदीर्घाभाव इत्यर्थेनोपलक्षणत्वं विनापि निर्वाहमाहुः ।
प्रकाशकारोपि तदेवानुससार । अनयोर्लृक् किमिति सुधियो विभावयन्तु ।
इदं सूत्ररीत्या । भाष्यसम्मतजतिपक्षे तु संहिताया अविषयया एकादेशाभावः ।
यद्वा पूर्ववत् ङसः सुपां सुलुगिति सुरादेशः रुत्वयत्वयलोपेष्टु तस्यासिद्धत्वात्नौ-
कादेशः । अतीति विवृतनिर्देशात् संवृते नोत्वमिति भट्टाः । न च विवृतनिर्देशेऽपि
ह्रस्वज्जातिमादायोत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । परिनिष्ठिते विवृतत्वस्य दोषरूपत्वेन
प्रयत्नाधिक्यात्संवृताग्रहणात् । न चानेनैव संवृतस्य विषयतया तस्यासिद्धत्वादुत्वं
दुर्वारमिति वाच्यम् । अअ इति पुणक् निर्देशेन मूलत एव संवृतत्वकल्पनात् ।
अत एव प्रयत्नभेदेन दीर्घवारणं सङ्गच्छत इति दिक् । व्याख्यानादिति ।

त्रिपाद्यामपीति । अन्यथा गोधुङ्गानित्यत्र घटवज्जत्वानुनासिकेषु भष्भावानापत्तिरिति भावः । वस्तुतो घट्वे कृते “झय” इति तत्र तत्राकारस्य दीर्घविधानरूपादित्यर्थः । अत्रोद्देश्येन सर्वणग्रहणे दीर्घाकारस्याप्यनेन संवृतत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

पूर्वत्रासिद्धम् । घटवज्जत्वानुनासिकेष्विति । अत्र भट्टाः गोदुह्मत् इति स्थिते जश्त्वमपवादत्वाद्धाधित्वा घट्वे शुदादावौपदेशिकझपन्ते युगपत्प्राप्तजश्त्वबाधनेन चरितार्थस्य भष्भावस्य घट्वात्पूर्वप्राप्तिकजश्त्वेनेण्डिशानामिति न्यायेन बाधेऽनुनासिकस्यापरिनिमित्तकेन जश्त्वेन बाधे निरुक्तक्रमस्त्वैतत्तत्त्वाहुः । एतेन अनुनासिकेष्विति, प्राप्तित्वित्यर्थः । भष्भावानापत्तिरिति । तत्र घट्वे भष्भावेन बाधितेऽपि जश्त्वेऽनुनासिकभष्भावयोर्विनिगमनाविरेहेण पर्यायेण प्रवृत्तौ नित्यत्वादनुनासिकस्य वा प्रवृत्तावनुनासिकपक्षे भष्भावानापत्तिरिति भावः । ननु पर्यायस्वीकारेण शास्त्रद्वयबाधापेक्षया शब्दान्तरात्प्राप्तवतो विधेरनित्यत्वेनानुनासिकेन भष्भावशास्त्रबाधापेक्षया शास्त्रद्वयसमावेशस्य न्याय्यत्वेन प्राग्भष्भावे ततोऽनुनासिके नोक्तदोषोऽत आह । वस्तुतइति । वत्त्वानुनासिकयोरेकल समावेशासम्भवेन पर्यायेण प्रवृत्तौ पाक्षिकवत्त्वापत्तिर्दोष इति श्रीधरोक्तं, यद्यपि जश्त्वं बाधित्वा भष्भावः प्राप्तः, ततोऽपि परत्वादनुनासिकः प्राप्तः ततोऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरज्जत्वाज्जत्वं प्राप्तं, ततोऽपि वादत्वाद्भष्भावः प्राप्नोतीति चक्रकात्कस्यापि कार्यस्थ्याप्रवृत्त्या भष्भावो न स्यादिति कथनं न्यूनं, तथापि सिद्धान्ते घट्वोत्तरं भष्भाव एव भवतीति प्रथमोपस्थितत्वात्स एवोपात्त इति प्रकाशकुरुक्तं चापास्तम् । नन्वनुनासिकस्यापि जश्त्वापवादत्वात्कथं पूर्वं जश्त्वप्रवृत्तिः । न च कुमर्याश्चिनोपीत्यादौ चारितार्थमिति वाच्यम् तावन्मात्रफलकत्वे यण इत्येव सिद्धेरग्रहणेन झर्ष्वपि तत्प्रवृत्त्यनुमानादिति चेन्न । यग्रहणस्याचो रहाभ्यामित्युत्तरार्थमावश्यकत्वे-

घट्वापत्तिर्दोषः । न च ततः परत्वाज्जत्वानुनासिकत्वयोस्तदप्राप्तिरिति नोक्तापवादत्वासम्भवात् । वस्तुतः त्रिपाद्यां पूर्वं प्रति परासिद्धत्वाभावेऽपि सापादिकबाहिरङ्गपरिभाषादृष्ट्या तदसिद्धत्वस्य सत्त्वेन तथा जश्त्वानुनासिकयोर्व्यवस्थापनासम्भवात्सूत्रपाठक्रमेण पूर्वं भष्भावे नायं दोषः । न चेदानीं त्रिपाद्यां पूर्वं प्रति परासिद्धत्वाभावेन परिभाषादृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि कार्यकालपक्षे त्रैपादिकाविधिशास्त्रिकवाक्यतापन्नाया अन्तरङ्गपरिभाषायाः पूर्वप्रवृत्तिनियमकतार्था बाधकाभाव इति वाच्यम् । परिभाषायां चेतनत्वारोपेण स्वीयबुद्धिगोचरस्यैवान्तरङ्गशास्त्रस्य लिङ्गताया अन्यत्रोक्तत्वेन प्रकृते तदभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तिः । एतेन घट्वे कृते जश्त्वमपवादत्वाद्धाधित्वाऽनुनासिकं चान्तरङ्गत्वाद्धाधित्वा भष्भावे न कश्चिद्दोष इत्याचार्याः परास्ताः । परं तु घट्वे कृते तस्येदानीमसिद्धत्वाभावेन झय इति वत्त्वापत्तिर्दोष इत्याह । वस्तुत इति । अथेदानीं त्रिपाद्यां पूर्वं प्रति परासिद्धत्वाभावेन विग्रतिषेधस्य सत्त्वात्कार्यकाले परिभाषान्तराणामिव विग्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ जश्त्वानुनासिकयोः परत्वात्प्राप्तेरिदमसङ्गतमित्याशयेन शङ्कते । न चेति । जश्त्वानुनासिकयोरिति । न च वत्वमपवाद इति वाच्यम् । तस्मादिति भविष्ये चारितार्थात् । न च तत्कारोच्चारणेनैव सिद्धे प्रत्याहारग्रहणादपवादत्वमिति वाच्यम् । यवादिशने प्रकृतिमात्रपाठ इति निष्कृष्टमते ककुद्धानित्यत्रानुनासिकवारणाय तसौ मत्वर्थ इत्यत्र दकारोऽपि प्राश्न्यत इत्यस्यावश्यकत्वेन तत्र वत्वार्थं प्रत्याहारग्रहणस्य चारितार्थात् । तदोरुभयोरग्रहणापेक्षया प्रत्याहारग्रहणस्यैव लघुत्वात् । अत एवेणेत्येव सिद्धे च्योरिति गुरुनिर्देशेन झर्ष्वपरेणैवेति ग्रन्थकृतोक्तं सङ्गच्छते । किंचानुनासिकस्य छन्दसि वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षे वत्वस्य चारितार्थानुनासिकापवादत्वं वत्वस्य, जश्त्वापवादत्वं तु तत्कौण्डिन्यन्यायेन वाच्यम् । जश्त्वे कृते चारितार्थात् । एवं च

वाच्यम् । विप्रतिषेधे परमित्यस्य यथोद्देशत्वेन त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः ।
“पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य” इत्यनेन तस्या
यथोद्देशात्वर्येव बोधनात् । अन्यथा परस्यासिद्धत्वेऽपि विप्रतिषेध-
सूत्रस्य सिद्धत्वात्परिभाषान्तराणामिवास्या अपि कार्यकालपक्षे तेना-
कर्षणापत्तेः । अत एव भाष्ये वत्त्वमेवापादितम् । अधिकारत्वादेव

वत्त्वप्रवृत्त्युत्तरं जरुवप्रवृत्तये तक्रन्यायानित्यत्वस्यावश्यकतया नापवादत्व-
शङ्काकलङ्कोऽपीति बोध्यम् । एतेनेमे शङ्कासमाधाने निर्दले, परत्वात्प्राप्तयोरपि
प्रतिपदविधित्वादपवादत्वाच्च वत्त्वेन बाधापत्तेः । न, च वत्त्वं भविष्ये
चरितार्थमिति वाच्यम् । झय इति प्रत्याहारग्रहणस्य वैयर्थ्यादिति प्रकाश-
कृतं, उक्ताशयमज्ञानानस्तुल्यबलत्वं जानान शङ्कते इति भट्टोक्तं च
परास्तम् । अन्यथेति । विप्रतिषेधरूपनिमित्तविनाशकपूर्वत्रेत्यनेन विप्रति-
षेधशास्त्रबाधः उतासिद्धत्वनिरूपकपूर्वसिद्धिसम्पादनद्वारा विप्रतिषेधसूत्रस्यै-
तत्प्रतिबन्धकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहापत्तिरिति भावः । एतेनाधिकारत्वे
यथोद्देशत्वे विधित्वे सपादात्रिपाद्योर्विप्रतिषेधभावाज्जुवादनेन वार्तिकसामञ्ज-
स्येनेदमसङ्गतमित्यपास्तम् । अत एव । यथोद्देशत्वादेव । अन्यथा पक्ष-
द्वयसाधारणतया भवभावानापात्तिरेवापादिता स्यादिति भावः । अधिका-
रत्वादेवेति । परत्वंस्याधिकारत्वात्तज्जीकारेऽपि न क्षतिः । विप्रतिषेध-
सूत्रे यथा बाध्यबाधकयोरिव पौर्वापर्यं व्यवस्थापकं तद्वत् प्रकृतेऽप्य-
सिद्धासिद्धतानिरूपकयोः पौर्वापर्यं नियामकमिति कल्पनेन कार्यकालपक्ष-
माश्रित्य परिभाषात्वकल्पनेनापि निर्वाहात् । अधिकारत्वे प्रतिस्वत्रमावृत्तौ
गौरवाच्च । न च परिभाषात्वे सपादसप्ताध्याय्यार्थापि प्रवृत्त्यापत्तिरिति
वाच्यम् । मध्ये पाठेन विप्रतिषेधसूत्रेण चांशिकप्रवृत्तिकल्पनात् । न च विनि-
गमनाविरहात्रिपाद्यामप्रवृत्तिः सपादसप्ताध्याय्यार्थां प्रवृत्तिरिति किं न स्यादिति

“इच्छुत्वं शुटि सिद्धं वाच्यम्” इत्यादि चरितार्थम् । एवं च यजानुवृ-
त्तिस्तस्यासिद्धत्वम् । पूर्वत्वञ्च क चित्सपादसप्ताध्याय्यार्थाः क चित्संज्ञा-
वाच्यम् । इच्छुत्वं शुटीत्यादेर्विनिगमकत्वात् । एतेन विनिगमनाविरहेण त्रिपाद्या-
मप्रवृत्त्यापत्तिरिति शब्दरत्नोक्तमपास्तम् । न चाधिकारत्वे दादरित्याद्यपवाद-
शान्तिक्वाक्यत्वापवादपूर्वप्रदार्थं होढ इत्याहुत्सर्गातिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्सम्भवति
परिभाषात्वे तु स न स्यादिति वाच्यम् । असिद्धपरिभाषादिवद्दादरित्यादि-
सूत्रोपस्थितपूर्वत्वोपलक्षितधर्मवच्छिन्ने होढ इत्याद्यतिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्सम्भवा-
दित्यहुः । तत्र । विप्रतिषेधसूत्रे स्वापेक्षया पौर्वापर्यस्य नियामकत्वे फलभावेन
सूत्रासम्भसामर्थ्यादाकडारसूत्रेणोत्तरसंज्ञानां विरोधप्रदर्शनोत्तरमेतत्सूत्रप्रणयना-
दुपस्थितविरोधस्यैतद्विषयत्वमिति प्रतिसन्धानाच्च बाध्यबाधकयोः पौर्वापर्यस्य
नियामकत्वेऽप्यत्रोपस्थितपौर्वापर्यपरित्यागे मानाभावात् । इच्छुत्वं शुटीत्यदिर्ज्ञा-
पकत्वाश्रयणे गौरवाच्च । परिभाषात्वेऽपि परिभाषाणामात्ममेदकल्पनया विध्य-
क्वाक्यताया अन्यत्रोपपादितत्वेन लाघवानवकाशाच्च । त्रिपाद्यामेवास्याः
प्रवृत्तिर्न तु सपादसप्ताध्याय्यमित्यत्र मध्ये पाठादीनां ज्ञापकत्वाश्रयणे
गौरवाच्च । सूत्रोपस्थितपूर्वशास्त्राणामेव परिभाषोपस्थापकलिङ्गत्वापत्तौ तेषां
बहुतरत्वेन तत्तच्छिज्ञानुरोधेन परिभाषाभेदकल्पनापत्त्या अधिकारत्वपक्षापेक्षया
वाक्यबाहुल्यप्रसङ्गाच्च । मध्ये पाठेन इच्छुत्वं शुटीत्यादिवाार्तिकानुरोधेन त्रिपाद्या-
मेव प्रवृत्त्यङ्गीकारे त्रिपादीत्यपूर्वदृष्ट्या परस्यासिद्धत्वमिति सपादसप्ताध्याय्यस्य-
पूर्वदृष्ट्येत्यर्थानापत्तौ बहूपपन्नस्य्यात् । नलोपस्सुबित्यदेरुक्तार्थाभावज्ञापक-
त्वाश्रयणे तु क्लेश इति दिक् । तदेतद्धन्यत्वाह । यजानुवृत्तिरित्यादि ।
नन्वाधिकारत्वे पदैक्वाक्यतयात्वमे पूर्वशास्त्रविषयेऽसिद्धत्वाश्रयो हो भवती-
त्यादिक्रमेण बोधे सर्वस्यापि त्रैपादिकशास्त्रविषयस्य पूर्वशास्त्रविषयत्वेन त्रैपा-
दिकविधीनामानर्थक्यापातः । पूर्वशास्त्रकर्तव्यतायामसिद्धत्वाश्रयो हो भवती-

न्तरसहितायाः । तत्रायमर्थः । “होह” इत्यादावस्योपस्थितौ वाक्यभेदेनान्वयः । हस्य हो भवति इदञ्च शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धमिति । अत एव “न मु ने” इत्यादिभिस्तन्निषेध उपपद्यते । पूर्वत्रेति सङ्गाहकमेव ।

त्यर्थाङ्गीकारेऽप्यवधारितकालस्य प्राधान्याद्विधेयविशेषणत्वे हरय् एहीत्यत्र कस्यापि पूर्वशास्त्रस्य कर्तव्यत्वाभावाहोपापानपत्तिः, असिद्धत्वाविशेषणतायामपि यादृशत्रैपादिकप्रवृत्त्युत्तरं पूर्वशास्त्रकर्तव्यत्वाभावस्तत्र विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमयादिद्या त्रैपादिकविधेरभावापत्तिः । यथाकथञ्चित्तत्र तत्र निर्विहेऽपिकार्यासिद्धत्वानुपप्रेषापत्तिरित्यत आह । वाक्यभेदेनेति । वाक्यैकवाक्यतयेत्यर्थः । अत एवेति । वाक्यैकवाक्यताया स्वीकारादेवेत्यर्थः । नमुनेइत्यादिभिरिति । आदिना न मु टादेशे नलोपस्तुधित्यनयोः सङ्ग्रहः । अत एव बहुवचनं सङ्गच्छते । तन्निषेधः । असिद्धत्वनिषेधः । अन्यथा प्राधान्याददसोः सेरित्यादौ नाभावे कर्तव्ये असिद्धत्वाश्रयस्तुत्वस्यैव निषेधापत्त्या अमुनेत्याद्यसिद्धिः । टायामादेश इत्यर्थकवार्तिकासङ्गतिश्चेति भावः । नन्वस्तु पदैकवाक्यता नमुने इत्यन्तोपस्थितमासिद्धमिति नञर्थप्रतियोगितयाऽञ्चेति । तथा च मु असिद्धं नेत्येवेहार्थस्सम्पद्यत इति चेन्न । अदसोः सेरिति सूत्रेणासिद्धत्वाश्रयस्तुत्वविधानेनासिद्धत्वस्यानेन निवृत्तौ सन्निधयोगिशिष्टन्यायेन तुत्वस्यापि निवृत्त्यापत्तेः । न च टायामादेश इत्यर्थानुरोधेन स्वीकृतस्य कृतेऽप्यसिद्धत्वाभावबोधकवचनस्य वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्यात्सन्निधयोगिशिष्टन्यायाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञापकाश्रयणे गौरवात्कार्यासिद्धत्वापत्तेश्चेति दिक् । ननु पूर्वत्रेति श्रुत्या पूर्वत्वमासिद्धतानिरूपकतावच्छेदकमिति लभ्यते, तथा च यत्र निरूपकतावच्छेदकं तदृष्ट्या असिद्धत्वं नेति वक्तुमशक्यत्वेन न मु ने इत्यादीनां वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्यात्तच्चद्विधिवस्यानुपस्थितावन्यदृष्ट्यापि तेषामसिद्धत्वं न स्यात् । न मु ने इत्यादौ ने इत्योदैवैयर्थ्यं चेत्यत आह । सङ्गाहकमेवेति । असिद्धतानिरूपक-

शृङ्गग्राहिकैव तु तत्तच्छास्त्रं प्रति तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते । तेनापवादस्य यं प्रत्यपवादत्वं तत्रासिद्धत्वाभावेऽप्यन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव ।

तावच्छेदकानां तत्तच्छास्त्रत्वानां शब्दत उपलक्षणं सदनुगमकं पूर्वत्वमेकबोधेनैवासिद्धतालाभार्थं, न तु तस्य निरूपकतावच्छेदकत्वमिति भावः । शृङ्गग्राहिकञ्चेति । प्रातिखिकधर्मपुरस्कारेणैवेत्यर्थः । प्रतिपाद्यतइति । एकैवोपस्थित्येत्यर्थः । यथा देवदत्तस्तिष्ठति यज्ञदत्तो विष्णुमित्रश्च तानानयेत्यादाबुपलक्षणीभूतबुद्धिधियतावच्छेदकत्वेनैकेनानुगतदेवदत्तत्वादिनानाधर्मवच्छिन्नानामेकबोधविषयत्वं तद्वदिति भावः । भवत्येवेति । तत्तदपवादशास्त्रसामर्थ्यात्तत्तदपवादशास्त्रासिद्धतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य तत्तदुत्सर्गशास्त्रवृत्तितद्व्यक्तित्वे अस्वीकारेऽपि इतरेषामस्वीकारे मानाभाव इति भावः । अत एव न मु ने इत्यादौ ने इत्यादि चरितार्थम् । एवं च दादेरित्यस्य होह इत्येतदृष्ट्याऽसिद्धत्वाभावेऽपि क्त्वेऽसिद्धत्वं सेत्स्यति । एतेन तत्तच्छास्त्रदृष्ट्या वाक्यभेदेनासिद्धत्वप्रतिपादने ग्रन्थतात्पर्यं परिकल्प्येदं चिन्त्यं तत्र तत्रोपस्थितपूर्वपदार्थे तत्तच्छास्त्रातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेनैवोपपत्तौ वाक्यभेदाङ्गीकारे गौरवादिति वदन्तश्चन्द्रिकाकाराः, तुशब्दस्यारुचिवोधकतां स्वीकृत्य मूलरक्षणपक्षपाती श्रीधरश्च परास्ताः । मूलस्य वाक्यभेदे तात्पर्याभावात् । नन्वेवं सध्यन्तेत्यादावनुस्वारस्य द्वित्वेऽपि परस्य वापदान्तस्येति परसवर्णे तस्यानुस्वारस्य ययित्येतदपवादतया सिद्धत्वेन अनुस्वारस्य ययीति पूर्वस्य परसवर्णे त्रियकारसिद्ध्या द्वित्वे परसवर्णं सिद्धं वक्तव्यमिति वार्तिकानुत्थितरेव स्यादिति चेन्न । प्राप्तविभाषाणां पक्षेऽभावमात्रबोधकतया परानुस्वारस्यापि अनुस्वारस्यययित्यनेनैव परसवर्णस्य विधेयतया खविधेयस्य खस्मिन्निमित्तता न सम्भवतीत्याशयेन वार्तिकोत्थितेः । नन्वामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यतः अविद्यमानवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे असिद्धमिति व्यर्थम् । न च नामन्त्रितमिति निषेधेन विच्छिन्न-

असिद्धमिति । सिद्धं निष्पन्नं प्रवृत्तम् । सिद्धश्च प्रत्ययविधा-
वित्यादौ तथा दर्शनात् । तद्भिन्नमसिद्धमनिष्पन्नमप्रवृत्तम् । यथापि
लोकेऽनाहार्यज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वञ्च दृष्टं तथापीह
शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोऽपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक
इति बोध्यम् । अत्र कार्यसिद्धत्वे अम् इत्याद्यसिद्धिः ।
अद अ औ इति स्थिते परत्वान्मुत्वे तस्य सपादसप्ताध्या-
यस्यकार्यहृद्व्याऽसिद्धत्वेऽपि देवदत्तहन्तृहृतन्यायेनाकाराभावेन

त्वान्नानुवृत्तिरिति वाच्यम् । नेदृशीत्यत्र नञ्सम्बद्धस्यपीणमात्रस्यार्धधातुकस्ये-
दित्यत्रानुवृत्तिं स्वीकृत्य तत्रत्येदग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन तन्मात्रे
स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादनुवृत्तौ बाधकाभावादित्यत्र आह । सिद्धं निष्पन्न-
मिति । अयं भावः । तदनुवृत्त्याऽसिद्धासिद्धतानिरूपकशास्त्रयोर्धुगपत्प्राप्ति-
स्थले परशास्त्रेऽविद्यमानत्वारोपेण निरसपत्तनं पूर्वस्य प्रवृत्त्येष्टसिद्धावपि
त्रैपादिकप्रवृत्त्युत्तरकालमात्रप्रवृत्तिके पूर्वशास्त्रे कर्तव्ये परशास्त्रेऽविद्यमानत्वारोपे-
ऽपि तत्कृतकार्यस्य कुलालाद्याविद्यमानतादशायां घटस्येव विद्यमानत्वात्
किम्बुक्तमित्यदौ तत्प्रयुक्तमनुसारादि स्यात् । असिद्धग्रहणे तु परशास्त्रस्या-
प्रवृत्तत्वज्ञानादकारानिमित्तकोऽनुसारायो न भवतीति सर्वेष्टसिद्धिरिति । नन्व-
सिद्धग्रहणं मास्तु । अविद्यमानवादित्यनुवर्तताम् । कार्यस्यैवासिद्धत्वं स्वीक्रियते
तथाच वकारस्याविद्यमानवत्त्वानुसारापत्तिरत आह । अत्रकार्येति ।
न्यायेनेति । ननु देवदत्तहन्तृहृतनन्यायो नात्र प्रवर्तते । अन्यथा अद+अ+आ
इत्यस्यामवस्थायां मुत्वे पररूपाप्रवृत्त्याऽकारान्तस्यैवाङ्गत्वेन नाभावकर्तव्यताया
अभावेन न मु ने इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न्यायाप्रवृत्तौ तु मुत्वासिद्धत्वे-
नाकारोच्चीवने पररूपे तन्मात्रादेश्यकविकाराभावेन लक्ष्ये लक्षणस्येति न्याया-
प्रवृत्तौ पुनर्मुत्वे व्यन्तत्वेन नाभावकर्तव्यतायास्त्वन्वेन निषेधसाङ्गत्यम् ।

पररूपाद्यनापत्तिः । अतिदेशस्याऽरोपरूपत्वान्निरधिष्ठानारोपास-

न च न्यायप्रवृत्तावपि मुत्वे अमु+अ+आ इत्यवस्थायापिनादेशे गुणे अमु+एन
इति स्थिते तस्य परादिबद्धान्तेन टात्वात् पूर्वस्यैकदेशविकृतन्यायेनाङ्गत्वाद्वा-
देशकर्तव्यता मुलभेति वाच्यम् । श्यासावित्यत्र सान्तस्याङ्गसंज्ञायां विभक्त्यै-
कादेशस्य स्थानिवद्भावस्याकोक्तत्वेन तद्रीत्या प्रकृतेऽप्यचःपरस्मिन्निति स्थानि-
बद्धान्तेन भवन्ते अङ्गत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । अत एव धनेनेत्यादौ नाष्टोप इति
चेत्तदपि शास्त्रासिद्धत्वं एव ज्ञापकमस्तिवत्याशयात् । पररूपाद्यनापत्ति-
रिति । ननु अमु+अ+औ इति स्थिते मुत्वस्यासिद्धत्वे पूर्वकारमादाय पर-
रूपं भवति । नच मुत्वस्यासिद्धत्वेऽपि तदधिकरणकालस्य सिद्धतया तेन व्यव-
धानात् पररूपप्रसङ्ग इति वाच्यम् । वर्णानामसिद्धत्वे तदधिकरणकालस्य तत्र
दुर्ज्ञेयतया व्यवधायकत्वायोगात् । अत एव राजाश्चे दीर्घसिद्धिः । अन्यथा
नलोपेऽपि तदधिकरणकालव्यवधायात्तदसिद्धिः । अत एव सुन्निवधौ कृति
तुषिर्वा च नलोपासिद्धत्ववचनं सार्थकम् । अन्यथा नकाराधिकरणकालव्यव-
धानात्तच्चिद्भिदीनामप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एवमेव गङ्गे इति मन्त्रे
मेघान्दमाश्रित्य सर्वेषां निधातसिद्धिरिति चेन्न । इष्टस्य पररूपस्यानापत्ते-
रित्याशयात् । ननु पूर्वतासिद्धमित्येव न्यस्यते असिद्धमित्यस्याप्रवृत्तमित्ये-
वार्थः । प्राधान्यात्कार्यासिद्धत्वमेवास्तु । कार्यस्याप्रवृत्तत्वज्ञानादेवदत्तहन्तृ-
न्यायस्य नावतारः । तथा च पररूपे मुत्वे च रूपसिद्धिः । न च पररूप-
स्योकारानिवर्तकत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । न हि रजतत्वञ्चेति न्यायेनाकरा-
बुद्ध्या उकारानिवर्तकत्वेन वृद्धौ रूपसिद्धेः । न चोकारानिवृत्तावपि प्रकारस्य
सत्त्वेन दातृपत्वाभावात्पुनर्मुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । सन्नियोगाश्लिष्टन्यायेन
प्रकारस्यापि निवृत्तेः । न च लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन दकारस्य पुनर्म-
काराप्राप्तौ तत्सन्निधुक्तमुत्वमपि न स्यादिति वाच्यम् । उकारसन्निधुक्त-

मकारविधायकस्य लक्षणान्तरत्वात् । किं च सक्रियोगशिष्टन्यायस्यान्यतर-
स्यापाये सम्भाविते पूर्वमुभयोरप्रवृत्तिरित्येवार्थः । अत एव पञ्चेन्द्राण्यो
देवता अस्य पञ्चेन्द्रमित्यत्र ङीषो लुब्धकारश्रवणसिद्धिः । अन्यथा सर्वण-
दीर्घोत्तरमातुकोनिवृत्तावकारश्रवणं दुर्लभम् । एवं च कार्यासिद्धत्वे नेदं दूषणम् ।
न च अद + अ + औ इति स्थिते परत्वान्मुत्वे अमु + अ + औ इति स्थिते
मुत्वस्यासिद्धत्वादकारबुद्ध्या उकार एव पररूपे तस्य पूर्वस्य स्थितिं प्रत्ये-
नेय इत्यादाविव स्थानिवद्भावेनोकारबुद्धौ सक्रियुक्तयोरन्यतरापायबुद्धयभा-
वेन मकारस्यानिवृत्तौ दात्परत्वाभावेनोत्वस्य पुनरप्राप्त्या अमू इत्यासिद्ध्या-
पत्तिरिति प्रकाशकदुक्तरीत्या दोषसङ्गति रितिवाच्यम् । अचःपरसिन्धिति सूत्र-
दृष्ट्याप्युकारस्यासिद्धत्वेन तेनोकारबुद्धेरेनेतुमशक्यत्वेन मकारनिवृत्तेस्तौ-
लभ्येन पुनर्मुत्वप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । अत एवाचरेरादिग्रहणं मनोरथसङ्ग्रहार्थं
कृतम् । तल हि मन + रथ इति स्थिते हश्चित्युत्वे रोरीति लोपे च
प्रप्ते अधुना परत्वादोरीति लोपे तस्यासिद्धत्वेऽप्युच्चारणप्रसङ्गरूपस्थानपष्ठय-
र्थोभावेनोत्वानापत्तिः । न च लोपेऽप्रवृत्तत्वज्ञानेन तत्कृतस्थानिनिवृत्तिबुद्धे-
र्भावेनोच्चारणप्रसक्तिसुलभेति वाच्यम् । एवमप्युत्वात्परत्वाद्दुल्लोप इति
दीर्घे अत इति तपरकरणेनोत्वानापत्तेः । न च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमुत्वे
इति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धमित्यतिदेशसोपेक्षत्वेनोत्वस्यैव विलम्बोपस्थिति-
कतया बहिरङ्गत्वादिति दिक् । वस्तुतस्तु सक्रियोगशिष्टन्यायस्य सक्रियुक्तयो-
रन्यतरापाये सम्भाविते उभयोरपि निवृत्तिरित्येवार्थः । तावतैव पञ्चेन्द्र-
सिद्धेः, न तु पूर्वमुभयोरप्रवृत्तिरिति कार्यासिद्धत्वादितिभिस्वीकर्तुं शक्यते,
तन्मते कार्यस्य लक्ष्यसमवायित्वात्मकप्रवृत्तिमन्तराऽसिद्धत्वस्य वक्तुमशक्य-
त्वात् । तथा च अमू, अमूभ्यां, अप्रूढिगत्यादिदीर्घोकारविधायकस्थले
उकारसक्रियुक्तमकारविधायकस्य लक्षणान्तरत्वेन लक्ष्ये लक्षणस्येति न्याया-

अभवेन कार्यप्रवृत्तेरत्र पक्षे आवश्यकत्वात् । शास्त्रासिद्धत्वे तु
यत्राप्यन्तरङ्गत्वात्रैपादिकं प्रवृत्तं तत्रापि तत्तच्छास्त्रे एवाभावारोपेण
विषयत्वेऽपि अमुमित्यादिहस्वोकारविधानस्थले तत्सक्रियुक्तमकारविधायकस्य
लक्षणान्तरत्वाभावात् न्यायविषयतया मुत्वानापत्तिदोषः कार्यासिद्धत्वादे ।
न च निरुक्तदिशा अमुनेत्यत्र पररूपोत्तरं मुत्वाभावे नाभावकर्तव्यताया
अभावे सूत्रवैयर्थ्याच्छस्ये लक्षणमिति न्यायो मुत्वाविषये न प्रवर्तते इति ज्ञापनान्न
दोष इति वाच्यम् । तस्यापि शास्त्रासिद्धतायां ज्ञापकतास्वीकारे लाववात्कार्या-
सिद्धतायां बहुवारं मुत्वप्रवृत्तिनिवृत्त्योस्सक्रियोगशिष्टन्यायसंचारस्य चावश्यक-
तया गौरवात् । यत्तु अमी इत्यादौ पूर्वं मुत्वे दात्परैकाराभावेनैत ईदिति-
सूत्रमपि व्यर्थं सदत्रैव ज्ञापकमस्त्विति शब्दरत्नोक्तंचिन्त्यम् । एत ईदित्यस्य
मुत्वापवादतया उपसङ्ख्यानप्यमाणन्यायेन मुत्वाप्रवृत्तेरिति तत्र । उपसङ्खनि-
प्यमाणन्यायस्योत्सर्गस्यापवादात्तन्निमित्तसम्पादकशास्त्राच्च पूर्वं प्रवृत्तापवाद्-
शास्त्रवैयर्थ्यमिष्येतन्मूलकतया प्रकृते मुत्वेन गुणादिशास्त्रबाधे अपवाद्-
शास्त्रवैयर्थ्योत्तेन प्रकृतन्यायप्रवर्तनापेक्षया लाघवेन शास्त्रासिद्धत्वमेव
ज्ञाप्यतामित्याशयेन शब्दरत्नसंगतेः । न्यायप्रवर्तने तु अपवादशास्त्रनिमित्त-
सम्पादकानां तत्तच्छास्त्राणां मुत्वबाधकत्वकल्पनायां गौरवं स्पष्टमेव ।
तेदेतत्संचितं “सूत्रमपि व्यर्थं सदत्रैव ज्ञापकमस्त्विति” तदपवाद-
निमित्तसम्पादकगुणादीनां प्राबल्यबोधकत्वव्यवच्छेदकैवकारं कुर्वता शब्द-
रत्नकृता । एतेन शब्दरत्नोक्तिखण्डनमात्रपरं युक्तियुक्तैस्सर्वैस्सोढव्यमिति-
प्रकाशकदुक्तमपास्तमित्यलम् । ननु किमुक्तं गोमानित्यादौ वत्वसंयोगान्त-
लोपयोः प्रवृत्तिकाले कस्यापि पूर्वशास्त्रस्य कर्तव्यताया अभवेन तयोः
पूर्वं प्रवृत्तौ पश्चाच्छस्यसिद्धत्वेऽपि जातस्य कार्यस्यानिवृत्तेरनुस्वारन-
लोपौ दुर्वीरौ कार्यासिद्धत्वे तु जातस्य कार्यस्यैव निवृत्तिरिति न दोष इत्यत
आह । शास्त्रासिद्धत्वेति । अन्तरङ्गत्वादिति । असिद्धतानिरूपकशास्त्रा-

तन्निवृत्तिबुद्धेरभाव आदेशबुद्ध्यभावो लक्ष्ये जातत्वबुद्ध्यभावश्च । जायमानं कार्यं त्वदेव एव स्थानिवुद्ध्या प्रवर्तते । “न हि रजत-
भ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयति” इति न दोषः । यत्र तु
सहप्रसङ्गस्त्राप्रवृत्तिरेव अभावारोपात् । न च “पूर्वत्र न” इत्येव
सूत्रमस्तिवति वाच्यम् । पूर्वशास्त्रप्रामाण्यनिषेध इत्यर्थे “नलोपः सुप्”
इति सूत्रासङ्गतेः । तद्वि नियमार्थम् । त्वद्रित्या राजन्-अथ इत्यस्यां
“सुक्त्वन्तम्” इति न्यायेनैतदप्रवृत्तौ राजाभ्ये दीर्घसिद्ध्या निय-
मानुपयोगात् । राजभ्यामित्यादावपि दीर्घापत्तेश्च । पूर्वशास्त्रविषय-
सम्भावनायामित्यर्थे राजभ्यामित्यादौ नलोपे सुविधिविधिविषय-
सम्भावनायां सर्वथा नलोपानापत्तेरिति दिक् ॥

प्राप्तिकालिकप्राप्तिकत्वादित्यर्थः । ‘एतेन तादृशलक्ष्याभावादित् चिन्त्यमिति’
अन्तरङ्गपरिभाषयास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तेरित् चिन्त्यमिति, इत् प्राचामतुरोधेनेति,
एतादृशस्थान्तरङ्गपदार्थत्वाभावादित् चिन्त्यमिति च वदन्तः परास्ताः । ननु
तत्रातीत्यादौ दीर्घदृष्ट्या रोरिति शास्त्रस्यासिद्धत्वेन लोपस्य लक्ष्ये जात-
त्वबुद्ध्यभावेन रेफद्रव्यभेदे दीर्घविधायकत्वेन साधुत्वबोधप्रसङ्ग इत्यत आह ।
जायमानं कार्यमिति । तथाचादेशवदित एव स्थानिवुद्ध्या साधुत्वबोधना
द्रेफद्रव्यत्वाबुद्ध्या एकरेफवत्तस्मादुत्वं बोध्यत इति भावः । ननु पूर्वत्र नेत्येव
न्यस्यताम् । नलोपसुबिति स्त्रं मास्तिवत्यपरं लाघवमित्यत आह ।
राजभ्यामित्यादाविति । द्विगिति । दिगर्थस्तु शास्त्रजन्यलक्ष्यसंस्का-
रकवाक्यार्थबोधविषयत्वमेव कार्याणां सिद्धिः तदाश्रयासिद्धत्वमेव कार्या-
सिद्धत्वमिति स्वीकारे पूर्वपरशब्दयोर्लक्षणाश्रयणरूपं गौरवम् । न च शास्त्रा-
सिद्धत्वेऽपि कर्तव्यतायाः कार्यद्वारिकायास्वीकारे गौरवमिति वाच्यम् ।

बाह्यप्रयत्न इति । काकलकाधस्ताद्गलविवरसङ्केतविकासश्चा-
सोत्पत्तिश्च निविशेषरूपनादतद्विशेषरूपयोषात्पयोषाणाल्पत्वम-
हस्वरूपकार्यकर्तृत्वमेवाम् । तथाहि—

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान्मनो युक्ते विवक्षया ।
मनः कांयाग्निसाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
सोदीर्णो मूर्धन्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।
वर्णान् जनयते, इति शिक्षायासुक्तम् ।

आत्मानन्तःकरणं संस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या स्ववृत्त्या

कर्तव्यशब्दस्य कर्तव्यबोधकैक्या लक्षणाया निर्वाहे लक्षणाद्वयाश्रयणगौरव-
स्यापराहतत्वात् । किं च पूर्ववैति कारकविभक्तैर्बलत्वादिषयसप्तमीति न
लक्षणावश्यकतीति लाघवम् । नचैवं गोमानित्यादौ नलोपशास्त्रविषयतया
पूर्वं संयोगान्तलोपानापत्तिरिति वाच्यम् । शास्त्रे चेतनत्वारोपेण परशास्त्रं
किंचिद्वक्तव्यार्थसमर्पकतया पूर्वशास्त्रबुद्ध्यगोचरमित्यर्थेनादोषादिति दिक् ॥

बाह्यप्रयत्नानां बाह्यत्वं विचारत्वादिकं चोपपादयति । काकलकैत्यादिनिर्वा-
अथलादित्यनेन बाह्यत्वं सूचितम् । सङ्केतविक्रमसंख्यादिना विचारत्वादिकं
सूचितम् । ननु मूलेऽप्यशब्दस्य घोषभावावर्थकत्वयाम्भावस्य नित्यत्वेन तस्य
कार्यत्वमनुपपन्नमतो नञोऽल्पावर्थकत्वमभिप्रेत्याह । अल्पयोषेति । आत्मा
अन्तःकरणमिति । वैयकरणानां सांख्यान्यायिष्येन तन्मते ज्ञानेच्छादे-
रन्तः करणवृत्तिविशेषत्वाङ्गीकारादिभावः । एतेन तमपदस्य जीवपरत्वेऽपि
बाधकाभावादित्दमसङ्गतमित्याचार्योक्तमप्याह । नैयायिकमतरीत्या जीव-
परत्वाङ्गीकारे तन्मते मनस इच्छाश्रयत्वस्य बाधितत्वेन मनो युक्ते विवक्षयेति
बाधयशेषासङ्गतेः । तन्मते मनसोऽणुत्वेन तस्याभिधाताक्यसंयोगासंभवा-

समेलैकबुद्धिविषयान् कृत्वा तद्बोधनेच्छया मनो युक्तं करोति, तदिच्छावन्मनः कार्याग्रिज्ञाठारमग्निमभिहन्ति, स कार्याग्निः, सोदीर्णः स माहृतः उदीर्णः ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादिस्तदर्थः। एवञ्च शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्नयत्नाभिहताग्निना नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्धपर्यन्तङ्गत्वा प्रतिनिवृत्तो वक्त्रं प्राप्य उक्तयत्नसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहृत्य वर्णानभिव्यनक्ति। ततो यत्नविशेषेण गलविवरविकासादीन् करोति, तत्र ये तत्तत्स्थानाभिघातका यत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वादाभ्यन्तरा इत्युच्यन्ते। गलविवरविकासादिकराश्यास्यबहिर्भूतदेशे कार्यकरत्वाद्वाह्या इति। मात्वाकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकं नु वाय्वल्पत्वमहत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्पं वायुं प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य वायुप्रेरणारूपङ्कार्यमास्यबाह्यदेशमिति तदपि बाह्यमेव। अत एव अहउणसूत्रे भाष्ये

न्मनः कार्याग्निमाहन्तीत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेष्व। तन्मते यत्नस्य द्विक्षणावस्थायितया यत्नस्य वर्णनाशावधिस्थितिप्रतिपादकसंहितासंज्ञासूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चेति दिक्। शब्दातिरिक्तार्थानां वक्तुमिच्छाया असम्भवादाह। तद्बोधनेच्छयेति। मनसोऽन्तःकरणांशविशेषरूपतयान्तःकरणवृत्तीच्छया मनसो योगः। उपपन्नो यत्नो यस्येति बहुवीहिः। अन्यपदार्थो मनः। ननु कायाग्न्यभिघातजनक एकः स्पर्शादिजनक एकः गलविवरविकासादिजनकाः केचन हस्यादिजनक एक इति एकवर्णोच्चारणे यत्नबाहुल्यं भवदुक्तरीत्या लभ्यते। तच्चायुक्तम्। संहिता संज्ञा सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि येनैव प्रयत्नैर्नो वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयं स्था चतुर्थं इत्यनेन वर्णनाशावधिप्रयत्नस्थितिरित्युक्तम्। तथा च कथं प्रयत्नानां

ह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यास्यविशेषणेन सर्वणसूत्रेऽग्रहणमित्युक्तम्। यद्यप्येक एव यत्नः सर्वकार्यजनको वर्णनाशकश्चेति “परः सन्निकर्ष” इति सूत्रे भाष्ये उक्तं, तथापि तत्तत्कार्येणोपाधिना एकस्मिन्नपि भेदमरोप्य तथा तथा व्यवहार इति बोद्धव्यम्।

त्वक्थनमिति शङ्कते। यद्यपीति। सर्वकार्येति। अग्न्याघाततत्तत्स्थानस्पर्शगलविवरविकासादिसर्वकार्येत्यर्थः। स्तोत्रादितवर्णनिष्ठह्रस्वत्वादिसर्वकार्यजनक इत्यर्थ इति प्रकाशकदुक्तं तु न सम्यक्। अग्न्याघातादितत्तत्कार्याणां वर्णनिष्ठत्वाभावात्। समाधत्ते। तथापीति। तथा तथा व्यवहार इति। तथा चौपाधिक एव भेदव्यवहारो न तु वास्तविक इति न भाष्यविरोध इति भावः। श्रवाचार्यस्तो यत्नविशेषेणेति प्रतीकमुपादायेदमेक एव यत्नः कार्यजनको वर्णनाशकश्चेति परस्सन्निकर्ष इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम्। तस्मात्तैव यत्नेनेति वक्तुमुचितम्। औपाधिकभेदाभिप्रायेण वा कथं चिद्वोज्यमित्युक्तम्। तच्च यद्यपीत्याद्येतद्ग्रन्थापर्यालोचनमूलकमिति प्रतिभाति। यदपि वस्तुतस्तु यथा लोके ग्रामान्तरगमनप्रयोजकयत्नवानवान्तरयत्नैः पथि भोजनादिकार्यं कुरुवति तद्वदिहाप्यवान्तरसर्वप्रयत्नजनकमहाप्रयत्नैक्येऽपि अनुभवसिद्धानां वस्तुह्रस्वत्वादिप्रयोजकप्रयत्नानामपलपितुमशक्यत्वेन चिन्त्यमिदम्। भाष्यं तु महाप्रयत्नैक्यमादाय प्रवृत्तमिति न तद्विरोधः। एवं च कार्यभेदारोपः प्रयत्ने विफल इति बोध्यमित्युक्तं प्रकाशकता। तत्र। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्। तथा हि, गमनविषयकयत्नस्य तत्कार्याङ्गयावत्कार्यविषयकत्वेऽपि तदनङ्गभोजनादिविषयकताया वक्तुमशक्यत्वेन तत्र यत्नान्तरापेक्षा। किं च दिनसमूहसाध्यकार्यविषयक एको यत्नो न संभवति, मध्ये सुषुत्यादान्तःकरणस्यैव लयेन तदाश्रयवृत्तेरपि नाशात्। महाप्रयत्नोऽपि तावद्विषयको न संभवति किं तु संस्कारवशात्सजातीयवृत्त्यन्तरोदयेन

उदात्तादिजनकयलस्याभ्यन्तरकार्यकर्तृत्वेऽपि उदात्तादिशब्दैर्विना बोधितानां तेषां “अनङ्गुदात्त” इत्यनेनाविवक्षार्थबोधनात् सर्वर्ण-सञ्ज्ञानुपयुक्तत्वात्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तत्वरूपसाहचर्येन बाह्येण गण-नम् । इदं ह्रस्वत्वादेराजुनासिक्यस्य चोपलक्षणम् ॥

कार्यनिर्वाहः । प्रकृते तु वर्णनाशावाधिनितसर्वकार्याणां प्रधानकार्याङ्गतया तावद्विषयको यत्न एक एवाङ्गीक्रियते वर्णोत्पादकयलस्य दीर्घकालवृत्तितया न तस्य मध्ये विच्छेदशङ्केति न तत्र यत्नान्तरापेक्षा । अत एव लक्ष्यच्छेदनाजु-कूलयत्नेन विस्फुटो वाणो यत्नान्तरमनपेक्ष्यैव मध्यस्थतृणपर्णादिच्छेदको भवति, तद्वयत्नविशेषविस्फुटो वायुरेव तत्तत्कार्यजनको भवति विना यत्नान्तरापेक्षा-मिति यत्नान्तरसद्भावे प्रमाणाभावात् प्रधानकार्याङ्गतत्तत्कार्यविषयकेण प्रधान-कार्याङ्गकूलयत्नेनैव सर्वकार्यनिर्वाहेऽनेकयत्नकल्पने गौरवाच्च युक्त एव मूलोका-रोपः । तत्र प्रकाशकाराणामनुभव एव प्रमाणमिति चेत्स चानुभवः कीदृश इति स च प्रयत्नः कुत्रोत्पत्स्यत इति कीदृश इति त एव प्रष्टव्या इत्यलम् । नन्वेतावता प्रवन्धेनास्यान्तर्गतकार्यकारित्वमाभ्यन्तरत्वं बहिःकार्यकारित्वं बाह्यत्वमिति सिद्धम् । तथा चोदात्तादिजनकस्यास्यान्तर्गतकार्यकारिणो यलस्या-भ्यन्तरत्वलाभात्कथं तद्भेदे सावर्ण्यासिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति । उदात्तादि-जनकेत्यादिना । आन्वेषक्षार्थबोधनादिति । तेषां कार्याणामविवक्षायां तत्प्रयुक्तो भेदो यत्ने न सिध्यतीति न तद्भेदस्सावर्ण्यमञ्जक इति भावः । नन्वेवं बाह्यप्रयत्नत्वव्यवहारोऽपि तेषां न स्यादत आह । सर्वर्णसंज्ञेति । तथा च सादृश्यनिबन्धनोऽयं विलक्षण एव बाह्यत्वव्यवहारो, न त्वास्य-बहिर्भूतकार्यजनकत्वनिबन्धन इति भावः । ननु तुल्यास्यस्रस्त्रस्य भाष्यबलात् ङकारादिनिष्ठानुनासिक्यस्य बाह्यप्रयत्नत्वलाभादेकादशधेति मूलं न्यूनमित्या-शङ्का परिहरति । उपलक्षणाभिनि । अयोगवाहव्यावृत्तय आह । शेषसा इति ।

शर इति । शेषसाः । अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नः । विवृण्वते इति । तदभिन्त्यक्तयुत्तरञ्जायमाने कण्ठविवरविकासे तेषां कर्तृत्वविवक्षा बोध्या । विवार एषां प्रयत्न इति भावः । अन्ये त्विति । वर्णतृतीय-चतुर्थपञ्चमास्तथासा हकारानुस्वारौ यरलवा इत्यर्थः । नादभागेन-स्तत्प्रयत्नकाः । यद्यपि खयादिषु घोषाघोषान्यतरप्रयत्नमात्रेणापि प्रक्रियाद्यानिर्वाहस्तथापि शिक्षानुरोधेनान्येषामुक्तिः । अल्पासवोऽल्पप्राणाः । यत् एतदुच्चारणोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिव भवति । वर्णोऽवति । विद्यमानानामिति शेषः । चतुर्णामिति । निर्धारणे षष्ठो, अन्यतमादिति शेषः । पूर्वसहस्रा इति । साहस्रं यत्नकृतम् । अत एवायोगवाहेषु यमानां गणनं भाव्ये “चत्वारश्च यमाः

अत एव विसर्गादीनां पृथग्ग्रहणं सार्थकम्, अनुस्वारस्यैतद्भावश्च सिद्धः । अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्न इति । यद्यपि श्वासोऽनुप्रदीयते यैरित्युद्योतेविग्रह-प्रदर्शनाद्यौगिकत्वं लभ्यते, तथापि तुल्यास्यस्रस्त्रस्य भाष्यप्रामाण्याद्द्विराश्रयणी-येति भावः । ननु कण्ठविवरविकासादिकर्तृत्वं प्रयत्नस्यैव, न तु वर्णस्येति वर्णानां बर्तकत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह । तदभीति । यरलवा इत्यर्थ इति । इदमुप-लक्षणमात्रमपि, तेषामपि घोषादिप्रयत्नवत्त्वस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् । अन्य-तरप्रयत्नमात्रेणेति । शशादिनां घोषप्रयत्नः खयादीनामघोषप्रयत्न इति व्यव-स्थितान्यतरप्रयत्नमात्रेणेत्यर्थः । एतेन खयादिष्वघोषाद्यन्यतमेति पाठः । एवं शशादिष्वपीति प्रकाशकुरुक्तं परालम् । निरुक्तदिशा ग्रन्थस्थपाठसामञ्जस्यात्, तदुक्तपाठे शशादिविषयककथनाभावात्न्यूनतापाताच्च । तदुक्तपाठस्यानुपलम्भाच्च । घोषाघोषयोस्तस्मिन्कथनिकान्यायेनेति बोध्यम् । अत एवेति । यत्नकृत-पूर्वसाहस्रग्रहणादेवेत्यर्थः । कत्वादिना साहस्रग्रहणे तु तत्रापि कत्वादिजातेराव-श्यकत्वेन प्रत्याहारेषु जातिग्रहणस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तेषामाकारादितुल्यतया-

स्मृताः” इति पाणिनिशिक्षा च सङ्गच्छते । अयञ्च वेदे एव, तदाह । प्रातिशाख्ये इति । अन्येषामिति । अचामुक्तान्यहलाञ्छेत्यर्थः । यरलवाञ्छेति । चेनाचामपि ग्रहणम् । “सुपां सुलुक्” इति सूत्रे इकारस्यान्तर्यतो दकार इति भाष्याद्धोषसंवारनादारूपप्राणत्वमचाम् । अन्यथा तदौ पर्यायेण स्याताम् । अल्पप्राणत्वानङ्गीकारे द्यौ पर्यायेण स्याताम् । अचां घोषत्वं “परः सन्निकर्ष” इति सूत्रे भाष्येऽपि स्पष्टम् । अन्ये इति । द्वितीयचतुर्थौ तद्यमौ शाषसहा अयोगवाहाञ्छेत्यर्थः । जिह्वामूलीयमादीनां स्थानबाह्यप्रयत्नकथने तु स्वरूपनिर्णयाय, न तु सावर्ण्यान्तरतम्यपरीक्षादावुपयोगीति

ज्योगवाहेषु गणनं पूर्ववर्णवृत्तिजातीनां विंशतिवेन चतुष्टकथनमसम्बद्धं स्यात् । परसादृश्यस्य जातिकृतस्य ग्रहणेऽयोगवाहेषु गणनस्य तासां पञ्चत्वेन चतुष्टकथनस्य प्रयत्नकृतस्य ग्रहणे एकत्वेन चतुष्टकथनस्य चासङ्गतिः । पूर्ववर्णत्वे च तेषामाक्षरसमाम्नायिकत्वेन विंशतिवेन चोभयमसङ्गतं स्यादिति भावः । ननु तेषां वर्णान्तरत्वे तेन व्यवधानाद्राज्ञ इत्यादौ द्युत्त्वानापत्तिरत आह । अयं च वेद एवेति । तथाच तत्र बहुलग्रहणाद्व्यवधानेऽपि प्रवृत्त्यङ्गीकारादशरीरं यमं ग्राहुरिति वचनेन तस्य व्यवधायकत्वाभावकल्पनया वा न दोष इति भावः । घोषसंवारनादेति । परे तु परस्सन्निकर्ष इति सूत्रभाष्याद् घोषत्वं सुपां सुलुगिति सूत्रभाष्यादल्पप्राणत्वं घोषत्वं चास्तु, अथु संवारनादत्वे निष्प्रमाणिके । न च विनिगमकाभावः । परस्सन्निकर्ष इति सूत्रभाष्यस्यैव विनिगमकत्वादित्याहुः । तन्मन्दम्, तेषां त्रयाणां समनैयत्यस्य दृष्टत्वेनार्थजरतीयस्यानौचित्यात् । तद्यमावित्ययोगवाहेभ्यः पृथगुपादानाद्वात्रयोगवाहपेदेन यमानां ग्रहणाभावस्सञ्चितः । तेन प्रथमतृतीयमयौनैतत्प्रयत्नत्वमिति सिद्धम् । यमानादीनामित्यादिना विसर्गानुस्वारौ गृह्येते, नोपभ्रानीयः । उज्ज्वेरुपधाभूतस्य

प्रोद्धयम् । अनुपयुक्ता इति । तुल्यास्यसूत्रे प्रशब्दग्रहणात् । उपयुक्तत्वे हि शछयोरपि सावर्ण्यं स्यादिति भावः । आन्तरतम्यपरीक्षा च घोषवत इत्यादिना तत्र तत्र स्फुटीभविष्यति । स्पर्शाः तत्पदव्यवहार्याः । अन्तस्थाशब्द आदन्तः । स्पर्शोष्मणोरन्तर्मध्ये तिष्ठन्तीति तदर्थः । ऊष्माण इति । ऊष्मा वायुस्तत्प्रधाना इत्यर्थः । एवं सोष्माण इत्यस्य वायुना सह वर्तन्त इत्यर्थ इति प्रातिशाख्यभाष्ये स्पष्टम् । यद्यपि वर्गद्वितीयचतुर्थयोरपि स्थानेऽन्तरतमसूत्रभाष्यादूष्मत्वं, तथापि विवृतमूष्मणामित्यत्रैत एव गृह्यन्ते । अन्यथा क्रवादीनां सावर्ण्यानापत्तौ नाऽऽज्जलावित्यादिनिर्देशासङ्गतिरिति

तस्य जस्त्वेन वकारार्थं स्थानकथनावश्यकत्वात् । शछयोरपीति । तेषां तदुपयुक्तत्वे झरो झरीति सवर्णग्रहणे यत्किञ्चित्प्रयत्नैक्येऽपि सवर्णसंज्ञेत्यर्थस्य वक्तव्यतया बाह्यप्रयत्नमात्रसाध्यमादाय सवर्णसंज्ञायां शार्ङ्गिच्छन्धि इत्यादौ झरो झरीति लोपापत्तिरिति भावः । यत्तु विष्णुशिवावित्यत्र छे चेति तुक् असिच्छिनचीत्यत्र वा शरीति च स्यात् । किं च व्रश्चेति सूत्रे शछयोरन्यतरोपादानं छञोरित्यत्र छितीत्यनुवृत्तिपक्षेऽपि व्यर्थं स्यादिति प्रकाशकृतोक्तम् । तन्न । तयोस्सावर्ण्येऽपि अनपत्वाज्जातिपक्षेऽपि तत्तद्वृत्तिजात्योर्भेदाच्च अन्यतरोऽन्यतरग्रहणायोगात्तदुक्तदोषानवतारात् । ननु कादयो मावसानास्पर्शा इत्यनुपपन्नं, स्पर्शपेदेन कादिमावसानानामुपस्थित्या घटो घट इत्यत्रैव बोधानुदयादित्यत आह । तत्पदव्यवहार्या इति । तथा च स्पर्शपदव्यवहार्यत्वेन रूपेण स्पर्शपदादुपस्थितौ विभिन्नरूपेणोपस्थितयोरन्यवबोधे बाधकाभाव इति भावः । आदन्त इति । अन्तस्थाभिश्च संयुतमिति प्रयोगानुरोधत् । स्थः क चेति क्रान्ताद्वाप, अत एवान्तस्थानामित्यत्रातो धातेरिति न लोपः । निर्देशासङ्गतिरिति । वकारस्य स्पर्शमात्रप्रयत्नकतया झकारस्येदानीं भूषत्वेन

भावः । अचः स्वरा इति । उदात्ताभिः स्वयमेव राजन्त इति द्युत्पत्तेः, तद्धर्मत्वादुदात्तादयोऽपि स्वरा इत्युच्यन्ते । कपाभ्यामिति । 'स्वफयोरप्युपलक्षणम् । अं अः इत्युपलक्षणमिकारादेरपि । तदाह । अचः पराविति ।

ऋलृवर्णयोरिति । आ च लृवर्णश्चेति विग्रहः, ऋलृक इति

विधृतप्रयत्नकत्वे यावत्प्रयत्नसाभ्याभावेन चकारसावर्ण्याभात्पूर्वसवर्णविधिनो हकाराग्राप्तौ निर्देशासङ्गतिरिति भावः । यद्यपि यत्किञ्चित्प्रयत्नसाम्येऽपि सावर्ण्यमिति स्वीकारे निर्देशासङ्गतिस्तथापि शब्दयोर्विधृतप्रयत्नसाम्येन सावर्ण्यापत्तौ ग्राह्मिर्ह्रस्वार्थादौ हरो ह्यरीति लोपापत्त्या यावत्प्रयत्नसाम्यस्यैव विवक्षणीयतया निर्देशादस्माद्विधृतमूष्मणामित्यत्र वर्गाद्वितीयचतुर्थयोरग्रहणमित्येव ज्ञापयितुमुचितम् । अत एव शिक्षायां नेमस्पृष्टश्लः स्मृता इति शेषसहानुपेवोपादानं सङ्गच्छत इति तात्पर्यम् । यत्तु यावत्प्रयत्नसाम्यानङ्गीकारे स्वकारहकारयोरपि सावर्ण्यापत्तौ देवः खनवीत्यादौ ह्रस्वे चेत्युत्पाद्यापत्तिः, कर्तारि भुवः खिष्णुजित्यादिनिर्देशासङ्गतिश्च । एवं च यत्किञ्चित्प्रयत्नसाम्ये इदमसङ्गतं यावत्साम्ये मूलोक्तमसङ्गतमिति तात्पर्यमिति भट्टारस्तत्र, यत्किञ्चित्साभ्याङ्गीकारेऽपि कर्वास्म जिह्वामूलस्थानकत्वेन हकारस्य कण्ठस्थानकत्वेन स्थानभेदादेव सावर्ण्याग्राप्तौ कर्तारि भुवः खिष्णुजित्यादिनिर्देशासङ्गतेरभावात् । यदपि प्रकाशकारः कर्तारि भुवः खिष्णुजित्यादिनिर्देशासङ्गतिं विहाय भट्टोक्तफक्किमात्रेण लिखितवान् । तदातिस्थवीयः, पूर्वोक्तदोषात् । कर्तारि भुवः खिष्णुजित्यादिनिर्देशासङ्गतेरप्रदर्शनेन “एवं च यत्किञ्चित्प्रयत्नसाम्य इदमसङ्गतमिति” ग्रन्थस्मार्यराहित्याच्च । तथा च भट्टफक्किमात्रपरिज्ञानमूलकमेव तद्विस्मयमिति स्पष्टं तद्वृत्तानामिति दिक् ॥

आ च लृवर्णश्चेति । मनोरमोक्तविग्रहस्यागस्तु लकारान्तशब्दाना-

प्रकृतिभावः । एतदर्थमेव वर्णोपदेशो लकारपाठः । अन्यथा तस्यासत्त्वशङ्कयाऽस्य वचनस्यैवाशङ्कयत्वं स्यात् । 'ध्वनितश्चेद एओङिति-सूत्रशेषे भाष्ये । तत्र हि सैर्यन्तेत्यादौ “हलोऽनन्तरा” इति सूत्रे प्रत्याहारपदकोऽवपि ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्या मात्राकालिकस्य यद्वयदेरुपदिस्तत्रेण यादिग्रहणेन ग्रहणाद् द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिनं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य मात्रिकव्यञ्जनानुपदेशादनुपदिष्टस्यासत्त्वादसत्प्रतिपत्तेरशङ्कयत्वाद्याणुदित्सूत्रेण तद्ग्रहणमित्युक्तम् । न च कलृश्चाशिवेत्यादावदन्त इति निषेधात् प्लुतानापत्तिः । ऋलृवर्णयोः पृथगनुबन्धत्वकरणेन काचित्परस्परग्राहकत्वकल्पनेनादोषात् ॥

मनविधानमित्याशयेन । लृवर्णशब्दो लकारे रूढ इति भावः । एतदर्थमेवेति । एतदर्थमपीति भावः । तेनान्यफलकत्वपरऋलृकत्वभाव्यविरोधो न भाष्यमुपलक्षणीमिति भावः । अत्राक्यत्वं स्यादिति । असत् न शक्यं प्रतिपत्तुमिति भाष्यदेवदत्तज्ञाने पदार्थोपरिस्थिते रसावेनैतद्वाक्यतो बोधानुदयादस्य वाक्यस्य ऋलृमशक्यत्वामिति भावः । द्विव्यञ्जनाश्रय इति । सैर्यन्तेत्यत्रानचि चेति द्वित्वाविधिः कृक्कृटादौ संयोगादिश्च तादृश इति भावः । नचानचि चेति प्रसज्य-प्रतिषेधत्वेन न तस्य द्विव्यञ्जनाश्रयत्वमिति वाच्यम् । प्रकृतलक्षणाभिप्रायेण गतुक्तेः । यद्वा सैर्यन्तेत्यादावपि द्विव्यञ्जनाश्रयः संयोग एव । यद्यपि तदृष्ट्या भूतवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्यारमादाय संयोगसंज्ञा सिध्यति, तथापि द्वित्वसिध्यर्थ-भूतसमाधानावश्यकत्वेन संयोगसंज्ञायामप्येतदेव समाधानमुपायस्योपायान्तराद् प्रकृतया स्वीकृतम् । एवं च हलोऽनन्तरा इत्युपन्यास एतद्विषयकतयाभ्युपपद्यते । अनुपदेशादिति । अनुपदिष्टत्वं चाक्षरसमान्ताये शिष्टैरपठितत्वं, ग्राहकशास्त्रेण ज्ञातिनिर्देशेन वाऽपठितत्वं च तेनाऽकारादीनामयोगवाहानामुक्ति क्रमेति वार्तिक-प्रक्षेपेयानां चानुपदिष्टत्वात्तच्चदनुशादकानां कर्तुमशक्यत्वापत्तिरिति परास्तम् ।

न चाकारादीनामिव मात्रिकयद्वयादेर्जातिनिर्देशेनाणुदित्स्त्रेण वा ग्रहणादुपदि-
ष्टत्वमेवायातीति कथं भाष्यसङ्गतिरिति वाच्यम् । अणुदिच्छास्त्रं हि विद्यमानस्य
लोकसिद्धस्य सर्वणस्य ग्राहकमेव, न त्वप्रसिद्धसर्वणकल्पकमित्युद्योतेनैव दत्तोत्तर-
त्वात् । अच्त्वजातीयानामेकारादीनां द्विमात्राणामप्युपदेशेनाऽत्वादिजात्याक्रा-
न्तानां द्विमात्राणामप्युपदेशे तात्पर्यं हलत्वजातीयानां तु केषां चिदपि मात्रिकाणा-
मुपदेशाभावेन तेषामसत्त्वमिति तात्पर्यमिति भाष्यतात्पर्यादिति समाधानं
प्रकाशकृतोक्तम् । तन्मन्दम् । त्रिमात्रिकाचां तुल्ययुक्त्याऽसत्त्वप्रसङ्गात् ।
यदपि चतुर्दशस्त्र्यां महेश्वरेणानुपदिष्टत्वमात्रं नासत्त्वप्रयोजकम्, अयोगवा-
हानामीषत्स्पृष्टककारस्य चासत्त्वापत्तेः । किं तु अनुपदिष्टत्वं याव-
च्छिष्टानामेष्टव्यं तथा च सति गम्लधातौ लकारोपदेशेन लृदित इत्यनु-
वादेन च सत्त्वपरिक्षणसम्भवादेतदर्थमेवेत्युक्ती रभसादेवेति, तन्न । याव-
च्छिष्टैश्चतुर्दशस्त्र्यामनुपदिष्टत्वमसत्त्वप्रयोजकमिति स्वीकारेणयोगवाहादीनाम-
सत्त्वप्रसङ्गाभावेनान्यत्राप्युपदिष्टत्वस्य सत्त्वप्रयोजकत्वाङ्गीकारे मानाभावात् ।
क्षय्यजय्यावित्यादौ यदयदेल्च्चारणेन मात्रिकव्यञ्जनस्यापि सत्त्वप्रसङ्गेन
भाष्यासङ्गतेश्च । किं च गम्लादावनुनासिकव्यक्तिरेवोच्चारितेति तन्मात्रस्य
सत्त्वेऽपि निरनुनासिकादीनामसत्त्वशङ्कया तेषां वार्तिकविषयत्वाभावे सर्वण-
संज्ञा न स्यात् । न हि तत्र जातिनिर्देश इति वक्तुं शक्यते । इकारनिर्देशेऽपि
तथात्वापत्तौ दुनदीत्यादेरीदित्वकार्यपत्तेः । न च दीर्घेकारादेः पृथगनु-
बन्धस्य कारणेन दुनदीत्यादेरीदित्वकार्यभावो ज्ञाप्यत इति वाच्यम् । दीर्घेकार-
निर्देशस्थले इदित्वकार्यभावसम्पादकतया तच्चारिताध्यात् । गुरुनिर्देशेन तत्र
व्याप्यजातिनिर्देश एवेति वक्तुं शक्यत्वात् । तस्माद्वर्णस्य सत्त्वासत्त्वे वर्णसमा-
न्नायदेवावगन्तव्ये इति तत्र महेश्वरेणान्यैर्वाऽनुपदिष्टत्वमसत्त्वप्रयोजकमित्येव
भाष्याशयो न्यायो न तु यत्र कुत्राप्यनुपदिष्टत्वमिति सुधियो विभावयन्तु ॥

अकारहकारयोरिति । एकारस्य तालव्यत्वमोकारस्यौष्ठव्यत्व-
मिति मते एकारशकारादीनामप्युपलक्षणमिदम् । एतेन “नाक्शला”
इत्येव सूत्रयितुं सुचिनामित्यपास्तम् । हशि चेत्येव सिद्धेऽतोरोरित्याकारे

इति मते इति । बहुचप्रतिशाख्यमते इत्यर्थः । एकारशका-
रादीनामिति । एकारशकारावोकारोपध्मानीयावादिपदग्राह्याः । अत एव
बहुवचनमुपपद्यत इति भट्टाः । आकारहकारावादिशब्दार्थ इत्याचार्याः ।
ऊभशब्देन द्वितीयचतुर्थयोर्ग्रहणे यत्किञ्चित्प्रयत्नैक्येऽपि सावर्ण्यमाश्रीयत
इति मते इकारछकारादय आदिशब्दार्थ इति श्रीधरः । अत्र भट्टोक्तं न्याय्यम् ।
इतरोक्तं तु इति मते इति पूर्वग्रन्थाननुगुणमिति बोध्यम् । एकारादीनां
विधृततरत्वादेस्सत्त्वेऽपि सूत्रमते विधृतत्वव्याप्यानां सावर्ण्यानुपपुक्तत्वात्प्राप्तिः ।
इकारैकारयोस्सावर्ण्यभावस्तु यजुष्येक्येऽपि निर्देशसाध्योऽस्मिन्मते । एतन्म-
तस्य शास्त्रानुपयोगित्वाच्चात्रातीवोपयुज्यते । अपास्तमिति । नन्वेव मपि
नाच्छलाविति सूत्रमस्तु, एवं न्याये शलां परस्परं सावर्ण्यनिषेधापत्तिः यथा-
न्यासेत्वस्मान्निर्देशाद्वलां परस्परं सावर्ण्यनिषेधो नेति भट्टोक्तं समाधानं तु न
युक्तम्, शलां परस्परं सर्वणसंज्ञाया स्थानभेदादेवाप्रसक्त्या निषेधयोगाद-
दिभेरेव सावर्ण्यनिषेधलाभादिति चेदत्र केचित् । होत्लकार इत्यत्रेयत्स्पृष्टलकारे
तोलीति परसर्वर्णापत्तेरित्याहुः । नचैकादेशस्य स्थानिवद्भावः । सर्वणविधौ
तन्निषेधात् । तत्प्रत्याख्यानं पूर्वत्राभिर्द्धीये तन्निषेधात् । न च तस्य दोष
इति निषेधशङ्क्यः । तत्र प्रतिपदोक्तस्यैव लत्वस्य ग्रहणात् । नचानित्या प्रति-
पदोक्तपरिभाषा प्रकृते न प्रवर्तते इति न दोष इति वाच्यम् । हरितशब्दा-
णिचि क्विपि निष्पन्नहरिच्छब्दस्य लुनातीत्यनेन योगे परसर्वर्णनापत्तेः ।
न च पूर्वत्राभिर्द्धीय इत्यस्य पदचरमावयवविधायकान्तिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्य
वक्ष्यमाणतया प्रकृतेऽप्रवृत्त्या स्थानिवद्भावमुलभ इति वाच्यम् । आदेश-

अथावृत्त्यर्थम् । सूत्रे द्विवचनोपपत्तये मध्यमपदलोपिसमासं दर्शयति । आकारसहित इति । अत एव वेलाखिति निर्देश उपपद्यते । समाहारद्वन्द्वे तु दन्तप्रसङ्गोऽञ्जलिनि समाहारद्वन्द्वं कृत्वा आ पदेन द्वन्द्वे तु अभिरूप्याकारस्य सावर्ण्यं न स्यादिति भावः । अत एव भाष्ये प्रयत्नभेदेनैषां सावर्ण्याभावः साधितः । एतेषु परेद्विवति । इदमुपलक्षणम्, एतेषु विद्यमानस्येत्यपि बोध्यम् । तेन हकारादीनामकारा-

निमित्तप्रत्ययानिपितकपदसंज्ञावच्चरमावयवविधायकातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचेन प्रकृते निषेधप्रवृत्तेः । यदि तु आदेशप्रवृत्त्यवयवहितोत्तरकालप्रवृत्तिकपदसंज्ञावच्चरमावयवविधायकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः क्रियते तदा स्थानिवद्भावेनापि वारयितुं शक्यम् । किं च वर्णानां स्वरूपग्रहणे स्वसदृशवाच्यलक्षणेति प्राचीन नय एतदोषसत्त्वेऽपि प्रत्याहाराद्यधर्मेणैव ग्राहकसन्नप्रवृत्तिः, स्वरूपग्रहणे जाति-पक्ष एवाश्रयणीय इति ग्राहकसन्नप्रक्ष्यमाणरीत्येतदोपो न लगति । अत एव नाकशलाविति न्यासं बहुवचप्रातिशाल्यमतरीत्या दूषितवान् । अन्यथा तत्रापि न्यासे एतदोषस्य सत्त्वानमतान्तररीत्या दूषणमसम्बद्धमेव स्यादिति दिक् । न्यायवृत्त्यर्थमिति । हकारसर्वधर्मेऽन्वजात्याश्रयो यदि स्यात् हस्याकार एवेति नियमद्वारेति भावः । अत एवेति । प्रक्षेपस्वीकारादेवेत्यर्थः । सावर्ण्यं न स्यादिति । परवल्लिङ्गप्राप्त्या गुल्लिङ्गनिर्देशानुपपत्तिश्च बोध्या । ननु वेला-स्थिति निर्देशेनाकारप्रक्षेपेण दीर्घाकारहकारयो रसावर्ण्यवारणेऽपि प्लुताकारस्य हकारेण सावर्ण्यं दुर्वारं, तथाच विद्यासो इत्यत प्लुतात्परस्य षत्वापत्तिरिति शङ्कां मनसि निधायात्र प्लुतोऽपि प्रशिष्यत इत्याशयेन तत्प्रक्षेपसाधारणं मानं दर्शयति । अत एव भाष्येति । एकपद एव दोषसंभव इति सूचयन्नाह । उपलक्षणमिति । अच्यदस्य संज्ञाशब्दत्वेन तदुत्तरभावप्रत्ययेन शब्दस्यैवोप-

द्विषु परतो दीर्घादिसङ्ग्रहः । अचलत्वं स्यादिति । अणपदबोधयत्त्वं स्यादित्यर्थः । इदं प्रत्याहारपदकेष्वपि प्राहंकराज्यप्रवृत्तिरिति मते व्यक्तितपक्षे च बोध्यम् ॥

अणुदि । अणमुद्दिद्य सर्वर्णबोधकताऽत्र विधीयते । सर्वर्ण-
स्यैत्यस्य बोधक इति शेषः । आदेशादौ सर्वर्णग्रहणवारणायाह ।

स्थितावनन्त्यप्रसङ्गोऽत आह । अल्पदबोध्यत्वं स्यादिति । ननु हकारादीनामिति मूले आदीत्यसङ्गतम् । व्यक्तपक्षे प्रत्याहाराध्वर्णेनैव ग्रहणकशान्प्रवृत्त्या हकारादिसवर्णानां शकारादीनामन्ववासिद्धेः, जातिपक्षे तच्चजातीनां शकारादिव्यभावादेव नान्वपित्यत आह । इदमिति ॥

ननु अण् सवर्णस्य संज्ञा इति मूलं न सङ्गच्छते । संज्ञात्वनिश्चयस्य समानविभक्तिकपदार्थानताया वृद्धिश्चे भाव्योक्तः । संज्ञाबोधकस्य परप्रयोगनियमाच्चेत्यतो बोधक इति शेषपूरणेन ह्यत्रं योजयति । अण-मुद्दिश्येति । एवं च मूलस्य संज्ञापदं बोधकपरतया नेयं संज्ञासंज्ञिभावश्च फलति, शाब्दबोधे उद्देश्यतया अण एव भानमिति न पूर्वप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः ॥

अयमत्र प्राचीनानामाशयः । अस्य सूत्रस्य व्यक्तियक्षामिप्रायकतया तत्पक्षे तत्तत्क्षेत्रस्थाकारादीनां मक्षरसमाप्ताप्यस्तो भिन्नत्वेनात्राप्युदेनाक्षरसमाप्तायस्थस्यैव बोधेन तेन सर्वर्णग्रहणे फलाभावेन वचनसामर्थ्यादक्षरसमाप्तायस्थसहशरसमवर्णान् शुद्धातीत्यर्थः । न चाक्षरसमाप्तायस्थैस्समवर्णबोधेन तावतामिगादिसंज्ञासिद्ध्या इयादिपदैर्दीर्घादीनामुपस्थितिरक्षरसमाप्तायस्थैस्समवर्णग्रहणे फलमिति न सहशोपस्थितिरत्रेति वाच्यम् । आदिगन्त्येनेति शक्तिग्रहकाले सर्वर्णग्रहणाभावेन दीर्घादीनामिगादि संज्ञाया वक्तुमशक्यत्वेनैतत्क्षेत्रसामर्थ्या-

दवे सदशोपस्थितेः । न च वचनाद्यत्र तन्नास्तीति प्रत्याहाराद्यवर्णेषु सूत्रसार्थ-
क्यस्योत्तरभाष्य उपदर्शितत्वेन न सूत्रसामर्थ्यं भाष्यविरोधश्चेति वाच्यम् ।
युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकर्तृतद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तिताया आवश्यक-
कत्वेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वात्सह वैयर्थ्यसन्वाच्च । अत एवेदम इह अपत्वा-
त्सवर्णग्रहणं ग्रामोति अग्रत्यय इत्यनेन निषिध्यत इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते ।
एवं चानुवृत्तिनिर्देशेऽस्यच्चावित्यादौ सूत्रं प्रवर्तते । न च प्रत्याहाराग्रहणेषु
प्रत्याहारेणसदृशानामुपस्थितावपि तेषामनुचारितत्वादीर्घादीनामप्युपस्थितिः
कथमिति वाच्यम् । तत्र प्वादीनामित्यादिनिर्देशाच्चद्वयवाच्ये निरूढलक्षणया
निर्वाहात् । अत एव कौस्तुभेऽस्य ज्वावित्यादीनां सूत्रोदाहरणत्वमेव प्रदर्शितं
प्रत्याहाराग्रहणेऽप्येव लक्षणाङ्गीकृता । मनोरमायामपि प्रत्याहाराग्रहणेऽप्येव सा
स्वीकृता । शब्दरत्ने तु ग्राहकशास्त्रस्यादिर्न्येनेत्यस्य चोभयथा तात्पर्यग्राहकस्य
सत्त्वेन सति तात्पर्ये युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकारे बाधकाभावाद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तिव-
कल्पनाया अनौचित्येन प्रत्याहाराद्यवर्णेषु सूत्रसार्थक्यसंभवेनाक्षरसमाम्नायिकै-
स्सवर्णग्रहणबोधनेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानरूपफलसम्पादकतया सूत्रसार्थक्य-
सम्भवेन च सूत्रस्थापनेन तत्सदृशोपस्थितेशक्यत्वमभिप्रेत्यानुवृत्तिनिर्देशेऽपि
स्वसदृशवाच्येषु लक्षणैवाश्रयणीया । मनोरमोक्तमुपलक्षणतया नेयमिति वदता
हरिदीक्षितेनानुवृत्तिनिर्देशानां सूत्रोदाहरणत्वग्रदर्शनं कौस्तुभकृतोऽयुक्तमिति
सूचयता मनोरमाकारमतमन्यादृशत्वेन वर्णितम् । नन्वेवं लक्षणया निर्वाहाङ्गीकारे
सर्वत्र स्तोपस्थाप्यसवर्णे एकरीत्यैव लक्षणा स्वीक्रियताम् । एवं च लक्ष्यतावच्छेदक-
ज्ञानार्थपणग्रहणमपि न स्वीकार्यमित्यपरं लाघवमिति चेन्न । यूरुच्याख्यावित्यत्र यूप-
देन स्तोपस्थाप्येकारसवर्णस्य शकारस्याप्युपस्थितौ दिशे दिश इत्यादावाणद्या
इत्यापत्तेः । भाष्यमते ग्रयत्तमेदेन सावर्ण्याभावादिति समाधानं तु न युक्तम् ।
तन्मते जातिपक्षस्यैव सत्त्वेन लक्षणानवसराल्लक्षणावादे तद्रीत्या समाधानस्यायुक्त-

त्वात् । किं च हन्म इत्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपापत्तिः । झलीत्यनेन
स्तोपस्थाप्यमकारादिसवर्णस्य मकारस्याप्युपस्थानात् । एवं वृत्तमित्यादौ रदा-
भ्यामिति नन्वापत्तिश्च । झश् झथादिपृथक्प्रत्याहाराकरणाच्चोः कुरित्यनुवादे
उदित्करणाच्च वर्गपञ्चक्रान्तर्गतस्य निरुक्तलक्षणगोम्यत्वाभावकल्पने त्वपूर्वज्ञाप-
कसिद्धवचनकल्पनापत्त्या लक्षणाद्वयकल्पनतोलाघवाभावः । अणग्रहणस्य यथा
कथंचिच्छ्रक्ष्यतावच्छेदकज्ञानाय सार्थक्यसम्भवे सर्वथा वैयर्थ्यकल्पनमयुक्तम् ।
तावतापि दिशे इत्यादौ नदीसंज्ञाया दुर्वारत्वं च । यत्तु सूत्रं न कार्यमित्युक्त्याऽनु-
वादे उदित्करणेन वर्गपञ्चक्रान्तर्गतस्येत्यादिज्ञापकत्ववर्णनम् । तन्मन्दम् । सूत्रा-
भावे ज्ञापकत्वायोगाच्चेत्यास्तां तावत् । एवं च सूत्रमते आर्चीनमतेऽणसदृशस्स-
वर्णान् गुह्यतीत्यर्थः । मनोरमामतत्वेन वर्णिते मतेऽण सवर्णान् गुह्यतीत्येवार्थः ।
अत्रोच्छृङ्खलास्सूत्राशयमन्यथा वर्णयन्ति । तथा हि । अण्वोऽधकं यदणाद्यवयवकं
पदं तत्त्वबोध्याणसवर्णग्राहकमिति केचित् । अण्वोऽधकं स्वबोध्याणसवर्णग्राहकं स्वं
रूपमिति शास्त्रादशब्दसंज्ञेत्यनुवृत्तेऽशब्दसंज्ञासु तदग्रवृत्तिः । तेन प्रत्ययपदबोध्या-
कारादिभिर्न दीर्घादिग्रहणम् । इगोदेशशब्दसंज्ञात्वेऽपि दीर्घाजसि चेति ज्ञापकाल्प-
त्याहाराभिन्नशब्दसंज्ञाया ग्रहणान्न दोष इत्यन्ये । अण्वदितं यदनुबन्धेतरवर्णावर्णितं
पदं तत् स्वबोध्याणसवर्णग्राहकमित्यर्थान्न कश्चिद्दोष इत्यपरे । एतत्सर्वं विचारसह-
त्वादुपेक्ष्यम् । तथा हि । इह पक्षत्रयेऽप्यस्यच्चावित्यादेरसंग्रहः । प्रथमपक्षेऽणा-
द्यवयवकत्वाभावात्, द्वितीयेऽण्वोऽधकत्वाभावात्, तृतीयेऽण्वदितत्वाभावात्,
अक्षरसमाम्नायस्थत एतत्सूत्रस्थस्य भेदात् । ऊकाल इति सूत्रस्थेन ह्रस्ववाक्ये
सवर्णग्रहणशङ्कापरभाष्येण इदम इह अण्वत्वात्सवर्णग्रहणं ग्रामोति टित्किन्मित्सप-
संख्यानमिति प्रकृतसूत्रभाष्येण विरोधश्च । यदि यथा कथंचिदणेव गृह्यते नन्वाक्ष-
रसमाम्नायिक एवेत्युच्यते तदा यूरुच्याख्यावित्यत्र शकारग्रहणापत्तिः । यदि तु
स्वबोध्योऽण आक्षरसमाम्नायिक एव गृह्यत इत्युच्यते तदा इत्संज्ञकशकारोप-

प्रतीयत इति । परे तु प्रत्ययग्रहणमेकदेशानुमत्या “भाव्यमानेन
सवर्णानां ग्रहणं न” इति परिभाषां ज्ञापयतीति युक्तम् । प्रत्यय-
पदस्य नदर्थत्वन्तु न युक्तं वार्तिककृता दित्किमिदं पसंख्यानोक्तेः ।
लक्षितेकारस्यातथात्वेन अण्वात्सवर्णग्रहणमिति भाष्यविरोधः । यदि तत्र
इत्सङ्गकशकारस्योपलक्षणतया आक्षरसमान्मायिकस्यापि ग्रहणमित्युच्यते तदा
दिट्ढाणित्यादावणादिना सवर्णग्रहणापत्तिः, तपरस्त्रस्य वक्ष्यमाणस्य परत्वादन-
वकाशत्वाद् बाधकत्वस्य तृतीयपक्षे सर्वथा असङ्गतिः । इणादिषट्कककारादे-
रित्सदृशत्वेऽप्यनुबन्धत्वाभावेन प्रत्याहारग्रहणेषु सर्वत्र दोषश्च । प्रथमपक्षे
उदात्तादिपदैस्सवर्णग्रहणापत्तिश्च । द्वितीयपक्षेऽप्यदित्यादेः शब्दशब्दीयसंज्ञात्वेन
तत्र सवर्णग्रहणाप्रसक्त्या बाधकत्वविचारसङ्गतिः । यथा कथञ्चित्तत्र तत्र दोष
वारेणोऽपि एवं तर्हि अण्ग्रहणमपरिभाष्यमिति भाष्ये एवं तर्हीत्यक्षरस्वारस्य भङ्गा-
पत्तिर्दुर्वारा । स्त्रत्रकारमते प्रत्याहारग्रहणेऽनुवृत्तिनिर्देशेषु दोष मभिप्रेत्य
तथोक्तमित्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनाप्रयासेन ॥

प्रकृतमनुमरामः । प्रतीयत इति । अत्र प्रत्ययपदं यौगिकमिति भावः ।
विना प्रमाणं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधे मानाभाव इत्याशयेनाह । परे त्विति ।
एकदेशानुमत्या प्राचीनवैयाकरणपठितं संपूर्णपरिभाषां ज्ञापयतीत्यर्थः । न च
ज्ञापनोत्तरं स्वांशे चारिताभ्यां भाव इति वाच्यम् । यत्रानन्यथासिद्धोऽर्थो
ज्ञाप्यते तत्रैव विपरीतार्थशङ्कावारणाय स्वांशे चारिताभ्यामपेक्ष्यते यत्नत्वन्यथा-
सिद्ध एवार्थो ज्ञाप्यते न तत्र स्वांशे चारिताभ्यामपेक्षा विपरीतशङ्काया अनव-
तारात् । यद्वा ज्ञापयतीत्यस्य बोधयतीत्यर्थः, तेन न स्वांशे चारिताभ्यामपेक्षा-
वसरः । न युक्तमिति । योगाद्देवर्तलयस्त्वादिधीयत इत्यर्थे प्रतीयत इति
क्वाप्यप्रयोगाच्चेति भावः । किं च योगार्थे प्रमाणविरोधोऽपीत्याह । वार्तिक-
कृतेति । योगार्थत्वे अस्य वार्तिकस्यानुत्थानमेव स्यादिति भावः । ननु

यादयकृता चाप्रत्ययग्रहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तेः । “उपादा-
दीयसः” इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिदम् । तत्र हि किमर्थमादित्यु-
च्यते उपाद इत्येवोच्यतां, का रूपसिद्धिः, आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो
भविष्यति, एवन्तर्हीदमेव ज्ञापयति भवत्येवा परिभाषा भाव्यमाने-
नेत्यादि । त्वदुक्तव्याख्यानं हि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुभयोरपि निर्दे-
ल्यापत्तिः । जातिपक्षेऽप्यनयैव परिभाषया सवर्णग्रहणं वारणीयम् ।
न्याक्तिपक्षे गुणाभेदकत्वप्राप्तश्च वारणीयम् । तेन घटवदित्यादौ नानु-
नासिको वकारः । एतेनाजुदितित्वेव सिद्धेऽग्रहणेन यणसु गुणभेद-

वार्तिकस्य योगार्थापरिज्ञानेन ग्रथितिरूपदेशेनैजनुनासिक इति वदित्यत आह ।
भाष्यकृतेति । ननु योगेन परिभाषार्थं बोधयतीत्येव भाष्यतात्पर्यमत आह ।
उपादादिति । एवं च मूलकृद्विगतत्पर्यस्य व्याख्यातुमिवचनैरेवोच्यत्वेन
तदनुकार्यकत्वं स्त्रत्राक्षरस्य युक्तमिति भावः । अत्रत्यज्ञापनविचारः परिभाषे-
न्दुटिप्पणीतोऽवसेयः । पशुर्दासेन व्याख्यातुमूलकारमते जातिपक्षगुणभेदकत्व-
प्राप्तसवर्णग्रहणवारणायावश्यक्या परिभाषयैव निर्वाहे कृत्रिमाकृत्रिमन्याया-
दिविरुद्धं मूलकृदुक्तं सर्वथा असङ्गतमेवेति ध्वनयन्नाह । जातिपक्षेऽपीत्यादि ।
नानुनासिक इति । यद्यपि तत्र स्थान्यनुगुणेऽनुनासिक एवोच्चारणीये निरनु-
नासिकोच्चारणाच्चानुनासिक इति वक्तुं शक्यम् । तथापि किमिवतीत्यनुनासि-
कस्थाने तद्वारणार्थं मावश्यकमिदमिति तेनैव निर्वाहेऽत्र सामर्थ्यादिवर्णनहेतो-
रिफल इति भावः । एतेनेदमुपलक्षणम् । किमिवतीत्यस्म्येति वदन्तः परास्ताः ।
एवमसाधनय कौस्तुभोक्तुपायं निराकरोति । एतेनेति । जातिपक्षप्राप्तसवर्ण-
ग्रहणाभावाय स्त्रत्रप्राप्तस्य तस्य वारणाय च परिभाषाया आवश्यकत्वेनेत्यर्थः ।
तथैव निर्वाहे ज्ञापनप्रयासो विफल इति भावः । अण्ग्रहणेन यणसु गुणभेदकत्वं
ज्ञाप्यत इति पाटो नरत्वेति । कौस्तुभे गुणभिन्नानां यवलानां संग्रहायेत्युक्त्या

कत्वं ज्ञाप्यत इति परास्तामित्याहुः । ननु चोरित्यादायनुवादे कथमुदित्व-
मिति चेन्न । व्याकरणान्तरे एषामुदित्संज्ञकत्वेनादोषात् । उपदेशश-
ब्दस्य करणसाधनत्वेन शास्त्रपरत्वेऽस्यापि शास्त्रत्वेनेत्त्वप्रवृत्तेः सुल-
भत्वाच्च । चो भिन्नकम् इत्याह । उदिचेति । यद्यपि समुदायसवर्णि-
नोऽप्रसिद्धास्तथापि तदवयवचादिसवर्णा एवात्र तत्सवर्णा बोध्याः ।

ज्ञापनस्य यणिवयकताया लाभात् । कौस्तुभकारस्तु गुणपदेनोदात्तत्वानुदात्त-
त्वस्वरितत्वानुनासिकत्वान्येव बोध्यानि न तु ह्रस्वत्वदीर्घत्वप्लुतत्वानीति मन्यते ।
अत एवोक्तं गुणा उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिका नान्तरीयकतया उच्चार्य-
माणा इति । अग्रहणं ह्रस्वोच्चारणे दीर्घादीनां सङ्ग्रहार्थमिति तद्भावः । एतेना-
ग्रहणस्य ऋ लृवर्णयोः परस्परं ग्रहणं प्रयोजनमिति प्रकाशकृदुक्तिः परास्ता ।
तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे ऋग्रहणेनैवसिद्धे इति वदेत् । स्पष्टं चेदं कौस्तुभग्रन्थ-
परिशीलनशालिनाम् । कथमुदित्वमिति । प्राचीनरीत्येदम् । स्वरीत्या आह ।
उपदेशेति । सुलभत्वाचेति । न च विधेयघटकोच्चारणार्थानां विनेत्संज्ञां
निवृत्त्यभाव इति स्वमतसिद्धत्वेन कुक्कुतुगादौ सवर्णग्रहणापत्तिरिति वाच्यम् ।
उकारमात्रेत्संज्ञकं इत्यर्थेनादोषात् । स्वरूपमिति प्रत्याख्याने परेथ वाङ्मयोरिति
वत्स्वरूपग्रहणेनादोषाच्च । अत्र मानं तु शि तुक् पदकतिकतिपयचतुरां थुक्
इति विभिन्नरीत्यानिर्देश एवेतिगृहाण । चोः कुरित्यादौ विधेये सवर्णग्रहणा-
याह । चो भिन्नकम् इति । स च त्वर्थकोऽप्रत्यय इत्यस्यात्र वाक्येऽसम्बन्ध-
द्योतकः । चकारेणासवर्णस्यापि ग्रहणापत्तिमुद्गाढ्यान्ध्याव्याचष्ट इति प्रकाश-
कृदुक्तावतरणं तु न सम्भक् । तथा सति सर्ववर्णग्राहकत्वापत्तावक् इह
इत्यादिविभिन्नप्रत्यहारनिर्देशासाङ्गत्यापत्त्या तत एवोक्तापत्तेर्विरयितुं शक्य-
त्वात्सवर्णग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । ह्रस्वाकाराद्योरपित्युत्तरग्रन्थस्वरस्यभङ्गापत्तेश्च ।
सवर्णिनइति । अत्र सवर्णशब्दस्सावर्ण्यपरस्तेन सवर्णा इत्यर्थः । बोध्या इति ।

ह्रस्वाकाराद्योरपि कालपुरुषाद्युपाधिभेदेन स्थानेषु भेदमारोप्य
तुल्यस्थानत्वं सूपपादम् । अत्रेति । ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः । व्याख्या-
नादिति भावः । उपसर्गादतीत्यादितपरकरणादिति तु न युक्तम् ।
लृकारग्रहणेन चारितार्थ्यात् । एवमिगपि परेणैव । अचि हिन्वति

इदमेते उदित्संज्ञका इति मताभिप्रायेण, उकारेत्संज्ञका इति मते त्वनुबन्ध-
विनिर्मुक्तोपस्थितेत्सत्सवर्णाः प्रसिद्धा इति न्यायसिद्धमेवेदम् । उकाररूपावयव-
सवर्णानां तु न ग्रहणं, सौरुकारस्य न विभक्ताविति निषेधेनेत्त्वानापत्त्या
ह्रस्व्यादिसूत्रे सावपृक्तविशेषणासङ्गत्यापत्तेः । उदाग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । ननु
सादृश्यस्य भेदघटिततया स्वस्याग्रहणापत्त्या स्वरूपग्रहणार्थश्चकारोऽस्तु, विधेये
उदित्करणसामर्थ्यादेव सवर्णग्रहणं सिद्धमित्यत आह । ह्रस्वाकाराद्योरपीति ।
आवश्यकश्चायमारोपः, अन्यथा लक्ष्यस्थस्यातिरिक्ततया स्वरूपबोधनेनानिर्वा-
हात् । एवं च विधेये उदित्करणसामर्थ्यवर्णनक्लेशोऽपि नेति भावः । स्वमते
सादृश्यस्य भेदाघटितत्वात् प्राचीनानुसारेणेदम् । तपरसूत्रेऽग्रहणानुवृत्तेर्वक्ष्य-
माणत्वेन तत्साधारण्यायाह । ग्राहकेति । व्याख्यानादिति । शब्दरलो-
क्तादुर्कदिति तपरकरणरूपादित्यर्थः । चारितार्थ्यादिति । इदं तपरसूत्रे-
ऽग्रहणानुवृत्त्या विधायकतेति मते । तत्राप्यग्रहणसवर्णग्रहणयोरनुवृत्त्या नित्या-
पकत्वमते तु तदपि ज्ञापकं भवितुमर्हति । न च सूत्रमत एवाग्रहणसत्त्वात्तन्मते
ऋलृवर्णयोः परस्परं सावर्ण्याभावात्तपरसूत्रे सवर्णग्रहणानुवृत्तेस्सत्त्वात् कथम्
लृकारग्रहणेन तच्चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । योद्घुत्सूत्रं कथयेत् नादो गृह्येतेति
भाष्येण “सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यदृचौ यच्च वार्तिकं” इति हयुक्त्या च
ऋलृवर्णयोस्सावर्ण्यज्ञापनद्वारा चारितार्थ्यमित्याशयात् । अथाण सवर्णान्
गृह्णातीत्येवं तत्रार्थः । अण सदृश इति प्राचीनोक्तं तु न युक्तम् । वचनाद्यत्र
तस्मात्पुनरुत्तरभाष्येण तदर्थस्य निष्प्रामाणिकत्वध्वननात् । प्रत्याहारेषु

सूत्रे इण इत्येव सिद्धे व्योरिति गुरुनिर्देशाद्व्याख्यानाच्चेति लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नन्वेवं “अस्य चर्वा” इत्यादौ सर्वणग्रहणं न प्राप्नोति । अणग्रहणेन वर्णसमाश्चायस्थानामेव ग्रहणेन णकारादिविह्वेन प्रत्याहारे तत्प्रत्याभिज्ञानेन तत्रत्याद्यवर्णोपस्थितेषु उच्चारिताभेदेन गृहीतेषु सूत्रस्य चारिताभ्येन व्यक्तपक्षे तत्रत्यात्रत्यव्यक्त्यो-

तद्व्याख्याच्ये लक्षणेत्यप्ययुक्तम् । एवं सूत्रमते लक्ष्यदोषाभावेन तत्र दोषसङ्गावाभिप्रायकैर्णवं तर्हि अणग्रहणमपरिभाष्यमित्युत्तरभाष्येण विरोधात् । एतेनानुवृत्तिनिर्देशेषु स्वसदृशव्यत्यलक्षणया निर्वाह इत्यपि परास्तिमित्याशयेन शङ्कते । नन्वेवमिति । इत्यादाविति । आदिना प्रत्याहारोपस्थितमध्यगतां संग्रहः । आद्ये सर्वणग्रहणाभावे हेतुमाह । अणग्रहणेनेति । नन्वक्षरसमाश्चायस्थानां ग्रहणेऽपि वचनसामर्थ्यात्तत्सदृशानां सर्वणग्रहकत्वाद्गीकारेणादोष इत्याशङ्क्य तस्य चारिताभ्यं दर्शयति । णकारादिविह्वेनेत्यादिना चारिताभ्येनेत्यन्तेन । ननु सत्यामपि प्रत्यभिज्ञायां तन्मात्रस्यानर्थक्येन कथं तेन सर्वणग्रहणमत आह । आद्यवर्णोपस्थितेतिविति । सादृश्यवशादुपस्थितेतिवित्यर्थः । ननूपस्थितस्यानुच्चरितत्वात्कथं ग्राहकत्वमत आह । उच्चारिताभेदेनेति । चारिताभ्येनेति । एवञ्च सदृशोपस्थितौ मानाभाव इति भावः । अस्य वर्णसमाश्चायस्थत्वाभावं दर्शयति । व्यक्तपक्ष इति । एतेन सर्वणग्रहणं न प्राप्नोतीत्यत्र हेतुव्यक्तपक्षे तत्रत्यात्रत्यव्यक्त्योभेदेनेत्येतावानेव, इतरदणग्रहणसार्थक्यं प्रदर्शनपरमित्याचार्याः प्रकाशकाराश्च परास्ताः । चारिताभ्यवर्णनेऽणग्रहणेन वर्णसमाश्चायस्थानामेव ग्रहणेनेत्यस्यानुपयोगादनाक्षरसमाश्चायिकानामणग्रहणेनाग्रहणादित्यर्थकैकारवाटितस्यास्य वाक्यस्य सर्वणग्रहणाप्राप्तौ हेतुबोधकत्वमौघ्याच्च । तत्रत्यात्रत्यव्यक्त्योभेदेऽप्यणग्रहणेन तस्यापि ग्रहणे सर्वणग्रहणसम्भवशङ्काया अनिरासात्तावनमात्रस्य हेतुताया दुर्बलत्वाच्च । आदिपदग्राह-

भेदेन प्रकृते प्रत्याहारघटकद्वितीयवर्णादौ चोच्चारितस्यैव ग्राहकत्वादप्रवृत्तेरिति चेन्न । जातिपक्षाश्रयणेनादोषात् । अत एवानेकनकारादीनां झलत्वादिसिद्धिः । सूत्रेऽणग्रहणं च न कार्यम् ।

प्रत्याहारोपस्थितमध्यगेषु सर्वणग्रहणाभावे हेतुमाह । प्रत्याहारघटकेति । तदप्रवृत्तेरिति । ग्राहकद्वयाप्रवृत्तेरित्यर्थः । यत्तु प्रत्याहारघटकेति ग्रन्थस्य दृष्टान्तरपरतया योजनं तत्तु प्रतिज्ञेयार्थाघटितत्वादुपेक्ष्यम् । समाधत्ते । जातिपक्षेनेति । ननु व्यक्तपक्षेऽपि पूर्वोक्तलक्षणादयेन सकलनिर्वाहेन फलंशे पक्षयोरवैलक्षण्येन जातिपक्ष एवेति कोऽयं निर्वन्ध इत्यत आह । अत एवेति । अत्र व्यक्तपक्षे झलादिप्रत्याहारेषु अक्षरसमाश्चाये यादृशव्यक्तेरनुकरणं तादृशव्यक्तेरेव बोधैकस्यैव तकारस्य झलपदबोध्यतयाऽबुद्धेत्यत्र चरितार्थे झलो झलीत्यत्र पञ्चम्यन्तसप्तम्यन्तपदाभ्यां विभिन्नतकारयोर्बोधानापस्याऽवात्तामित्यत्र लोपानापस्या पूर्वोक्तलक्षणादयेन सर्वनिर्वाहे नास्तीति लक्षणावादिनाप्यत्र जातिपक्षस्याश्रयणीयतया सर्वत्र तेनैव निर्वाहेऽर्जरीयस्यनौचित्येनाऽन्यत्र लक्षणया निर्वाहोऽनुचित इति भावः । ननु तत्रापि स्ववाच्यसदृशे लक्षणया निर्वाहः । लक्षणायां मानन्तु यथासङ्ख्येन लोपविधायकं हलो यमां यमीति-सूत्रमेव । ब्रश्चेत्यादौ शादिभिरसर्वशकारादिबोधस्तु तत्तल्लभ्यविषयकतयोपप्लुतविधिनवविक्रम्यशब्देवेति तत्रापि न दोष इत्याशङ्क्य लाघवाद्वा जातिपक्ष एवाश्रयणीय इति ध्वनयन्माह । सूत्रेऽणग्रहणं चेति । सूत्रेऽणग्रहणं कृत्वा तत्र तत्र लक्षणाश्रयणपक्षया जातिपक्षाश्रयणमेव युक्तमिति भावः । अत्र केचित्, अक्षरसमाश्चाये जातिनिर्देशे तात्पर्यग्राहकमणग्रहणम् । अन्यथा तात्पर्यग्राहकान्मावात्तस्यायुक्तत्वमेव स्यात् । अणुदित्त्वत्वे तु न जातिबोधः, तदानीं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन तात्पर्यग्राहकाभावात् । न चैवमादिरन्त्येनेति वाक्यार्थकाले तात्पर्यग्राहकाभावाज्जातिनिर्देशस्य दुर्ज्ञेयतया सकलव्यक्तियु शक्तिग्रहविरोध

‘ऋलवर्णयोः सावर्ण्यम्’ इत्यनेन समानजातित्वस्यैवातिदेशेनोपसर्गा-

इति वाच्यम् । अणुदिदित्येतेदेकवाक्यतापन्नस्य तस्य वाक्यार्थवेलायां जाति-
निर्देशे तात्पर्यग्राहकाभावेन सकलव्यक्तिषु शक्तिग्राहकत्वाभावेऽपीको यणची-
त्येतेदेकवाक्यतापन्नस्य तस्य सर्वव्यक्तिषु शक्तिग्राहकत्वं वाचकाभावात् । तस्मादु-
क्तार्थतात्पर्यग्राहकमग्रहणं, न तूपायान्तरपरमिति प्रत्याचक्षणस्य भाष्यकारस्यात्र
तात्पर्यमुन्नेतुं युक्तमित्याहुः, तन्न । जातिनिर्देशे तात्पर्यग्राहकापेक्षायामादिषद्-
सूत्र्यां तादृशस्याग्रहणस्य सत्त्वेऽप्यन्यत्र तात्पर्यग्राहकाभावाच्चत्र जात्याश्रय-
सकलव्यक्तिप्रतिपत्तिर्न स्यात् । यदि तन्न तात्पर्यग्राहकमन्यत्कल्प्यते, तदा
लवादिभ्य इत्यादिनिर्देशा एवात्रापि तात्पर्यग्राहकत्वेन गृह्यन्तामिति किम-
ग्रहणेन । किञ्चाग्रहणस्य तत्र जातिनिर्देशे तात्पर्यं नास्तीत्यस्याप्यापत्त्या
महदनिष्टं स्यात् । तस्मादग्रहणाकरण एव भाष्यतात्पर्यं, न तु तात्पर्यग्राह-
कत्वं इति युक्तमुत्पश्यन्तु सुधियः । ननु ऋलवर्णयोर्भिन्नजातीयत्वेन तयोः
परस्परग्रहणार्थमग्रहणमित्यत आह । ऋलवर्णयोरिति । एतेन तदर्थमस्थाने
ऋग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकशाय इति कौस्तुभोक्तं प्रत्युक्तम् । समानजाति-
त्वस्यैवेति । वर्णाश्रमाचारा इत्यादौ वर्णशब्दस्य जातौ प्रसिद्धेर्वार्त्तिके वर्ण-
शब्दो जातिपर इति भावः । होतृकारे लकारे परे दीर्घस्त्वकोकीति न्यासेन
सुवचः । अत्र पक्षे शाकलप्रतिबन्धस्तु न फलम् । ऋत्यक इत्यत्रासवर्ण
इत्यननुवृत्तेः । इदमृथुक्यनुरोधेनोक्तम् । लाघवादेर तु लवर्णस्य ऋवदिति
शब्दरत्नोक्तमनुसन्धेयमिति भट्टप्रकाशकारौ । वस्तुतस्तु ऋलवर्णयोस्सावर्ण्य-
मिति सावर्ण्यमेव विधेयम् । तुल्यास्यस्यत्रभाष्यस्वरसात् । समानजातित्वस्यैवेत्ये-
वकारोऽप्यर्थः । अयं भावः । अज्जृत्तिसावर्ण्यं समानजातित्वव्याप्यमिति
तादृशसावर्ण्येन समानजातित्वमनुमीयते । एवञ्च सावर्ण्यं समानजातित्वञ्चो-
भयं वार्त्तिकत एव लभ्यत इति । भट्टाद्युक्तन्तु न युक्तम् । एतद्व्यतिरिक्तेति हेतु-

इतीत्यादौ न दोषः । एतद्व्यतिरिक्तसवर्णे समानजातित्वसत्त्वात् । पृथ-
गनुबन्धकरणाच्च न ऋदिल्लदित्प्रयुक्तकार्यसङ्करः । अत्र पक्षे अइउण्
सूत्रशेषोक्तभाष्यरीत्या तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहण-
नियमकत्ववदप्रत्यय इत्यस्य योगविभागेन तत्प्राप्तसवर्णग्रहणविषय-
कत्वात् “त्यदादीनामः” इत्यादौ विधेये न दोषः । एवं गुणाभेदकत्व-
प्राप्तसवर्णग्रहणविषयकत्वमप्यस्य बोध्यम् । अत एव घटवदित्यादौ
मतेर्मस्य नानुनासिको वकारः । सामर्थ्यादिति । “एचोऽयवायावः”
इत्यादौ स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैव निर्वाह इति वक्ष्यते । “न खाभ्याम्”
इत्यत्र ऐऔस्वरूपेण पाठ्यौ । “द्युहिरादैच्” इत्यत्राप्येडित्येव पाठ्यम् ।
तत्र गुणसूत्रे च परस्परसवर्णसंज्ञावादिमते चतुर्णां ग्रहणसत्त्वात् ।

वाक्यस्यालम्बनत्वापत्तेः । तस्य विषयान्तरे हेतुप्रतिपादकतया योजनमपि न
सम्यक् । साध्याप्रतीतिः । एतेन, एतद्व्यतिरिक्तेत्यादिग्रन्थस्मानजातित्वेन सा-
वर्ण्यमनुमेयमित्याशयको होतृकारसाधक इत्याचार्योक्तमपास्तम् । अकारे-
कारयोश्शब्दत्वादिसमानजातित्वसत्त्वेन सावर्ण्यभावेन समानजातित्वस्य
सावर्ण्यव्याप्यताया अभावाच्च । एवञ्च ऋलवर्णयोस्सावर्ण्यस्यापि सत्त्वेन
होतृकारसिद्ध्याऽऽधुनिकोत्प्रेक्षिताकोकीति न्यासतात्पर्यकत्वं वार्त्तिकस्यानुचित-
मिति युक्तमुत्पश्यन्तु सुधियः । एतद्व्यतिरिक्त सवर्ण इति । अजप इत्यर्थः ।
पर्युदासन्यायात् । नन्वग्रहणाभावेऽप्रत्यय इत्यस्योदिदेशेऽन्वयाभावस्य पूर्वमुक्त-
त्वात्किं फलमित्यत आह । योगविभागेनेति । स्थूणानिखननन्यायेनाह ।
एवमिति । ननु सूत्राभावे यथासङ्ख्येन निर्वाहो दुर्वच इत्यत आह ।
एचोऽयवेति । न न्वेवं नखाभ्यामित्यत्रैडिति पाठे तस्य विधेयत्वेन सवर्णा-
ग्रहणादैचौ न स्यातामेडौ च स्यातामित्यत आह । न खाभ्यामिति । न
च तयोरसत्त्वशङ्कावारणाय तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । एवमपि पृथक्सूत्र-

अत्रैतत्सूत्रवैयर्थ्योपन्यासेन तन्मूलकस्य गुणवृद्धिसञ्ज्ञाविधौ प्रत्याहारद्वयग्रहणवैयर्थ्यस्य प्लुतावैच एवोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र तद्वहणवैयर्थ्यस्य च सङ्ग्रहो बोध्यः । प्रयत्नभेदेनाप्यसावर्ण्यमेतयोः प्रागुक्तं न विसर्तव्यम् ॥

यद्यपीति । इदं व्यक्तिकपक्षे । “वर्णानामुपदेशस्तावत्, उपदेशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञा तदुत्तरकालमादिरन्येनेति प्रत्याहारः । तदुत्तरकाला सवर्णसंज्ञा तदुत्तरकालमणुदिदिति, एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानाङ्ग्रहणं भवति, न चात्रेकारः शकारं शुक्लानि” इति “नाञ्जलौ” इतिसूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः । अयं भावः । आदिरन्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाञ्जलावित्येतद्वक्त्यर्थबोधे सति निर्णीततद्विषयपरिहारेण सवर्णसंज्ञाबोध्यनिश्चये अणुदित्सूत्रेण तावतां ग्रहणं बोधनीयम् । अन्यथा बाधकसम्भावनाया तुल्यास्य सूत्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेनाणुदिच्छाञ्जबोधाना पत्तिः । न चैतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक् तन्निश्चय इति । होह इति । हकारोणाऽकारग्रहणे सति यत्प्रत्याप्नोति तस्य सर्वस्याप्युपलक्षण-
सार्थक्यलाभात् । तद्वधनयत्नाह । अत्रैतत्सूत्रेति । भाष्यरीत्याह । प्रयत्नेति । जातिपक्षे हकारोणाकारग्रहाणादाह । इदमिति । समुदायमप्यन्विषयस्याग्रवेशादाक्षरसमाधायिकानामेवेति मूलं कथमित्यत आह । अयं भाव इति । बोधानापात्तिरिति । लक्ष्यसंस्कारोपयोग्यप्राप्ताप्यज्ञानानास्कादित्वबोधानापात्तिरित्यर्थः । तन्निश्चय इति । आकारादावन्वचनिश्चय इत्यर्थः । ननु हकारोणाकारग्रहणे तस्य हलत्वात्संयोगसंज्ञायां हत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप आपादयितुमुचित इति मूलमसङ्गतमित्यत आह । हकारोणाकारेति । यद्यपि व्यक्तिकपक्षे हलस्रवहकारस्य हयवरदस्रवधकहकारतो भिन्नत्वे हलस्रवश्रस्यानन्तत्वेन तेन सवर्णग्रहणाभावेनाकारस्य झलत्वाभावात् संयोगान्तलोपो न

सिद्धम् । ननु यणसवर्णिनामप्रसिद्धेरज्यग्रहणेनैव सिद्धेऽज्यग्रहणं व्यर्थमेत आह । यवला इति । “अमोऽनुनासिका न हौ” इति शिक्तोक्त्येण इति नोक्तम् । तेन सैयन्तेत्यादौ परसवर्णनिष्पन्नानुनासिकयवलानाम् “अनचि च” इति द्वित्वं सिद्ध्यति । हलो यमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः । अत्रेदं बोद्धव्यम् । व्यक्तिः पदार्थो गुण भेदका इत्यभिमानेनात्र सूत्रेऽज्यग्रहणमिति ॥

“अतो भिस” इत्यादौ तपरकरणात्सहिवहोरिति सूत्रस्य सवर्णग्रहणाद्व्याख्यानाच्च तपरपदे बहुव्रीहिपञ्चमीतत्पुरुषावित्याह । तः

प्रप्तोतीति वक्तुं शक्यते । तथापि यणतिरिक्ते कचिदज्ञत्वायि लोपप्रसक्तिरित्याशयेनैवमुक्तमिति बोध्यम् । वैकल्पिक इति । अत्र मानपग्रहणमेवेत्यन्य स्पष्टम् । ननु यणो गुणाभेदकत्वेन सवर्णग्रहणस्य सिद्धत्वादज्यग्रहणेनैव सिद्धेऽज्यग्रहणं व्यर्थमेत आह । गुणा इति ॥

अतो भिस इति । इदं बहुव्रीहिलभ्यार्थं मानम् । वर्णग्रहणादिति । तद्वचुदवोढामित्यत्र पूर्व दृढावाकारस्यापि विधानार्थं क्रियते, यद्यत्र पञ्चमीसमासो न स्यात्तदा सवर्णग्रहणेनैव सिद्धे किं तेनेति भावः । वर्णग्रहणप्रत्याख्यानपक्ष आह । व्याख्यानादिति । एओङ्स्रजभाष्याद्वृद्धिद्वयस्य भाष्या-वेत्यर्थः । पञ्चमीतत्पुरुषेति । इदं पञ्चमीति योगविभागमभ्युपगच्छतां प्राचा-प्रसारेण । तदनङ्गीकारे तु सुष्ठुपेति समासो बोध्यः । एतेनात्र तत्पुरुषपदनो-चारक्रियन्तेन सुष्ठुपेति समासो गृह्यते । उत्तरपदार्थग्रथानन्तश्च क्रियर्थातावच्छे-दकप्रयोजकत्वमिति छिद्रयन्तः परास्ताः । तथा सति पञ्चमीगृहणस्यारस्य भङ्गा-पत्तेः । तः परो यस्मादिति मूले भाष्यप्रामाण्यात्पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः । एवञ्च विशिष्टसवर्णसमकालाप्रसिद्धावापि तकारविरहितस्यैव बोधकत्वलाभात्तत्सवर्ण-

पर इत्यादिना । वर्णग्रहणे तु तत्सामाश्रयादित्वावाच्छिन्नसर्ववर्णग्रहण-
बोधनेन तपरसूत्रा प्रवृत्तिः । आद्योदाहरणमतो भिन्न इति, अन्योदा-
हरणं वृद्धिरिति । यद्यप्यत्र सञ्ज्ञा तात्परा, न च तत्समकाल-
स्तत्सर्वणो वा प्रसिद्धस्तथापि तपरकरणाद् भाष्यप्रामाण्याच्च तात्पर-

समकालानां प्रसिद्ध्या सूत्रसार्थक्यसम्भवः । एतेन समुदायाभिहितदेशेन
षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिरेवात्र युक्तः । यथाकथञ्चित्समुदायाद्विभक्त्युपपादनेऽप्यनेक-
मन्यपदार्थ इति सूत्रभाव्यान्मत्वर्थतिरिक्तान्यपदार्थे कर्मकर्तृप्रत्ययान्तप्रकृति-
कप्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिलोभेन पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहेरसम्भवात् । अणग्रहणानु-
वृत्तिकल्पे तपरस्त्वघटकाणसर्वणसमानकालग्राहक इत्यर्थेन सूत्रसङ्गतिरिति
वदन्तः परस्ताः । अणग्रहणाननुवृत्त्या विधायकत्वेमिति सिद्धान्तकल्पे तावतापि
दोषस्य दुर्वारत्वात् । अनुवृत्तिकल्पेऽपि तस्य तपरपदविशेष्यतयाऽन्वये सूत्रा-
साङ्गत्यं दुर्वारम् । समासार्थमध्ये तदन्वयस्त्वव्युत्पन्न एवेति यथाकथञ्चिदपि
तादृशार्थस्य दुर्वचत्वादिति दिक् । तपरकरणादिति । गुणामेदकत्वपक्षे
पूर्वत्र तकारस्यानावश्यकता । यद्यप्यसन्देहार्थं तत्स्यात्तथापि औतोमित्यादाविव
व्याख्यानतो निर्णयसम्भवात्परार्थमेव तपरकरणमिति भावः । नन्वेवमप्यदे-
डित्यत्र पूर्वत्र कृतार्थत्वादनिराह इत्यत आह । भाष्यप्रामाण्याच्चेति ।
तात्परशब्दबोध्यो वर्ण इति । अयं भावः । ऐजादावौकारादिना न
प्लुतग्रहणप्रसक्तिः । तस्यानुच्चारणेनाप्रत्यायकत्वात् । किन्तु आद्यवर्णेनैव
तत्प्रसक्तिः । तस्योच्चारिताभेदेनोपस्थितत्वात् । सैव प्रसक्तिरनेन वार-
णीया । प्रकृते तात्परशब्दोपस्थाप्य उच्चारिताभेदेन गृहीतो वर्ण ऐकारादि-
स्त्वसमकालस्य ग्राहक इत्यर्थेन पूर्वोक्ता प्रसक्तिर्वारयितुं शक्यत इति । एतेनेद-
मयुक्तम् । उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् । इण्प्रत्याहारे प्लुतैचो घटकत्वापत्तौ
ततः परस्य षत्वानापत्तेश्च । तस्मात्तात्परशब्दः स्वबोध्यसमकालग्राहक इति

शब्दबोद्धव्यो वर्णः स्वसमकालग्राहक इत्यर्थेनादोषः । इदं च विद्वर्थ-
मेवाणग्रहणाननुवृत्तेः । गुणानां भेदकतयाऽन्ये विधित्वेऽपि वृद्धि-

नूचितमित्याचार्योक्तमपास्तम् । ऐच्छब्दबोध्यत्वस्य प्लुतेऽपि सत्त्वेन तत्काल-
ग्रहणस्यैवमपि दुर्वारतया भक्षितेऽपि लघुन इति न्यायावताराच्च । यदपि
तात्परशब्दस्त्वबोध्यसर्वणो यस्तपरवर्णसमकालोवर्णस्तस्य ग्राहक इत्यर्थः ।
प्रत्यासत्त्या तात्परवर्णश्च यादृशतकारात्परस्य ग्राहकत्वं वक्तव्यं तादृशतकारात्पर
एवं गृह्यते । तेनोदासीनतपरवर्णसमकालत्वमादाय नातिव्याप्तिः प्लुतैका-
रादाविति बोध्यमित्युक्तं प्रकाशकृता, तदपि न । मूलोक्तरीत्या सकलनिर्वाहे
ईदृशप्रयासवैफल्यत् । तपरशब्देन तात्परशब्दबोधेन तस्यैव तच्छब्देन परा-
मर्शोचित्यात् । तात्परवर्णसमकाल इत्यर्थालाभाच्च । तच्छब्देन शब्दपरामर्शेन
तद्वोध्यलक्षणया- स्वबोध्यरूपार्थलाभेऽपि तस्यैकदेशार्थत्वेनोत्तरपदार्थ एवा-
न्वयौचित्येन स्वबोध्यसर्वण इत्यर्थालाभाच्च । उदासीनतपरवर्णस्य प्लुतस्यादृष्ट-
चरत्वेन प्लुतकारादावतिव्याप्तिवारणाय प्रत्यासत्त्याश्रयस्यासङ्गतेति दिक् ।
विध्यर्थमेवेति । व्यक्तिपक्ष इति भावः । यद्यपि भाष्येऽणग्रहणानुवृत्त्यननु-
वृत्तिभ्यां नियमत्वं विधित्वञ्च दर्शितम् । तथापि लाघवोपहितत्वाद्विधित्व-
पक्ष एवादृतः । किञ्च गुणानां भेदकत्वेऽणग्रहणानुवृत्तौ दीर्घादिभिस्सर्वणग्रहणं
न स्यात् । अभेदकत्वे तु कौस्तुभोक्तरीत्या स्वमित्यनुवृत्त्या स्वस्यैवेति नियमे-
नोपपत्तवाणग्रहणानुवृत्तेस्तत्कालग्रहणस्य चानावश्यकतया न सूत्राश्रयानुगुणस्स
पक्ष इति विधित्वपक्ष एवादृत इति बोध्यम् । अननुवृत्तेरिति । तदनु-
वृत्तौ तु पूर्वसूत्रेणैव तत्कालानामपि ग्रहणसिद्धावारभ्यमाणस्यास्य नियाम-
कत्वमेव स्यादिति भावः । यत्तु वस्तुतस्त्वेतदनुवृत्तावप्यनवकाशत्वाद्वाधन-
द्वारा विधित्वसम्भवादयं हेतुश्चिन्त्य इति प्रकाशकृतोक्तम् । तच्च । तदनुवृत्तौ

रादैर्जित्यादावाकारांशो सावकाशो नानेनातो भिस इत्यादौ परत्वेनाणु-
दित्स्रवबाधः । संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्येह
पूर्वस्रवासिद्धविषयालाभेनार्थवैधक्यरूपविधित्वात् । सावकाशो
नेति । तस्यानपत्त्वपूर्वस्रवाप्रवृत्तेरिति भावः । एतेन प्लुतादेर्भिन्नकालस्य
व्यावृत्त्येति प्रकाशकदुक्तिः परास्ता । अतो भिसइति । अनुवृत्तिनिर्देशेभ्य-
ः परसदृशस्सवर्णान्मुह्यतीत्यर्थेन स्वसदृशवाच्यलक्षणया वा सर्वप्रहणमिति
प्राचीनरीत्या इदम् । स्वरीत्याह । आदाविति । वृद्धिरादैर्जित्यादवैजादे-
राद्यवर्णस्य चकारादिचिह्नेनाणुदित्सवर्णस्रवाप्रवृत्तेरिति भावः । बाध इति ।
न चानाकडारीयसंज्ञानां समावेशस्यान्यत्रोक्तत्वेन कथं तयोर्बाध्यबाधकभाव-
इति वाच्यम् । अनाकडारीयसंज्ञात्वमेव न समावेशप्रयोजकम् । किन्तु
विरोधाभाव इति तदाशयेन प्रकृते विरोधस्य सङ्कावेन बाध्यबाधकभाव
इत्याशयात् । अत्र विरोधं दर्शयति । सङ्ख्याकृतेति । विप्रतिषेधाद्बाधकत्व-
प्रतिपादकभाष्यप्रामाण्यात्तात्पर्यविषयीभूतसङ्ख्याकृतविरोधोपि विप्रतिषेधशब्द-
प्रवृत्तिप्रयोजकतया स्वीक्रियत इति भावः । दृष्टतयेति । नहि त्रिगुणो द्विगु-
न्यपदेशं लभत इति भाष्य इत्यर्थः । एतेनैदममुक्तम् । आकडारादन्यत्र संज्ञयो-
र्बाध्यबाधकभावाभावात् । न च स्वतोविरोधराहितयोस्तद्बहिर्भूतयोर्बाध्यबाधक-
भावाभावेऽपि स्वतोविरुद्धयोस्तद्बहिर्भूतयोस्त्वयैवेति वाच्यम् । सङ्कोचे माना-
भावात् । किञ्च तपरष्यणां संज्ञा, अणष्टादशानां संज्ञेत्यनुक्त्या सर्वप्रहणकत्व-
तात्कालिकसवर्णप्राहकत्वयोरविरोधेन च विप्रतिषेधशब्दाप्रवृत्तिः । एतेन
गुणानामभेदकत्वे त्वनवकाशत्वाद्बाध इत्यग्निप्रपञ्चोऽप्यपास्तः । तस्मादग्रहणा-
नुवृत्त्या नियमार्थ एवायं युक्तः । गोतोणितित्यत्र तकारोच्चारणसामर्थ्यादकारो-
ऽविबाधित इत्याचार्यास्तदनुयायिनोऽन्ये च परास्ताः । गुणानामभेदकत्वे-
त्वित्याद्याग्निप्रपञ्चेनास्य गुणभेदपक्षाभिप्रायकत्वलाभेन वृद्धिस्त्रे स्वरभिन्ना-

विरोधस्य सत्त्वात् । गुणानामभेदकत्वेननवकाशत्वाद्बाध इति
प्रोक्ष्यम् । अत्रावध्यवधिमतोः साजालेन वर्णस्यैव सञ्ज्ञात्वेऽपि
विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिः सौत्रत्वाद्बोध्य । तत्कालस्येत्यस्य तदुच्चार-
णकालसमकालस्येत्यर्थस्तदाह । समकालस्यैवेति । एवकारो न्याय-
सिद्धबाध्यबाधकभावस्यानुवादक इति भावः । जातिपक्षे तु निय-
मार्थमेव, सर्वप्रहणानुवृत्तेः । एवं गुणानामभेदकत्वमिति “वृद्धि-
नामत्र पक्षे ग्रहणस्य दुर्वचत्वाच्च । गुणानामभेदकत्वोत्पत्तिः । उदात्तानुदात्त-
स्वरितानुनासिकत्वानामभेदकत्वं ह्रस्वत्वादीनां भेदकत्वमेवेति कौस्तुभोक्तगुणा-
भेदकत्वपक्ष इत्यर्थः । अनवकाशत्वादिति । अणुदित्स्रगुणाभेदकत्वाभ्या-
मभ्यासाविषयाभावादिति भावः । नन्वत्र सर्वप्रहणानुवृत्त्या विशिष्टसवर्ण-
प्रसिद्धिरत आह । अत्रेति । अवध्यवधिमन्तोरिति । भाष्यप्रामाण्यात्पञ्च-
म्यर्थबहुव्रीहेराश्रयणादिति भावः । इदं बहुव्रीहिसमासोदाहरणविषयम् ।
तेनोदित्यादावेडादेरवधिमन्त्वेऽपि न क्षतिः । तत्र गतिर्येषां संज्ञेत्यादिनोक्तैव ।
सौत्रत्वादिति । छन्दसि व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः । अवयवानु सन्निपातपरिभाषया
न सुप् । यत्तु पारिभाषिकार्थवत्त्वस्य विशिष्ट एव सत्त्वात्सौत्रत्वाश्रयणं विफल-
मिति, तन्न । विशिष्टे वृत्तेरभावेन वृत्त्यर्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वस्याभावात् । विवे-
चयिष्यते चेदमर्थवत्त्वज्ञे । ननु विधित्वे मूल एवकारोऽसङ्गतोऽत आह । एव-
कार इति । नियमार्थमेवेति । तत्पक्षे जातिग्रहणाग्राह्यतपरस्रवाग्राह्यविषया-
लाभात् । तत्परस्सवर्णस्य चेत्सर्वस्य जात्याश्रयतया ग्राहकसिद्धिं समकालस्यैवेति
निमार्थमित्यर्थः । नियमार्थत्वोपपत्त्य आह । सर्वप्रहणानुवृत्तेरिति । एवञ्च
विजातीयवर्णग्रहणार्थमपि न क्षत्वमिति भावः । यद्यपि विधियक्षेऽपि सर्व-
ग्रहणानुवृत्तिरस्ति, तथापि सर्वप्रहणानुवृत्तिमन्तरा नियमपक्षस्य सम्भव एव
नेति सूचयितुमिदमुक्तम् । व्यक्तियक्षेऽप्याह । एवमिति । गुणानामभेदक-

रादैच्" इति सूत्रभाष्यसम्मतसिद्धान्तपक्षेऽपि नियमार्थमेव । इदम्

त्वामिति । एकोऽयमात्मोदकं नामेति दृष्टान्तभाष्याद्वस्त्वत्वादयोऽपि गुणा एव । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिक्यानीति भाष्यमुपलक्षणं ह्रस्वत्वादेरपि । तथा च जातिपक्षसमफलकोऽयं गुणामेदकत्वपक्ष इति तत्रापि नियमार्थमेवेदं सूत्रम् । न चैवं दीर्घनिर्देशे ह्रस्वादेर्ग्रहणं स्यादत्र पक्ष इति वाच्यम् । द्विमात्रिकोच्चारणरूपग्रयत्नसत्त्वेन तत्र गुणामेदकत्वस्यैव स्वीकारात् । तदेतदाह । सिद्धान्तपक्षेऽपीति । यद्वा एवमित्यादेरयं भावः । व्यक्तिपक्षेऽणग्रहणसत्त्वेन गुणामेदकत्वेऽमेदकत्वे वा परत्वानवकाशत्वाभ्यामणुदित्सूत्रवाधनेन सूत्रसार्थक्यमेवेति लाघवाद्बोधित्वमेव । जातिपक्षे विधित्वे बाध्यशास्त्रस्यैवाभावेन जातिनिर्देशेन भिन्नकालग्रहणस्य दुर्वारतया नियमार्थत्वमेव स्यादिति नियमार्थत्वं पक्षद्वयेऽपि । सिद्धान्तपक्षेऽपीत्यपिना भेदकत्वसमुच्चय इति । एतेनायं ग्रन्थो गुणानामभेदकत्वे त्वनवकाशत्वाद्वाध इति पूर्वग्रन्थविरुद्ध इत्याचार्योक्तमपास्तम् ॥

अन्ये तु जातिपक्षेऽपि गुणानां भेदकत्वे नियामकत्वं दुर्धटपत आह । एवञ्चेति । ननु जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्यदेव गुणान्तरयुक्तस्यापि ग्रहणं भविष्यति । अन्यथा ह्रस्वत्वादiguणानामपि भेदकत्वात्तत्पक्षाश्रयणं व्यर्थं स्यादिति किमर्थं गुणामेदकत्वमङ्गीक्रियतेऽत आह । सिद्धान्तेति । तथा च तस्यैव सिद्धान्तभूतत्वेनैवोपपत्तौ जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्योपवर्जनं विफलमिति सूचितम् । पक्षेऽपीत्यपिस्ममुच्चये तेन जातिपक्षसंग्रहः । एवञ्च गुणामेदकत्वमिति पक्षसहिते जातिपक्षे सूत्रं नियमार्थमिति तात्पर्यमित्याहुः । अत्र व्याख्याने जातिपक्षे तु नियमार्थमेव । सिद्धान्तपक्षेऽपि नियमार्थमेवेत्यक्षरस्वरस्यभङ्गः ॥

“आहुणः” इत्यादौ विभक्तिकारे न प्रवर्तते । “उपसर्गाहति” इति तपरकरणात् । “ऋदोरप्” इत्यादौ दकार एवेति न दोषः । स च पञ्चमीसमासाभावे तकार इवोच्चारणार्थो मुखसुखार्थो वा । तपरसूत्रे दकारप्रश्लेषपक्षे तु धकारादिस्थानिको दकारो बोध्यः ॥

• दृष्टिरा । दृष्टिः आत् ऐजिति पदत्रयमिति न समासान्तादि-

न प्रवर्तत इति । प्रवृत्तौ तु रमेश इत्यत्रैव स्यात् । उपेन्द्र इत्यादौ न स्यात् । यद्यत्र ह्रस्व एव लक्षणवशाद्दीर्घ उच्चारित इत्युच्यते तदोपेन्द्र इत्यत्रैव स्याद्रमेश इत्यादौ न स्यादिति भावः । नन्वस्माद् ज्ञापकाहपरेऽयं न प्रवर्तत इति ज्ञापयितुमुचितम् । अत एव ऋदोरवित्यनेन लव इत्यादिसिद्धिरिति चेन्न । दृष्टिरादैजित्यादावप्रवृत्त्यापत्तेः । तर्हि लव इत्यादिसिद्धिः कथमत आह । ऋदोरविति । पञ्चमीसमासाभावेऽपीति । अकस्सवर्ण इति सूत्रे दीर्घ इति शेषं विभज्यैकः पूर्वपरयोरित्याधिकृत्य योऽयमेकादेशस्सदीर्घ इत्यर्थेन खेद्वेन्द्रादौ त्रिमात्रादिव्यावृत्तिरित्येओङ्सूत्रभाष्यरीत्या तदभावेऽपीत्यर्थः । दकारप्रश्लेषपक्ष इति । अयं पक्षस्तिति प्रत्ययग्रहणमिति वार्त्तिकप्रत्याख्यानानुसारे उक्तः ॥

कृतमनयोस्साधुत्वमिति प्रकृतसूत्रभाष्यस्योद्देश्यविधेयखण्डयोरित्यर्थक-
तथा कथञ्चिद्विधोऽपि शक्यत्वाद्वृद्धिः आत् ऐजिति कण्ठरेण पस्पशास्थ-
भाष्योक्तपदविभागस्य त्यागोऽयुक्त इत्याशयेनाह । पदत्रयमिति । नन्वाद-
मिति समासस्वीकारे दृष्टिपदस्य तन्वादिक्मन्तरा निर्वाह इति लाघवोपहित-
त्वात्कृतमनयोरिति भाष्यबलात्पदद्वयमेव न्याय्यं, पस्पशास्थभाष्यन्तु लाघवा-
नादरेण प्रवृत्तमिति न तद्विरोध इत्यत आह । न समासान्तादीति ।
भाष्यस्यैवमभिप्रायकत्वे कुत्वादियङ्कापरिहाराविव समासान्तादिशङ्कापरिहारौ
वक्तव्यौ स्यातां तदनुक्त्या पदत्रय एव भाष्यतात्पर्यमुच्येयं तन्त्रस्थलेऽर्थद्वयता-

प्रवृत्तिशङ्का । तपरकरणमसन्देहार्थतया पूर्वार्थम् । प्रकृतसूत्रे भाष्ये ऽत्र शास्त्रे गुणानामभेदकत्वं ज्ञापकादाश्रित्य सवर्णग्रहणार्थत्वाभावः स्योक्तत्वात् । कृष्णौत्कण्ठ्यं गङ्गौघ इत्यादौ त्रिमात्रव्यावृत्तये परार्थ-
मपि । वृद्धिशब्दोऽत्र पदपरोऽर्थपरत्वासम्भवात् । आदैचो वृद्धि-
पदाभिन्ना इति वाक्यार्थः, पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्याङ्गीकारात् ।

त्पर्येण सकृदुच्चारणमेवेति न गौरवाकाशः । बोद्धुस्त्वावृत्त्येति त्वन्मदतदिति भावः । यद्यप्यत्रेतरतरोपाद्वन्द्वे सुपां स्थितिलुका न द्विवचनश्रवणं समाहारे समासान्तविधेरनित्यत्वेन द्वन्द्वान्चुदयेति न प्रवर्तत इति वक्तुं शक्यते, तथापि शङ्कासमाधानयोः करणस्य भाष्यशैलीसिद्धस्य त्याग एव पदत्रयतात्पर्योक्त्याय-
कम् । तदेतद्वचन्याह । प्रवृत्तिशङ्केति । पूर्वार्थमिति । अत एव तद्विशेषस्य पूर्वस्य पदत्वेन जरुवासिद्धिः । प्लुतव्यावृत्त्यर्थेन न । आकारस्यानपत्वात् । जातिपक्षेऽपि द्विमात्रोच्चारणरूपप्रयत्नशब्दाभ्याप्यजातिनिर्देशस्यैवाश्रयात् । एषां ग्रहणार्थेन नेत्याह । प्रकृतसूत्र इत्यादि । एषां ग्रहणं गुणभेदकत्वेन सिद्धमिति भावः । नन्वैतोभ्यसोरितिवत्सन्देहस्य व्याख्यानतो निवर्तयितुं शक्यत्वेन किं तपरकरणेनेत्याह । परार्थमपीति । एवञ्च परार्थमावश्यकस्य पूर्वत्र सन्देहनिवर्तकत्वसम्भवे तदर्थं व्याख्यानश्रयणकेशो नेति भावः ।
अर्थपरत्वासम्भवादिति । अप्रतीतपदार्थकत्वाद्धौकिकमिष्टद्विरूपार्थस्या-
दैजभेदासम्भवादिति भावः । अर्थे वाचकत्वासम्भवादित्यर्थ इति तु न युक्तम् । वाचकत्वज्ञानस्यैतत्सूत्रजबोधार्थानतया शब्दपरत्वनिश्चयं विना तस्य वाचकत्वस्यैवानिश्चितत्वेन तदसम्भवस्य पदार्थनिश्चयानुपयोगित्वात् । वृद्धि-
पदाभिन्ना इति । अत्राभेदस्तादात्म्यं तदेव शक्तिरिति तत्त्वम् तदाह । तादा-
त्म्याङ्गीकारादिति । तादात्म्यञ्च भेदसहिष्णुरभेदः । तत्र भेदो व्यावहा-
रिकोऽभेदः प्रातिभासिकः । एवञ्च वह्निवह्निशब्दयोः प्रातिभासिकभेदेऽपि

“गमेति व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः” इत्यादौ तयोरभेदप्रती-
तेरनुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्र विसतरः । वृद्धिशब्दस्य सञ्ज्ञात्वं तु
व्यावहारिकभेदसत्त्वाच्च मुखे दाहप्रसङ्ग इत्यादि मञ्जूषायां विसतरतो निरु-
क्षितम् । पदपदार्थयोस्तादात्म्यं लोकव्यवहारेण प्रमाणयति । रामेतीति ।
अस्योत्तरार्थेन तु “शौर्यमङ्गो रावणस्य मदमङ्गश्चालिनः” इति । अत्र नाम्नो न
मानभङ्गादिप्रयोजकत्वमपि तु तत्प्रतिपाद्यदशरथापत्यस्यैवेति तादृशव्यवहार-
स्तयोस्तादात्म्यं गोचरीकरोतीति भावः । इत्यादावित्यादिना हिरण्यपूर्वं
काशेऽपि प्रचक्षत इति, पुरोवर्तिव्यक्ति पश्यतो वाचकजिज्ञासया कोऽयमिति
प्रश्ने गौरयमिति, परोक्षव्यक्तिविषये क अनिय इति प्रश्ने गौरानेय इत्यादयो
प्राज्ञाः । अभेदप्रतीतेरिति । तादात्म्यप्रतीतेरित्यर्थः ॥

एतेन वस्तुतस्तु पदपदार्थयोस्तादात्म्यमयुक्तम् । वह्निरित्युक्ते मुखे
दाहापत्तेः । न च भेदभेदयोरङ्गीकारेणोक्तदोषनिस्तारः । भेदमात्राङ्गीकारेणो-
क्तदोषनिरसनोपपत्तावभेदाङ्गीकारे मानाभावात् । रामेति व्यक्षरं नामेति लक्षण-
ार्थपरम् । आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इति वाक्यार्थ इत्यप्ययुक्तम् । तथा सति
शक्तिग्राहकत्वानापत्तेः । अभेदस्य त्वया संसर्गत्वानङ्गीकाराच्च । तत्पदाभिन्ना-
त्वेन तच्छक्यत्वनुमानात् परम्परया शक्तिग्राहकत्वमित्यपि न । वृद्धिपदाभेद-
सद्वाच्यत्वयोरसहचारग्राहकमानामावाचयोव्याप्तिप्रहासम्भवात् । वृद्धिसंज्ञासूत्रे
साक्षात्संज्ञासंज्ञिभावस्यैव वाक्यार्थत्वोक्तेश्च । तस्मादादैचो वृद्धिपदवन्व्या इत्येव
श्रवणार्थः । वाच्यवाचकभावस्य संसर्गपर्याद्या भानाङ्गीकारात् । न च समान-
विभक्तिकनामार्थयोरभेदान्नयव्युत्पत्तिमङ्गः । प्रतीतपदार्थकत्वदर्थयोरभेदो-
क्त्यः । अप्रतीतपदार्थकत्वदर्थयोर्वाच्यवाचकभावेनान्वय इति व्युत्पत्त्यङ्गीकारात् ।
बहुते भाष्ये वृद्धिसूत्रे । इदं खल्वपि भूयस्सामानाधिकरण्यमेकविभक्तिकत्वञ्च
क्षेत्रक्षेत्रज्ञवति विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञा संज्ञिनोर्वा तत्रैतत्स्यात् विशेषणविशेष्ये

इति तच्च न । द्रयोहिं प्रतीतपदार्थकयो लोके विशेषणविशेष्यभावो भवति । न चादौच्छब्दः प्रतीतपदार्थकस्तस्मात्संज्ञासंज्ञिनाविवेक्यचार्योक्तमपास्तम् । स्वात्मिकव्यवहारेषु लक्षणया निर्वाहानौचित्यात् । वाचकजिज्ञासया कृते कोऽप्यमिति प्रश्नेऽयं गौरित्युत्तरं तदात्म्येन शब्दस्य विधेयताप्रतीतिरित्युद्योते स्पष्टमुक्ततया तत्र तदर्थलक्षणाया अनवकाशाच्च विधौ परस्परशब्दार्थ इति न्यायादृद्धिपदभिन्ना इत्यत्र तादात्म्यस्य संसर्गतया भानात्तस्यैव शक्तित्वेन साक्षाच्छक्तिग्राहकत्वोपपत्तेः । एतन्मतेऽभेदस्य संसर्गत्वानङ्गीकारेऽपि प्रातिभासिकाभेदघटिततादात्म्यस्य तत्त्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । नामार्थयोरभेदान्वयविशेषेनादौचो वृद्धिपदवाच्या इति वाच्यवाचकभावेनान्वयप्रदर्शनस्यायुक्तत्वात् । अप्रतीतपदार्थकतदर्थयोर्भेदेनान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तराङ्गीकारे मानाभावात् । वृद्धिस्वरभाष्यन्तु न मानम् । संज्ञा संज्ञिभावस्य विशेषणविशेष्यभावाङ्गदेन भाष्यानभिप्रेतत्वात् । न च द्रयोश्चैतद्भवतीति भाष्येण तयोर्भेदप्रतीतिरिति वाच्यम् । संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं प्रसिद्धप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानमिति कैयटग्रन्थेनैव दत्तोत्तरत्वात् । संज्ञासंज्ञिनोरपि विशेष्यविशेषणभावस्योद्भिदादिसंज्ञा हीत्यादिनोद्योते प्रतिपादितत्वाच्चेति दिक् । अत्र प्रकाशकारः ॥

परे तु वस्तुतोऽभेद एवेति तात्पर्यम् । न च मुखे दाहापत्तिः । दाहं प्रति वह्नेस्संयोगेनैव हेतुत्वेनावच्छेदकतया तत्सद्भावेऽपि संयोगेन तदभावात् । न हि येन केनापि सम्बन्धेन वर्तमानं वस्तु कचिदपि कारणं, किन्तु कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन सदेव । कथमन्यथा शब्दार्थयोर्भेदं मन्यमानानां तार्किकानामपि मते मुखे कालिकेन सताऽग्निना प्रसक्तो दाहो निराक्रियेत । अत एव शब्दस्य प्रश्नेऽपि गौरित्युत्तरमर्थस्य प्रश्नेऽपि चेति संगच्छते । अत एव च संज्ञासंज्ञिनोस्समानाधिकरणविभक्त्यन्तता स्वरसत्संगच्छते । नन्वेवं घटस्य चाक्षुषत्वादृशब्दस्यापि तदापत्तिरिति चेन्न । इष्टापत्तेः । परन्तु यथा घटादौ

गन्धवत्त्वे सत्यपि घटत्वादितैव चाक्षुषत्वम्, न तु गन्धवत्त्वादिनापि तथा घटत्वेनैव न तु घटशब्दत्वेन तयोर्भेदापगमात् । येनेन्द्रियेण ग्रह्यत इति नियमास्वीकाराच्च । न चैवमपि घटशब्दं पश्यामीति घटं शृणोमीति चानुव्यवसाय आपद्येतेति वाच्यम् । घटशब्दत्वे चाक्षुषस्य घटत्वे श्रावणस्य च प्रत्यक्षस्याभावेन तेन तेन रूपेण तादृशतादृशप्रत्यक्षविरहेण तथाविधानुव्यवसायसम्भवात् । न च शब्दानां नित्यत्वेऽनित्यत्वे वा तादात्म्यं दुरूपपादम् । अथे नित्यानित्ययोश्शब्दार्थयोरैक्यासम्भवात् । अन्येऽपि शब्दानां क्षणिकत्वेनार्थानां चिरन्तनत्वेन तदसम्भवाच्चेति वाच्यम् । यथा घटे नष्टे मृदस्तद्व्यक्तित्वेन घटत्वेन वा ध्वंसप्रतियोगित्वं, न तु मृत्वेनापि एवमिहापि शब्दनित्यत्वकल्पे घटादीनां तद्व्यक्तित्वेनैव ध्वंसप्रतियोगित्वं न तु घटशब्देनापीत्यस्यानित्यत्वे शब्दानां शब्दत्वेनैव क्षणिकत्वं न तु घटत्वादिनापीत्यस्य च कल्पेनोद्घोषात् । न चैवमपि वह्निशब्दादाहो जात इति प्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशप्रतीतिवारणाय वह्निशब्दत्वे दाहजनकतावच्छेदकत्वाकल्पनादित्याहुः । तत्र । मञ्जूषोक्तविरुद्धतात्पर्यकल्पनाया अनौचित्यात् । मीमांसकमते शब्दस्य द्रव्यत्वेन तस्य संयोगेन मुखवृत्तित्वात्कारणतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन शब्दाभिन्नवह्नेस्सत्त्वेन दाहापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् । गुणसमूहो द्रव्यमिति तस्य भाव इति सूत्रभाष्यसम्मतं पक्षे गुणगुणिनोरभेद इति योगपातञ्जलभाष्योक्तपक्षे च तस्याकाशरूपत्वेन तस्य च विशुत्वेन शब्दस्य मुखसंयोगो नास्तीति नस्तुमशक्यत्वाच्च । वह्नेर्द्रव्यत्वेन तदभिन्नस्य शब्दस्य तत्स्वरूपतया द्रव्यत्वं नास्तीति वक्तुमशक्यत्वेन शब्दसंयोगस्य मुखे सूत्रपादत्वाच्च । शब्दार्थविषयकप्रश्ने गौरित्युत्तरं तादात्म्यमेवावगमयतीति सुवचत्वाच्च । तस्मात्तादात्म्यमेव साहापत्तिवारकमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवञ्च सति व्यावहारिकभेदेन शब्दस्य चाक्षुषत्ववारणेऽनुभवविरुद्धे तस्मिन्निष्ठापन्त्याश्रयणं घटशब्दं पश्यामि

न्याख्यानात् । विधेयत्वेऽपि तस्य पूर्वपाठो मङ्गलार्थः । “अयुक्त एकाङ्” इत्यादौ तथा करणं विधेयस्य प्रथमं प्रयोगेऽसाधुत्वभ्रम-
वारणायेति भाष्ये स्पष्टम् । सर्वशब्दानां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि
वाचकत्वस्य गृहीतस्यैव बोधजनकतया सञ्ज्ञासूत्राणामज्ञानशक्ति-
ज्ञापकतया विधित्वम् । किञ्च सर्वे सर्वार्था इत्यभ्युपगमो योगिहृष्ट्या
घटं भृशुमीत्यनुव्यवसायवारणहेतुशालम्बनं तादात्म्याद्युपपादनादिकेक्षाश्र-
यणं सुधैव । वस्तुतस्तु बौद्धयोरेव शब्दार्थयोर्वान्यवाचकभावस्तयोरेव तादा-
त्म्यमिति मञ्जूषायां सिद्धान्तितत्वेन नैवैवविधवर्चावकाश इति दिक् ॥

न्याख्यानादिति । एकस्यानेकसंज्ञाप्रणयनानुपयोग इत्यादि प्रकृत-
सूत्रभाष्यादित्यर्थः । ननु “यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याहुर्द्वयलक्षणमि” त्याभि-
युक्तोक्त्या दृढिशब्दस्योद्देश्यबोधकत्वप्रतीत्या तस्य विधेयबोधकत्वमनु-
पपन्नत आह । मङ्गलार्थ इति । तथा च मङ्गलार्थं पूर्वं पठितस्यापि परत्रानु-
सन्धानेन विधेयत्वप्रतीतिरिति नाभिमुक्तोक्तिविरोध इति भावः । अपृक्त एका-
लित्यादावपृक्तपदस्य पूर्वप्रयोगोपपत्तये परिभाषात्वाश्रयणं कैयटस्यापृक्तसंज्ञा-
यामिति भाष्यविरोधादयुक्तमिति सूचयन्नाह । अपृक्तेति । एवञ्चाभिमुक्तो-
क्तिस्तथा प्रयोगे युक्तत्वबोधिका न तु विपरीतप्रयोगेऽसाधुत्वबोधिकेति भावः ।
संज्ञासूत्राणां नियामकत्वं कतिपादत्रिप्रत्ययबीजतया प्राचीनोक्तमयुक्तमिति
सूचयन्नाह । सर्वशब्दानामिति । सर्वार्थवाचकत्वेऽपीति । सिद्धे शब्दार्थ-
सम्बन्ध इति वार्तिकेन शक्तेरित्यत्वबोधनेनासत्याश्रयशक्तेश्चासहस्रेणाप्यु-
त्पादयितुमशक्यत्वेनाद्वैज्वाधुल्लस्यतेः पूर्वं सत्यंऽपीति भावः । गृहीतस्यै-
वेति । अन्यथाऽञ्जुत्पन्नस्यापि बोधप्रसङ्ग इति भावः । विधित्वमिति । विधित्वे
सम्भवति नियमत्वायोगात्प्राचीनोक्तनियामकत्वप्रयोगेऽनुचित इति भावः । किञ्च
नियामकत्वं दुर्घटमेवेत्याशयेनाह । किञ्चेत्यादिना । योगिहृष्ट्येति । तेषां सर्वं

नास्मदृष्ट्या, सर्वशब्दानामर्थानाञ्च विशिष्यज्ञानाभावात् । सामान्य-
तस्तथा ज्ञानञ्च न बोधोपयोगि । शास्त्रं त्वस्मदाहुर्द्वेनैव प्रवृत्तमिति
ज्ञत्वादिति भावः । विशिष्यज्ञानाभावादिति । प्रातिखिकधर्मपुरस्कारेण
ज्ञानाभावादित्यर्थः । तथाच तत्तद्वर्मावच्छिन्ने शक्तिग्रहे न घटत इति भावः । ननु
वस्तुत्वादिसामान्यधर्मपुरस्कारेण सर्वार्थज्ञानस्यासर्वज्ञस्यापि सम्भवेन तदादाय
सामान्यधर्मार्थवच्छिन्ने तत्तद्व्यक्तौ शक्तिग्रहस्तुल्य इत्यत आह । न बोधोपयो-
गिति । प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरफलकविशेषधर्मप्रकारकबोधोपयोगी नेत्यर्थः । घटप-
दस्य द्रव्यत्ववच्छिन्ने शक्तिग्रहवतः पुंसो घटत्वप्रकारकबोधवारणाय शक्ति-
ग्रहपदार्थोपस्थितिशब्दबोधानां सामानाकारकत्वनिवृत्तमभ्युपगतत्वव्यतया-
सामान्यधर्मप्रकारकशक्तिज्ञानाद्विशेषधर्मप्रकारकबोधासम्भवाच्छास्त्रीयप्रक्रियाऽनिर्वि-
हातसंज्ञाशास्त्राणां शास्त्रेऽनुपयोगापात्तिरिति भावः । ननु योगिनं विशिष्य
शक्तिग्रहसम्भवाविश्यामकत्वं सुघटम् । पाणिनेयौगित्वेन तत्तात्पर्यस्य नियम
प्रबोधेन शक्यत्वादत आह । शास्त्रं चिदि । अस्मादाहुर्द्वेनैव प्रवृत्तशास्त्रस्य
अस्मदादिवोधतात्पर्येणैव कृतत्वेनास्माकं विधित्वेनैव बोधसम्भवात्तादृशमेव
प्राणिनेस्तात्पर्यमुन्नेयमिति भावः । अस्मदाहुर्द्वेनैवेति । प्रधान्येनेति
शेषः । तेन तेषामपि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्तावपि न
क्षतिः । अन्ये तु वृद्ध्यादिपदे पदत्वेनार्थबोधकत्वसिद्धौ वृद्ध्यादिपदमद्वै-
ज्ञादिवोधकमद्वैजादीतराबोधकत्वे सत्यर्थबोधकत्वादित्यनुमित्यात्मकशक्तिज्ञानेन
विशेषरूपेण बोधसम्भवाविश्यामर्थमेवेदमित्याहुः, तन्न । आद्वैजादीतराबोधकत्व-
स्येदानीमनिर्णयेन हेतोरसिद्धेः । नन्वेषां नियामकत्वनिराकरणयैतावान्प्रयासो
निकलः योगिहृष्ट्यापि नियामकत्वासम्भवात् । सर्वार्थवाचकत्वञ्च नित्यानामय-
हच्छाशब्दानामनादिसंकेतितानामेव । न चैते तथा । तेषां यदृच्छाशब्दत्वेना-
नित्यत्वेन च तत्र तत्र व्यवहारात् । तथाच नियामकत्वेषां सर्वथा दुर्घटमेवेति

बोद्धव्यम् । तत्रैव सङ्केतग्राहकशास्त्रकरणं स्वेच्छप्रवेत्येषां ग्रहच्छा-
शब्दत्वेन व्यवहारः, स्वेच्छया सञ्ज्ञाः क्रियन्त इति च । एतदुपदे-
शरूपसङ्केतात्प्राक् तत्र सञ्ज्ञात्वाग्रहेण तासामनित्यत्वव्यवहारः ।
अत एव तत्तत्सञ्ज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रहणरूपनियमः
कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलतयोक्तः संख्यासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये ।
आर्थिकमेवासुं नियममादाय सञ्ज्ञासूत्रेषु नियमत्वव्यवहारो

ग्राचीनमतं निराकर्तुमुचितम् । एवञ्च योग्युद्देशेनापि शास्त्रप्रवृत्तौ न विधित्वभङ्ग-
इति कैश्चिदुक्तं नियामकत्वखण्डनन्तु न युक्तमिति सूचयंस्तद्दशव्यवहारानन्यथो-
पपादयति । तत्रैवेत्यादि । सङ्केतग्राहकशास्त्रकरणवृत्तियादृच्छिकत्वं शब्देष्वारोप्य
व्यवहारः । अत एव वृद्धिसूत्रे भाष्ये वृद्धिरस्मायविशेषणोपदिष्ट इत्यादिसाधुत्व-
प्रतिपादनं संगच्छत इति भावः । अदित्यत्वव्यवहारमुपपादयति । एतदुपदेशेति ।
एवञ्च तद्वृत्तिसंज्ञाग्रहोत्पत्तिं तेष्वारोप्यानित्यत्वव्यवहार इति भावः । ननु
व्यवहाराणां स्वारसिकत्वमेवास्तु किमरोपेणेत्याशङ्क्य वस्तुत एषामयादृच्छि-
कत्वं नित्यत्वञ्चेति प्रमाणप्रदर्शनेन व्यवस्थापयन् ग्राचीनोक्तं कृत्रिमन्यायबीजं
संज्ञासूत्राणां नियामकत्वमित्यप्ययुक्तमिति सूचयन्नाह अत एवेति । प्रकरणं
हि नानार्थकं शब्दभन्यार्थेभ्यो व्यावर्त्य स्वविषयमर्थं गोचरयति । एतेषां शब्दा-
नामाधुनिकत्वे नानार्थत्वस्यैवाभावेन प्रकरणादन्यार्थाग्रहणरूपनियमस्य कृत्रिमा-
कृत्रिमन्यायमूलत्वोक्तिर्भाष्यकाराणामसंबद्धमेव स्यात् । एतद्विरोधेनान्यादृशं
न्यायबीजकथनमुक्तञ्चेति भावः । केचित्तु अत एवेत्यस्य संज्ञानामनित्यत्वादे-
वेत्यर्थः । संज्ञाकरणेति । नित्यत्वे तु नेदं सम्भवेत् । नित्यानां करणासम्भवात् ।
किञ्चैवं कृत्रिमत्वमप्यसम्भवेति स्यादिति भावमाविश्वकुः । तत्र, प्रकरणादन्यार्था-
ग्रहणरूपनियम इत्यक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेः । सङ्केतग्राहकशास्त्रकरणमिति पूर्वग्रन्थेन
तत्तच्छास्त्राणां करणमेव लभ्यते । न तु संज्ञाशब्दानां करणमिति पूर्वग्रन्थानानु-

न्यवहाराय नियमः सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञानि क्वचिदित्यादिना कृतः ।
वाचकताबोधकत्वेऽपि तदनुत्पादकत्वान्न शब्दार्थसंबन्धनित्यता-
हानिः । आसाञ्च शिष्टप्रयुक्तत्वात्साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ।

गुण्याच्च । एषां कृत्रिमत्वव्यवहारोऽयनित्यत्वव्यवहारवदौपचारिक इति स्वीका-
रेणादोषाचेति, तत्रैवेति ग्रन्थस्यालग्रकत्वापत्तेश्चेति दिक् । ननु संज्ञासूत्राणां
नियामकत्वानङ्गीकारे हरिकृतोनियमव्यवहारो विरुध्येतेत्यत आह । आर्थिक-
मेवेति । अत्र सङ्केतग्राहकशास्त्रकरणादन्यार्थनिवृत्तेन्यायलब्धत्वादयमर्थ-
आर्थिको न तु शब्दमर्यादालब्ध इति भावः । ननु शब्दार्थयोस्सम्बन्धो वाचकता
तस्या एतच्छास्त्राधीनत्वेनाधुनिकतया पूर्वोपपादितरीत्या शब्दानां नित्यत्वे
“शिद्धेशब्दार्थसम्बन्ध” इति वाचिकविरोधः । तस्माच्छब्दानामप्याधुनिकत्वमेव
युक्तमित्याशङ्क्य वाचिकविरोधं परिहरति । वाचकताबोधकत्वेऽपीति । यथा
दीपानयनानन्तरं पूर्वं सन्नेव घटो ज्ञायते न तदानीमुत्पद्यते तद्वत्पूर्वं सती
वाचकता ज्ञायत इति न नित्यताभङ्ग इति भावः । अनेन तत्तच्छब्दानां पूर्व-
वृत्तित्वोक्त्या नित्यत्वं सूचितम् । नन्वेषां शब्दानां पूर्ववृत्तित्वेऽपि अश्वशब्दस्य
शुविशेषेऽसाधुत्वस्य धनहीने साधुत्वस्य च लाभाय साधुत्वस्यार्थविशेषाधीन-
ताया अङ्गीकरणीयतया सङ्केतितार्थे साधुत्वस्य शास्त्रानुपदिष्टत्वात्कथं तेषां
साधुतेत्यत आह । आसाञ्चेति । एवञ्चास्मिन्नर्थे शिष्टप्रयोगात्साधुत्वमनुमीयते
स्मिपातनवत् । अत एव सर्वनामानीत्यत्र निपातनाण्यत्वाभाव उक्तो भाष्ये
इति दिक् । ननु शास्त्रे यथोद्देशकार्यकालयोर्व्यवस्थितत्वाच्च कार्यकालाङ्गी-
कारेण तत्पक्षे संज्ञानामपि लाघवाच्च वृद्धिपदं तत्रादौपत्तिष्ठत इत्येव मर्थेन
विधिप्रदेश आदौपत्तिस्तथा तेषां विधेयतयाऽन्वयेन पदैकवाक्यताया स्वीकर्तुं
शक्यत्वेन तत्र तैर्विधेयत्वेन सर्वग्रहणाप्रसक्त्या न परार्थमपि तत्परकरणमिति
ग्राचीनोक्तमयुक्तमिति दूषयन्ति सहावलोकनन्यायेन तत्परकरणफलं द्रव्ययति ।

कार्यकालपक्षेऽपि “मुजैर्द्विः” इत्यादौ वृद्धिपदार्थजिज्ञासायां वृद्धिरा-
दैजित्युपस्थित्या तदर्थबोधरूपे शक्तिग्रहे वृत्ते विधिवाक्यार्थबोधः ।
अत एव “उपङ्गः संप्रसारणम्” इति सूत्रे भाष्ये “कार्यकालं सञ्ज्ञा-
परिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यच्च भूमिति” इत्युक्तम् ।
“ईदृदेद्” इति सूत्रे भाष्येऽपि “कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः
प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति ईदृदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमिति” । निष्ठेति
सूत्रे कैयटोऽपि “निष्ठेत्युक्ते सञ्ज्ञावाक्यं क्तक्तवत् निष्ठेति स्मर्यते”
इत्याह । अत्र पक्षे एकल शक्तिग्रहे वृत्तेऽपि तत्प्रदेशस्यस्यैव तत्रार्थं
शक्तिरिति सम्भावनया प्रदेशान्तरस्य बोधो न स्यादिति सर्व-
प्रदेशेषु तत्तत्प्रदेशास्तिग्रहपूर्वकं विधिवाक्यार्थबोधः । यथोद्देशो तु

कार्यकालपक्षेऽपीति । वृद्धिरादैजित्युपस्थित्येति । वृद्धिपदघटितोपस्थिति-
प्रदर्शनेन विधिसूत्रस्योपस्थितस्य संज्ञासूत्रघटकस्य च द्वयोर्द्विपदयोः पदैक-
वाक्यतायां नैरर्थक्येन सा दुर्वचति स्तुवितम् । तस्माद्वाक्यैकवाक्यतयैवास्त्योपयो-
गइति भावः । तदाह । शक्तिग्रहे वृत्त इति । प्रथमवाक्येनेति भावः । सति
सम्भया वाक्यार्थयोः पौर्वापर्यबोधनाद्वाक्यैकवाक्यतयैव विध्युपकारकत्वं संज्ञासू-
त्राणामिति स्तुवितम् । एवञ्चादैच्यदोपस्थितानां विधेयत्वेनानन्वयाच्च भाव्यमा-
नपरिभाषया निर्वाह इति, अतःकालव्यावृत्तिसपरत्वाधीनैवेत्याशयः । ननु यत्र
वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपस्थित इत्येवं संज्ञासूत्राणामर्थान्न संज्ञासूत्राद्वृद्धिपदोपस्थि-
तिः । विधिवदकवृद्धिपदन्तूपस्थितादैस्त्वभेदेनान्वेतीकपरिभाषोपस्थितये । एवञ्च
पदैकवाक्यता सुलभेत्यत आह । अत एवेति आहृत्यन्तम् । एवञ्च तत्र
भपदादिघटितस्योपस्थितिप्रदर्शनेन वाक्यैकवाक्यताया लाभेन पदैकवाक्य-
त्वाङ्गीकारस्तद्विरोधेन प्राचापमुक्त इति भावः । नन्वेवं सति पक्षद्वयेऽपि वाक्यै-
कवाक्यतयाऽन्वयस्वीकारे पक्षयोरवैलक्षण्यमत आह । यथोद्देशोतिवति । अत्र

एकैव शक्तिग्रहसर्वत्र बोध इति विशेषः । एतेन “कार्यकालपक्षे
क्षपरत्वं स्पष्टार्थमेव । आदैच्यदार्थस्य वृद्धिविशेषणतया विधेयत्वेन
सर्वार्थग्रहणामसत्तेः । यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपस्थिते इति क्रमेण
सञ्ज्ञासूत्राणामर्थत्” इत्यपास्तमित्यन्यत्र विस्तरः । अत्रातद्वाचि-
तानामप्यादैचां ग्रहणं तेन शालीयादिसिद्धिः ॥

पक्षे स्वदेश एवैकवाक्यता, कार्यकाले तु विधिशेध इति पक्षयोर्भेद इति भावः ।
एतेनेति । पदैकवाक्यताया असम्भवेनेत्यर्थः । वृद्धिविशेषणेति । बहुव्रीहि-
रयम् । वृद्धिविशेष्यतयेत्यर्थः । वृद्धिपदस्य विशेषणतयाऽन्वय इत्यपरिभाषोप-
स्थानयेति पूर्वमेवोक्तम् । अन्यत्र विस्तर इति । अत्र पदैकवाक्यतायास्तुत-
रामसम्भवः पक्षयोः फलशेषेऽपि वैलक्षण्यञ्च परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयः ॥

आदिशब्दयोर्व्यवस्थायप्रकारवाचिनोरैकशेषः । भूश्च वाञ्छेति द्वन्द्वः । ततो
बहुव्रीहिः । अत्रैकशेषद्वन्द्वयोस्माहित्याभावेऽपि साधुत्वमाद्यतौ टकितावित्यत्रैव
बोधयम् । भूवौ परस्परसाहचर्यातिक्रियावाचिनौ ग्राह्यौ । व्याख्यानात्परस्मैपदाना-
प्रत्यय सूत्रान्तरीयक्रममादायेव विग्रहवाक्यीयक्रममादाय यथासंख्येनान्वयः ।
एकपदोपस्थाप्ययोरपि खण्डशक्तिस्यले परस्परान्वयदर्शनेन स्थिररूपकस्थल
इव क्रियावाचिधातुगणघटितयोः परस्परमभेदान्वयः । एतेन भूवादयश्च भूवादय-
भेत्येकशेषविग्रहवाक्यं प्रदर्शयन्तः परास्ताः । अत व्याख्याने एकत्र भूग्रहणस्या-
भेदं वाग्रहणस्य च साहचर्यैकशेषनिर्वाहान्तरिकफलाभावेन नैरर्थक्यत्वाच्च । यनु-
भवादय इत्यस्यावृत्तिन्याय्या वाञ्छब्दो मध्ये मङ्गलार्थ इति भाष्यस्यास्त्यत्वात्
साहचर्यप्रतियोगिसमर्पकश्च भूशब्दः क्रियावाचक एव वाञ्छब्दवत् । तथापि
समासमध्ये वाञ्छब्दप्रवेशस्य सौत्रत्वमावृत्तिश्चेति हेतुशक्तिपदादेवमुक्तमिति, तत्र ।
तत्र वकारस्यागमत्वस्यैव भाष्यतो लाभात् । आगमस्य समासमध्ये प्रवेशे

भूवादयो । क्रियावाचिनः किम् । विकल्पार्थकवाशब्दस्य निपा-
तस्य धातुत्वेऽप्रातिपदिकत्वात्सुबभावे पदत्वानापत्तेः । तदुक्तौ तु
न दोषः । वार्थस्य विकल्पस्य भूतभविष्यत्कालसम्बन्धाभावेन क्रिया-
बाधकाभावाच्चिपातनाद्विकारानुमानात् । अत्रापि पक्षे साहित्याभावेऽपि द्वन्द्वस्य
सौत्रत्वेनैव निर्वाह्यत्वाच्च । तस्माद्भाष्योक्तव्याख्याने क्रियावाचकस्य भूशब्दस्य
ग्रहणमिति यत्तसाध्यम् । अत्र व्याख्याने सहचरितपरिभाषया तल्लभः सार-
सिक इत्याशयेनैवं व्याख्यानमादृतं मनोरमाकृतेति बोध्यम् । क्रियावाचिनः
किमिति । इति तु नेति शेषोऽत्र बोध्यः । पदत्वानापत्तेरिति पञ्चम्यन्तान्व-
यानुरोधात् । पदत्वानापत्तेरिति । तथा च वा करोतीत्यत्र तिङतिङ् इति
निघातानापत्तिरिति भावः । अत्र केचित् । इदं चिन्त्यम् । निपातस्यानर्थक-
स्येति वार्त्तिके अनर्थकग्रहणप्रत्याख्यानं वाशब्दस्य वार्त्तिकेन प्रातिपदिकत्वस्य
वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादव्युत्पन्नादिव शब्दस्य धातुत्वे स्वादयो न स्युरिति
भाष्योक्तमेव प्रत्युदाहरणीयमित्याहुः । तन्न । अर्थवत्सूत्रे भाष्ये अधिपरी
अनर्थकाविति ज्ञापकादनर्थकानां प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिर्वाश्रित्य निपातस्या-
नर्थकस्येति वार्त्तिकस्यैव अथेत्यादिना प्रत्याख्यानं वाशब्दस्य प्रातिपदिक-
त्वस्य अन्यथादुस्साधत्वात् । अर्थवत्सूत्रभाष्यविरोधेनैतत्सूत्रे वार्त्तिकेन साधन-
स्यैकदेश्युक्तित्वात् । दिवित्यत्र दिव औदिति ज्ञापकेन भाष्योक्तरीत्या स्वादीनां
सुसाधत्वाच्चेति दिक् । ननु विपूर्वककल्पत्यर्थस्य विकल्पस्य क्रियात्वात्तस्यैव
वाशब्देन बोधनात्क्रियावाचकत्वाक्षतेर्भक्षितेऽपि लशुन इति न्यायावतार इत्यत
आह । वार्थस्येति । अयं भावः । कालान्वयित्वं कालान्वयितावच्छेदक-
विलक्षणरूपवत्वरूपसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं वा प्रकृते क्रियात्वम् । वाशब्दार्थस्य
धात्वर्थस्य विकल्पस्यैकत्वेऽपि वाशब्देन निरुक्तक्रियात्वरूपेण क्रियाया नोप-
स्थितिः । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण शब्दभेदे विभिन्नरूपेणोपस्थितिस्वीकारात् ।

त्वाभावात् । अस्यार्थस्यापि तत्त्वं भूतभविष्यत्कालसम्बन्धात् । भ्वा-
दयः किम् । आणवयति वदयतीत्यादीनां धातुत्वे शास्त्रविषयतया सा-
प्रकृते च निरुक्तक्रियात्वरूपेण क्रियोपस्थापका एव क्रियावाचिन इत्यनेन
विवक्षिता इति । एतेन न तावद्भात्वर्थत्वं क्रियात्वं क्रियावाचित्वे ज्ञाते
स्मृति धातुत्वज्ञानं धातुवाच्यत्वे क्रियात्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् । नापि
लिङ्गाद्यनन्वयित्वं तत् । वार्थविकल्पेऽपि तत्सत्त्वात् । नापि साध्यतया प्रतीय-
मानत्वं तत् । धात्वर्थत्वे तथात्वं निपातार्थत्वे नेति शपथैकगम्यत्वादित्य-
मास्तम् । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वन्तु न साध्यत्वलक्षणम् ।
क्रियाघटितत्वेनान्योन्याश्रयात् । किन्तु परिचायकमिति बोध्यम् । क्रिया-
वाचकत्वं च साध्यत्वविशिष्टत्वं । वैशिष्ट्यं च । स्वाच्छिन्नानिरूपितशक्तिपर्या-
प्यधिकरणत्व स्वावच्छिन्नेतरनिरूपितशक्तिनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणो-
च्चारिताघटितत्व स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चा-
रितत्वेतन्निर्णयसंबन्धेन । आदिसंबन्धदाने न भावतिङन्तस्य न क्रियावाचकत्वम् ।
द्वितीयसंबन्धदानेन दरिद्रातीत्यर्थकदरिद्राशब्दे न क्रियावाचकत्वम् । तृतीय-
संबन्धदानेन विकल्पार्थकवाशब्दस्य न क्रियावाचकत्वमिति केचित् । अत्र
भावतिङन्तस्य क्रियावाचकत्वनिरसनप्रयासो विफलः । तस्य धातुत्वेऽपि
दोषाभावस्य शब्दरत्ने उपपादितत्वात् । प्रकाशकृतस्तु क्रियानिष्ठमुख्यविशेष्य-
ताकबोधानुकूलशक्तिविशिष्टत्वम्, तत्त्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वपर्याप्यधिकरणत्व
स्वनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चारितत्वेतदुभयसंबन्धेन । पूर्वोक्तदरिद्रा-
शब्दे द्वितीयसंबन्धाभावेन दुर्गातिवत्वावच्छिन्नार्थविषयकबोधानुकूलशक्तिमादा-
य प्रथमसंबन्धाभावेन कुत्सामुख्यविशेष्यकबोधानुकूलशक्तिमादाय च नाति-
व्याप्तिः । लिङादौ च नाव्यप्तिरित्याहुः । भ्वादयः किमिति । साहचर्यार्थं तु न
तत् । तावन्मात्रार्थकत्वे क्रियार्था धातव इत्येव ब्रूयादित्याशयः । आणवय-

धुत्वापत्तेः । सूत्रशेषे भाष्ये स्फुटमेतत् । स्तम्भवादीनामुदित्वेन धात्व-

तीति । आज्ञापयतीत्येतर्यकणवेदीत्यस्य स्थाने आपाद्यमानमिदम् । वद-
यतीति । वर्तयतीत्यर्थकवेदीत्यस्य स्थाने आपाद्यमानमिदम् । उभयत्रै-
कारान्तस्य क्रियावाचकत्वमिति केचित् । तन्न । तिङ्पत्तेरेव वक्तव्यत्वे शास्त्र-
विषयतया साधुत्वापत्तिकथनवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मादणवयतीत्यादिविशिष्टमेव
आज्ञापयतीत्यादीनामपञ्चभूतम् । तत्र प्रकृतिभागस्य धातुत्वापत्तिर्बोध्यते
चिदस्थिपालाकाराशय इति प्राकाशकत्वं । शास्त्रविषयतयेति । अयं भावः ।
धातुसंज्ञा हि शास्त्रीयकार्यनिर्वाहार्थं विधीयते । शास्त्रीयं च कार्यं साधुष्वेव
प्रवर्तते । एवं च क्रियावाचित्वेन विधीयमाना धातुसंज्ञा तेषां साधुत्वमनुमापये-
दिति । प्रकाशकृतस्तु साधुशब्देभ्येव शास्त्रप्रवृत्त्या इदं सूत्रं भवादयस्साधवस्ते च
धातव इत्युभयं विधत्ते । भूतत्वायामित्यादिना बहूनां साधुत्वविधायकत्वे गौरवात् ।
एवं च भ्वादिग्रहणाभावे क्रियावाचिनस्साधवस्ते च धातुसंज्ञा इत्यर्थापत्तौ
एतेषां साधुत्वापत्तिरित्याशयमविकृत्य यदि तु भूतत्वायामित्यादीनां साधुत्व-
विधायकत्वमभ्युपेत्य भ्वादिग्रहणं खण्ड्यते तदा कस्मात्त्वं नद्या इत्यादिवान्यैक-
देशप्रयोगे कस्मादित्यादीनामगमनादिवोधकत्वेन धातुत्वापत्तिरसुबुद्धानापत्तिश्च
दोषो बोध्य इत्याहुः । तन्न । कस्मादित्यस्य क्रियावाचकत्वाभ्युपगमे तुल्यधु-
क्त्वा दरिद्रातीत्यर्थे आतोऽनुपसर्ग इति निषण्णदरिद्रशब्दाभिप्यन्नदरिद्राशब्दस्य
वाक्यैकदेशस्य प्रयोगे धातुत्वापत्तिः । तस्माद्वाक्यैकदेशप्रयोगे क्रियावाचकत्वा-
भाव एवावश्यं वाच्यः । तथा च तदुक्तदोषो न लगत्येवेति भाति । यदि तु
सनाद्यन्ता इति सूत्रारम्भात्पठितानामेवं संज्ञेत्पुच्यते तदा भ्वादिग्रहणं शक्यम-
कर्तुम् । भ्वादिगणपठितानां केषां चिदिदं धातुत्वमुपपादयति । स्तम्भवादी-
नामिति । ननु तुमर्थमुदित्करणं स्यादत आह । धात्वधिकारेति । आदिना
तत्प्रकृतिकञ्च्यनुवादेनाङ्घ्रिधानस्य संग्रहः । सार्वधुके विकरणविधानसंग्रहकथ-

शिकारविहितकार्याद्देश्यत्वादिना स्थितपाठभ्रंशानुमानाच्च तेषु दोषः ॥

प्राप्तीश्व । ‘अधिरिश्वरे’ इत्यभिधाय्य प्राङ्निपाता इत्यधिकारः ।
प्राक् निपाताः सन्ती गत्यादिसञ्ज्ञका इत्यर्थः । तेन ताभिः समावेशः
‘अधिरिश्वरे’ “विभाषा कृञि” इत्यत्र निपातपदसंबन्धश्च सिद्धः ।
यत्र धातकत्वं वाचकत्वञ्च यथाकार्यं यथाप्रयोगं बोद्धवमित्यन्यत्र
विल्लरः ॥

मन्तु न युक्तम् । तेषामपि धात्वधिकारीयकार्पत्वात् । तैरपूर्वचनकल्पनोपक्षया
प्रकृतस्रवविषयतासंपादनमुचितमित्याशयेनाह । स्थितिर्निति ॥

रीश्वरादिति पञ्चमी प्रागित्यवयोगनिबन्धनेति भ्रमवारणायाह ।
अधिरिश्वर इत्याभिधाय्येति । द्यवलोप इति, अभिव्याप्त्यर्थकं ङाहारेण
या पञ्चमीति भावः । प्रागित्येतद्वटितस्य अधिकारस्वीकारे अभिव्याप्ति-
स्वीकारे च फलं दर्शयति । तेनेति । विभाषा कृञोति । अधिरिश्वर इत्यस्या-
साधुत्वेति भावः । धातकत्वमिति । अनुभूयत इत्यादौ । वाचकत्वमिति ।
ग्रहंशुरित्यादौ । यथा कार्यमित्यादि । एतेनोपसर्गाणां धातकत्वम्, तदति-
रिक्तेनिपातानां वाचकत्वमिति नैयायिकोक्तम्, अर्थस्वरतीयस्यानौचित्याद्
भर्षणं धातकत्वं वाचकत्वं वेति दीक्षितोक्तञ्च परास्त्वम् । शूरैरुसैरितेत्यादौ
होषायासाधुत्वाय धातकत्वाङ्गीकारस्यावश्यकत्वाच्च । यथा प्रयोगमिति ।
कत्वपूर्वतया धातकत्वादिविवक्षाभेदेन कार्यभेद आपादनीय इति भावः । एतेन
शूरैरुसैरित्यादौ कदाचिद्वाचकत्वविवक्षया पाक्षिकषष्ठ्यन्तप्रयोगापत्तिरपास्ता ।
गहशानामप्रयोगात् ॥

ननु पयुर्दासेन व्याख्यातमनुचितं, भाष्ये तत्पक्षे विप्रशब्दे दोषमुक्त्वा
प्रत्ययप्रतिषेधस्यैव स्वीकारात् । गौरवन्तु फलानुबन्धितत्वाच्च दूषकमित्यत आह ।

असत्त्वे इति पर्युदासो लाघवादित्याह । अद्रव्येति । विशेष्यतया द्रव्यभिन्नार्था इत्यर्थः । तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादिघटक-प्रादीनां न । चादयः किम् । खरादिपठितानामसत्त्ववृत्तित्वे आद्यु-दात्तत्वं मा भूदिति ॥

उपसर्गाः । योगग्रहणं यदर्थं प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्ग-त्वादीत्यर्थबोधनाय । तेन विगताः सेचका अस्माद्विसेचको ग्राम इत्यादौ षट्वं न ॥

विशेष्यतयेति । यथा न दोषस्तथास्त्वित्युपसंहारभाष्येण सत्यपि दोषवारणो-पाये प्रसज्यप्रतिषेध एवेत्यभिनिवेशाभावसूचनेन पर्युदासेऽप्येवं दोषवारणस्य सुकरतया लाघवात्पर्यदास एवोचित इति भावः । इत्यर्थ इति । द्रव्यभिन्न-निष्ठोपस्थितीयमुख्यविशेष्यताप्रयोजका इत्यर्थः । अत्र द्रव्यपदेन सर्वनाम्ना-परामर्शयोग्यं वस्तु लिङ्गसंख्याविशेष्यत्वेन विवक्षितो वा विवक्ष्यते । “वस्तूप-लक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित” इत्युक्तेः । येन वस्तूपलक्ष्यते परामृश्यते तत्सर्वनाम यत्र परामर्शाय प्रयुज्यते सोऽर्थो द्रव्यमित्युच्यते । अथ वा लिङ्गसंख्याविशेष्यत्वेन विवक्षितो द्रव्यमित्यु-च्यत इति कारिकार्थः । न तु गुणाद्याश्रयं विवक्ष्यते गुणादिवचनानाम-द्रव्यार्थत्वापत्तेः । असत्त्ववृत्तित्वे इति । असत्त्ववृत्तिषु केषु चिदेव प्रातरा-दिषु दोषो न तु सर्वत्रेति सूचितम् । एतेन खरादिपाठसामर्थ्यादेव निपा-तत्वमिति प्रत्युक्तम् । सत्त्ववृत्तितायां तत्पाठस्य चारितार्थ्यम् ॥

उपसर्गाः । क्रियेति लुप्तवृत्तीयान्तपदेन स्तोःश्वुनेत्यत्रेव योग इत्यर्थ-लाभाद् योगग्रहणं व्यर्थमत आह । योगग्रहणमिति । अयं भावः । क्रियेति लुप्तवृत्तीयान्तः स्तोःश्वुनेत्यत्रेव योग इत्यस्याध्याहारः । सूत्रे योग इति चार्श-

गतिश्चेति । च उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थः । तेन प्रतिप्रणीत-मित्यादौ गतित्वात् “गतिरनन्तरः” इति खर उपसर्गत्वाणत्वञ्च सिद्धति । प्रादय इति योगविभागस्तु क्रियायोगाभावेऽपि निपात-त्वाय । एतत्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वमुक्तं चाद्यन्तर्गण-सूत्रेणेति दिक् । प्रपरेत्यादावनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया सुब-

आद्यजन्तं योगशब्दोऽन्वयवाची । तथा च योग इत्यन्वयिनीत्यर्थकं विषय-सप्तमी । तथा च क्रियार्योगे प्रादयस्त्वान्वयिक्रियाविषये उपसर्गा इति वाक्यार्थः । क्रियाविषये उपसर्गसंज्ञा इत्युक्त्या तद्वाचकं प्रतीत्यर्थोऽभ्युपेत्य । प्रादिषु क्रियायोगाश्च तत्तात्पर्यग्राहकत्वम् । उभयत्र क्रिया प्रत्यासत्त्या एकैव गृह्यते । एवं च स्वार्थिक्रियानिषयकतात्पर्यग्राहकाः प्रादयस्तादृशक्रियावाचक-स्मिनिरूपितोपसर्गत्ववन्त इति । प्रकाशकारस्तु जन्यबोधविषयक्रियाविशेषविप-यकतात्पर्यग्राहकत्वे सति प्राद्यन्यतमत्वमुपसर्गत्वं फलितं तत्र यजन्यबोधस्ता-दृशधातुं प्रत्येवोपसर्गत्वं योगग्रहणाच्छ्रूयत इति तत्त्वमित्याहुः ॥

गतिसंज्ञाया निपातसंज्ञासमावेशस्य प्रागित्यधिकारादेव सिद्धत्वादाह । च उपसर्गेति । समावेशफलं दर्शयति । तेन प्रतिप्रणीतमिति । प्रतिशब्दो-पादानं प्रसंगादनन्तरग्रहणसाफल्यमपि दर्शयितुम् । न चैकयोगकरणेन संज्ञा-द्रव्यस्य सहविधानेन समावेशस्तुवच इति वाच्यम् । उत्तरत्र गतेरेवानुवृत्त्यर्थं योगविभागावश्यकत्वात् । प्रादय इति योगविभागफलं दर्शयति । योगवि-भागस्त्विति । निपातत्वायेति । तेन प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यादाव-व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्यः सिध्यति । ननूपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातसंज्ञायाः पृथ-गुक्तत्वेनायं योगविभागो विफल इत्यत आह । एतत्सिद्धमिति । एवं च तदर्थमपूर्ववचनकल्पनापेक्षया योगविभागेन तत्संग्रह उचित इति भावः । अभेदविवक्षयेति । तत्पक्षे सादृश्येनैवानुकार्योपस्थित्या वृत्तिसहक्रोणार्थ-

नृत्पत्तिः । निस्तुप्तिसिति । अत्रेदं बोध्यम् । सान्तग्रहणे रान्तस्या-
ग्रहणमेव । यत्र तु रुत्वमसिद्धं तत्र रान्तग्रहणेऽपि न सान्तग्रहणं
तदृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वात् । यत्र तु रुत्वस्य सिद्धत्वं यथा षत्वणत्व-
योस्तद्विषयोपसर्गत्वप्रतिषेधपरे “दुरः षत्वणत्वयोः” इति वार्तिके

बोधकत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभाव इति भावः । इदं प्राचामनुरोधेन, स्वमे-
भेदविवक्षाया एव वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा अभेदविवक्षया प्रकृतिवदनुक्रान-
मित्यनुकार्यस्यानुक्रान्तिभेदबोधनेनेत्यर्थः । सुबन्तुत्पत्तिरिति । अन्ययत्वे-
नेत्यादिः । तथा चान्ययादाप्सुप इति लुक् लुका चानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानमिति
भावः । अत्र पक्षे अनुकार्यस्वरूपमङ्गीमया न पदत्वकार्यमिति बोध्यम् ।
सान्तग्रहणे इति । अभिनिस्तस्तनः, निस्तस्तपतावित्यत्र । रान्तस्याग्रहणमे-
वेति । यत्र तु रुत्वमसिद्धं तत्र सान्तग्रहणाय यत्र तु रुत्वं सिद्धं तत्रोभयग्रहणाय
च रान्तग्रहणस्य शास्त्रे क्लृप्ततया अत्राप्यैकरूप्यार्थं रान्त एवोच्चारणीये सान्त-
ग्रहणसामर्थ्यात्प्रातिपदोक्तपरिभाषया वेति भावः । यत्तु, न च रुत्वविसर्जनीयसत्वे
व्यस्यापि लाक्षणिकत्वमेवेति वाच्यम् । सामर्थ्याद्भूतपूर्वप्रातिपदोक्तस्य ग्रहणेन
सम्भवादिति प्रकाशकदुक्तम्, तन्नसम्भक् । प्रातिपदोक्तस्यासम्भवात्प्रातिपदोक्त-
परिभाषया अप्रवृत्त्या सन्नसार्थक्यसम्भवेन सामर्थ्याभावाद्भूतपूर्वप्रातिपदोक्तत्वेन
निर्वाहसम्भवात् । वाक्यार्थबोधकाल एव पदैकवाक्यतया परिभाषया संस्कारे तु
प्रातिपदोक्ते गृहीतेऽस्यापावादत्वात्तद्विषये रुत्वादीनामप्रवृत्तिरेव युक्तमिति सर्वथा
सामर्थ्याद्भूतपूर्वप्रातिपदोक्ताश्रयणमसंगतमेवेति दिक् । रान्तग्रहणे कचित्कृत्-
रुत्वस्य ग्रहणं कचिद्रेफान्तस्यैवेति वैषम्यमित्याह । यत्र त्विति । निरः
कुषः निरोदेशे सुदुरोधिकरणे इत्यादावित्यर्थः । असिद्धत्वादिति । प्राति-
पदोक्तपरिभाषया च न सान्तस्य ग्रहणमित्यपि बोध्यम् । न चैवमेकाव उपदेश
इत्यस्यानन्तरं निरः कुषो निष्ठायामिति न्यासेन सिद्धे स्वरतीति प्रकरणे निरः

कुषः, इति निष्ठायामिति गुरुभूतन्यासवैयर्थ्यम् । उपसर्गद्वयेन रूपद्वयस्य सिद्ध-
त्वादिति वाच्यम् । एवं सत्यनिष्ठायामिति पर्युदासेन कृत्वेव प्रसंगात् ।
न निष्ठायामिति पृथग्योगेन निषेधस्य निषेधकरणे तु तदनुद्वाचिरुत्तरात्रापि
संभाव्येव नापि च लाघवमिति ज्योत्स्नाकारः । आचार्यास्तु इदमयुक्तम् ।
इति निष्ठायामिति सन्नस्य भाष्यविरोधात् । तत्र हि इद्ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनरिद्ग्र-
हणं किमर्थम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धात्र विभाषा
भिरः कुष इत्यनेन । तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्योऽपि विधिर्भविष्यति । नात्र पूर्वेण
विभाषा प्राप्नोति । किं कारणम् । यस्य विभाषेति प्रतिषेधात् । नात्र पूर्वेण
विभाषा लभ्येत । पुनरिद्ग्रहणादिद्वेवेति । तत्र यदुपाधिविभाषा तदुपाधेः
प्रतिषेध इति भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वात् । निरःकुषो निष्ठाया यस्यविभाषेति
प्रतिषेधेऽपि निसः कुषो निष्ठाया इद् संभवाच्चिष्कृषितं निष्कृष्टमिति रूपद्वयस्य
सिद्धौ नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोतीति भाष्यासंगतेः । इद्ग्रहणे क्रियमाणेऽप्यु-
क्तरीत्या इद्विकल्पापत्त्या पुनरिद्ग्रहणादिद्वेवेति भाष्यासंगतिश्च । उक्तरीत्या-
विकल्पप्राप्ते इति निष्ठायामिति सन्नवैयर्थ्यं च । तस्मादिनिष्ठायामिति सन्नारम्भ-
सामर्थ्यादुक्तभाष्यप्रामाण्याच्च यत्र रुत्वस्यासिद्धत्वं सिद्धत्वं वा तत्र रान्तग्रहणे
सान्तग्रहणं भवत्येवेत्याहुः । ग्रन्थतत्त्वविदस्तु अस्माद्भाष्यात्सन्नप्राप्तामप्याभिसः
कुषावनामिधानमित्येव युक्तम् । सर्वत्र सान्तस्यापि ग्रहणमिति तु न युक्तम् ।
इद्वद्ग्रहा रुत्वस्यासिद्धत्वेन लाक्षणिकत्वेन तद्ग्रहणासंभवात् । भाष्यप्रामाण्यात्स-
न्नारम्भस्यासिद्धत्वाधकल्पने तस्योपसर्गनिमित्तकार्यमात्रविषयकत्वेन निरयते
इत्येते इत्यादावपि लत्वापत्तिः । प्रादिषु दुसः पाठसामर्थ्याज्ज्ञापकस्य विशेषा-
पक्षत्वे तु प्रकृतसंज्ञमात्रविषयकताया एव वक्तुं युक्तत्वेन सर्वत्र सान्तस्यापि
ग्रहणमिति वक्तुमशक्यत्वात् । अनाभिधानाश्रयणेन सामञ्जस्ये पूर्वज्ञासिद्धमिति
द्वयसाधकल्पनायाः प्रातिपदोक्तपरिभाषाबाधकल्पनायाश्चानौचित्याच्च । तस्माद्यत्र

कृतेरुपसन्तस्यापि ग्रहणम् । षत्वणत्वयोरित्यस्य तद्विधायकशब्धयोरित्यर्थात् । अत एव सुषामादिषु दुःष्ठशब्दपाठः सार्थकः । स हि “अपदुःसुषु स्थः कुः” इति दुःस्पर्शकस्याधातोः कुप्रत्यये साधुः । अन्यथा दुःस्पर्शकान्कुप्रत्यये उपसर्गादित्येव षत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं

रुत्वमसिद्धमिति ग्रन्थस्य निसः कुषोऽनभिधानमित्याशयेन निरः कुष इत्येतदतिरिक्तान्तग्रहणस्थलाभिप्रायेण वा प्रवृत्तत्वमिति स्वीकारे न पूर्वोक्तभाष्यविरोधादिप्रसङ्ग इत्ययुक्तत्वप्रतिपादनमाचार्याणामभिमानत एवेति सुधीभिराकलनीयमित्याहुः । कृतेरुपेति । सकारविशेषणम् । सान्तस्यापीति । तेन दुःस्थितमित्यत्र कदाचिदपि षत्वं न । ननु षत्वणत्वयोरिति वार्तिके कार्ययोरुपादानात्तयोः कर्तव्ययोरुपसर्गत्वप्रतिषेध इत्यर्थे वार्तिकस्योपसर्गसंज्ञासूत्रस्थत्वलाभाद्यत्र तु रुत्वं सिद्धमित्यस्यैतदुदाहरणत्वमनुपपन्नमित्यत आह । षत्वणत्वयोरित्यस्येति । तच्छास्ययोरुपसर्गपदार्थे दुरतिरिक्तत्वेन संकोचः कार्य इति तदर्थेन तत्तत्सूत्रस्थत्वं वार्तिकस्येति भावः । ननु षत्वणत्वयोरित्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वमेव किं न स्यात्तथाच रुत्वस्यासिद्धत्वात्सान्तग्रहणं दुर्लभम् । किञ्च लाक्षणिक्त्वाच्च कृतेरुपसन्तग्रहणं दुर्लभमत आह । अत एवेति । अन्यथेति । कृतेरुपसन्तस्याग्रहणे इत्यर्थः । तद्वैयर्थ्यमिति । न च दुर्पर्वकस्याधातोः कुप्रत्यये षत्वविनिर्मुक्तप्रयोगवारणाय तत्सार्थकमिति वाच्यम् । स्वपदुस्सुषु स्थ इति न्यासेन सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयसंभावात्सान्त एवोपपदे कुप्रत्यय इत्यर्थलाभेन यथान्यासेऽपि दुःस्सुष्वित्यत्र सकारप्रश्लेषेण सान्तदुस्येव प्रत्यय इत्यर्थेन वा रेफान्ते कुप्रत्ययाभावस्वीकारेणैव सिद्धवेतद्वैयर्थ्यमित्याशयात् । स्पष्टमेवेति । तथाच यावता विनानुपपत्तिरिति न्यायेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिः षत्वणत्वयोरित्यस्य तद्विधायकशब्दपरता चेत्युभयं ज्ञाप्यत इति भावः ।

स्पष्टमेव । न चास्य रूढत्वेनावयवार्थाभावादुपसर्गत्वाभावः । अत्यन्तरूढेषु प्रतिष्ठानिष्ठादिषु षत्वानापत्तेः । अर्थवत्त्वारोपेण चेत्प्रकृतेऽपि दुःसः पाठस्तु दुरयते इत्यादौ रुत्वासिद्ध्या लत्वाभावार्थ इति दिक् ॥

न वेति । इति लोकेऽर्थपदार्थकस्य शब्दपदार्थकत्वकृत् । यथा ‘गविलयमाह’ इत्यादावनुकरणे । इह तु “स्वं रूपं” इति परिभाषाच्छब्दपदार्थकस्यार्थपदार्थकत्वकृत् । कचिदितेन पदार्थविपर्यासकत्वं यथाऽनुवादवाक्ये । स च न वाशब्दाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते उपसर्गत्वाभाव इति । तथा चात्र षत्वप्राप्त्या तदर्थं पाठसार्थक्येन कथं ज्ञापकत्वमिति भावः । प्रकृतेऽपीति । सममिति शेषः । ननु पूर्वोक्तनिर्देशे निहिदुरावाफल्येऽपि दुःसः किम्फलमित्यत आह । दुःस इति । इत्यादाविति । आदिना निरयते इत्यस्य संग्रहः । दिगिति । दिगर्थस्तु न्याय्यत्वादेवं ग्रहणाग्रहणयोः सिद्धयोस्तत्रोपसर्गान्तरेण पाक्षिकं रूपमिष्टमेव यद्यभिधानम् । चतुर्णां पाठस्य फलन्तु निरयते निलयत इत्यादौ लत्वतदभावावेव सुव्यक्ताविति ॥

इतिकरणप्रयोजनं दर्शयति । इति लोके इति । अर्थपदार्थकस्यापीति । विशेष्यतया अर्थोपस्थापकस्यापीत्यर्थः । शब्दपदार्थकत्वकृदादिति । विशेष्यतया शब्दोपस्थापकत्वे तात्पर्यग्राहक इत्यर्थः । अयं भावः । लोके शब्दानां शब्दविशेषेऽर्थे शक्तिः । शब्दस्यापि शब्दे भानस्य शाब्दिकैरङ्गीकारात् । इति शब्दः प्रयुज्यमानः अर्थविशिष्टे शब्दे तात्पर्यमवगमयंस्तत्र लक्षणां गमयतीति । यद्वा शब्दस्य शब्देऽर्थे च खण्डशः शक्तिः । तत्रार्थे शब्दस्य विशेषणतयान्वयः स्वारसिकः । शब्देऽर्थस्य विशेषणतयान्वयो यत्नलभ्यः । तथा विषयन्ययमिति शब्दो गमयतीति । इह त्विति । शास्त्रे तु लोकाद्विलक्षणो विशेषणविशेष्यभावः । स्वं रूपमिति शास्त्रस्य शब्दस्य विशेष्यतायां तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वादिति भावः । अनुवादवाक्ये इति । “आः किमेतदिति

न्याख्यानात् । तेन न वाशब्दयोरर्थौ संज्ञिनौ । स्वं रूपमित्यस्य

क्रोधादाभाष्य महिषासुरः” इत्यादावित्यर्थः । न्याख्यानादिति । “महत्या-
संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमुभयोस्संज्ञा यथा विज्ञापेव नेति च वेति चेति”
भाष्यरूपादिति भावः । यत्तु द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमिति न्यायरूपादिति भाव
इति । तन्न । महसंज्ञाकरणसामर्थ्यवर्णनपरमाध्याद्वन्द्वभावरस्य लाभात् ।
निपातद्वस्य द्वन्द्वसंभवाच्च । अत एव न्याख्यानादित्येवोक्तम् । अन्यथा
द्वन्द्वनिर्देशादित्येव वदेत् । किञ्च यदि प्रत्येकमितेस्संभन्धार्यं द्वन्द्वनिर्देश आवश्य-
कः स्यात्तदा विभाषेत्यत्रापीतेस्संभन्धार्यस्य संज्ञात्वकथनं कौस्तुभकृतः कथं
संगच्छते । एवं च द्वन्द्वमाश्रित्य तदुत्तरद्विवचनस्य सौत्रवाङ्मुगाश्रयणं तस्यो-
त्तरासांगत्यकथनं च विफलमेव । द्वन्द्वप्रातया न्याख्यानस्य मूलाक्षरैरलामाञ्चेति
दिक् । न वा शब्दयोरर्थाविति । क्रियावाचकपदसन्निधाने नवाशब्दयोर्यार्थौ
द्योत्यावभावविकल्पौ तावित्यर्थः । स्पष्टं चेदं कैयटे । विभाषापदघटितस्थले
क्रियाया विध्यन्वायित्वेन प्रसिद्धेस्सदन्वयी चाभावः निषेध एवेत्याशयेन मूले
निषेधविकल्पयोरिति वृत्तिरुक्ता । निरुक्तवृत्त्या च ज्ञायते विध्यन्वायिक्रियान्व-
द्यभावा एवात्र संज्ञित्वेन विवक्षित इति । अत एव विधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेध-
संप्रत्यय इत्युक्तं भाष्ये । कैयटे च प्रदेशवाक्यार्थं पर्यालोच्य इयं संज्ञा व्यवस्था-
प्यत इत्युक्तम् । अत एव विधिप्रतिषेधार्थुपापद्वचनानुपपत्तिरिति भाष्यस्य
भावाभावावौ विधातुं न शक्यते इत्यर्थं न्याख्यतर्कैयटः । तेन च विहितस्याभावस्य
प्रतिषेधत्वमिति स्पष्टं लभ्यते । एतेनात्र निषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञा स्यादिति
वृत्तिश्चिन्त्या । अभावविकल्पयोरिति वक्तव्यत्वात् । निषेधो हि लिङादिघटित-
वाक्यघटकनञ्चा प्रवृत्ताविष्टसाधनत्वाभावबोधोत्तरमप्रवृत्तिलक्षणोऽर्थान्तरतीयते ।
न तु स नवर्थ इति बोधमिति प्रकाशकदुःकिः परस्ता । निषेधान्न प्रवर्तत
इत्यनुभवान्निषेधस्याप्रवृत्तिलक्षणत्वकथनासंगतेः । निषेधस्य निरुक्तीत्या शब्द-

न्याख्याने त्विति शब्दो व्यर्थ एव, अर्थे कार्यस्याबाधात् ।

नवार्थात्यतीयत इत्यस्यासंगतेश्च । प्रत्याख्याने त्विति । लोकवदर्थस्य
विशेष्यतायामन्वयानुपपत्तिरूपलक्षणावीजस्य सत्त्वादिति विनापि लक्षणादिना
शब्दविशेष्यकोपस्थितिसुलभा । यद्वा शब्दस्य विशेष्यतायां तात्पर्यग्राहकस्य
प्रातिपदिकाद्यभेदान्वयादेस्सत्त्वेन शब्दस्य विशेष्यतया बोधस्तुलभ इति च
तदन्त्याख्यानोक्तित्यर्थः । अर्थे कार्यस्याबाधाधिति । संज्ञाकरणदर्थस्य
प्रदेशस्थक्रियया अन्यसंभवेन लक्षणावीजस्यान्वयानुपपत्तेरभवनार्थस्य विशेष-
्यतया उपस्थितेस्स्वसारसिकयास्त्यागे मानाभावाच्छब्दस्य विशेष्यत्वे तात्पर्य-
ग्राहकस्याभावात्स्वसारसिकस्यार्थस्य विशेष्यतया बोधस्य त्यागे मानाभावाद्वेति
भावः । ननु धात्वर्थक्रियाप्रकाराकाभावाविशेष्यकबोधे नञ्न्योपस्थितेहेतुतया
प्रकृते विभाषापदार्थीनाभावोपस्थितौ सत्यामपि कथं क्रियाप्रकारकाभावाविशेष्यक
बोध इति चेन्न । संज्ञाकरणसामर्थ्याद्विभाषापदार्थीनोपस्थितेरपि हेतुत्वाङ्गीकारे-
णादोषात् । न च नञर्थीभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबन्धेन शब्दं प्रति
धातुजन्योपास्थितिविशेष्यतया हेतुत्वस्याभावः प्रमेयः अभावश्चतुर्विध इति
तत्पर्येण न प्रमेयः न चतुर्विध इति प्रयोगवारणायान्यकतया प्रकृते नञर्थीभावे
विभाषापदस्याभेदान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । भाष्यप्रमाण्यात्सञ्चारमसमा-
ध्याद्विभाषापदजन्यविभाषापदोपास्थितेर्नञर्थीभेदान्वयबोधे हेतुतास्वीकारेणादो-
षात् । एतेन परे तु न वाशब्दयोर्द्वन्द्वोऽशुक्तः निपातयोर्द्वन्द्वस्यानाभिधानात् ।
क्रियात्र न वाशब्दाभ्यामभावविकल्पबोधोऽप्यसम्भवी । ताभ्यां तद्बोधे पदार्थी-
न्तरनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दबोधसामग्रया अपेक्षणात् ।
असमास्तनञर्थीत्यन्ताभावस्य वार्थविकल्पस्य च क्रियान्वयस्यैव कलुप्तत्वाच्च ।
नञर्थीभावे वार्थविकल्पे च समामिव्याहृतप्रथमानन्तार्थीभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च ।
अत एवाभावश्चतुर्विधइति तात्पर्येण न चतुर्विध इत्यस्य विकल्पः प्रमेय इति तात्प-

र्थेण वा प्रमेय इत्यस्य च न ग्रामाण्यम् । तस्मादव्ययस्येति शब्दस्याभावो विकल्प-
 आर्थः । न वेति पदद्वयं तात्पर्यग्राहकमित्येव युक्तम् । एवं च स्वरूपसूत्रस्यास्मै
 प्रत्याख्यानं वा इति शब्दस्सार्थक एव स्वरूपसूत्रवाचस्तु पक्षितस्य मृगान् हन्ती-
 त्यादाविव बोध्यः । एवमाः किं मेतदित्यादाविति शब्दस्य स सोऽर्थः तत्तत्पदानि
 तु तात्पर्यग्राहकाण्येव । नारद इत्यबोधि स इत्यादावपीति शब्दस्यैव नारदोऽर्थः ।
 नारदपदं तात्पर्यग्राहकम् । इति शब्दार्थोऽदृशशब्दार्थेनाभेदान्वयी । द्वितीयाया
 अव्ययत्वान्तरात् । एतेन निपातेन कर्मण उक्तत्वात् नारदपदाद्वितीयेति प्राची-
 ग्रन्थः नारद इतीति ज्ञानस्वरूपपरमिति नव्यग्रन्थश्च समाधानाभासत्वाद्ध्येय एवे-
 त्याहुरिति प्रकाशकदुक्तिः परात्ता । सिद्धन्तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात् । सिद्ध-
 भेतत्कथं पूर्वविधिसुत्तरो विधिर्बाधते इति भाष्येण विरोधापत्तेश्च । तथाहि ।
 विधिशास्त्रे विभाषापदेन संज्ञाशास्त्रोपात्तक्रमेणैव निषेधविकल्पयोरुपस्थितावर्थ-
 द्वयसंज्ञाकरणसामर्थ्याद्वाक्यभेदेन क्रमेण तयोरन्वयस्वीकारात् । निषेधविधे-
 पूर्वत्वं विकल्पाविधेः परत्वमभ्युपाति भाष्यकारः । स्पष्टं चेदं प्रदीपोद्योतयोः ।
 वक्ष्यति चोत्तरत्र “श्रुतक्रमानुरोधात्पूर्वं किन्तु निषेध इत्यादि” । भवदुक्तरितौ
 संज्ञाशास्त्रेऽपीति शब्देनैवाभावविकल्पयोरुपस्थित्या तत्राद्युपस्थितिक्रमभावेन
 पौर्वापर्यकथनं निर्युक्तिकमेव स्यादिति तदसंगतिः स्पष्टैव । किंचैवमिहापि नवा-
 शब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रत्याख्यायति सोऽसौ
 स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं प्रत्याययतीति
 भाष्ये सोऽसाविति नवाशब्दपरामर्शेन तस्यैवाश्रयप्रत्यायकत्वकथनाच्चिरोधेनैत-
 रर्थप्रत्यायकत्वकथनमयुक्तमित्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनया । एवं च स्वरूपमिति
 प्रत्याख्यानं इति शब्दो व्यर्थ एवेति सम्यगेवेति सुधियो विभावयन्तु । ननु स्वं
 रूपमिति सूत्रसत्त्वेऽपि इतिर्मास्तु शब्दे कार्यस्य बाधोदेवार्थपरता स्यादत

तयोरेव संज्ञित्वे तु ‘विभाषा श्वे’ रित्यादौ नवाशब्दावादेशौ स्याताम् ।
 प्राप्तविभाषासु नास्योपयोगः, तासां पक्षे निवृत्तिमात्रफलकत्वात् ।
 अप्राप्तविभाषास्वपि न, तासां पक्षे विधिमात्रार्थत्वात् । अप्राप्तत्वेन
 निषेधासंभवाच्च । तस्मादुभयत्र विभाषार्थमिदम् । “विभाषा श्वेः”
 इत्यादावेतदभावे यदि विधिसुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पितृस्वेव विकल्पः
 स्यात् । किन्तु तु नित्यमेव संप्रसारणं स्यात् । निषेधसुखेन प्रवृत्तौ
 किन्त्वेव प्रवर्त्तत न पितृसु । उभयथा प्रवृत्तिस्तु वैरूप्याद्वाक्यभेदा-

आह । तयोरेव संज्ञित्वेति । एवं सूत्रार्थं निर्णयं संप्रति सूत्रस्य ग्रन्था-
 न्नानप्रकारं प्रतिपिपादयिषुः सूत्रस्याल्पविषयतां दर्शयति । प्राप्तेति । अयं
 भावः । चाविभाषादिपदानां सामानाधिकरण्ये अभावे च खण्डशक्तिः ।
 तयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचारः । समभिध्याहता क्रिया अभावविशेष्यकस्थले
 उभयत्र विशेषणतया भासते । सामानाधिकरण्यविशेष्यकस्थले चाभावविशेषण-
 तथा सामानाधिकरण्यविशेष्यतया च भासते । तथा च पदान्तादिति प्राप्तवि-
 भाषास्थले तुक्सत्तासामानाधिकरणस्तुक्सत्ताभाव इति बोधः । यरोऽनुनासिक
 ह्रस्वाद्यप्राप्तविभाषास्थले चानुनासिकसत्ताभावसमानाधिकरणा अनुनासिकसत्ते-
 त्वेवं बोधः । यद्वा अभावसामानाधिकरण्यं तदर्थः । पदान्तादित्यादौ तुक्सत्ता-
 भावसामानाधिकरणा तुक्सत्तेत्येवं बोधेऽपि तत्र तुक्सत्तायास्मिद्धतया प्राप्ताप्राप्त-
 विधेकन्यायेन अभावसामानाधिकरण्यमात्रे विधिः पर्यवस्यति । यरोऽनुनासिक-
 ह्रस्वादावनुनासिकसत्ताभावसमानाधिकरणा अनुनासिकसत्तेत्येवं बोधे तत्रा-
 भावस्य सिद्धतया सामानाधिकरण्यविशिष्टानुनासिकसत्तामात्रे विधिः पर्यवस्य-
 तीति । अत्रोत्तरव्याख्येय युक्ता । तासां पक्षे निवृत्तिमात्रफलकत्वादित्युत्तरग्रन्थ-
 श्चास्यानुरोधात् । अन्यथा भावाभावयोरुभयोरपि स्थलभेदेन शब्दतो विधेय-
 स्वलोभेन निवृत्तेः फलत्वेन विधेरर्थत्वेन कथनासंगतिः स्पष्टैव । उभयसुखेन

प्रवृत्तौ वैरूप्यस्य वाक्यभेदस्य पृथग्दोषत्वकथनमपि अस्यामेव संगच्छते । अन्यथा शब्दतोविधेयभेदे वाक्यभेदस्यैव गले पतितत्वेन वैरूप्यादित्यस्यासंगतेः । अस्यां च व्याख्यायामेकवाक्येनैव प्राप्ताप्राप्तिवैकन्यायेन क्वचिद्भावसामानाधिकरण्यांशे विधेयतापर्यवसानं क्वचिद्विधेयांशे तत्पर्यवसानमिति वैरूप्यं स्पष्टमेव । तद्दोषपरिहारार्थं वाक्यभेदस्वीकारे स एव दोष इति ग्रन्थसंगतिरिति दिक् ॥

एतेन प्राप्तिविभाषास्थितिः । अयं भावः । वाविभाषाऽन्यतरस्यामित्यादिपदानां भावत्वोपलक्षितं तत्तद्विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नेऽभावत्वोपलक्षिततत्तद्विधेयभावत्वावच्छिन्ने च खण्डशक्तिः । तथा च क्वचित्तत्तद्विधेयसमानाधिकरणतादृशाभावस्य क्वचित्तादृशाभावसमानाधिकरणतत्तद्विधेयस्य च बोधः । सामानाधिकरण्यं च स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यक्तिक्वचित्तत्त्वसम्बन्धेन । यत्र शास्त्रान्तरेण विधेयस्मिद्धः तत्र तत्सामानाधिकरण्येनाभावस्यैव बोधः । यत्र तु अभावस्मिद्धः तत्र तु तत्सामानाधिकरण्येन तद्विधेयस्यैव बोधः इति विवेकः । यथा वाम्यसोरित्यनेनाभ्यस्यपरकक्षीशब्दान्ताङ्गस्येयङ्सामानाधिकरण्येन तद्भावो विधीयते । तत्र विधेयस्येयङ् उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धत्वात् । यथा वा यरोऽनुनासिक इत्यनेनानुनासिकपरकस्य पदान्तस्य यरोऽनुनासिकाभावसमानाधिकरणोऽनुनासिको विधीयते । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनानुनासिकाभावस्य सिद्धत्वात् । एवं विभाषादिपदैरपि विभाषा कृषिः सर्वत्र विभाषा गोरित्यादौ तथा बोधो बोध्य इति । यत्र संज्ञाया उपयोगस्तामाह । उभयत्रेति । विधिमुखेनेति । अभावसमानाधिकरणभावत्वेनेत्यर्थः पितृत्वेव विकल्प इति । तत्रैव भावस्य सिद्धत्वात्तत्सामानाधिकरण्येनैव सम्प्रसारणस्य विधानादिति भावः । निषेधमुखेनेति । भावसमानाधिकरणाभावत्वेनेत्यर्थः । उभयथा प्रवृत्तिरिति । यत्र भावस्मिद्धत्वाभावत्वेन यत्राभावस्मिद्धत्वाभावत्वेन चेत्यर्थः । वैरूप्यादिति । भावाभावयोर्वैरूप्येणैकपदेनोभयो-

रन्तेश्चात्राक्या । सञ्ज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधान्पूर्वं किन्तु निषेधान्तः किद्विद्वद् सार्वस्मिन् लिति ऐकरूप्यं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव विकल्पः । भाष्यकृतस्तु एवं हि “हृकोरन्यतरस्याम्” इत्यादावनुपपत्तिर्विभाषापदाभावात् । इति शब्दस्य विभाषेत्यत्रापि संबन्धाद्विभाषापदार्थः सञ्ज्ञेति तु न बोधासम्भवादिति भावः । आहृत्या तत्सम्भवादह । वाक्येतीति प्रकाशकृतं परास्तम् ॥

संज्ञाकरणेति । तत्सामर्थ्यान्वयार्थवटितं पृथग्वाक्यं स्वीक्रियत इति भावः । श्रुतेति । संज्ञासूत्रे श्रुतो यः क्रमः अभावविकल्पयोस्तत्क्रमस्य प्रदेशे विवक्षितत्वाद्वाक्ययोः पौर्वापर्यं संभवतीति भावः । इतिशब्देनैवार्थद्वयोपस्थितिं वदतां प्रकाशकृतामिदं व्ययस्थादुर्घटिति बोध्यम् । एकरूपेणेति । स्वाभावसमानाधिकरणसंप्रसारणसत्तेयेवं रूपेणेत्यर्थः । अथ सूत्रमङ्गीकृत्य वाक्यभेदस्वीकारोपेक्षया सूत्रमनङ्गीकृत्य वाक्यभेदेनोभयमुखेन प्रवृत्तिरुचिता । न च सूत्राङ्गीकारे वाक्यभेदो निष्प्रामाणिकस्यादिति वाच्यम् । सूत्राङ्गीकर्तुं पतेऽपि हृकोरन्यतरस्यामित्यादौ तादृशस्य वाक्यभेदस्य तवाप्यावश्यकत्वादित्याशयेन सिद्धान्तमाह । भाङ्कृतस्ति । ननु हृकोरन्यतरस्यामित्यादावपि वाक्यभेदस्य प्रामाणिकत्वसम्पत्त्ये इतिपदं विभाषापदोत्तरमपि संयोज्यम् । एवं च विभाषापदार्थो विकल्पः संज्ञेति लभ्यते । नचान्यतरस्यामित्यादेरर्थस्य विकल्पस्य सञ्ज्ञत्वेन तस्य निषेधविकल्पयोश्चेष्टादिवदुपस्थापकत्वेऽपि विकल्पस्यापदत्वेन तयोः पदादनुपस्थितत्वात्कथं शान्दान्वयित्वमिति वाच्यम् । एतत्सञ्चारम्भसाप-
थ्यादेव प्रदेशवटकविकल्पवाचकपदस्य निषेधविकल्पयोर्लक्षणास्वीकाराच्चैव तापर्थ्याहकं सूत्रमिति कौरुभोक्तरीत्या निर्वाहान्न तत्र निष्प्रामाणिको वाक्य-
भेद इत्याशङ्क्य कौरुभोक्तरीत्या कृतत्वमेवेत्याशयेनाह । इति शब्दस्येति ।

स्वं रूपम् । स्वं रूपमित्यस्य बोध्यमिति शेषो व्याख्यानात् तदाह । संज्ञीति । “राज्ञो यत्” इत्यादौ लौकिकान्युत्पत्त्योपास्थितार्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात्प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासंभवाच्च तदर्थकशब्दमात्रग्रहणापत्तौ नियमार्थं सूत्रम् । तत्र

पर्यवसाने बाधकाभावात् । कथमन्यथा संग्राहके सामान्ये बोधितायास्तस्या उपप्लुते विशेषपर्यवसानम् । तस्मात्पक्षद्वयेऽपि सूत्रानारम्भ एव भाष्यतात्पर्यमिति युक्तमुत्पश्यन्तु सुधियः ॥

नन्वस्य संज्ञासूत्रत्वं नोपपद्यते । सामानाधिकरणपदप्रयोगाभावात् । किं च स्वं रूपं संज्ञीति मूलोक्तवृत्तिसङ्गता । रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यतीति भाष्यात् स्वरूपस्य संज्ञातत्त्वस्यैव लाभादित्यत आह । बोध्यमिति शेष इति । तथा च स्वं रूपं शब्दस्य बोध्यमित्यर्थे शास्त्रोपात्तशब्दानां स्वरूपनिरूपितशक्तिग्राहकत्वलाभात् संज्ञासूत्रत्वम् । सामानाधिकरण्यमेव संज्ञासंज्ञिनोरिति न नियमः । उज्ज इत्यादौ व्यभिचारात् । किं तु सामानाधिकरण्ये संज्ञासंज्ञिभाव इत्येव वृद्धिसूत्रभाष्याभिप्रेतम् । रूपं शब्दस्य संज्ञेति भाष्ये संज्ञाशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या बोध्यपरो न तु बोधकपरः । अन्यथा स्वशब्देनार्थबोधनाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्यासङ्गतिः । स्पष्टं चेदमुद्योते । एवं च मूलोक्तवृत्तिसम्बन्धेनेति भावः । तदेतत्सूत्रवचनाह । व्याख्यानादिति । स्वशब्देनार्थग्रहणं रूपग्रहणेन ज्ञाप्यत इति भाष्यरूपादित्यर्थः । नियमार्थमिति । आर्थिकनियमार्थमित्यर्थः । यद्येतत्सूत्रं नारभ्येत, तदा शब्देनार्थस्योपास्थितौ तत्र कार्यस्य बाधेन तद्वाचिनस्सर्वस्यापि ग्रहणं प्रसज्येत, आरब्धे त्वस्मिन् योगे प्रकरणाच्छब्दस्यैव प्राधान्यात्तत्र कार्यप्रवृत्त्याऽर्थेन तद्वाचकस्यावच्छब्दोपास्थितिरैव स्यादिति अर्थात्तेषां निवृत्तिः फलतीति भावः । स्पष्टं

शब्दशब्द आत्मीयत्वेनार्थमाह । रूपशब्देन स्वरूपम् । एतदुभयं सञ्ज्ञीत्यर्थः । तत्रार्थो न विशेष्य, उक्तयुक्तेः । किं तु शब्दविशेषणम् । एवञ्चार्थविशिष्टः शब्दः सञ्ज्ञीत्यर्थेव द्रष्टव्यपरिभाषा सिद्धा । तदमुद्योते । यत्तर्था कार्यबाधे उपात्तशब्दबोध्यार्थाचकसर्वग्रहणं यत्र प्रसक्तं तत्र तादृशार्थविशिष्टोपात्तस्यैव ग्रहणमित्येवं नियमार्थमित्यर्थः । नत्त्वपूर्वविधित्वं गौरवात् । आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदाच्च । अत एवापत्यादिषु न स्वरूपग्रहणमिति भाव इति श्रीधरप्रकाशकृतावाहतुस्तत्र । भवदुक्तनियमोऽर्थे कार्यबाधस्थलमात्रविषयकत्वेनास्य सूत्रस्य शब्दसंज्ञासु अर्थे कार्यस्याबाधात्तत्रार्थोपास्थितौ बाधकाभावेनाशब्दसंज्ञेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । जनपदापत्यपशुदेवतादेः प्रत्याख्यानत्वफलकथनपरोत्तरग्रन्थाननुगुणत्वाच्च । विधेर्नियमापेक्षया गुरुत्वकथनासङ्गतेति दिक् । स्वमित्यनेन शब्दरूपं, रूप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या स्वशब्देनार्थो गृह्यत इति प्राचीनोक्तं, रूपग्रहणाद् ज्ञापकादर्थो ग्राह्यः स्वं स्वमिति वचनादूपमिति कौस्तुभोक्तं चायुक्तम् । असत्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति किं पुनस्तदर्थ इति भाष्यात्स्वशब्दस्यार्थबोधकत्वलाभेन तद्विशेषादित्याशयेनाह । स्वशब्द आत्मीयत्वेनार्थमाहेति । न च स्वशब्दस्यात्मीयपरत्वे विशेष्यनिवृत्तया अर्थ इति विशेष्यानुरोधात्पुलिङ्गापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यव्यक्तिव्यतिरेकानेन सामान्ये नपुंसकेन निर्वाहात् । आत्मीयत्वेनार्थबोधनात् । यद्विषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितो यः शब्दस्स एव तस्यात्मीयोऽर्थ इति स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्य लाभ इति बोध्यम् । रूपशब्देन स्वरूपमिति । रूपसामान्याद्वा सिद्धमित्यादौ तथा प्रसिद्धत्वादिति भावः । उक्तयुक्तेरिति । प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवादित्यायुक्तयुक्तेरित्यर्थः । अर्थविशिष्ट इति । वैशिष्ट्यं च स्वाविषयबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्यापलाधिकरणत्वसम्बन्धेन । यदि त्वर्थविशेष्यकतात्पर्यादिस्थलासंग्रहस्तदा तादृश-

अत्र चार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादिवोधः शास्त्रीयोऽपि । स च मुख्यः प्रसिद्धश्चेति गौणमुख्यन्यायोऽभिव्यक्त-पदार्था ये इति न्यायश्च सिद्धः । अत एवेयं विशिष्टरूपोपादान एव, इदं सूत्रञ्च । तत्रैवार्थोपस्थितेस्तत्रैवानियमप्रसक्तेश्च । न तु वर्णग्रहणे

विशेष्यताविशिष्टविषयतापर्याप्त्याधिकरणत्वसम्बन्धेन । विषयतायां विशेष्यता-वैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकधर्मव्यापकानुपूर्वीव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन ग्राह्यम् । विस्तरस्तु परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयः । ननु सिद्धान्ते पदस्य वाक्यस्यैव वार्थ-वत्त्वेन शास्त्रे प्रकृतिप्रत्ययादेरेव सर्वत्र ग्रहणदर्शनेन तत्र कथमर्थोपस्थितिः । कथं वोपस्थितेन विशेषणतयान्वयेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषासिद्धिरित्यत आह । अत्रार्थ इति । कल्पितेति । प्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्रकृत्कल्पितौ यावन्वय-व्यतिरेकौ ताभ्यां कल्पित इत्यर्थः । शास्त्रीयोपीति । शास्त्रैकसमधिगम्यः शास्त्रज्ञसमयासिद्ध इत्यर्थः । तत्र प्रकृतेः शास्त्रीयार्थग्रहणान्मदी हर्ष इत्येतद्वटक-स्यादौ जगिधरिति न । प्रत्ययस्य शास्त्रीयार्थग्रहणाद्वेरीशङ्कि यडन्तत्वप्रयुक्त-द्वित्वं न । आदिनोपसर्गस्य शास्त्रीयार्थग्रहणाद्भूत स्थानमित्यत्र उदस्यति पूर्वसवर्णो नेत्याद्युह्यम् । एवमर्थवद्ग्रहणपरिभाषासिद्धिं प्रदर्श्य गौणमुख्यन्याय-सिद्धिमभिव्यक्तपदार्था इति न्यायसिद्धिं च दर्शयति । स च मुख्यः प्रसिद्ध-श्चेति । अत एवेति । अर्थस्य विशेषणतयान्वयबलभ्यत्वत्वादेवेत्यर्थः । विशिष्ट-रूपोपादान एवेति । वृत्तिनिरूपकतावच्छेदकीभूतानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्ण-समूहात्मकशब्दस्वरूपोपादान इत्यर्थः । तत्रैव प्रवृत्तिफलं दर्शयति । न वर्ण-ग्रहण इति । अयं भावः । अशब्दस्य शब्दविशिष्टवासुदेवे, अकारे च पृथक्-शक्तिः । तत्रैकशक्त्युपस्थिते उत्सर्गतः प्राधान्येन भासमानेऽकाररूपार्थे कार्य-स्याबाधात्तत्रैव प्रवृत्त्या सूत्रसार्थक्यस्य सम्भवेनाप्रशक्त्युपस्थितवासुदेवरूपार्थे प्राधान्येन भासमाने अर्थे कार्यबाधज्ञानपूर्वकप्राधान्यभावनवति शब्दे प्रवृत्तौ सूत्र-

व्याकरे स्पष्टम् । 'दाधा धु' इत्यस्य 'ई हल्यघोः' इत्यादौ चारितार्थ-नोपसर्गे घोरित्यादौ स्वं रूपमित्यनेन परत्वाद् बाधशङ्कावारणार्थम-व्यापाराभाव इति । तदेतत्प्रमाणयति । आकर इति । लस्येति सूत्रे भाष्ये इत्यर्थः । तत्र हि लिट् लुनातीत्यत्र तिवादिक्माशङ्क्य विहितविशेषणाश्रयणेन परिहृतम् । यदीयं परिभाषा वर्णग्रहणेपि प्रवर्तते, तदाऽनयैव वारणसम्भवे विहितविशेषणा-श्रयणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । ननु तत्तत्संज्ञाकरणसामर्थ्यात्स्वरूपग्रहणवार-णसंभवे अशब्दसंज्ञेति व्यर्थमत आह । दाधादिविति । ई हल्यघोरिति । तत्रात इत्यनुवृत्त्या स्वरूपग्रहणे पर्युदासानर्थक्यान्न स्वरूपग्रहणप्रसक्तिरिति भावः । परत्वादिति । स्वकार्यद्वारा विरोधस्य सत्त्वादिति भावः । न चैवं येषं वासवा-हनाधिषु चेति धिग्रहणं व्यर्थम् । तद्धि उदाधिरिति रूपसिद्ध्यर्थम् । धाजः केरभावे-ल्लोकस्य ध्युत्तरपदपरत्वं नैव सम्भवतीति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवं तत्सामर्थ्या-दत्र घुसंज्ञकस्य ग्रहणमिति वाच्यम् । सनि मीमाड्वित्यत्र दोषसम्भवात् । आपाद्यमानेऽर्थे विशेषानादरेणेतदुक्तम् । ननु ईहल्यघोरित्यादावपि स्वरूप-विधिः प्राप्तिसत्त्वेन अहन्निन्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या तत्क्रन्यायेन घुसंज्ञैवास्य-वाधिका भविष्यति । यदि त्वतिशदन्ताया इति पर्युदासेन तत्क्रन्यायेन संज्ञिनोर्बाधवाधकभावाभावो ज्ञाप्यत इत्युच्यते, तदा तेन संज्ञासु स्वरूप-विध्यभाव एव ज्ञाप्यतामित्यत आह । शङ्केति । उभयोर्ज्ञाप्याशययोर्मध्ये को-वास्य ज्ञाप्यांश इति संशयमूलकसंशयवारणार्थमिति भावः । केचित्तु वर्ण-ग्रहणेऽप्रवृत्त्यर्थमेवाशब्दसंज्ञेति । तद्धि पर्युदासन्यायेन शब्दसंज्ञाभिन्ने वर्ण-भिन्नत्वेन तत्सदृशे चैतत्सूत्रं प्रवर्तयति । हरिपदवद्वर्णबोधेषु नानाक्तिकल्पने-तु न मानमिति वदन्तीति प्रकाशकत्वं, तन्न । वर्णबोधकत्वस्य, वासुदेवादि-बोधकत्वस्य च लोकानुभवसिद्धस्यापलपितुमशक्यत्वेन तत्र वर्णे शक्तिर्नास्तीति-नैवतुमशक्यत्वात् । अ इत्यादेश्चानुदितसूत्रयोर्धितिसंज्ञात्वस्य सत्त्वेन वर्णभिन्नत्वेन

शब्दसञ्ज्ञेति । नात्र षष्ठीतत्पुरुषः । कर्मसञ्ज्ञादेरर्थसञ्ज्ञात्वेन निषेधाप्रवृत्तौ “कर्मण्यण्” इत्यादौ स्वरूपग्रहणापत्तेः । किं तु सप्तमीतत्पुरुषः । शब्दपदेन च शब्दशास्त्रं तदाह । शब्दशास्त्रे इति । भाष्ये तु अर्थे कार्यस्य बाधेऽप्युपस्थितत्वाद्राज्ञ इत्यादौ तज्जन्यबाधे प्रकारतया भासमानस्य राजन्शब्दस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति व्यर्थं सूत्रम् । उपस्थितार्थत्वात् मानाभावेन तस्य विशेषणतयाऽन्वयसंभवेन चार्थवत्परिभाषापि सिद्धा । लक्ष्यानुसारात् तत्तत्सञ्ज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणाच्च पान्तसंख्यावाचकषट्शब्दस्य षट्सञ्ज्ञाकरणेन शब्द-

सादृश्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वाच्च । कर्मसञ्ज्ञादेरिति । तासां परत्वेऽप्यन्तरङ्गत्वादिष्वेव स्यादिति भावः । तासां चारितार्थ्येन कर्मणो रोपस्थतपोभ्यामित्यादौ स्वरूपग्रहणासम्भवादोष्यम् । एवं सूत्राशयमुपवर्ण्य सूत्रस्य वक्ष्यमाणदोषदूषितत्वेन प्रत्याख्यानमेव वरमित्याशयेन तत्प्रकारं दर्शयति । भाष्ये विवति । उपस्थितत्वादिति । “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगामादहे” इति हर्षकृत्या शब्दविशिष्टेऽर्थे शब्दानां शक्तिबोधनादिति भावः । शब्देऽर्थे च सर्वशब्दानां स्पष्टशक्तिस्वीकारादिति भाव इति प्रकाशकदुक्तं तु न सम्भक् । तथा सत्पुपस्थितिद्वयस्य शब्दसामग्रीप्रवंचे आकाङ्क्षाज्ञानादीनां विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन कारणताबाहुल्यापत्त्या गौरवात् । स्पष्टं चेदं व्युत्पत्तिचादे । अत एव फलव्यापारयोः स्पष्टशक्ति विहाय विशिष्टशक्तिरेव नागोशेनाहता । यत्र तु विशेष्यतया बोध इष्टस्तत्र विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन लक्षणैवाश्रयणीया । अत एव लक्षणावीजतयाऽर्थे कार्यबाधप्रदर्शनं स्वरसत उपपद्यत इति दिक् । नन्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषासिद्ध्यर्थं सूत्रमावश्यकमित्यत आह । उपस्थितार्थस्येति । नन्वशब्दसंज्ञेति निषेधे प्रतियोगिज्ञानसम्पत्त्यर्थं सूत्रमनुवादरूपं स्यादित्याशङ्क्य निषेधस्याप्यनावश्यकत्वेन न तदर्थमपि तदित्याशयेनाह । लक्ष्यानुसारा-

शास्त्रीयसञ्ज्ञायां स्वरूपाग्रहणज्ञापनाच्च “उपसर्गे घोः” इत्यादावदो-
णाशब्दसञ्ज्ञेत्यपि व्यर्थमित्युक्तम् । अत एव जनपदापत्यपशुदेव-
नादिशब्देषु न दोषः । अत एव वृक्षादिषु विशेषाणां ग्रहणम् “स्वे
दुषः” इत्यत्र पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं “सम्भाराजा”
इत्यत्र पर्याणामेव ग्रहणं “पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति” इत्यादौ मृग-
पक्षिणोः पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं मत्स्यपदेन
वरूपस्य विशेषाणां मीनरूपपर्यायस्य च ग्रहणं सिद्ध्यति । अन्यथा-
दिति । लक्ष्यानुसरणस्यापातिकगतित्वादाह । तत्तदित्यादि । ननु प्रकरणा-
न्तरसंज्ञिनां ग्रहणेऽप्युभयगत्या स्वरूपग्रहणमपि स्यादत आह । ज्ञापनाच्चेति ।
ननु षड्भ्यो लुगित्यादौ स्वरूपग्रहणेन न निर्वाहः । तत्र विहितविशेषण-
सत्त्वेन परमषडित्याद्यसिद्ध्यपत्तेः । संज्ञाकरणे तु पान्तत्वस्य नामीति सूत्रोक्त-
दिशा संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वस्य च परमषड्छब्दे सत्त्वेन
न दोष इति चेन्न । एतज्ज्ञापनपरभाष्यप्रमाण्येन परमषडित्यादेरनभिधानात् ।
एतेन नामीति सूत्रे वक्ष्यमाणस्य सूत्रानुयायित्वादिति समाधानं परास्तम् ।
वस्तुनभिधान एव तात्पर्यमिति नामीत्यत्र विस्तरेण विवेचयिष्यमाणत्वेन मत-
भेदाभिप्रायकत्वकल्पनानौचित्यात् । व्यर्थमिति । एवं चोद्योतोकरीत्या प्रत्या-
सत्तिसिद्धार्थानुवादकत्वेन मन्दमत्पुपयोगितया यथाकथंचित्सूत्रसार्थक्यसम्भवे-
ऽपि निषेधांशस्तु व्यर्थ एवेति तदाशयः । सूत्रारम्भपक्षोपेक्षया प्रत्याख्यानस्य
व्यायस्त्वं फलप्रदर्शनेन सूचयति । अत एवेति । नन्वर्थे कार्यबाधे उपात्त-
शब्दबोधव्यर्थवाचकप्रसक्तग्रहणं यत्र प्रसक्तं, तत्र तादृशार्थविशिष्टोपात्तस्यैव
ग्रहणमित्येवं शब्दनियमपरं ह्यतमस्तु । अर्थे कार्यस्याबाधेनैतत्सूत्राप्रवृत्तिरित्ये-
वंतदनुवादकमेवाशब्दसंज्ञेति स्वीक्रियते । एवं चोदहृतवर्थे कार्यस्याबाधादेवार्थ-
ग्रहणमारम्भपक्षेऽपि सिद्ध्यतीत्यत आह । अत एव वृक्षेति । एतदर्थं

तदर्थं यत्नः कर्तव्यः । “परेश्च घाङ्गयोः” इत्यत्र घशब्देन स्वरूपग्रहणं नदीपौर्णमासीत्यत्र नदीपदेन च स्वरूपग्रहणं सिद्ध्यति । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानं च मम सर्वेष्टसिद्धिः । ज्ञापकपक्षेऽपि ज्ञापकसिद्धस्यासावर्त्रिकत्वाच्च दोषः । अत एव भगवता ज्ञापकेन सिद्धं वचनं प्रत्याख्यातमिति दिक् ॥

लक्ष्यानुसारस्य तवाप्यावश्यकत्वेन तेनैव सर्वनिर्वाहे सूत्रं मन्दप्रयोजनमिति भावः । यत्नः कर्तव्य इति । सित्तद्विशेषाणां पितृपर्यायवचनस्य च छित्पर्यायवचनस्यैव धितस्य च तद्विशेषाणां चेत्येवं वचनरूप इत्यर्थः । एतेन सूत्रारम्भे महद्गौरवमिति सूचितम् । गौरवाङ्गीकारेण मीनरूपपर्यायग्रहणाय लक्ष्यानुसरणं गले पततीति सूचनाय भाष्ये अस्मैकस्य पर्यायवचनस्येभ्यते मीनान् हन्ति भैनिक इत्युपसंहारेण प्रत्याख्यानस्य ज्यायस्त्वं ध्वनितम् । अत एव भाष्ये शब्दपूर्वकश्चार्थस्य सम्प्रत्यय इति प्रसिद्धिप्रतिपादकचशब्दप्रयोगेण प्रत्याख्यानस्य युक्ततरत्वं सूचितम् । स्पष्टं चेदमुद्योते । एवं सूत्रसत्त्वे प्रसक्तदूषणमगणं प्रदक्ष्याशब्दसंज्ञितिकरणे प्रसक्तं दोषं निरूपयति । परेऽप्येति । तत्र तत्रोपायान्तरानुसरणे तु गौरवमिति भावः । खमते सिद्धिमाह । ममेति । ननु ज्ञापकेन सिद्धवचनप्रत्याख्यानं न युक्तमित्याशङ्क्य ज्ञापकेन तदर्थस्वीकारे फलाधिक्यमाह । न दोष इति । तत्प्रमाणयति । अत एवेति ॥

दिगिति । अत्र केचित् । आरम्भपक्षेऽपि जनपदादिष्वर्थेषु कार्यस्याबाधादनियमाप्रसक्तेर्वृक्षादिषु लक्ष्यानुसारित्सिद्धादिग्रहणाद्वाऽदोषात्परेऽथेत्यत्र परिशब्दात्परयोस्तरप्रमपोरसम्भवादङ्कशब्दसाहचर्याच्च स्वरूपग्रहणात्पर्यौर्णमास्याः ग्रहायणीग्रहणसामर्थ्याच्चिदशब्दे स्वरूपग्रहणाच्च न दोषः । प्रत्याख्यानपक्षे च गोतो णिदित्यादौ गोशब्दस्य नानार्थतया यावन्तोऽर्थास्तावदाद्विती-

कर्तव्या भवति । किं च लक्ष्यार्थानामनियततया यावन्तो लक्ष्यार्थास्तावदावृत्तिसर्वत्र कर्तव्या भवतीति गौरवम् । अणिजोः केऽण इत्यादौ प्रकृत्यसमभिव्याहारे प्रत्ययैरर्थानुपस्थित्याऽनर्थके प्रवृत्त्यापत्तिः । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषायाः स्वमतेऽभावाच्च तयापि निर्वाह इति राकेत्यादौ ह्रस्वोद्वार इत्यारम्भपक्ष एव ज्यायानित्याहुः । तत्त्वविदस्तु जातिपक्षे तत्तदर्थविशिष्टगोशब्दत्वावच्छिन्नात्परमित्येवं रीत्याऽन्वयेनावृत्तेरनावश्यकत्वाच्चाप्यपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवाच्छ्रयभेदेन सूत्रभेदस्य सर्वैरप्यङ्गीकर्तव्यत्वाच्छ्रयार्थस्थलेऽपि शक्यार्थबोधमादायैव साधुत्वबोधनस्येष्टत्वाच्च गौरवम् । अत्रार्थस्य कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितस्यापि भाष्यग्रामाण्याद्ग्रहणेन प्राक्रियाज्ञानवतां प्रकृत्यसमभिव्याहृतेनापि प्रत्ययेनार्थोपस्थितौ बाधकाभावेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषयैव राकेत्यादौ दोषवारणसम्भवाच्च तदर्थमपि सूत्रम् । कथमन्यथा नियमार्थत्वं तन्मन्मते इति विभावय । किंचात्मीयत्वेनार्थोपस्थितावपि न तेन रूपेणोपस्थितोऽर्थस्साधुत्वबोधनोपयोगी । गोत्वावच्छिन्नेऽयं साधुरिति ज्ञानस्य तावताप्यनुदयात् । आत्मीयत्वावच्छिन्ने साधुरित्येवं ज्ञानस्यैवोदयात् । गोत्वावच्छिन्नेऽयं साधुरिति व्यवहारानुपपत्तेः । किं तु यदर्थतात्पर्येण यःशब्द उच्चरित आत्मीयत्वेनोपस्थितस्तदर्थविशिष्टस्यैव तत्कार्यमिति स्वीकार्यम् । तथा चार्थान्तरविशिष्टस्य तत्कार्यं पृथक्त्वापि बोधनीयम् । किं च शब्दविशिष्टेऽर्थे शक्तिरिति स्वीकारे शब्दस्यैकस्यानुगमकत्वेनानुगमकशब्दपुरस्कारेण तव मते आत्मीयत्वपुरस्कारेणैव सर्वार्थोपस्थितौ तावदर्थविशिष्टस्य सकृदेव कार्यबोधने न किंचिद्व्यपेक्षम् । यदि चार्थभेदाच्छब्दो भिद्यत इति नानुगमकत्वं शब्दस्येत्युच्यते तदा तत्तच्छब्दस्य तत्तदर्थ आत्मीयो न तु कस्यापि सर्वेऽर्था आत्मीया भवन्तीति नात्मीयत्वस्याप्यनुगमकत्वसम्भव इति समम् । आत्मशब्दस्य तत्तच्छब्दव्यक्तिकर्षवसानात् । एवं च सूत्रारम्भेऽनाश्रयणीयं गौरवं न किमपि प्रत्याख्यान इति

येन वि। येनेति करणे तृतीया, विधिरिति भावे किः। कर्माञ्च विधेयं, कर्ता चाचार्यः प्रसिद्धत्वाह्लभ्यत एव। यत्तु करणं कर्तृपरतन्त्र-मिति तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति

प्रत्याख्यानपक्ष एवाहतो भाष्ये। ज्ञापकेन सिद्धवचनप्रत्याख्यानमप्यारम्भपक्षे गौरवमवागमयतीत्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनाप्रयासेन। विना विरोधं प्रत्याख्यान-भाष्यस्यैकदेशशुक्तिवकल्पनानौचित्यादित्याहुः॥

करणे तृतीयेति। कर्तरि तु न षष्ठ्यापत्तेः। हेतुतृतीयाया उपपद-विभक्तिरिति न्यायेन बाधितत्वाच्च सा। न च कर्माञ्च विधेयमित्यनेन कर्मणो-ऽध्याहारसूचनेनोपयप्राप्तौ कर्मणीति कर्तरि षष्ठ्यप्राप्त्या करणे इति कथ-मिति वाच्यम्। कर्मणः प्रसिद्ध्या लाभप्रदर्शनेन तस्याध्याहाराभावसूचनात्। यद्वा भाष्यप्राप्ताप्यादेवैषा करणतृतीयेति भावः। भावे किरिति। कर्मणः प्रसिद्धयैव लाभोद्भावे प्रत्ययस्य स्वारासिकत्वादिति भावः। एतेन कर्मणि किरिति कैयटाद्युक्तं नातीवोपयुज्यत इति सूचितम्। कर्माञ्च विधेयमिति। प्रदेशवाक्यविधेयमेवैतद्विधानक्रियाकर्मेत्यर्थः। विधानकरणं चार्थाद्विशेषण-मेवेति तच्च सम्प्रानाधिकरणमेवेति वक्ष्यति। ह्यत्र बोधकमिति शेषः। एवं च सम्प्रानाधिकरणविशेषणं तदन्तस्य बोधकमित्यर्थादस्य संज्ञासूत्रत्वमिति लभ्यते। कौस्तुभोक्तविशेषणलाभोपायो न युक्त इत्याशयेन तमनूय निराकरोति। यन्निवति। पारतन्त्र्यं लक्ष्यत इति। कर्त्राधिष्ठितस्यैव करणत्वेन करणस्य कर्तृपरतन्त्रत्वाद्विशेषणस्य प्रायो विशेष्यलिङ्गाद्यधीनलिङ्गादिकत्वेन च विशेष्य परतन्त्रत्वाच्च सादृश्यलक्षणया पारतन्त्र्योपस्थितौ यन्निष्ठपारतन्त्र्यप्रयोज्यं कार्यं तत्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थोऽर्थाद्विशेषणमिति लब्धमिति तदाशयः। यत्तु यन्निष्ठपर-तन्त्र्यप्रयोज्यविधेयकर्मकविधिरिति प्रकाशकृतोक्तं तन्न। कौस्तुभकृन्मते विधि-

विशेषणमिति लब्धमिति, तन्न। सुबिम्बमन्तौ न लक्षणेत्यस्य सर्वसम्मतत्वात्। किं बहुना येषां प्रत्ययानामन्येषां वा शब्दा-नामार्थे विधानं कृतं शास्त्रेण नेषामन्यत्वायै तदर्थं चान्येषां लक्षणयाऽपि साधुत्वाभावस्य “प्रत्ययः” “पुंयोगाद्” इत्यादि

शब्दस्य कर्मसाधनत्वेन तादृशार्थालाभात्। सुबिम्बमन्तौ न लक्षणेति। यत्तु अत एव सुपां सुलुगिति सुविधानं सार्थकम्। अन्यथा प्रथमैकवचनस्योरेव तत्तद्विभक्त्यर्थे लक्षणया निर्वाहे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव च कर्तृकर्मणो-रिति षष्ठीविधानं सार्थकम्। अन्यथा शेषषष्ठ्यैव लक्षणया कर्तृत्वादिवोध-सम्भवाच्चैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति। तन्न। अभेदान्वयबोधे विशेष्यवाचकपदोत्तर-प्रतीविभक्तिप्रयोजकतात्पर्यविषयार्थभूतसंख्याविरुद्धसंख्याया अविषयार्थां विशेष-व्यविशेषणवाचकपदयोस्सम्मानवचनकत्वनियमेन क्रत्वः सन्तु पन्था इत्यत्र जसोऽसाधुत्वापत्त्या तत्साधुत्वसम्पत्त्यर्थं सुविधानसार्थकत्वात्। कर्तृत्वादिना बोधे तृतीयाप्रयोगाधारणाय षष्ठ्याविधानसार्थकत्वाच्च। न चैवं इन्द्रे च न बहुव्रीहौ, इत्यत्र सप्तम्याः प्रथमार्थत्वात्तुपपत्तिरिति वाच्यम्। सौत्रत्वेन व्यत्ययेन प्रथमार्थे सम्प्रतिविधानात्। न चात्रापि व्यत्ययेन पारतन्त्र्ये तृतीया स्यादिति वाच्यम्। विभक्तेः पारतन्त्र्यार्थकताया अप्रसिद्धत्वात्। अस्मन्मते न केवलं सुबिम्बमन्तवैत्याह। किं बहुनेति। येषां प्रत्ययानामिति। मनुवादीना-मित्यर्थः। अन्येषां वा शब्दानाम्। शालीनकौपीनादीनामित्यर्थः। अन्यत्रार्थे इति। अन्यथा अर्थः स्वापि वैश्ययोरित्यादितत्तदर्थनिर्देशस्यैकस्यैव प्रत्ययस्यार्थ-भेदेन पृथग्विधानस्य च वैयर्थ्यार्पणचिरिति भावः। तदर्थं चान्येषामिति। गार्गापत्याद्यर्थे गार्ग्यादिवद्गर्भादीनामित्यर्थः। साधुत्वाभावस्येति। व्याक-रणस्पृतेस्साधुत्वपरतया तत्तदर्थ एव तत्तत्प्रत्ययानां च साधुत्वबोधनात्। अन्यत्र प्रयोगोऽसाधुत्वापत्त्या तादृशं प्रयुज्जानाः प्रत्ययव्यत्यये। बोधस्तु

भाष्यतो लाभात् । करणस्य व्यापारवत्त्वनियमादन्येवात्र व्यापारा-

लौकिकतया लोकसिद्धव्युत्पत्त्या अपभ्रंशेभ्य इव लोके भवतु न तथा शास्त्रे । तथा बोधाङ्गीकारेऽसाधुशब्दप्रयोगेण पाणिनावनासत्त्वज्ञानेन तत्कृतशास्त्रस्यानुपादेयत्वापत्तिः । सौत्रत्वात्साधुत्वं चागतिकगतिरिति भावः । ननु सुब्विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादो निर्मूलः । न च प्रत्ययानुशासनवैयर्थ्यपत्तिस्तन्मूलम् । तिङ्श्चापि तस्य तुल्यत्वेन रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणाया सुब्विभक्तौ न लक्षणेति वदद्भिर्नैयायिकैरेवाङ्गीकारात् । अत एव प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीत्यत्र प्रयाजशेषं हविष्युक्षारेयदिति मीमांसका व्याचरत्युरिति कौस्तुभोक्तरीत्या प्रकृते लक्षणास्त्वित्याशङ्क्य तस्यायुक्तत्वं सूचयन् खोक्तं प्रमाणेन भूषयति । प्रत्ययः पुंयोगादित्यादिभाष्यत इति । तत्राद्ये प्रत्यय इति महासञ्ज्ञाकरणेन स्वीयमर्थं प्रत्याययन्तीति विग्रहः प्रदर्शितः । तेन यत्रार्थः यः प्रत्ययो विहितः स एवार्थस्तस्य स्वीय इति स्वीय एवार्थे तेषां साधुत्वं सूचितम् । तेनान्यत्रार्थेऽसाधुत्वं स्पष्टं लभ्यते । साधुत्वपर्यन्तं शास्त्रस्य व्यापारात् । अन्ये किं पुनरिहोदाहरणं ग्रही प्रचरी । कथं पुनरयं प्रष्टुशब्दोऽकारान्तस्त्रियां वर्तते तस्येदमित्यनेनाभिसम्बन्धेन । यद्येवं पुंयोगादाख्यायां तद्धित लुग्वचनं कर्तव्यं तस्येदमिति ग्रामोक्तिः । न तर्हीदानीमिदं भवति प्राप्य इमाः प्राचर्य इमाः । भवति च विभाषा लुग्वक्तव्यः । यदा लुक् तदा ग्रही यदा न लुक् तदा प्राप्ती । यद्येवं नार्थो लुका विभाषा तद्धितोत्पत्तिः । यदा तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्राप्ती यदा न तद्धितोत्पत्तिस्तदा ग्रही । एवमपि लुग्वक्तव्यः । न ह्यन्तरेण लुक् परार्थे शब्दो वर्तत इत्युक्तम् । अन्यथा प्रष्टादिशब्दानां लक्षणाया तद्धितार्थे वृत्तिसम्भवाल्लुगावश्यकत्वप्रदर्शनपरनह्यन्तरेणेति भाष्याभरस्वाम्यभङ्गः । अत्र परार्थे शब्दो न प्रवर्तत इति सामान्यतोऽभिधानेन प्रकृतेः प्रत्ययस्य च प्रसिद्धस्यार्थं परित्यज्यान्यत्र वृत्तिर्नास्तीति स्पष्टं लभ्यते ।

भावाद्विशेषणमेवात्र करणतृतीयान्तेनोच्यते । तस्य चेतरेव्यावृत्तिकरणमेव व्यापारः । तदुक्तं भाष्ये “येनेति करणे एषा तृतीयान्तेन चान्यस्य विधिर्भवति यथा चैत्रस्य सङ्ग्रामं हस्त्यश्वादिभिर्विधत्ते, एवम् अचो यदिति अचा धातोर्यतं विधत्ते” इति । इत्यादीत्यादिना परश्चेति सूत्रसंग्रहः । तत्र हि बभ्रोपरत्यमित्यर्थे यत्रि विहिते तत्रार्थे प्रकृतेस्साधुत्ववारणाय तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेन षष्ठ्यंशविकलोत्तरत्वांशोपस्थित्या सिद्धे प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थमिदमित्युक्तम् । प्रकृतेर्लक्षणाया प्रत्ययान्तार्थकत्वे तदसङ्गतिः स्यादिति ततोपि निरुक्तार्थसिद्धिः । एवं प्रमाणभूषिते लक्षणाभावे तद्विरोधेन लक्षणास्वीकारः कौस्तुभप्रकृतोऽसङ्गत एव । नैयायिकानां तु पुनः परस्परविरोधो नास्माकं प्रतिबन्धकः मीमांसकव्याख्यानमपि फलितार्थपरतया युक्तेति दिक् । स्वमते विशेषतदनुरोधेन प्रकृतशास्त्रीयग्रमाणविरुद्धकल्पना युक्तेति दिक् । स्वमते विशेषणरूपार्थलाभं दर्शयति । करणस्येति । करणतृतीयान्तेनोच्यत इति । तेनार्थल्लभ्यत इत्यर्थः । अयं भावः । यत्करणं कार्यविधानं स शब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थे, कार्यविधानकरणशब्दस्य संज्ञात्वलाभादितरेव्यावृत्तिरूपव्यापारस्य विशेषणीभूतशब्द एव सत्त्वेन कार्यविधानकरणभूतः शब्दोऽर्थो द्विशेषणमेव भवतीति । यत्तु येनेति करणतृतीयान्तेन परतन्वो लक्ष्यते । परतन्वश्च व्यापारवान् भवति । शब्दे चेतरेव्यावृत्तिरूप एव व्यापार इति तादृशव्यापारस्योद्देश्येऽभावादुद्देश्यतावच्छेदकं गृह्यते । तच्च विशेषणमेवेति विशेषणमिति लभ्यत इति, तत्र । करणतृतीयान्तस्य परतन्वलक्षकत्वे तस्य विधिशब्देनान्वयासम्भवात् । एतेन तृतीयान्तेनेति प्रतीकमुपादाय गौणलक्षणमेति भावः । मम तु न तद्विरोधः । विशिष्टार्थानुशासकाभावात् । बोधस्य तत्प्रकारकस्यैवाङ्गीकाराच्चेति भट्टोक्तमपास्तम् । खोक्तमर्थं ग्रमाणयति । तदुक्तं भाष्ये इति । विधत्त इति । सेनापतिरिति शेषः । यतं विधत्त इति ।

अन्येन चान्यस्येत्यनेन यस्य कार्यं यस्मिन्परतश्च तयोःकरणत्वं दर्शितम् । अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणम् । तत्र शब्दोपास्थितविशेष्यस्य तादृशं विशेषणमेव तदन्तग्राहकम् ।

आचार्य इति शेषः । अत्र चैत्रसमशीलो धातुः । संग्रामसमशीलो यत् । हसत्यत्रादि समशीलोऽच् । सेनापतिसमशीलश्चाचार्यः । यथा संग्रामोत्पादे हसत्यादीनां करणत्वं तथा यदुत्पत्तावचः करणत्वमिति भावः । ननु हे शब्दस्यापीतरस्य विधिव्यावर्तकतया करणत्वं कुतो नेति चेन्न । वाक्यार्थबोधोपात्तुं विधेयस्यासिद्धतया तद्व्यावर्तकत्वस्य तदानीमुद्देश्येऽसम्भवेन तेन तदन्तसंज्ञाया अप्रसक्तेः । एतदेवाभिप्रेत्याह । अन्येन चान्यस्येत्यनेनेति । यस्मिन् परतश्चेति । सप्तम्यन्ततयोपत्तिमिचितस्य विधेये अन्य इति मते तस्यापि विधेयव्यावर्तकतया पूर्वोक्तरीत्या न तदन्तविध्यादिप्रसक्तित्येति भावः । ननु तस्य विधेयेऽन्वये दोषस्य सन्वेनोद्देश्य एवान्वयो न्यायः । विधेचपिष्यते चेदमस्याभिर्विप्रतिषेधश्चन्याख्यानावसरे । तथा च तस्योद्देश्यव्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वाविशेषात्तेन तदन्तविधिर्द्वारं इत्यत आह । अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणमिति । अन्यथा स्योन इत्यादौ तदादिविधेर्द्वारतया तत्र दोषोद्धारार्थतदुपायकथनं भाष्यकृतमसम्बद्धमेव स्यादित्युपलक्षणतया तद्भाष्यं नेयम् । तथा च तद्भाष्यप्रामाण्यादुद्देश्यनिमित्तयोः करणत्वं स्वीकृत्य इति भावः । नन्वेवमपीकोयणर्चोत्यादौ शब्दस्वरूपस्य विशेषस्याव्याहारं तस्यैवोद्देश्यत्वेन करणत्वेऽपि तद्विशेषणस्येक इत्यस्यानिगन्तव्यावर्तकत्वेन करणतया तदन्तविधिर्द्वारं इत्यत आह । तत्र शब्देति । तादृशम् शब्दोपास्थितम् । तदन्तग्राहकमिति । अत्र चैकोयणर्चोत्यादौ तदन्तविधेयभावाय प्रवृत्तमन्येन चान्यस्येत्यादि भाष्यमेव मानम् । अन्यथा तत्र तदन्तविधेर्द्वारतया तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । नन्वेवं प्रयोजनं सर्वनामान्वय-

कृत्स्नसति गमके तादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदन्तविधिः । तच्चान्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणमेव । तत्र तदन्तविधौ सति तथा विशेषणत्वयोग्यताप्येतत्प्रवृत्तौ निमित्तम् । अत एव “इन्हन्” इत्यादौ इन्देशे तदन्तविधिः । न हि इन्हन्मित्यन्वयो भवति ।

संज्ञायामित्युत्तरभाष्यविरोधः । तत्र शब्दोपास्थितविशेष्यस्याभावात्प्रकृतसंज्ञाविषयतया तत् प्रयोजनकथनासङ्गेतरित्यत आह । कचिन्सति गमक इति । यत्र च गमकं द्वन्द्वे चेत्याह्वयम् । ननु सप्तम्यन्ततयोपात्तस्यैतत्संज्ञाविषयत्वे तदन्तविधेरपवादस्तदादिविधिरिति न स्यात् । किं च पञ्चम्यन्तेन सर्वत्र तदन्तविध्यापत्तौ तत्र तत्रान्तरङ्गबहिरङ्गभावो न प्रकल्पेत्यभिप्रेत्य सर्वाङ्गगतं समाधानमाह । तच्चान्तरङ्गत्वादिति । अमेदस्य स्वमते संसर्गत्वानङ्गीकारेण समानाधिकरणविशेषणतायाः संसर्गानवच्छिन्नत्वेन तदाश्रयस्यान्तरङ्गत्वमिति भावः । अत्रान्तरङ्गत्वं शीघ्रोपास्थितिकत्वरूपं बोध्यम् । एवं चान्येन चान्यस्येति भाष्यं सर्वाङ्गगतत्वादेतदर्थोपलक्षकमेवेति तात्पर्यम् । नन्वेवमिहन्नित्यत्र तदन्तविधिर्न स्यात् । अङ्गस्येनोऽसमानाधिकरणत्वादत आह । तत्र तदन्तविधावेति । योग्यतामिति । यदि तदन्तविधिस्यत्वात्तदा समानाधिकरणं स्यादिति सम्भावनाविषयसामानाधिकरण्यमप्येतत्प्रवृत्तौ निमित्तमिति भावः । अत्र मानमनिनास्तिग्रहणानीति भाष्यमिति बोध्यम् । नहीनङ्गमिति । अशब्दादि न तु न । एकाऽभ्यस्तस्यतिषेधात् । यद्यपि इनमततीतीनात् ततोऽप्यन्तात् किपि तत्सम्भवः । न च तत्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । तथाप्यनर्थकेनेना तदन्तविधिप्रतिपादनं भाष्यकारीयमसम्बद्धमेव स्यात् । “इन्हन्स्त्रियामित्यत्रेन्नरूपबहुव्रीहेरसम्भवञ्चेति भावः ॥

अत्राचार्याः विधिरिति कर्मणि किः । तदन्तस्येति सम्बन्धित्वेन उपदाना-

त्तस्येत्यध्याहारः । तथा च यत्सम्बन्धी यो विधिर्यत्करणकस्तत्कार्यन्तदन्तस्य तस्य बोध्यमिति सूत्रार्थः । अचो यदित्यत्र धातुसम्बन्धी यद्विधिर्यत्करणक इति तत्कार्यमजन्तस्य धातोस्सम्बन्धि भवति । तदन्तस्येति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तमिति प्रत्ययविधौ प्रकृतेरदेशविधौ स्थानिन आगमविधावागमिनस्संग्रहः । कार्यसम्बन्धिभिन्ने करण एव तदन्तविधेरसूत्रार्थतो लाभादिको यणचीत्यादौ न प्रवर्तते । इदं कार्यसम्बन्धिनो व्यधिकरणविशेषणे करणे न प्रवर्तते । कार्यसम्बन्धिनि समानाधिकरणतदन्तत्वस्य सूत्रलब्धस्य तत्रासम्भवात् । एवं च तदन्तस्येत्युक्तिबलात्समानाधिकरणविशेषणरूपं करणं पर्यवस्यति । तयोरकरणत्वं दर्शितमिति मूलोक्तन्तु न युक्तम् । इक इत्येनेनानिकोऽचीत्येनेन ह्यपकेकश्च व्यावृत्तिकरणत्वसम्भवात् । तच्चान्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणमेवेत्यपि न । शब्दतो विशेषणमित्युक्तावन्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणमिति कथं चिच्छभ्येत । येनेति शब्देन करणमेवात्रोपात्तम् । अन्तरङ्गत्वमपि यत्र द्वयोर्ग्रहणासम्भवात् । त्रान्यतरस्य ग्रहणे नियामकम् । प्रकृते तु न तथा । उभयोर्ग्रहणसम्भवात् । प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदान्न सकृदुच्चरितन्यायावसरः । तदन्तसम्बन्धित्वं चात्र परम्परया बोध्यम् । तेनेति प्रत्ययादित्यत्र हेरेव साक्षात्कार्यसम्बन्धित्वेऽप्यङ्गस्य परम्परया तथात्वान्न दोषः । एवं तथाविशेषणत्वयोग्यतापीत्यसङ्गतम् । समानाधिकरणविशेषणत्वस्य तदन्तविधिप्रयोजकतायास्सूत्राक्षरास्पृशित्वादित्याहुः ॥

तत्त्वविदस्तु “आचार्योक्तार्थस्वीकारेऽस्य परिभाषात्वात्पत्त्या संज्ञात्वं व्यवहारोऽभियुक्तानां भज्येत । किं च तादृशार्थं सूत्रस्वारस्यमङ्गापत्तिः । तथा हि । यत्सम्बन्धिकार्यं यत्करणकमित्यर्थे यत्सम्बन्धिकार्यमुद्दिश्य यत्करणकत्वं विधीयत इति लाभेनोद्देश्यबोधकस्य ग्राथम्यस्वारस्येन विधिर्येन तदन्तस्येत्याचार्योक्तव्याख्याने पाठोऽन्याय्यः । यथाश्रुतन्यासे मूलोक्तार्थ एव स्वारस्यमधिरोहति । किंचाचार्यमते कार्यसम्बन्धित्वं परम्परया स्वीकृतम् । एवं

तदन्तस्येत्यस्य तदन्तशब्दस्येत्यर्थः । नन्वेवम् “एरच्” इति अय इत्यत्र न स्यादत आह । स्वस्य चेति । स्वमित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिगम्यत इति भावः । स्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्यानं तु तस्य

बोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टं सर्वमपि कार्यसम्बन्धि भवतीति तद्भिन्नं करणं दुर्निरूपमिति कार्यसम्बन्धिभिन्ने करण एवैत्यवृत्त्या इको यणचीत्यादौ न तदन्तविधिरिति स्वेनैव स्वीकृतत्वेनैतत्सूत्रस्य निर्विषयतापत्त्या साक्षात्कार्यसम्बन्धिन एव ग्रहीतव्यतयोतश्च प्रत्ययादित्यादौ तदन्तविधिर्दुरुपपाद एव स्यात् । मम तु समानाधिकरणविशेषणमात्रविषयकतया सूत्रपादः मूलोक्तव्याख्याने तदुक्तदोषाणामप्रसङ्ग एव । तथा हि । उद्देश्यनिमित्तयोर्व्यवर्तकत्वाभावस्य पूर्वमुपदर्शितत्वात् । तच्चान्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणमेवेत्यस्य सिद्धान्ततथा व्यवस्थापितत्वेन तत्र दोषशङ्काया अप्यनवकाशात् । शब्दतो विशेषणस्यानुपादानेपि व्यवर्तकरूपकरणस्योपादानेन तस्यैव लघुभूतस्य ग्रहणे सूत्रतात्पर्यात् । अन्तरङ्गमपि यत्र द्वयोर्ग्रहणासम्भवात्तदन्तस्य ग्रहणे नियामक इत्याद्यपि न । संग्राहकवाक्ये लाघवात्समानाधिकरणव्यावर्तकस्य ग्रहणे सिद्धे तदनुरोध्युपप्लुतवाक्येपि तादृशस्यैव ग्रहणात् । संग्राहकवाक्ये च नोभयग्रहणं सकृदुच्चरितन्यायात् । अन्यथाऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाविषयेऽप्यनर्थकविषयकतयोपप्लुतवाक्येऽर्थवद्ग्रहणासम्भवेनानर्थकव्यावृत्तेः कर्तुमशक्यतया परिभाषा निर्विषया स्यात् । मम तु तत्परिभाषया संग्राहकवाक्यस्यार्थवन्मात्रविषयकतया तदनुरोध्युपप्लुतवाक्यमपि अर्थवन्मात्रविषयकमेवेति नानर्थकेऽतिप्रसङ्ग इति दिगित्याहुः ॥

प्रत्याख्यानेतिविति । यत्तु इदं चिन्त्यम् । पृथग्योगस्य दृष्टफलाभावेन प्रत्याख्यातत्वेऽप्युत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावात् । अन्यत्र तथा दृष्टत्वादिति

चेति पाठ्यमिति बोध्यम् ॥

समासप्रेति । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तान्पर्यग्राहक-
मिदम् । एवञ्च “द्वितीयाश्रित” इत्यादौ श्रितत्वाद्योऽधिकारप्राप्त-
समर्थरित्यस्य विशेष्यभूता इति न तदन्तविधिः । तस्य तत्प्रकृतिके

तत्र । स्व रूपमित्येतत्प्रत्याख्याया कात्यायेन स्थापितस्योत्तरशानुवृत्तेरस्यैकारोण-
तस्य चेत्यस्य प्रणयनात् । अत एवाद्यान्तवरह्येऽन्तवत्त्वे प्रयोजनकथनावसरे
येन विधिसत्त्वदन्तत्वे इति प्रयोजनमुक्तम् । स्वमित्यनुवृत्तौ तु अय इत्यत्र
तेनैवाचः सिद्धौ प्रयोजनकथनमसम्बद्धमेव स्यात् । स्पष्टं चेदं प्रदीपोद्योतयोः ।
एवं च वाचिककशयवर्णने स्वकपोलकल्पना न प्रवेशयितव्येति दिक् ।
पाठ्यमिति । तत्फलं तु व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेत्यस्य विषये रौण-
इत्यादौ बोध्यम् । यत्तु लोकन्यायसिद्धस्य व्यपदेशिवद्भावस्य वचनेन बाधः
स्यादिति भाव इत्याहुः, तन्न । तदन्ते कार्यबोधनेन सार्थक्येन बाधकत्वायो-
गात् । व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति परिभाषावतरणस्यप्रत्ययविरोधाच्च । अत्र
केचित् । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषा धर्मिग्राहकमानाद्
व्यपदेशिवद्भावनेनातिदिक्षितधर्मस्य सूत्रगृहीतत्वं एव प्रवर्तते । स्पष्टं चेदं
प्रकृतसूत्रे कैयटे । उभितश्च परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयो रित्यत्र शेखरे च ।
तथा च रौण इत्यादौ तत्परिभाषाया अप्रवृत्त्या व्यपदेशिवद्भावनेनैव सिद्धि-
रित्याहुः । परे तु प्रत्ययविधिविषयत्वमस्य स्वीकार्यम् । तेनाऽप्राप्तेत्यादौ
नैषेत्याहुः । तत्र तदप्रवृत्तौ प्रमाणानुपलम्भात्प्रत्ययविधिविषयत्वमस्याः
कैयटानुरोधेनैव । न तु तत्र फलाभिनिवेशः कार्यः । अत एव नान्तादसंख्या-
देरित्यस्यैतज्ज्ञापकता नापेक्षोक्ता स्वरसत् उपपद्यते । अत्रत्यशेखरप्रत्यसु
तस्य चेति वाचिककशयवर्णनपरमाख्यानुरोधीति बोध्यम् । वाचिकस्यापूर्वत्वे
गौरवमतस्तन्निरासायाह । विशेषणेति । तत्प्रकृतिक इति । तन्मा-

श्रवणया सुपेत्यनेनान्वयः । तेन कृष्णं परमश्रित इत्यत्र न समासः ।
“नडादिभ्यः फक्” इत्यादावपि नडादि विशेषण्यं प्रातिपदिकं विशेषो-
पणमिति सौत्रनाडिरित्यत्र न फक् । उगिदिति । तेनातिभवन्ती-
त्यत्र “उगितश्च” इति छिप् दाक्षिरित्यत्र अत इञ्च सिद्धः । एवञ्चोक्त-
निषेधः प्रत्ययोऽंशो गृह्यमाणप्रातिपदिकविषये, प्रत्ययविधिविषयेण
“गृह्यमाणप्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति” इत्यनेनैकवाक्यत्वत्वा-
त्तत् । उगिद्वर्णिति त्वेकदेशानुवाद इति बोध्यम् । अत एव “वनो र-
क्” इत्यादौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यस्य नायं निषेध इति दिक् ॥

प्रत्यय सुबन्तत्वासम्भवात्सम्बोधनेऽप्यन्तरङ्गानर्पितिन्यायेन एङ्इत्यादिति सम्बु-
द्धिलोपात्तपूर्वमेव समासप्रवृत्त्याऽसम्भव एवेति भावः । एतेनाऽन्यथा श्रितादीनां
सम्बोधन एव सुबन्ततया तत्रैव स्यान्न तु कृष्णं श्रित इत्यादाविति वदन्तः
परास्ताः । अत्र समर्थविशेषितश्रितादीनामेव तत्प्रकृतिके लक्षणा बोध्या न
तु श्रितादीनां तत्प्रकृतिके लक्षणानन्तरं समर्थपदेन सम्बन्धः । तथा सति
परिनिष्ठितविषयकस्या समासपक्षे सुबन्तावधिकैकार्थभावापत्तौ स्वर्थस्यापि
समासेनोक्तत्वात्तादृशेष्टस्य समासार्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रथमापत्तेरिति
केचित् । अन्ये तु कारकप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या श्रिताद्यर्थसम्बद्धस्य स्वर्थस्य
समासेनोक्तत्वेऽपि विशिष्टसमासार्थसम्बद्धस्य वक्ष्यानुक्ततया द्वितीयाद्युपस्था-
वाक्यलक्षणाश्रयणहेतुः नावश्यकः । अत एव तृतीयेत्यादियोगविभागसाध्यानां
सुसुपेत्यनेन सिद्धिप्रभृत्पाञ्चलतां न भवदुक्तदोषावकाश इत्याहुः । अत्र सुक्त-
प्रत्ययान्तु सुधियः । नन्तुगिद्वर्णिति न्यूनम् । यजिजोश्च, वनोरचेत्यादावपि
तदन्तविधेरिष्टत्वादत आह । एवं चेति । गृह्यमाणप्रातिपदिकविषय
इति । एवं चैतन्मूलकमेव तद्वार्तिकं नापूर्वमिति भावः । तदाह । एकदेशानुवाद
इति । प्रत्ययस्यापि प्रातिपदिकग्रहणव्यावर्त्यत्वादिति भावः ॥

विरामः । भावे घञ् । शब्दानुशासनप्रस्तावादाह । वर्णानामिति । उच्चारणामाव इत्यर्थः । स च व्याख्यानान्तिकचिद्वर्णोच्चारणामिति ।

भावे धाञिति । विरम्यतेऽनेनेति करणसाधनत्वे, चरमस्यैवावसानसंज्ञायां खरवसानयोरित्यत्र सप्तम्यर्थे वैरूप्यापत्तिरिति भावः । ननु विरामशब्दस्याभावार्थकत्वे तस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षाशालित्वेऽपि वर्णस्यैव प्रतियोगितया सम्बन्ध इत्यत्र किं विनिगमकमत आह । शब्दानुशासनमिति । ननु यावद्ब्रह्मविष्टितं तावती वागिति श्रुत्या वर्णस्य देशकालाभ्यामपरिच्छेदेन नित्यतया तदभावोऽसम्भवीत्यत आह । उच्चारणेति । ननु संज्ञायाः कार्यार्थतयाऽनुच्चारितस्य कार्योऽसम्भवाद्यस्य कस्याप्युच्चारणस्य कार्यविधाने आवश्यकतया तादृशोच्चारणज्ञानस्योच्चारणभावज्ञाने प्रतिबन्धकतया संज्ञादेवैयर्थ्यापत्तिः । किं च पूर्वकालिकाभावस्यापि संज्ञापत्तिः । तथाच रस इत्यादावादिरेफादेर्विसर्गाद्यापत्तिः । न च तत्र पदान्तत्वाभावान्न दोष इति वाच्यम् । अवसाने रेफविधायकवाक्ये सिद्धान्ते रेफान्तस्य पदस्येत्यर्थे फलाभावेन यत्र फलाभावस्तत्रानुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य पदावयवस्येत्यर्थकतया प्रकृते दोष ध्रौव्यात् । स्पष्टं चेदमुद्योते । न च प्रदेशेऽवसानपदस्य सप्तम्यन्ततया तत्र पूर्वस्यैव कार्यबोधनान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् । निर्दिष्टपरिभाषायां दिशेऽुच्चारणार्थतया यत्र सप्तम्यन्तार्थस्योच्चारणक्रियाकर्मत्वसम्भवस्तत्रैव तत्परिभाषेऽस्थितेरेत आह । स चेति । व्याख्यानमिति । आद्ये व्याख्यानं तत्तद्विधिमूलकम् द्वितीये च वोरुपधाया इति निर्देशरूपं बोध्यम् । एवं च वर्णोच्चारणविशिष्टोऽभावोऽवसानसंज्ञ इति विवक्षितोऽर्थः । वैशिष्ट्यं च स्वविशिष्टक्षणवृत्तित्वं स्वप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन । तत्र वैशिष्ट्यं च स्वकर्तृकर्तृकोच्चारणानधिकरणत्वं, स्वाधिकरणकालविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । कालवैशिष्ट्यं च स्वोत्तरत्वं स्वोत्तरार्थमात्राधिककालानुत्तरत्वोभयसम्बन्धेन । तेन यत्किंचिद्वर्णोच्चारणमात्रं यावद्द्वर्णोच्चारणभावमर्थमात्राधिककालव्यवधानेनो-

मन्तरकालिक एव गृह्यते । प्रदेशाः “वाऽवसाने” इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यं वर्णवत् । परशब्दो नान्यार्थोऽन्यत्वस्याव्यभिचारितत्वादत आह । अतिशयित इति ।

धारणं पुरुषान्तररियोच्चारणं चादाय न दोष इति बोध्यम् । कालिक एवेति । एवकारणोच्चारणकालिकस्य पूर्वकालिकस्य वा व्युदासः । वस्तुतस्तस्मिन्निति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणप्रत्याख्यातुभाव्यकारणये तत्परिभाषायास्सप्तम्यन्तार्थोच्चारणपेक्षामावेन तथैव पूर्वकालिकोच्चारणभावसंज्ञाप्रयुक्तदोषवारणसंभवेन निरुक्तार्थो व्याख्यानान्तरं नापेक्षत इत्याशयेन प्रदेशात् दर्शयति । प्रदेशा इति । एतेनान्यत्र प्रदेशानुक्त्यात् तदुक्तिग्रन्थशैलीं न पुष्पातीत्यपास्तम् । यत्तु अन्यासां संज्ञानां प्रदेशास्सापादिकास्त्रेपादिकाश्च । तल सापादिकेषु संज्ञानां चारितार्थ्येन त्रैपादिकेवप्रवृत्तिस्सम्भाव्यते । अस्य तु त्रैपादिका एव प्रदेशाः । तत्र च सामर्थ्यादसिद्धत्वाभावः कल्पनीयः । स च सामान्यतस्सरकारकदृष्ट्या संस्कार्यं नासिद्धमिति कल्पनीयः । तेन संज्ञानां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिसिद्धिरिति सूचयितुं प्रदेशप्रदर्शनमिति तत्र । संज्ञानां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिमन्तरा शास्त्रत्वासम्पत्त्याऽसिद्धत्वस्य बोधयितुमशक्यतया तत्र संज्ञाप्रवृत्तेस्स्वारसिकत्वेन ज्ञापकानपेक्षणात् । निरूपितं चेदमन्यत् । एवमाशयवर्णनस्य सन्दर्भानुगुणत्वाच्चेति दिक् । ननु यद्यभावस्य पौर्वापर्यं स्यात्तदा भवदुक्तार्थस्सम्भवति तदेव नेत्यत आह । अभावस्यापीति । वर्णवदिति । संहितासंज्ञासूत्रे पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहितेति वाक्यव्याख्यानावसरे वर्णस्य नित्यत्वानित्यत्वयोरुभयोरपि पौर्वापर्यासम्भवं प्रतिपाद्य बौद्धस्य तस्याश्रिततया प्रकृतेऽपि तथा वक्तुं शक्यमिति भावः ॥

सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगेन परशब्दस्य तदर्थपरत्वशङ्कानुदयेन सम्भवदर्थपरत्वशङ्कां परिहरति । अन्यत्वस्येति । यत्किंचित्यतियोगिकभेदस्येत्यर्थः । अव्यभिचारितत्वादिति । तस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । याव-

स्वभावसिद्धार्थमात्रातिरिक्तकालव्यवायेन रहितः । तेन तद्व्यायेन वाक्योच्चारणे सञ्ज्ञा न । सन्निकर्षश्च प्रायः परेण । कश्चित्पूर्वेषां अपि । अतः

तद्यथोक्तस्त्वसम्भवी । इहसन्निकर्षमात्रवृत्ति भेदकटस्त्वसर्वज्ञदुर्ज्ञेय इति तात्पर्यम् । नन्वतिशयो व्यवधानराहित्यम् । तच्च न सम्भवति । नान्तरीय-कार्यमात्राकालव्यवायस्य दुष्परिहरत्वादत आह । स्वभावसिद्धेति । एक-पदादौ संहिताया नित्यत्वादाह । वाक्येति । प्रायः परेण कश्चित्पूर्वेषां-पीति । अयं भावः । सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिः । सा च पूर्वत्वपरत्वात्य-तररूपा विनिगमनाविरहात् । तच्च कार्यविशेषणम् । तदाश्रयत्वमेव तद्विषयत्वम् । पूर्वत्वपरत्वयोरव्यंशे नित्यसाकाङ्क्षत्वादनुपस्थितस्यावधित-यान्वयस्यान्याय्यतया विधिषु निमित्ततयोपात्तस्यैवावधितयाऽन्वयः । सप्तम्य-न्तोपस्थितानिमित्तस्य परवृत्तित्वनिगमात्कार्यगतपूर्वत्वस्यैव तादृशनिमित्तान्व-ययोग्यतया तत्र तदेव संहिता, पञ्चम्यन्तनिमित्तस्थले तूक्तशुक्त्या परत्वमेव संहिता । तत्र तु निमित्तानुपादनं यथाऽवसानकार्येषु तत्र सम्भवतः पूर्वस्यैवा-वधितयान्वय इति तत्रापि पूर्वनिरूपितं परत्वमेव संहिता । न च तत्रावसान-स्यैवावधितयाऽन्वय इति वाच्यम् । अव्यवधिमतोऽसंज्ञात्यानियमेन वर्णस्यैवा-ऽवधित्यौचित्यादिति तदाह । कश्चिदिति । सप्तम्यन्तनिमित्तानां बाहुल्यात् प्राय इत्युक्तम् । पञ्चमीनिर्देशानामवसानकार्याणां चाल्पत्वात्कश्चिदिति चो-क्तम् । ननु शब्दरूपस्य निमित्तस्योपादानस्थले तन्निरूपितपूर्वत्वपरत्वयोस्सं-हितात्वेऽप्यवसानकार्येष्वन्वययोग्यावधेस्तुपस्थितत्वात्तत्रानुपस्थितस्य पूर्वस्या-वधितयान्वये किं मानमवत आह । अत एवेति । अत एव वासुदेव-वाचकाकारादेर्नानुनासिकदातीति बोध्यम् । ननु विसर्जनीयस्य स इति ह्यत्र-भाष्यादवसानकार्येषु संहिताधिकारसम्बन्ध इत्येव लभ्यते । तत्र हि वृक्ष इत्य-दाववसाने सत्त्वारणाय संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञायते साधीयः परस्सन्नि-

कर्ष इति । कश्च साधीयः? यः पूर्वपरयोरित्युक्तम् । अयं भावः । नान्तरीयक-कालगतपूर्वोत्तरवर्णनिरूपितधौर्वापर्यसमूहः संहिता । तत्परत्वमेव तद्विषय-त्वम् । पञ्चम्यन्तनिमित्तोपादाने तद्विशेषणम् । सप्तम्यन्तनिमित्तोपादाने तदनु-पादाने च कार्यविशेषणम् । उभयोपादाने तूभयोर्विशेषणम् । यद्यपि वृक्ष इत्यादौ विसर्गतत्पूर्ववर्णनपक्ष्यवर्तिनि नान्तरीयककाले तदस्ति । तथापि कार्यणि तत्परकत्वरूपतद्विषयत्वाभावात् सत्वमिति । तथा चावसानकार्येषु निरुक्त-संहिताया अन्ययायोग्यत्वात्तदसम्बन्ध इत्येव, उत्तरत्र मण्डकानुवृत्तिरित्येव भाष्याल्लभ्यत इति चेन्न । उभयथा दोषो भवति इत्यन्ते इत उत्तरमवसाने संहि-ताकार्याणीति तदुत्तरभाष्येणस्य पक्षस्य दृष्टित्वेन तदवलम्बेन संहिताधिकारा-सम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तत्र संहिताधिकारासम्बन्धेन पूर्वोक्ताकारादेरानु-वासिकस्येष्टत्वे तत्रावसानसंज्ञायाश्चारितार्थ्येनानवकाशत्वाद्वाधकत्वशङ्काया-भाष्यकृतकृताया असाङ्गत्यापत्तेश्च । न च तावतापि संज्ञाया अनवकाशत्वं दुर्निरूप-मिति वाच्यम् । संज्ञायाः कार्यार्थत्वेन कार्यग्रहृत्तियोग्यस्थले चारितार्थ्यस्यैवानव-काशत्वविवदकत्वात् । एतेन तत्र चारितार्थ्यमाचार्योक्तमपास्तम् । यत्तु वर्णव-यस्यपि कृपो रोल इत्यादवदुशासनलाभाद्वर्णेषु तदवयवत्वस्य व्यपदेशि-वद्भवलभ्यत्वेन व्यापकत्वाद्दर्पवयवानां सन्निधेरेव संहितासंज्ञाविधाने नैकवर्णस्थलेपि संज्ञायाः प्राप्तिर्निरवकाशत्वमिति तन्न । तथा सत्यवयवयो-र्नान्तरीयककालव्यवधानस्याभावेन तत्र संहितासंज्ञायाश्चारितार्थ्येन येन वाक्यवधानन्यायाधिपयतया वर्णयोस्सन्निधेः संज्ञानापत्तौ दधि अत्रेत्यादा-वसंहितायां निमित्तानन्तर्गत्स्याललाभेन यणव्यनापत्तेः । नच षष्ठे संहिताधि-कारस्य प्रत्याख्यानात्कथं तेनात्रानुनासिकव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । तद्भा-ष्येण षष्ठाधिकारस्यस्यैव प्रत्याख्यानालाभात् । अत एवग्रथे संहिताधिकारमात्र-स्यैव वैफल्यं वक्ष्यति । उभयसाधारणत्वे तु संज्ञाया अपि वैफल्यं ब्रूयात् । न

एवावसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठः । न चावसानसञ्ज्ञया पर-
सत्त्वे सावकाशायाः संहितासञ्ज्ञायाः “सत्यपि सम्भवे बाधने
भवति” इति न्यायेन विषयभेदेऽपि बाधः स्यादिति तदसङ्गतिरेवेति
चाधिकारे प्रत्याख्याते संज्ञापि प्रत्याख्यातेति कैयटेन तत्प्रत्याख्यानमपि कृत-
मेवेति वाच्यम् । उक्तस्थलानुरोधेन संज्ञाया आवश्यकतया तस्य कैयटस्य
चिन्त्यत्वात् । अथवाऽवसानकार्येष्वल इति पञ्चम्यन्तपदप्रेषेण दोषवारण-
मिति कैयटाशयस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च । यत्तु प्रत्याख्यानेन तेषामनभिधान-
मिति तन्न । अनभिधाने दृढतरमानाभावात् । नन्ववसानकार्याणां संहिता-
धिकारे पाठो न भवदुक्तार्थसाधकः । अवसानसंज्ञाया निरवकाशत्वेन
संहितासंज्ञाबाधकत्वस्य भाष्योक्तस्यानपायादित्याशयेन भाष्योक्तं बाधकत्व-
माशङ्क्य निराकरोति । न चेत्यादिना । न्यायेनेति । संज्ञास्वयत्र न्याया-
प्रवृत्तावप्याकडरीयासु तत्प्रवृत्तिरिति भावः । नन्ववसानसंज्ञा चरमवर्णस्य,
विरतेर्वा संहितासंज्ञा तु वर्णवृत्तिपूर्वत्वपरत्वयोरिति विषयभेदात्कथं बाध्य-
बाधकभाव इत्यत आह । विषयभेदेपीति । प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीय-
द्विर्वचनेन बाधोपपत्तये तथाङ्गीकरणीयत्वादिति भावः । न चात्रोद्देश्यतावच्छेद-
करोर्वर्णसन्निधिद्ववर्णोच्चारणाभावत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावात्कथं बाध्यवा-
धकभाव इति वाच्यम् । प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयाद्विर्वचनेन बाधोपपत्तये
परम्परसम्बन्धेनापि व्याप्यव्यापकभावस्यावश्याश्रयणीयतया प्रकृते स्वाश्रय-
प्रतियोग्युच्चारणकर्मत्वं स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धाभ्यां व्याप्यव्यापकभावस्य सुव-
चत्वात् । नन्वेकस्यैकैव संज्ञेति आकडारसूत्रार्थात्कथं तस्यात्र प्राप्तिः । संज्ञिनो
भेदादिति चेन्न । संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यस्यैकवर्णवृत्तित्वेन संज्ञिनोरैक्यमभिप्रेत्य
भाष्ये बाध्यबाधकभावोक्तैरस्याशङ्कायास्तदनुसारित्वात् । एतेनान्यत्र विषय-
भेदे बाधस्वीकारेपि संज्ञयोस्त्वेकसंज्ञिकत्वं एव सः । अत एव राज्ञ इत्यादौ न

वाच्यम् । तदधिकारे तेषां पाठेनाकडारसूत्रस्य स्वशास्त्रीयसञ्ज्ञा-
मात्रविषयत्वकल्पनात् । एते तु न तथा, लोकेऽपि सत्त्वात् । तदुक्तं
वार्त्तिककृता ‘संहितावसानयोर्लोकविविदितत्वात्’ इति । न चावसान-
कार्येषु संहिताधिकारासंबन्ध एवास्तु अग्रे च मण्डूकप्लुतिरस्त्विति
वाच्यम् । सत्यामुपपत्तौ मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात् । ध्वनितश्चेदं
“विसर्जनीयस्य सः” इति सूत्रे भाष्ये । सन्निकर्षः सामीप्यम् ॥

भसंज्ञया विशिष्टपदत्व बाधः । न वा राजपुरुष इत्यादौ भसंज्ञयावयवपदत्वबाधः ।
अत एवोत्तरपदत्वे चेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानस्य मध्ये यत्सुबन्तं तदपि भमिति
व्याख्यानं संगच्छते । अत इमे शङ्कासमाधाने निर्दले इत्याचार्याद्युक्तमपास्तम् ।
यङ्गिन्ननुसारेणोत्तरयति । तदधिकार इति । संहिताधिकार इत्यर्थः ।
इवास्त्रास्त्रियसंज्ञामात्रेति । मात्रपदेन लोक एव व्यवच्छिद्यते न तु शास्त्रान्तरं,
तेन शास्त्रान्तरप्रसिद्धयोरपि लघुगुरुसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावः सिद्ध्यति । तदे-
तद्धनयन्नाह । लोकेऽपीति । एतेनास्यायुक्तत्वमाचार्योक्तमपास्तम् । लोकेपि
सत्त्वं प्रमाणयति । तदुक्तमिति । लोकविविदितत्वादिति । अनेन संज्ञयोः
प्रत्याख्यानललाभादनयोरनाकडारीयत्वेन बाधकत्वशङ्का सुतरां नेति भावः ।
मण्डूकप्लुतिरस्त्विति । एवं चावसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठो न
भवदुक्तार्थसाधकः । अनुवृत्तिस्तु तोलीत्यत्रावश्यक इति भावः । अयुक्तत्वा-
दिति । पूर्वोक्तलक्ष्यासिद्धेश्चेत्यपि बोध्यम् । एतेन सादेशे खरि चेत्यस्य मण्डू-
कानुवृत्तिरेकदेशे खरितत्वप्रतिज्ञा च तव । मम तु सूत्रद्वये संहितायामित्यस्य
मण्डूकानुवृत्तिरिति सममित्यपास्तम् । यत्र कुत्राप्यनुवृत्तिस्थले मण्डूकानुवृत्त्यङ्गी-
कारेपि शास्त्रेण नियतावधिकेवाधिकारेषु तस्यायुक्तत्वाच्च । अत एव नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्येति सूत्रेऽन्तग्रहणं कृतम् । तद्धि उत्तरानुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य
किंचिद्वैयधिकरण्यज्ञापनार्थम् । तत्र मण्डूकानुवृत्त्यैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति
दिक् । ध्वनितं चेदमिति । मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वमित्यर्थः । तत्र हि वृक्ष

सुसिद्धः । सुबिति सुपः पकारेण प्रत्याहारो न्याख्यानात् ।

इत्यादाववसाने सत्त्ववारणायोपात्तयोर्बाधकत्वपक्षपूर्वपरसन्निकर्षसंहितात्वपक्ष-
योक्तृभयोरपि अणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र दोष उक्तः । मण्डकानुद्धृष्टिस्थीकारे दोषो-
द्भावनमसङ्गतमेव स्यादिति तेनेदं ध्वनितम् । यत्तु अणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र प्रसक्त-
दोषस्य परेणासम्भवात्पूर्वेण तत्र संहितेत्युक्त्या दोषवारणसम्भवेपि बाधकत्व-
पक्षप्रसक्तदोषोन्मूलनाय यत्नान्तरस्याकरणेनाकडारहस्रं स्वशास्त्रसंज्ञाभावात्परमिति
ध्वनितमित्याहुः, तत्र । आकडारहस्रस्यैकसंज्ञिकत्व एव प्रवृत्तिरित्यभ्युपगमेनापि
दोषवारणसम्भवेन निरुक्तार्थध्वननसम्भवात् । ननु भाष्यसम्मतार्थाध्यायीपाठे-
ऽणोऽप्रगृह्यस्येत्युत्तरं संहिताधिकारस्य फलभावेन तत्रापि संहिताधिकारा-
सम्बन्धे दोषो नास्तीत्याशयेनैव भाष्ये दोषानुद्धार इति कथं भवदुक्तार्थध्वनन-
मिति चेन्न । अणोऽप्रगृह्यस्येत्युपन्यासस्य स्वरवसानयोरित्येतदुपलक्षणतया
उद्योते उक्तत्वेनादोषादिति दिक् ॥

न्याख्यानादिति । अत्र प्रत्याहारत्वे तिङ्साहचर्यं न डिःसंभुद्योरिति
सूत्रं च मानमुद्योतोक्तमेव । सुपः पकारेणेत्यत्र तु सुपः पकारोच्चारणमेव । न च
रोरसुपीत्यत्र विशेषणार्थं तदिति वाच्यम् । तलापि खरीत्यनुवृत्त्या प्रत्याहारा-
श्रयणेपि सप्तमीबहुवचनलाभेन स्वरूपग्रहणस्यान्यत्राकलसस्याश्रयणे फलाभावात् ।
न चाप्यत्याहारसम्पादनेन चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । तत्रापि सुपः पकारेण
प्रत्याहार इत्यर्थस्योक्तश्रुक्त्या साधनीयतया ज्ञाप्यकोटिप्रवेशात् । एवं चान्य-
पकारेण प्रत्याहारनिर्णयापेक्षया प्रत्याहारमात्रफलकेन सुपः पकारेणेति निर्णय-
स्यैवौचित्यमिति बोध्यम् । एतेन सुपः पकारोच्चारणसामर्थ्यादिति तु न
शुक्तिमित्यपास्तम् । एकद्व्यशेषात्तत्त्वेन प्रत्यासन्नत्वाद्वा सुपः पकारेणेति निर्णयः ।
न च न्यासिन्यायाश्रयणं शङ्क्यम् । तथा साति स्यादिति चेन्न सुपीत्येव
सिद्धे आदिग्रहणवैयर्थ्यात् । प्राग्निदश्यानां विभक्तिसंज्ञाविधानवैयर्थ्याच्च ।

यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्युक्तेः शब्दरूपं विशेष्यमादाय
तदन्तग्रहणं सिद्धम् । प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्याक्षेपात्-
तिङ्साहचर्याद्वा एकद्व्यशेषात्तेनेत्यर्थनिर्णयः । न च तत्रापि व्यङ्गादिङकारा-
दिना प्रत्याहारसंभावनाजनिर्णय एवेति वाच्यम् । महिङो ङकारस्यान्यफल-
कताया वक्तुमशक्यत्वेन तेनैव प्रत्याहार इत्यर्थस्य निर्णेतुं शक्यत्वत् । एवं
सोद्योतस्य सुपः पकारेणेत्यर्थानिर्णयप्रशुक्तन्यूनतापि परिहृता भवतीत्यपरमनु-
हृतम् । यत्तु सुग्रहणात्तिङ्केकद्व्यशेषात्तेनेति तत्र । इदानीं सुप् सुपः पकारेण-
त्यनिर्णयेन कपः पकारेण प्रत्याहारो व्यङ्गादिङकारेण तिङ्प्रत्याहारोपि ततः
प्रेषणं ग्रहणाय सुवग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक् । इत्युक्तेरिति । शब्दस्वरूप-
विशेषाध्याहारे हेतुः । अन्यथा विशेष्यसन्निधानादिको यणचीत्यादाविव तदन्त-
विध्यभावस्संभाव्येतेति भावः । शब्दस्वरूपमिति । तदादीत्युपस्थितस्य
बहुव्रीहितयान्यपदार्थजिज्ञासायां तत्समर्पणार्थमध्याहृतं शब्दरूपमिति भावः ।
एतेनोपस्थिततदादिविशेष्यकतदन्तविधेस्सम्भवाच्छब्दरूपाध्याहारो मुखेत्यपा-
स्तम् । अङ्गसंज्ञासूत्रे तदादेः प्रत्ययप्रागवर्तिन एव ग्रहणस्य कर्तृमतया अर्थवि-
कारादत्रापि तादृशस्योपस्थितौ पश्चादपि सामानाधिकरण्याभावात्तदन्तविधेरुक्त-
पादत्वाच्च । शब्दरूपाध्याहारे तु पूर्वं तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधौ पश्चात्तदादीति-
विशेषणसंबन्धेऽनायत्या प्रत्ययविशिष्टपरं तदादीत्यन्यदेतत् । एवं चाध्या-
हृतशब्दरूपे यत्र पूर्वं प्रत्ययरूपविशेषणसंबन्धस्तत्र विशिष्टपरमेव तदादीति,
यत्र तु पूर्वं तदादीति विशेषणसंबन्धस्तत्र प्रत्ययप्रागवर्तिपरमेवेति सिद्धम् ।
अत एव प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्यस्यापूर्वत्वाभावेन तत्सिद्धार्थस्य प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषाव्याख्यानावसरे कथनं परिभाषेन्दुशेखरे ग्रन्थकृतस्संगच्छते ।
एतदेवाभिप्रेत्य प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति परिभाषाव्याख्यानावसरे तदन्तार्-
शोपस्थितौ तस्योत्प्रेरकाविषयत्वमेव स्यादित्युक्तं ग्रन्थकृता । अत एव चैकहस्तादि-

द्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति न युक्तम् । इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासंभवात् । आक्षिप्तस्य शाब्देऽनन्वयाच्च । तथापि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावज्ञापनार्थमन्तग्रहणम् । तेन घसञ्ज्ञा तरप्तमपोरेव न तदन्तस्य । तेन गौरीब्राह्म-

तिस्रत्वे तदादेरुपास्थित्या कतरदित्यादिसिद्धौ तदर्थमङ्गाक्षेपो भुधति वक्ष्यमाणसंगच्छते । अन्यथा तदुपस्थाने प्रत्ययघटकाकारविशिष्टस्य इस्वान्ततदादित्वेन ग्रहणे तद्दोषतादवस्थमिति तदसंगतिः स्पष्टैवेत्यन्यत्र विस्तरः । ननु कैयटाद्युक्तदिशा आक्षेपैवोपपत्तौ शब्दरूपाध्याहारो व्यर्थ इति शङ्कां निराकर्तुं तदुक्तिं खण्डयति । यन्निवत्यादिना । समुदायेनेति । तृतीयार्थः प्रतियोगिता । व्यभिचारेणेति । अभाववद्भूतित्वेनेत्यर्थः । तद्वटकाभावे तृतीयार्थप्रतियोगिताया अनव्ययः । यत्तु अभावो व्यभिचारस्तत्र प्रतियोगिताया अनव्यय इति तत्र तस्येति षष्ठ्यन्तस्यानवयापत्तेः । नन्वलौकिकभावस्य सतोऽव्यभिचारस्येदानीमारोप इति चेन्न । स्थानिवत्सूत्रेणाभावानतिदेशात् । शास्त्रीयाहार्यरोपस्य सामर्थ्याच्छास्त्रीयकार्यव्यवस्थापकत्वेपि लौकिकाक्षेपानिर्वाहकत्वाच्च । आक्षिप्तस्येति । अनुमितस्येत्यर्थः । प्रत्ययेनेति हेतुपादानेन तस्यैवाभिप्रेतत्वादिति भावः । अनन्वयाच्चेति । दृष्टिज्ञानाधीनोपस्थितिर्विषयस्यैव तत्स्वीकारादिति भावः । गौरीब्राह्मणितरेति । नात्र षष्ठीतत्पुरुषः सामानाधिकरण्य एव इत्यप्रवृत्तेः । नापि कर्मधारयः । पुंवच्चापत्तेः । किं तु बहुव्रीहिः । तत्राष्टवर्षा भवेद्गौरीतिस्मृत्या गौरीशब्दस्य वयोवचनत्वप्रतीत्या वयोवचनानां पाक्षिकजातिकार्यस्य जातेरितिसूत्रभाष्याभिप्रेतत्वेन जातेश्चेति निषेधेन न पुंवत्वप्राप्तिरिति बोध्यम् । नन्वेवमपि प्रदेशे तदन्तविधिना दोषस्तदवस्थ एव, न चोत्तरपदाधिकार इति परिभाषया तत्र न तदन्तविधि-

शितरेत्यत्र न ह्रस्वः । एतन्निषेधसामर्थ्यादेव प्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिः । न च ज्ञापितेऽपि व्यर्थ पदप्रदेशे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणेनैव सिद्धिरिति वाच्यम् । पदत्वस्य प्रकृतिसाधारणतया

रिति वाच्यम् । तस्या ज्ञापकभाजात्यात्स्वरूपेण प्रत्ययग्रहणमात्रविषयत्वात् । अत एव रात्रेः कृतीत्यादौ न इह्रस्वः । एकतद्धिते चेति सूत्रं तु सर्वनाम्नो दृष्टिमात्र इत्यनेन गतार्थम् । उत्तरपदनिमित्तकस्यैव तद्वितान्तेपि पुंवत्वस्य भिद्वे तद्वितग्रहणाच्च न तदन्तविधिरित्यपि वक्तुं शक्यमित्यत आह । एतन्निषेधसामर्थ्यादेवेति । न चैतदभावे संज्ञास्थलीयेन प्रादेशिकेन च तदन्तविधिरित्येन कुमारीपरमब्राह्मणितरेत्यत्र इस्वापत्तिरिति वाच्यम् । गिलगिलेचेति ज्ञापितेन तदन्तविधनिषेधेन फलभेदस्य सुवारत्वात् । किं चैतन्निषेधस्याहुत्तमस्य पिच्च यासुदपरस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्यत्र प्रवृत्तिमन्तरा तत्र तदन्तविधेर्दुर्वारतया पिचङिङित्वातिदेशैवेत्यर्थेन तत्सामर्थ्यात्संज्ञाविधावित्यत्र कर्मषष्ठ्या समासं विहाय संबन्धसामान्यषष्ठ्या समासस्य स्वीकार इत्यर्थस्य ज्ञापिततया तादृशसमासस्वीकारस्य प्रादेशिकतदन्तविधिवारणफलकतया तादृशैतन्निषेधसामर्थ्यात्प्रदेशेषु तदन्तविधিনিषेध इत्याशयेन न कोपि दोषः । प्रादेशिकतदन्तविधनिषेधे प्रकारान्तरेणासमाधेयो यः कश्चन दोष आपतेत् स ज्ञापकसिद्धस्यार्थस्यानित्यत्वेनैव वारणीय इति गूढाशय इति दिक् । नन्वस्याः ज्ञापकभूम्यनुरोधात्प्रत्ययत्वतश्चाप्यान्यतररूपेण प्रत्ययग्रहण एव प्रादेशिकतदन्तविधनिषेधस्यापि लाभेन पदपदस्यातथात्वेन तत्प्रदेशे प्रकृतनिषेधाप्रवृत्त्या तत्प्रदेशे तदन्तविधानन्तग्रहणस्य स्वांशे चारितार्थ्यं दुर्निरूपमिति शङ्कते । न चेति । एतेनैतन्निषेधेत्यादिग्रन्थस्य प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति धात्तिकस्यैक्यटीयपूर्वपक्षग्रन्थानुवादपरतया योजनं कृत्वा तस्यात्यन्तफलगु-

पदग्रहणे प्रत्ययग्रहणस्यैवाभावात् । यस्मात्प्रत्ययविधिरित्याद्यनुवृत्तेः

तथाऽनुपादेयतां सूचयितुं तदुत्तरमिमे शङ्कासमाधाने इति वदन्तो भट्टः, यरूपेत्यत्रोत्तरपदाधिकारपरिभाषया तदन्तविधिविधेन प्रयुक्तसंज्ञायाः प्रत्यया-प्रत्ययसाधारण्येन तत्प्रदेशे तदन्तविध्यप्राप्त्या च तत्संज्ञाशास्त्रे तदन्तविधिवि-षयेनास्य चारिताभ्यात्सामर्थ्यात्किरयुक्तेत्याचार्यादयः, न चेत्यादिशङ्कासमा-धानयोस्सांगत्यायैतन्निषेधसामर्थ्यादित्यस्य एतस्य तदन्तविधेयो निषेध उत्तर-पदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे इति तत्सामर्थ्यात्तद्वलादित्यर्थं वदन्तोऽन्ये च परास्ताः । ननु सुष्येदन तदन्तविधावपि तस्य तदादित्ववदिततया पदसमुदायस्य पदत्वं न सिद्ध्यति, अन्तग्रहणेतु सुबन्ततदाद्यान्तमित्यर्थात्तत्सिद्ध्यतीति तदर्थमन्तग्रहणं स्यादिति कथं ज्ञापकमत आह । यस्मादित्यादि । अनुवृत्तेरिति । अनु-वृत्तस्य विशिष्टविशेषणतया पदसमुदायस्य पदत्वं नास्त्येवेति न तदर्थमन्त-ग्रहणमिति भावः । एतेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तददेरित्युपरिस्थित्या अपूर्व-स्वरितत्वकल्पनया तदनुवृत्तिकथनं मुख्यपास्तम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थित-तदादेरसमिति संभवे तत्परिभाषाबलभ्यतदन्तविधियोजकविशेष्यस्यैव विशेष-षणत्वाचित्येन तेन पदसमुदायपदत्वावाराणात् । अङ्गमिति विभक्तसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थं स्वरितत्वस्य बलमतयाऽपूर्वत्वाभावात् । यदि चानुवृत्तिपरिभाषोपस्थित्योः समानफलकतामभिधेयि तदाप्यनुवृत्त्या अनियमाभावेनानियमविषयायास्तस्या अविषय एव, सर्वस्यदे इति सूत्रशेषे कैयटेऽनुवृत्तिरित्येवेति दिक् । एतेनानुवृत्ते-रित्यस्योपस्थितेरिति क्लिष्टव्याख्यानमपास्तम् । अत एव बृहति परिभाषो-परिस्थितिरनुवृत्तेः पार्थक्येनोक्तेति दिक् । पदसमुदायस्य न पदत्वमिति । तेन मा साहि ग्राहवती नदीत्यादौ न बहुव्रीहिरित्यन्यत्र स्पष्टम् । यत्तु देवदत्तः पचति भवतीत्यादौ निषाताभावः फलमिति तत्र । पचति भवतीत्यस्य

पदसमुदायस्य न पदत्वम् । इयानित्यादौ यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यादि-नद्विधानान्तत्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । तेनाशास्त्रीयस्याप्ये-काव्वादेरतिदेशात् । विशिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तकार्याणि अस-हयेऽपि कर्तव्यानीति तदर्थत् । अत एवेयन्मात्रमित्यादौ वत्त्वन्ता-दन्त्वेऽपि तिङन्तत्वस्य दुरुपपादत्वात् । न च देवदत्तः पचतीत्यस्यातिङन्त-मदत्त्वे ततः परस्य निषातापचिरिति तदाशय इति वाच्यम् । प्रसज्यप्रतिषेधा-ङ्गीकारेण वारणसंभवात् । एकैतद्वैक्यमिति पारिष्कृतसमानवाक्यत्वस्याभावेन निषाताग्रहचेश्चेति दिक् । ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्रकृतेऽनुवृत्त्यैव सिद्धेऽ-नियमाभावेऽवाप्रवृत्तिरित्याशयेनैवानुवृत्तिरुक्ता, नन्वेतादृशेव्यन्यत्र तदाद्यंशानु-परिस्थितिरित्याशयेनेति सूचयन् कृताद्वितेतिवदन्ने तदाद्यंशोपस्थितिं सिद्धवत्कृत्य तत्र तदुपरिस्थितौ दोषमन्यथा वारयति । इयानित्यादिना । केचित्तु अनुवृत्ते-रित्यस्योपस्थितेरित्यर्थं व्याचक्षणा नन्वेवं संज्ञाविषये तदाद्यंशोपस्थितौ इया-नित्यादौ कार्यकालपक्षे कथं प्रातिपदिकत्वं तदादेरभावादित्यत आह । इया-नितीत्यवतारयन्ति । ननु तदादित्वस्याशास्त्रीयत्वात्कथमतिदेश इत्यत आह । तेनाशास्त्रीयेति । एकाव्वादेरिति । एतेनावयवत्ववत्तद्व्याप्यान्यतरयोरैवाने-नातिदेश इत्यपास्तम् । निर्जो वत्त्वार एकाच इति भाष्यासंगतेः । अवयवत्वधादि-वस्याप्यतिदेश इति चेत् प्रकृतेऽपि समम् । दृष्टान्तेऽतिदेशस्यावयववत्त्वात्सम्यग्भादि-त्यन्यत्र विस्तरः । ननिवयानित्यादौ सुहृत्पार्थं प्रवृत्तायासंज्ञाया एकदेशविकृ-तयायेनातिदेशसमुल्लभः । न च मध्ये विच्छिन्नस्य कथमतिदेश इति वा-च्यम् । संज्ञानां मध्ये विच्छेदेऽप्यतिदेशस्योपपादयिष्यमाणत्वात् । न हि कार्यकाले उपदेशेनैवेकवाक्यता नातिदेशेनेत्यत्र मानमस्ति । स्पष्टं चेदं बृहच्छेखरे । एवं चाशास्त्रीयस्यातिदेशे नेदं फलमत आह । अत एवेति ।

तत्कार्ये इति मात्राचिह्नसिद्धिः । हरिषु इत्यादौ सास्तु नैवं पदत्वं, “हलि सर्वेषाम्” इति निर्देशेन सप्तहाये तदप्रवृत्तेः । “निजौ चत्वार एकाचः” इति भाष्यन्तवभ्युपेत्यवादेन । ध्वनिर्तत्त्वदम् “आदेव उपदेशे” “तास्यनुदात्तेत्” इत्यादौ भाष्ये । तत्र हि हौकते इत्यौकारस्य हत इत्यादावकारस्यैजन्तोपदेशत्वमकारान्तोपदेशत्वं व्यपदेशिवद्भावनाशङ्क्यार्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्युक्तम् । यो वर्णोऽर्थवांस्तेन व्यपदेशिवद्भावः वर्णस्यार्थवत्त्वश्चेयायेत्यादावसहाये एव

मात्राचिह्नसिद्धिरिति । यत्तु इदमयुक्तम् । अन्तरङ्गानपीति न्यायेन यस्ये तिलोपं बाधित्वा सुब्लुक्प्रयोजकमात्रचः प्रथमं प्रवृत्तेः । यदि च प्रकृतेऽन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभाव इति मन्यते, तदापि भृशदिष्टशेखरेऽधि-कव्यवच्छेदकतैवोपस्यततदोरित्यस्य न न्यूनव्यवच्छेदकतेत्युक्तत्वेन तदिशा मात्रचः सुलभत्वादित्याचार्यादयः, तन्न । न्यूनव्यवच्छेदकत्वाभाव इत्यस्य यत्र तु लोपादिना प्रकृत्येकदेशस्यासत्त्वं “यथा तुर्य” इत्यादौ तत्रैकदेशविकृतन्यायेन यस्माद्विहितस्तत्त्वस्यातिदेष्टुं शक्यतया तादृशन्यूनं न व्यवच्छिद्यत इत्येवाशयः । अत एवाङ्गाधिकारप्रत्याख्यानपक्षे प्राकरो-दित्यादावुपसर्गात्पूर्वमडादिवारणाय तदाद्युपस्थितिवेदेकदेशात्पूर्वं तद्वारणायो-पायाप्रदर्शनं भगवतस्संगच्छते । एवं च प्रकृते एकदेशविकाराभावाद्भव-पदेशिवद्भावमन्तरा गत्यन्तराभावेन फलस्य सुस्थत्वादिति दिक् । एकस्मिन्नित्यस्यासहायार्थकतां द्रढयति । हरिचिह्नत्वादिना । निर्देशेनेति ॥ तेनार्थान्तरकल्पनापेक्ष्य न्यायसिद्धोक्तार्थकत्वमस्य युक्तमिति भावः । अस-हायार्थकत्वे प्रसक्तं माध्यविरोधं परिहरति । निजावित्यादि । अभ्युपेत्य वादे-नेति । एकस्मिन्नित्यस्योक्तार्थपर्यालोचनयेति भावः । अस्य भाष्यस्यैवं लान-मेव युक्तम् । अन्यत्रासहायार्थकताया भाष्यतो लाभादित्याशयेनाह । ध्वनितं

न तु प्रकृते इति तदर्थः । एवञ्चैकस्मिन्नित्यस्यार्थोऽर्थवत्त्वेनेनोक्त इति दिक् ॥

हलोऽनन्तराः । “गर्गाः शतं दण्डान्तामित्यत्र समुदाये शत-दण्डनवदत्र समुदायस्यैव संज्ञा न प्रत्येकम् । अनन्तरा इत्युक्तं च ।

वेदमिति । दिगिति । तदर्थस्तु भाष्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वे कुरुत इत्यादावन-र्थके व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्त्या टित्त्वालाभे एत्वानापत्तिरित्याद्यन्यतोऽवसेयः ॥

समुदायसंज्ञासिद्धये आह । गर्गा इत्यादि । न प्रत्येकमिति । तेन सुदृष्टत्वासाद इत्यादौ संयोगान्तलोपादि नेति भावः । ननु ब्राह्मणभोजन-न्यायेन प्रत्येकं किं न स्यात् । न च हलित्युक्तात्रापि वर्णग्रहणे जातिग्रहणेन इत्समुदायग्रहणे सिद्धे हल इति बहुवचनस्यैकशेषेण समुदायबोधकस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यात्समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरेवालाभयत इति वाच्यम् । तस्य जात्या-ख्यायामितिसिद्धाविहितत्वेन कौस्तुभे उक्तत्वेन सामर्थ्यविरहात् । एतेन लिङित्यादौ दोषाभावाय समुदाये सत्येव प्रत्येकं संयोगसंज्ञेत्यर्थस्य बहु-वचनेन बोधनेऽनन्तरग्रहणं व्यर्थमेव स्यादतोऽनन्तरग्रहणेन केवलव्यावृत्ता-वतिरित्यमानं बहुवचनग्रहणं समुदायसंज्ञां साधयतीति भट्टोक्तमपास्तम् । कथ-मन्यथा द्वयोस्संज्ञा स्यादत आह । अनन्तरा इति । अयं भावः । अविधमानाऽन्तरा येषामिति विग्रहे मध्ये आधेयस्य द्वयोरेव संभवेन संसर्ग-द्विप्रयोगस्यापि विशेषावगातिहेतुतया स्वाधिकपूर्वत्वसामानाधिकरण्यस्याविधि-परत्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेनाधेयविशिष्टपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावरूपान-न्तर्यवर्तोदित्वपर्याप्त्यधिकरणतावतरेव संज्ञित्वावगमः । अत एव भाष्ये द्वयोश्चैवान्तरा विद्येते वा न वा इति संयोगविप्रयोगौ दर्शिताविति । तत्र संयोगप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थमिति स्पष्टमुद्योते । नन्वानन्तर्यव्यवस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोतीति कैयटादानन्तर्यस्योपलक्षणत्वे प्रत्येकं संज्ञा

तस्य विशेषणताया एवौचित्यात् । यत्तु “संयुज्यन्ते वर्णा यजे-
त्यन्वर्थसंज्ञाबलाच्च प्रत्येकं संज्ञा” इति, तत्र । घटपटौ संयुज्यते
यजेत्यादौ संयुज्यमानपदार्थानिरुक्तस्यैवान्यपदार्थनया प्रतीतेऽर्जु-
नपत्रत्वेन तदतिरिक्ततद्धटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्ताच्च
निष्ठापत्तेः । महासंज्ञा तु प्राचामनुरोधेन । तेन बहुवचनस्यैव
संयोगान्तलोपो नेत्यन्यत्र विस्तरः । हल इति बहुवचनं सौत्रम् ।

दुर्वारेत्यत आह । तस्येति । आनन्तर्यस्येत्यर्थः । औचित्यादिति । संभवति
विशेषणत्वे उपलक्षणत्वस्यानौचित्यादिति भावः । यत्तु तस्येत्यनेन हलपदैकशेष-
लभ्यसाहित्यस्य परामर्शादनन्तरा इत्युक्तेरसाहित्यस्य विशेषणताया एवौचित्या-
दिति समुदित एव हेतुरिति, तत्र । प्रदीपेद्योताभ्यां हल इति बहुवचनस्य
जात्याख्यायामिति साधुत्वलाभेनैकशेषस्य दूरापास्तत्वात् । उद्योति आनन्तर्य-
स्येत्युपादानेनात्रान्यथा व्याख्यानस्यानौचित्याच्च । एतेन तस्येत्यस्यानन्तर्य-
प्रतियोगितयोपस्थितद्वितीयवर्णस्येत्यर्थ इति व्याचक्षाणा अपि परास्ताः ।
कैयटोक्तसमुदायसंज्ञासमर्थनं निराकरोति । यन्निवति । व्युत्पन्नत्वेनेति ।
ननु व्रीहयस्संयुज्यन्तेऽत्र राश्यावित्यत्र वर्तिपदार्थस्यैवान्यपदार्थत्वेन प्रतीतिवर्ध-
न्यवैवेति चेन्न । यत्रातिरिक्तान्यपदार्थासंभवस्तत्र व्यपदेशिवद्भावेन भेदकल्प-
नेष्यन्न ससहायत्वेनातिरिक्तस्यैव ग्रहणापत्तिरित्याशयात् । एतेनाचार्योक्तस्या-
युक्तता परास्ता । पदेति । विप्रशब्दस्य तदापत्तौ परमविशेष्यत्र मकाराकारस्य
गुरोरिति प्लुतापत्तिरिति भावः । वाक्येति । अत्र वाक्यशब्देन पदातिरिक्तः
पदघटितसमुदायो विवक्षितः । तथा च पाहि माधव उपक्षेपे किं मामित्यादौ
वशब्दादेः संज्ञायां धकाराकारस्य प्लुतापत्तिरिति भावः । ननु तर्हि महा-
संज्ञाकरणं दृश्येत्यत आह । महासंज्ञेति । बहुवचनसामर्थ्याद्धूनामेव संज्ञे-
त्यपि नेत्याह । हल इतीति । सौत्रमिति । हलशब्दस्य संज्ञाशब्दतया

महा । हलौ च हलश्चेत्येकशेषः । “स्वरितान्त्संहितायाम्” इति सूत्रेऽ-
नुदात्तानामिति पदे तथैकशेषस्य भाष्ये करणात् । तेन द्वयो-
रेषीति विश्लेष्यादौ “गुरोश्च हलः” इत्यप्रत्ययः सिद्ध्यति ।
किंवापि बह्व्यः श्लिष्टास्तत्रापि द्वयोर्द्वयोरेव, न बहूनाम् । झलि परे
संयोगादिकशेषविधानात् । बहूनामपीति चिन्त्यमेव फलाभावात् ।

जातिवचनाभाव इति वदतां मतसाधारण्यदेवमुक्तम् । तन्मते छान्दसमित्यर्थः ।
जातिवचनत्ववादिनां तु जात्याख्यायामिति सूत्रसिद्धमित्यर्थ इति साधारण्यं
सिद्धयतीति भावः । यद्वाऽश्रयगतं बहुत्वं धर्म आरोप्य जात्याख्यायामिति
प्रत्याख्यानपक्षे प्रकृते आरोपे द्वयोर्न स्यादत उक्तं सौत्रमितीति बोध्यम् ।
प्राचीनरीत्या बहुवचनमन्यथा समर्थयति । यद्वेति । ननु भिन्नवचनोपादाने-
नैकशेषः क्वाप्यदृष्ट इत्यत आह । स्वरितानादिति । ननु यत्र द्वावेव श्लिष्टौ
तत्र द्वयोरेवासु संयोगसंज्ञा, यत्र तु बहवः श्लिष्टास्तत्र बहूनामेव स्यादेका-
द्विर्वाचनन्यायात् । न च द्वयोरेवानन्तर्यमिति बहूनां प्रसक्तियेव नीति वाच्यम् ।
द्वयोर्ध्वान्तरा भवति नवेति भाष्ये त्रयाणां समवधाने द्वयोस्समुदाययोरवधि-
त्वाविवक्षणेन द्वयोस्समुदाययोरानन्तरत्वे तत्समुदायवर्तिहलां बहुत्वेन तत्प्रसक्तेः ।
अन्यथा यान्दि भवांस्तत्र प्रष्टव्या प्रतिनिर्दिशतीति बहुवचनसंगतेः । किं च
वर्णयोरेवावधित्वे द्वयोर्ध्वान्तरेत्यत्रान्तरान्तरेणेति द्वितीयापत्तिः । अन्यसहित-
स्यावधित्वे तु तत्रावधित्वनियमाभावाद्युक्तग्रहणाभियतावधिविवक्षाविषयाया
द्वितीयाया अप्रवृत्तिसिद्धा । स्पष्टं चेदमुद्योति । अत एव बहूनामपीति भाष्योक्तं
संगच्छत इत्यत आह । झलि पर इत्यादि । फलाभावादिति । भाष्येऽस्यो-
पन्यासो न्यायतः सूत्रात्संभवमात्रेणेति भावः । न च मङ्गलान्यात्पूर्वं नुपि
फलं सुवचमिति वाच्यम् । मस्जेरन्यात्पूर्वो नुपिति वार्तिकप्रनारम्भणीय-
मित्याशयात् । न च मत्र इत्यादौ नलोपानापत्तिरिति वाच्यम् । नुमः

तत्र तत्राङ्गपदधात्ववयवसंयोगस्यैवाश्रयणेन तादृशस्य च त्रयाणां संयोगस्याभावादिति भाष्ये स्पष्टम् । आनन्तर्यं व्यवधानाभावाद् व्यवधानश्च विजातीयैवेत्याशयेनाह । अङ्गिरिति । अत्र कुत्वं न्याय्यम् । अत एव हयवरदसूत्रे “अचोऽशु” इति भाष्यप्रयोगे कुत्वं दृश्यते । स्वरैरव्यवहिता इति तूचिता वृत्तिः । क्लृः किम् ।

पूर्वमेव संयोगादिलोपस्वीकारात् । न च तस्यासिद्धत्वम्, नमुने इति योगविभागेन तस्य सिद्धत्वस्वीकारात् । न च तत् स्वीकारे गौरवं शङ्क्यम् । मस्जेरिति वार्त्तिककरणलाघवेनापमार्जनात् । एतेनास्यायुक्तताऽचार्योक्ताऽपास्ता । यत्तु मस्जेरिति वार्त्तिकमकृत्वा नलोपविधायके मस्जेर्नलोपविधायकं करणीयम् । यद्वा तुम्बिधायके नशेर्झलि मस्जेस्स इति क्लृद्वयमस्तु । स इति स्थानषष्ठ्या भ्रस्जेरित्यादाविव सकारस्य निवृत्तिः । एवं च मस्जेत्यत्र न दोष इति भट्टोक्तं तत्र । अपूर्वविधिकल्पनापेक्षया सिद्धयोगविभागेनासिद्धावधकल्पनायां लाघवात् । यदप्यन्त्यापूर्वं नुम्यपि सजयोगर्मध्ये नकारसत्त्वेऽप्यजव्यवहितयोस्तयोः संज्ञाया-मिष्टसिद्धिरिति, तदपि न । सस्तिधातोरेतद्भाष्यप्रामाण्यात् षसवशी छान्दसाविति जक्षित्यादयष्वाडिति सूत्रभाष्यप्रामाण्याच्चाप्राणिकत्वकथनपरोक्षोतेन त्रयाणा-मसत्त्वप्रतिपादनस्यैव लाभेन तद्विरोधात् । एतेन फलाभावादित्यस्यैकस्मिन् प्रयोगे द्वयोर्बहूनां चेति स्वीकारे फलाभावादित्यर्थ इति श्रीधरोक्तमपास्तम् । यदप्यनिदितामिति सूत्रे उपयाग्रहणं पूर्वमात्रोपलक्षणमिति मम इत्यत्र दोषाभावे-नान्त्यापूर्वं नुमित्यस्यानावश्यकतया न मस्जेत्यत्र दोषः । तद्धीत्यादौ तु नुमो बहिरङ्गासिद्धतया न नलोप इति तदपि न । नद्ध इत्यादौ नलोपापत्तेः । पूर्वत्व-मजव्यवहितमेवेति स्वीकारे तु न मानमिति दिक् । फलाभावादेव विवृणोति । तत्र तत्रेति । त्रयाणां संयोगस्येति । शास्त्रीयकार्योपयोगिन इत्यर्थः । तेन योक्तमित्यादौ तत्सत्त्वेपि न क्षतिरिति दिक् । नन्वल्पात्तरमिति निर्देशात्कु-त्वाभावः कल्प्यत इत्यत आह । अत एवेति । उचितीति । अगिभरित्युक्तौ

तितउ देव । अत्र गुरोरिति प्लुतः स्यात् । अनन्तराः किम् । द्रप्सम् । अत्र सकारमकारयोः संयोगत्वे स्कोरिति लोपः स्यात् ॥ संयोगे गुरु । भेत्तेत्यादौ गुणस्तु क्तोः कित्त्वसामर्थ्येन भूतपूर्-

संदेहेनानौचित्यमिति भावः । यत्तु आचार्या अजनुनासिकः अच्ञस्वदार्धेत्यादि-निर्देशात्सर्वत्र कुत्वाभावः, अशु इति प्रयोगात्सप्तमिवहुवचन एव कुत्वमिति प्रकृते नात्रुपपत्तिरिति तत्र । उक्तप्रयोगेण सुप्सु कुत्वमित्यर्थस्यापि संभवात् । प्लुततस्यादिति । प्रत्येकं संज्ञापक्षेऽयं दोषः । यत्तु समुदायसंज्ञापक्षेऽपि संयोगान्तलोपापत्तिरिति, तत्र । झल एव लोपविधानात् । अत एव तितउभ्या-मिति विहाय समासपर्यन्तानुधावनं संगच्छते । यदपि समुदायसंज्ञापक्षेऽपि त्वकाराकारयोः संज्ञायां दोषापादने तात्पर्यमिति, तदपि न । अनन्तरा इत्यस्य विजातीयव्यवधानरहितसजातीयमात्राभ्यसमुदाये संज्ञाविधाने तात्पर्येण प्रकृते दोषविरहात् । अन्यथा सर्वत्र दोषसंभवे तितउ देवेत्येतत्पर्यान्तानुधावनं ग्रन्थकृतो निर्वाजं स्यात् । तितउदेवेति । तितउ कर्तृत्वस्याप्युपलक्षणम् । अत्र तकाराकारस्य प्लुतः स्यात् । यत्तु तितओ इत्यस्योपलक्षणमिति तत्र । तत्र ह्यतोऽपि इति पररूपे निरुक्तरूपस्थैवालाभात् । व्यस्तोच्चारणेन गुण एव बाध्यते येन नाप्राप्तिन्यायादिति स्पष्टमन्यत्र । यदपि हेनर, अ इति कुरु राप अहउणं पश्येत्युदाजहः । तदपि न । तत्र संयोगसंज्ञाफलस्य दुर्निरूपत्वात् । अत्यस्यागुरोरपि प्लुतविधानात् । वाक्यान्तत्वाभावाच्चेति दिक् । द्रप्समिति । संयोगादिलोपे झल्यग्रहणानुवृत्तौ तु सदित्यस्योपलक्षणमिति बोध्यम् ॥

भूतपूर्वलघूपधेति । भूतपूर्वो यो लघुस्तदुपधेत्यर्थः । तेनेन्दाश्चकार-त्यादौ न गुणः । धर्भिग्राहकसाजात्येन लघुत्वांशे तत्स्वीकारेऽपि विशिष्टांशे तत्स्वीकारे मानाभावात् । गुतेत्यादौ तु गाङ्गुटादिसूत्रे विहितविशेषणान्न दोषः ।

वैलघूपधग्रहणाद्बोध्यः । इति सञ्ज्ञेति । प्रथमाध्यायस्थानां सन्धि-
कार्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणमिति समाप्तमित्यर्थः । तेनञ्चे-
दितप्रगृह्यमसञ्ज्ञालोपसञ्ज्ञाद्यनुपन्यासेऽपि न क्षतिः । “अ अ”
इत्याहुपन्यासस्तु प्रासङ्गिकः ॥ इति सञ्ज्ञाप्रकरणम् ॥

तोतोर्तात्यस्य छान्दसत्वाच्च दोषः । राह्योप इत्यत्र विषयसम्भ्याश्रयणेन
बलोपोत्तरकालिकलघुत्वमादाय गुणग्रहचेर्वा न दोषः । लोपो व्योरिति ह्ये
वग्रहणप्रत्याख्याननेन तोर्वेत्यादेरनाभिधानमेव । यत्तु प्रत्ययोपदेशकाले लघूपध
इत्यर्थ इति तन्न । असुखुवदित्यादौ गुणापादनपरमाध्यविरोधात् । दीधीवेवीटा-
मितीद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । पिवतावदन्तत्वेन गुणवारणपरमाध्यसंगतेः । सीद-
तीत्यादौ गुणापत्तेश्च । यदपि प्रकृतिप्रत्ययोमयारब्धसंयोगनिमित्तकगुरुसंज्ञा
लघुसंज्ञां न बाधत इति कल्प्यत इति तदपि न । कलससाध्याविति द्वन्द्वे
पूर्वस्य लब्धश्चरत्वेन पूर्वनिपातानियमापत्तेः । यदपि तत्र ह्ये लघूपधपदेन
ह्रस्वोपधस्य ग्रहणमिति, तदपि न । यथाश्रुतेनोपपत्तौ लक्षणायां मानाभावात् ।
सन्धिकार्यमिति । सुसिद्धन्तमिति पदत्ववतः संहिताप्रयोज्यभावकार्येत्यर्थः ।
स्वादिब्रिचि पदसंज्ञासंप्रसारणसंज्ञयोस्तु न पदसन्धावुपयोगः । टिसंज्ञापि तत्र
टिपदानुक्तेर्नोपयोगिनीति बोध्यम् । समाप्तमिति । तादृशीषु न काप्यवशिष्टे-
त्यत्रैव तात्पर्यम्, नत्वन्यादृशीनामत्र नोपन्यास इत्यत्रेति बोध्यम् । तद्धनय-
नाह । प्रासङ्गिक इति । एतेन लोपसंज्ञा एतत्तदोरो रीत्यादौ सन्धिकार्यो-
पयोगिनी । किं च लघुसंज्ञा न कथं चिदपि सन्धिकार्योपयोगिनी । यदि
च गुरुसंज्ञाबाध्यतया तदुपन्यासस्तदा पदसंज्ञाबाधकतया मसंज्ञाप्युपन्यस्यताम् ।
किं च स्वादिब्रिचि पदसंज्ञापि भाष्यामित्यादौ सन्धिकार्योपयोगिनीति तदनु-
पन्यासान्मयतता । एवं टिसंज्ञाया अनुपन्यासान्मयतता । एवं निपात-
संज्ञापि न सन्धिकार्योपयोगिनीति सापि न वक्तव्या स्यात् । एवं संप्रसारण-

इको गुण । परिभाषेयं व्याख्यानात् । गुणवृद्धिशब्दाभ्या-
मिति । गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्या-

संज्ञा संप्रसारणाच्चेति सन्धिकार्योपयोगिनीतीदं विशेषणद्वयं व्यर्थम् । मूलं
तु प्रायेण सन्धिकार्योपयोगिनीनां प्रकरणं प्रायेण समाप्तमिति व्याख्येयमित्या-
चार्योक्तमपास्तम् । अतादृशीनां प्रासङ्गिकत्वं यथायथमूह्यमिति दिक् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायतातोपेनमक मुद्रहृण्यशास्त्रिविरचिते

गुरुप्रसादाख्ये लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्येने

संज्ञाप्रकरणान्तः प्रथमः खण्डः ॥

॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

॥ अथ परिभाषाप्रकरणम् ॥

व्याख्यानादिति । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्विधित्वासंभवादन्त्यस्य
स्वतोऽसंभवाच्च विधित्वपरिभाषात्वोभयाश्रयणे गौरवाच्च परिभाषात्वमेवेति
सुब्रह्म । स्पष्टं चेदं प्रदीपोद्योतयोः । सामर्थ्यादिति । स्वप्रयोज्यविषयेयत्वोप-
हिततत्तदर्थं तयोर्लक्षणा । एवं च विधीयेते इति न पृथगव्याहर्तव्यमिति
भावः । स्वोच्चारणप्रयोज्यप्रतीतिविषयत्वोपहिततत्तदर्थं तयोर्लक्षणाश्रयणीयेति
तु न सम्यक् । आश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थमिति कैप्रदग्रन्थस्याश्रितेगुण-
वृद्धिशब्दव्यापार उच्चारणं येषु आदैक्षु विधीयमानेभित्यर्थं वदत उद्योतकारस्य
विधेयताया अपि लक्ष्यार्थप्रवेक्ष्यसंभवाभ्युपेतत्वात् । अत एव गुणवृद्धिग्रहणं गुण-
वृद्धिशब्दविहितगुणवृद्धिलक्षणीकमिदमुक्तमुद्योत इति दिक् । ननु पूर्वत्र
मदपरतयाधीधिकारानुरोधादनुवृत्तयोऽशब्दपरत्वा नञ्छब्दयोर्विधानस्यान-
इदतया विधीयेते इत्यध्याहारस्य वक्तुमशक्यतया यत्र ते पदे तत्रेक इत्युप-

दिति भावः । अनुवर्तमानञ्च सञ्ज्ञपरमेव स्यात् । सञ्ज्ञाकरणे नान्यत्र सञ्ज्ञपरत्वात् । यद्वा तदप्यनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति योजन-
 तिष्ठत इत्यर्थापत्तावनुवादेऽपि प्रवृत्तिस्स्यात् । न चोत्तरत्रार्थधिकारवाधादत्रापि
 तद्वाध एवास्तु । अत एवेक इति सूत्रे उद्योतेऽर्थपरत्वमेवोक्तमिति वाच्यम् ।
 शब्दाधिकारादर्थधिकारस्य मुख्यतया उत्तरत्र बाधेन शब्दाधिकारस्वीकारेण-
 त्रार्थाधिकारत्यागे मानाभावादित्यत आह । अनुवर्तमानं चेत्यादि । यद्यप्या-
 दैजदेष्टामनुवृत्त्यैव सिद्धेस्सामर्थ्यं प्रयासमन्तरा ह्यपवादं, तथापि पदचतुष्टये
 स्वरितत्वकल्पनापत्त्या गौरवाच्छाधवात्पदद्वये स्वरितत्वकल्पनमुचितमित्या-
 शयेनैवमुक्तं, तत्र हेतुमाह । संज्ञाकारणेनेति । संज्ञापरत्वादिति । ननु यत्र
 स्वातन्त्र्येण तत्तत्पदोपादानं तत्रास्तु संज्ञिपरत्वम्, यत्र तु संज्ञासूत्रादेव तदनु-
 वृत्तिस्तत्त्वार्थाधिकाराच्छब्दपरतैव । अत एव स्वादिष्वित्यादावनुवृत्तपदादि-
 पदानां न संज्ञिपरता । नचैवं णान्तेति सूत्रे संज्ञासूत्रादनुवृत्तसंख्यापदस्य
 संज्ञिपरता न स्यादिति वाच्यम् । तत्रार्थाधिकारे णान्तेति विशेषणस्यालङ्क-
 रत्वापत्त्या तद्वाधकल्पनेनप्यत्र तत्कल्पने मानाभावादिति चेन्न, यत्र विधेयान्तर-
 बोधकपदान्तराभावस्तत्र विधेयाकाङ्क्षावशादुपस्थितसंज्ञाया एव विधानौचित्येन
 संज्ञापरत्वेऽप्यर्थधिकारमवलम्ब्यान्यत्राशब्दसंज्ञेति निषेधवाधकल्पनया शब्द-
 परताया अनौचित्यात् । अत एव गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति सामर्थ्योक्तिः
 स्वरसत उपपद्यते । अत एवानुवृत्त्या प्रथमं व्याख्यायाथेत्येतत्पक्षकथनं
 कैयटस्य संगच्छत इति दिक् । एवमुक्तार्थस्य ग्रामाणिकत्वेऽनुवृत्तिपरतया
 योजनस्य स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेत्याशयेन प्रार्चीनमतं स्वरूपेण विवृणोति ।
 यद्वेत्यादिना । योजनयेति । इतेः प्रत्येकमन्वयः । उच्चार्येति शेषः । तस्य
 च विधानेऽन्वयान्न द्वन्द्वासाधुत्वम् । गुणो गुण इति वृद्धिवृद्धिरिति योजनार्थां तु
 तत्त्वं दुर्वारम् । नन्वयं प्रयासो विफलः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धेत

प्रतच्छाभः । “खादिषु” इति सूत्रेऽनुवृत्तपदपदस्य सञ्ज्ञापरताया
 एव दृष्टत्वात् । “ऽणान्ता” इति सूत्रे संख्यापदस्य तदन्तत्वा-
 संभवादर्थपरतेति बोद्धव्यम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु नात्र
 निर्वाहः । तत्र प्रतिपदोक्तस्येत्यस्य साक्षादुच्चारितस्येति साक्षात्त-
 तच्छब्दानुवादेन विहितस्येति वाऽर्थात् । ध्वनितश्चेदमत्रैव भाष्ये ।

आह । लक्षणेति । साक्षादुच्चारितस्येति । उच्चार्यमाणवृत्तिधर्मेण साक्षा-
 र्दवच्छिन्नविधेयताश्रयस्येत्यर्थः । विहितस्येति । यत्किंचिच्छास्त्राद्योद्देश्य-
 तावच्छेदकज्ञानसंपादकत्वेनोपयुज्यमानानुपूर्व्यवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेय-
 ताश्रयस्येत्यर्थः । एवं च यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिरिष्टा तच्छास्त्रजन्य-
 बोधोपयोग्यानुपूर्वीविशिष्टत्वं तत्त्वम् । वैशिष्ट्यं च, सेन साक्षादवच्छिन्नविधेय-
 ताश्रयत्व स्वरूपकारकज्ञानप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वेतदन्यतरसंभ-
 धेन । अत्र प्रथमसंबन्धदानात् पात्रेति शास्त्रजन्यबोधोपयोगितात्वरूपानु-
 पूर्वा साक्षात्पापाने इति शास्त्रप्रयोज्यविधेयताया अवच्छिन्नत्वेन तस्य प्रति-
 पदोक्तत्वं सिद्ध्याति । द्वितीयसम्बन्धदानेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेति शास्त्रजन्यबो-
 धोपयोगितात्वरूपानुपूर्वीप्रकारकज्ञानप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपितविधेयता वृत्तीया
 तत्कृतेति विहित समासे वर्तते इति तस्य प्रतिपदोक्तत्वं सिद्धम् ।
 एवमन्यत्राप्युद्धम् । नचैवं सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिरित्यत्रानङ् स्यात् । प्राति-
 पदिकस्य कुत्राप्यविहितत्वादिति वाच्यम् । अग्रहणप्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य
 इत्युक्त्या तस्य विहितत्वलाभात् । यद्वा स्वावच्छिन्नशक्तताश्रयत्वेन प्रसिद्धत्वमपि
 वैशिष्ट्यनियामकसम्बन्धेष्वन्यतमत्वेन निवेशनीयमतो न काप्यनुपपत्तिः । नचैवं
 गणयतीत्यादौ दीर्घविधौ न स्थानिवादिति निषेधस्स्यादिति वाच्यम् । पूर्वोत्तर-
 साहचर्येण तत्पदविहितस्यैव तत्र ग्रहणात् । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् । ध्वनित-
 मिति । तत्रहि संज्ञया विधाने नियमस्य गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादवकव्यतोक्ता

अस्याश्च विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदश्रुतिलिङ्गं तदाह । विधीयते इति । अत एव “अतो गुणे” “वृद्धिर्यस्य” इत्यादौ न दोषः । एतेन “शब्दपरयोः पूर्वयोगुणवृद्धिपदयोरनुवृत्त्या यत्र ते पदे तत्रेदंशुप-
तिष्ठत इत्यर्थेन “लदादीनामः” इत्यादिव्यावृत्तौ सिद्धायामिह गुण-
वृद्धौ इति व्यर्थम्” इत्यापास्तम् । एतन्मूलक एव “विधौ परिभाषो-
पतिष्ठते नानुवादे” इत्युक्तोक्तः । एवञ्च पदोपस्थापकपरिभाषा-
विषये विधीयते इत्यस्यैवाध्याहारो बोद्धव्यः । एवञ्च “तस्मिन्निति
निर्दिष्टे” “षष्ठीस्थाने” इत्यादेरनुवादेऽपि प्रवृत्तिः । तेन “प्रत्यय-
स्थात्कात्पूर्वस्य” “उदात्तस्वरितयोर्यणः” इत्यादौ न दोषः । “उदी-

परिभाषयैव सिद्धे तदसंगतं स्यादिति तेनेदं ध्वनितमिति भावः । अत एव कोधि-
करणे चेति विहिते निष्ठाकार्यमित्येवं रीत्या तत्तत्संज्ञापदाविहिते तत्संज्ञाकार्यं
सेत्स्यतीति बोद्धम् । विधेयताघटिते लक्षणाङ्गीकारे फलमाह । अत एवेति ।
अपास्तमिति । विधेयताघटिते लक्षणायामस्यैव मानत्वसंभवादिति भावः ।
नन्वेवमपि संपूर्णस्रजद्रयानुवृत्त्या विधेयताघटिते लक्षणा सुवचेति चेन्न । वृद्ध्यादि-
पदघटिते अदृष्टादिपदघटिते चोभयत्रापि प्रवृत्तिसंपादनेनानुवृत्तिसमर्थक्यादिति
दिक् । नन्वयं प्रयासो विकलः विधौ परिभाषोपतिष्ठत इति न्यायेनैव सिद्धेरित्यत
आह । एतन्मूलकमेवेति । नन्वत्रैवं निर्वाहेष्यचक्षेत्याद्यर्थमावश्यकरी परिभाषित्यत
आह । पदोपस्थापकेति । गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्सामान्यतोऽयमर्थ आशीयत
इति भावः । अध्याहार इति । इदं प्राचामनुरोधेन । विधेयताघटिते लक्षणेति
ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वात् । ननु परिभाषैव स्थाने ग्रहणेन सामान्यतो ज्ञाप्यताम् । सामा-
न्यतो ज्ञापनाविशेषादित्यत आह । एवं च तास्मिन्निति । एवं च दोषयूयस्त्वात्सा
नाश्रयणीयेति तात्पर्यम् । अनुवादेपीति । कर्मणि घञ्, अन्त्यमान विशेषणे विवति

ज्ञातातः स्थाने” इति स्थानेग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेव । तत्र विधिवक्तव्ये
प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तस्य विधेयसमर्पकत्वनिर्णयः ।
अत एव गुणादिप्रदानामिकपदोपस्थापनेन चरितार्थानामपि वाक्या-
र्थव्ययिता । तदर्थस्य तदनन्वयित्वे विधेयत्वाभावेन उपस्थापकत्व-
स्यैव भङ्गापत्तेः । इयञ्च एधितेत्यादौ व्यञ्जनानां गुणव्यावृत्त्यर्थं,
भिन्नमित्यादौ निषेधप्रवृत्तये इगलक्षणत्वसंपत्त्यर्थञ्चेति दिक् ॥

तर्कः । स्पष्टार्थमिति । न तु तत्र फलाभिनिवेशः कार्य इति भावः । यतु परिभाषा-
प्रवृत्तिर्न तत्त्व मते विधीयत इत्यध्याहारे तात्पर्यग्राहकं प्रकृतस्रजे गुणवृद्धिग्रहण-
मित्यर्थ इति, तत्र, अध्याहाराभावेऽपि शब्दव्यापारलाभार्थं तदावश्यकत्वात् ।
नन्वेतत्परिभाषालिङ्गे विधेयताया अपि घटकत्वे विधेयताप्रतीतेस्स्थानवर्धुत्वा-
निर्णयस्यैव वाक्यार्थबोधोत्तरमावितया । अलोऽन्त्यपरिभाषापेक्ष्यानन्तरङ्गत्वस्य
वक्तुमशक्यताया मिदुर्गुण इत्यादौ दोषतादवस्थ्येन तच्छेषपक्षदविशेषोऽत आह ।
तत्र विधीत्यादि । प्रथमाया इति । प्रतिबन्धकभावविशिष्टेति भावः ।
तेन यत्र वृद्धिर्येत्यादौ यच्छब्दयोगादिप्रतिबन्धकं तत्र प्रथमा श्रुतावपि न
विधेयत्वप्रतीतिः । ननु मास्तु विधेयताया लिङ्गकुक्षिप्रविष्टत्वं मास्तु तद्वटिते
लक्षणा प्रथमान्तगुणवृद्धिपदश्रुतिरेव लिङ्गमस्तु तेनातोऽगुण इत्यादौ न दोषः ।
वृद्धिर्येत्यादौ तु गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेनैवास्य अप्रवृत्तिः एवं वृद्धिरादि-
क्षित्यादावप्रवृत्तिस्मिद्धा । एवं च विधौ परिभाषेति न्यायोपि नाश्रयणीय इति
वदतां मते दूषणान्तरमाह । अत एव गुणादीति । वाक्यार्थान्वयितेति ।
तत्र तु तत्त्वं प्रयत्नान्तरसाध्यमिति गौरवं मम तु उपजीव्यविरोधाभावादेव तत्त्वं
सिध्यतीति गौरवं नेति भावः । तद्वन्नयन्नाह । तदर्थस्येत्यादि । एधितेति ।
इउप्रत्ययस्य ङित्वं न व्यञ्जनस्य गुणनिवर्तकं उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् । स्पष्टं
चेदमुद्योते । व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन तस्य ज्ञापकत्वमभ्युपगच्छतामपि स्रजमावश्यक-
मित्याह । भिन्नामित्यादि । दिगिति । तदर्थस्तु एतदर्थं परिभाषाया

प्लुतशब्दैरिति । “ऊकाल” इति सूत्राद् ह्रस्वदीर्घप्लुत इति अजिति चानुवर्तते । ह्रस्वेत्यादिपदञ्च तृतीयया विपरिणतमिति भावः । तेन “दिव उत्” “अष्टन आ विभक्तौ” इत्यादावेतदनुपस्थितिः । शेषं प्राग्वत् ॥

आद्यन्तौ । यद्यप्यत्र मिलितस्य नैकत्रान्वय इति द्वन्द्वो न

आवश्यकतया तत्र तत्र ज्ञापकाद्याश्रयणक्लेशो भूयैव । न च कृडिति चेतीगलक्षणयोरेव निषेध इति नैव स्वीक्रियते । गित्साहचर्याद्धात्वधिकारोक्तकृडितोरेव निषेध इत्यभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यम् । एवमपि कामयत इत्यत्र निषेधापत्तेः । नचैदं छित्त्वमात्मनेपदार्थं चरितार्थमिति वाच्यम् । विश्व इत्यादौ संप्रसारणार्थस्यापि तस्य गुणनिषेधकतादर्शनात् । न च गित्त्वसामर्थ्यात्तद्वाध इति वाच्यम् । णेरनिटीत्यादौ विशेषणार्थतया सामर्थ्योपक्षयादित्यादिरूढः ॥

शेषमिति । पदोपस्थापकत्वं विधेयताघटितलक्षणा चेत्यर्थः । यत्तु शब्दव्यापाराश्रयणस्यापि शेषपदार्थतामाहुः । तन्न । तेन दिव उदित्यादिपूर्वग्रन्थेन शब्दव्यापाराश्रयणस्य कृतत्वप्रतीत्या शेषपदार्थत्वकथनसङ्गतेः । आद्यस्य फलं ह्रस्वो नपुंसक इत्यादौ । अन्यथा हलन्तेषु अलोन्यस्येत्यस्यैतस्य च विरोधेनोभयोरग्रवृत्तौ सर्वोद्देशह्रस्वापत्तिः । अन्यस्य फलं देवच्छत्रमित्यत्र तुक्सिद्धिः । तुक्तु श्रीपच्छत्रमित्यादौ चरितार्थ इति बोद्धव्यम् ॥

एकत्रेति । एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः । तेन धवखादिर्गो छिन्द्वीत्यत्र तत्तच्छेदनक्रियोभेदोपि न क्षतिः । अन्वय इति । विशेषणतया विशेष्यतयावेति भावः । द्वन्द्वो न प्राप्नोतीति । एकधर्मावच्छिन्नप्रकरतानिरूपितैकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिबोधविषयकविक्रिच्छारूपसहविवक्षाया अभावादिति भावः । यत्तत्र द्वन्द्वपदमित्यदिकोषस्याप्युपलक्षणामिति । तन्न । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्ये-

प्रोति तथापि समूहयोरन्वयबोधोत्तरं “यथासंख्यम्” इति त्रारम्भसामर्थ्यात्पुनः प्रत्येकान्वयः । लोके त्वेवं रीत्या प्रयोगो साधुरेवेति भाष्ये स्पष्टम् । अत्रैव यथासंख्यसूत्रोपन्यासो युक्तः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्येच्छब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । पुरस्तादपवाद-

च्छब्दस्य प्रत्येकं संबन्ध इत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यमङ्गापत्तेः । सामर्थ्यादिति । होयमामित्यादौ लोकन्यायेन सिद्धेरिति भावः । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र-ज्ञाविधिनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते न ज्ञायते कस्याजाधनं कस्यावय इत्युक्तम् । यत्तु साहित्यरूपैकधर्मावच्छिन्नस्यैकधर्मावच्छिन्ने अन्वयमात्रेण सहविवक्षा द्वन्द्वस्य साहित्यावच्छिन्ने क्रमेणान्वयेन यथासंख्यन्यायस्य चोपपत्तौ द्वेधा बोधाश्रयणं विफलमेव । भाष्यं तु लोके क्रमान्वयनियामकाभावादुपपद्यते । यथानाल्यलौकिकन्यायस्तु द्वन्द्वगर्भवहुव्रीहिस्थले न प्रवर्तते एतद्वाच्यस्वारस्यात् । अत एव “वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां दायभागिनः क्रमेणाचार्यसच्छिष्य-धर्मप्रात्रेकतीर्थिनः” इति स्मृतिप्रयोगोपि संगच्छते । अत एव भाष्ये संदेह-एवोक्तो नत्वसाधुत्वमित्याहुः । तन्न । संभवेदेतन्मनोविलसितं यथाकर्तृचित् यदि साहित्यविशेषिततत्तदर्थे द्वन्द्वस्य शक्तिस्स्यात् । तदेव न तत्तदर्थसमुदाय एव शक्तेरन्यत सिद्धान्तितत्वात् । तथाच कथं विशेषणतया उपस्थितयो-स्तादृशेऽन्वयः । एकदेशे विशिष्टान्वयस्य कचिदङ्गीकारेऽपि एकदेशे एकदेशा-न्वयस्य काप्यदृष्टत्वात् । अत एव समूहयोरन्वयबोधोत्तरमिति युक्तं ग्रन्थकृता । यथानाल्यलौकिकन्यायस्य द्वन्द्वगर्भवहुव्रीहिस्थल एवाप्रवृत्तिरिति संकोचे माना-भावः । स्मृतौ तादृशान्वयालाभमभिप्रेत्यैव क्रमेणैत्युक्तम् । अन्यथा न्यायसिद्धे-भीष्टे तद्वैयर्थ्यमेव स्यात् । ऋग्यजुस्तत्त्वादेव तस्य तत्र साधुत्वं । भाष्येऽसाधुत्वानु-क्तिस्तु देवदत्तयज्ञदत्तसमुदाये अजाविसमुदायरूपधनसंबन्धरूपान्वयबोधतात्पर्येण

न्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः । प्रत्ययपरत्वन्तु परत्वादसु बाधते । तेन चरेष्टादयः परा एव भवन्ति । अत एव यत्रैतदभावे स्थानषष्ठिसम्भावना तत्रैवेदं प्रवर्तते तदाह । यस्योक्ताविति । आद्यन्ताक्षिशोऽवयवी यच्छब्दार्थः । यथासंख्यसिद्धमर्थमाह । क्रमादिति । इत्ताविति किम् । इह पर्यायेणाद्यन्तयोर्मो भूत् ॥

प्रयोगे साधुत्वानपाय इत्याशयेनैवेति दिक् । परत्वादिति । नच यत्र चरेष्ट इत्यादौ प्रत्ययपरत्वाद्यवयवत्वयोर्विशेषस्तत्र बाधसंभवेऽपि उपसर्गोऽर्थः किं-त्यादौ समवेशसंभवेन विरोधाभावादिप्रतिषेधस्य प्रवृत्तावाधि प्राथमित्यादौ विरोकाच्च इति यण् स्यादिति बाध्यम् । एकस्यैवावयवधिमद्भावस्य अवयव-व्यविभावस्य च विरुद्धत्वात्तद्व्यवृत्तेः । नच समासात्तेषु तदुभयं दृष्टमिति बाध्यम् । समासत्तेषु परश्चेत्यस्य निवृत्त्येष्टसिद्धेलोकासिद्धिरोधस्य त्यागे माना-भावात् । यत्त्रिमदद्युक्तम् । परश्चेत्यस्य पदैकवक्तव्यतया अन्यस्य वक्ष्यमाणत्वेन वक्तव्यार्थबोधोत्पूर्वमेव तत्प्रवृत्तेः । अस्य टकितौ यमुदि य विहितौ तदाद्यन्तौ भवत इत्यर्थेन वाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोर्गोपयाभावादित्याचार्यास्तत्र, टकितौ यत्र विहितौ तत्राद्यन्ताविति सूत्रार्थेनास्य पदोपस्थापकतया वाक्यार्थबोधोत्पूर्वं प्रवृत्त्या योगपद्यसंभवात् । संभावनेति । अनया आद्यन्तोपास्थितावयववाचक-पदसममिन्याहारादवयवषष्ठीत्वनिर्णयात् षष्ठीस्थाने इत्यस्याप्रवृत्तिरेत्यत्र तात्प-र्यम् । आद्यन्ताक्षिशेति । तदाकाङ्क्षित इत्यर्थः । यच्छब्दार्थ इति । अस्य पदोपस्थापकतया तत्र तत्र तदुपस्थितौ तत्र विद्यमान षष्ठ्यन्तस्यावयवविसर्पकतया नैराकाङ्क्ष्यमिति भावः । इत्ताविति किमिति । टकिताविति मत्वर्थीयेनेतिता निर्देशः कार्यः मात्रालाघवाभावेऽपि पदलाघवस्य सत्त्वात् । कुकि ककारश्च न कर्तव्य इत्यपरं लाघवम् । धुडादौ टकाराद्युच्चारणसामर्थ्यादुपदेशे टकवन्तावित्यर्थ इति प्रश्नः । पर्यायेणेति । अस्योभयवत्त्वेन विरोधात्समावेशासंभवेन तज्जादिदृष्टान्ते-

त्यर्थः । इदमुपलक्षणं प्रेष्यदृष्टान्तेनातिपत्तेरपि । अत्र द्वयोरपि समुदायापेक्षत्वे-त्यर्थः । परस्मिन्निति सूत्रोक्तान्तरङ्गत्वस्यानियामकतया शब्दविप्रतिषेधाश्रयणेनेष्ट-त्वाधत्ते तु शुष्कः क आदेश क इत्यादौ दोषो बोध्य इति भट्टः । यद्यपि कुकि क-कारेणेतसंज्ञकत्वसैवास्य प्रवृत्तौ नियामकमिति सामान्येन ज्ञापयितुं शक्यते । किं-तस्यापूर्वत्वापेक्षयाङ्घ्रिचोत्यस्येव तत्र तत्र ककारटकारोच्चारणसामर्थ्यासिद्धार्थानुवा-कत्वे लाघवमितीतसंज्ञकविषयत्वमस्य सिद्धम् । तथापि सृष्टौ लावस्यायामेव हस्तिरित्याहुदाचश्चेति सूत्रोक्तपक्षे तत्र टकारस्य टित आत्मनेपदानामिति प्रवर्त-न चरितार्थतयास्य मन्थरप्रवृत्त्या षष्ठी स्थाने इत्यनेन बाधप्रसङ्गः । तत्र यत्नान्तर-करणे गौरवम् । कुकि ककारस्य ज्ञापनार्थं करणे तु यथान्यासे पदगौरवोपि कल्पित-त्वात् धुडादौ टकारोच्चारणसामर्थ्येनोपदेशे टकितावित्यर्थकल्पनेन ज्ञानगौरवास्ता-यमिति यथान्यासमेवास्तिविति तात्पर्यमिति दिक् । अत्र भट्टः टकाविति न्यस्यते-त्वाद्यन्तयोस्तंज्ञेति सूत्रार्थः । धुडादौ शु इति पुष्क पदं, एवं चाद्यवयवो-क्तारो भवतीत्येवं क्रमेण सूत्राणामर्थः । समादौ पुष्क पदत्वासंभवस्थले कर्म-धारयः । पूर्वनिपातप्रकरणाभित्यत्वेन कादेःपरनिपातः । जज्ञादिपदोपास्थितानां तु-तसंज्ञात्वं मनुचरितत्वाहुच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् । टस्येक इमुसुक्तान्तात्क-इत्यादौ यज्ञादौ मध्ये च ककारस्तत्र जञ्ज्वाकरणेन समासाभावोनिर्णयते । यत्र च शुष्कः क इत्यादाहुच्चारणार्थवर्णसहितस्तत्र विशेषानुक्त्याजसंभवात् दोष इति प्रश्नाशयः । विशेषानुपादानेऽपि प्रकारतयोपास्थितस्वरूपस्यैव तत्त्वं स्यात् । तथाच डक्यद्यन्तत्वयोगपद्यासंभवेन टस्यैव पर्यायेण तत्त्वापत्तिस्संज्ञिभेदाच्च-णदपरविप्रतिषेध इत्युत्तराशय इति, तत्र । अनागमकानां सागमका आदेशा-इत्यस्य युसंज्ञासूत्रे आशयस्योक्तत्वेऽपि तदस्मरणेन तत्कथमिति प्रश्ने तत्पक्षसमर्थ-नार्थ संज्ञात्पक्षस्य भाष्योक्तत्वेन तत्पक्ष आद्यवयवधकारवानदेश इत्यर्थस्य स्वीक-रत्वेन आहुदात्त इत्यादौ त्रिपदबहुव्रीहाश्रयणेन यथाकथं चित्समुदायस्योदात्तत्व-

मिदचो । अयं बाध्यसामान्यचिन्तया स्थानेयोगत्वप्रत्यय-
परत्वयोरपवादः । तृणह इति निर्देशात् । निर्धारणे इति । यस्य
समुदायस्य मिद्विहितस्तस्याचां मध्ये इत्यर्थः । सौत्रमेकवचनमिति

वारणेप्याडजादीनामित्यस्य प्रत्याख्यानोपि यामुदपरस्मैपदेऽपि द्यादौ समुदायोदा-
त्तत्ववारणाय यामुडुदात्तः परस्मैपदेऽपि न्यासस्य करणीयतयाऽडजादीनामिति
न्यस्यतस्त्वेकतस्मैज्ञात्वपक्षस्यानाभिप्रेतत्वेन भाष्योक्ततत्पक्षस्यैकदेशुक्तितया-
उद्योतउक्तेन संज्ञात्वपक्षमिप्रायकत्वस्य प्रश्नोत्तरयोर्विषयमशकत्वात् । नच भाष्ये-
क्तसंज्ञात्वपक्षतोऽन्य एवायं संज्ञात्वपक्ष इति वाच्यम् । अस्य पक्षस्य तत्र तत्र पद-
द्वयकरणे पदगौरवाक्रान्तत्वेन शङ्काया एवानुत्थितेरित्यलम् ॥

नन्वत्र सामान्यचिन्तायां किं मानं पूर्वहत्वे विशेषचिन्ताया एव स्वीकृतया-
त्रापि तस्या एव न्याय्यत्वात् । नच मकारोच्चारणसामर्थ्यम् । श्रवणार्थत्वेनापि
सार्थक्यसंभवादत्त आह । निर्देशादिति । नन्वक्षरसामान्यायै औकार एवोच्चारणीये एवं
इति दोषस्यादत्त आह । यस्य समुदायस्येति । औकार एवोच्चारणीये एवं
न्यासकरणादन्यसमुदायस्यैव निर्धारणाविधितया ग्राह्यतया स्वस्वदेशोपदर्शित-
समुदायस्योपस्थितत्वात्तस्यैव ग्रहणं न्याय्यमिति भावः । सौत्रमिति । जालेक-
वचनमिति कौस्तुभोक्तं तु न युक्तम् । कारके इत्यत्र निर्धारणसम्भयः तत्त्वे कारके-
ष्वित्येव वदेदिति भाष्येण निर्धारणविभक्तैर्बहुवचनत्वनिर्णयात् । नच तत्र तत्र
सौत्रत्वकल्पनामपेक्ष्य तद्भाष्येण सम्भया एव तथात्वकल्पनोचित्याद्युक्तमेव कौस्तु-
भोक्तमिति वाच्यम् । निर्धारणविभक्तैस्समुदायबोधकादुत्पत्तौस्सिद्धान्तान्तियव्यमाण-
तया एकशेषस्यावश्यकतया समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषाभावस्य वक्ष्यमाणतया
बहुवचनस्यान्याय्यत्वात् । भाष्यस्यापूर्वार्थकत्वकल्पनामपेक्ष्यैवं स्वीकारस्यैव युक्त-
त्वादिति दिक् । अत्र केचित् । अन्यादित्येतत्समानाधिकरणमपच इति पञ्चम्य-
न्तेमेव । तत्रान्यत्वस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वेन स्वान्तसमुदायोपेक्षादजनन्तसमुदाया-

भावः । तस्यैवेति । यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः । अत एव “समुदाय-
भक्तो नोत्सहनेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुम्” इति भाष्यं सङ्गच्छते ।
अन्तावयव इति । पूर्वसूत्रात्समस्तमप्यन्तपदमेकदेशे स्वरि-
तत्वंप्रतिज्ञाबलादनुवर्तते इति भावः । मुञ्चतीत्यादिविषये तु

त्यादचः परः प्रत्यासत्त्या तादृशसमुदायावयवो मिद्वतीत्यर्थसंभवात्सौत्रत्वकल्पनं
अफलमेव । अतएव भाष्ये निर्धारणपष्ठ्यादिचर्चा न कृतेत्याहुः । तत्र । अत्रा-
न्तपदेनावयव्याकाङ्क्षायां प्रदेशे उपात्तस्यैवोपस्थितत्वाद्ग्राहीतुमुचितत्वेन यत्र प्रदेश-
जनन्तसमुदायोपादानं यथेकोचीत्यादौ, तत्रैवैतत्प्रवृत्त्यापत्त्या यत्र शे सुबा-
दीनामित्यत्र तादृशसमुदायासम्भवस्तत्राप्रवृत्त्यापत्त्या तुमोऽन्तोदेशत्वप्रसङ्गात् ।
पष्ठं चेदं कौस्तुभे । नच मित्त्वासापर्थ्यम् । इकोचीत्यादौ चारितार्थ्यात् । एतेन
तत्र मित्करणवैयर्थ्यमिति कौस्तुभोक्तमपास्तम् । तृणह इमिति निर्देशेन समर्थने तु
नतो वरं सौत्रत्वकल्पनमिति विभावयन्तु । ननु तस्मात्परस्तस्यैवेति मूले-
नान्त्याजवयवत्वप्रतीत्या सुहिस्त्वित्यत्र तुम इकारभक्तत्वे यदागमन्यायेन विशिष्ट-
पत्वात् पत्वापत्तिः । तुम्बिसर्जनीयेत्यत्र तुमग्रहणस्य नियमार्थतया तत्साधने तु
पृथः । किंच भिनचीत्यादौ श्रम इकारभक्तत्वे विशिष्टस्य लघुत्वे गुणापत्तिरित्याद्य-
निष्ठप्रसङ्गोऽत आह । यस्य विहितस्तस्येत्यर्थ इति । अन्याचस्तु न
प्राप्तार्थः । ततः परत्वतदवयवत्वयोरैकत्र विरुद्धत्वात् । अन्यपदावृत्तिकल्पने गौर-
वम् । मम तु तत्तत्प्रदेशोपात्तोद्देश्यस्यान्तावयवेऽन्वय इति न दोष इति भावः ।
न्यायिनिष्ठैर्धर्मैर्प्रमाणमप्याह । अत एवेति । मिदचोऽन्यस्येत्येव सिद्धे परग्रहणमपि
समुदायभक्तत्वे मानमिति बोध्यम् । इति भाव इति । अयं भावः, पूर्वपरशब्दा-
वच्छेदो नित्यसाकाङ्क्षं यद्रूपं तदवच्छिन्नं नियमेन बोधयतः । अत एवावधि-
भाषकशब्दाग्रयोरेऽपि नियमेन तदव्याहारः । यत्र त्ववयवबोधकपदसमभि-
व्याहारस्तत्रावयवत्ववच्छिन्नमपि बोधयतः । यथा तस्य परं, पूर्वं नामैः कायस्ये-

फलाभावादयोऽप्यत्वाच्चान्तावयव इत्यंशाप्रवृत्तिः ॥

परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीत्वादाह । अनिर्धारितेति ।

त्यादौ । यत्र तु तदसमाभिन्वयाहारस्तत्र नावयवत्वावच्छिन्नं बोधयतः । अविधि-
वाचकपदस्यैवावयववाचकपदस्याध्याहारस्य तन्मात्रप्रयोगेऽदृष्टत्वात् । अत्र त्वविधि-
वाचकशब्दप्रयोगादवयविवाचकस्याप्रयोगादवध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षारूपावच्छिन्नमा-
त्रार्थबोधकत्वेनावयवत्वप्रतीतिरनुवृत्त्यधीनैवेति । एतेनानुवृत्तिप्रदर्शकप्रकृतसूत्र-
स्थभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वं वदन्तः परास्ताः । वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यादुरूप-
इति सूत्रभाष्याच्च परशब्दावयवत्वेनावयववाची नास्तीत्येव युक्तम् । उरण्प्रारब्धने
वक्ष्यमाणपवयववाचिनेति तु वस्तुतस्तद्विचिनेत्यर्थकं षष्ठीसमासप्रदर्शनात्पर्यकम् ।
अत एवानुनासिकादिति विहितस्यानवयवत्वप्रतिपादने मानाभावादिति हेतुस्थारस्येन
भाष्ययोरेकदेशयुक्तित्वकल्पनमशुक्तं, पूर्वं नाभेः कायस्थेत्यत्र पञ्चार्थोऽवयववय-
विभाव इत्येव मूलशेष उन्नेय इति भट्टाः । वस्तुतः पूर्वोक्तमेव ज्यायः ।
अनुनासिकादिति विहितस्यानवयवत्वप्रतिपादने मानाभावादिति हेतुस्थारस्येन
यादि किंचिन्मानमुपलभ्येत तदावयवत्वं प्रतिपादयितुं शक्यत इत्यर्थस्यैव लाभात् ।
एवंच यथाश्रुतमेव वक्ष्यमाणं योजयितुं शक्यमिति ग्रन्थतत्त्वविदो विभावयन्तु ।
ननु समुदायनिरूपितचरमावयवत्वस्यायोग्यत्वेऽप्यवयवत्वमात्रबोधस्तु स्यादे-
वेत्यत आह । फलाभावादिति । तन्मध्यप्रतितन्यायेन सिद्धेरिति भावः ।
विशिष्टाभिप्रायेणाह । अयोग्यत्वादिति । इत्यंशाप्रवृत्तिरिति । न च
विनिगमनाविरहादन्यादचः परत्वांशस्यैवाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । भिद्वजन्य-
स्येत्येव हलन्तेऽप्रवृत्तिसिद्धिवेचनासमस्यैव गमकत्वादिति भावः ॥

मूले अनिर्धारितेत्यर्थलाभः कथमत आह । परिभाषाणामित्यादि ।
अनियमे इति । संदेहे इत्यर्थः । नियमकारिणीत्वादिति । निश्चयजन-

नेन “ऊटुपधाया गोहः” इत्यत्र स्थानेयोगत्वं न । उपधापदसन्नि-
धानेनावयवषष्ठीत्वनिर्णयात् । स्थानेयोग्यस्य स्थानपदार्थनिरूपित-
कत्वादित्यर्थः । यत्तु आचार्याः, इदमशुक्तम् । अलोन्यस्य, आदेः परस्येत्ये-
द्विषये आदेशस्यान्यान्त्यध्वनादिसाधारण्येनाप्राप्तेरसंदेहनिश्चायकत्वाभावात् ।
न वाऽवयवषष्ठ्यादिषु संदेह इति प्रकृतसूत्रभाष्यं तु सामान्येनार्थोपदेशस्य
संशयस्थल एव प्रवृत्तिरित्यभिप्रायकम् । लौकिकोऽयं दृष्टान्त इत्यादिमार्गदृष्टान्त-
प्रदर्शकोचरभाष्येण तथैव लाभात् । यद्वा पाक्षिकप्राप्तिकभावोपपत्तौ नियतप्रा-
प्तिकभावो न न्याय्य इत्यभिप्रायकमित्याहुः, तत्र । अलोन्यस्येत्यादिविषयेऽपि संदे-
हस्य सूत्रपदात्वात् । तथाहि, निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येव सर्वादेशत्वे सिद्धे
अनेकादिशदित्यस्यानेकालादिरेवादशसर्वस्येति नियमार्थत्वापत्त्या तद्विचारेणां
सर्वादेशत्वाभावेनावयवद्वारकरथैव स्थानसंबन्धस्य वक्तव्यतया किमवयवद्वारक-
संबन्ध इति वक्तुं शक्यत्वात् । यद्वा तदोऽस्मत्सावित्यादाववयवषष्ठीविषयेऽपि
निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तये निर्दिश्यमानावयवस्यादेशा इत्यर्थस्य वक्तव्यतया
सप्तहाये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्यालोन्यस्येत्यादिसूत्रविषये अवयवेषु विश्रान्ता
स्थानिता कस्मिन्नावयवे विश्राम्यतीति संशयस्य वक्तुं शक्यत्वात् । यद्यपी-
दमपवादधृतादेः परस्येत्यादिविषये न संभवति, तथापि सामान्यपरिभाषाणामेव
सत्त्वं स्वीक्रियत इति मूलस्योपपत्तिसंभवे अशुक्तत्वकथनानौचित्यादिति दिक् ।
अनिर्धारितेनेति । संबन्धबोधकषष्ठ्यासंबन्धविषये नित्यसाकाङ्क्षतया
द्वितीयसंबन्धबोधकपदानुपादाने किंपदार्थनिरूपितसंबन्धषष्ठ्यर्थ इति संशयात्
तत्र स्थानपदमध्याहृत्य तन्निरूपितसंबन्ध एव षष्ठ्यर्थत्वेन निर्णय इत्यत्र तात्पर्य-
मिति भावः । निर्णयादिति । द्वितीयसंबन्धव्युपादाने तत्संबन्धव्यन्वययोग्यस्य
संबन्धस्य निश्चयादिति भावः । स्थाननिरूपितेति । कार्यशब्दत्वादे निवृत्ते-
स्थानपदार्थतया प्रतियोगिता संबन्धः । नित्यशब्दत्वादे प्रसक्तेस्तदर्थतया

सम्बन्धाधिक्यार्थः । स्थानेन योगो यस्या इति विग्रहे निपातना-
त्साधुत्वस्य भाव्ये उक्तत्वात् । अस्तेरनन्तरे इत्यादेरप्यनन्तरादि-
निरूपितसंबन्धे इत्येवार्थः । षष्ठीमात्रोच्चारणे स्थानपदाद्यध्याहार-
इत्यन्यत्र विस्तरः । प्रसङ्ग इति । दर्शनां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्य-
मित्यादौ तथा दर्शनात् । भावे ल्युट् स्थानशब्दे । प्रसङ्गश्च सति

विषयविषयिभावस्स इति बोध्यम् । ननु स्थानं योगो यस्या इति विग्रहेण
स्थानमेव षष्ठ्यर्थ इति कुतो नेत्यत आह । उक्तत्वादिति । तस्य तत्त्वे व्यधि-
करणबहुव्रीह्याश्रयणं विफलमेव स्यादिति भावः । एतेनैतद्विग्रहेऽपि स्थानेन
स्थानरूपार्थेन योगो वाच्यवाचकभावसंबन्धो यस्या इत्यर्थेन स्थानमेव षष्ठ्यर्थ
इति वक्तुमुचितम् । अध्याहारो गौरवात् । तत्र प्रकृत्यर्थस्य स्वविषयकोच्चारण-
कर्तृकत्वसंबन्धेन स्वविषयकज्ञानकर्तृकत्वसंबन्धेन वा अन्वयः । प्रत्ययार्थस्य स्वज्ञा-
प्योच्चारणविषयत्वसंबन्धेन स्वज्ञाप्यज्ञानविषयत्वसंबन्धेन वाऽन्वय इत्यपास्तम् ।
संबन्धिद्वयवृत्त्यंशद्वयघटितस्यैव षष्ठ्यर्थसंबन्धताया अभेदस्य षष्ठ्यर्थत्वधारणाय
मञ्जूषायां व्यवस्थापिततया प्रसङ्गस्य षष्ठ्यर्थत्वायोगाच्च । अतएव स्वत्वस्वाभि-
त्वसमूहशेषषष्ठ्यर्थ इति कारकप्रकरणे वक्ष्यतीति दिक् । ननु शब्दस्यापि
शब्देनानन्तरादयोऽभिसंबन्धा अस्तेर्भवतीति संदेहः स्थाने अनन्तरे समीपे
इति भाव्ये अभिसंबन्धा इत्युक्त्या स्थानादीनां षष्ठ्यर्थत्वमेव प्रतीयत इति
कथं स्थाननिरूपितसंबन्धार्थकतेत्यत आह । अस्तेरनन्तरे इत्यादि । इत्येवार्थ
इति । व्यधिकरणबहुव्रीहिपरोपक्रमेणोपसंहारे स्थानेऽनन्तरे इत्यादिसम्यन्त-
पदप्रयोगेण चैवमेव वक्तुमुचितमिति भावः । षष्ठीमात्रेति । द्वितीयसंबन्धि-
वाचकपदोच्चारणं मात्रपदेन व्यावर्त्यते । प्रसङ्ग इतीति । स चाहार्यज्ञानरूपा-
पत्तिः । सर्वत्र स्थाने इति सम्यन्तपदस्याध्याहारः, प्रकृत्यर्थस्य विषयविषयि-
भावेन स्थानपदार्थेऽन्वयः । इगादिप्रकृतयश्च तद्विद्विलाक्षणीकाः । सर्वत्र

बुद्धि विपरिणामस्यैवामिमेतत्त्वात् । यणादयोपि तथा । स्थाने इति यस्य च
भावेनेति सप्तमी । तदर्थस्सत्ताज्ञाप्यसत्ता । एवं चेबुद्धिविषयकाहार्यज्ञानसत्ता-
ज्ञाप्यसत्ताश्रया यन्बुद्धिरिति बोधः । जराया जरासित्यादौ जराबुद्धिविषयका-
हार्यज्ञानसत्ताज्ञाप्यसत्ताश्रयजरस्बुद्धेरन्यतरस्यामित्यनेन पाक्षिकत्वे बोधिते
आहार्यज्ञानस्यापि पाक्षिकत्वलाभेनानाहाराज्ञानविषयतापि जराशब्दबुद्धौ
तिष्ठतीति बोध्यम् ॥

केचित्तु वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदक-
विषयत्वप्रकारतायां तादृशप्रमाविषयत्वप्रकारतायां ज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदक-
प्रमाविच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकता-
वच्छेदकतावच्छेदकतायां च स्थानपदस्य खण्डशक्तिस्स्वीक्रियते । प्रकारतयोज्ञा-
ने निरूपकत्वसंबन्धेनान्वयः । खण्डशक्तिस्वीकारात् नित्यविधावाद्यप्रकारताया
एवान्वयः । द्वितीयाया मोषः । विकल्पविधौ द्वितीयाया अन्वयः, प्रथमाया
मोषः । तथा चेकर्मकमुच्चारणमिष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयतावत् यन्कर्मक-
मुच्चारणमिष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयतावदिति ज्ञाने आदाय लक्षणसमन्वयः ।
एवं जराकर्मकमुच्चारणमिष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयतावत् जरस्कर्मकमुच्चारण-
मिष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयतावदिति ज्ञाने आदाय विकल्पस्थले समन्वयः ।
वृत्तित्वं द्वितीयावच्छेदकतायां विशेषणम् । वृत्तित्वान्वयि निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः ।
स्थानपदार्थस्याश्रयत्वसंबन्धेन विधेयेऽन्वय इत्याहुः ॥

अन्ये त्वभावः स्थानपदार्थः । प्रतियोगितयाऽभावेऽन्वयिग्रयोज्यत्वं
षष्ठ्यर्थः । अभावस्य स्यादितिलिङ्गशेषसाधनत्वेऽन्वयः, तथा चेको यणचीत्यादा-
विक्रय्योज्यत्वाभाववादित्थसाधनत्ववान् यणिति बोधः । विकल्पस्थलेऽभावस्य
विकल्पपदार्थेऽभावेऽन्वयः, जरापदप्रयोज्यत्वाभावाभाववादित्थसाधनत्ववान् जर-

सम्भवोऽर्थवत् एव । अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् । “इको यण्” इत्यादेरुचपरेकारयदितिशब्दस्यार्थबोधनाय प्रसङ्गे तत्परपकारयदितेः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । “एकः” इत्यादेशश्च तेस्तुरिति । अतो न शब्दनि-
यताहानिः । किं चेकारबुद्धिप्रसङ्गे यकारबुद्धिरित्यप्यर्थः । अत एवाचः

सित्यादिको बोधः, अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतया जराप्रयोज्येष्टसाधनत्वात् जरासिति पर्यवसानात् स्थानिनोपि साधुत्वसिद्धिरित्याहुः । अत्र कल्प-
द्रयेण स्थाने इति सम्भव्यन्तपदाध्याहारस्य पूर्वमुक्तत्वेनैकः स्थाने यण् स्यादिति वाक्ये सम्भवा अनन्वयप्रसङ्गः । दर्भाणां स्थाने शूरैः प्रस्तरितव्यमित्यादौ सम्भव्यन्तस्थानन्वयप्रसङ्गः । खण्डशक्तिस्य ले विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासे नान्वयज्ञीकारेऽप्येकांशमेषेणान्यांशबोधस्यादृष्टचरत्वेनाद्यकल्प्यासंभवः । द्विती-
यकलेऽपि विकल्पपदार्थाभावे विधेयस्यैव प्रतियोगितयान्वयस्य वस्तुतया स्थान-
पदार्थाभावस्य तथान्वयोऽनुचित एव । किंच षष्ठ्यर्थसंबन्धस्य द्विनिष्ठताया अन्य-
त्रोपपादिततया प्रकृते प्रयोज्यत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वानुपपत्तिरित्यादि विभावयन्तु ।।

सति सम्भवे इति । तेनारेत्यादावनर्थकस्याप्यभ्यासस्य प्रयोगे अत्र हलादिश्लेषश्च सिद्धयतीति सूचितम् । अत एवाचः परस्मिन्नित्यादिविषयेऽप्यनर्थक-
प्रसङ्गोऽपि गृह्यत इति बोध्यम् । तत्र हेतुमाह । अर्थप्रत्यायनार्थमिति । प्रेशा-
वत्प्रवृत्तेर्नियतप्रयोजनकत्वेन शब्दप्रयोगस्यार्थप्रत्यायनान्यप्रयोजनकतया अ-
भावेनावयवानां नान्तरीयकतया प्रयोगेऽप्यर्थप्रत्यायनतात्पर्येण समुदायप्रयोगे
तात्पर्यावधारणादिति भावः । निरुक्तरीत्यास्वीकारे यत्फलितं तदाह । तेस्तु-
रिति । स्थानेन्तरतमपरिभाषासहकारेणैवार्थः फलतीति भावः । इदमुप-
लक्षणं, पचतीत्यस्य पचातिव्यस्य । तस्यैव लोकेऽर्थवत्त्वात् । तेस्तुरित्युपन्यसनं तु
प्रक्रियानिर्वाहाय, तत्रापि कल्पितार्थवत्त्वसूचनार्थेति बोध्यम् । अत इति ।

श्रौतस्थान्यदेशभावं विहाय लक्षणया समुदायस्थान्यदेशभावस्वीकारादित्यर्थः ।
न शब्दनित्यताहानिरिति । अन्यथा लोपागमवर्णविकारसत्त्वाच्चित्यत्वं व्या-
न्येतेति भावः । नन्वचः परस्मिन्नित्याद्यनुरोधात् श्रौतस्थान्यदेशभावस्या-
न्यमभ्युपेयतया तमादाय नित्यत्वहानिस्तद्वस्यैवेत्यत आह । किंचेत्यादि ।
बुद्धिमेति । स्थान्यदेशबोधकस्य बुद्धिघटिते लक्षणया बुद्धेरेव विपरिणामाच्च
नित्यत्वमङ्ग इति भावः । एतेनास्मिन्पक्षे शब्दनित्यत्वं रेखावयवव्यापयेन
समाधेयमित्याचार्योक्तं प्रस्तुतम् । शब्दनित्यत्वसाधनायैव भाव्ये बुद्धिविपरि-
णामाश्रयणात् । इत्यप्यर्थ इति । अपिना पूर्वोक्तार्थस्मृचीयते । किंचेति
च न शब्दनित्यत्वाहानौ हेतुरयं समुचीयत इति बोध्यम् । एतेनापिना लक्ष्यार्थ-
बोधार्तपूर्वभाविन इकारस्योकार इत्यादेशक्यस्य संग्रहः । अतो न किंचेति चेन
एतत्तत्त्वमिति भट्टोक्तमपास्तम् । तथासति शब्दनित्यत्वस्य व्याधातात् ।
शब्दनित्यत्वस्योपपिपादयिषिततया तत्र शक्यार्थस्य कथमप्यनुपयोगाच्च । फल-
न्तरस्य वस्तुमशक्यत्वञ्चेति दिक् । नन्वेवमर्थस्वीकारेऽप्यनेन पचातिव्यादेः
पदत्वानुपपत्त्या तदर्थं तद्वदितलक्षणया आवश्यकतया तत एव नित्यत्वोपपत्तौ
बुद्धिघटितलक्षणयाऽर्थान्तरवर्णनं विफलं दुर्लभं च, सकृदुच्चरितव्याधात् । आहृत्या
तद्वर्णनं तु न सम्भक्, आहृतौ मानाभावादत आह । अत एवेति । बुद्धिलक्षक-
त्वस्याज्ञीकारादेवेत्यर्थः । यत्तु शक्यार्थस्य चाज्ञीकारादेवेति, तत्र । तदनज्ञी-
कारस्योक्तत्वात् । तदज्ञीकारेण वाक्यान्तरकल्पने मानाभावात् फलाभावाच्च ।
पदपि पचातिव्यादादौ पदत्वार्थमावश्यकतदीयघटितलक्षणयैव नित्यत्वोपपत्तौ
प्रक्रियानिर्वाहकशक्यार्थमादायाचःपरस्मिन्नित्यादिसंगतौ च बुद्धिलक्षकत्वं निष्फ-
लमेवेति, तदपि न । अचः परस्मिन्नित्यादिसंगतये स्वीकृतशक्यार्थबोधमादाय
शब्दनित्यत्वव्याधातस्य तावताप्यनिवारणात् । नन्वचः परस्मिन्नित्यस्य निगा-
ह्यत इत्यादावर्थवत् स्थान्यदेशभावविषये चारितार्थ्यं कथमाहृतौ मान-

परस्मिन्नित्यादि सङ्गच्छते । स्पष्टं चेदं दाधाध्विति सूत्रस्थानित्सूत्र-
योर्भाष्ये ॥

स्थानेऽन्त । षष्ठीत्यनुवृत्त्या यत्र स्थानवष्टी तत्रेदमुपनिष्ठत
इति विध्यैकवाक्यतयैवास्य नियामकत्वं, न तु विहितानां नियमः ।
मुक्तवन्तमिति न्यायविरोधात् । फलितमाह । प्रसङ्गे इति । सहश-
तम इति । अर्थोत्प्राप्यमाणानां मध्ये एव । अत एव गङ्गोदक-
मित्यादौ त्रिमात्रो न । तमप् किम् । वाग्घरिरित्यादौ महाम्राणत्व-

तेत्यत आह । आदीति । तेन न पदान्तसूत्रस्थवरेयोपादिसंग्रहः संगच्छत
इति । एवं च तत्रामाण्यादावृत्त्या द्वितीयार्थस्वीकारे गणयतीत्यादिसिद्धिः
फलमित्यत्र तात्पर्यम् । भाष्ये इति । आद्ये सर्वे सर्वपदादेशा इत्युक्तम् ।
इदं प्रथमार्थे मानम् । अन्ये कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धं कार्या बुद्धिरित्युक्तम् ।
इदं द्वितीयार्थे मानमिति विवेकः ॥

न्यायविरोधादिति । वाक्यैकवाक्यतया नियामकत्वे तत्तदादेशानु-
रोधेन तत्तच्छ्रवणां कल्पनं नियमेनान्यादेशनिवृत्तौ तदनुरोधकल्पितलक्षणां
निवृत्तिकल्पनमिति गौरवाच्चेत्यपि बोध्यम् । एवंच सति संभवे सर्वत्र विध्यैक-
वाक्यतयैव नियामकतोचितेति तस्मिन्नित्यदेरपि तथैवेति सूचितम् । अर्थो-
दिति । पैदकवाक्यतया विधायकत्वे तथैव फलितत्वादिति भावः । पैदक-
वाक्यतयान्वयाङ्गीकारे न केवलं न्यायविरोधादि, अपितु लक्ष्यासिद्धिरपीत्याह ।
अत एवेति । त्रिमात्रो नेति । स्वातन्त्र्येणास्य वाक्यार्थस्वीकारे अपूर्वविधाय-
कत्वापत्त्या सूत्रान्तरैरविहितानामपि प्रसङ्ग इति भावः । एतेन गुणसंज्ञाविधौ
तत्परकरणात्कथं त्रिमात्र इति कस्यचिच्छङ्का परास्ता । यत्तु अन्तरतमपरि-
भाषाया विधिना सह पैदकवाक्यतायां सत्यामन्तरतमो गुणो भवतीत्यर्थे

साम्येन जायमानः पूर्वसवर्णो वर्गद्वितीयो मा भूत् । किं तु

आऽन्तरतमस्त्रिमात्रः स न गुणः यो गुणो द्विमात्रः स नान्तरतम इति विरोधात् ।
येन्द्रादौ चरितार्थस्यास्य शास्त्रस्याप्रवृत्तिरेव भविष्यतीति स्थानिरूपस्त्रिमात्र-
शक्यतेत्याशयवर्णनेन तत्समाधानं, तदपिन । शाब्दबोधीयगुणपदप्रयोज्य-
विषयतया संकुचिताया एव विषयताया अन्तरतमपदेन समर्पणात्तत्पदप्रयोज्यवि-
षयतायास्त्रिमात्रे पर्यवसानाभावेन विरोधस्य दुर्वचतया गङ्गोदकमित्यादौ सूत्रा-
प्रवृत्तौ मानाभावात्, गुणस्सिद्ध इत्येव वक्तव्ये त्रिमात्रो नेत्युक्तेरस्वारसिकत्वा-
भावाच्च । तमपिकमिति । स्थानत आन्तर्यस्यैव सिद्धत्वे अन्तर इत्युक्तावपि
स्थानत आन्तर्यलाभे अतिरिक्तं स्थानग्रहणं प्रकर्षलामार्थं भवतीति व्यर्थमेव
तमग्रहणमिति प्रश्नः । तमग्रहणं व्यर्थोभूयानेकविधान्तर्यसंचां गमयति ।
तथाच इतरान्तर्यस्य व्यावर्तनार्थं स्थानग्रहणमिति न तेन प्रकर्षलाभ इति तदर्थं
कुतं तमग्रहणं सञ्ज्ञापितेतदविधान्तर्याणां कार्यप्रवृत्तिनियामकं प्रसङ्गे
तदशतम इति वाक्यानन्तरं कल्पयतीति वाग्घरिरित्यादौ गुणानामप्यादेशव्यव-
स्थापकता सिद्धेत्युत्तराशयः । ध्वनितं चेदं वाक्यभेदस्य तमग्रहणमेव लिङ्ग-
मिति वदता प्रदीपकृता, वाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमादाय तत्र व्यवस्थेति वदता,
उद्योतकृता च । माभूदिति । इदमुपलक्षणं हरिद्वसतीत्यादौ सर्वे पूर्वसवर्णा
माभूवन्नित्यस्यापि । यत्तु येन केन चित्सादृश्यस्य केवलान्वयित्वादन्तरग्रहण-
सामर्थ्यात् प्रकर्षलाभे सिद्धे तद्व्यर्थमिति प्रश्नाशयः, यथा ज्ञापिते चारितार्थो-
भावेऽपि अणुदित्त्वद्वीयाप्रत्ययपदस्य भाव्यमानपरिभाषाज्ञापकत्वं, तथा तमपोपि
अनेकविधान्तर्यसत्ताबोधकत्वमित्युत्तराशय इति तन्न । अत्र सूत्रे स्थानग्रहणस्य-
तात्वादित्स्थानपरतया येन केनचित्सादृश्यस्य ग्रहीतुमशक्यतयाऽन्तरग्रहण-
सामर्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वेन प्रश्नस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । यत्रान्यथासिद्धार्थ-
स्य ज्ञापनं तत्र स्वांशे चारितार्थानपेक्षेण्यत्र चारितार्थस्य विपरीतार्थकल्पना-

नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो ष एव यथा स्यादिति । स्थानेऽन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठस्तु दीर्घेषु यणसिद्ध्या दुष्ट इति भाष्ये स्पष्टम् । यत्नानेकेति । स्थानेग्रहणे एकदेशानुवृत्त्याऽनुवर्तमाने पुनः स्थाने-ग्रहणं तृतीयया विपरिणामेन वाक्यभेदमाश्रित्य प्रसङ्गे सति संभवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थकमिति भावः । स्थानत इति । स्थाने-नेत्यर्थः । तत्र स्थानतः “इको यणचि” इति । अर्थतः तुज्व-त्कोष्ठुः” इति । इह कोष्ठुशब्दस्थाने पक्वतुशब्दो नादेशः । गुण-तस्तु वाग्यरिरित्यादौ । प्रमाणतः “अदसोऽस्तेः” इत्यादौ ॥

वारणायावश्यपेक्षणाच्च । नादवानिति । समनियतत्वेनान्यतमग्रहणे बाधका-भावादितरयोस्त्यागे न न्यूनता, उपलक्षणतया व्याख्याय न्यूनतापरिहारस्तु हलसन्धिप्रकरणस्यशेखराननुगुणत्वादुपेक्ष्य इति बोध्यम् । ननु स्थानेऽन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठस्य विसदृशस्थानिव्यावर्तकतया कृतेऽपि तमग्रहणेऽत्र द्वितीयो दुर्वार एवेत्यत आह । सप्तम्यन्तपाठस्त्विति । एकदेशानुवृत्त्येति । एकदेशस्यानुवृत्तिर्येति विग्रहेणैकदेशानुवृत्तिप्रयोजकैकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञये-त्यर्थः । तेनानुवर्तमान इत्यनेन नानान्वितत्वमिति बोध्यम् । इति भाव इति । इदं वाक्यभेदादिकथनं भाष्योक्तलोकन्यायानभिज्ञमन्दमध्यमबुद्धयनुरोधेनेति स्पष्टमुद्योते । स्थानेनेत्यर्थ इति । ताल्वादिस्थानेनेत्यर्थ इत्यर्थः । तुज्व-त्कोष्ठुरिति । रूपातिदेशे स्थान्यादेशमात्र एव पर्यवस्यतीति भावः । यद्वा द्वे कोष्ठुरिति षष्ठ्यन्तं तुज्वादिति मत्वन्तं तेनादेशविधायकमिदमिति भावः । अस्य प्रयोगनिधमार्थत्वे स्त्रियाः पुंवदित्यादीन्यानुमानिकादेशे इको यणचीत्या-दीन्मुदाहर्तव्यानि । अदसोसेरित्यादाविति । अत्र मात्राधिककालशून्यत्वं द्विमातान्यूनकालत्वं वा आन्तर्यप्रयोजकं बोध्यम् ॥

तस्मिन्निति । अत्र तस्मिन्निति उत्तरत्र तस्मादिति च सप्तम्य-न्तपदपञ्चम्यन्तपदार्थकः स्वतन्त्रस्य सर्वनामो निर्देशो व्याख्या-नात् । बहुलश्वसंस्कारानुरोधाच्च । न तु तत्तत्पदपरम् । अन्यथा “तस्मिन्निति च” “तस्मानुडचि” “तस्माच्छसो नः” इत्यत्रैव पदवर्तयताम् । सप्तमी तु सप्तम्यन्तानामेव तच्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय तद्बोध्यार्थस्य निर्दिष्टे इत्यनेन सामानाधिकरण्याय च ।

पदार्थक इति । इतिशब्दमपर्यालोच्येदम् । स्वतन्त्रस्येति । इति शब्दा-भेदपक्षणादस्य तत्त्वम् । सप्तम्यन्तानामनुकरणमिति तु शब्दपदार्थकत्वेनानुकरण-सादृश्यात्तथा व्यवहारः । एतेन तस्या अयुक्तत्वं वदन्तः परास्ताः । व्याख्या-नादिति । तस्मिन्निति चेत्यत्र तच्छब्देन खलः परामर्शे तदाद्यंशोपस्थित्या सिद्धे सामान्यतः परिभाषाकरणमिह व्याख्यानम् । एवं तस्माच्छस इत्यत्र तदाद्यंशो-पस्थित्या तस्मानुडचीत्यत्रोत्तरपदाधिकारेण प्रत्यासत्त्या नञ्पूर्वपदनिरूपितो-त्तरपदस्यैव तेन जुडिधानाच्च दोषः । तस्मानुद्दिहल इत्यत्रापि अङ्गाधिकारेण लिणिमिच्छाङ्गसम्बन्धिपूर्वार्थस्य प्रत्यासत्त्या तदङ्गसम्बन्धिनोऽसम्भवेना-नियमाभावाच्चास्योपयोग इति परिभाषाकरणं छन्दसि परेपि व्यवहितत्वाच्चेति सूत्रकरणं चोत्तरत्रेति बोध्यम् । संस्कारानुरोधाच्चेति । चो हेतौ, यतः तत्र तत्र पूर्वोक्तरीत्या निवर्हि सामान्यसूत्रकरणं बहुलश्वसंस्कारार्थमतो हेतो रित्यर्थः । इत्यत्रैवेति । यत्तु इदमुपलक्षणं तस्मानुद् दिहल इत्यस्यापीति, तत्र । तत्र फलभावस्य कौस्तुभोद्योतयोः स्पष्टत्वात् । बोधनाययेति । तत्सत्त्वे उपस्थितत्वाच्चस्यैव प्रकृत्यर्थत्वनिश्चय इति भावः । ननु तच्छब्दात्सप्तम्युच्चारण-मात्रेण तच्छब्देन सप्तम्यन्तानामेव परामर्श इति कथं लभ्यत इत्यत आह । तद्बोध्येति । सामानाधिकरण्यायेति । इदं फलं न पदोपस्थापकत्वे, किं तु आद्यभेदेति बोध्यम् । ननु तच्छब्देन सप्तम्यन्तपरामर्शः इतिशब्दे तदर्थ-

इतिशब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं बोधयति । निःशब्दो नैरन्तर्ये, विशि-
रुच्चारणे । एवञ्च सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितोच्चारिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य

परत्वकल्पनापेक्ष्य तच्छब्दस्यैव सप्तम्यन्तार्थं परमर्शकत्वमस्तु, मास्त्वितिग्रहण-
मित्यत आह । इतिशब्द इति । बोधयतीति । इतिशब्दाभावे शब्दशास्त्रे
शब्दस्य ग्राधान्यात्सप्तम्या उपस्थिततरत्वाच्च सप्तम्यन्तात्मकशब्दपरामर्शकैव
स्यात् । पदार्थविपर्ययासतात्पर्यग्राहकैतिशब्दसत्त्वे तु न्यायप्राप्तशब्दपरामर्शमपनुद्य
सप्तम्यन्तार्थपरामर्शस्सिध्यतीति भावः । एतेनेदमयुक्तं स्वसमाभिव्याहृतपदे
पदार्थव्यत्यासकत्वापितेः स्वभावो न तु तद्व्यस्य शब्दस्यार्थपरत्वव्यवस्था-
पनं तस्मादिति शब्दः कार्यिकार्योभयोपस्थापको निपातानामनेकार्थत्वात् ।
तच्छब्दसप्तम्यन्तार्थपरामर्शकः । तथाच सप्तम्यन्तार्थोपश्लिष्टस्य कार्यिणो
यत्कार्यं सप्तम्यन्तार्थे अव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्येति तस्मिन्नितीत्यस्यार्थः ।
निर्दिष्टे इत्यादेरव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य बोधयामित्यर्थः । एवं तस्मादित्यस्या-
प्यर्थो बोध्यः । यद्वेतिशब्दः प्रकारे, एवं प्रकारेण वर्तमानं कार्यमित्याचार्योक्त-
मपास्तम् । निर्दिष्ट इत्येतावन्मात्रे सप्तम्यन्तार्थे अव्यवहितोच्चारिते इत्यर्थस्य
वाच्यबुद्ध्यालाभात् । एवमन्वयस्वीकारे विधिना वाक्यैकवाक्यताया एवापस्या
गौरवाच्च । दिशिरुच्चारणेति । अत एव जनपदे लुगित्यादौ न दोषः । न ह्यर्थ
उच्चरितो नापि शब्दस्य निरन्तर इति भावः । अवसान-...र्षेषु अवसानस्यो-
च्चारणासम्भवाद्वाधेनैतदंशविकला प्रवर्तते । वस्तुतस्तु निर्दिष्टपदप्रत्याख्यातभाष्यरीत्येति
फलाभावः । अवसानकार्येष्यस्याः प्रवृत्तिस्तु निर्दिष्टपदप्रत्याख्यातभाष्यरीत्येति
बोध्यम् । यच्चूचरणार्थकत्वे फलाभावात्समानार्थकत्वेऽपि न क्षतिरिति, तन्न ।
ग्रासिद्धमुच्चारणार्थं विहायाप्रासिद्धनैरन्तर्यार्थस्वीकारे मानाभावात् । फलाभावाच्च ।
एतद्व्यतिरिक्तानामसन्निगशिष्टत्वस्याङ्गीकृततया अवसानकार्ये फलस्य वक्तु-
मशक्यत्वाच्च । उपश्लिष्टस्येति । इदमध्याहारलब्धम् । वाच्योऽर्थ इति ।

एवं च विधिना सह सामान्यविशेषभावेन सप्तम्यन्तार्थेऽपि अव्यवहिते उप-
श्लिष्टस्य पूर्वस्येको यणरूपं कार्यमिति बोधलाभेन सामान्यतो विध्यबोधिताव्यव-
हितत्वपूर्वत्वांशयोरिति द्विधेत्यतः पर्यवसानं लोहितोष्णीषा इत्यादावनुद्यमानेनैवपि
लोहित्यादिषु विधेयतापर्यवसानदर्शनादिति भावः । अव्यवहितोच्चारितसप्तम्य-
न्तार्थोपश्लिष्टस्य प्रसक्तं यत्कार्यं तत्पूर्वस्य भवतीत्यर्थ इति व्याख्यानं तु
न युक्तम् । यत्तच्छब्दाध्याहारं विना मूलार्थैस्तादृशार्थालाभात् ॥

यत्तु सप्तम्यन्तार्थे अव्यवहितोच्चारिते इत्यर्थस्तावदनुपपन्नः । अव्यव-
हितत्वस्योद्देश्यकोटौ निवेशयितुमशक्यत्वात् । पूर्वस्य भवतीत्येतावन्मात्रस्य
विधेयत्वे उद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोक्तोद्देश्यसिद्धेरपेक्षणेन तस्या अत्राभावात् ।
सप्तम्यन्तार्थे उच्चारिते उपश्लिष्टस्य यत्कार्यं तदव्यवहितपूर्वस्येत्यर्थोऽपि न
युक्तः । एवं सति निर्दिष्ट इत्यस्य विधेयकोटिप्रविष्टत्वेन निर्दिष्ट इत्यनेन सामाना-
धिकरण्याय चेति ग्रन्थासंगतेः । यदि तद्देश्यसिद्धेरन्यथानुपपत्त्या सप्तम्यन्तार्थे
उपश्लिष्टस्य यत्कार्यं तदव्यवहिते भवतीति वाक्यान्तरं कल्पयेत्, तदा, तदेव
गौरवं, तस्मात् तस्मिन्नितीति सप्तम्यन्तानामनुकरणं बोधकं वास्तु । यत्र औपश्ले-
षिकाधिकरणबोधकं पदं तत्र निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युपपत्तिष्ठते इति सूत्रार्थः । एव-
मुत्तरसूत्रार्थोऽपि वर्णनीयः । यद्वा इति पदमौपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्यन्तार्थो-
पश्लिष्टकार्यपरम् । एवमुत्तरसूत्रेऽपि दिग्गोपश्लिष्टम्यन्तार्थान्वयिसंबन्धिकाथपरम् ।
तस्मिन्नितीति तस्मादिति च तात्पर्यग्राहकम् । एवं च तादृशं कार्यमव्यवहितपूर्वस्या-
व्यवहितोत्तरस्येति क्रमेणार्थ इत्याहुस्तन्न । विधिनैकवाक्यतायां तादृशोद्देश्यस्य
इधि अत्रेत्यादौ सिद्धतयाऽव्यवहितत्वपूर्वत्वयोर्विधेयतया पर्यवसानस्यैवोक्त-
त्वेन भवदुक्तातिप्रसङ्गानामनवकाशात् । सामान्यतो बोधस्तु सप्तम्यन्तार्थो-
व्यवहितपूर्वनिष्ठोद्देश्यतारूपितकार्यविधेयताशाल्येव । अत्रोद्देश्यस्य शब्दज्ञाना-
नुपातिनो बौद्धस्य सिद्धिरिति न काप्यनुपपत्तिः । भवदुक्ताद्वितीयव्याख्याने

कार्यमिति वाच्योऽर्थः । एवञ्चैतत्परिभाषाद्वयोपरिभूतां सप्तम्यन्त-
पदस्य पञ्चम्यन्तपदस्य चार्थौ लिङ्गम् । अत्र सूत्रे उपश्लिष्टपदाभ्या-
हारेण निर्दिष्टे इति औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तम्येवोचिता “उपपद-
विभक्तेः” इति न्यायात् न तु सतिसप्तमिति “तत्र च दीयते”
इति सूत्रे कैयदे स्पष्टम् । “स्तुक्रमोः” इति सूत्रे च कैयद आह
“तस्मिन्निति परिभाषायां सत्यां सप्तसप्तम्याश्रयणमशक्यम्” इति ।
उपश्लेषः समीपवृत्तित्वं तच्च वर्णयोर्बौद्धं द्रष्टव्यम् । एवम् “इको-
यणचि” इत्यादावपीयमेवेति “संहितायाम्” इति सूत्रे भाष्ये ।

विधिना वाक्यैकवाक्यताया एव वक्तव्यतया सप्तम्यन्तार्थोऽव्यवहितपूर्वत्वपञ्चम्य-
न्तार्थोऽव्यवहितपरत्वयोऽशब्दमार्थाद्व्याजलाभात् प्रत्यासत्तिराश्रयणीयेति गौरवम् ।
यथा कथं चित्पदार्थैकवाक्यतयाऽन्वयस्वीकारेण वैधर्म्यसप्तम्यन्तार्थस्य द्वेधा भाते
गौरवमित्याहूनीयम् । प्रथमव्याख्यानस्य पक्षान्तरतया प्रदीपोद्योतयोःस्वी-
कृततया न तन्निराकरणेऽस्माकं निर्भर इत्यलम् ॥

उच्येतानि । केचित्तु तस्मिन्नित्यस्याधिकरणसप्तमीत्वं निर्दिष्ट इति सप्तम-
म्येव । एवं चोत्तरसूत्रे विपरिणामस्य नावश्यकता । उपपदविभक्तोरिति न्यायस्य
त्वनित्यत्वादप्रवृत्तिरित्याहुः सन्न । सामानाधिकरण्येनान्वये संभवति पृथगन्वय-
स्यान्याय्यत्वात् । ज्ञाप्यज्ञापकभावस्याधिकस्य बोधे भाते फलभावेन गोरवाच्च ।
सत्यामुपपत्तौ न्यायानित्यत्वेनोपपादनस्यागतिकगतित्वाच्चेति दिक् । बौद्ध-
मिति । अयं भावः । शब्दानां नित्यविभुत्वपक्षे कालिकस्य दैशिकस्य वा सामीप्य-
स्य पूर्वार्पणस्य चासंभव एव । कार्यत्वपक्षेष्टुत्पादविनाशशालिनोर्युगपदवस्थाना-
संभवेन दैशिकस्य तस्यासंभवः । युगपदनवस्थितयोरपि चैत्रात्पूर्वः फाल्गुन
इत्याद्यनुरोधाह्ये कालिकस्य तस्याङ्गीकारेण प्रत्ययनिमित्तककार्याणां प्रत्ययो-
त्पत्तेः पूर्वकालिकपरत्वमादायप्रवृत्त्यापत्त्या बहूपप्लवापत्तेरिति । स्पष्टं चेदं संहि-

त्रोपश्लेषः पूर्वस्येव परस्याव्यवहितस्येव व्यवहितस्य चेति पूर्व-
शेवेति नियमार्थमिदमव्यवहितस्यैवेति च । अत एव लक्ष्यानु-
सारात् कचित्सन्तिल्लभ्याहारात् सप्तसप्तम्याश्रयणे नास्याः प्रवृत्ति-
रिति “श्रावलोपः” इत्यत्र भाष्ये उक्तम् । अत एव “कर्तृकर्मणोः
कृति” इत्यत्र नास्याः प्रवृत्तिः, कृति सति प्रत्यासन्त्या तत्प्रकृत्यर्थ-
कर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थत् । तस्मादिति सूत्रे निर्दिष्टे इति
निर्दिष्टादित्यर्थकं विभक्तिविपरिणामात् । सा चोत्तरस्येति द्विग्योग-
लक्षणा इति द्विग्योगलक्षणपञ्चम्यादेव तत्प्रवृत्तिः । “उद्ः स्या”
इत्यादौ च उद् इति द्विग्योगलक्षणा पञ्चमी । तजानियतदिक्यशब्दा-
नासूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योतेषु । भाष्ये इति । तत्र हि संहिताधिकारप्रत्याख्यान-
ास्य तत्त्वमुक्तम् । नियमार्थमिति । विधिना पदार्थैकवाक्यतायामचीत्यने-
नान्वयवृत्तिरिव परव्यवहितयोरार्थाव्यावृत्त्या अयं नियमः फलतीति भावः ।
अत एवेति । औपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्यन्तस्थल एवास्याः प्रवृत्तिस्वीकारा-
देवेत्यर्थः । कर्तृकर्मणोरिति । एवं प्रत्ययलोप इति सूत्रेऽपि । अत एव
व्यवहितस्य ततः परस्य च कार्यसिद्धिरिति बोध्यम् । निर्दिष्टपदमिति ।
अनुवर्तमानमिति भावः । उत्तरसूत्रे निर्दिष्टादिति कर्तव्यमिति भाव इति तु न
सम्भक् । विभक्तिविपरिणामादिहेतोरसंबद्धत्वापत्तेः । सा चेति । निर्दिष्टादिति-
पञ्चमीत्यर्थः । द्विग्योगलक्षणोतीति । अन्येतु इदं चिन्त्यम् । द्विग्योगाभावेन
पञ्चम्यसंभवात् । उत्तरस्येत्यस्य विधेयकोटिनिविष्टत्वात् । किं तु तस्मादित्ये-
वेदोद्देश्यम् । तच्चोत्तरस्येत्येव प्रत्यासन्त्या द्विग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तार्थकं
निर्दिष्ट इति यथाश्रुतमेवानुवर्तते । तथाच द्विग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तार्थसम्बन्धि-
कार्यव्यवहितोच्चारितनिरूपितोपश्लेषविशिष्टस्योत्तरस्येत्यर्थः । अव्यवहितोच्चा-
रितश्च पञ्चम्यन्तार्थ एवेत्याहुः, सन्न । निर्दिष्टादित्यस्योत्तरस्येत्यत्र सम्बन्धे

द्ध्याहारं प्रसक्ते परशब्दस्यैवाद्ध्याहार इति तस्मादित्यनेन नियम्यते।
अव्यवहितोच्चारितात्पञ्चम्यन्तात्परस्येति तदर्थः। तत्फलितमाह।
सप्तमीनिर्देशेनेत्यादि। यदि त्वर्थमात्राधिककालेन वर्णान्तरेणा-
वा व्यवधाने उपश्लेष एव नेत्युच्यते तदा निर्दिष्टपदं संहिताधि-
कारश्च विफल इति “संहितायाम्” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।
अवग्रहे च संप्रदाय एव शरणमिति आनङादिविषये आदेशोत्तर-
मेवावग्रहोऽन्यत्र ततः प्राक्। अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्या,
नास्येव वा। “न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः”, पदकारैर्नाम
लक्षणमनुवर्त्यम्” इति भाष्येण तदनुरोधेन शास्त्रासङ्कोचस्य शास्त्र-
करणाभावस्य च स्पष्टमुक्तत्वाच्च। एतेन संहिताधिकारस्तद्वहिर्भूता-
नामर्धमात्राधिककालव्यवाये प्रवृत्तिज्ञापनार्थम्। तेनाग्राविष्णु-
इत्यादाववग्रहे आनङादिसिद्धिरित्यपास्तम्। “प्रत्ययः” “परश्च”

बाधकाभावस्य पूर्वमुक्तत्वात्। भवदुक्तव्याख्याने गौरवस्योपदर्शितत्वाच्च।
अध्याहार इतीति। अनेन पदोपस्थापकत्वपक्षोप्यस्तीति सूचितम्। संहिता-
धिकारश्चेति। भट्टास्तु तदधिकारसामान्यस्य संज्ञासूत्रस्य चाकर्तव्यतायामपि
तात्पर्यमुद्भावयन्ति। अत्रत्यं तत्त्वमुपपादितं प्राक्। ननु कालव्यवहितस्या-
प्यनेन कार्यव्यावृत्तावग्रहोऽन्यथा इत्यादाववग्रह उत्तरपदनिमित्तकाऽनङादेशप्रवृत्त्या-
पत्तिरत आह। अवग्रहे चेति। संप्रदाय एवेति। पदकाराणामिति भावः।
नन्वादेशोत्तरमेवेत्यनुपपन्नमुत्तरपदपरत्वस्य विनाशोऽनुसुखत्वेन पूर्वमादेशप्रवृत्ते-
रत आह। अकृतेति। एतेनेति। प्रत्याख्यानभाष्येण न लक्षणेनेति भाष्येण
चाधिकारवहिर्भूतानामधिककालव्यवाये प्रवृत्तेरनिष्टत्वानुमानेनेत्यर्थः। अपा-
स्तमिति। पदादित्यधिकारविहितानामसंहितायामापत्तेः। तत्रेष्टपत्तौ माना-

त्यादौ तूत्तरांशविकला तस्मादिति परिभाषा प्रवर्तते। तेन न
कथया व्यवहिताः। अत एव “छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्च”
इति सूत्रं सार्थकम्। आगमविधावपि “आने मुक्” इत्यादौ
निमित्तमिति परिभाषया पूर्वसंबन्धित्वनिर्णयः। अत एवात्र पूर्वस्ये-
वादि न स्थानषष्ठी। तत्तद्विधिभिरेव संबन्धस्य निर्णीतत्वेन “षष्ठी
स्थाने” इत्यस्याप्रवृत्तेः। “गाङ्कटादिभ्यः” इत्यादावपि षष्ठ्यंश-

भावादित्यपि बोध्यम्। उत्तरांशविकलेति। परिभाषाविधेयांशानां सन्निधौग-
णित्वानङ्गीकारादिति भावः। तदनङ्गीकारे मानं दर्शयति। अत एवेति।
सार्थकमिति। अन्यथा ते ग्राघातोरित्यत्र ग्राग्रहणात्परत्वांशस्य ते इति
प्रथमान्तसामानाधिकरण्यानुरोधात् षष्ठ्यंशस्य च बाधे अव्यवहितत्वांशस्याप्यप्र-
वृत्तौ व्यवहितप्रयोगस्य सिद्धतया तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। नन्वेतत्परिभाषयोः
पूर्वस्योत्तरस्येति षष्ठीभ्यां षष्ठीस्थान इत्यस्योपस्थितावादेशविधिव्येवानयोरुप-
स्थितिरित्यागमविधावनयोनियापकता न स्यादत आह। आगमविधावि-
त्यादि। आने मुगित्यादाविति। आदिना ङमो ह्रस्वादित्यादि संग्रहः।
तस्मिन्निति। तस्मादित्यस्याप्युपलक्षणम्। पूर्वसम्बन्धित्वेति। परसम्बन्धि-
त्वाप्युपलक्षणम्। ननु षष्ठीस्थान इति परिभाषाबाधे किं मानमत आह।
तत्तद्विधिभिरिति। षष्ठ्यंश इदम्। तत्र विहितविशेषणानादरेणेति बोध्यम्।
ननु षष्ठ्यंशविकलपरिभाषोपस्थितानयोनियापकता न सम्भवति, तदंश-
विनाऽनयोऽस्वातंत्र्येण बाधस्याप्यसम्भवात्। प्रत्ययानां सप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-
बोधकत्वनियमात्। किं चाप्रधानेन प्रधानस्य नियम इत्यप्यनुपपन्नम्। अप्र-
धानेन प्रधानसंकोचस्यान्याप्यत्वात्। किं च नियम्यनियामकशास्त्रयोः
सामान्यविशेषभावसोपेक्षितया प्रकृते न तत्सम्भवः। परिभाषाविधेयकार्यस्य

विकलैतत्परिभाषापट्टतिर्षोद्धा । परिभाषाणां नियमत्वन्तु यदि परिभाषासूत्रं न स्यात्तदा व्यवहितादावपि पट्टतिः स्यादित्येतावतीति दिक् ॥

अलोऽन्यस्य । षष्ठी स्थाने इत्यनुवर्तते तदाह । षष्ठीत्यादि । स्थाने विधीयमानः स्थानषष्ठीनिर्दिष्टान्यस्येत्यर्थः । स्थाने इत्यादि किम् । इदं तु च ऋकारात्पूर्वो मा भूदिति । विशेषपर्यवसानमन्तरा तदयोगादत आह । परिभाषाणामिति । एवं चाथि-कोऽज नियमत्वव्यवहार इति भावः ॥

इत्यर्थ इति । अयं भावः । षष्ठीत्याद्यनुवृत्तं तृतीयया विपरिणम्यते । निर्दिष्टस्येत्यस्याध्याहारः । तत्रावयवषष्ठी । अन्यपदसमभिव्याहारात् । एवं च स्थानषष्ठ्या निर्दिष्टस्य योऽन्योऽन्तस्तेत्यर्थः सम्पद्यत इति । स्थाने विधीयमान इति तु प्रत्यासत्तिलभ्यमिति वक्ष्यति । न चान्यपदसमभिव्याहारात् षष्ठीनिर्दिष्टस्यावयवविभावेनान्वयलाभे सूत्रे निर्दिष्टस्य स्थानषष्ठीत्वालाभेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टेत्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । अस्य वाक्यैकवाक्यतया नियामकत्वेनैतत्प्रयोज्यनियमात्पूर्वं जायमाने विधिवान्वयार्थबोधे षष्ठ्यास्स्थानपदार्थानुयोगिकसम्बन्धिसमर्पकत्वे बाधकाभावात् । अत एव भाष्ये स्थाने प्रसक्त-स्थान्त्येऽल्युपसंहार उक्तः । अन्त्यात्पर्यासाया एव स्थानिताया एतत्परिभाषा-बलादुपसंहारे सूत्रोपात्ते स्थानिताऽपर्यासा पर्यवस्यतीति फलतीति बोध्यम् । स्थाने इत्यादिकिमिति । सम्पूर्णसूत्रानुवृत्तिः किमर्था स्थानेविधीयमानषष्ठी-निर्दिष्टान्यस्येत्युक्तावप्यागमविधावेतदनुपस्थितेरिति प्रश्नः । स्थानेयोगेत्यस्याननुवृत्तौ षष्ठीनिर्दिष्टान्यस्य प्रत्यासत्त्या षष्ठीनिर्देशेन विधीयमानमित्यर्थो-पस्थाऽगमविधौ दोषो दुर्वार इत्याशयेनोत्तरयति । इदं तु च इति । नन्व-त्राल इति प्रथमान्तमस्तु । अलासक आदेशस्थानपष्ठीनिर्दिष्टान्यस्येति

अन्यस्येति साहचर्यादल इति षष्ठ्यन्तम्, अन्यस्याल इत्यर्थः । अल इति किम् । पदस्येति विधीयमानं “वसुखंसु” इति दन्तं खनजुङ्ग्या-मित्रादावन्यस्य पदस्य मा भूत् । स्थाने विधीयमान इति प्रत्यासत्ति-

सूत्रार्थः । आदेशः परस्येत्यत्र मण्डकलुत्पाजलित्यनुवर्तते । एवं च सूत्रद्वयस्या-न्यनेकादयप्रवृत्त्यनेकादशदित्यत्रानेकादशहणं न कर्तव्यमित्यपरं लाघवम् । न च लोपस्य सर्वादेशत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । योलोपो लेटि वेत्यतो लोप इत्यनुवर्तमाने लुप्त्वा दुहेत्यत्र लुग्रहणेनात्राल्यहणमनेकालेतिरिक्तलक्षकमिति श्रुकारेणदोषादित्यत आह । अन्यस्येति । साहचर्यादिति । सहचरित परिभाषाबाधा, मण्डकाजुहृत्तिर्लुग्रहणज्ञापकता लक्षणा चेति ज्ञानगौरवमत्र पश्येतीतिभावः । नन्वनेकालितिरिक्तपक्षेयदं लब्धेव । अत एव महान्तं प्रयत्न-माश्रित्येनातोरिकारद्विप्रत्याख्यानं भगवतस्संगच्छत इत्याशङ्क्य मात्रालाघव-मपि तव नास्ति । अल इति षष्ठ्यन्तस्यात्रावश्यकत्वादित्याशयेन तदवश्य-कतां वक्तुं पुच्छति । अल इति किमिति । अन्यस्य पदस्येति । अनड्ड इत्यस्येत्यर्थः । यदि तु निर्दिश्यमानस्येत्यस्यात्रोपस्थित्यानुच्छब्दान्तपदा-वयवनिर्दिश्यमानस्यदेशो भवन्नन्यस्येत्यर्थे प्रत्यासत्त्या निर्दिश्यमानान्य-स्यादेशलाभाच्च विशिष्टस्य प्रामोदीत्युच्यते । तदान्यस्योहित्यस्य पदस्यार्थ-पदार्थसमुदायस्येत्यर्थो बोध्यः । न चैवमनड्ड्यामिति केवलेऽपि दोषसम्भवेन विशिष्टोपादानं व्यर्थमिति वाच्यम् । उभयोस्समावेशस्फोरणार्थं तदुपादानात् । केवलोपादाने त्वनिर्दिश्यमानस्याभावाच्चिर्दिश्यमानपरिभाषाऽनुवृत्त्या समावे-शस्फूर्तिर्न भवतीति स्पष्टमन्यत । माभूदिति । एवं त्वन्मतेऽल इत्याधिकस्य कर्तव्यतया न मात्रालाघवमपीति भावः । प्रत्यासत्तिलब्धमिति । यत्तु वस्तुतस्तु नास्योपयोगः । न चोद्देश्यासिद्धिः । स्थानषष्ठ्या एवोद्देश्यत्वात् । स्थानपदार्थानुयोगिकसम्बन्धार्था षष्ठी स्वप्रकृत्यर्थनिरूपितान्त्यात्ययतिथीगिक-

लब्धम् । एवञ्चाल एवेति, अन्यस्यैवेति नियमद्वयमत्र । अल्समुदायो-
त्तरं स्थानषष्ठी अस्या लिङ्गम् । अत एव 'इतोऽत्' इत्यादौ
नास्याः प्रवृत्तिः । पठ्यादीनामित्यस्यावयवषष्ठित्वादित इत्यस्या-
ल्समुदायोत्तरत्वाभावाच्च ॥

डिच्च । अनेकालर्थमिदम् । आदेरिति । आदेरल इत्यर्थः ।

सम्बन्धार्थिका भवतीत्यर्थेन सामञ्जस्यादिति बोध्यमिति, तत्र । एवंविधार्थस्य
शब्दमर्यादयाऽलामात्र । षष्ठीति प्रथमान्तस्यानुवृत्तावन्यस्याल इत्यनेना-
नन्वयप्रसङ्गः । यथा कथाञ्चिदेवमर्थस्वीकारेऽप्यस्य पदैकवाक्यतया निया-
मकत्वापत्तौ पोरणानेनेको गुणेत्यस्य बाधापत्तौ महदनिष्टं प्रसज्येतेत्यलम् ।
नियमद्वयमत्रेति । फलतीति शेषः । एतेनेदमयुक्तं, सिद्धे सत्यात्मभावात् ।
अन्ये त्वनेकालदेशानां सर्वादेशत्वेऽनेकालित्यस्यारम्भसाप्यदिकालादेशस्य
स्थानषष्ठीनिर्दिष्टावयवस्थानिकत्वं कल्पयित्वा नियामकत्वं वर्णयन्ति । तत्र
युक्तम् । इतः पूर्वं नियमेनानेकालित्यस्य बोधकल्पने तद्वैयर्थ्यमूलकोक्तार्थकल्पने
गौरवेण लघुभूतविधित्वस्यैवौचित्यात् । परिभाषाणामनियमे नियमकारकत्व-
मिति प्रवादस्तु ग्रायिकपित्याचार्योक्तमपास्तम् । परिभाषाणामेकवाक्यत्वैव
लक्ष्यसंस्कारकत्वस्यान्यत्र स्पष्टतया स्वतन्त्रनियमवैलक्षण्येन तदुक्तार्थस्यानव-
काशात् । किं चादेशविधायकमदेशं स्थानिनो निवृत्तिं च बोधयति ।
इयं चान्यमूलं निवर्तयति । तन्निवृत्तिस्समुदायनिवृत्तावर्थसिद्धेति कथमे-
तद्विधेयाया अन्याऽलो निवृत्तेः पूर्वमसिद्धेति संतोष्यम् । परिभाषाणां
फलविशेष एव प्रवृत्तिरिति सूचयन्नाह । अल्समुदायोत्तरमिति । अल्समु-
दायबोधकग्रातिपदिकोत्तरमित्यर्थः । तेनेत इत्यत्र षष्ठ्या इदितिसमुदायोत्तर-
त्वेऽपि नोत्तरग्रन्थविरोधः ॥

अलोन्यस्येत्यनेन गतार्थताशङ्कानिरासायाह । अनेकालर्थमिति ।

अत्र द्वीपमित्यादौ पान्तसमुदायस्य नेत्वम् । अत्र परस्येत्यावृत्तेने-
न परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं तलैवेदम् । तेन
'नित्यं डितः' इत्यादौ न दोषः । तत्र विकरणव्यवधाने प्रवृत्तये
प्रतीरित्यस्य विहितविशेषणत्वात् ॥

अत्रैकाल्वलोन्यस्येत्यनेनैव सिद्धेरिति भाव इति, तत्र । डितमेकालदेशा-
नामदृष्टत्वात् ॥

अल इत्यर्थ इति । अल इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तत इति भावः । अनुवृत्ति-
प्रलमाह । तेनेति । पान्तेति । अकारान्ते तु नादित्वं, ससहायत्वात् । किं
नदेशस्य सति सम्भवेऽर्थवत्येव प्रवृत्तेर्याद्यतयाऽपेत्यस्यानर्थक्येन न तत्रा-
देशप्रसक्तिरिति पान्तेत्युक्तम् । अत एवालोन्यस्याविशेषणे पदस्याप्य-
न्यस्य प्रसज्येतेति भाष्यं स्वारस्यमधिरोहति । प्रकाशकारास्तु अलोन्यस्या-
अरस्येति वाच्ये आदेः परस्येत्यस्यारम्भेणाऽनतिदिष्टादित्व एवैतत्प्रवृत्तिस्वीकारेण
पान्तं परित्यज्याकारान्तर्यन्तानुधावने बीजभावेन पान्तेत्युक्तमित्याहुः ।
आवर्ततइति । पञ्चम्यन्तघटितशास्त्रेषु क्वचिदुत्तरस्येत्यध्याहारस्य सुवचतया
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया निर्वाहस्य वक्तुमशक्यत्वात् । विहितविशेषणस्थले-
ऽपि पञ्चम्युपपत्तये परशब्दाध्याहारस्याङ्गसंज्ञासूत्र उद्योत उक्ततया प्रतिपदो-
क्तपरिभाषया वारणासम्भवाच्चावृत्तिरावश्यकतीति भावः । तद्धनयन्नाह । परबो-
धकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानमिति । परत्वविशिष्टस्य स्थान
इत्यर्थः । विहितविशेषणस्थले तु परो विहित इत्यर्थात्परत्वमुपलक्षणमिति भावः ।
तद्धनयन्नाह । नित्यं डित इति । एतेनाचार्योक्तमावृत्तयुक्तत्वमपास्तम् ।
ननु नित्यं डित इत्यादावेतत्प्रवृत्तावपि निर्दिश्यमानपरिभाषया न दोष इति
चेन्न । तत्रोक्तमस्यापि निर्दिष्टत्वेन दोषघ्नोऽव्यात् । अत एवेयद्वबोद्धोऽस्ति
धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादन्त्यादेशत्वायेति सङ्गच्छते ॥

अनेकाल् शित् । शित उदाहरणम् इदम् इत् । ननु शकारो-
च्चारणसामर्थ्याद् भूतपूर्वानेकालत्वमादाय सर्वादेशत्वे सिद्धे शिविति
न्यर्थम् । किं च सातुबन्धकनिर्देशो यथा नालः स्थानित्वं 'भोभगो'
इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्, तथाऽदेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेति
तद्वर्थम् । विधौ निर्दिष्टो योऽनेकालस्य सर्वस्येति सूत्रार्थः । उद्देश्यत्व-

प्राचीननये जज्ञशसो शिशिरित्यादावनेकालत्वादेव सर्वादेशत्वाभ्युपगमा-
दस्यो मशित्यत्र मद्रथात्मकमादेशमास्थाय शकारप्रत्याख्यानानादिकिमोरीशित्य-
त्रापि इ इ इति छेदेनापि निर्वाहस्य सुवचत्वादासाधारणं सर्वमतसाधारण
मुदाहरणं दर्शयति । इदम् इति शिति । भूतपूर्वानेकालत्वमिति । अनुबन्ध-
घटितबोधकवृत्तिधर्माणां बोध्य आरोपात् । अनेकालादेशस्सर्वस्येत्यर्थेऽपि
विना शिद्रहणं सर्वादेशत्वं सिध्यतीति भावः । वस्तुतस्तवारोपं विनापि
सिध्यतीत्याह । किं चेति । नालः स्थानित्वमिति । सूत्रे स्थानपष्ठ्या
निर्दिष्टस्यैव स्थानिपदवाच्यत्वस्वीकारादिति भावः । ननिबको यणचीत्यादाव-
पीकपदस्यैव स्थानपष्ठ्यानिर्दिष्टत्वात्तस्यानलत्वाद्धिन्वन्तीत्यादावनलिवधाविति
निषेधो न स्यादिति वाच्यम् । तस्य स्वरूपबोधकस्यैव स्थानिपदवाच्यत्व-
स्वीकारेणादोषात् । एतत्स्फोरणार्थैवोक्तं सातुबन्धकनिर्देश इति प्रत्याहारोऽपि
तत्तुबन्धसदृशत्वमेव नत्वतुबन्धत्वमिति स्पष्टमन्यत्र । सूत्रोपात्तस्यैवेति ।
सूत्रे विधेयताप्रत्यायकप्रथमाप्रकृतित्वेनोपात्तस्य स्वरूपबोधकस्यैवेत्यर्थः । एवं
स्थिते सूत्रार्थमाह । विधाविति । इदं निरुक्तादेशस्यैव सर्वादेशताप्रयोजकत्व-
स्फोरणाय, न तु वाक्यार्थघटकत्वमस्य । अनेकालादेशस्सर्वस्येत्येव वाच्योऽर्थः ।
नन्वेवं सूत्रोपात्तस्यैवादेशत्वस्वीकारेऽणुदितसूत्रे आदेशश्रुतिषेध इत्यस्येदम् इति-
त्युदाहरणं भाष्यकृतोऽसम्बद्धमेव स्यात् । इशित्यस्यानपन्वेन सर्वार्णग्रहणाना-
पत्तिरित्याशङ्का परिहरति । उद्देश्यत्वमेति । विधयतयेति । अभेदे तृतीया ।

विधेयत्वाख्यविषयतया बोधविषयता त्वनुबन्धविनिर्मुक्तस्येति
अणुदितसूत्रभाष्यविरोधः, एवसोरिति लोपस्य "लोपो यि" इति
पृकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वसिद्धिः । अनुबन्धानामेका-
नत्वमेव न्याय्यमित्युक्तमिति चेन्न । 'नानुबन्धकृतमनेकालत्वम्'
इति ज्ञापनेन चारिताभ्यर्थात् । तेन "दिव औत्" इत्यादीनां न

अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवेति । एवञ्च तत्रादेशत्वं निवर्तकत्वसम्बन्धावच्छिन्न-
विषयताश्रयत्वमभिमतमिति भावः । यद्वा लक्ष्यार्थपूर्वभावि शक्यार्थोपस्थिते-
त्यनुबन्धविशिष्ट एवाङ्गीकारेण शक्यवृत्त्यनेकालत्वमादाय सर्वादेशत्वं निर्वाह्यम् ।
पदार्थोपस्थितिवोधयोः समानाकारकत्वनिर्णयोऽपि लक्षणास्थले लक्ष्यार्थोपस्थि-
तविषयक एवेत्याशयेनाह । उद्देश्यत्ववेत्यादि ॥

यत्तुबन्धघटितवृत्तिधर्मस्यैवाद्देश्यतावच्छेदकत्वं विधेयतावच्छेदकत्वं
धारयुत्थाल इति । अनुबन्धाघटितालहृत्पत्यलत्वव्याप्यधर्मस्येत्यर्थः । स्थानि-
त्वमिति । स्थानितावच्छेदकत्वमित्यर्थः । आदेशत्वमपीति । आदेशतावच्छे-
दकत्वमीत्यर्थः । सूत्रोपात्तस्येति । सूत्रोपात्तवृत्तिधर्मस्येत्यर्थः । यथाश्रुतेऽणुदि-
तसूत्रस्य भाष्यविरोधात् । निर्दिष्ट इति । निर्दिष्टवृत्तिरित्यर्थः । अनेकालिति ।
अनेकालवृत्तिधर्म इत्यर्थः । स इति । तद्वर्मावच्छिन्नविधेयताश्रय इत्यर्थः ।
अनुबन्धघटितवृत्तिधर्मस्य स्थानितादेशतावच्छेदकत्वेऽपि स्थानित्वादेशत्वेऽनु-
बन्धविनिर्मुक्तस्यैवेत्याशयेनाह । उद्देश्यत्वमेति व्याचल्युः । तच्च निष्ठासंज्ञा-
सूत्रस्य भाष्यविरोधादिनाऽनुबन्धविशिष्टवृत्तिधर्मस्यावच्छेदकत्वस्य बहुधा पूर्वं
दृष्टितत्त्वोपेक्ष्यम् ॥

शिद्रहणस्य फलान्तरमाशङ्क्य निराकरोति । एवसोरिति । नन्व-
नुबन्धानामनेकान्तत्वे सूत्रोपात्तस्यादेशत्वाङ्गीकारस्यैवाद्देशत्वेन तत्र
सर्वादेशत्वार्थं शिद्रहणमावश्यकमत आह । अनुबन्धानामिति । चारिता-

सर्वादेशत्वम् । अस्य च ग्रथेत्सञ्ज्ञा तथा वक्ष्यते । नानेकाल् शिदिति तु नोक्तम् । “अनन्तरस्य” इति न्यायेन “आदेः परस्य” इत्यस्यैव निषेधापत्तेः । परत्वादिति । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः ह्यनन्तरुपसर्गे-

ध्यादिति । न च शकारोच्चारणसामर्थ्याद्बोधकवृत्त्यनेकाल्त्वस्य बोध्य आरो-
पेण सिद्धे पुनश्चिद्ब्रह्मणं व्यर्थमिति वाच्यम् । इत्संज्ञायोग्यत्वमनुबन्धत्व-
मित्यर्थस्यापि ज्ञापनेनाऽनया परिभाषया बोधकेऽप्यनेकाल्त्वस्य दुर्वचतया
आरोपासम्भवात् । न च शकारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वदेशत्वं कल्प्यते, नल्वे-
काल्त्वमारोप्यत इति वाच्यम् । विपरीतकल्पनापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । न
सर्वदेशत्वमिति । तकारोच्चारणं तु विशेषणार्थतया चरितार्थम् । ननु दिव
औदित्यत्वं तकारस्योच्चारणार्थतया तस्य सत एव निवृत्त्या फलाभावादित्संज्ञाया
अप्रवृत्त्या कथमेतदुदाहरणत्वमत आह । अस्य चेति । वक्ष्यत इति ।
दिव औत्सव्य इति शेषः । निषेधापत्तेरिति । न च डिच्चेत्यारभान्यायबाधः
कल्प्यत इति वाच्यम् । तथा सति निर्दिश्यमानेत्यस्यापि बाधापत्त्या निर्जर-
सावित्यादौ समुदायादेशापत्तेः । न च सिद्धान्तेऽपि परत्वादेनेन तस्य बाधः
किं न स्यादिति वाच्यम् । तदानीमुभयोरैकविषयतया विरोधाभावेन विप्रतिषेध-
सूत्राप्रवृत्तेः । न चान्त्यस्यादेरित्युभयमनुवर्त्यन्त्यस्यादेश्च नेति कौस्तुभोक्त-
रीत्या निर्वाह इति वाच्यम् । आद्यन्ताभ्यां मुक्तस्यावशिष्टस्यापत्तेः । अन्त्यस्ये-
त्यस्य मण्डूकानुवृत्तौ गौरवाच्च । न चैकस्यैव बाधकत्वे आदेः परस्याने-
काल्त्वमिति, अलोन्त्यस्यानेकाल्त्वमिति वा न्यासेन सिद्धे पृथक्सूत्रकरणेनो-
भयोर्बाधकत्वं कल्प्यत इति वाच्यम् । ज्ञानगौरवापत्तेः । यत्तु डिदलोन्त्यस्य
तत अशिदनेकाल्, अलोन्त्यस्येत्यनुवर्तते, तत आदेः परस्य अशिदनेकालिति
अल इति च वर्तते । एवञ्च न कोपि दोष इति तन्न । अशिदनेकालित्यस्या-

श्याद्वीपम् । शित्सर्वस्येदम् इह । एवम् “अतो भिस” इत्यादि-
विषये “अनेकाल्” इत्यनेनादेः परस्येति परत्वाद् बाध्यते । एतेन
“डिच्च” इत्यत्र डिदेवानेकाल्त्वस्येति नियमेन सिद्धेऽनेकाल्ग्रहणं
व्यर्थम्” इत्यपस्तम् ॥

स्वरितेन । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकारो
विनियोग इत्यर्थः । स्वरितत्वञ्चैदं दोषविशेषरूपमञ्जलसाधारणं
स्वररूपमधिक्रियमाणपदघटकाजिनष्टं वा । तच्चानुनासिक्यवत्प्रति-
ज्ञागम्यम् । विनियोगश्च प्रायेणोत्तरलोपस्थितिः, क्वचित्पूर्वत्रापि ।

पूर्वस्वरितत्वकल्पनागौरवस्य तत्रापि सत्त्वेन साम्यादिति दिक् । शित्सर्वस्ये-
दम् इति । इदमुपलक्षणं, जराया जरसित्यादेरपि । अद्याभ्य औशित्या-
न्नामिति मूलस्थादिपदग्राह्यं दर्शयति । एवमिति । अन्ये तु नन्वष्टाभ्य
इत्यत्रौशित्यस्य सामर्थ्यात्सर्वदेशो भविष्यतीत्यत आहत्यवतारयन्ति । एतेनेति ।
अनेकालित्यंशस्याप्यादेः परस्येति तद्बाधकत्वस्येष्टत्वेनेत्यर्थः । डिदेवानेका-
लिति । अलरूपे डिदित्यस्य फलाभावादेनेकालिति लब्धमिति भावः । स्पष्टं
चेदमुद्योत ॥

त्रैखर्षेणाष्टाध्यायीपाठ इति पक्षे स्वररूपं न सम्यग्व्यवस्थापकं स्यात् ।
ब्राह्मीयस्यापि तत्त्वापत्तेरत आह । दोषविशेषेति । अञ्जलसाधारणमिति ।
अधिक्रियमाणपदादिवर्णमात्रे तादृशदोषकल्पनेनेष्टसिद्धौ सर्ववर्णेषु तत्कल्पने
फलाभावेन यत्राधिक्रियमाणमजादि तदाजिष्ठत्वस्य, यत्र हलादि तदा हलिनष्ठ-
त्वस्य चावश्यकत्वादिति सावः । एकश्रुत्या पाठ इति पक्षे दोषविशेषकल्पनं
निष्फलमित्याशयेनाह । स्वररूपमिति । पदघटकाजि-
त्यर्थः । सर्वत्र कल्पने फलाभावात् । अत एवैकदेशे स्वरितत्वेन समसैकदेशस्याधि-

किं च दूरमधिकार इत्यत्रासति गमके व्याख्यानमेव शरणम् । किं च स्वरितेनाधिकारगतिः । तेन “गोस्त्रियोः” इत्यादौ स्व्यधिकारस्य प्रत्ययग्रहणमित्याद्याकारादवसेयम् । एतेन “व्याख्यानदेव निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि भविष्यति, आकाङ्क्षयानु सत्यामश्रुतकल्पनाया अन्यायत्वाच्छ्रुतापेक्षणस्य न्याय्यत्वाच्च किं सूत्रेण” इत्यपास्तम् । स्पष्टं चेदं भाष्ये । परानित्येति । परं विप्रतिषेधसूत्राद् बलवत् । नित्यं कृताकृतप्रसङ्गि, तद्विपरितमनित्यम् । तत्राकलृप्ताभावकस्याभाव-

कारसङ्गच्छते । व्याख्यानमेव शरणमिति । न च स्वरिते दृष्टेऽधिकारो न प्रवर्तत इत्यर्थान्तरेण तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । एवं सति यतः पूर्वं निवृत्तिरिष्टा तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञायां तेन स्वरितत्वेन तस्यानुवृत्तिप्रसङ्गे बहूपपन्नत्वं । सहाधिकृतयोरेकस्य निवृत्त्यर्थं कृतेन स्वरितेनान्यस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गाच्च । कस्य निवृत्त्यर्थता कस्यानुवृत्त्यर्थता कस्योभयार्थता कस्य किं निवृत्त्यर्थतेति व्यवस्यार्थं व्याख्यानस्यावश्यकत्वेन ततो वरं निवृत्तौ व्याख्यानस्य शरणाकरणमित्याशयात् । ननु निवृत्तौ व्याख्यानस्यावश्यमाश्रयणीयत्वेऽनुवृत्तावापि तदेवास्तु, किं सूत्रेण, कृतेऽपि सूत्रे स्वरितत्वज्ञानाय व्याख्यानस्यावश्यकत्वादतः फलान्तरमाह । किञ्चेति । इत्यादीत्यादिना स्वरितेनाधिकः कारः कृतिरित्यर्थेन पूर्वस्य परवाधकत्वं बोध्यते, तेन सर्वे पूर्वविप्रतिषेधसंयुहीता इत्यस्य संग्रहः । तदेतदाह । आकारादवसेयमिति । परानित्येतीति । पूर्वपरस्य बलवत्त्वे दृष्टेभ्य इति प्रयोजनम् । परानित्यस्य बलवत्त्वे तुदतीति । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वेऽप्यत्रे इन्द्रमिति । नित्यादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे कश्च अश्व ईशश्च केशा इति । एवं ग्रामाणिनी इति । पूर्वादपवादस्य बलवत्त्वे दुभयमिति, परादलवत्त्वे पचन्तीति नित्यादलवत्त्वे रमायामिति, अन्तरङ्गादलवत्त्वे वासः क्षौमं प्रतिपदेकस्य बलवत्त्वमन्तरङ्गत्वमूलकमेवेत्यन्यत्र विसतरः । अल्पापेक्षमन्तरङ्गमित्यादिप्राची-

कल्पनापेक्षया कलृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनं युक्तमिति तस्य बलवत्त्वे बीजम् । अन्तर्मध्ये बहिरङ्गास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्येऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् । तदीयनिमित्तसमुदायाद्विभूताङ्गकं बहिरङ्गम् । तस्य बलवत्त्वे बीजमाह । आसिद्धमिति । यच्च ‘वाह ऊढ्’ इति सूत्रेण ज्ञापिता । यद्यपि ‘प्रत्यङ्गवर्त्ता लोको दृश्यते मनुष्योऽयं प्रातरुथाय प्रथमं शरीरकार्याणि करोति, ततः बुद्धिदां, ततः संवधिविनाम’ इतिन्यायमूलकत्वमस्या ‘अचः परस्मिन्’ इति भाष्ये उक्तं, तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयतैव स्यात् । ज्ञापकेन तु सर्वविषयता बोद्धयते इति ‘वाह ऊढ्’ इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अन्यथा वाहः संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते ण्याश्रये गुणे ‘बुद्धिरेचि’ इति बुद्धौ प्रबोह इत्यादि सिद्धावूढविधानं व्यर्थं स्यात् । नाजानन्तर्यपरिभाषा तु नास्त्येवेति न अयजो इन्द्रमित्यादौ दोष इति परिभाषेन्दुशेखरे विसतरः । अपवादस्तु वचनप्रामाण्याद्

सौक्तमयुक्तमिति सूचयन्नाह । अन्तर्मध्य इति । अन्तरङ्गं बहिरङ्गादलीय इति परिभाषान्तरमिति प्राचीनोक्तमयुक्तमिति सूचयन्नाह । तस्य बलवत्त्वे बीजमाहेति । न्यायसिद्धेऽर्थे ज्ञापकोपन्यासोऽनावश्यक इत्याशङ्क्य परिहरति । भयपीड्यादिना । सर्वविषयतापोति । अन्तरङ्गे जातं तत्कालप्राप्तं चानिष्टमित्यर्थादिति भावः । ज्ञापकस्यावश्यकतां प्रदर्श्य ज्ञापकतामुपपादयति । अन्यथेति । अत्रत्यविसतरः परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयः । नन्वन्तरङ्गं बहिरङ्गादलीय इत्यस्याप्यनेनैव क्रोडीकोर एतन्निषेधकनाजानन्तर्यपरिभाषया तदंशस्यापि निषेधेऽप्यत्र इन्द्रमित्यादौ दोषस्यादतः पार्थक्यमेव युक्तमत आह । नाजानन्तर्येति । दोष इति । तत्सत्त्वेपि ज्ञापकसाजात्यात्तदर्थं जातस्य बहिरङ्गस्येत्युक्त्यापि न दोष इत्यापि बोध्यम् । तद्व्यनयन्नाह । परिभाषे-

बलवान् । अकृतेति । न कृतो विशिष्ट ऊहस्तर्को निमित्तविनाशोऽपि कार्यस्थितिरूपः, यथा दण्डविनाशोऽपि घटस्थितिः, स यैस्ते इत्यर्थः स्तदाह । निमित्तमित्यादि । तत्प्रयुक्तं कार्यं जातमपि न कुर्वन्ति नोच्चारयन्तीत्यर्थ इति कैयदादयः । अन्ये तु व्यूहोऽन्तरङ्गशास्त्रे बहिरङ्गापोहनरूपत्वात् । तत् निमित्तविनाशं दृष्ट्वा पूर्वमपि न कुर्वन्तीत्यर्थं इत्याहुः । इयं परिभाषा निष्फला निर्मूलेति परिभाषेन्दुशेखरे निरूपितम् ॥

॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

निवृत्ति । प्रक्षालनाद्धीति न्यायमवलम्ब्याह । अन्ये त्विति । ननु व्यूहशब्दोन्तरङ्गशास्त्रेऽदृष्टचर इत्यत आह । बहिरङ्गापोहनरूपत्वादिति । बहिरङ्गस्यापोहनं दूरीकरणं तदेव रूपं यस्य तत्त्वादिति भावः । यथा सेनासन्निवेशविशेषरूपो व्यूहः परबलं दूरीकर्तुमीष्टे तथान्तरङ्ग शास्त्रमपि बहिरङ्गं दूरीकर्तुं प्रभवतीति सादृश्यमूलकोऽत्र व्यूहशब्दप्रयोग इति भावः । इति परिभाषेति । प्रथमाध्यायस्थानां सन्धिचार्योपयोगिनीनां परिभाषाणां प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः । उरणपर इति तु न परिभाषा, तस्य आगमविधित्वात् । यथासंख्यपित्यस्योपन्यासौचित्यमुक्तमेव । इको गुणवृद्धी इत्यस्योपन्यासस्त्वचश्चेति परिभाषासाहचर्यनिबन्धनः प्रासङ्गिकः । एवञ्च तत्र प्रायेणेति पूर्णं विफलमेवेति भाति ॥

॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

॥ स्वरसन्धिः ॥

स्यादिति । कार्यशब्दवादे इदम् । संहितायां विषये इति । कार्थिनिमित्तयोः संहितायां विषयभूतायामित्यर्थः । स्थानत इति । इदं यथासंख्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । जातिपक्षे यथासंख्येनापि निर्वाह इति स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनुनासिकस्थानेऽपि निरनुनासिक एव । विधीयमानत्वेन सवर्णोऽग्राहकत्वात् । गुणभेदकत्व-

नन्विकस्स्थाने यण् स्यादित्युक्ते इको निवृत्तिर्यण उत्पत्तिश्चेति लभ्यते, नित्येषु शब्देषु तत्रोपपद्यत इत्यत आह । कार्येति । ननु पूर्वेणापि संहिताया उक्तत्वेन दधि आनयेत्यसंहितयोच्चारणेऽप्येकपदे संहिताया नित्यत्वेनैकारस्य प्रकारेण संहितायास्त्वचनं यदुर्वोरोऽत आह । कार्थिनिमित्तयोरिति । इदं यत्र मात्ररूपस्य निमित्तत्वेनोपादानं तद्विषयकं, तेनावसानकार्येषु तदभावेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् । विवेचितं चेदं पूर्वमेव । विषयभूतायामिति । इदं संहितायामित्यर्थविवरणं, नत्वध्याहारलभ्यं, अतो वैषयिकाधारबोधकसप्तम्या न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । जातिपक्ष इति । तेन व्यक्तिपक्ष इगादिशब्देन षट्षष्ठ्यादीनामुपस्थितिर्न यथासंख्यप्रातिबन्धक इति भावः । नन्वत्र यथासंख्यसूत्रप्रवृत्त्यङ्गीकारोऽपि सौजसित्यादावननुनासिकवकारव्यवस्थायाः स्थानन्तरतमसूत्रेणैव कर्तव्यत्वात् तयाऽऽवृश्यकेन तेनैव सिद्धे यथासंख्येन निर्वाहकथनमनुचितमेवेत्यत आह । अनुनासिकेति । निरनुनासिक एवेति । प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतमस्यैव तेनाऽभ्यनुज्ञानात् । एवञ्च यथासंख्येन निर्वाहे न स्थानन्तरतमसूत्रापेक्षा प्रकृत इति भावः । नन्वनुनासिकोऽपि तज्जात्याश्रयत्वात्प्राप्यमाण एवेत्यत आह । विधीयमानेति । न विधेयापिषय इति । अप्रत्यय इत्यस्य योगविभागेन तत्पक्षप्राप्तस्यापि निषेधकत्वादिति भावः । पक्षयोरत्राऽनैलक्षण्यान्मूलोक्तमेवादि-

पक्षोऽपि न विधेयापिबषये । दीर्घादीनामिगादिपदैरुपस्थितये प्रत्या-
हारेषु जातिपक्ष एवेत्यणुदित्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव सर्वतका-
रादीनां झलत्वादिसिद्धिः । “त्वादय” इत्यादिनिर्देशादयश्च
जाल्याश्रयणे मानमिति दिक् । व्याकरणस्य साध्वनुशासनत्वेनानु-
शब्दनित्यतापक्षे, शब्दानां सिद्धत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या सृजिपसङ्गे
मार्जः साधुर्भवतीत्यादिबुद्धिसञ्ज्ञासूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन यदिह
परिनिष्ठितत्वेन ज्ञाप्यं तत्साधिवित्यर्थापत्तिकल्प्यवाक्येन बोध्यम् ।

यतामित्यत आह । दीर्घादीनामित्यादि । ननु मनोरमायां लक्षणया दीर्घा-
दीनामुपस्थितेरुक्ततया जातिपक्ष एवेति कोऽयं निर्बन्ध इत्यत आह ।
अत एवेति । सिद्धिरिति । तत्र लक्षणया निर्वाहस्य कर्तुमशक्यतयाऽर्थजराती-
यत्त्वस्याऽनौचित्यात् । अत्राऽपि जातिपक्षाश्रयणमेवोचितमिति भावः । तकरादौ
जातिपक्षाश्रयणमन्तरा यथा निर्वाहस्त्वथा निरूपितमणुदित्सूत्रे । ननु त्वादिभ्य
इत्यादिनिर्देशप्रमिताया लक्षणायाः कथं त्याग इत्यत आह । त्वादिभ्य इति ।
दिशिति । दिगर्थस्त्वणुदित्सूत्रस्थान्यतोऽवसेयः । ननिको यणचीत्यादीनां
यणादिविधायकत्वेन साध्वनुशासनं व्याकरणमित्यनुपपन्नमत आह । व्याकर-
णस्येति । करणव्युत्पत्त्या सूत्रमत्र व्याकरणं । न च शास्त्रारम्भ एवैतद्भावस्थानं
युक्तमिति वाच्यम् । विविधाशाखाणामेव साक्षात्साधुत्वबोधकत्वेन तेषामत्रैवोप-
क्रमात् । न चैवं सति अ अ इत्यत्रोपन्यासः कार्य इति वाच्यम् । तदुपन्यासस्य
प्रासङ्गिकतया प्राधान्येनोपन्यासस्यात्रैव प्रकान्तत्वात् । शास्त्रवैयर्थ्यापत्त्येति ।
असाधूनामिव साधूनामपि ज्ञानस्य लोकतः प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्या न तदर्थमपि
शास्त्रे सार्धकमिति भावः । इह परितनिष्ठितेनेति । एतच्छास्त्रप्रवृत्तौ सति
यत्परितनिष्ठितं तेनेत्यर्थः । ज्ञाप्यामिति । रेखाणवयन्यायेनेति भावः । यत्त्रिह
लक्ष्ये प्रवृत्तिप्रयोगस्य कलशस्त्रविषये परितनिष्ठितत्वेन परितनिष्ठितत्वप्रयोजकचरस-

सार्धशब्दवादे तु पूर्वभाष्योक्तानानादितात्पर्यवशात्तत्कल्पनं बोध्यम् ।
लिकप्रवृत्तिमता शास्त्रेणेत्यर्थ इति तत्र । एवं व्याख्याने चरमप्रवृत्तिक-
ात्रस्य यथा कथञ्चित्साधुत्वबोधकत्वलोभेऽपि तादृशचरमप्रवृत्तिरन्यानां फगा-
दप्रत्ययविधायकानां साधुत्वबोधनापत्तेरिति दिक् । तत् साधिविति । इदं
साधुत्वं पुण्यजननोपयोगि पारमार्थिकं पदं वाक्ये वा बोध्यम् । साध्वनुशासनं
व्याकरणमिति पारमार्थिकसाधुत्वमिप्रायेणैवेति बोध्यम् । अन्यदपि प्रक्रिया-
निर्वाहकं प्रकृतिप्रत्ययादिनिष्ठमपारमार्थिकं शास्त्रकृत्कल्पितं तदपि प्रतिशास्त्रं
भवति । स्पष्टं चेदं पदप्रयोगादिकेभ्यो भाष्ये । यतु वस्तुतस्तु साधुत्वं द्विविधं
प्राज्ञान्तरप्रवृत्त्युपयोगि, प्रयोगार्हत्वात्मकं च । तत्र पूर्वप्रवृत्तिमता शास्त्रेणोऽब्ध-
व्यते । अन्यन्तु चरमप्रवृत्तिकशास्त्रेणैति बोध्यमित्युक्तं तत्र । एवं सति
प्रक्रियानिर्वाहकसाधुत्वस्य प्रक्रियाया इवापारमार्थिकत्वेन प्रतिशास्त्रं पारमार्थिक-
साधुत्वबोधकतानापत्तेः । मुख्ये सम्भवति गौणपरिग्रहस्यान्याय्यत्वाच्चेति दिक् ।
कार्यशब्दवादे तिबति । तत्पक्षे शब्दानां पूर्वमसत्त्वेन ताल्वादिरस्थानैरुपाद-
नीयतया कार्यामात्रं प्रति ज्ञानस्य कारणतया तत्पुरुषोत्पादमानशब्देषु तत्पुरुषीय-
ज्ञानस्य पूर्वभावश्यकतया तज्ज्ञानजननेन शास्त्रं सार्धकमिति नार्थापत्तिमूलक-
सम्बन्धकल्पनासम्भव इति भावः । एतेन वस्तुतस्तु कार्यशब्दवादेऽपि वर्णोत्पत्तेः
रूपठावधौ चिह्नवाद्याधातादेरेव सम्भवेन साधूनामसाधूनां च सिद्धत्वात्
इशादुत्पत्तेरसम्भवाच्च तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वेन नित्यशब्दवादकत्वासाधुत्व-
पर्यन्तं सूत्रतात्पर्यस्य पर्यवसेयत्वेन पक्षयोर्भेदोक्तिरयुक्तैव । न च शब्दोच्चारणानु-
सूत्रप्रमाजननद्वारा तेषां शब्दोत्पादकत्वसम्भवेन कार्यवादेन वैयर्थ्यमिति वाच्यम् ।
नित्यवादेऽप्याभिव्यक्तयनुकूलप्रमाजननद्वारा चारितार्थ्येन वैयर्थ्योपपादनस्याऽ-
शक्यत्वाच्छब्दानां नित्यत्वेऽपि तदभिव्यक्तेरनित्यत्वबोधोपपादिति बोध्यमित्यपा-
स्तम् । कार्योत्पत्तौ प्रभात्वेन कारणत्वे मानाभावात् । ज्ञानत्वेन कारणत्वस्य

एतेन स्थानप्रमाणोभयान्तरतमे ह्रस्वेकारे चरितार्थो यण् दीर्घे कक्षे स्यादित्यपास्तम् । स्थानत आन्तर्यस्य सर्वतो बलवत्त्वात् “स्थानेऽन्तरतमे” इति सप्तम्यन्तपाठस्य चैतद्भूषणेनैव भाष्ये दूषितत्वादिति भावः ॥

चो विध्यर्थः । ध्वनितशब्देमोऽङ्सूत्रे भाष्ये, तदाह । द्वे वास्त

सर्वसम्मतत्वाच्चेति दिक् । एवं सूत्रार्थं सप्रपञ्चमुपवर्ण्य जातिपक्षे निर्वाहस्यौचित्यं कस्य चिच्छङ्कानिरसनव्याजेन दर्शयति । एतेनेति । मुख्ये जातिपक्षे यथासंख्यसूत्रेण परत्वाद्धातु स्थानेऽन्तरतमसूत्रस्याप्रवर्तनेत्यर्थः । यथासंख्येन निर्वाहस्यौचित्यमेव न त्वपूर्वं प्रयोजनमिति सूचयन्स्थानेन्तरतमसूत्रेणापि सर्वत्र निर्वाहं दर्शयति । स्थानत इति । अन्यानपेक्षस्वप्रयुक्तकार्यप्रवर्तकतयेतरवाधकत्वेनैव हि तस्य बलवत्त्वं वाच्यम् । तथा सति तत्त्वं भज्येतेति भावः । ननु यत्रानेकविधमान्तर्यं विभिन्नोदेशप्रवर्तकं तदेव तद्विषयमित्यत आह । सप्तम्यन्तेति ॥

चो विध्यर्थ इति । विधेरपि शब्दत्वसूचक इत्यर्थः । अन्यथाऽच्चः परस्मै श्रोऽचि परे द्वित्वं नेत्यर्थे निषेधस्य विध्यपेक्षितत्वेनैतत्सामर्थ्याद्यरो द्विर्वचनमिति सामान्यतोऽनुमाने यत्र कुत्रापि स्थितस्य स्यान्न त्वचः परस्यैव स्यादिति श्रीधरादयः । वस्तुतस्तु विधेशब्दत्वाभावे निषेधस्य विध्याक्राह्यायामत्रो रहाभ्यामिति विहितस्य निषेधस्यात्तथा च हर्यनुभव इत्यत्र द्वित्वं न स्यात् । हर्म्यं ब्राह्मणमित्यत्रैव स्यादिति नागेशाशय उच्यते । न च हर्यनुभव इत्यत्र प्रकारस्याचः परत्वाभावाविषेधाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । एतत्सामर्थ्येन विध्यन्तरकल्पनोपेक्षयाऽत्राच इत्यस्याननुवृत्तिकल्पनस्यैव ज्यायस्त्वात् श्रीधराद्युक्तं तु न सम्यक् । सामान्यतो यरो द्वित्वानुमानेऽचो रहाभ्यामित्यस्याऽचः

इति । सूत्रकृता शाकल्यमते सर्वत्र द्वित्वाभावोक्तेरिति भावः ।

परत्वाभाववतो यदि द्वित्वमचःपररेफहकाराभ्यां परस्यैवेति नियमेनापि तदुक्त-
द्विषवारणसम्भवात् । अच इत्यस्याऽननुवृत्त्या उपस्थितनिषेधसम्भवे विध्यन्तर-
कल्पने मानाभावाच्च । एओङ्सूत्र इति । तत्रहि सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेश-
प्रभेः प्लुतादिष्वज्जिवाधिरिति वार्तिके गो ३ त्रात नौ ३ त्रात अनचिव । अच
उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न ग्रामोतीत्युक्तम् । कचिदेओङ्सूत्रादाविति
पाठः । तदा आदिना हयवरदसूत्रसंग्रहः । तत्रायोगवाहानामविशेषेण पाठपक्षे उरः
क इत्यत्राऽनचि च, अचः परस्य यरो द्वे भवत इति द्वित्वं सिद्धं भवतीत्युक्तम् ।
मिश्रास्त्वेओङ् सूत्रं यस्मिन्नाह्निक इति बहुव्रीहिं व्याख्याय हयवरदसूत्रसंग्रह-
भाहुः । एओङ्सूत्र इत्यपपाठ इति तु न सम्यक् । इति भाव इति । यरो-
ऽनुनासिक इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिप्रयोजकस्य स्वरितत्वस्य कल्पने मानाभाव इति
भावः । न च वाग्रहणानुवृत्तौ सर्वत्रेत्यादिप्रकरणस्याकर्तव्यताप्रयुक्तं लाघवमिति
वाच्यम् । मतभेदप्राप्तद्वित्वाभावप्रदर्शनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एव सर्वत्रे-
त्यतः पृथक् दीर्घाचार्याणां भित्याद्युपन्यसनं संगच्छते । किंच सर्वत्रेति सूत्रेण
वाग्रहणे स्वरितत्वाभाव एव सूत्रतात्पर्यावगमात् वाग्रहणानुवृत्तिः कैयटस्य
चिन्त्या । अत एव मनोरमायामितिकैयट इत्यरुचिबोधकपदोपादानं संगच्छते ।
अत एव कैयटे वेत्याधिकाराच्चेति प्रतीकमुपादाय सर्वत्र शाकल्यस्येति वा
विकल्प इति बोध्यमित्युक्तम् । अत एव भाष्यवृत्त्यादिषु विकल्पो न व्याख्यात
इति दिक् ॥

एतेन ननु शाकल्यद्वित्वनिषेधादूषद्वयसिद्धौ वापदानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह ।
शाकल्येति । तस्य निषेधप्रकरणपाठादाह । द्वित्वाभावेति । एवंच तन्मते
अभावघटितस्य साधुत्वेऽप्यन्यमते तत्र स्यादतोऽनुवृत्तिरिति भाव इति वदन्तः
परास्ताः ॥

अवसाने द्वित्वसिद्धयेऽनचीति प्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह । न त्वचीति । इदं द्वित्वं षाष्ठद्वित्ववद् द्विः प्रयोग एव । यर इत्यादेरध्याहृतोच्चारण-
क्रियानिरूपितकर्मषष्टित्वस्यौचित्यात् । इति धस्येति । न तु द्वित्वे
पूर्वधस्थाने जडत्वनिष्पन्नदस्यपि । “लक्ष्ये लक्षणम्” इति न्यायत् ।
विकारान्यत्वेन न लक्ष्यभेद इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

स्थान्यादेशयोर्भेदात्, स्वं रूपमित्युक्तेश्च “तत्स्थानापन्नस्तद्धर्म-

ननु मूले न त्वचीत्युपपन्नमसमर्थसमासाश्रयणप्रसङ्गेन पर्युदासस्यौ-
चित्यादत आह । अवसाने द्वित्वेति । एवंच गौरवं न दोषाय, फलानुरोधि-
त्वादिति भावः । न चासमर्थसमासाश्रयणे मनाभाव इति वाच्यम् । हलीति
वक्तव्ये एवं न्यासस्यैव मानत्वात् । इदं प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणं प्रकृतद्वयभाष्यानु-
रोधात् । अत्रःपरस्मिन्नितिद्वयभाष्ये तु पर्युदासपक्षोपि ध्वनितः । तत्रहि श्रना-
श्रितस्थानिकमपि कार्यं स्थानिवद्भावेन प्राप्यत इति पक्षे द्विर्वचनादीनां
निषेधस्य कर्तव्यतोक्ता, यद्याचि नेत्यर्थस्तदा द्वित्वनिषेधस्याच्कार्यत्वेनाश्रितस्थान-
निककार्यमेव स्थानिवद्भावेन प्राप्यत इति पक्षेपि द्विर्वचनादीनां कर्तव्यतया
तदसंगतिः स्पष्टैव । वागित्यादौ दोषस्तु अङ्गिभक्तौ वर्णभावे एवेति स्वीकारेण
वारयितुं शक्य इति तद्भावाः । स्पष्टं चेदमुद्योते इति दिक् । औचित्यादिति ।
उपपदविभक्तेरितिन्यायपरिपालनमेवार्थौचित्यं, नतु फलामिनिवेशः कार्यं,
स्थाने द्विर्वचनेऽपि दधिस्यतीत्यादौ द्वित्वस्यासिद्धत्वेनादेशाभावेन पत्वाप्रारोः ।
पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यस्य तु नायं विषय इति भावः । न लक्ष्यभेद
इति । तेनोदवाढामिति सिद्धम् ॥

भेदादिति । स्वरूपतो भेदादित्यर्थः । अस्य, स्थानिकार्थमादेशेन न स्थान-
दित्यनेनान्वयः । लोकन्यायेन सिद्धिमाशङ्क्याह । स्वं रूपमित्युक्तेश्चेत्यादि ।

रमते, यथा गुरोः स्थाने शिष्यो याज्यकुलानि गत्वाऽप्रासनादीनि
रमते” इति लोकन्यायेन स्थानिकार्थमादेशो न स्यादतः स्थानि-
कसूत्रम् । न तु स्थान्यलेति । प्रत्यासत्तिन्यायलब्धमिदम् ॥

नो हेतुत्वाज्वादकः । लोकन्यायस्यापि पुरधारमभस्य निवर्तकतया प्रकृते स्वरूप-
मिति पुरधारमभस्य सत्त्वेन न लोकन्यायेन सिद्धिरिति भावः । यत्तु लोकन्यायेन
स्वरूपाश्रयं कार्यं प्राप्नोति, प्रकृते तु स्वरूपमित्युक्ते स्वरूपाश्रयमेव । अतो नायं
लोकन्यायस्य विषय इत्याशयमुद्भावयन्ति । तत्तु “यद्यपि लोक एष दृष्टान्तः
दृष्टान्तस्यापि पुरधारमभो निवर्तको भवति, अस्ति चेह कश्चित् पुरधारमभः ।
अलीत्याह कः ? स्वरूपविधिर्नामेति” भाष्याक्षराननुगुणत्वाच्चिन्त्यम् ।
स्थानिवत्सूत्रमिति । यद्यपि भाष्ये शुष्मदस्मदोरनादेश इति सूत्रेऽनादेशग्रह-
णाज्जापकादत्र विध्यंशस्य अदो जगिरित्यत्र ल्यब्रह्मणाभिषेधांशस्य च सिद्धि-
माश्रित्य सूत्रं प्रत्याख्यताम् । न च शुष्मदस्मदोरित्यत्र विभक्तिविषये स्वरूप-
विधेर्लोकन्यायवाधकस्याप्राप्त्या लोकन्यायेन प्राप्ततद्धर्मलाभप्रयुक्तकार्यवारणा-
यानादेशग्रहणं चरितार्थमिति वाच्यम् । स्यादिसूत्रे स्वरूपमित्यस्य प्रवृत्त्या तत्-
स्वरूपाणामेव सुवादिःसङ्कलनेन तत्र लोकन्यायाप्रवृत्तेः । स्पष्टं चेदमुद्योते । एवं
च सूत्रावश्यकताकथनमसङ्गतम्, तथापि उत्तरार्थे विध्यंशस्यावश्यकतया
तस्यैव योगविभागेनोक्तार्थसिद्धौ ज्ञापकानुपयोगः । अत एवारभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्
योग इत्युक्ते भाष्ये । एवं विधिग्रहणप्रयुत्तरार्थमावश्यकं, तद्धि वाक्यभेदेन
पूर्वस्यैव विधावित्यर्थः, तेन पूर्वपरविधौ नेत्युक्तमत्रःपरस्मिन्निति सूत्रे कौस्तुभे ।
किं तर्हि पूर्वपरविधिरिति भाष्यप्रतीकमुपादाय विधिग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वपरविधौ
स्थानिवत्त्वाभाव इत्यर्थलाभ इति वदन्मुद्योतकारोऽप्यमुमेवार्थमभिप्रेत । एवं च
ज्ञापकादिपरिच्छेदाभावाय सूत्रं कर्तव्यमिति बोध्यम् । प्रत्यासत्तिमिति । यद्यप्या-
देशः प्रत्यासन्नस्तथापि पाठकपाठार्थक्रमस्य बलवत्त्वेन स्थानिन एव प्रत्यासत्ति-

आदेशस्य स्थानिभूतो योऽल

रिति भावः । तेन रामयेत्यादौ दीर्घादेशालाश्रयत्वेऽपि निषेधाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । ननु न तु स्थान्यलाश्रयविधिविहितमूलादितिदिश्यमानधर्मस्याल्लघुचिर्धर्म-
त्व एव निषेध इत्यर्थलाभेन धिन्वन्तीत्यादावार्धधातुकत्वस्यातथात्वेनातिदेशे
स्वतो बलादित्वेनेहापत्तिरत आह । आदेशस्य स्थानिभूतेति । न च
स्थानिशब्दस्य ससम्बन्धव्यर्थकतया आदेशस्येत्यर्थलाभे पुनरादेशस्येति व्यर्थमिति
वाच्यम् । आदेशविधायुपात्तस्थानिनोऽल्लव एव प्रकृतनिषेधप्रवृत्तिर्न तु वस्तुगत्या
स्थानिनोऽल्लव इत्यर्थस्फोरणाय तदुपादानात् । अत एव रायाय रमायामित्यादौ
सुप्त्वडिङ्गचनत्वादिकमातिदेशेन सिध्यति । अन्यथा यादेशाऽऽम्भ्यानिनो वस्तु-
तोऽल्लरूपत्वेन निषेधप्रवृत्तिस्सपष्टैव । नचात्र यथाकथंचिदेवं सार्थक्यसम्भवेऽपि
तत्स्थानिसम्बन्धीत्यत्रादेशबोधकतत्पदेपादानवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तदुपादाने
नागेशस्यादराभावात् । अत एवोद्योते तत्पदरहित एव पाठस्संगच्छते । यद्वा
यदागमपरिभाषायाः स्थानिवत्त्वेण गतार्थतां वदतां मते तादृशस्थानिनोऽत्रा-
ग्रहणमिति सूचनाय तदुपादानम् । अन्यथा अरित्यादेर्गुणत्वाद्यतिदेशो न स्यात् ।
यत्त्वादेशस्येति विधायित्यनेनान्वेतीति प्रकाशकृतोक्तं तत्र । विधायित्यस्य
कचिद् पुस्तकेष्वदर्शनात् । आदेशविधायित्यर्थे तदुद्देश्यविधिकर्तव्यतायामेव
निषेधप्रवृत्त्यापत्त्या सर्वविभक्त्यन्तावयवकसमासप्रदर्शनपरभाष्यविरोधलक्ष्या-
सिद्धयोर्दुष्परिहरत्वात् । उत्तरत्र तत्पदवैयर्थ्यस्य तावताप्यपरिहारात् । उद्योते
आदेशस्थानिभूत इति समस्तपाठदर्शनेन तत्र तथा वक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक् ॥

अल्लव्याप्यधर्माविच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रये अतिदिदिक्षितो यो
धर्मस्तदाश्रये विधौ न स्थानिवदिति वाक्यार्थः । स्थानितावच्छेदकं चात्र सूत्रो-
पात्तरूपमेव ग्राह्यमित्युद्योते स्पष्टम् । एवं च ग्रहोऽल्लिटीति दीर्घस्थानिताया वस्तुत
इकारवृत्तिर्वेऽपि सूत्रोपात्तेद्वस्यैव स्थानितावच्छेदकतया प्रकृतनिषेधागोचरत्वे-

निदृत्वातिदेशऽग्रहीदित्यत्र सलोपसिद्धिः । तदुक्तं भाष्ये 'विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्र-
यते इदं नोम' इति । नच तत्राचश्रैति परिभाषोपस्थितावच्छेदकत्वावच्छिन्नैव स्थानितेति
वाच्यम् । परिभाषणामनियमे नियमकारिणीत्वेन प्रकृतेऽप्रवृत्तेः । सूत्रे स्थानषष्ठ्य-
न्तपदोपस्थितस्थानितावच्छेदकस्याल्लमात्रवृत्तित्व एव निषेधप्रवृत्त्यङ्गीकारेणोऽल्ल-
स्यैव स्थानषष्ठ्यन्ततया तदुपात्तेद्वस्यैव तत्त्वस्यातथात्वेनादोषाच्च । इदंरूपस्याच इत्यर्थे
इद्वस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वलाभेनादोषाच्च । नचैत्रमप्यगुरित्यत्र अगा उंसिति
स्थिते गादेशस्थानिताया हणत्वेनावच्छिन्नतया प्रकृतनिषेधाप्रवृत्तौ इणो यणिति
यणापत्तिरिति वाच्यम् । आयन्नित्यत्र वृद्धचुत्तरं यण्वारणार्थमेनेकाच इत्यत एरि-
त्यनुवृत्तेराकारसम्पत्तयोऽल्लस्याल्लमात्रवृत्तेरनतिदेशात् । एवं च हलङ्ग्याभ्य इति
सूत्रे सुतिसिरूपस्यैव हलो लोपविधानेन सुत्वादेरेवावच्छेदकतालाभेन तत्रातिदे-
शेन सार्वधातुकत्वादेस्सुलभतया अतुणेडित्यत्रेवमागमसिद्ध्या प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य
नियामकत्वोपादकभाष्याविरोधो न । एवं वेरपृक्तस्येत्यत्राप्यूलम् । आद्ये
हलपदस्य स्थानषष्ठ्यन्तत्वाभावेनापि तद्विरोधो न । अन्ये वेरित्यस्यैव स्थान-
षष्ठ्यन्ततया वित्वस्य समुदायवृत्तिर्वेनापृक्तपदस्य प्रत्ययत्वेनैव बोधकतया
तस्य च समुदायवृत्तिर्वेन च न दोषः । एवं गोस्त्रियोरिति सूत्रे प्रातिपदिकस्यैव
स्थानषष्ठ्यन्ततया ह्रस्वस्य तादृशादेशत्वाभावेन दीर्घग्रहणं कुर्वता सूत्रकृता
लुब्धग्रहणेऽदीर्घ इति वदतावाचित्कृता प्रश्लेषं वदता भाष्यकृता च न
विरोधः । निर्दिश्यमानपरिभाषोपस्थितावपि स्त्रीप्रत्ययस्यैव तत्त्वेनादोषः ।
नन्वेवमपि तत्रा चश्रैति परिभाषोपस्थितौ तत्र स्थानिताया अल्लवावच्छिन्नत्वेन
पूर्वोक्तविरोधो दुर्गारः । न च फलाभावाच्चदनुपस्थितिरिति वाच्यम् ।
तिप्रत्ययविषये फलस्य सत्त्वात् । अन्यथा समुदायस्य ह्रस्वप्रसङ्गात् । न
चालोन्त्यपरिभाषया निर्वाह इति वाच्यम् । वाक्यैकवाक्यतया नियामकतद-
मेक्षयान्तरङ्गत्वेनाचश्रैतिपरिभाषया निर्वाहस्य न्याय्यत्वेन तदुपस्थिते दुर्निवार-

त्वादिति चेन्न । अत्रश्वेत्यस्योपस्थितावपि अजनस्य निर्दिश्यमानस्येत्यर्थस्य सामानाधिकरण्यान्वयानुरोधेन स्वीकर्तव्यतयाऽलोल्यपरिभाषाप्रवृत्तौ तदवश्यकतया तत्र एव निर्वाहे फलाभावेनात्रश्वेति परिभाषाया अनुपस्थितेरङ्गीकारेणादोषात् । उपस्थितौ वा तस्य निरुक्तीत्या विशेषणतया स्थानपष्ठयन्तत्वाभावेन तदुपस्थाप्यन्त्वस्य स्थानितावच्छेदकत्वाभावेनादोषाच्च । तिस्रस्तयविषयकतयोपल्लुतवाक्ये फलबलेन तदुपस्थितावप्यन्यत्र तदुपस्थितौ मानाभावाच्च । गोत्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रे स्वारितत्वबलेन तिस्रस्तयस्य स्वत एव ह्रस्वान्ततया तत्र फलाभावेन तद्विगतधिकारभाववर्तिस्त्रीप्रत्ययानां ग्रहणेन तत्र फलाभावेन तदनुपस्थितेश्च । न च युवतिशब्दस्यशब्देन समासे तेनात्यादिसमासे अतियुवतीत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययतया ह्रस्वार्थं तद्रहणभावश्यकमिति वाच्यम् । पूर्वान्तत्वेन स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमादाय ह्रस्वभाविनामनभिधानस्य गोत्रियोरिति सूत्रस्याकरसम्मततया निरुक्तरूपस्यैव दुर्लभत्वात् । तत्राहि गोटाङ्ग्रहणं कृत्रिहृत्यर्थमिति वार्तिकं स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितप्रत्ययग्रहणमङ्गोक्त्य प्रत्याख्यताम् । किंचादीनां ह्रस्वभाविनामभावादग्रहणमिति तदाशयः । स्पष्टं चेदं कैयटे । पूर्वान्तत्वेन स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमादाय ह्रस्वे तु किञ्चन्तेऽपि पूर्वोक्तरीत्या ह्रस्वभाविनसंभवेन तदसङ्गतिस्पष्टैव । अतिखट्वार्थमित्यत्र ह्रस्वव्यावृत्तये एकादेशे ह्रस्वप्रतिषेध इत्यर्थकवार्तिकस्य बहिरङ्गपरिभाषया प्रत्याख्यानपरमपि भाष्यमात्रार्थेऽनुकूलम् । न च तत्रैकादेशस्यान्यताया अलत्वव्याप्यधर्मावाच्छन्नत्वेन स्थानिकत्वप्रवृत्तौ तद्वार्तिकानुरिथितिरिति वाच्यम् । पूर्वान्तत्वत्वेन ग्राहस्थानिषेधाय तदुत्थितेरिति दिक् ॥

नन्वेवमपि कुन्मेजन्त इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्राहि कुन्मकारेभ्यः आधये इत्यादावव्ययसंज्ञायां लुक्प्रत्ययसंज्ञायां सन्निपातपरिभाषया समाहितम् । एकारादिस्थानिताया अलत्ववच्छिन्नतया प्रकृतानिषेधेनैव सिद्धेस्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । न च स्वरूपमिति सूत्राविषये लोकन्यायेन सिद्धिरिति भट्टाङ्गुक्तीत्या

निर्वाह इति वाच्यम् । तथासति धिन्वन्तीत्यादावार्धधातुकत्वादपि लोकन्यायानेनेतुं शक्यतयैतन्निषेधोदाहरणस्यैव दौर्लभ्यापत्तेस्तत्रोदादुर्वारत्वाच्चेति चेन्न । लुक्स्थानिभूतादचःपूर्वसात् परत्वेन दृष्टस्य कार्यत्वेनाचःपरस्मिन्निति स्थानिबुद्धावव्ययसंज्ञायास्तुलभत्वेन विरोधाभावात् । बहुवचने झत्येदिति सूत्रेनात इति स्थानपठौ, किं त्वङ्गस्येत्येवेति न तत्राप्यलत्वव्याप्यधर्मावाच्छिन्नास्थानितेति कुन्मकारेभ्य इत्यादौ कृत्वातिदेशस्य तुलभतयाऽविरोधाच्च । निर्दिश्यमानस्येत्यस्योपस्थितावप्यत्वस्य कचिदसमुदायवृत्तितया नालत्वव्याप्यत्वम् । यदा अदिदित्यादौ तकाराविरहितस्यैव बोधकतायास्मिद्धान्तितत्वेनाच्छब्दस्य संज्ञात्वाभावेनेकच्छब्दाद्वैलक्षण्यस्य स्रपपादतया संज्ञाभिन्ननिर्देशे सूत्रोपात्तरूपस्य स्थानितावच्छेदकत्वस्यैवेतन्निषेधोपयोगितयाङ्गीकारेण प्रकृते निषेधाप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानत्वस्य तत्र तत्र भेदेऽपि न क्षतिः । इगित्यादावाद्यवर्णानामिव वाचककामिति मतं तु निराकृतमेव । एतेनालत्वैकत्वयोःको विशेष इति वदन्तः प्रास्ताः । एवं चैवं इत्यत्र तिङ्त्वातिदेशोपि सुलभ इति दिक् । न च घडितीत्यशालोन्यस्येत्यस्योपस्थितेरावश्यकत्वेन तत्र स्थानिताऽलत्वावाच्छिन्नोति वाच्यम् । सूत्रे स्थानपठौत्वनिर्णयमन्तरा तत्परिभाषानुपस्थित्या सूत्रोपात्तस्थानपष्ठयन्तत्वस्याल इत्यस्याभावेनादोषात् । एतेनालोन्यस्येत्यशालोन्यस्येत्यस्य विशेष्यतां स्वीकृत्य अलत्वव्याप्यधर्मेण साक्षादवाच्छिन्नत्वं स्थानितायां निषेधश्च क्लिश्यन्तः प्रास्ताः । नपैवमप्यौडित्यौकारविभक्तसंज्ञानत्वेनेगित्यादितोऽविशेषाच्चपुंसकाच्चेति स्थानिताया अलत्वव्याप्यधर्मावाच्छिन्नत्वेन शीमावे स्यादित्वानतिदेशे पूर्वस्य भत्वानापत्तौ लोभ्यात्यत्राछोपानानपत्तिः, इयां प्रतिषेध इति वार्तिकासंगतिश्चेति वाच्यम् । भसंज्ञाविषये यथोद्देशस्यैव सत्त्वेन पूर्वप्रवृत्तसंज्ञाभादाय निर्वाहात् । औटोऽपि संज्ञितया तत्र स्थानिताया औदत्वेनाप्यवाच्छिन्नत्वेनादोषाच्च । औड्पदशक्यतावच्छेदकं ग्रथमान-

द्वितीयादिवचनत्वमिति स्वीकारेण तस्यैवपि सत्त्वेनादोषाच्च । औडित्यस्य संज्ञात्वमनङ्गीकृत्य साम आकामित्यत्र सकारोच्चारणेन साम्बस्य स्थानितावच्छेदकत्ववदत्र लकारोच्चारणेनौडित्वस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वस्वीकारेण निर्वाहाच्च । एतेन तत्र प्रगृह्यत्वार्थमितिदिदिक्षितधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यकार्य एव निषेधप्रवृत्तिः । प्रगृह्यसंज्ञायामिदाद्यन्तं यद्विवचनं तदन्तमित्यर्थेन तत्रोद्देश्यताया न द्विवचनत्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वमित्यादि क्लिश्यन्तः परास्ताः । अग्निः करोतीत्यत्र विसर्गे स्थानिवत्त्वेन न प्रत्ययत्वमनल्विधाविति निषेधादितीदुपपद्यते स्त्रस्थशब्दरत्नविरोधेनोद्देश्यतायां साक्षादवच्छिन्नत्वनिषेधस्यानभिप्रेतत्वाच्च । अत एव रामावित्यस्य परादिवद्भावोदाहरणत्वं ग्रन्थकृतसंगच्छते । निरूपयिष्यते चेदमुपरिष्ठात् । नचैवमपि चक्रे इत्यादौ किञ्च न स्यात्, लिङ्गत्वस्याल्वव्याप्यलत्वावच्छिन्नस्थानिताकादेशे अतिदुष्टमशक्यत्वादिति वाच्यम् । लस्येत्यत्रोच्चारणार्थाकारेण निर्देशात्तद्वटितवृत्तितया लत्वस्यालत्वव्याप्यत्वाभावात् । अत एव कितिलिटि एत्वाभ्यासलोपविधायकं सार्थकम् । एतेन लत्वस्याखण्डस्य स्थानितावच्छेदकत्वे लिङादौ तस्य दुर्लभतया तिवाद्यादेशानापचिरिति परास्तम् । अत एव च माभितिके यस्येति लोपसिद्धिः । नचैकादेशस्य निरुक्तदिशा स्थानिवत्त्वे कादेशापस्यापश्चमीसमासप्रयोजनत्वनिराकरणपरमाख्यविरोध इति वाच्यम् । ठस्येक इत्यत्र वर्णमात्रस्य विवक्षितत्वेन ठत्वस्यालमात्रवृत्तितया स्थानिवत्त्वनिषेधात् । रुत्वं तु न तथा । तत्रानुबन्धस्येतरव्यावर्तकतया निर्देशेनेदत्वादीवेषात् । नचैवमपि सर्व इत्यादौ विसर्गादौ सुप्त्वानविदेशे सर्वस्य सुणीत्यादि न स्यादिति वाच्यम् । रुत्वादीनामासिद्धत्वेन पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेः । न च तत्र विसर्गो दुर्लभ इति वाच्यम् । पदसंज्ञादृष्ट्या स्थासिद्धत्वेन स्थानिशुद्ध्या रान्ते पदत्वप्रवृत्तेः । नच सापादिकसंज्ञादृष्ट्या त्रिपाद्यानासिद्धत्वं, अत एवावसानकार्याणां त्रिपाद्यां पाठ उपपद्यत इति वाच्यम् ।

संस्कारकदृष्ट्या संस्कार्यस्यासिद्धत्वाभावेऽप्यन्यदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वे बाधकाभावात् । अत एव संज्ञादृष्ट्या नलोपासिद्धत्ववचनस्य नियामकता संगच्छते । किं च तत्रानुमानिकस्थानिवद्भावोऽपि पदत्वं सुलभमिति बोध्यम् । न च वैयाकरण इत्यत्र यकारे पदान्तत्वानतिदेशापचिरिति वाच्यम् । अनुमानिकस्थानिवद्भावेन यान्ते पदत्वे यकारे पदान्तत्वस्यार्थसमाजप्रस्तत्वात् । यत्तत्र पञ्चमीसमासपक्षे स्थानिवत्त्वेन पदान्तत्वमिति तन्न । तेनैव स्थानिवत्त्वेनकारबुद्धौ पदान्तयकारस्य दुर्लभ्यात् ॥

अत्र पक्षचतुष्टयं प्रकाशकृतोपन्यस्तम् । अल्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताकविधौ नेत्यर्थ इत्येकः, उद्देश्यतायां साक्षादवच्छिन्नत्वमनिवेद्य अल्वव्याप्यधर्मेण साक्षादवच्छिन्नस्थानिताक आदेशो न स्थानिवदित्येवार्थ इति द्वितीयः, अल्पप्रयोज्यस्थानितानिरूपितादेशताश्रयो न स्थानिवदित्यर्थः । प्रत्याहारेऽवधर्मानामेव वाचकतया इकोऽप्येवमिति शास्त्रीयस्थानिताया अल्पप्रयोज्यत्वज्ञेतेः । न च हल इति शास्त्रीयस्थानिताया स्तंभसारणपदप्रयोज्यतया प्रकृतनिषेधाप्रवृत्तौ समानाङ्गग्रहणप्रत्याख्यानं सुधुपास्य इत्यत्र पूर्वरूपापत्तिरिति वाच्यम् । तत्राचेश्वेत्यस्योपस्थित्या दोषाभाव इति तृतीयः । अल्पर्यासस्थानितानिरूपितेत्यादिरर्थ इति चतुर्थः । तत्र नाद्यः, इदुदुपपद्यते सूत्रस्थशब्दरत्नविरोधात् । रामावित्यस्य परादिवद्भावोदाहरणपरग्रन्थस्वारस्यभङ्गापक्षे । न वा द्वितीयः, पूर्वोक्तरीत्या सकलनिर्वाहे साक्षादवच्छिन्नत्वनिषेधनिषेधार्थः । एतन्मते तत्र तत्र विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थायामाश्रित्य दोषवारणेन स्वारसिकविशेषणविशेष्यभावव्यवस्थायामुक्तत्वात् । अलोन्यस्येत्यत्राल्शब्दस्य संज्ञाशब्दत्वेन तस्य विशेषणताया अनौचित्याच्च । तदङ्गीकारेऽपि अलरूपान्त्यस्येत्युक्तौ हलङ्याभ्य इत्यादाविवाल्वस्यैवावच्छेदकतालाभेन दोषघ्नौ व्याच्च । न

तृतीयः, प्रत्याहारेच्चाद्यवर्णानां वाचकताया नाशेनानभिमतत्वेन पूर्वं निर्णीतत्वेन तत्प्रथस्य युक्तिसंभवाभावात् । नापि चतुर्थः हल्ङ्यादि स्रजस्थानिताया अल्पार्थं सत्त्वेन प्रत्ययलक्षणस्रजभाष्यविरोधात् । प्रथमपक्षरीत्या अतिदिदिक्षितधर्मण साक्षादवाच्छब्दोद्देश्यताकविधावैतानिषेधस्वीकारे तु पूर्वोक्तशब्दरालिखितविरोधादि दोषाः स्वयमूहनीयाः ॥

ग्रन्थतत्त्वविदस्तु भाष्ये आदेशिन्यलयाश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्युक्तं तत्रादेशिनीति स्थानिनीत्यर्थकमादेशोऽस्यास्तीतिव्युत्पत्तेः । अत्रादेशिनीत्यस्यालीत्यत्र समानाधिकरणविशेषणत्वे स्थानिभूतालाभ्य इत्यर्थे लाभः । व्यधिकरणविशेषणत्वे तु स्थानिनि विद्यमानो योल्लदाश्रय इत्यर्थे लाभः । अत्र संबन्धिनोऽधिकरणत्वेन विवक्षया प्रयोगात् । स्थानिसंबन्धलाभ्य इति फलति भाष्यं तन्त्रेणोभयार्थबोधकम् । उद्योते तु आदेशिनीति व्यधिकरणविशेषणमेव स्थानिसंबन्धलाभ्य इत्येवार्थः । अत्र एव स्थानित्वे तु स्थानिसंबन्धित्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यमित्युक्तम् । एवं च भाष्ये तन्त्रमन्तराप्यमीदृशसिद्धिरिति तद्भाष्यः । एतदुद्योतैकवाक्यतया प्रकृते स्थानिभूतो योऽलित्यादिव्यपदेशिवद्भावलभ्यार्थकथनमेव । स्थानिसंबन्धी योऽलित्याद्येव विवक्षितोऽर्थ इत्युचितम् । भिन्नार्थकतया वर्णने मानाभावात् । न च प्रथमे अतिदिदिक्षितधर्म अलमात्रवृत्तित्वं न निवेक्षनीयं द्वितीये तु निवेक्षनीयं मतो भेदेनार्थवर्णनभावश्चकमिति वाच्यम् । यत्र शास्त्रे विशेषणतया विशेष्यतया वा आदेशस्थानिभूतो योऽल्य तत् स्थानिसंबन्धी वा योल्लतन्मात्रवृत्तित्वमिश्रणं तादृशे विधौ हि निषेध इत्युद्योतग्रन्थेनोभयत्रापि तन्मात्रवृत्तित्वनिवेशलाभेनैकत्र तन्निवेशोन्यत्र नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात् । अत्र एवोत्तरत्र वक्ष्यति “तस्य धर्मस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्वं एव निषेधप्रवृत्तेरिति” । स्थानिसंबन्धी योऽलतन्मात्रवृत्तित्वो धर्मस्तद्वदितिधर्मश्रयविधौ न स्थानिवादित्येक एवार्थः । अर्थभेदव्यवहारास्तु व्यपदेशिवद्भावलभ्यार्थं पृथक्

कुल्येति बोध्यम् । तन्मात्रवृत्तिरित्यस्य तद्वृत्तिस्तदितरावृत्तिरित्यर्थः । तदितरश्च तद्वृत्तिप्रकृतस्थान्येव विवक्षितः । स्थानिसम्बन्धित्वं व्यपदेशिवद्भावान्तिदिष्टमपि गृह्यते । तद्वृत्तित्वप्रकृतस्थानीत्यत्र तद्वृत्तित्वं व्यपदेशिवद्भावान्तिदिष्टमेव गृह्यते । एवं च प्रदीव्येत्यत्र स्थानी वत्त्वाप्रत्ययः । तत् सम्बन्धी चात् तकारः तद्वृत्तित्वदितरस्थानिभूतवत्त्वाप्रत्ययावृत्तिर्धर्मः वल्लत्वं तद्वृत्तित्वधर्मो बलादित्वं तदाश्रयत्वादितिद्विवेक्षत्र न स्थानिवत्त्वम् । एवं धिन्वन्तीत्यत्र स्थानिसम्बन्धी योऽल्यव्यपदेशिवद्भावोकारः तद्वृत्तिधर्मः आर्षधातुकत्वरूपः स च स्थान्यलुकारेतरतद्वृत्तित्वस्थानिनोऽभावाच्चानिरूपितवृत्तित्वस्य सुतरामभावात् स्थान्यलितरतद्वृत्तित्वप्रकृतस्थानिनिरूपितवृत्तित्वभाववान् जातः । तद्वृत्तित्वो धर्मः व्यपदेशिवद्भावेन तदेवार्षधातुकत्वं तदाश्रयत्वादितो न स्थानिवत्त्वमितीह सिद्धम् । न च धिन्वन्तीत्यादौ स्थान्यलितरतद्वृत्तित्वस्थानिनोऽसम्भवाच्चानिरूपितवृत्तित्वस्य सुतरामसंभवात्तदभावोऽप्रसिद्ध एव । अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावा-
नङ्गीकारादिति वाच्यम् । नैयायिकमते तथा स्वीकारेऽपि वैयाकरणनये स्वप्नानुरोधेन बौद्धपदार्थान्गीकारेण बौद्धस्य तादृशवृत्तित्वस्य प्रसिद्धतया तदभाव-
स्वार्षधातुकत्वे प्रकृते सत्त्वेनादोषात् । राभायेत्यादौ स्थानिसम्बन्धेकारवृत्तिसु-
द्वस्य तद्वृत्तित्वस्थानिभूतवृत्तित्वत्वात्तदितरावृत्ति न भवतीति न निषेधप्रसक्तः ।
न च यादेशप्रवृत्तिकाले ङकाराभावेनैकारस्यैव स्थानितया तद्वृत्तिप्रकृतस्थानिनोऽभावात्सुपूर्वं धिन्वन्तीत्यत्रार्षधातुकत्वसमकक्षमिति वाच्यम् । विशिष्टं
ध्वेणोऽनलमाश्रयते इदं नाभेति भाष्यप्रामाण्यात् स्रजोपात्तङ्गे इत्यस्यैव स्थानित्व-
स्वीकारात् । स्पष्टं चेदमनेकालिशदिति स्रजे प्रकृतस्रजे चोद्यते । एवं नपुंसकज्ञे-
त्यत्रौङ् एव स्थानितया निर्देशाद्विवचनत्वस्यौङ्यापि सत्त्वेन साम्प्रतीत्यादौ
द्विवचनत्वादिदेशे नायं निषेधः । नन्वेवमपि युगामित्यत्र प्रथमाद्विवचने विभक्ति-
त्वादिदेशो न स्यात् । तत्रौप्रत्ययस्थानिकाम्यतिदिश्यमानविभक्तित्वस्य धिन्वन्ती

तत्स्थानिसम्बन्धी च योज्यं तद्वृत्तिधर्माश्रये नेत्यर्थः । अत एव रेफस्थानिकविसर्गस्य रुशब्दत्वं न स्थानिवत्त्वेनेति “भोभगो”

त्यादावितिदिश्यमानार्धधातुकत्वाविशेषादितिचेन्न । तदितरतद्वटितप्रकृतस्थान्यवृत्तिरित्यनेन तदितरस्तद्वटितः प्रकृतस्थानितावच्छेदकाक्रान्तो यस्तद्वृत्तिरिति विवक्षणेनादोषात् । अम्बिधौ प्रथमात्वस्य स्थानितावच्छेदकतया तदाक्रान्तत्वस्यौघ्यापि सत्त्वेन तस्य स्थानिसम्बन्ध्यलभूतौकारघटितत्वेन तदितरत्वेन च विभक्तिवत्त्वस्य तत्रापि वृत्तितया तत्र तदभावभावेन तस्य स्थानिसम्बन्ध्यल्पात्रवृत्तित्वाभावः स्पष्ट एव । एवमेवान्यदोषाभासानिरसनं पूर्वसरणिमनुसृत्य स्वयमूहनीयमिति दिगित्याहुः ॥

ग्रपठयेत्यादौ निषेधप्रवृत्तये आह । स्थानिसम्बन्धीति । स्थानिसम्बन्ध्यल्युत्तिधर्मघटितधर्माश्रये विधिवित्यर्थः । न चैवमर्थस्वीकारे नपदान्तसूत्रस्थशब्दरत्नविरोधः । तत्र हि शिण्डीत्यत्रानुस्वारे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं न स्थानिवत्त्वेन विशेषणतयाऽलाश्रयणादित्युक्तम् । अत्राश्रीयमाणस्याचोऽनुस्वारस्थानिसम्बन्धित्वाभावाच्चदसङ्गतिरिति वाच्यम् । अल्युत्तिधर्मघटितधर्मोऽतिदिदिक्षितत्वलाभार्थं स्थानिसम्बन्धीत्युपादानात् । अत एव वक्ष्यति न हि तत्र बलादित्वं स्थानितोलब्धम् । किन्तु स्वाश्रयमेवेति । एवं चाल्त्वव्याप्यधर्मघटितः अतिदिदिक्षितो यो धर्मस्तदाश्रये विधाविति फलति । तत्राद्यमर्थप्रमाणयति । अत एवेति । न स्थानिवत्त्वेनेति । अन्यथा रुत्वस्य समुदायवृत्तितया द्वितीयनिषेधाप्रवृत्त्या तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । नच भोभगो इत्यत्रापि र इत्यवृत्त्यभिप्रायकतया तद्भाष्यं योजनीयमिति वाच्यम् । एवं सति सर्वत्र निषेधप्रवृत्तिसाम्येन सुपेऽन्यत्र च विशेषप्रदर्शनस्यासाङ्गत्यापत्तेः । नचास्य भाष्यस्यातो लोप इति सूत्रभाष्यविरोधैर्नकेदस्युक्तित्वान्नार्थसाधकत्वम् । तत्र हि णिलोपांशे उदाहरणानि प्रदर्श्य सन्त्वेते विधयः, तेषु कृतेषु स्थानिवत्त्वेन णित्वालोपो

इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । क्रधातोर्दित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वेऽरित्यस्य ह्लादिः शेषस्तु अरित्यस्य पुनः “पूर्वोऽभ्यासः” इत्यनेनाभ्यासत्वात् । तस्यापि द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वात् । प्रक्रियाज्ञानवतां तथा ज्ञानस्य सुलभत्वात् ॥

भविष्यतीत्युक्तम् । अत्रेयडादिस्थानिताया अल्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वेन रुत्वणिच्योरविशेषात्तत्तत् स्थानिवत्त्वकथनमसङ्गतमेव स्यादिति वाच्यम् । अतस्तद्वित्यत्रेयडा णित्वबुद्धावप्यलोऽन्यस्येति यकारमात्रस्यैव लोपप्रसक्त्या रूपसिद्धयभावेन तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तितया तद्वलेन प्रकृतभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनाया अनौचित्यादिति बोध्यम् । आद्यार्थस्वीकारे लक्ष्यसिद्धिं परिहरति । क्रधातोर्रित्यादिना । पुनः पूर्व इति । लक्ष्ये लक्षणस्येति तु नात्र । आगच्छतमश्री इत्यत्र पुनः प्रगृह्यसंज्ञाकरणपरभाष्येण संज्ञाविषये तदप्रवृत्तिबोधनादिति भावः । द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वादिति । अर्क् इत्यस्यैकदेश्यविकृतन्यायेन द्वित्वोद्देश्यविधेयमात्राब्धसमुदायत्वे उत्तरखण्डे धातुत्वज्ञाने अवशिष्टे तन्निरूपितपूर्वत्वसमुदायघटकत्वे आर्थसमाजग्रस्ते इति भावः । नचार्थविकारसत्त्वेन तन्न्यायाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । जातिव्यञ्जकावयवसत्त्वे तत्प्रवृत्तेर्निरावाधात् । अत एव कावित्यत्र कार्यकाले पदत्वसिद्धिः । तादृशसमुदायघटकस्यैव संज्ञाविधानेन देवदत्तयज्ञदत्तौ देभतुः ऊर्णनावेत्यादौ नातिप्रसङ्गः । अनुमानिकस्यानिवत्त्वेन तु न तत्समुदायत्वम् । विशिष्टस्यानर्थक्यादिति बोध्यम् । अरित्यस्य द्विरुक्त धातुपूर्वभागत्वं तत्स्थानापन्न इति लोकन्यायेनेति श्रीधरोक्तिस्तु प्रक्रियाज्ञानवतामित्यक्षराननुगुणत्वाच्चिन्त्या । यत्तु तादृशसमिभ्याहृतवर्णाघटितत्वे सति द्विवचनीयविधेयपूर्वत्वमभ्यासत्वे प्रयोक्तमिति । तन्न । पदसंस्कारे देवदत्तयज्ञदत्तौ देभतुरित्यादौ देवदत्तादिपदघटकवर्णानां तदसमिभिव्याहृतत्वेन दोषात् । तादृशस्थले सर्वत्र वाक्यसंस्कार एवाश्रयणीय इति वा तदाशयो वर्णनीय इति दिक् । तदेतदभिसन्ध्याह । प्रक्रियाज्ञानवता-

अत एव धिन्वन्तीत्यादाविण् न । उकारवृत्त्यार्धधातुक्त्वस्य

मिति । एकदेशविकृतन्यायेन समुदाये द्वित्वोद्देश्यविधेयो मयमात्रारब्धसमुदाय-
त्वबुद्धौ क इत्यस्य द्वित्वविधेयत्वबुद्धिः प्राकियाज्ञानाधीनोति भावः । आद्यार्ध-
सफलमिति । अत एवेति । इणनेति । नचेटोऽपरानिमित्तकत्वेन यणो बहि-
रङ्गासिद्धत्वं शङ्क्यम् । नाजानन्तर्यं इति निषेधात् । नचेटोऽजानन्तर्यं नेति
वाच्यम् । अजानन्तर्यानिमित्तकार्यश्रृङ्खलुत्तरकालश्रवृत्तिकान्तरङ्गाकर्तव्यताया-
मप्यासिद्धत्वाभावस्य तथा बोधनात् । अत एवाश्रयूरित्यत्र यलोपो न । अजान-
न्तर्यानिपित्तकार्यमन्तरङ्गभवेति निषेधे तु न मानम् । किंचापरानिमित्तकमन्त-
रङ्गमिति स्वीकारे जुटस्तथात्वेन तदृष्या दीर्घस्यासिद्धत्वेन रामाणामित्यस्य कृते-
दीर्घे न जुड्भवेदिति भाष्यविरोधापत्त्या तत्परिहारायापूर्वनिमित्तकत्वे सतीति
विशेषणस्यावश्यकतया प्रकृतेष्वज्ञात्परस्य बलादेरित्यर्थेऽन्तरङ्गत्वं वक्तुमशक्यम् ।
प्राचीननयेऽङ्गसंज्ञाधपेक्षणेनेदं बहिरङ्गमिति सुवचम् । किञ्चापरानिमित्तक-
मन्तरङ्गमिति युगपत्प्राप्तौ पूर्वश्रवृत्तिनियामकमेव । ज्ञापकसाजाल्यात् । जुडि-
धायकद्वयस्य भाष्यमप्यत्रातुक्त्वम् । एवं चात्रासिद्धत्वस्य प्रसक्तिरेव न । किंच
भविष्यतीत्यादिसिद्धये इडिष्येऽसिद्धपरिभाषा न प्रवर्तत इत्यन्यत्र स्पष्टतया न
तथात्र निर्वाहाया कार्या । नचेट्यापि तस्य परयणोऽसिद्धत्वाधपि यलोपे
बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्या यलोपे इष्टासिद्धिरिति वाच्यम् । नाजान-
न्तर्यानिषेधेन परयणोऽसिद्धत्वाभावेन यण एव दौर्लभ्यात् । तदसंत्वेऽपि
यलोपे बहिरङ्गपरिभाषायाऽवचोरेत्यत्र सिद्धान्तितत्वेन यलोपानापत्तेश्च । नचै-
वमप्यचः परस्मिन्नितिद्वले भाष्ये भावसाधनाविधिशब्दमाश्रित्य पूर्वः स्या-
दिति स्थानिद्वय इत्यर्थेनैतत्सिद्धिरुक्तेति वाच्यम् । तद्वारणस्यैकदेशु-
क्तित्वेनासाधकत्वात् । तथा हि भावसधनत्वेऽपि पूर्वस्य स्थितिं ग्रन्थेव-
स्थानिवद्भावो नत्वपूर्वस्य पूर्वस्य विधौ तस्यानादिष्टाच्चः पूर्वत्वस्य वक्तुम-

वकारेऽनतिदेशात् । यत्तु अत्रेपिनवृत्तये स्वविधावापि स्थानिवन्त्वम-

शक्यत्वेन तस्य तत्त्वमावश्यकम् । किंचैतीति यत् न यन्नयनित्यन्नेपो यणः
स्थानिवत्त्वेन आयानित्यत्राट इव तस्मान्बुद्धीत्यस्यापत्तिरिति दिक् । आद्या-
र्थस्वीकारादेव इथाजश्च यजं तस्यापत्यमित्यर्थे याजिरित्यत्र नयभाष्यामित्य-
स्याप्रवृत्तिः यकारे पदान्तत्वस्य प्रकृतनिषेधेनानतिदेशात् । न च तत्रैयजिरित्ये-
वेष्टम् । अत एव नयभाष्यामिति सूत्रे ऐचोरवयवत्वे इथाजश्चयजं ततस्तत्र
यव इत्यणन्ताच्छ्रयत्ययसिद्धिः फलम् । अन्यथा तत्रैकारस्य प्रातिपदिकाव-
यवत्वाभावेन तद्विशिष्टस्य वृद्धत्वाभावाच्छो न स्यादिति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छत
मिति वाच्यम् । तत्र हरदत्त इत्यस्तिचिबोधकप्रदोपादानेन नगोशस्यानाद-
पन्नमात् । अत एवातुनासिकात् पर इति स्रजेऽयमागमोऽनवयव एवावय-
वत्वे मानाभावादिति वक्ष्यमाणतया तद्रीत्या ऐचोरप्यनवयवत्वप्रसक्त्या-
वयवत्वसाधकशुक्ल्यप्रदर्शनं संगच्छते । न चैवमपि तत्रावयवत्वाङ्गीकार-
एवाकिर्नागेशस्य न तु तत्रायजिष्य इति वाच्यम् । अनुस्वारगमस्यैव-
यवत्वाभावावयवस्यापनवद्वोरपि तत्त्वावस्थापनेन तयोरवयवत्वानवय-
वत्वयोः फलभेद इत्यर्थस्य स्वरसतो लाभेन निरुक्तोदाहरणे ऐजभावबोध-
नात् । ऐयजीयमित्युदाहृत्य यद्येवंविधमभिधानमस्तीति यदिगर्भवदता
हरदत्तेन तस्यानभिधानबोधनाच्च । यद्यभिधानमस्तीत्येव वाच्ये एवं विध-
मिति वचनादन्यादृशस्य याजिरित्यादेरभिधानं सूचितमिति दिक् । एवं
प्रिधातोरेरचि अय इति जाते तेन मुशब्दस्य समासे स्वयिकेत्यत्र सुनयिके-
लादाविव धाल्यन्तयकोरिति नेत्यप्याद्यार्थस्वीकारे फलम् । भोमगो इति
स्रभाष्येण तत्र वैकल्पिकरूपद्वयोरिष्टत्वात्तुमानादित्यादि स्वयमूहनीयम् ।
नचाद्यार्थस्वीकारे तेनैव धिन्वन्तीत्यत्रेड्याद्वैतौ तदर्थं स्वविधावापि स्थानि-
वत्त्वमपरविधाविति न्यासेन भाष्यकृत्साधितमसंबद्धमेव स्या दत्त आह । यन्नि-

परविधाविति न्यासेन साधितं भाष्ये सा त्वेकदेशयुक्तिः । असिद्ध-
वत्सूत्रेण सिद्धस्यायन्नासन्नित्यादेस्तत्फलित्वेनोपन्यासात् । अस्यापि
“अचः पूर्वत्वविज्ञानात्” इति वार्तिके पञ्चमीसमासेन सिद्धेः
कैयटेनोक्तत्वाच्च । प्रदीव्येत्यादौ च वलादिलक्षण इणन । स्थान्यलि-

त्यादि । असिद्धवत्सूत्रेणेति । संयोगान्तलोपे गणःप्रतिषेधः द्विवचने-
चीत्यनयोरप्युपलक्षणमिदम् । इत्यादेरित्यादिना दध्यक्षो मध्वक्षः चक्र-
तु श्रकुरित्येतत्संग्रहः । नन्वायन्नासन्नित्यादे स्मिद्धावपि धिन्वन्तीत्यस्य
सिद्धयर्थमेव स्वविधावपि स्थानिवद्भावः स्वीकार्यः । यस्य कस्य चिदन्यथा-
सिद्धस्योदाहरणस्य दानमात्रेण तस्यैकदेशयुक्तत्वकल्पनं न न्यायमित्यत आह ।
अस्यापीत्यादि । कैयटेनोक्तत्वादिति । अयं भावः । आयन्नित्यादि-
सिद्धिः पूर्वपुष्पपादैव । धिन्वन्तीति परमवशिष्यते । यद्येतदर्थमेव वार्तिकं
स्मात्तदा व्यर्थ एवायं प्रयासः । भवदिष्टस्य स्वविधावपि स्थानिवत्त्वस्य
पञ्चमीसमासेनापि सुसाधत्वात् एवं च वार्तिकफलानां सर्वेषामप्यन्यथा-
सिद्धतया सर्वथा तद्भाष्यमेकश्रुतमेवेति । वस्तुतस्तु स्वविधौ स्थानिव-
द्भावोऽनिष्ट एव । बेभीदीति लक्ष्यासिद्धेः । न च पञ्चमीसमासे स्वविधावपि-
स्थानिवद्भाव इष्ट एव बेभीदीत्यज्ञानतस्तु निम्बिधानेन न पञ्चमीसमासाव-
काश इति वाच्यम् । यन्निति शत्रन्तेन नञ्समासे पूर्वसांनिमित्तत्वेना-
श्रितादित्यर्थेऽपि पञ्चमीसमासेन सुडापत्तेः । तदेतत्कैयटेनेति वदता ह्यचित-
मिति दिक् । एतेनैतेन धिन्वन्तीति प्रयोजनं शिथिलमिति ह्यचितमित्याचार्याः,
इदं ग्रन्थकृत स्वस्वाश्रित शाखाच्छेदनं ममुकरोतीति वदन्तोऽन्ये च परास्ताः ।
द्वितीयमर्थं सफलयति । प्रदीव्येति । अन्यथा नल्यपीति लिङ्गादशास्त्रीयस्य
किञ्चस्वेव वलादिस्वस्याप्यतिदेशापत्तिरिति भावः । अलि स्थानिसम्बन्धीति
विशेषणेन लब्धमर्थं स्पष्टयितुमाह । स्थान्यलित्यादि । ननु वलादित्वस्य

श्रुक्तेर्वभूविवेत्यादौ वलादिलक्षणेऽसिद्धिः । न हि तत्र वलादित्वं
स्थानितो लभ्यं किं तु स्वाश्रयमेव ॥

यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते तस्य
निमित्तस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्व एव निषेधप्रवृत्तेः । प्रकृते चा-
र्द्धधातुकत्ववैकल्पप्रयुक्ताऽप्राप्तिर्न तत्स्थान्यलसाधारणं, यच्च तादृश-
वत्त्वघटितं वलादित्वं न तद्वैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिरिति बोध्यम् । प्रत्या-

स्वाश्रयत्वेऽपि स्थान्यलवृत्तिधर्मत्वस्यानपायान्निषेधो दुर्वार इत्यत आह । यन्नि-
मित्तेत्यादि । एवं च स्थानिसम्बन्धीति अल्वव्याप्यधर्मघटितधर्मे स्थानि-
वद्भावप्रयोज्यत्वमवगमयतीति भावः । स्थान्यलसाधारणधर्मत्व इति ।
स्थान्यलसाधारणो धर्मो यस्मिन् तत्त्वे, स्थान्यलमात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मत्व इत्यर्थः ।
स्थान्यलमात्रवृत्तित्व इति व्याख्यानं तु यच्च तादृशं वत्त्वघटितं वलादित्व-
मित्युत्तरग्रन्थाननुगुणत्वादुपेक्ष्यम् । एतेन तत्र समस्तः पाठः । तादृशेत्यस्य
वृत्त्येऽन्वय इति ह्रिद्व्यन्तः परस्ताः । उकारवृत्त्यार्धधातुकत्वस्यालमात्रवृत्ति-
धर्मत्वेऽपि तद्वटितत्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । यत्तु स्थान्यलवृत्तित्वं सत्यलमात्र-
वृत्तित्व इत्यर्थ इति प्रकाशकत्वं तन्न । स्थान्यलमात्रवृत्तीत्यादेरेव शब्दतो
लाभात् । धिन्वन्तीत्यत्रार्धधातुकत्वस्य क्वचित् समुदायवृत्तित्वेनालमात्रवृत्तित्वा-
भावेन निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वग्रन्थविरोधात् । न चैतद्वितीयार्थतात्पर्येणैव प्रवृत्त-
मिति न विरोध इति वाच्यम् । आद्यार्थेऽप्यतिदिश्यमानधर्मे स्थान्यलमात्रवृत्ति-
त्वस्योद्योततो लाभादिति दिक् । नन्वेवं युवोरनाकावित्यत्राकादेशे कुत्वा-
तिदेशसिद्धये वु इति समुदायस्यैव स्थानिताया अवश्यं स्वीकर्तव्यतया
प्रकृतनिषेधाप्रवृत्त्या वुत्वातिदेशे तद्विरुद्धाल्वाश्रयायादिर्न स्यादत आह ।
प्रत्यासन्न्येति । अनलिवधावित्यत्र विधिग्रहणाच्छास्त्रीयकार्य एव निषेधप्रवृत्त्या
तत्प्रत्यासत्त्या विधिकोऽपि शास्त्रीयकार्य एव प्रवृत्तिरिति भावः । शास्त्री-

सत्या च शास्त्रीयकार्ये एव स्थानिवत्त्वं, तेन नायकसिद्धिः ॥

प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयम् । शास्त्रातिदेशस्तु कार्यातिदेशः-

येति । शास्त्रेण साक्षाद्बोधितेत्यर्थः । तेनानाचि आयभावस्य शास्त्रतात्पर्यविषय-
त्वेऽपि न क्षतिः । नायकसिद्धिरिति । ननु यो ह्यतिदेशो नासावाश्रीयते यश्चा-
श्रीयते नासावादृश इत्यचः परस्मिन्निति सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽवयवाश्रयादेशे
तत्सिद्धिः । न च तुल्ययुक्त्या इयायेत्यत्रापीयङ् प्रवृत्तौ स्थानिवत्त्वेनेयङ् न स्या-
दिति परिभाषेन्दुशेखरासङ्गतिरिति वाच्यम् । तत्र फलबलेनासवर्ण इति प्रसज्य-
प्रतिषेधाङ्गीकारेण विशिष्टे सर्वर्णत्वाच्चत्वयोरतिदेशे निषेधापत्तिरित्याशयेना-
दोषात् । अत एवेयेत्यस्य सिद्धिः । अन्यथेयायेत्यत्र सूत्रसार्थक्येन स्थानिवत्त्व-
निषेधज्ञापनायोगात्तदसिद्धिः । विस्तरस्तु परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयः ।
न च स्थानी न निवृत्तः आदेशो न ज्ञात इति संभावनायां यद्भवति तद्भवति
यन्न तत्रेति प्रकाशकटुत्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम् । एवं सति रामायेत्यादौ
दीर्घानापत्तेः । न च स्थानिन्यादेशवृत्तिधर्मसंभावनायां यद्भवति तद्भवति यन्न
तत्रेत्यर्थान्तरस्यापि कल्पनेनादोष इति तेनैव समाहितमिति वाच्यम् । एष-
मपि निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन पूर्ववाक्येन दीर्घाप्रवृत्तेः तदवस्थत्वात् ।
वाक्यद्वयकल्पने गौरवाच्च । यो ह्याश्रीयत इति भाष्यविरोधेन स्थानी न निवृत्त
इत्याद्यर्थस्यैवमपि वक्तुमशक्यत्वञ्चेति चेन्न । एवमपि चक्रे इत्याद्यसिद्धेः,
नायक इत्युपन्यासस्तु परस्मिन्निति किम्, युवजानिरित्युपन्यास इतिवत् प्रकृते
स्थानिवत्त्वस्य वस्तुतोऽविषयत्वमिति बोधयितुमिति बोध्यम् । प्राधान्या-
दिति । शास्त्रजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यताश्रयत्वादित्यर्थः । कार्यातिदेशा
इति । प्रधानाप्रधानसाधारण्येन शास्त्रविधेयकार्यमात्रातिदेश इत्यर्थः । ननु
आज्ञाशास्त्रातिदेशात् सिद्धमिति वार्तिकेन शास्त्रातिदेशबलाभेन कथं कार्या-
तिदेशत्वव्यवस्थापनमित्यत आह । शास्त्रातिदेशास्तित्वत्यादि । अभिन्न-

भिन्नरूपः । तस्यापि कार्यफलकत्वादिति तुल्यत्वसूत्रे
हेयदः । भाष्येऽपि “नत्राङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमाङ्गं यत्कार्यं
नदतिदिश्यते” इत्युक्त्या तयोरेभिन्नरूपत्वं सूचितम् । नत्रा-
न्येष्वक्षितार्थसंज्ञिधानस्तत्तद्विभिन्नरूपकार्यव्यवहार एवानेन ।
रूप इति । शास्त्रस्य कार्यसमर्पकत्वातिरिक्तव्यापारमावाचयोरभेद इति
मतः । तदाह । तस्यापीति । ननु कार्यातिदेशशास्त्रातिदेशयोर्भेदेन व्यव-
हारादभेदोक्तिरश्रामाणिकीत्यत आह । भाष्येऽपीत्यादि । अभिन्नरूपत्वं
सूचितमिति । यत्तु वस्तुतस्तु कार्यातिदेशादभिन्नरूप इति चिन्त्यमेव । कार्य-
फलकत्वस्य सर्वेष्वतिदेशेषु सत्त्वेन सर्वेषामेवैवमभिन्नरूपतापत्तेः । भाष्यन्तु
प्रथमं वार्तिकं शास्त्रातिदेशमभिन्नेत्योक्तत्वापि प्राधान्यात् कार्यातिदेशस्यो-
चित्येन आङ्गं यत्कार्यमिति वक्तव्यमित्यभिप्रायकं वार्तिके शास्त्रपदस्योपलक्षण-
त्वाभिप्रायकं वेति प्रकाशकृत्तच्च । तुल्यत्वस्य एव भाष्ये रूपातिदेशकार्यातिदेशयोः
फलभेदस्य दर्शितत्वात् । वार्तिकस्योपलक्षणतया नयने तात्पर्यस्य वक्तुमशक्य-
त्वाच्च । अत एवोत्तरभाष्येपि शास्त्रातिदेशमाश्रित्य विचारः कृत इति दिक् ।
नन्वत्र प्राधान्यं कार्यातिदेशस्वीकारेऽसाधारणो हेतुः । तच्च विधिशास्त्रविधेयस्यैव
म तु गुणशास्त्रविधेयस्य तस्यापि विध्यङ्गतया अप्रधानत्वात् । तथा चास्यैव
दीर्घादिविधायकत्वे रामायेत्यादाविव रामस्येत्यादावपि दीर्घः स्यादित्यत आह ।
नञेति । यत्र प्रधानाप्रधाननकार्ययोरतिदेशप्रसक्तिसत्त्वैत्यर्थः । अनयोश्चितार्थ-
संज्ञिधान इति । अनयोश्चितं अर्थस्य विषयस्य स्वादिसूत्रषट्कत्वादेस्संज्ञिधानं
साहित्यं यस्मिन्निति विग्रहः । निमित्तरूपकार्यमिति । दीर्घादिविधौ निमित्त-
भूतसुखादिसंज्ञारूपकार्येत्यर्थः । व्यवहार एवेति । अतिदेश एवेत्यर्थः । एव-
कारः विधिशास्त्रविधेयकार्यव्यवच्छेदार्थः । वधेरात्मनेपदविषयेऽपि स्वरूपमिति
शास्त्रविधेयसंज्ञाया एवातिदेशो नत्वात्मनेपदस्य । अर्धजरातीयस्यानौचित्यात् ।

कार्यं तु स्वशास्त्रेणैवेति । अत एव रामायेत्यादौ “स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात् सुपि चेति दीर्घः” इति सङ्गच्छते । परिवीरित्यादौ परत्वादीर्घ इति च सङ्गच्छते । यद्वा किं चिन्निमित्तवैकल्येऽपि दीर्घादिकार्यमनेन क्रियते । तच्च कार्यं किमित्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूप-निर्णयस्य विधिशास्त्रमूलकत्वेन तद्देशेनैव परशास्त्रविहितत्वरूपं परत्वं तेषां बोध्यम् । एतदेवाभिप्रेत्यातिदिश्यमानकार्यणामुपदे-शदेश एव देश इत्याभियुक्ताः ॥

अत्राऽद्यपक्ष एव भाष्यसंमतः । अत एव “स्थान्यल्विधि-प्रतिषेधे कुरुवधपिबां प्रतिषेधो वक्तव्य” इत्येतदुपपादनावसरे

एतेन यत्र प्रधानकार्यस्यैवातिदेशसंभवः, यथा वधेरात्मनेपदं तत्र तस्यैवातिदेशः यत्र तुभयोः संभवः यथा रामायेत्यादौ दीर्घसुसंज्ञा च तत्राप्रधानस्यैवातिदेश इति प्रकाशकदुक्तिः परास्ता । एवकारस्वार्थस्य भङ्गापत्तेश्च । कार्यन्त्विति । प्रधानकार्यन्त्वित्यर्थः । स्वशास्त्रेणैवेति । अस्य बोध्यमिति शेषः, वक्ष्यमाणेन बोध्यामित्यनेनान्वयो वा । उक्तमर्थं प्रमाणयति । अत एवेति । सुप्त्वादिति । सुसंज्ञकत्वादित्यर्थः । संगच्छत इति । अन्यथा स्थानिवत्त्वेन दीर्घ इत्येव वक्तव्यतया एवमुक्तेरसांगत्यं स्पष्टमेवेति भावः । परत्वादीर्घ इति संगच्छत इति । अन्यथोभयोरनेनैव विधानेन परत्वोक्तिर्व्याहृत्येतेति भावः । नन्वप्रधानकार्यातिदेशेऽपि प्रधानकार्यस्य तत्तच्छास्त्रप्रवृत्त्यर्थेति तया शास्त्रद्वयव्यापार आवश्यकः । प्रधानकार्यातिदेशे तु एकस्यैवेति लाघवमित्याह । यद्वेति । ननु परत्वादीर्घ इति भाष्यविरोधोऽत आह । तच्चेति । अत्र लाघवेऽपि पूर्वपक्षस्यैवौचित्यं भाष्य-संपत्त्या द्रढयति । अत्राद्यपक्ष एवेति । अप्रधानकार्यातिदेशपक्ष एवेत्यर्थः । अत एवेति । अत्रैवेति पाठः, भाष्येत्तेरिति पञ्चम्यन्तानुरोधात् । प्रकृतसूत्र एवेत्यर्थः । अत एवेति पाठे तु भाष्योक्तिरिति तत्र प्रथमान्तपाठ इति बोध्यम् ।

“स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वादि, तत्र लघूपध-पुणादिः प्राप्नोति” इत्यादिभाष्योक्तेरिति बोध्यम् । एवं यन्निमित्तवै-कल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमिति द-

ङ्गसंज्ञेति । एवं चाप्रधानकार्यातिदेशस्य कण्ठतो लाभेन फलबलेन चाद्यपक्ष-स्यैव ज्यायस्त्वमिति भावः । द्वितीयपक्षे त्वदुक्तलाघवावकाशोऽपि नेति सूचयन् तस्यैव रामस्येत्यादौ दीर्घादिवारणायाह । एवमिति । यन्निमित्तमिति । अतिदेश-प्रणययन्निमित्तत्वार्थः । एवं च रामस्येत्यत्रातिदेशयोग्यसुप्त्वरूपनिमित्तवैकल्येनो-पदेशाप्रवृत्तौ तदतिरिक्त्यजादित्वमिति देशस्यापि निमित्तमिति तदभावात् दीर्घ इति भावः । यत्तु अत्र निमित्तपदेन सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकव्यापकधर्मस्यैव ग्रहणम् । णिरिष्टवादिति वाक्ये सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकेषुत्वव्यापकत्वं नाजा-दित्वस्य । इष्टत्वस्य यिद्विशिष्टेऽपि सत्त्वादतोऽजादित्वस्य यन्निमित्तत्वेनेन धर्तु-प्रशक्यत्वेन स्वादित्वस्यैव धर्तव्यतया तदतिरिक्ताजादित्वमिति देशेति निमित्तम् । यद्वा सादृश्यानुयोगितावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगिभूतधर्मस्यैव ग्रहणम् । एवं चाजादित्वस्यातथात्वात् दोष इति तन्न । ऐस् भिस्वादित्यत्र झला-दित्वस्य सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकभिस्त्वव्यापकत्वेन सादृश्यानुयोगितावच्छे-दैकैस्त्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन च यन्निमित्तत्वेनेन धर्तुं शक्यत्वेन तदतिरि-क्तत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन तस्यातिदेशेऽनिमित्तत्वे रामैरित्यत्र बहुवचने झल्येदि-त्यस्यापत्तेः । न च तत्रैसोऽपवादत्वेन तत्प्रवृत्त्युत्तरं नैतत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । माठरकौण्डिन्यायविषयत्वेनोत्सर्गप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । एतेनातिदेशारम्भप्र-योजकीभूताभावप्रतियोगिनो निमित्तस्य ग्रहणमिति वदन्तः परास्ताः । उक्तस्थले झलादित्वस्य तादृशत्वेन पूर्वोक्तरीत्या दोषात् । यत्तु एतन्मतखण्डनाय पटुशब्दा-णिचि किपिभ्यामि पड्भ्यामित्यादौ णाविष्टवदित्यतिदेशारम्भप्रयोजकीभूताभाव-प्रतियोगित्वस्याजादित्वे सत्त्वेनेष्टवदित्यतिदिष्टभत्वस्य वर्णाश्रयत्वमिति व्यवहा-

शस्यापि । अत एवेष्ववज्ञावेनातिदिष्टमन्वस्य वर्णाश्रयत्वमित्यादि-
व्यवहारः । सर्वातिदेशोऽपि तुल्यम् । यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोप-
देशापवृत्तिस्तिष्ठिमित्तं शास्त्रीयमेव, प्रत्यासत्तेः ॥

रासाङ्गल्यं हेतुतयोपन्यस्तम् । तदतिस्थवीयः । प्रत्ययलक्षणरूपातिदेशस्याङादि-
त्वाद्यभावप्रयुक्तत्वेऽपि हृष्टवदित्यतिदेशस्यातथात्वात् । अतिदेशस्यापीति ।
एतेन प्रधानकार्यातिदेशे प्रत्युतैतदर्थस्वीकाररूपं गौरवमिति सूचितम् । उक्तार्थं
मानं दर्शयति । अत एवेति । वर्णाश्रयत्वमिति । अत एव षड्भ्यामित्यत्र
भत्वस्य प्रत्ययलक्षणेनानातिदेशे पदत्वेन जडत्वसिद्धिरिति बोध्यम् । नन्वेनेष्व-
दित्यातिदेशस्यातिरिक्तसर्वानिमित्तकत्वलाभेऽपि प्रकृतस्य कथं तत्त्वलाभ इत्यत
आह । सर्वातिदेशोऽपि । इदम् । यन्निमित्तेत्यादि । तुल्यमिति । कार्याति-
देशे कार्यस्वरूपनिर्णयस्य विधेशास्त्वर्थानतया तदुपस्थितौ तत्रोपाचनिमित्तेषु
कस्य चिदभावेनातिदेशारम्भ इति जानतः तदतिरिक्तनिमित्तसत्त्वज्ञानं तस्य
नान्तरीयकमिति युक्तेः साम्यादिति भावः । शास्त्रीयमेवेति । तत्त्वं च शास्-
त्रपदप्रयोज्यविषयतावच्छेकत्वम् । बलादित्यपि बलादेरिति पदप्रयोज्य-
विषयतावच्छेदकतया शास्त्रीयमेव । तासौ नित्यानिदत्वावाच्छिन्नविषयता-
प्रयोजकं पदं न शास्त्रस्थमिति न तस्य तत्त्वम् । अत एव जघासिथेत्यादौ तदन-
तिदेशेन नेङ्गविकल्पः । अनादिष्टादचः पूर्वत्वमप्यशास्त्रीयमेव । अतः ब्राह्मण-
कण्डूतिरित्युदाहरणस्य वक्ष्यमाणज्ञापकतासङ्गातिरिति बोध्यम् । एतेन वस्तु-
तस्तु अशास्त्रीयस्याप्यनेनातिदेशः । कथमन्यथा बलादित्यातिदेशप्रसक्तिः ।
न चैवं तासौ नित्यानिदत्वातिदेशापत्तिरिति वाच्यम् । वस्तुतस्तस्यैव सत
इत्यर्थश्रयणेनातिदेशोपदेशात् । अनादिष्टादचः पूर्वत्वं तु नातिदेशेन ।
विशेषणतयाऽलाश्रयणादित्याचार्योक्तमप्यस्तम् । नागेशमतोजनादिष्टादचः पूर्व-
त्वपदकाचत्वस्य स्थान्यवयावल्धर्मत्वाभावेन निषेधाविषयत्वाच्च । शब्दरत्न-

स्थानिवदित्युक्तेः संबन्धिशब्दमहिम्नैवदेशालाभे आदेश-
वृत्तेः श्रौतस्थान्यादेशभावस्यैव ग्रहणमिति शङ्कावारणद्वारा 'एकः'
इत्यादौ शब्दानित्यत्ववारणाय "सर्वे सर्वपदादेशाः" इति न्यायेन
कल्प्यमानस्य तेस्तुरित्यानुमानिकदेशस्यापि संग्रहार्थम् । तेन
पचतिबत्यादेः पदत्वसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् ॥

ननु तौहित्यमपि छिन्नपुच्छे शुनि भवत्वव्यवहारवल्लोकन्या-
र्थमेव सिद्धम् । तदुक्तं "प्राग्दीव्यतोऽण्" इति सूत्रे भाष्ये
"दीव्यतिशब्दैकदेशादीव्यच्छब्दानुकरणमिदम्" इत्युक्तत्वा "किमर्थं
विकृतनिर्देशा, एतदेव ज्ञापयत्याचार्या भवत्येषा परिभाषा एकदेश-
विकृतमनन्यवत्" इति । अत एवात्र विकारोऽशास्त्रीयोऽपि ।

प्रथस्तु प्राचीनानुसारेणेति बोध्यम् । सम्बन्धिशब्दत्वेनेति । तत्त्वं च
निरूपकांशे नित्यसाकाङ्क्षं यद्वर्णं तदुपावाच्छिन्नबोधकत्वं । स्थानिता चादेशतांशे
नित्यसाकाङ्क्षमिति बोध्यम् । आदेशालाभ इति । पितृवदधीत इत्यादौ
पुत्रादेरिवेति भावः । श्रौतस्थान्यादेशभावस्यैवेति । प्रत्यक्षत्वेन शीघ्रो-
पस्थितिकत्वादिति भावः । शब्दानित्यत्ववारणायोति । न च एःप्रसङ्गे उरि-
त्यर्थेन नानित्यत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तस्यानर्थक्येनार्थबोधनाय प्रसङ्गस्य वक्तु-
मशक्यत्वात् । अवयवत्वेन प्रसङ्गे तु अवयवान्तरप्रादुर्भावपूर्वावयोपगमादनित्य-
त्वमिति बोध्यम् । पददेशा इत्यत्र पदपदमर्थवदुपलक्षणम्, तत् सूचयन्नाह । तेस्तु
रिति । पदत्वसिद्धिरिति । तौतिबुद्ध्या तिङ्त्वे विशिष्टे पदत्वमार्थसमाजप्रस्त-
मिति भावः । यत् तेस्तुरित्युपलक्षणम्, पचतीत्यस्य पचतिबत्यादेश इत्यस्यापीति ।
तत्र । अर्थस्थान्यथार्थेनेत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थसाङ्गत्यापत्तेः । अत एवेति ।
प्राग्दीव्यत इत्यत्राशास्त्रीयविकारस्याप्याश्रयणदेवेत्यर्थः । अत्राश्रयिणोपपत्तिः ।
अत एव रामावित्यत्र मान्ते यस्माद्विहितस्तदादिचमनेन साधितमिति बोध्यम् ।

अत एव श्रायसशब्दादणन्ताद् द्विवचने श्रायसाधित्यत्र वृद्धौ कृतायां सान्तस्योगित्वेनानेन न्यायेनाङ्गतया प्राप्तो नुम् पूर्वसंबन्धि-विधित्वेनाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन वारितोऽचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये । एतन्न्यायानाश्रयणे त्वङ्गत्वमेव दुर्लभम् । अन्तादि-वत्सूत्रे भाष्यकैयटयोरपि गुडोदकमित्यादावेकादेशो कृते दकशब्द-स्यानेन न्यायेनोदकशब्दत्वमाश्रित्य “उदके केवले” इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वमुक्तम् । शब्दानित्यत्वं तु रेखागवयन्यायेन समाधेयम् । अनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः । तन्नान्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वाभावः

अत एवेति । अशास्त्रीयविकारेऽप्यतिदेशप्रवृत्तेरिष्टत्वादित्यर्थः । दुर्लभ-भिन्ति । न चाण्यसादृहितस्तत्त्वं सान्ते सुलभमिति वाच्यम् । प्रत्यासत्या-नुमितिचिन्मिपिकाङ्गत्वस्यैव तत्रापेक्षणात् । न चैकादेशे सर्वनामस्थानत्वा-पत्वयोस्सत्त्वेनापिधानावधौ पुनः प्रवृत्ताङ्गसंज्ञायास्सर्वनामस्थाननिमित्त-कतापीति वाच्यम् । एवमप्यकारघटिते तत्त्वस्य न्यायाधीनत्वात् । न चानु-मानिकस्थानिवद्भावेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । अत्र इत्यस्याप्यर्थवत्त्वेन तस्य स्थानिधर्मत्वाभावादिति भङ्गः । वस्तुतस्तु धीवधे विवधत्वसिद्धयेऽर्थ-वत्समुदायेऽप्यानुमानिकस्थानिताया अभ्युपगन्तव्यतया तादृशमङ्गत्वं सुलभमेव । परन्तु औबुद्ध्या सर्वनामस्थानसंज्ञाप्रवृत्त्या तदुद्धया यस्यङ्ग-संज्ञा तत्स्थाया एव सर्वनामस्थाननिमित्तकत्वमिति प्रकृते श्रायसवृत्त्यङ्गत्वस्य दौर्लभ्यमित्येव नागेशाभिप्रायः । अत एवास्याशास्त्रीयविकारेऽपि प्रवृत्तौ प्रमाणतयोपन्याससंसंगच्छते । न च न्यायाश्रयणे प्रमाणतया तथोपन्यास इति वाच्यम् । सन्दर्भस्वारस्यभङ्गापत्तेः । एतन्न्यायानाश्रयणे इति तु अशास्त्रीय-विकारे एतदनाश्रयण इत्यर्थमिति न तत्स्वारस्यभङ्ग इति बोध्यम् । उक्तमिति । पूर्वोत्तरपदनिमित्तककार्यादित्यनाश्रित्यैतद्भाष्यं प्रवृत्तम् । नन्वेतन्न्यायेन शब्दानां विकारित्वावगमाच्चित्यताहानिरित्यत आह । शब्देति । अन्यवन्नेत्यर्थ इति ।

सुतरामिति चेन्न । अद्वैत्यान्यत्वे जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शना-भावेन तौ तित्वप्रतीत्येनानुपपादनात् । किं च तिङ्संज्ञाया-स्तिबादिसूत्रोपात्तपरिच्छिन्नपरिमाणानिष्ठतया परिच्छिन्नपरिमाणा-धीवाचकशब्दानां न्यूनोऽधिके वा शास्त्रव्यापारं विनाऽप्रवृत्तयेन विधिरिति सूत्रेऽङ्गसंज्ञासूत्रे च भाष्ये उक्ततया तदभावात् । न्यूनाधिकत्वञ्च वैरूप्यस्योपलक्षणम् ।

न्यूनतेन नञ्समास इति भावः । जातिव्यञ्जकेति । अनेन यत्रार्थविकारेपि जात्यभिव्यक्तिः तत्र भूयोऽवयवदर्शनाभावेऽपि न्यायप्रवृत्तिरिति सूचितम् । तेनोपपादौ पुनरभ्याससंज्ञासिद्धिरिति दिक् । अनुपपादनादिति । तेना-शब्दादमि अमित्यत्र पूर्वान्तवत्त्वेनाकारेऽङ्गत्वमनेन प्रकारे सुप्तं चाश्रित्य सुपि चेति न दीर्घ इति बोध्यम् । ननु तिङ्त्वजातेरभिव्यञ्जकं तत्र तकार एव, अत एव अपचदित्यत्र तादृशार्थबोध इति कैयटोक्तरीत्या न्यायेन सिद्धिस्त्वप-पादेल्यरुहेराह । किंचेति । परिच्छिन्नपरिमाणानिष्ठतयेति । परिच्छिन्नं प्राति-स्विकरूपेण गृहीतं परिमाणमानुपूर्वीं यस्य तादृशतिशब्दादिनिष्ठतयेत्यर्थः । यद्यपि लोके द्रोणादकादिवैवं व्यवहारस्तथापि परिच्छिन्नसामान्यताविशेषा-च्छास्त्रे वर्णानुपूर्वीविशेषेऽपि तदव्यवहार इति बोध्यम् । परिच्छिन्नपरि-माणार्थवाचकेति । तादृशानुपूर्वीविशेषवदर्थवाचकेत्यर्थः । न्यूनं इति । अत एव भयशब्दे नोभयशब्दत्वातिदेश इति भावः । यत् एतदसाधारणोदा-हरणं सजुषमाचष्टे समित्यत स्त्वाभावः । आनुमानिकस्तु न सजुषोपार्थवत्त्वेन सजुष्टस्य स्थानिधर्मत्वाभावादिति । तन्न । सत्यमित्याने वीवधे विवधत्ववदानुमा-निकेन तत्त्वस्यातिदेशे स्त्वस्य दुर्वात्त्वात् । अधिके चेति । अत एव वानरशब्दे न नरशब्दत्वातिदेश इति भावः । शास्त्रव्यापारं विनेति । तत्सत्त्वेतु भवत्येव सर्वके सर्वशब्दत्ववदिति भावः । भाष्ये इति । तत्र हि संज्ञाशब्दाः परिमाण-

भावेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावात् । अत एव जही-
त्यादौ जादेशस्यासिद्धत्वे स्वाश्रयो हेतुर्लभः । सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्वि-
रोधात् । असिद्धत्वसूत्रं तु शाधीत्यादौ स्थानिप्रयुक्तविभावसंपाद-
नेन चरितार्थम् । न चाप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वे शास्त्रीयकार्या-
भावात्स्थानिवत्त्वं दुर्लभमिति वाच्यम् । “वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्”
इति षत्वविधायकं तिङन्तेषु षत्वाभावायावश्यकेन न्यायेन
चानिष्ठायामिति पर्युदासेन दृत्त्यादिसम्भवेन पर्युदासलभ्याशास्त्रीये-
ऽपि शास्त्रतात्पर्यविषये शास्त्रीयवदतिदेशबोधनात् । विस्कन्ध-
इत्यादौ हि निष्ठानन्त्वस्य नित्यतया स्थानिवत्त्वेनैव निष्ठात्वस्य वक्त-

माणार्थबोधनौचित्यात् । सर्वसिन्धय इत्यादौ नलोपि गुरुसंज्ञासम्पादनेन
चकारोच्चारणचारितार्थात् । तण्डुलानित्यादावित्यादिशब्देन सर्वसिद्धि-
ग्राह्यमिति तु न युक्तम् । नलोपस्सुबितिङ्गत्रे घिसंज्ञान्यसंज्ञाग्रहणस्यानिष्टत्वा-
दिति दिक् । धर्मविरुद्धेति । तन्निश्चयप्रतिबन्धज्ञानविषयत्वमेवात्र विरुद्धत्वम् ।
तेन वधिषीष्टेयत्र हन्त्वातिदेशेपि स्वाश्रयादन्तत्त्वप्रयुक्तलोपसिद्धिः । प्रतिबन्ध-
कज्ञानविषयत्वस्य तत्त्वे तु हन्त्वाभाव्याप्यादन्तत्वस्यापि तत्त्वेनातो लोपाना-
पत्तिरिति दिक् । नन्वेवं विवक्षायां किं मानम् । न च तज्ज्ञाने एतज्ज्ञानासंभव-
इति युक्तिसिद्धोपमर्थ इति वाच्यम् । तज्ज्ञानस्याहार्यतयाऽप्रतिबन्धकत्वात् ।
नचातिदेशवैयर्थ्यम् । स्थानिप्रयुक्तकार्यस्य तत्र तत्र सम्पादकतया चारि-
तार्थ्यादित्यत आह । अत एवेति । लुङ्नेति । एवं चैवं प्रतिपादनपरं
भाष्यमेव मानम् । अस्माद्भाष्यादाहार्यज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता प्रक्रियामा-
त्रोपयोगिनी स्वीक्रियत इति भावः । नन्वत्र प्रत्ययान्तत्वमतिदेशेन दुर्लभम् ।
तत्रयोज्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावस्य शास्त्राविधेयत्वादित्याशयेन शङ्कते ।
न चेति । अतिदेशबोधनादिति । एवं चैतदुपयोगिशालीयत्वं च शास्त्र-

व्यत्वात् । तस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वे तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेवो-
क्तार्थसिद्धिरिति बोद्धव्यम् ॥

कोचितु भाष्ये “तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभस्य तत्कार्यस्य च
लोककन्यायेनैव सिद्धेरयमतिदेशः स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रसत्त्वाद्धन्तेः
कार्यं वधौ न स्यादिति” इत्युक्तम् । एवञ्च स्वरूपमितिशास्त्राविषये
तत्र सिद्धिरिति सूचितम् । एवञ्चाशास्त्रीयस्यापि धर्मस्यातिदेशो
भवत्येव । अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण कचिच्छ्लोकन्यायानाश्रयणेन

अथपदगम्यशास्त्रतात्पर्यविषयत्वमेव, न तु शास्त्रविधेयत्वमिति भावः । अनि-
श्रयामित्यस्य पर्युदासत्वे भाष्यानुग्रहाभावस्याख्यातशेखरे वक्ष्यमाणत्वादाह ।
तस्येत्यादि । व्याख्यानादेवेति । न चेदुपपद्येति सूत्रेऽप्रत्यय इत्यस्यो-
क्त्योक्तार्थसम्भव इति वाच्यम् । स्वपते प्रत्ययसम्बन्धित्वस्य स्थानिद्वारकस्य
ग्रहणेनातिदेशानपेक्षणात् । कथमन्यथा अग्निरित्यादावनल्विधाविति निषेधेन
प्रत्ययसम्बन्धित्वेन निषेधसिद्धिरिति दिक् । ननु न धातुलोपसूत्रप्रत्याख्यान-
सेखुव इत्यादाबुवङि लघूपधगुणवारणाय यङोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वार्थं लोक-
न्यायेन स्वरूपमिति सूत्राविषये सिद्धेरङ्गीकर्तव्यतया तेनैवाशास्त्रीयकार्येऽपि
सिद्धिरिति नोक्तप्रयाससाफल्यमित्याशयेनाह । केचित्त्विति । यत्तु लक्ष्या-
नुसारो लक्षणैकचक्षुष्काणामयुक्त इत्यत आहेत्यवतारयन्ति । तत्र । अत्र मतेपि
लक्ष्यानुसरणस्याश्रितत्वेनोक्ताशयकत्वायोगात् । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानस्या-
त्थात्वाच्च । अशास्त्रीयस्यापि धर्मस्येति । तेन लोखुव इत्यादाबुवङोऽना-
दिष्टादचःपूर्वत्वं, यौष्माकीण इत्यत्र यस्माद्विहितत्वादादित्वमतिदेशेनैव
सिद्धमिति भावः । इदमुपलक्षणमशास्त्रीयस्यापि कार्यस्येत्यस्यापि । नन्वेव-
मुपविधेत्यत्र तासौ नित्यानिद्वस्वस्याप्यतिदेशापत्तिरत आह । अतिप्रसङ्ग-

परिहरणीयो यदि प्राप्नोति । एवञ्च न कश्चिद्दोषः । “न पदान्ते” इति सूत्रे ब्राह्मणकण्डूतिरित्युदाहरणाच्च कचित्तदनाश्रयणम् । तत्र हि कण्डूयतेः क्तिञ्चि तत्राह्योषे तस्य स्थानिवत्त्वादुच्यते यणि वाऽनादिष्टादचः पूर्वत्वे स्थानिद्वारके गृह्यमाणे ऊट् न स्यादित्याहुः ॥

स्त्विति । एवं चेति । अशास्त्रीयेत्यतिदेशप्रवृत्तावतिप्रसङ्गस्य क्वचिन्त्यायानाश्रयणेन वारणे चेत्तर्यः । न कश्चिद्दोष इति । न चेत्यादिना तण्डुलनित्यादौ शङ्कित उवायेत्येत्यादाविद्विकल्परूपश्च दोषो नेत्यर्थः । ननु लक्ष्यसुरणं न लक्षणैकचक्षुःकणां युक्तमत आह । न पदान्तेति । उच्यतीति । धातुत्वे इति भावः । यणि चेति । प्रातिपदिकत्वे इति भावः । स्थानिद्वारके इति । अनलिवधाविति निषेधस्तु शास्त्रीयस्थानिवद्भावस्येति भावः । स्पष्टं चेदमुद्योते । एतेनेदं चिन्त्यमनलिवधाविति निषेधादिति वदन्तः परास्ताः । आहुरिति । अत्रास्त्रिबीजं तु लोलुब इत्यत्र पञ्चमीसमासे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टो यो लान्तस्मात् परत्वेन दृष्टस्य विधित्वेन गुणस्य न तत्राशास्त्रीयधर्मातिदेशावसरः, पूर्वस्माच्चिपित्तत्वेनाश्रितादित्यर्थे तु न मानमिति वक्ष्यति । स्पष्टं चेदं न धातुलोप इत्यत्रोद्योते । ब्राह्मणकण्डूतिरिति तु पञ्चमीसमासानित्यत्वेन निर्वाह्यम् । एवं च फलाभावादशास्त्रीयधर्मस्यानतिदेशः । किं च न पदान्तद्वयशब्दलोचरीत्या तद्वदितसन्निवेशोपेक्षस्य ततः पूर्वत्वस्य लोकन्यायेनातिदेशासंभवाच्च भवदभिमतार्थसिद्धिः । किं च गुरुषारम्भस्य लोकन्यायनिवर्तकतया स्वरूपमिति गुरुषारम्भो लोकन्यायं सुतरां निवर्तयतीत्येव युक्तम् । किंचानादिष्टादचः पूर्वत्वमन्वधाटिति चेति न स्थानिवद्भावत्वम् । न च तत्राच् न स्थान्यवयव इति वाच्यम् । तथापि स्थानिसम्बन्धित्वानपायात् । लोकन्यायस्यालिवधौ प्रवृत्तौ तु प्रपञ्चेत्यादौ वलादित्वस्य स्वरूपमिति सूत्राविषयतयातिदेशापत्तौ तत्रानलिवधाविति निषेधप्रतिपादनपरसकलग्न्यो-

अत एवार्थवत्सूत्रशेषेऽप्रत्यय इत्यस्य पयुदासत्वमेवोक्तं ग्राह्ये । तत्र पक्षे च काण्डे इत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेन प्रत्यायनतमिन्न-
वाद्दोषः शङ्कितो न तु स्वाश्रयाप्रत्यायानतत्वेन । “क्षियो दीर्घार्त्त” इति सूत्रे भाष्येऽपि अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्यभाव इति स्फुटम् । तत्र हि क्षिय इत्यत्रेयडर्थं प्रकृतिवदतिदेशो स्वाद्यजु-
पत्तिमाशङ्क्य एवं तर्हि आतिदेशिकानां स्वाश्रयाणि न निवर्तन्ते इति समाधायानिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयनिवृत्तेरावश्यकत्वा-
भिप्रायेणाश्रयेतत्रेत्याशङ्क्य निर्देशसामर्थ्याद्विभक्तिरित्युक्तम् ।
असिद्धवत्सूत्रे च कैयटे स्फुटमेतत् । यत्तु गाङ्गुदाहिसूत्रे भाष्ये ‘सुजि-
ह्वयोः’ इत्यत्राकृतीति पयुदासातिसिद्धक्षतीत्यत्र ‘हलन्ताच्च’ इति
क्वचित्तिदेशेऽपि अमागममाशङ्क्य प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन समा-
हितं, तत्तु वार्त्तिककृदुक्तमुपायान्तरं बोद्धव्यम् । अनलिवधाविति
विधिग्रहणद्वलाश्रये विधावित्यर्थात् यत्र विधौ शब्दतः स्थानिस्था-
न्यवयवान्यतराल्लुत्तिथिर्वचस्तस्तेन तस्मात्तस्य तस्मिन्तदादेरित्या-
द्विप्रकारेण विशेष्यतया विशेषणतया वा अलाश्रयणं तत्र निषेधः ।।
इयदोरस्केन, द्यौः, दुभ्यां, क इष्टः, प्रपञ्चेत्युदाहरणानि । शब्दत
इत्युक्तेरग्रहीदित्यादौ ‘इद ईदि’ इति सिद्ध्यति । दीर्घविधावत्र च इद-
इति समुदायाश्रयणात् । अन्यथा दस्यानुबन्धत्वादिकारस्यैवोभय-

ल्लेदप्रसङ्गः, तत्रेवापत्तिश्चेत्यादि स्वयमूहनीयम् । अत एवेति । पयुदास-
लभ्याशास्त्रीयेऽपि शास्त्रीयवदतिदेशबोधनादेवेत्यर्थः । विधिग्रहणादिति ।
तद्वलानमध्यमपदलोपिसमासाश्रयणादिति भावः । यत्र विधाविति । अस्या-
श्रयणमित्यनेनान्वयः । ननु दीर्घविधौ स्थानितयोपात्तेऽवयवेकारस्यैवाश्रयणा-
देतात्रेविधापाचिरत आह । शब्दत इति । तत्र शब्दत इवेवाश्रितः, स च नाल्प

त्राश्रयणमित्यल्विधित्वं स्यात् । अत्र सूत्रे विशेषातिदेशोऽपि । अन्यथा इडादेरपि कत्वः सत्त्वात् वलादित्वस्य तद्विशेषधर्मत्वाहुः पस्थिनधर्मैस्तद्व्यापकधर्मैश्च विधयाकाङ्क्षापूर्णे सति तदतिरिक्तविशेषग्रहणे मानाभाव इत्येतन्न्यायमूलकेन सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशेन सिद्धौ विशेषणतयाऽलाश्रयणे निषेध इत्येतत्प्रतिपादकस्यानल इत्येव सिद्धे कृतस्य विधिग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । हलादिक्विड्विमित्तकेत्वप्रतिषेधकान्न त्यपीति लिङ्गाच्च ।

इति भावः । ननु वलादित्वस्य क्त्वात्वाव्यापकत्वात् कथमतिदेशप्रसक्तिः, येन निषेधोदाहरणता स्यादित्यत आह । अत्रेति । विशेषानतिदेशोऽपीति । उपस्थितधर्मतद्व्यापकधर्मैरग्रहीतेशोपीत्यर्थः । एवं च विशेषातिदेशे प्रदीयेत्यादौ किञ्चाद्यातिदेशस्सिद्ध्यति । अन्यथा न क्त्वा सेडिति विषयेऽक्तिर्गोपि कत्वस्सत्त्वेन कित्वस्य क्त्वात्वाव्यापकधर्मतयाऽतिदेशो न स्यादिति बोध्यम् । अनल इत्येव सिद्धे इति । प्रातिपदिकनिर्देशेन सर्वविभक्त्यन्तावयवकसमासफलस्य सिद्धत्वादिति भावः । ननु विधिग्रहणस्य न सामर्थ्यम् । युष्मादित्यादौ झलादित्वस्योपस्थितभ्यस्त्वव्यापकतया प्रातिपदिकतिदेशाव्याप्य विशेषणतयाऽलाश्रयणे निषेध इत्यर्थसम्पत्तये तस्यावश्यकत्वादित्यत आह । हलादिकिदित्यादि । लिङ्गाच्चेति । तद्वि स्थानिवत्त्वेन किञ्चे इत्वनिषेधार्थम् । पूर्वोक्तदिशा कित्वस्य विशेषधर्मत्वेनानतिदेशे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । यत्तत्र विशेषातिदेशाभावोपि न क्षतिः । आदेशपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्तदतिदेशे तत्स्थानित्वव्यापकधर्मस्यैवातिदेशः स्यादिति ल्यप्स्थानिभूतकत्वात्त्वव्यापकत्वस्य किञ्चे वलादित्वे च सत्त्वेन स्थानिवत्त्वस्य सौलभ्यात् । अन्यथा सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वाशब्दत्वादेरेवातिदेशापत्तेः । अत एव जजागरतुरित्यत्र गुणस्सिद्ध्यति । अन्यथा आहुरित्यादौ अतुस्स्थानिनस्तसो डितोपि सत्त्वेन

अनुबन्धकार्यं त्वनल्विधाविति निषेधो न, अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् । एकान्तत्वेऽपि शिद्ग्रहणेन तेषामल्व्यवहाराभावज्ञाप-

कर्मते अतुस्तत्त्ववृत्तीत्यतिदेशवाक्यकल्पनया विशेषधर्मातिदेशस्वीकारेण च युद्दासलभ्याशास्त्रियेऽपि शास्त्रीयवदतिदेशद्विविचिणल्लिङ्गित्वयुक्तेषुणाना-
न्तेः । अत एव च शब्दरत्ने ज्ञापकमनुपन्यस्योक्तार्थो द्रुकाम इत्यत्र साधि-
तस्सङ्गच्छते । शब्दरत्नकृतोपप्लवोऽपि सम्बन्धिशब्दत्वमूलक एवेति बोध्य-
इत्याहुः तन्न । प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधात् । अत्रहि विशेषानतिदेशे अग्रही-
दित्यत्र सिचो लोपो न प्रामोतीत्याशङ्क्यानल्विधाविति ज्ञापकात् समाहितम् ।
तस्यायं भावः । ग्रहोऽलिङ्गीत्यत्राच्यपरिभाषोपस्थित्याऽच एव स्थानित्वमिति इद्वत्त्वं
तद्विशेषधर्म इति । स्पष्टं चेदं कैयटे । भवदुक्तरीत्या तदतिदेशस्थानित्वव्यापकत्व-
स्यद्व्येऽक्षतत्वेन तत्र दोषोद्भावनमसम्बन्धमेव स्यादिति तद्विरोधस्स्पष्ट एव ।
द्व्योपात्तस्थान्यादेशौ विहायातिदेशस्य तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसाने मानाभावाच्च ।
आदेशपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्तन्महिम्ना न तथा पर्यवसानमिति तु न
सम्यक् । आदेशपदस्यान्यार्थताया भाष्ये उक्तत्वेन तद्विरोधात् । भवदुक्तार्थ-
सम्पत्तये आदेशग्रहणस्यावश्यकत्वेन तद्विरोधस्स्पष्ट एव । विशेषातिदेशोऽपि
विशेषस्य तत्स्थानिवृत्तिधर्मस्यैवातिदेश इति जजागरतुरित्यादौ न दोषः ।
शब्दरत्नग्रन्थस्य स्वत एव न्यायाप्रवृत्त्युपायसम्भवे ज्ञापकसिद्धतद्व्यतिरिक्तानु-
धावनमयुक्तमित्याशयकतया न तद्विरोध इति दिक् । ननु किञ्चित्स्थानित्वव्यापकत्व-
घटिततयाऽनल्विधाविति निषेधेन स्वांशे चारितार्थ्यं दुर्निरूपमत आह ।
अनुबन्धकार्यं इति । अनेकान्तत्वादिति । एवं च क्त्वादेः स्थान्य-
वयवाल्वृत्तित्वाभावेन न निषेधविषयतेति भावः । न ल्यपीतिलिङ्गाच्चेत्यपि
मध्येमिण्यन्यायेनात्रापि हेतुतया योजयितुं शक्यम् । अल्व्यवहाराभावज्ञाप-
नादिति । ततश्चानल्विधाविति निषेधो नेति भावः । अल्व्यवहाराभावस्य

नात् । “नानुबन्धकृतमनेकालत्वम्” इति ज्ञापयतीति भाष्येऽल्वन्धवहाराभावबोधनद्वारेति शेषः । ध्वनितत्वेद् “किञ्चिच्च” “गाङ् लिटि” “हलः श्र” इति सूत्रेषु भाष्ये । तत्राऽऽद्ये यासुदो द्विचनत्वादिदेशादिति नोति ज्ञाप्यते इत्युक्तम् । द्वितीये गाङो जित्त्वस्य सानुबन्धकादेशो इत्कार्याभावज्ञापकतोक्ता, तिवाद्यादेशेषु पित्वासिद्ध्या दूषितं च ज्ञापकम् । अन्त्ये शानच्ः शित्त्वस्य सार्वधातुकादेशो अनुबन्धस्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमुक्तम्, उक्तदूषणौरेव दूषितत्वं । अन्यथाऽनल्यविधाविति निषेधेन तत्त्वा-

ज्ञापकसिद्धत्वेन क्वाचित्कतया नदृष्टकारमादाय हलङ्यादिलोपो न । अत एव तत् ह्रस्वाब्रह्मणं चरितार्थम् । अन्यथा तत्रानुबन्धं हलमादाय लोपप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव शितीत्यत्रेतसंज्ञकशकागादावित्यर्थलाभः । अत एवौड आप इत्यत्र भाष्ये ङितीत्यत्र यस्मिन्निधिरिति परिभाषासंचारः कृतः । न च क्वचित्द्वयवहारास्याप्यङ्गीकारे गौरवमिति वाच्यम् । क्वचिदनुबन्धकार्येऽनल्वधिविधिविति निषेध इत्यर्थस्य प्राचीनैरङ्गीकारेण समत्वात् । नानुबन्धकृतमनेकालत्वमिति पृथगनावश्यकमिति लाघवं परं नागोशस्येति दिक् । भाष्यविरोधं शेषपूरणेन परिहरति । इति शेष इति । ननु शेषपूरणे किं मानमत आह । ध्वनितमिति । अन्यथाऽदृशे तत्कार्यप्रापकमुपायमनुकृत्वा तत्परिहारप्रयत्नविचारोऽसङ्गतस्स्यात् । मम त्वनेकालत्वे तदुपायस्य दर्शितत्वाच्चासङ्गतिरिति भावः । सानुबन्धकादेशो इति । सानुबन्धकस्यादेश इत्यर्थः । सानुबन्धके आदेशे इति शीघ्रोक्तं तु न युक्तम् । ज्ञापनोत्तरं स्वं शेषं चारितार्थालाभात् । इत्कार्याभावोति । स्थानिवृत्तीकृतितर्धर्मानिमित्तककार्येत्यर्थः । अनुबन्धस्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमिति । अनुबन्धकटितर्धर्मस्य स्थानिवत्त्वेनानाश्रयण-

गन्त्या ज्ञापकत्वासङ्गतिः, तिवाद्यादेशेषु पित्वाद्यसिद्धिश्चेति बोद्धव्यम् ॥

अचः पर । आदेशप्रहणमनुवर्त्तते, तदनुरोधादच इति स्थानवृष्टी, परस्मिन्नित्यादेशविशेषणं, तदाह । परनिमित्त इत्यादि । अच-

ज्ञापकत्वमित्यर्थः । अल्ववहाराभावानाश्रयणे लक्ष्यासिद्धिमाह । तिवाद्यादेशोद्विचति । तथा चावेदित्यत्र गुणानापचिरिति भावः ॥

ननु स्थानिवदिति सम्बन्धिशब्दमाहोऽदृशलाभे तदनुवृत्तिः किमर्थेऽस्त्य आह । तदनुरोधादिति । अन्यथा पूर्वत्वेऽन्वयस्यावश्यकतया तदनुरोधाद्विगोपालक्षणपञ्चमीत्वपेव संभाव्येतेति भावः । वृष्टी स्थानेयोगेत्यस्य तु नात्र विषयः । अनुवादत्वात् । आदेशपदसमीभिव्याहारेण स्थानसम्बन्धनिर्णयाच्च । आदेशविशेषणमिति । प्रधानान्वयौचित्यादुत्तरद्वये वरेयलोपादिग्रहणाच्चेति भावः । परनिमित्त इतीति । अलीत्येव सिद्धे परस्मिन्निमित्तकत्वा साति प्रसम्प्राश्रयणे सिद्धसाध्यसमाभिव्याहान्यायेन निमित्तार्थलाभः । औपश्लेषिकाधिकरणसमर्पणी तु नात्र । परस्य निमित्तभूतस्यैव ग्राह्यतयोत्तरद्वये चरग्रहणवैयर्थ्यापातात् । तेनाव्यवहितत्वाश्चात्रावधाने तु आदेश इति प्रथमान्तानुलोपात्तं षष्ठ्यंशवाधे परग्रहणादेव पूर्वत्वांशलाभे नैककल्या निर्दिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तिरेव फलितेति बोध्यम् । अच एवादेश इति । अस्मिन् वाधके सर्वत्राप्यं सावधारणमिति न्यायादिति भावः । नागलोपीत्यत्र तु प्रत्याहारप्रहणं वाधकमिति बोध्यम् । एकादेशस्थले तु वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति परिभाषया स्थानिवत्त्वसिद्धिः । यद्वा पूर्वपरयोरित्यनेन प्रत्येकं स्थानितोबोधनेनज्मात्रनिष्ठस्थानितानिरूपितादेशताश्रयत्वेनैकादेशस्यानेन स्थानिवत्त्वम् । तेन श्रावसात्रित्यश्रानेन नुम्भारणं सङ्गच्छते । यत्तु हलदेशस्याज्झलदेशस्य वा श्रा-

एवादेश इत्यर्थः । तेन मरुतमाचष्टे मारयतीत्यादौ वृद्धिः । अत्र सूत्रे प्रयोगे योऽवस्थानिक इत्यर्थः, न तु सूत्रे स्थानित्वेनोपात्ताच्छान्तिक इत्यर्थस्तेन णिलोपादेरनेन स्थानित्वत्वं सिद्धयति । अत एव चङ्परनिर्हासे पृथग्नात् णिचि अवीवददित्यादिसिद्धयर्थो निषेधः ।

निवत्वाभावं ज्ञापकेन संसाध्याजग्रहणसामर्थ्यादच एवेत्यर्थलाभमाहुः । तन्मन्दम् । ज्ञापकेन सिद्धवचनवैयर्थ्यशङ्कायाः कर्तुमनीचित्यात् । अतो नात्र हलादेशस्याज्जलादेशस्य वा स्थानित्वत्वाभावे ज्ञापकत्वविचारोऽस्माभिरुपेक्षित इति बोध्यम् । मारयतीति । इदुदुपधेभ्यो णिचोऽनभिधानं लुङ्मात्रविषयमिति भावः । स्पष्टं चेदं णौ चङीत्यत्रोद्योते । सामान्यतोऽनभिधानाङ्गीकारे तु भवन्तमाचष्टे भावयतीत्युदाहार्यम् । अत्रापि यदि परत्वादृद्धौ सत्यां टिलोपे लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन न पुनर्द्विगिरित्युच्यते, तदा वाचिक इत्युदाहार्यम् । तत्रार्थोदितशब्दलोपस्य स्थानित्वत्वे चान्ते भत्वाभावेन पदत्वात् कुत्वापत्तिः । न पादान्तेति निषेधस्य तु नात्र विषयः । पदे परतश्चरमावयवकर्तव्यतायामेव तत्प्रवृत्तेरिति दिक् । नन्वेवं णिलोपादेरनेन स्थानित्वत्वं न स्यात् । सूत्रोपात्तरूपस्यैव स्थानित्वाङ्गीकारेण णेरनिटीति सूत्रोपात्तस्थानिताया अज्मात्रवृत्तित्वाभावादत आह । अत्र सूत्रे इति । अत्र मानं दर्शयति । अत एवेति । निषेधस्सार्थक इति । स हि वदधातोर्ण्यन्ताणिचि अवीवददित्यत्र पूर्वणिलोपस्य स्थानित्वत्वेनोपधाहस्रो न स्यादित्यारब्धः । अन्यथा स्थानित्वस्यैवाप्रसक्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । नन्वेवं जुहुत इत्यत्र श्लोःस्थानित्वत्वेन गुणस्तु न, परनिमित्तकत्वाभावेन शन्त्वेन स्थानितयाऽजादेशत्वाभावेन च स्थानित्वत्वाभावादिति तिङन्तशेखरोक्तिविरोध इति चेन्न, प्रथमहेतोरेव नागेशाभिप्रेतत्वात् । अत एव न पदान्तसूत्रे उद्योते तस्यैवोपन्यासः । द्वितीयस्तु अच इत्युपादानात् साक्षादेव यस्याच स्थानित्वेनोपात्तस्तस्यैव स्थानित्वत्वाव इति प्रकृत-

सार्थकः । अच इति किम् । आगत्य । मलोपस्य स्थानित्वत्वात् 'ह्रस्वस्य' इति तुम् स्यात् । परस्मिन्निति किम् । युवजानिः । भिङ्गः स्थानित्वत्वेन यलोपो न स्यादिति । पूर्वविधाविति किम् । भेद्यः । निपूर्वाद्धाजः किप्रत्यये आतो लोपे तस्य स्थानित्वत्वाद् यन्त्वव्यपदेशविरोधात्स्वाश्रयद्वयत्त्वनिवृत्तौ ढगनापत्तेरिति दिक् ।

सूत्रप्रदीपानुरोधीति तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वाच्च । प्रकृतप्रदीपस्यानौचित्यमवैवोद्योते स्फुटम् । अत एवेत्यादिसार्थक इत्यन्तग्रन्थस्य अच इति किमित्यादिग्रन्थानन्तरं पाठस्तु सन्दर्भविरुद्धः । उदयङ्करस्तु पठयतीत्यादित उत्तरमस्य पाठः, वृहति तथैव दर्शनादित्याह । न पदान्तसूत्रस्थोद्योतस्त्वत्रैव पाठं व्रह्मतीति ध्येयम् । अच इति किम्, आगत्येति । अभावातिदेशस्य वृद्धाहरणम् । न च स्थानिनिमित्तकं भवत्यादेशनिमित्तकं नेत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वाज्ज तुक आदेशनिमित्तकत्वाभावात् कथं तस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । लोपस्य ह्रस्वस्य पितृकृत्परत्वसम्पादनद्वारा तुङ्गनिमित्तत्वात् । स्पष्टं चेदमुद्योते । न च सूत्रे अच इत्यस्याभावे स्थानिनोऽसन्निहितत्वादादेशस्यैव पूर्वत्वेऽवधितयाऽनवयादत्रादेशस्य लोपरूपतया ततः पूर्वत्वस्य वक्तुमशक्यतया नात्र स्थानित्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । अभावस्यापि बौद्धयैवार्थाङ्गीकारात् । यलोपो न स्यादिति । यलोपे न स्थानित्वमिति लोपाजदेशस्यैवेति भावः । यदि तु यथाश्रीयते नासावादेशः यथादेशो नासावाश्रीयते इत्युच्यते, तदा वैयात्रपद्ये दोषः । तत्र पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति लोपस्य स्थानित्वत्वावे पाच्छब्दान्ते भत्वाभावाद्योपो न स्यात् । तत्र न्यासान्तैर्ज्ञापकैश्च फलानामन्यथासिद्धिक्रमणापेक्षया परस्मिन्निति करणमेव लब्धवति दिक् । विरोधादिति । संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वादिति भावः । नन्वागलेत्यादिप्रत्युदाहरणानि न भवन्ति । पूर्वसूत्रवदत्रापि स्थानिप्रत्युक्तकार्यमात्रातिदेशे प्रकृते-

अत्र स्थानिनि सति यद्भवति तदादेशोऽपि भवति, स्थानिनि यत्र भवति तदादेशोऽपि नेति भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशः । तत्र भावोदाहरणं निगाल्यते इति, अन्योदाहरणं पठ्यतीत्यादि । स्थानिनिमित्तकं भवत्यादेशानिमित्तकं नेति च तदर्थः ।

तादृशस्य कस्याप्यभावोनेवातिदेशप्रवृत्तेरित्यत आह । अत्र स्थानिनीत्यादि । ननु स्थानिनि यत्र तदादेशोऽपि नेत्यर्थे युवजानिरित्यादौ यश्चाशीयते इत्यादिना वारणं न संघटते, यलोपादेशस्थानिन्यभावोनादेशोऽप्यभावातिदेशसंभवात् । किंच देवयतेः किपि दयूरित्यत्रापादेशो न स्यात् । स्थानिनि णावृत्तोऽभावेनाभवतोऽयादेशस्यदेशे लोपेप्यभावातिदेशापत्तेरित्यत आह । स्थानिनिमित्तकमित्यादि । तदर्थ इति । स्थानिनि यद्भवतीत्यादेरर्थ इति भावः । एवं च युवजानिरित्यत्र यलोपस्यादेशघटकनिमित्तकत्वेऽप्यादेशानिमित्तकत्वाच्च दोष इति भाष्यसङ्गतिः । दयूरित्यत्रायादेशस्योद् निमित्तकत्वेन णिलोपानिमित्तकत्वाच्च दोषः । न चैवमेषा गमयतीति न स्यात्, गम्यादेशस्य स्थानिवत्त्वेऽप्यवयवगकारमदाय सुलोपापत्तिरिति वाच्यम् । यश्चाशीयत इति भाष्यग्रामाप्येन एष गमयतीत्यस्यैवेष्टत्वात् । एतेन स्थानी न निवृत्तः आदेशो न जात इति सम्भावनायां यद्भवति तद् भवति यत्र तत्रेत्यर्थे तात्पर्यमिति वदन्तः परास्ताः । विना विरोधं भाष्यस्यैकदेश्युक्तिवकल्पनाया अनौचित्याच्च । नचैवमपि न सम्प्रसारण इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्राह अस्मादेव ज्ञापकात् परस्य पूर्वं सम्प्रसारणमित्युक्त्वा यद्वा सम्प्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेध इत्युक्तम् । एष यूनः पश्येत्यत्र वाक्यसंस्कारपक्षे प्रथमकल्पे सुलोपप्रवृत्त्या द्वितीये यणः स्थानिवत्त्वेन तद्ग्रवृत्त्या फलभेदात् कल्पान्तरमसङ्गतमेवेति वाच्यम् । तद्विषये वाक्यसंस्कारानङ्गीकारेण विरोधाभावात् । न चैवमपीयायेत्यादौ स्थानिवत्त्वेनेयङ् न स्यादिति परिभाषेन्दुशेखरसङ्गतिरिति वाच्यम् । अभ्यासस्यासवर्ण इत्यत्रासवर्ण इति प्रसज्य-

अदुपधत्वसम्पादनद्वारा लोपनिमित्तिका वृद्धिरित्याहुः ॥

स्थानिभ्रूतादच इति । सूत्रे श्रवणाद्व्याख्यानाच्च तस्यैव पूर्वस्वधित्वमिति भावः । पूर्वविधावित्यस्य पूर्वसम्बन्धिन्येव ज्ञास्त्रविषये कर्तव्ये इत्यर्थस्तेन पूर्वपरयोर्विधौ न । तेनाऽऽस्तुरि-

प्रतिषेधाङ्गीकारेणाविरोधस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् । एतेनादेशे स्थानिवृत्तिर्धर्मसम्भावनायां यद्भवति तद्भवति यत्र तत्रेत्यर्थमुक्त्वा परिभाषेन्दुशेखरस्य विषरीतलेखनत्वं वदन्तः परास्ताः । नागेशग्रन्थानुसारेणैव नागेशतात्पर्यस्य निर्णयत्वादिति दिक् । अदुपधत्वसम्पादनेति । कचिच्छ्रुपधत्वसम्पादनेति पाठो दृश्यते । तत्र लघुपदमदुपलक्षणमिति बोध्यम् । अदुपधेत्येव साम्प्रदायिकः पाठः । श्रवणादिति । प्रथमत इति भावः । ननु सन्निहितत्वात् तस्य प्राधान्यादादेशस्य बाधधित्वं स्यादत आह । व्याख्यानाच्चेति । अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोस्मिन्नभिहिते वार्तिकरूपादित्यर्थः । अत एव स्वविधौ स्थानिपद्मवार्थं न्यासान्तरानुधावनं सङ्गच्छते । पूर्वसम्बन्धिन्येवेति । अत एव विधिग्रहणं सार्थकम् । तद्विं अवधारणगर्भसमासलाभार्थम् । न च समासद्वयलाभार्थं तत् । प्रातिपदिकनिर्देशादेव तदर्थलाभात् । न च विधाविति योगविभागेन स्थानिवदेवेति नियमेनाभावातिदेशलाभार्थं तत् । स्पष्टं चेदं प्रदीपोऽद्योतयोरिति वाच्यम् । पूर्वद्वयाद्विधिग्रहणमनुवर्त्य वाक्यभेदेनोक्तार्थस्य सुसाधत्वात् । एवं चातिरिच्यमानं विधिग्रहणमवधारणमवगमयति । स्पष्टं चेदं कौस्तुभे । विधिग्रहणसामर्थ्यञ्चेत्तदर्थलाभ इत्याहुरिति वदतोद्योतकारेणाप्यप्रमर्शः स्फुटीकृत इति बोध्यम् । अगरतुरिति सति न च क्रञ्चट्यूतामित्यत्र ऋकारो न प्रक्षिप्यते । ऋ ऋ अतुसिति स्थिते उरदत्वहलादिश्लेषयोर्दीर्घाहुणयोः प्राप्तेयोस्तक्रन्थायेन दीर्घे पश्चादुणस्याप्राप्त्या यणि रूपसिद्धेः । एवं च पूर्वसम्बन्धिन्येवेति व्यर्थमिति वाच्यम् । ऋधातोः ऋसौ आ ऋ वस् इति स्थिते

पूर्वोक्तरीत्या तत्रान्यायेनाहुणाप्रवृत्त्या कृतद्विर्वचनैकाचोऽभावनेतोऽप्राप्त्या यणोऽप्राप्त्या आरिवानित्येतत्सिद्धये प्रश्लेषस्यावश्यकत्वात् । न चाभ्यासकार्ये इति निषेधशङ्क्यः । तस्याभ्यासमात्रोद्देश्यकार्यविषयत्वात् । न च दीर्घविधित्वाविषयः । लोपाज्जोदेशस्यैव तद्विषयत्वात् । यदि त्वभ्यासकार्य इत्यत्र मात्रपदनिवेशो विफलः स्वरदीर्घेति नियमे दीर्घग्रहणं विफलमेव । विव्यतुरित्यादौ धात्वन्वयवत्वादेव दीर्घवारणसम्भवात् । अत एव दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वेनाप्यारतीत्यादिसिद्धिरुक्ता । एवं चाभ्यासकार्येणैव दीर्घविधौ न स्थानिवदिति वा निषेधेन सिद्धिरित्युच्यते, तदा श्लेषमे संयोगसंज्ञायामुपधालोपस्य स्थानिवत्त्वाभावः फलमुक्तव्याख्याने बोध्यम् । यदि त्वत्र स्थानिवत्त्वावस्य परम्परया पूर्वत्रासिद्धीयप्लुतप्रतिबन्धकतया पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधेन सिद्धिरित्युच्यते, तदा आच्छेदित्यत्र लावस्थायामडिति सिद्धान्ते ऋच्छादेशस्य स्थानिवत्त्वेनान्तबुद्ध्या नहि रजतत्वभ्रमप्रयुक्ताप्रवृत्तिश्छुक्तिं न गोचरयतीति न्यायेन विशिष्टस्य वृद्धौ छश्रवणानपत्तिरतदनाश्रयेण दोषः । यदि तु तत्र स्थानिवद्भावोऽपि निमित्तिकायाः स्वाश्रयघटकनिमित्तिकायाश्च वृद्धेः प्राप्तावन्तरङ्गत्वादटकनिमित्तकवृद्ध्या इष्टसिद्धिरित्युच्यते, तदा हयशब्दादाचारकि- बन्तात् कर्तरि क्पि अल्लोपयलोपयोस्तत औप्रत्यये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन वृद्धयनापत्तिः । यदितु तत्र स्थानिवत्त्वेपि तेन पररूपे ततो वृद्ध्या इष्टसिद्धिः । पररूपे यलोपस्य न बहिरङ्गासिद्धत्वं, घटकनिमित्तकत्वाभावात् । पूर्वो- पस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वं तु न जातासिद्धत्वे प्रयोजकमित्युच्यते, तदा षट्शब्दस्यान्शब्देन समासे षट्शब्दाच्छसि संयोगसंज्ञायां स्थानिवत्त्वेन न संयोगादिति निषेधाप्रवृत्तावच्छोपापत्तिः । यदि तु तत्र न हलो वमादिति न्यासेनेष्टसिद्धिरित्युच्यते, तदा पिपठिबामीत्यत्र शवकारस्य पूर्व दीर्घे तस्य

त्यादौ 'ऋच्छत्युत्ताम्' इति गुणस्य सवर्णदीर्घे न स्थानिवत्त्वम् । वस्तु- नोऽत्र पूर्वविधिशब्दे तन्त्रम् । एकस्योक्तोऽर्थः । द्वितीये भावे किः । संबन्धसामान्यषष्ठ्यन्तपूर्वशब्देन समासः । विधिर्भावः, पूर्वसंब- न्धिभावे तत्स्थितौ स्थानिवदित्यर्थः । अत एवैनेय इत्यादौ "यस्ये- ति च" इति लोपे तस्य स्थानिवत्त्वात्सन्नियोगिशिष्टन्यायप्राप्तनिवृ-

त्थानिवत्त्वेनातो गुण इति पररूपापात्तिर्दोषः । यदि तु तत्र पररूपेपि वस्तु- त्तत्र परस्य दीर्घत्वेन तस्यैवैकादेशेन विधानान्नोक्तदोष इत्युच्यते, तदा तितउशब्दात् सम्बुद्धौ तित ओ इति स्थिते गुणस्य स्थानिवत्त्वेनातो गुण इति पररूपानापत्तिः । न च तत्र उ इत्युच्चारणसमर्थ्यात् सन्धिकार्याभाव इष्ट एवेति वाच्यम् । तेन गुणवाधकल्पनेपि पररूपवाधकल्पने मानाभावा- दिति दिक् । तदेतदभिसन्ध्यायाह । आदाविति । ननु पूर्वस्यैवेत्यवधारणार्थं न विधिग्रहणम् । अवधारणस्य स्वारसिकतया यत्नानपेक्षत्वात् । अत एवोद्योते आहुरित्यरुचिबोधकपदोपादानम् । अभावातिदेशस्तु पूर्वसूत्राद्विधिग्रहणानु- वृत्त्या सिद्ध इत्याशङ्क्य विधिग्रहणप्रयोजनं प्रदर्शयति । वस्तुत इति । तन्त्रमिति । वक्ष्यमाणार्थस्य विधिग्रहणमन्तराऽलाभेन विधिग्रहणबलात्तन्त्र- माश्रीयत इति भावः । सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तेति । अत्र विधिशब्दस्य सत्तार्थकतयाऽकर्मकतया कर्मषष्ठ्यन्तत्वाभावात् । षष्ठीस्थाने इत्यस्य तु नात्र विषयः । षष्ठ्या अश्रुतत्वादेकार्थीभावाच्च । एतेन स्वमतेऽनुवादेऽपि परिभाषा- प्रवृत्त्या षष्ठीस्थाने इति दुर्वरित्युदयङ्कुरोक्तिरपास्ता । पूर्वस्य स्थितनाविति । पूर्वस्य स्थितस्य पालनार्थमिति भावः । तन्त्रफलं दर्शयति । अत एवैनेय इति । न्यायप्राप्तेति । न चाभ्यास्य न्यायस्य लुङ्पात्वविषयत्वमावश्यकम् । अत एव फौल्लिः खेयं तार्तीयकिमित्यादिसिद्धिः । अन्यथा उत्वेत्वसम्प्र- सारणानां गुणवृद्धिभ्यां निवृत्तौ तत्सन्नियोगिशिष्टलत्वादीनां निवृत्तिप्रसङ्गात् ।

स्तिप्रतिबन्धेन नकारस्थितिः। अत एव न पदान्तसूत्रे पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इति लुकि न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं दत्तं भाष्ये । अन्यथा तत्र पूर्वत्वेन ह्रस्वस्य संबन्धिनः कस्य चिद्विधेय-

अत एव च धिनुत इत्यादावकारलोपे उपत्ययश्रवणं च सिद्धयतीति वाच्यम् । न्यायस्य प्रत्ययलोपमात्रविषयकत्वेनोक्तदोषवारणेन लुञ्जात्रविषयक-
ताया अनौचित्यात् । अत एव वाताकिशब्दादपत्येऽणि टिलोपे हुको निवृत्तौ वात इति सिध्यति । किं चास्य प्रधानकार्यापाये उभयोरप्यपाय इत्येवार्थः । प्राधान्यं च प्रत्ययप्रकरणात् खेयं तार्तीयिकं धिनुत इत्यादौ प्रत्ययस्यैव । कौष्ठिरित्यादौ निष्ठादेशप्रकरणाच्छ्रवस्य क्वचित् प्रथमविधेयस्या-
पीत्याद्यन्यत्र विसरः । एवं च कार्यमात्रविषयत्वे न किञ्चिद्भाषकम् । अत एव चिष्वङ्गावसन्धियोगशिष्ट इद् तदभावे न प्रवर्तते । न च तत्रैकयोग-
निर्दिष्टानां सहवा प्रवृत्तिस्महवा निवृत्तिरिति न्यायेन सिद्धिरिति वाच्यम् ।
अस्या अनुवृत्तिमात्रविषयकत्वात् । एवं च लुञ्जात्रविषय इति सङ्कोचोऽनुचित एवेति दिक् । नकारस्थितिरिति । ननु सन्धियोगशिष्टन्यायबोधितनकार-
निवृत्तौ कर्तव्यायां स्थानिवत्त्वस्य वक्तुं शक्यतया न प्रकृतार्थस्यावश्यकता ।
न च परिभाषाविधेयस्य नातिदेशविषयत्वमिति वाच्यम् । वेतस्यानित्यत्रैक-
देशविकृतन्यायप्राप्तत्वाभावायातिदेशावश्यकत्वादिति चेन्न । सन्धियोगशिष्ट-
न्यायेनोभयोरनिवृत्तिबोधनेन पूर्वमात्रविधित्वाभावात् । न चाकृतव्यूहपरि-
भाषया पूर्वमात्रस्य नकारस्य निवृत्तौ स्थानिवद्भावप्रवृत्तिसुलभेति वाच्यम् ।
तस्या असत्त्वात् । एतेनेदं फलं चिन्त्यामिति वदन्तः परारताः ॥

केचित्तु प्राचीनरीत्या सूत्रं व्याख्याय पूर्वस्रष्टाद्वैलक्षण्येनात्माभावाति-
देशस्य नातीवोपयोग इत्याशयेनाह । वस्तुत इति । पूर्वस्य स्थितान्विति ।
एवं च पठ्यतीत्यादौ पूर्वस्य ह्रस्वाकारस्य स्थितिं प्रति स्थानिवद्भावादभावा-

स्याभावात्स्थानिवत्त्वाप्राप्तिरेवेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव । प्रकृतसूत्रे-
ऽपि भाष्ये “कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिष्टं
संप्रद्वीतमिति भावसाधनो विज्ञास्यते पूर्वस्य विधानं प्रति
पूर्वस्य भावं प्रति स्थानिवत्” इत्युक्तम् । तत्र भावसाधन इत्यस्य
तिदेशे नोपयोग इति भावः । नन्वभावातिदेश एवास्तु, किं तन्त्रेणेत्यत आह ।
अत एवैनेय इति । एतदर्थमस्यार्थस्यावश्यकतया व्यापकत्वादयमेवार्थः
स्वीकार्यो, न त्वाभावातिदेश इति भावः । नकारस्थितिरिति । सन्धियोगशिष्ट-
न्यायबोधितनकारनिवृत्तौ न तत्र स्थानिवत्त्वं, तेन न्यायेनोभयोरनिवृत्तिबोधनेन
पूर्वमात्रविधित्वाभावात् । एतेन वस्तुत इत्यादिग्रन्थस्यैवमाशयकत्वेऽप्यवाति-
देशव्यवस्थापनोत्तरमेव लेखनमुचितम् । व्यवधानेन लेखनाद्योकाशयकत्वनाना-
युकेति शङ्का निरस्ता । पूर्वमात्रस्य विधावित्यर्थनिर्णयात् पूर्वमस्यार्थस्यासाधा-
रणफलस्य वक्तुमशक्यत्वादिति व्याचख्युः ॥

भाष्यस्वरसस्तु पूर्वव्याख्यान इति प्रतिभाति । विधेयस्याभावादिति
न च यस्येति लोपस्तथा, स्पष्टं चेदं प्रदीपोद्योतयोरिति वाच्यम् । वार्तिकमते
करीत्यादौ स्थानिवत्त्वेन प्राप्त्युणादिवारणाय न लुपतेत्यत्र बाध्यसामान्य-
चिन्तावश्यभावेनाचः परस्मिन्नित्यस्यापि निषेधात् । आनुकि तु न सः, प्रत्यये
परतः पूर्वस्य कार्याभावात् । वार्तिकोदाहरणस्य वार्तिकरीत्यैव दातव्यत्वात् ।
नियमत्त्वमिति भाष्यप्रतेऽपि निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तस्या आवश्यक-
कत्वाच्च, विधियुत्वेन प्रवृत्तावपि श्रविष्ठादिपरित्यागेनानुपर्यन्तमनुधावतो
भावात् आनुक एव तात्पर्याविषयत्वाच्च । एवं स्थिते चिन्त्यामिति बुबन्तो
मान्या इति भट्टः । अन्ये तु स्थानिवत्त्वेन यस्येति लोपो नापादयितुं शक्यः ।
तेनैव स्थानिवत्त्वेन ङीषोऽप्यायाभावेनानुकोऽपि निवृत्त्यभावेनकारान्ते भर्त्त्वस्य
दुर्लभत्वादित्याहुः ॥

अस्यार्थस्य भाष्यानुक्तत्वं शङ्कां परिहरति । प्रकृतसूत्रेपीति । इत्युक्त-

मिति । न च भाष्ये पूर्वस्य भावं प्रतीत्युत्तरं पूर्वः स्यादित्युक्त्वा पूर्वस्यापूर्वं
तथा प्रवृत्तावेव स्थानिवदित्यर्थलाभात्कथं प्रकृतार्थलाभ इति वाच्यम् । पूर्वः
स्थितस्यादित्यर्थकतया प्रकृतार्थसिद्धेः । स्पष्टं चेदं न पदान्तसूत्रे उद्योते ।
न चैतद्भाष्यस्यान्यथासिद्धायत्रित्यादिसाधनाय प्रवृत्ततया एकदेश्युक्तित्वेन
नोक्तार्थसाधकतेति वाच्यम् । अन्यथासिद्धेरेव कर्तव्यायामेवमुपपादनैतत्सि-
द्धान्तव्यवस्थापन एव तात्पर्यवधारणादस्य सिद्धान्त्युक्तित्वाक्षतेः । स्पष्टं
चेदमुद्योते । सिद्धान्तित्वापि भावसाधनविधिशब्दस्याप्युपादानमत्रेति सिद्धान्तं
बोधयितुमन्यथासिद्धिर्नोक्तेति ग्रन्थेनेति दिक् । नन्वत्र मास्तु तन्त्रम् । विधि-
शब्दो भावसाधन एव । विधिर्भावः । स च सत्त्वरूपः । सत्ता च द्विविधा ।
शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिरूपा अनिवृत्तिरूपा च । एवं च पूर्वसम्बन्धिशस्त्रीयकार्य-
प्रवृत्तौ पूर्वस्य स्थितौ च स्थानिवद्भाव इति पर्यवस्यति । आद्योदाहरणं
निगाल्यत इति । अन्योदाहरणमनेयः पटयतीत्यादि । एवं च तन्त्राश्रयणं
विफलमेव । अत एव कैयटे भावसाधन एव विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयत
इत्युक्तम् । उद्योतेऽपि प्रकृतसूत्रे उभयोरपि ग्रहणं बोध्यम्, कैयटे भावसाधन-
एवेत्येवशब्दोऽप्यर्थ इति केचिदित्यत्र केचिदित्यस्यैवबोधकपदोपादानमित्यत
आह । सोऽपीत्यर्थ इति । अयं भावः । पूर्वस्य प्रवृत्तौ स्थानिवदित्युक्तौ
वैयाकरण इत्यत्र यणादेशस्थानिवत्त्वेनैव स्यात् । ज्ञापकेन तत्साधनं तु तन्त्राद-
विशिष्टम् । अतोऽत्र भावशब्दः स्वरूपेणावस्थानरूपस्थित्यपरपर्यायः । एवं च
निगाल्यत इत्यादिसिद्धये कर्मसाधनोऽप्यावश्यकः । धिन्वन्तीत्यत्रेदं च नेति
तदुत्तरभाष्यमकेदेश्युक्तमेव । वैयाकरण इत्यत्रैवोऽसाधनात् । ऐनेय इत्यादिसिद्धये
भावसाधनोऽपि । एवं च तन्त्रस्यावश्यकतया भाष्येऽपिशब्दः पूरणीय इति ।
उद्योते केचिदित्युक्तिस्तु कैयटस्यैवशब्दस्याप्यर्थकत्व एवार्हच बोधयति ।
व्यापकत्वादाश्रीयत इत्युत्तरग्रन्थानानुगुण्यम्, न तु तन्त्रांश इति दिक् ।

सोऽपीत्यर्थः । पूर्वत्वञ्च व्यवाहिताव्यवहितसाधारणम्, अव्यवहित-
ग्रहणे मानाभावात्, स्वरे निषेधाच्च । तेन पटयतीति सिद्धम् ।
प्रकृते च द्वित्वनिषेधे स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः ॥

न पदान्त । अत्र द्विर्वचनसवर्णादिग्रहणं वतिघटितान्या-
निदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिबोधनार्थम् । तेन राम इत्यादौ

तु पूर्वत्वेऽवध्याकाङ्क्षायापच इत्यस्य तन्वेणान्वयादनुवादोऽपि परिभाषा-
प्रवृत्त्या तस्मादित्येननाव्यवहितत्वं लभ्यत आह । स्वरे निषेधाच्चेति ॥

वतिघटितेति । तेन बहिरङ्गपरिभाषायाः त्रिपाद्यां न प्रवृत्तिरिति
भावः । नन्वेवं प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्त्या दीर्घाहो निदाघे-
त्यादौ रोऽमुपीत्यादि स्यात् । न च वतिघटितेति मास्तु, बहिरङ्गपरिभाषा-
नुदासायातिदेशसूत्राणामित्येव ज्ञाप्यताम् । व्यपदेशिवद्भावस्य त्रिपाद्याम-
प्रवृत्तावपि प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्यान्यत्र ज्ञापितत्वेनौचित्यद्वित्यत्र
प्रवृत्तिसिद्धेरिति वाच्यम् । शस्त्रेणेत्यत्रोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्य व्यव-
धानेऽपि प्रवृत्तये स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्तेः ।
तत्प्रत्याख्यानं हल्स्वरप्राप्तावित्यस्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वाच्च । प्रातिपदिकग्रहणे
इत्यस्यास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तावयवस्फुम्भीत्यत्र सत्वानापत्तेश्च । न च वतिघटितेति निवे-
शोऽपि तत्र दोष एवेति वाच्यम् । तत्र फलबलेन प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य
ग्रहणं यथाभवति तथा कर्तव्यमित्यर्थेन प्रातिपदिकवह्निङ्गविशिष्टमिति परिभाषा-
स्वरूपस्वीकारेणादोषादिति चेन्न । नियामकत्वमिति भाष्यमते अस्यापि स्थानि-
वत्त्वबोधकतया वतिघटितत्वात् । विधिमुखेन प्रवृत्तावपि तत्र स्थानिवदित्यनु-
द्यत्वाऽदोषाच्च । अन्येति । फलितार्थकथनम् । ज्ञाप्यकोटिप्रवेशे तु स्वांशे
चारितार्थं दुर्निरूपं स्यात् । एवं चास्यापि निषेधाविषये प्रवृत्तिरित्येव । तेन
महिम्नानित्यत्र जरत्वं नेति दिक् । राम इत्यादाविति । आदिना

विसर्गादिसिद्धिः । अत्र विधिशब्दो भावसाधनः । पदान्तेत्यञ्जान्-
शब्दश्चरमावयववाची । कर्मषष्ठ्या समासः । तेन एषो यन् हस-

अदमुपङ्, क्षीरणे, अयस्कृन्मीत्यादि सङ्ग्रहः । विसर्गादिसिद्धिरिति ।
अन्यथा आनुमानिकस्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या सुबन्तत्वभावात्तदसिद्धिः । इदं
कार्यकाले । यथोद्देशे तु पदसंज्ञाशब्ददृष्ट्या रूत्वस्यासिद्धत्वेन रात्वे सान्त-
बुद्ध्या पदत्वप्रवृत्तौ बाधकाभावेनेष्टसिद्धेः । आदिना अदमुपङित्यत्र स्थानिवत्त्वे-
नादश्शब्दत्वान्मुत्वं क्षीरणेत्यत्र णत्वमयस्कृन्मीत्यत्र सत्वमित्यादि संप्रसार-
इति दिक् । भावसाधन इति । यत्तु कर्मसाधनत्वाङ्गीकारेऽपि कर्मधारय-
समासेनेष्टसिद्धिरित्याहुः, तत्तु पदेऽन्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः पदान्त-
विधिरिति भाष्याक्षराननुगुणत्वादुपेक्ष्यम् । कर्मधारये विधिशब्दस्य क्रियाशब्दत्वेन
पूर्वानिपातापत्तेश्च । कर्मषष्ठ्या समास इति । न तु पूर्वस्रजवत् सयन्-
सामान्यषष्ठ्या समासः । तथा सति पदान्तकर्मकस्य पदान्तसम्बन्धित्ववत्पदा-
न्तोद्देश्यकस्यापि पदान्तसम्बन्धित्वं स्यादिति भावः । एतेन पदान्तस्य स्थाने
इत्यर्थश्चाङ्कितुमशक्यः, पदान्तस्य स्थाने विधौ द्विर्वचनादेश्च विधावित्यर्थाश्रयेण
वैरूप्यापत्तेरित्याचार्योक्तमपास्तम् । एषो यन् हसतीति । उदाहरणप्रसिद्धि-
बोधनोपायतया कचिदयं दृश्यते प्रयोग इति सूचयितुं हसतीत्यस्य प्रयोगः ।
यत्तु एषो यन्नित्यसाधुः, परत्वाच्चित्यत्वाच्च सलोपस्य न्याय्यत्वात् । न च तत्र
स्थानिवद्भावः । पादस्य लोप इति लोपस्येव सुलोपस्यापि पदचरमावयवत्वात् ।
लक्ष्यानुसारेण पदसंस्कारस्यैवाश्रयणाच्च । अत एव य एवास्मि स सन्त्यजेति
श्रौतप्रयोगः एव यन्निति छान्दोग्यप्रयोगश्च संपच्छते । लोकेऽपि स सन्नित्येव
प्रयुज्यते न तु सः सन्नितित्याहुः, तत्र । अस्यापि कचित्कस्य प्रयोगस्येहोदा-
हरणत्वस्योपपादितत्वेन छान्दोग्यप्रयोगानुशेधेन पदसंस्कारवदेतदनुशेधेनात्र
वाक्यसंस्कारस्य स्वीकारात् । लोपस्थानवयवत्वेन स्थानिवत्त्वस्य दुर्बारित्वाच्च ।

भत्यादौ “एतत्तदोः” इति सुलोपो न । इणः शतरि यन्निति रूपम् ।
त्र यणः स्थानिवत्त्वात् । उत्त्वे च न स्थानिवत्, अनेन निषेधात् ।
पृष्ठश्चेदं भाष्ये इति भाष्यप्रदीपेभ्योते निरूपितम् ॥

एव एव पादस्येति लोपस्य स्थानिद्वारा समासान्तत्वं स्वीकृतं वृत्तिकृता,
शिक्षितोप्येवम् । अभावस्य कथं समासान्तत्वमत आहेत्यवतारितं नागेशेन ।
समासान्तेषु पाठसापेक्ष्यद्वारेणितं समासान्तत्वमस्येति तेषामाशयः । एवं च
तद्वृष्टान्तो लोपसामान्यस्यावयवत्वं समर्थयितुमीष्टे । अपरितुष्यन् खल्वपि
वान् लक्ष्यानुसारेणेत्याद्यवोचत् । किंच परत्वाच्चित्यत्वादिति भवदुक्तमसम्बद्ध-
ञ्च, सुलोपप्रवृत्तिदशायाष्ठत्वस्य प्राप्यभावात् । न च रुत्वे कृत्वे तयोर्गुणपत्-
तमसिरिति वाच्यम् । रूत्वस्यासिद्धतया पूर्वमेव सुलोपप्राप्तेरित्यलम् । ननु
भावसाधनत्वे भाष्योक्तं षडिक इति फलं परित्यज्य एतत् पर्यन्तानुधावनं
किमर्थमिति चेन्न । कर्मषष्ठ्या समासफलस्यापि प्रदर्शनार्थत्वादिति दिक् ।
उत्त्वे चेति । न च रोचनादिशब्दचः पूर्वत्वाभावेनातिदेशप्रसक्तिरेव नेति
वाच्यम् । स्थानिद्वारकस्य तस्य सत्त्वेनातिदेशप्रवृत्तेः । हशि चेत्येतद्वृष्ट्या रूत्वस्य
सिद्धत्वेऽप्यतिदेशदृष्ट्या तस्यासिद्धतया पूर्वत्वेन दृष्ट एव कार्यप्रवृत्तिबुद्ध्या
अतिदेशप्रवृत्तेऽप्येति दिक् । स्पष्टं चेदमितीदमा भावसाधनत्वमात्रं परामृश्यते,
न तु फलमपि, तस्य भाष्ये अदर्शनात् । नन्वेवं वेतस्थानित्यत्र रूत्वं प्राप्नोति ।
न चाष्टोपस्य स्थानिवत्त्वमनेन निषेधात् । न च तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञया
पदत्वबाध इति वाच्यम् । तत्र स्थानिवत्त्वेन सान्ते मत्वस्य दुर्निरूपत्वात् ।
न च भसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्य सान्ते पदत्वसम्पादनद्वारा परम्परया रूत्व-
साधकतेति तस्याप्यनेन निषेध इति वाच्यम् । अत्र पदत्वमात्रद्वारिकाया एव
स्वीकार्यत्वात् । अन्यथा षडिकसिद्धेः, स्पष्टं चेदमुद्योत इत्यत आह । अत्र

अत्र पदेऽन्त इति सप्तमीसमासो भाष्ये उक्तस्तेन प्रत्यासत्त्या पदे परतः चरमावयवे कार्ये कर्तव्ये परपदस्थाजदेशस्यैवानेन स्थानिवत्त्वनिषेध इति वेतस्वानित्यादौ न दोषः । न चैवमपि “पूर्वत्वासिद्धीये न स्थानिवत्” इति निषेधोऽत्र दुर्वारः । पदेऽन्त इत्यर्थेन तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्तिपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्धे इत्यत्र पदचरमावयवविधायकानिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणात् । अत एव महिष्मानित्यत्र जश्चं न । सूत्रे जरुपदेन “झलां जञ्ज

पदेऽन्त इत्यादि । प्रत्यासत्त्येति । पदे इत्यनेन परपदस्योपस्थितत्वेन तस्य एवाजादेशो गृह्यते इति भावः । अत एवैतस्मिन्नित्यत्र स्थानिवत्त्वेन जुस्वराणाद्यर्थे भ्रूयेत इत्यर्थस्यानावश्यकत्वमित्युक्तमभ्यस्तसंज्ञासूत्रे भाष्ये । अन्यथा ऐत्सन्वेत्यत्रानेन स्थानिवत्त्वनिषेधादुक्तार्थस्यावश्यकतया तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । षष्ठीसमासे प्रत्यासत्तिफलन्तु उपदेशे नान्तात् ध्रनधातोर्णन्तात् किपि हे ध्रानित्यस्याश्वशब्देन योगे घ्राणश्च इत्यत्र णिलोपस्थानिवद्भावस्य रषाभ्यामित्यत्रापदान्तस्य मूर्धन्य इत्यनुवर्त्ये पदान्तस्येति प्रत्याख्यातुभाष्यकृत्ये पदचरमावयवणत्वसाधकतया प्रसक्तस्य निषेधस्याभावाणत्वसिद्धिः । पूर्वत्रासिद्धीये इति तु न । तस्य दोष इति प्रतिप्रसवात् । यत्तु, एवं निगाल् देवदत्त इत्यत्र लत्वसिद्धिरपि फलमिति, तत्र । तस्यानभिधानस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वादिति दिक् । पदचरमावयवविधायकानिरिक्तस्यैवेति ॥

नन्वेवमपि पिपठीरित्यत्र पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधसंचारपरोत्तरग्रन्थासङ्गतिः । न च स्वादिङ्विति पदत्वचरमावयवेत्यादि सङ्कोचे विरोधाभाव इति वाच्यम् । पिपठीभ्यामित्यादौ दोषात् । न च तद्धितनिमित्तकपदत्ववदित्यादिसंकोचेनादोष इति वाच्यम् । एवमपि पिपठीः कल्पमित्यादौ दोषात् । न च तत्र कौ लुप्तमित्यनेन निर्वाह इति वाच्यम् । तस्य परिगणित-

मात्रविषयकत्वात् । न च धातवनवयवो यः पदचरमावयवस्तद्विधायकानिरिक्तत्वेन सङ्कोच इति भट्टोक्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम् । एवमपि तिरश्चेत्यत्र इत्तुत्वे पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति संचारपरोत्तरग्रन्थासङ्गतेः । एतेन प्रत्ययघटकसंस्थानिकरुभिन्नपदचरमावयवेत्यादिसङ्कोचः परास्तः । नासाब्दार्णयन्तात् किपि ना इत्यत्र रुत्वे कर्तव्ये निषेधानुपपत्तेश्च । न च यस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते तादृशादेशेहेतुभूतप्रत्ययनिमित्तकपदसंज्ञावद्भूत इति भट्टोक्तदिशा इमतुङ्गिनिमित्तकपदसंज्ञावद्भूत इत्याचार्योक्तदिशा वा निस्तार इति वाच्यम् । षडिके पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधमाशङ्क्य न पदान्तसुत्रोक्तरीत्या तस्य पदान्तजस्येऽप्राप्तिस्त्युक्तस्य तद्धितशेखरग्रन्थस्यासाङ्गत्वापत्तेः । षडिके दोषापत्तेश्च । द्वितीयादच उत्तरस्य लोपविधायकवचनप्रामाण्याद्भूत्वे स्थानिवत्त्वमिति स्वीकारे तु गौरवम् । एतेन टिलोपप्रयोजकप्रत्ययप्रयोज्यपदत्ववदित्यादिसङ्कोचः स्वप्रयोज्यकार्यप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन प्रत्ययविशिष्टपदत्ववदित्यादिसङ्कोचः स्वप्रयोज्यपदसंज्ञावद्देश्यकत्व स्वप्रयोज्यकार्यप्रयोज्यत्वोभयसंबन्धेन प्रत्ययविशिष्टो यः पदचरमावयव इत्यादिसङ्कोचश्च परास्ताः । षडिक इत्यत्र पदसंज्ञाया इकप्रत्ययप्रयोज्यत्वाभावात् । द्वितीयतृतीययोस्तुप्रत्ययमादायाद्यसम्बन्धसम्पादनेऽपि द्वितीयस्य दुर्लभत्वात् । न च ऋस्य परम्परया पदसंज्ञाप्रयोजकत्वमस्ति ठचि ङुलिदत्तशब्दलोपे ङ्रस्येतिलोपेऽष्टोपस्य स्थानिवत्त्वादकारान्ते भत्वप्रवर्तनेन षान्ते अप्रतिबन्धेन पदत्वप्रवर्तकत्वादिति वाच्यम् । अष्टोपे सत्यसति वा षान्ते पदत्वस्य निर्वाधत्वेनाष्टोपस्य पदसंज्ञाप्रयोजकत्वाभावेन तन्निमित्तभूतठचः प्रयोजकत्वस्य दूरापास्तत्वात् । एवं च सुपमादायापि न निर्वाहः । न च तद्धितनिमित्तकलोपपरकपदचरमावयवेत्यादिश्रीधरोक्तसङ्कोचेन सर्वनिर्वाह इति वाच्यम् । एवमपि पटितीत्यत्रैकादेशस्य स्थानिवद्भावस्य पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधेन टान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेन पदत्वा-

जडत्वापत्तेः । न च तत्राज्ज्ञालोदेशत्वात् स्थानिवत्त्वाभावश्चाङ्ग्यः । उत्तर-
स्थानिनमादायऽप्राप्तस्थानिताकदेशत्वात् । न च न पदान्तेति निषेधश्चाङ्ग्यः ।
तस्य निषेधस्य परमात्रस्थानादेश एव प्रवृत्तेः । न चैकदेशविकृतन्यायानित्य-
त्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तदित्यतश्चस्य नागोशानभिप्रेतत्वात् । क्वचित्तु
लक्ष्यानुसारान्न्यायानाश्रयणं, तेनाभीयादित्यादिसिद्धिरिति परिभाषेन्दुशेखर-
ग्रन्थस्तु प्राचीनानुसारेणैव । स्वमते उपसर्गत्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठतया स्वरसत
एव न्यायाप्रवृत्तेः । न च तत्र जडत्वाभावाय न्यायानाश्रयणमित्युक्तमिति
श्रद्धितव्यम् । इणधातुस्य शेखरते । ह्रस्वविषयकताया एव लाभात् । तत्र हि
अभीयादित्यत्र मान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेनोपसर्गत्वादिकारस्य परादिवत्त्वे-
नन्नाह्रस्वस्यादित्याशङ्क्योपसर्गसंज्ञायाः परिच्छिन्नपरिमाणप्रादिनिष्ठत्वादिति
समाधाय लक्ष्यानुसारात् क्वचिन्न्यायानाश्रयणमिति न दोष इत्यन्ये इत्युक्तम् ।
अत्र चान्ये इत्युक्त्या पूर्वोक्तसमाधान एवादारस्तच्चितः । किं च तत्रैव
परोक्षित्यादिनाऽभीयादित्यस्यानाभिधानेकत्वा तत्तद्देशोदाहरणत्वेन दानात् स्वा-
नाभिप्रेतत्वं स्तच्चितम् । अत एव तत्रोपष्टम्भकतया कैयटमेव प्रादर्शयत् । सोऽपि
कैयटः मध्येऽपवादविषये प्रवृत्तः न्यायसाम्यादत्राप्युपयुज्यत इति यथाकथंचिदु-
पष्टम्भकं भवतीत्युक्तमित्यन्यत्र विस्तरः । एवं चायं सङ्कोचो दुष्कर एव । यद्यपि
यस्यादेशस्य स्थानिवद्भावश्चिकीर्षितस्तदादेशप्रवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालप्रवृत्तिक-
पदत्ववच्चरमावयवातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः, अस्ति च वेतस्त्वानित्यत्र लोप-
प्रवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालमेकदेशविकृतन्यायेन स्यादिति विवृति वा पदत्वम् । षडिक
इत्यत्राप्यादेशप्रवृत्तेः पूर्वमेव पदत्वसत्त्वेऽपि कार्यकाले आदेशप्रवृत्त्युत्तरकालं
प्रवृत्तिरावश्यक्यम् । पठितोल्यादावप्येकदेशविकृतन्यायेन तत्त्वमिति वक्तुं शक्यते
तथापि वनेश इत्यत्र लोपस्यानवयवत्वेन पूर्वत्रासिद्धीय इत्यस्य प्रवृत्तौ न-
लोपापत्तिर्द्वारा । न च मुनिव्याघातिरिक्ते नलोपस्य सिद्धतया न्यायसिद्ध-

स्यास्य तत्राप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि तत्र ङमुटो द्वावर्त्त्वात् । न च
इमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात् परस्य ङमो ङमुडजादौ पदे इति व्याख्यानेन यदागम-
न्यायेन पदान्तव्यक्तस्य पदान्तत्वबोधनेन ङमुटः पदचरमावयवत्वमेवेति वाच्यम् ।
एवमपि वृद्धेश इत्यादौ संयोगान्तलोपापत्तेः । बुधेश इत्यादौ भग्भावापत्तेश्च ।
एवं तिरश्चेत्यत्रत्योत्तरग्रन्थसङ्गीतिरिति चेदत्र ग्रन्थतत्त्वविदः । पदसंज्ञाप्रयोज्यपद-
चरमावयववर्णनिमित्तककार्याविधायकातिरिक्ताविषयकतया सङ्कोचः कार्यः ।
पदसंज्ञाप्रयोज्यत्वविशेषणदानात्तिरश्चेत्यत्र पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदित्यस्य
प्रवृत्तिपरोत्तरग्रन्थविरोधो न । यदि तु स ग्रन्थः प्राचीनरीत्यैव । स्वमते न
पदान्तेत्यनेनैव सिद्धिरित्युच्यते, तदा तद्विशेषणमनुपादयेमेव । पदचरमावयववर्ण-
निमित्तकत्वनिवेशात् वृद्धेश इत्यत्रैकदेशविकृतन्यायेनकादेशात्पूर्वसमुदायवृत्ति-
पदत्वत्त्वादाय संयोगान्तलोपादि न । अत्र लोपस्य चरमावयवत्वाभावेऽपि अलो-
न्यस्येति प्रवृत्त्या उद्देश्यस्यापि निमित्तत्वाङ्गीकारेण चरमावयववर्णनिमित्त-
कत्वाक्षतेः । वर्णोतिनिवेशात्तस्य दोषस्संयोगादिलोपेत्यस्य कान्यर्थमिच्छुदाहरण-
परमावयवविरोधो न । अन्यथा संयोगादिलोपस्य पदचरमावयवसंयोगनिमित्त-
कत्वाच्च पूर्वत्रासिद्धे इत्यस्याप्रवृत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । न च ह्रलन्तसंयो-
गादिलोपस्यैवैष्टत्वमितीदमुदाहरणमेकदेशिन एवेति वाच्यम् । संयोगान्तलोपो
ह्रलो लोप इति भाष्यस्वरसात् संयोगादिलोपे ह्रल इत्यस्यासम्भन्त्य एवेति भाष्या-
शयात् । स्पष्टं चेदमुद्यते । प्रतिप्रसवरस्यैव वैयर्थ्यमिति तु न । ह्रलि परे लोप-
विषये चारिताभ्यात् । न च लोपस्याप्यवयवत्वं स्वीकृत्य चरमावयवविधाय-
कातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचः क्रियतामिति वाच्यम् । एवमपि बुधेश इत्यादौ भग्भा-
वापत्तेः । मम तु पदचरमावयवस्य ह्रषो भग्भावे निमित्तत्वेन न दोषः । न चैवं
पिपढीरित्यत्र पूर्वत्रासिद्धीय इत्यस्य प्रवृत्तिपरोत्तरग्रन्थविरोध इति वाच्यम् ।
तत्र केचिदित्युक्त्या नागेशस्यास्तु चिह्नचनात् । अत एव तदुत्तरं कौ लुप्तं नेति तु

तत्त्वमित्युक्तं नागेशेन । यद्यप्ययं पाठः क्वचित्पुस्तकेषु न दृश्यते, तथापि क्वचिद्दृश्यत एव । अभिप्रेतश्चायमर्थो नागेशस्य । अत एव पिपठीरित्येतत् कौ लुप्तमित्येतस्यासाधारणोदाहरणमित्युक्तमुद्योते । न चैवं स्कन्दयतेः स्कन् लेहयतेः लेट् दाहयतेः धोगिति पूर्वत्रासिद्धीय इत्यस्योदाहरणदानं कैयटस्य विरुध्यतेति वाच्यम् । सम्भवमात्रेण तदुदाहरणात् । कौ लुप्तमित्येनानान्यथासिद्धेः । अत एव भाष्ये पूर्वत्रासिद्धे चेत्युपक्रम्य पदान्तविधौ न किमप्युदाहृतम् । अत एव संयोगान्तलोपादिष्वित्युपक्रम्य संयोगान्तलोपे उदाहरणदानं च संगच्छते । कैयटोदाहतानां कौ लुप्तमित्येव सिद्धिरिति तदाशयः । न चैवं विचि दोषश्शङ्क्यः । एतद् भाष्यग्रामाण्येनासार्वत्रिकस्य विच ईदृशे विषयेऽभावबोधनात् । न चैवं पटुमाचष्टे पटयति, ततः क्विपि पट् पट्भ्यामित्यादौ टिलोपस्य स्थानिवच्चात् जरुवाघनापचिरिति वाच्यम् । एतद्भाष्यग्रामाण्येन दृशानामनभिधानस्य तत्रैवोद्योते उक्तत्वेनादोषात् । न चैवं गर्दभयतेरप्रत्यये गर्धवितीति भाष्यविरोधः । अत एवोद्योतेऽनभिधानं केचिदित्यादिनोक्तं, न तु परेत्त्वित्यादिनेति वाच्यम् । पूर्वोक्तभाष्यस्वारस्येन तद्भाष्यस्य गर्दभमत्तत्त्वार्थकगर्दभाच्छब्दाणिजन्तात् क्विवित्येवंपरतया योजनीयत्वेनादोषात् । उद्योते केचिदित्युक्तिस्तु कौ लुप्तमित्येतत् सिद्धोदाहरणानामनभिधानमप्रापणिकमिति द्योतनार्थैव । यद्वा यस्यादेशस्य स्थानिवद्भाविधिकीर्षितत्वाद्देशप्रवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालप्रवृत्तिकपदसंज्ञावद्विषयक एवायं सङ्कोचः । पूर्वोक्तपट्भ्यां गर्धवित्यादौ टिलोपाव्यवहितोत्तरं न पदसंज्ञाप्रवृत्तिर्णिचा व्यवधानात्, णिलोपोत्तरकालिका तु व्यवहिता । तथा च तत्र पूर्वत्रासिद्धे नेत्यस्य प्रवृत्तौ न किमपि बाधकम् । पटितीत्यादौ जरुवादिवारणमेकदेशविकृतन्यायस्य क्वचिदनाश्रयणं विनापि सिद्धमित्यादि सुधियो विभावयन्तिवत्याहुः ॥

ग्राशि" इत्यस्यैव ग्रहणं, चरसन्निहितस्यैव ग्रहणौचित्यात् । कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति वक्ष्यत इति न तथाऽस्य सिद्धिः । गोचेत्यादौ "गतिकारकोपपदानाम्" इत्यस्यानित्यत्वेन सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासः । "उत्तरपदत्वे च" इति

ग्रहणौचित्यादिति । अत एव पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युपक्रम्य ब्रह्मबन्ध्वेत्यत्र जरुत्वं ग्रामोतीति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा जरुपदेन निषेधस्य दुर्वारत्वाच्चदसङ्गतिस्स्पष्टैव । अत एव वेतस्वानित्यत्र न जरुत्वम् । अन्यथा पदेऽन्त इति व्याख्यानेन रुत्ववारणेऽपि जशि स्थानिवच्चनिषेधात्सान्ते पदत्वेन जरुत्वं दुर्वारम् । न च तत्र तसौ मत्वर्थ इति भवेन पदत्वबाध इति वाच्यम् । रुत्वशङ्कापरभाष्यग्रामाण्येन भत्वे स्थानिवच्चप्रवृत्तेः । एवं पटितीत्यादौ जरुत्वाभावोऽपि फलं बोध्यम् । एतेनैदं चिन्त्यम्, गर्धव्यानित्यत्र जरुत्वानापत्तेरित्याचार्योक्तमपास्तम् । पूर्वोक्तरीत्या पूर्वत्रासिद्धे नेत्यनेन तत्सिद्धेश्च । अत एव पूर्वत्रासिद्धे नेत्यवष्टभ्य तत्प्रत्याख्यानमपि संगच्छते । ननु पदेऽन्त इत्यनुचितम् । गतिकारकोपपदानां कृदन्तेन समासे उत्तरस्य पदत्वाभावादोचेत्यादावनेन निषेधाभावेऽवादेशापत्तेरत आह । गोचेति । अत्र केचित् । कुशब्दस्य सच्छब्देन समासेऽच्छोपस्य स्थानिवच्चेन कदादेशस्येष्टतया पदचरमावयवस्य वर्गस्यैव ग्रहणमिति स्वीकारे तु गोरुवचनपक्षाश्रयणाच्च दोष इत्याहुः तन्न । तथा सत्यवङ्ःयासस्यैव सिद्धान्तिततया सिद्धान्तेऽवडापत्तेः । नावमश्नतीति विग्रहे शसि नौच इत्यत्रावादेशापत्तेः । पदान्ते न स्थानिवदित्यस्य कौ स्त इत्युदाहरणपरमकलग्रन्थोच्छेदापत्तेश्च । यदपि कत्तसदित्यत्र कदादेशसिद्धयेऽत्र व्यपदेशिवद्भावानतिदिष्टचरमावयवस्य ग्रहणमिति तदपि न । एस्सत्ता इमत्तेत्यत्र गणापत्तेः, तस्माच्च कदादेशोऽनिष्ट इत्येव स्वीकरणीयमिति बोध्यम् । अनि-

प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधश्च प्रत्यासन्न्योत्तरपदस्य कार्थित्व एवेति न दोषः । पदे इति पदत्वयोग्योपलक्षणं वा । अत्रेदं भाष्यमपि मानम् ॥

अत्र पदचरमावयवादिसाधकः प्रतिबन्धकश्च स्थानिवद्भावे

त्यत्वेनेति । अत एव धनक्रोतासिद्धिरिति भावः । कार्थित्व एवेति । एतच्च लघुशब्देन विस्तरेण निरूपयिष्यते । गतिकारकत्वस्यानित्यत्वे न मानं, धन-
क्रीतेति त्वजादिपाठात् सिद्धमिति स्थसिद्धान्ते गतिमाह । पदे इतीति ।
यत्तु कार्थित्वनिवेशस्य सविवादतया लक्षणया सिद्धिमाहेत्यवतारयन्ति ।
तत्र शोभनम् । नोपशस्य कार्थित्वनिवेशां सन्देहाभावात् । अस्मादि-
सन्देहस्य तत्रारोपेण तद्गन्धावतरणप्रदर्शनस्याशुक्तत्वाच्च । अत्रेति । पदत्व-
योग्योपलक्षणत्व इत्यर्थः । गतिकारकत्वस्यानित्यत्व इत्यर्थस्तु तदनित्यत्वे न
मानमिति परिभाषेन्दुशेखरविरोधादुपेक्ष्यः । इदं भाष्यमपीति । पदेऽन्त इति
विग्रहप्रदर्शनपरं भाष्यमित्यर्थः । अपिना न लुप्तताङ्गस्येत्यादिभाष्यसंग्रहः ।
साधकः प्रतिबन्धकश्चेति । साक्षात् परम्परया वेति भावः । अत्र परम्परा
उपस्थितपदत्वद्वारिका तत्प्रतिबन्धकतयोपस्थितमन्वद्धारिका वा ग्राह्या । प्रापके तु
द्वितीयादय ऊर्ध्वस्य लोपविधायकवचनग्रामाण्यात् भन्वद्धारिका न गृह्यते ।
अन्यथा षडिक इत्यत्राष्टोपस्य स्थानिवत्त्वस्याकारान्ते भन्वत्सम्पादनेन पान्ते
पदत्वाप्रतिबन्धेन जन्वत्प्रापकतया तस्यापि निषेधे पान्तस्य भत्वेन जन्वत्त्वा-
नापत्तेः । एवं च परम्परया प्रापकस्य निषेधे फलं मुख्यम् । तत्र साक्षात्
प्रापकनिषेधोदाहरणं गोचेति । यत्तु प्रतीचो यदिति निर्देशादय इत्यष्टोपो न
स्थानिवदिति कल्प्यत इति । तत्र । तत्राष्टोपे चाविति दीर्घे तस्यानादिशब्दः
पूर्वत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः । एवं गोसत्तेति, अत्राष्टोपस्य स्थानिवद्भावः
पदचरमावयवावस्थाधकः । प्रकाशकारस्तु दध्युपपदकेषधातोर्भूलविभुजादिच्वात्

इहो यणिति यणि तस्य स्थानिवत्त्वस्येको यणचीति यणस्साक्षात् साधकस्य
निषेधः फलमित्याहुः । प्रतिबन्धकनिषेधोदाहरणमेषो यन् हसतीति । अत्र
वाक्यसंस्कारपक्षावश्यकता पूर्वमुपपादिता । तत्र पदसंस्कार एवेत्याग्रहे तु हरि-
णन्दस्य यशब्देन समासे तत्र आचारकिबन्तात् कर्तरि क्तिपि अष्टोपयलोपयो-
रिदित्यत्राष्टोपस्य स्थानिवत्त्वस्य साक्षात् तुक् प्रतिबन्धकतया तन्निषेधः फलम् ।
एवं तेजशब्दपूर्वकादिषधातोर्भूलविभुजादित्वात् के तेजोय इत्यत्र यणः स्थानि-
वद्भावस्साक्षादुत्पन्नप्रतिबन्धक इति तन्निषेधः फलम् । यत्तु देवदत्तनशब्दादाचार-
किबन्तात्कर्तरि क्तिपि विविचि वाऽष्टोपे तत्र औपत्य्ये देवदत्तनावित्यत्र दीर्घाभावः
फलमिति तत्र । दीर्घाविधौ तन्निषेधेनोपपत्तेः । यदपि पयशशब्दस्य ऋशब्देन
समासे तत्र आचारकिबन्तादप्रत्ययादित्यप्रत्यये गुणे तस्य स्थानिवद्भावस्य
संस्कृत्यप्रतिबन्धकतया तन्निषेधः फलमिति तत्र । गुणस्य स्थानिवत्त्वेपि यश्चा-
श्रियते, नासावादेश इति रीत्याऽवयवाकारमादायोत्पन्नवृत्तेस्सुवचत्वात् । पर-
म्परया पदचरमावयवप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वनिषेधोदाहरणं दध्यार इति । अत्र
ध्वरेः स्थानिवद्भावः ऋत्यक इति प्रकृतिभावप्रवर्तनद्वारा यण् प्रतिबन्धकः ।
यदि तु तत्र वृद्धिघटकाकारनिमित्तको यण् भवत्येव । न च प्रकृतिभावोऽप-
वाद इति शङ्क्यम् । अपवादादो यवन्त्येवेति न्यायेन पूर्वं यणः प्रवृत्तेः । प्रकृति-
भावस्य विशिष्टनिमित्तकत्वात् । किं च ऋत्यक इत्यनेन ह्रस्व एव विधेय इति
भयमयते तस्य पदचरमावयवस्य सक्षात्प्रापकः स्थानिवद्भाव इति तन्नि-
षेधेनैवात्र सिद्धिः । एतेन रलावित्युदाहरणमपि प्रत्युक्तमित्युच्यते, तदा सर्पि-
शब्दात्तस्येदमित्यणि तस्याशब्देन समासे तत्र आचारकिबन्तात् कर्तरि क्तिपि
ननुसकह्रस्वत्वे तत्र आचारकिबन्तात् कर्तरि क्तिपि अष्टोपे ततो भ्यामि
सर्पिर्भ्यामित्यत्राष्टोपस्य स्थानिवद्भावः मसंज्ञाप्रवर्तनद्वारा रूच्यप्रतिबन्धक इति
तन्निषेधः फलं बोध्यम् । यदि तु तत्र प्रथमसङ्कोचे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदि-

निषिद्धयते विनिगमनाविरहात् । एतत्सूत्रभाष्यकमेणिङित्यादि-
सूत्रभाष्यैः “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” इत्यवष्टभ्य वरेयलोपस्वर-
दीर्घग्रहणवर्जं द्विर्वचनादि प्रत्याख्यातमिति लभ्यते । निषेध इति ।
द्विर्वचनग्रहणात्पूर्वत्रासिद्धे इति निषेधाद्वेति भावः ॥

दकार इति । स्थानत आन्तर्यादिति भावः ॥

त्यनेन सिद्धिः, द्वितीयेऽपि कौ लुप्तमित्यनेन सिद्धिरित्युच्यते, तदा व्याघ्र-
पाच्छब्दस्याशब्देन समासे ततष्टायापिनादेशे गुणे व्याघ्रपादेनेति स्थिते
एकादेशस्य परादिवचनेन स्वादित्वात्पूर्वस्य भत्वे पादः पदिति पदादेशे व्याघ्र-
पदेनेत्यत्रैकादेशस्य स्थानिवद्भावः पाच्छब्दान्ते भत्वप्रतिबन्धद्वारा पदादेश-
प्रतिबन्धक इति तन्निषेधः फलं बोध्यम् । यदि तत्र परपदमात्रस्थादेशत्वा-
भावान् प्रकृतनिषेधः प्रवर्तते इत्युच्यते, तदा व्याघ्रपाच्छब्दस्याशब्देन समासे
तत् आचारक्खिबन्तात् किपि ततश्चासि व्याघ्रपद इत्यत्राल्लोपस्य स्थानिव-
द्भावः पाच्छब्दान्ते भत्वप्रतिबन्धद्वारा पदादेशप्रतिबन्धक इति तन्निषेधः
फलं बोध्यम् । यदि तु तत्र यदा स्थानिवद्भावस्तदा न पदादेशप्राप्तिः । यदा
पदादेशस्तदा न पदचरभावयवत्वमिति सर्वथा पदादेशो न पदचरभावयव
इत्युच्यते, तदा फलं मृग्यम् । एतत्सूत्रभाष्ये दीर्घस्य वर्ज्यकोटावदर्शना-
दाह । कमेणिङित्यादीति । आदिना चिण्णमुलोरित्यस्य संग्रहः । एवं
चैतत् ग्रामाण्यात् प्रकृतसूत्रस्य भाष्यमुपलक्षणमिति भावः । दीर्घग्रहणवर्ज-
मिति । दीर्घग्रहणस्य वर्ज्यकोटावावश्यकता चिण्णमुलोरिति सूत्रस्थशेखरतो-
ऽवसेया । स्पष्टं चेदं कमेणिङ् चिण्णमुलोरित्यत्रोद्योते । नन्वत्र सूत्रे दीर्घोप-
लक्षणत्वस्यान्येत्त्वित्यादिना कथनात् कमेणिङित्यत्र केचिदित्युक्त्याऽत्र नागो-
शस्य नाभिनिवेश इति चेन्न । चिण्णमुलोरित्यत्र कौमुदीव्याख्यानावसरे
कौमुदीकारेऽभिमानप्रदर्शनेनात्रैव तात्पर्यात् । न चैवं हंसौ जनावित्यादिवेका-

अदर्शनम् । स्थाने इति वर्तते, प्रसङ्गे सतीति तदर्थस्तदाह
प्रसक्तस्येति । शास्त्रतोऽर्थतो वेति भावः । अत्र ह्यदिज्ञानसामान्ये ।
तत्र ज्ञानस्यावर्जनीयत्वेन तत्सामान्यन्तर्गता उच्चारणकृता सत्ता
निषिद्धयते । तत्र प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य
लोपविधानेन तस्य तस्मिन् विषयेऽनुत्पत्तरेवान्वाख्यानं प्रत्ययलक्ष-
णार्थमिति बोद्धव्यम् । अर्थस्यैषा सञ्ज्ञा व्याख्यानात् । यत् “प्रस-
क्तस्येति किं, ग्रामे तिष्ठतीत्यादौ” “त्यब्लोपे” इति पञ्चम्यापत्तेः ।
अस्ति चात्र त्यपोऽदर्शनम् । शास्त्रतोऽर्थतश्च न तत्प्रसक्तिरिति न
दोषः” इति, तत्र । तेन प्रत्यासत्त्या त्यवन्तार्थकर्मोधिकरणयोरेव

देशस्य परादिवद्भावेन सर्वनामस्थानत्वादुपधादीर्घापत्तिरिति वाच्यम् । लोपा-
जोदेशस्यैव निषेधविषयत्वात् । न चैवमारतीत्यत्र दीर्घविधौ न स्थानि-
वदिति निषेधपरपरिभाषेन्दुशेखरविरोधः, पूर्वस्यैव विधावित्यस्यातुरित्युदा-
हरणपरशेखरोद्योतविरोधश्चेति वाच्यम् । स्वरदीर्घयलोपेष्वित्यस्य प्रतिदीप्ति-
त्युदाहरणस्वरस्येनोपधादीर्घस्यैव ग्रहणमिति तात्पर्येणाविरोधात् । एतेन
वर्ज्यकोटौ दीर्घग्रहणे जनावित्याद्यसिद्धिरिति वदन्तः परास्ता इति दिक् ॥

अनुवर्तत इति । अत एव सूत्रं सार्थकम् । अन्यथा प्रदेशेष्वेव लौकिकार्था-
वगत्या सूत्रवैयर्थ्यं स्यात् । तदनुवृत्तौ त्वेतादृशविशेषलाभायैव सूत्रं सार्थकमिति
बोध्यम् । प्रासादात् प्रेक्षत इत्यत्र त्यब्लोप इत्यस्य प्रवृत्तेय आह ।
अर्थत इति । शब्दस्य चाक्षुषज्ञानाविषयत्वेन सर्वत्रादर्शनस्य सत्त्वेन सर्वत्र
लोपसंज्ञाप्रसक्तिरित्यत आह । ज्ञानसामान्य इति । व्याख्याना-
दिति । स्वं रूपमिति सूत्रसत्त्वे न वेत्यत इतिशब्दानुकर्षणमत्र व्याख्यानम् ।
तत्प्रत्यख्याने अर्थे कार्यस्यावाधादेवार्थोपस्थितिर्पदासंज्ञाकरणाद्वा तदुपस्थिति-
रिति बोध्यम् । प्रसक्तस्येत्यस्य कौस्तुभोक्तं फलमनूय निराकरोति । यन्निव-

पञ्चमीविधानेन तस्यात्रापाप्मेः । तत्त्वे तु अस्त्येवार्थतो ल्यबन्तस्य प्रसक्तिः । तस्मात् त्रपु इत्यत्र किपोऽदर्शनसत्त्वेन प्रत्ययलक्षणेन तुगापत्तिर्दोषः । कृतप्रत्ययेन प्रकृत्याक्षेपस्तु न । अत्रैव प्रकृतिं विनाऽतिदेशतः प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारोत्तदाक्षेपासंभावात् ॥

त्यादिना । तुगापत्तिरिति । ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादेरित्युपस्थित्या प्रकृते न दोषः । न चानियमाभावात् सा नोपतिष्ठत इति वाच्यम् । अस्यामवस्थायां सर्वत्र किपसत्त्वेन तदाद्यतदाद्योरपि हुक्प्राप्त्या अनियमसत्त्वात् । न च प्रसक्तस्येत्यस्याभावे त्रपु इत्यत्राऽणोऽदर्शनेन प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिमाशङ्क्यानङ्गत्वात् समाधाय तुगापादनपरभाष्यग्रामाप्येन सप्तम्यन्तप्रत्ययग्रहणे तदाद्यशस्यानुपस्थितिबोधनेन प्रकृते दोषः । अनियमप्रसक्त्यभावेन अनियमे नियमफलायास्तस्या अनुपस्थितिरित्युद्योतग्रन्थोऽप्यन्यत्र सप्तम्यन्तप्रत्ययग्रहणे अनियमाभावेन तदनुपस्थित्या सामान्यतस्सप्तम्यन्तप्रत्ययग्रहणे तदनुपस्थितिरित्येवंपरतया योजनाय इति वाच्यम् । अङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये तदधिकारप्रत्याख्यानाय प्रत्यय इति न्यासं कृत्वा तदाद्यशोपस्थितिप्रदर्शनस्यासाङ्गत्वापत्तेरिति चेन्न । सोमसुत् त्रपु इत्यत्र सुधातोर्विहितकिपलघुशब्दाददर्शने प्रत्ययलक्षणेन किप्परत्वस्य, सोमसुत् त्रपु इत्यत्र सुधातोर्विहितकिपच सत्त्वेन तुग्वारणाय प्रसक्तस्येत्यस्यावश्यकतया अनियमाभावेन परिभाषानुपस्थितोत्सिद्धान्तसिद्धतया तदानीं त्रपु इत्यापि फलं भवतीति तात्पर्यात् । ननु प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियामकत्वमिति भाष्यमते स्थानिवत्सूत्रेणैवातिदेशस्य वक्तव्यतया अपवादो उत्तसर्गकृतवारणाय स्थानिवत्त्वस्य षष्ठीनिर्देशविषयकतया प्रकृते न दोष इति चेन्न । अस्यामवस्थायां प्रत्ययलक्षणसूत्रस्यात्रैव विधायकत्वापत्त्या नियामकत्वायोगात् । एतेन भाष्यरीत्या नेदं फलमिति कौस्तुभोक्तमपास्तमिति दिक् । यदि तु कृदतिङ्गिति सूत्रे भाष्ये ह्रस्वस्येत्यत्र धातुग्रहणानु-

इति पक्षे इति । विनिगमनाविरहादिति भावः । द्वित्वस्य त्रैपादिकत्वात्तत्र न यणो बहिरङ्गासिद्धत्वम् । अत एव दृढ्यञेति भाष्ये उदाहृतम् । धकारयकारयोरिति । तेन विसर्गादिद्वित्वेनाऽऽभिव्ययेऽपि न क्षतिः । द्विधामिति । द्विधत्वं प्रक्रियायां बोद्धव्यम् । “एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्या भविष्यती” इति कुञ्जानुप्रयुज्यते इति सूत्रभाष्योक्तन्यायेनैकस्य द्वित्वे परस्य तदभावोऽनुचित इति न वाच्यम् । सार्थकानेकविषये तन्न्यायाङ्गीकारात् । यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्विषयत्वाच्च । “हलो यमाम्” इति लोपे द्वित्वाभावे चैतदेव रूपम् ॥

धृतेरुक्तत्वेन नेदं फलमित्युच्यते, तदा औपगवं त्रपु इत्युदाहरणम् । तत्र पूर्वत्राणः परत्रादर्शनेन प्रत्ययलक्षणेन वृद्ध्यापत्तिर्वोभ्या ॥

विनिगमनाविरहादिति । कस्य षष्ठ्यन्तता कस्य पञ्चम्यन्ततेत्यत्र नियामकाभावेन शास्त्रस्य निश्चयात्मकबोधजनकत्वानापत्त्या आनर्थक्यापत्त्या तस्य च वृद्धिस्तत्र भाष्ये निराकरणात् शास्त्रारम्भसामर्थ्यादुभयथा तात्पर्यस्यावगन्तुं शक्यत्वादुभयथाऽपि बोधोऽङ्गीक्रियत इति भावः । एतेन विनिगमनाविरहेण तात्पर्यानिर्णये बोधस्यैवानुत्पत्तेरिदं चिन्त्यमिति परास्त्वमिति दिक् । ननु द्विधामिति मूलमसङ्गतं, जहत्वेन तदभावादित्यत आह । द्विधत्त्वमित्येत्यादि । आकृतेः—स्वरूपस्य । चरितः—प्रक्रान्तः । यद्यप्यत्र शब्दाकृतेरेव ग्रहीष्यत इति वक्तुं शक्यते, तथापि पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्यस्य द्रोण्या द्रोढा द्रोढेऽद्युदाहरणपरभाष्यानुगृहीतं समाधानमाह । सार्थकेति । तद्विषयत्वाच्चेति । चे हेतौ । यतोऽस्या अन्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसम्भावना यत्र तद्विषयत्वमतसार्थकानेकविषयत्वमित्यर्थः ॥

नादिन्या । “यरोऽनुनासिके” इत्यतो यर इति वर्त्तते । पुत्रशब्दस्येत्यवयवषष्ठी । आदिनीशब्दे परे इति च प्राधान्याद् यर एव विशेषणम् । सूत्रे आदिनीति लघ्यन्तानुकरणं लुप्तसप्तमीकम् । अत एव “तत्परे च” इत्यस्याऽऽदिनीशब्दो यस्मात्परस्तत्र परे

यर एव विशेषणमिति । पुल्लशब्दविशेषणत्वे तु पुण्यादिनीत्यत्रापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया निषेधस्यात् । यविशेषणत्वे तु येन नाव्यवधान-
न्यायेनैकवर्णव्यवधाने तत्प्रवृत्तावप्यत्रातिरिक्तव्यवधानाच्च । किं चैकोदेशे आदिनीशब्दपरपुत्रशब्दो दुर्लभः । व्यपवर्गस्यान्तादिवत्सूत्रेणानतिदेशादिति भावः । न चैवं यणो मय इति रेफस्य प्राप्तद्वित्वस्यैव निषेधस्यादिति वाच्यम् । अच इत्यनुवृत्त्या अचः परस्य यर एव निषेधविषयत्वात् । रेफस्य द्वित्व-
कार्थित्वाभावेन निषेधवैयर्थ्याच्च । लघ्यन्तानुकरणमिति । स्त्रियापेवैतदुदाहरण-
मिति लाभायेदम् । लुप्तसप्तमीकमिति । सौत्रत्वादिति भावः । अत एव च प्रगृह्यत्वमपि नेति केचित् । अन्ये तु सप्तम्या इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यान-
मितीकारः, ततो यस्येति लोपः । एवं च न प्रगृह्यत्वशङ्काकलङ्कलेशोऽपीत्याहुः । अत्र पक्षे लुप्ता स्वरूपेणादृष्टा सप्तमी यस्येति व्याख्येयम् । ग्रन्थस्वरसस्तु
नैवमिति बोध्यम् । लघ्यन्तानुकरणत्वे वृद्धसंमतिमाह । अत एवेति । वस्तुत-
स्त्वादिनीति न लघ्यन्तानुकरणम् । किन्तु नान्तात् सप्तम्यन्तमेव । पुत्रादिनी-
त्यत्र ङीप्प्राग्वर्तिसमुदायमादाय निषेधः सिद्धः । पुल्लिङ्गे तु न निषेधः । पुंस्स्त्री-
दृशाक्रोशस्यादर्शनात् । अत एव च वा हतजग्धयोरित्यत्र प्रातिपदिकनिर्देशेऽपि
स्त्रियामुदाहरणं भगवत्सङ्गच्छते । तस्य पूर्वसाहचर्यात् स्त्रियमेव प्रवृत्तिरित्या-
शयस्तु नोचितः । शास्त्रान्तरसाहचर्यस्यागतिकगतित्वात् । अत एव पुत्रहती-
त्युदाहरणविषये तादृशाक्रोशस्य स्त्रीष्वेव दर्शनादित्येव हेतुर्दर्शितो ग्रन्थकृता,
न तु साहचर्यम् । एवं चात्र सौत्रत्वाश्रयणमपि नावश्यकमित्यपरमनुकूलम् ।

इत्यर्थं हरदत्तो व्याख्ययत् । अद्धातौ माधवोऽप्येवमेव । ईदृशाक्रो-
शस्य स्त्रीष्वेव दर्शनाच्च । आक्रोशो निन्दा, तदाह । पुत्रादिनीति ।
तादृशाक्रोशस्य स्त्रीष्वेव दर्शनादाह । पुत्रहतीति । अनचि चेति
सिद्धे पुत्रस्य क्तान्ते चेद्धतजग्धयोरेव, आक्रोशो एवेति नियमार्थ-
मिदम् ॥

उद्योतस्वरसोऽप्येवमेव । तदेतत्सूचयन्नाह । ईदृशाक्रोशस्येति । पुत्रहतीति
पुत्रो हतो गयेति बहुव्रीहिः । अनयोगौरादिपाठात् ङीष्, अस्वाङ्गपूर्वपदादिति
ङीषिति कैयटोक्तमयुक्तम् । तत्र जातिपूर्वाच्चेत्यस्य संवन्धात् । पुत्रशब्दस्या-
जातित्वात्, स्पष्टं चेदमुद्योते । एतेन बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् अस्वाङ्गपूर्वपदादिति
ङीषित्याचार्योक्तमपास्तम् । आक्रोश एवेति । न च श्रुतविषयक एव
नियमो, न तु प्राकरणिकविषय इति ब्रह्मभूणवृत्रेणैवित्यत्र वक्ष्यमाणतया
आक्रोशे इत्यस्य वार्तिके अश्रुतत्वादयं नियमोऽयुक्त एवेति वाच्यम् । तत्सूत्र-
पठितवार्तिकेऽनुसन्धीयमानानां तत्सूत्रघटकपदानां तत्रापि श्रुतत्वमित्याशयेना-
दीषात् । न चैवं पुत्रस्यैवेति तृतीयोऽपि नियमः स्यादिति वाच्यम् । येन सिद्धे
नियमशास्त्रमारभ्यते, तच्छास्त्रमात्रनिषेधफलकस्यैव नियमाकारस्य वक्तुमुचित-
त्वेन पुत्रस्यैवेतिनियमे आर्थहतीत्यादावचो रहाभ्यामिति प्राप्तस्यापि नियम-
प्रसक्त्या तदनौचित्यमित्याशयात् । अनन्तरस्येतिन्यायेन न तस्य नियम
इति त्वन्यदेतत् । न चात्राच इत्यनुवृत्त्याचो रहाभ्यामित्येतद्विषये नाऽस्य
भ्रमस्तिरिति वाच्यम् । नादिनीतिसूत्रेऽच इत्यनुवृत्तेः फलाभावेन तत्सूत्रस्थे-
ऽत्रापि तदननुवृत्तिरित्याशयात् । एतेनेदं चिन्त्यमिति भट्टाद्युक्तमपास्तमिति
दिक् । नियमार्थमिति । अयं भावः । इदं वचनं शाकल्यमते न विकल्प-
विधायकं, तन्मते द्वित्वप्रापकस्याभावेन निषेधविकल्पस्य कथनसम्भवात् ।
पाणिनिमते च तन्निषेधानुवादेनानचि चेत्यस्य वैकल्पिकत्वमङ्गीकृतमेव ।

संयुक्तेष्विति । “त्रिप्रभृतिषु” इति सूत्रे वर्णानां सज्जानी-
यानामेव ग्रहणं, परस्परसाहचर्यात् । न च तथाऽयः संभवन्ति ।
अत एव “अचो रहाभ्याम्” इति सार्थकम् । निर्धारणे सप्तमी,
एवं चास्य नियामकत्वमक्षतम् । यद्वा वेत्यनुवृत्त्यानर्चात्तस्य वैकल्पिकत्वमिति
न नियमार्थत्वक्षतिरिति । एतेन शाकल्यमते तन्मतप्रसक्तनिषेधाभावाय विकल्प-
विधानं सार्थकमिदं प्रयासम् ॥

सज्जानीयानामिति । हल्वादिनेति भावः । परस्परसाहचर्यादिति ।
सज्जानीयानामेव साहचर्यस्यौचित्यादिति भावः । ननु द्वित्वप्रयोजकधर्मवत्त्वेन
साज्जान्यं किं न स्यात् । तथा चाऽयस्यपि तथात्वेन संयुक्तेष्विति दुर्लभमत
अह । अत एवेति । सार्थकमिति । अन्यथा तत्सद्व्यविषये द्वित्वप्रयोजक-
धर्मवतां त्रयाणां सत्त्वस्यान्यभिचरिततया तद्विषयस्य सर्वस्य निषेधविषय-
कान्तत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । नचायः परस्य य इत्यर्थस्य वक्ष्य-
माणतया अचो रहाभ्यामित्येतद्विषये नैतत्प्रसक्तिरिति तत्सार्थकमिति
वाच्यम् । नादिन्येति पूर्वसूत्रे अच इत्यनुवृत्तेः फलाभावेन विच्छिन्नत्वादत्रापि
नानुवर्तत इत्याशयात् । न च शाकल्यनग्रहणादस्य विकल्पत्वमेतदभावं
तत्सार्थकमिति वाच्यम् । तस्य पूजार्थत्वाभित्याशयात् ॥

केचित्तु अत्र नेति न सम्बध्यते । अत एवात्र सूत्रे प्राप्सुद्भावमं
न कृतं हरदत्तेन । तेनायं विधिविकल्प एव । अत्राच इत्यनुवृत्तानां च चेति
सिद्धे निषमार्थं स्यात् । न चानर्चाति निषेधविषयार्थं स्यादिति वाच्यम् ।
तथास्त्यनर्चात्तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अच इत्यस्याननुवृत्तौ इन्द्र इत्यादौ
दकारादेः प्रापकतया विधायकं स्यात् । तथा च विधिनियमयोर्विधेयार्थस्त्वेन
तदनुवृत्तौ इति नानुवर्तत एव । अनुवृत्तौ वा न यर्विशेषणम् । किन्तु

अच इत्यनुवर्तते, त्रिप्रभृति संयुक्तवर्णमध्यः ङः परस्य यरो द्वे वा न स्त
इत्यर्थः । तेनेन्द्रः राऽदृमित्यत्र नकारषकारयोः प्राप्तद्वित्वस्यैव निषेध-
विकल्पः । “अनचि च” “सर्वत्र शाकल्यस्य” इत्येव सिद्धे इदं
सूत्रद्वयं विकल्पस्य मतभेदप्राप्त्यवस्थाबोधनार्थमिति बोध्यम् ।
त्रिप्रभृतिषु । एतदेवाभिप्रेत्य इन्द्रे नकारदकारयोर्द्विवचनाभाव इत्युक्तं हरदत्तेन ।
यं च व्यवस्थितविभाषा । तेन नातिप्रसङ्गः । एवं चाचो रहाभ्यामित्येत-
द्विषयस्यानेनैव सिद्धे तद्व्यर्थं स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । न च रेफस्य कार्यित्वा-
भावबोधनार्थं तदिति वाच्यम् । तावन्मात्रफलकत्वे अचो द्वे अनचि नर
इत्येव सिद्धेः । एयं चायं ग्रन्थस्तन्मतानुसारेणेत्याहुः ॥

एतेनेदमसङ्गतमिति वदन्तः परास्ताः । यत्तु नेमौ रही कार्यिणौ किं तर्हि
निमित्तं द्विवचनस्येति भाष्यप्रामाण्येन रेफस्य निमित्तत्वेतरद्विवचनीयविषयता-
भ्यत्वेन व्यादिवर्णषट्केषु अचः परस्य यर इति अजव्यवहितोत्तरत्वाव-
च्छिन्नयत्तर्वाच्छिन्नाविषयताभ्यत्वेन च ग्रहणे कर्तव्ये अविद्यमानवद्भावस्य
कल्पनेनोभयोरैकविषयत्वमिति, तत्र । नेमौ रहावित्युत्तरं तद्यथेत्यादिना
तर्ककौण्डिन्यायप्रदर्शनेन कार्यित्वाभावस्य बाध्यबाधकभावमूलकत्वलाभेन
निरुक्तार्थकल्पने भाष्यस्य सामर्थ्यायोगेन सामान्यतः कार्यित्वाभावेऽपि
व्यवधायकत्वानुपायात् । केचित्तु अयमपाठ एवेत्याहुः । वस्तुतस्तत्र नेति
सम्बध्यत एव । सर्वत्रेत्यस्य तदनुवृत्तिं विना उपपत्त्यभावात् । एवं चाच इत्यनु-
वृत्तौ न बाधकं, तच्च यर एव विशेषणम् । प्रधानान्वयानुवृत्तौ । नकारदकार-
योर्द्विवचनाभाव इति हरदत्तग्रन्थस्तु चिन्त्य एव । दकारस्य प्रापकाभावात् ।
यथा दकारस्य स्वत एव द्वित्वाभाव, एवं नकारस्यापीति नेमौ रही कार्यिणा-
भिलषेव दृष्टान्तपरतया वा कथंचिद्वोजनीयः । एवं चाचो रहाभ्यामित्येतद्वि-
षये नास्य प्रवृत्तिः । संयुक्तेष्वित्यर्थस्तु अन्यथैवोपपादनीय इत्याशयेनाह । अच

“यरोऽनुनासिके” इत्यतो वेत्यनुवृत्त्याऽनचीत्येव सिद्धे तु सूत्रत्रयमपि तथेति बोद्धव्यम् ॥

अचो र । अच इति श्रुतत्वाद्वाख्यानाच्च रहाभ्यां संबध्यते । “तस्मादित्युत्तरस्य” इत्येतल्लभ्यमाह । अचः पराभ्यामिति ॥

वा यमीति । “झयो ह” इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः । “दीर्घादाचार्याणाम्” इत्युत्तरम् “अनुस्वारस्य ययि” “वा पदान्तस्य” “तोलि” “उदःस्था” “झयो हो” “शदछोऽदि” इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं “झलां जश् झशि” “अभ्यासे चर्च” “खरि च” “वाऽवसाने” “अणोऽप्रगृह्यस्य” इति पञ्चसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसंमतप्राध्यायीपाठे तु वाऽवसाने इत्यतोऽनुवृत्ति-

इत्यनुवर्तत इत्यादि । बोध्यमिति । अत्रत्यं तत्त्वमथलाभिरूपितम् ॥

ननु प्रधानान्वयानुरोधेन इत्यनेनोत्तरत्र सम्बन्धस्य क्लृप्तत्वाच्च तत्रैवान्वय इति कृतो नेत्यत आह । व्याख्यानादिति । सम्बध्यत इति । विशेषणतयेति भावः । श्रुतक्रमत्यागे मानाभावादागन्तूनामन्ते निवेशेन चाभीष्टार्थसिद्धिरिति बोध्यम् । अनुवादे परिभाषाऽप्रवृत्तेरत्र परशब्दाध्याहार इति मतमयुक्तमिति सूचयन्नाह । तस्मादिति । अनुवादेऽपि परिभाषाप्रवृत्तिरथलाभिरूपिता ॥

अनुवृत्तेरिति । अत एव ग्राहकसूत्रेऽणग्रहणं सार्थकम् । तद्धि सत्यन्तेत्यादौ त्रियकारकत्वाय । लोपस्य नित्यत्वे अजित्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । भाष्यसंमतेति । एतच्चाधस्ताभिरूपितम् । मूले आदित्य इत्युपलक्षणम् । वृङ् वृजं चाचष्टे वर्द्धवते, वर्ज्यवते इत्यनयोरपि । तेन नैकयुदाहरणमिति न्यायो

बोद्धव्या । स्पष्टश्चास्य वैकल्पिकत्वं लणसूत्रे भाष्ये । आदित्य इति । आदित्यशब्दाब्धेर्षार्थण्यन्तादेवतार्थे ण्यः । ‘यस्येति च’ इत्यल्लेभे-
इमेन यलोपः । ‘आपत्यस्य’ इति तु न । आपत्यत्वाभावात् । हल इति किम् । शय्या । यमामिति किम् । आधर्नोत् । यमीति किम् । तामाभ्याम् ॥

एचोऽय । ‘इचोऽचि यणयवायावः’ ‘अवावौ यि प्रत्यये’ इति सूत्रयितुमुचितमित्याहुः । यथासंख्यसूत्रत्रलब्धमर्थमाह । क्रमादिति । उदात्तादिगुणयुक्तानामन्यगुणकव्यावृत्तिस्तु स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया बोद्धव्या । एतदेवाभिप्रेत्य यथासंख्यसूत्रे भाष्ये

नावतरतीत्याहुः । शेषार्थण्यन्तादित्युक्तैः फलमाह । आपत्यस्येति नेति । यमामिति किमिति । अवध्यवधिमतो स्माजात्याद्वल एव लोपो भविष्यतीति प्रश्नः । प्रसङ्गाद्वलो यरां यरि सवर्णे लोप इति न्यासेऽपि दोषं दर्शयितुं तथाविधं व्यावर्त्य दर्शयति । आधर्नोदिति ॥

इचोचीति । न चात्र न्यासे स्यतासी ललुटोरित्यादाविव यण्वेनैवादेशगणेने आदेशेषु पञ्चत्वसंख्यायास्तत्त्वेन कथं यथासंख्येन निर्वाह इति वाच्यम् । अन्तरतमपरिभाषया निर्वाहस्य सुवचत्वात् । अवावौपीति । वान्त इति न्यासे तु उकारस्थानिकयणोदेशस्यापि व्यपदेशिवद्भवेन वान्ततया वान्तज्ञानाय पूर्वसूत्रपर्यालोचनया लब्धस्थानिता उकारस्यापि भवतीति चिनुयुरित्यादौ वान्तादेशापत्तिरिति भावः । इदन्तु मूलकृद्रीत्या, स्वमते तु ओदातोरिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेनैव स्थानिविशेषलाभस्य वक्ष्यमाणतया वान्त इति न्यासेऽपि दोषाभावात् । वकारग्रन्थेष्वस्तु गोर्युतावित्यत्र छकारात् पूर्वत्रैवेति वक्ष्यति । आहुरिति । अत्रारुचिर्वाजन्तु एकारस्य तालव्यत्वमोकारस्यौष्ठ्यत्वमिति मते तयोस्स्थाने यणापत्तिः स्थानत आन्त-

प्रकृतसूत्रे स्थानेऽन्तरतमसूत्रेण व्यवस्थोक्ता 'संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्ण' इति । एतद्भाष्यप्रामाण्येन एओह्यनयोरकारांशो संवृतत्वमितरांशो विवृततरत्वं, तदुपरागाच्च न संवृतत्वस्य पृथग्ग्रहणम् । ऐऔ इत्यनयोस्त्वकारांशोऽपि विवृतत्वमेवेति बोध्यम् ॥

तस्य लो । 'उपदेशोऽज्' इत्यत इदित्यनुवृत्त्या विभक्तिवि-

यस्य प्राबल्यत् । न च संवृतावर्णत्वसहकृतालुभ्यानजन्यत्वेन अयाधिव भवतीति वाच्यम् । एवं सति मात्राधिककालग्रहकृतालुस्थानजन्यत्वेन ईकारादिस्थाने अयाद्यापात्तिः । न च तालुमात्रजन्यत्वेन नायादेश इति वाच्यम् । एवमपि उकारांशे ओहमात्रजन्यत्वस्य ग्रहीतुमशक्यतया दीर्घोकारस्यावादेशस्य दुवार्त्तत्वात् । द्विमात्रान्यूनत्वस्य सहकारित्वे अवादेशापत्तेः । किञ्च श्रुतिः ऋवेत्यादिविधेययोरिष्टुः ग्रहणाभावात् ऋलुक् सूत्रानन्तरं पाठ इति वदतां मते तयोर्योगोऽनिष्टत्वेनैतन्न्यासे यथासंख्यस्य सुतरां वक्तुमशक्यत्वेन होतृशब्दस्य ऋकारबोधक ऋशब्देन समासे तस्याकारादिना केनचित् समासे वाचिकविधेयस्य यणापत्तिरित्यादि स्वयम्बुहनीयम् । संवृतावर्णस्येति । ननु स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रदृष्ट्या संवृतस्यासिद्धत्वेन कथमेतद्वयवस्था । न चैतद्भाष्यप्रामाण्यादयादिवटकसंवृतस्यासिद्धता नेति वाच्यम् । प्रत्यय इत्यादौ संवृताकारघटितादेशे यणनापत्तिरिति चेत् । भाष्यप्रामाण्येनान्तरमक्षत्रदृष्ट्या असिद्धत्वाभावकल्पनेपि अन्यत्र सिद्धत्वे मानाभावात् । अन्तरतमक्षत्रस्य लोकन्यायासिद्धार्थाजुवादकत्वे तदृष्ट्या असिद्धत्वाभावाच्च । संवृतस्यासिद्धत्वेपि संवृतप्रयत्नजन्यत्वस्य सिद्धतया तेनैवान्तरतमपरिभाषाप्रवृत्तेस्तुशकत्वाच्चेति दिक् ॥

विभक्तिविपरिणामेनेति । षष्ठीनिर्दिष्टस्य ह्यादेशा उच्यन्त इति भाष्यादिदेशविधौ षष्ठ्या एव न्याय्यत्वाद्धोषग्रहदस्य भावव्यजनतत्त्वादिति

परिणामेन च सिद्धौ तस्यग्रहणं सर्वलोपार्थम् । तेन छिद्रङ्ङनामन्तपस्य लोपो न । 'नाऽनर्थके' इति परिभाषा तु भाष्ये प्रत्याख्यातैवेति दिक् । न भवतीति । फलाभावादिति भावः ॥

वान्तो । 'येन विधिः' इत्यस्यापवादभूतया 'तस्मान्नुच्चि'

भावाः । यदि तु हलङ्यादिस्वरस्यमनोरमाशब्दरत्नादिशा कर्मवर्जनन्तत्वं स्वीक्रियते तदा न विपरिणामोपयोगः । न च पूर्वोक्तभाष्यविरोध इति वाच्यम् । नाभि नभंचेत्यादाविव पाश्चात्यबोधे कल्पमानषष्ठ्यन्ततामादाय तदुपपत्तेः । न च पाश्चात्यबोधकल्पनाप्रयुक्तं गौरवमेवेति वाच्यम् । प्रथमतः सामानाधिकरण्यानुरोधेन कर्मव्यजनन्तत्वे निर्धारिते पाश्चात्यगौरवस्य फलमुख्यत्वेनादृषकत्वादिति दिक् । वस्तुतस्तु हलङ्यादिस्वरे बहुषु पदेषु विपरिणामापेक्षया कर्मसाधनतायां लाघवम् इह तु न तथेति नागोक्षगूढाशयः । दिगिति । दिगर्थस्तु आदिर्निर्दिष्टनामित न्यासेन व्यञ्जनानामुपदेशेऽजित्यनेनाचक्षेत्चे द्वितोऽभुजित्यादाबुभयग्रहणेन निर्वाहस्तु न शक्यः । तथा सत्पुदितो वेत्यस्य प्रवृत्त्यापत्तेः । उबुनिर्दिरित्याद्यनुरोधेन तत्र कर्मधारयस्य दुर्वचत्वात् । यत्तु टित्त्वात् ङीवापत्तिरिति तत्र । टितो योऽकारः तदन्तादित्यर्थे तदपत्तिविरहादित्याद्यनुसंधेयम् । फलाभावादिति । शास्त्रीयसंज्ञायाः शास्त्रीयकार्यार्थतया तत्कार्यस्य सामर्थ्यादभावे संज्ञापि नेति भावः ॥

तस्मान्नुच्चित्याद्यर्थमिति । न च उत्तरपदघटकस्य लुप्तनकाराच्चलः परस्याच इत्यर्थेन निर्वाहान् प्रकृतपरिभाषोपयोग इति वाच्यम् । अच्युत्तरपद इति समानविभक्तिकप्रदद्वयश्रुत्या सामानाधिकरण्येनान्वयज्ञानेन सम्भवति सामानाधिकरण्ये इति न्यायावतारेण निरुक्तार्थस्यासंभवेन प्रकृतपरिभाषाभावे अच्युत्तरपदस्येत्यर्थापत्तावन इत्यत्रैव स्यान्नन्तवनश्च इत्यादावित्याशयात् । एतेनान्वाच्यकलुप्तनकारनञ उत्तरस्योत्तरपदस्येत्यर्थाच्च दोष इति परास्तम् । पर-

इत्याद्यर्थमावश्यकया वाचनिकया 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्यहणे' इति वार्तिककृदुक्तपरिभाषया लभ्यमर्थमाह । यकारादाविति । ओदौतोरिति । 'ओदौतोरिति वक्तव्यम्' इतिवार्तिकमूलाद्ध्याख्यानादिति भावः । 'पूर्वसूत्रे बान्तौ प्रति तयोरेव स्थानित्वनिर्णयात्' इति स्थानेऽन्तरतमसूत्रस्यैकयोक्तं तु न युक्तम् । बान्तब्रानाय पूर्वसूत्रपर्यालोचनस्यावश्यकत्वेऽपि तद्वाक्यार्थपर्यालोचने-

सप्तम्यन्तार्थस्य दिग्योगलक्षणपञ्चमीप्रकृत्यर्थे अन्यस्य क्वाप्यदृष्टत्वाच्च । वाचनिक्येति । केचित्तु अत्र न ल्यपीति ज्ञापकं तद्धि प्रधायेत्यत्र घुमास्थेतीत्ववार्णार्थं क्रियते । यदीयं न स्यात्तर्हि तत्र हलन्तइत्यर्थे प्रकृते तन्नप्राप्नोतीति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवमेनेकवचने झल्योदित्येकसूत्रेणैव सिद्धे बहुवचने झल्येत् ओसि चेति सूत्रद्वयकरणं ज्ञापकमित्यास्थाय वाचनिकीत्यस्य भाष्ये वचनरूपेण पठिता न तु ज्ञापकमुपन्यस्तमित्येवाशयो न तु ज्ञापकासम्भव इत्याहुः । वस्तुतस्तु न पूर्वोक्तज्ञापकावकाशः । तथाहि घुमास्थेति सूत्रेण प्रदायच्छ्रमित्यत्रेत्ववारणाय न ल्यपीत्यावश्यकम् । न चेत्वे पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयनिमित्तकस्य तुको बहिरङ्गासिद्धत्वमिति वाच्यम् । नाजानन्तर्य इति निषेधात् । तदभावेऽपि बहिरङ्गपरिभाषानित्यत्वेन सार्थक्यसंभवाच्च । तुग्विषये तस्या अग्रवृत्तेरन्यत्रोक्तत्वाच्च । एवमाडि चाप इत्यत्रानुवृत्त्यर्थमोसि चेति पृथक्सूत्रस्यावश्यकतया न द्वितीयज्ञापकसम्भव इत्यन्यत्र विस्तरः । अत्रेदमवधेयम् । यत्किञ्चिदज्ञापकसंभवेऽपि तदपेक्षया वाचनिकत्वे लाघवमित्येव नागेशशयो वर्णनीयः । न चैवं सर्वेषां वाचनिकत्वमेव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । अन्येषामसार्वात्रिकत्वद्योतनाय ज्ञापकसिद्धत्वस्वीकारात् । ध्वनिता चेयं रीतिर्नागेशेन ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति परिभाषाव्याख्यानानुसारे । एवञ्चात्र ज्ञापकान्वेषणप्रयासो विफल एवेति । अधिकं परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयम् । परिभाष-

मानाभावात् । यथासंख्यसूत्रसहकारेण बोधोत्तरं तयोस्तत्त्वनिर्णयात् । अन्तरतमपरिभाषया निर्वाहे तु लक्ष्यपर्यालोचनकाले तद्विर्णयः । अत एव 'पूर्वसूत्रे स्थानिविशेषलाभो यथासंख्यसंबन्धात्, इह तु निमित्ताभावात्तद्धाभाभावः' इति षष्ठे प्रकृतसूत्रे कैयटः । गव्यमिति । भत्वाद्दलोपो न । यीति किम् । गोभ्याम् । प्रत्यये किम् । गोयानम् ।

ननु गव्यूतिरित्यत्र वस्य 'हलि सर्वेषाम्' इति 'लोपः शा-

या लभ्यमिति । ननु यान्तप्रत्ययासम्भवादेव तादृशार्थलाभः । न च गोभ्यगृद्धादाचक्षणाणिचि तत्संभव इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावेन तदसंभवात् । न चैवं गोभ्यमपत्तीति गोमयात् तस्मा णिचि टिलोपे अञ्जलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तत्संभव इति वाच्यम् । अन्तरङ्गपरिभाषया टिलोपस्यासिद्धत्वादिति चेन्न । बहुलक्ष्यसंकारानुरोधेन यकारवति प्रत्यय इत्यर्थापत्तावनिष्ठापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । मानाभावादिति । ननु यथा बान्तइत्यन्यपदार्थाकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रपर्यालोचनं तथा स्थान्याकाङ्क्षायां वाक्यार्थपर्यालोचनमावश्यकमिति चेन्न । सूत्रे श्रुतेनैव इत्यनेन तदाकाङ्क्षाया उपशमात् । कैयट इति । सूत्रवार्तिकशयवर्णनपरतया कैयटस्य न पूर्वापरविरोधः । यथोत्तरमिति न्यायेन वार्तिककाराशय एव ज्यायानिति बोध्यम् । ननु यि प्रत्यय इत्येव सूत्रमस्तु सूत्रे बान्तग्रहणमोदौतोरिति वार्तिकं च मास्तु यान्तादेशो यदि क्षय्यजय्ययोरेवेति नियमाच्चातिप्रसङ्गः । न च क्षय्यजय्यौ शक्यार्थ एवेति नियमापत्त्या न प्रकृतार्थसिद्धिरिति वाच्यम् । शक्यार्थ इति योगविभागेन नियमद्वयस्यापि शक्यत्वेनादोष इति चेन्न । योगविभागेनियमयो स्वीकारे लाघवाभावादिति दिक् । हलि सर्वेषामित्यत्र वकाराननुवृत्तेराह । लोपदेशेति । यत्तु तस्याऽसिद्धत्वाच्चैत्यवतरणान्तरं

कल्पस्य' इति वा लोपः स्यादत आह वान्त इत्यत्रेति । न च विशेषविहितेन कार्यित्वेन लोपे वस्य निमित्तत्वबाध इति बाध्यम् । निमित्तत्वानाक्रान्ते विषये कार्यित्वस्य चारितार्थात् । तत्कौ-
ण्डिन्यन्यायश्चानवकाशाविषयो विधेयविषयश्चेति स्पष्टं तद्धितेष्वचा-
मिति सूत्रे यङ्विधायके च भाष्ये । अन्ये 'उत्तरयोर्विग्रहेण
विशेषासंप्रत्ययादित्यग्रहणार्थक्यं क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो
यङा भवितव्यम्' इति भाष्ये चेन विशेषासंप्रत्ययादित्यनुकुर्यते ।
अन्यथा तत्कौण्डिन्यन्यायेन सिद्धे विशेषासंप्रत्ययादित्यनुकर्षक-
कारवैयर्थ्यापत्तिः । निरूपयिष्यते चेदं यङन्ते । तस्य च वार्तिके-

दत्तं भट्टे स्वतः । हलि सर्वेषामित्यस्य बाधकताया वक्ष्यमाणत्वेनासिद्धत्वा-
भावात् । विवेचयिष्यते चेदं तत्रैव । निमित्तत्वानाक्रान्ते इति । यथा
प्रकृते पूर्ववक्त्रे, न हि तस्य लोपनिमित्ततास्ति ततः पूर्व कार्यिणाऽभावादिति
भावः । विधेयविषयश्चेति । अत्रो रहाभ्यामित्यनेन रेफहकारयोर्निमित्त-
ताऽपूर्वार्थेवेति तस्या अपि विधेयत्वमक्षतम् । यत्तु भट्टः प्रथमसंकोचेनैव
सर्वसामञ्जस्येऽयं संकोचो निष्फल इत्याहुः । तत्तु यङ्विधायकद्वयस्याप्य-
विरोधादुपेक्ष्यम् । यदापि ब्राह्मणस्य मुखे दाधि दीयतां कौण्डिन्यस्य हस्ते इत्य-
त्रैव बाधस्सुवचः । किञ्च शक्तिग्रहं व्याकरणादित्युक्ते रथविशिष्टयङ् एव विधा-
नादर्शस्यापि विधेयत्वमित्यदोषः । एवञ्च चेन तत्कन्यायादिति नित्यपदादिति
वार्थः । अनभिधानभाश्रित्य नित्यपदप्रत्यारयानानौचित्यादित्याहुः । तदपि
न । यङः क्रियासमभिहारादिव्योक्तकताया वक्ष्यमाणत्वेन तत्र शक्तिग्रहभावेन
कथमप्यर्थस्य विधेयताया दुर्बलत्वेन नागेशरीत्यैव भाष्यस्य योजनीयत्वात् ।
अत एव गत्यर्थकादत्ते रटतश्च क्रियासमभिहारे यङ्मुदाहृतो भाष्ये इति
यङन्तशेखरे स्पष्टम् । अन्ये इति । यङ्विधायक इत्यर्थः । उत्तरयोः

लघुत्वा यतौ श्रृयमाणवकारान्त आदेश इत्यर्थः । सूत्रे तु न फलं,
गन्धादौ भत्वेन वान्तस्य पदत्वाभावात्; लब्धे स्वत एव तदभा-
वालोपाप्राप्तेः । गोशाब्दादिभ्यः क्यजादावपि 'नः कये' इति
प्रियमेन पूर्वस्य पदत्वाभावात् । एवं तर्हि वार्तिके एव प्रहलेष
उचित इत्याशयेनाह । छकाराद्धेति । लोपो व्योरिति सूत्रे वकारप्रत्या-
ख्यानं तु लौकिकोदाहरणाभावेन तदर्थतया बोद्धव्यम् । अत एव
'इको गुण' इति सूत्रे 'अतो लान्तस्य' इत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार
इत्युक्तं भाष्ये । शास्त्रीयसौत्रप्रयोगार्थं तदिति तदाशयः । न चैवं
विज्ञाये इत्यादौ तस्य लोप इति दुर्बारं, गन्धूतावुच्चारणस्य चारितार्-
थ्यादिति बाध्यम् । 'गवि च युक्ते' इत्यादि निर्देशैर्वारणात् ॥

नित्यं कौटिल्ये लुप्तसद्व्यनयोः विग्रहेण यङन्तप्रातिपद्यकौटिल्यभावगर्हणपर्ययो-
र्विशेषयोश्शक्तिसम्भावादप्रतीते न यङ्विशेषणार्थं नित्यग्रहणं कुटिलं व्रजतीत्युक्ते
कुटिलं पन्थानं व्रजतीत्येव प्रतीतेः अर्थविशेषणार्थमपि न । गत्यर्थकात् क्रियासमभि-
हारे यङ् इष्टत्वेन लुप्तादिभ्यो यङन्तेभ्यः क्रियासमभिहारस्य शक्तिसम्भावे-
नासंप्रत्ययाच्चद्वारणस्य सुकरत्वेन तत्र नित्यविशेषणस्याव्यावर्तकत्वं शेखरे स्पष्ट-
मित्याहुः । नः कये इतीति । न च नौशाब्दस्य नकारेण समासे ततः कयन्ति
नलोपस्सुबिति नियमेन वान्तो यीत्येतद्दृष्ट्वा सिद्धत्वेनावदेशे लोपाभावार्थं सूत्रेपि
फलं सुवचमिति बाध्यम् । अलिवधित्वेन नान्तत्वस्यानातिदेशेन तस्यापि-
नियमव्यावर्त्यत्वात् एतदेवाभिधेयं नान्तावस्थायापेक्षेत्यर्थमाहुः । लौकिको-
दाहरणेति । छन्दसि आशेषमाणं जीरदानुरित्याहुदाहरणसम्भव इति भावः ।
निर्देशैर्वारणादिति । अनुपसंज्ञातविरोधिन्यायेन इतसंज्ञाप्रयोजकोपदेशकाले
वकारस्य चारितार्थ्यासंभवाच्चतसामर्थ्यादिस्त्वप्याहुति रित्यन्ये । अकारप्रत्यक्षेण

परं तु सा पूर्वपक्ष्युक्तिरिति न वकारप्रश्लेषो लोपोनोचितः ।

वारणमित्यपरे । ससिद्धान्तमाह । परेति । लुप्तनिर्दिष्टो वकार इत्युक्तिरित्यर्थः । पूर्वपक्ष्युक्तिरिति । येन नाप्रतिन्यायमूलकनसिच्यन्तरङ्गमित्यस्यापर्यलोचनया तत्प्रवृत्ते स्तस्या स्तत्त्वमिति भावः । ननु लोपोव्योरिति सूत्रे वकारप्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः । अत एवेको गुणोति सूत्रस्य भाष्यं संगच्छते अत एव न पदान्तसूत्रे वृक्षव् इत्यत्र पदान्तस्य स्थाने विधावित्यर्थे दोष आपादितो दीक्षितेन । लण्सूत्रे च वृक्षवित्यत्र क्पि लोपोव्योरिति लोपप्रसङ्ग इत्युक्तं कैटेने । लोपश्चाकल्पस्येत्यत्राग्रहणव्यावर्त्यप्रदर्शनावसरे वृक्षव् करोतीत्यत्र विघ्नितकलोप आशङ्कित स्तेनैव । अत एव सुधे सुधे वारिवधात्सुराणां सुकारणे लाघवत आरामः । विशेषणे द्वे यदि हादिकर्तुर्वेदधीती स हि कैयटीये इत्यभियुक्तोक्तिसंगच्छते । तत्र हि सुधे सुकरिति धिन्विक्कृष्णभ्यां विचि गुणे रूपं । न च विना विरोधं प्रत्याख्यानभाष्यस्यैकदेश्युक्तिवकल्पनमनुचितम् । इकोगुणोति सूत्रस्थभाष्यस्यैकदेश्युक्तत्वं तूक्तमेव । वृक्षवादे रनभिधानस्यैव सिद्धान्तयिष्यमाणत्वेन तल्लक्ष्यविषयकदीक्षितादिविरोधश्च न प्रकृतार्थसाधकः । लोपश्चाकल्पस्येत्यत्र शङ्काग्रन्थश्च कैयटाशयवर्णनपरतया न तद्विरोधोपि । अभियुक्तप्रयोगोपि स हि कैयटीये इति वाक्यशेषात्कैयटानुरोधितया न प्रमितपदवीमधिगन्तुमीष्टे इति वाच्यम् । एवमपि च्छ्वोरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधेन प्रत्याख्यानस्यैकदेश्युक्तिवस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तत्र हि ऊहादिः कस्मान्न भवति अस्त्वादः लोपोव्योरिति लोपो भविष्यति इत्युक्त्वा उत्तरत्र आदेशत्वफलं दर्शितम् । वकारप्रत्याख्याने पूर्वत्रैव फलसंभवादुत्तरसूत्रपर्यन्तानुधावनं भगवतो निर्बीजं स्यादिति चेन्न । व्यग्रहणं कुर्वतस्सूत्रकृतोपि मते तस्यादेशत्वफलप्रदर्शनायोचरसूत्रपर्यन्तानुधावनमिति वक्तुं शक्यत्वेन तावता प्रत्याख्यानस्यैकदेश्युक्तिवकल्पनाया अनौचित्यात् । यकारवकारान्तानां च्छ्वोरिति

किञ्च छन्दसि सर्वविधिनां व्यवस्थितत्वाच्च वलोपप्रसक्तिस्तत्रत्ये अय्यूतौ । अध्वपरिमाणेऽपि सञ्ज्ञाशब्दोऽयम्, तत्र सञ्ज्ञात्वभङ्गात्तेन वलोपः । यथा रघुनाथेति सञ्ज्ञाशब्दे नित्यस्यापि णत्वस्याभावाः, सर्वनामशब्दे णत्वाऽशङ्का तु तस्य सञ्ज्ञाविशेषे आधुनिक विनियोगात् शास्त्रानुसारिशब्दस्यैव विनियोग उचित इत्यभिप्रायेण । निरूपितश्चैतत्सर्वादिसूत्रे भाष्यप्रदीपोद्घोते इत्याहुः । निरूपयिष्यते चेदं 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इति सूत्रे ॥

उदभाविनां यदुल्लङ्घनास्तीति कैटेने स्पष्टमुक्तया देदेतीति फलस्याप्यसंवाच्च । भूमु प्रश्लेषाभावे कथं गव्यूतिसिद्धिरत आह । किंचेति । न च छान्दसत्वात्तदुपपादनमगतिकगतिरिति वाच्यम् । अन्यार्थमावश्यक्या सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति परिभाषया सिद्धे अपूर्वकारप्रश्लेषस्य सामर्थ्याश्रयणस्य चानौचित्यात् । संज्ञात्वभङ्गापत्तेरिति । गोयूतौ वान्तादेशो भवति तद्वदितेन भेदध्वपरिमाणं गम्यत इति वाचिकार्थाल्लभ्यकारेण तदप्रतीतिरेतद्विहाव्यवहारो न लोपस्य विषयो भवतीति भावः । एतेन पूर्वपदादित्यत्रैव लोपश्चाकल्पेत्तत्र संज्ञादिपदाभावादृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमित्याशङ्क्याध्वपरिमाणबोधकत्वमुपजीव्यप्रवृत्तावादेशस्य तद्वोधकत्वविघटकलोपं प्रत्यनिमित्तत्वेन सन्निपातपरिभाषया लोपो वारणीय इत्याशयं नोपशस्योद्भाव्य त्रिपाद्यां तत्परिभाषाग्रहण्या एतदर्थं प्रश्लेषस्यावश्यकत्वं वदन्तः परास्ताः । णत्वस्याभाव इति । भूमु पूर्वपदादित्यत्रापि सणत्वेन संज्ञायां गम्यमानायामित्यर्थो न युक्तः । अग इत्यस्य वैयर्थ्यपत्तेः रघुनाथादौ क्षुभ्रादित्वाच्च णत्वमिति तच्च । भूजोऽसंज्ञाया-मिति सूत्रभाष्ये य एते संज्ञायां विधीयन्ते तेषु नैव ज्ञायते संज्ञायाभाभिधेया-मिति किं तर्हि प्रत्ययान्तेन चेतसंज्ञा गम्यत इत्युक्त्वा अस्यार्थस्य स्पष्टमुक्त-त्वेनानुक्तत्वकथनस्य साहसमात्रत्वात् । अणगयनादिभ्य इति निपातनादप्यग

धातोस्त । धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गन्धमित्यत्र न स्यात्, ओयते इत्यत्र च स्यात् । तदभावे सामान्यतो नियमापादनन्तु योगविभागीयकारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तम् । तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवेति नियमे बाधन्यासिद्धेस्तद्वारणायैवकारः । लज्यमित्यादि । अत्र गुणवृद्धयोर्यण्यन्निमित्तकत्वेनैव

इत्यस्य प्रत्याख्यानमप्यनेन निर्देशेन पूर्वोक्तार्थवर्णनद्वारा णत्वं वारयितुं शक्यमित्याशयकमिति न तद्विशेषः । अस्मिन्नर्थे भाष्यात् स्थिराकृते ह्यत्रविशेषस्याकिञ्चित्करत्वाच्च । उक्तार्थे तात्पर्यग्राहकं वाऽग्न इति न दोषलेशोपि तदेतद्धनयन्नाह । निरूपयिष्यते चेति । एवञ्चात्राहुरिति प्रतीकमुपादायाचार्यैः परेतित्यादिना शेखरखण्डनमभिमानमूलकमेवेति सुधीभिराकलनीयम् ॥

धातोरित्यस्याभावे इति । न च तदभावे धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषाऽप्रवृत्त्या भूधातोः क्रिपि उगवादिभ्य इति यत्योगुणे अवादेशापचिरिति वाच्यम् । तत्परिभाषायाः प्रकृतेऽप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वेनावदेशस्येष्टत्वात् । प्रातिपदिकमात्राविषय इति । यादिप्रत्ययपूर्वत्वविशिष्टप्रातिपदिकावयवैक्यस्य नियापकशब्दाद्योद्देश्यतावच्छेदकभूतयादिप्रत्ययनिमित्तकैक्यव्यापकत्वेन तदतिरिक्तत्वेन सामान्यशास्त्रे संकोचरूपो नियमस्यत्वात् । वान्तोयीति तु ओयत इत्याद्यर्थस्यात् । यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टधात्ववयवैक्यत्वं तु न यादिप्रत्ययनिमित्तकैक्यव्यापकं बाधन्यादौ व्यभिचारादिति भावः । न च धातोरेव इति मूलाद्यादिप्रत्ययपूर्वत्वविशिष्टधात्ववयवैक्यतातिरिक्तत्वेन संकोच इति लभ्यते तथा च गन्धतीत्यत्र वान्तादेशानापाचिरिति वाच्यम् । यादिप्रत्ययपूर्ववृत्त्येजन्त धात्ववयवैक्यतातिरिक्तत्वेन संकोचेनदोषात् । एवकार इति । न च धातोः कार्यमिति परिभाषया धातुसंशब्दनेन विहितयादिप्रत्यये परे धातो रेवो यदि-वान्तदेश इत्याद्येव नियमः न तु धातुसंशब्दनेन विहितयादिप्रत्यये तन्निमित्तस्य

द्धातोरित्येवं रीत्या विपरीतनियमः तादृशयादिप्रत्ययनिमित्तकस्याधातो-न्वोऽसंभवेन नियमव्यावर्त्याभावादिति वाच्यम् । तस्या धातुत्वेतरधातुत्व-न्यायधर्मावच्छिन्नोद्देश्यककार्यमात्रविषयत्वादित्यत्वाद्वा प्रकृतेऽप्रवृत्तेः । अत एव किरश्च पञ्चम्यः न भूमुविधोरित्यादि निर्देशासंगच्छन्ते । अत्र चेदमपि आपकं बोध्यम् । अत एवाचिरहु इत्यादेरधातुप्रत्ययेऽपि प्रवृत्तिरित्यन्यत्र स्पष्टम् । न चैवं सति न यकीत्येव कुतो न ह्यत्रिवमिति वाच्यम् । जनान-न्तीत्यर्थनिष्पन्नजनौषब्दाच्च साधुरिति यदि निष्पन्नजनौषशब्दे वान्ता-न्देशापत्तेः । न च जनौरित्यादेरनभिधानं शब्दरत्ने उक्तमिति अभितव्यम् । अनभिधानस्याऽङ्कटितोदाहरणविषयकत्वात् । तस्य तु एकः पूर्वपरयोरिति भाष्यो-क्तयो रूढादेशद्वयमितिपक्षतदितरपक्षयोः फलभेदायानभिधानमावश्यकम् । अन्यथा आदेशद्वयकल्पे अन्तरङ्गत्वादाङ्गप्रथमोऽदोषो द्वितीयोऽति. आवादेशे-जनाद्वरिति एकास्मिन्नूटि जनौरिति च फल भेदः स्पष्ट एव । वस्तुतस्तस्याप्य-नभिधाने न मानमित्येत्येधतीत्यत्र निरूपयिष्यते । यत्तु उद्देश्यमुस्तमेच्छत् श्रौषादित्यत्र न यकीति न्यासपक्षे वान्तादेशापचिर्यथाश्रुतन्यासे तु अत्रत्यौ कारस्य धातुसंबन्धित्वेनावान्तिमित्तकत्वेन च न वान्तादेश इति समादधुः । तत्र । गन्धतीत्याद्यसिद्धया धात्ववयवैवो वान्तदेश इत्यर्थस्यावकव्यतायाः पूर्वमुक्तत्वात् । केचिच्च भूधातो विंचि निष्पन्नमोशब्दधाति भोगमित्यादौ वान्तादेशापचिर्न यकीति न्यासे इत्याहुः । विचोऽसर्वत्रिकत्वेन तदोषवरणे तु पूर्वोक्तं जनौषमित्येवासाधारणं दूषणं बोध्यमिति दिक् । सूत्रमेव किमर्थमिति

गुणोऽसिद्ध इत्यरुचेराह । औयतेति । तस्मादेव कर्मणि लङि
अडागमे वृद्धिः शेषं पूर्ववत् ॥

प्रश्न इति । न च तावद्विषयक एव प्रश्नोऽस्तु । धातोरेचो यदि स्यादादि-
प्रत्यय एवेति नियमः स्यात्, तथा च औयते इत्यादौ वान्तादेशापचिरित्युत्पा-
शयो वर्णयितुं शक्यः । नियमव्यावर्त्यन्तु पावकादिस्यात् योगविभागसामर्थ्याद्
व्यवहितस्यापि नियमस्यादिति वाच्यम् । तादृशाशयकत्वे नियमव्यावर्त्यस्या-
निष्ठस्य चैकस्य भवतीत्यस्यैव सम्भवेन व्यावर्त्यतयोपस्थितस्य तस्यैव प्रदर्श-
नमुचितमिति तदुपेक्षयां बीजाभावात् । एवं च सूत्रविषयक एव प्रश्न उचित इति
दिक् । यत्तु तन्निमित्तस्येत्यस्याभावे प्रत्ययस्य प्रकृत्यंशे उत्थिताकाङ्क्षतया
यादिप्रत्ययरको यो धातुः तद्वटकस्यैवो वान्तादेश इत्यर्थे ढौक्यत इत्या-
दावपूर्वविधायकं स्यादिति तन्न । एजन्तधातावेव प्रत्ययस्य विशेषणत्व-
लाभाच्चिरुक्तदोषानवकाशात् । कथमन्यथा गव्यतीत्यत्र वान्तादेश इष्ट-
स्तिष्येत् । न च तथा व्याख्यानं सर्वादेशापचिरिति वाच्यम् । निर्दिश्यमान-
परिभाषया वारणादिति दिक् । अरुचेराहेति । यत्तु नाजानन्तर्यं इति
निषेधादिप्रमरुचिरसंगतेति तन्न, यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यं तत्रे-
यमिति हरदत्तमते अजिह्वान्यानन्तर्यनिमित्तकार्यं इयमिति नागेशमते च
तद्विषयत्वेऽपि अजिह्वपितानन्तर्यनिमित्तकार्ये इयमिति दीक्षितमते तद-
विषयत्वात् । दीक्षितग्रन्थस्य तद्रीत्यैवावतरणस्य दातुमुचितत्वाच्च । स्वमते
तस्यासत्त्वाच्चेति दिक् । औयतेतीति । नन्वत्रापि सार्वधातुकनिमित्तकयग-
पेक्षया पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेन वान्तादेशस्यान्तरंगतया यकोऽसिद्धत्वेन
तद्वारणं सुकरमिति चेन्न । तादृशान्तरंगत्वस्य जातासिद्धतानियामकत्वानभ्युप-
गमात् । मनुष्योऽयमित्यादिदृष्टान्तेन समकालप्राप्तिविषयकताया एव लाभात् ।
अत एव भवत इत्यत्र गुणसिद्धिः । अत एव धियतीत्यादावन्तरंगत्वादियङादि-

क्षय्यज । क्षि क्षये, जि जये, इत्यनयोरेव ग्रहणं न तु क्षीप्-
हिंसायाम्, क्षै जै क्षये, इत्यनयोर्व्याख्यानात् । अत एव 'क्षिज्यो-
रेवैचः' इति भाष्ये उक्तम् ॥

तस्मै मेति । क्रयार्थं वस्तुनि क्रय्य इति निपात्यत इत्यर्थो,
व्याख्यानात् गुणभूतस्यापि तदा परामर्शः । क्रयार्थत्वञ्च फलोपधान-
रूपम्, तदर्थ इति विशेषणात्तदाह । केतार इति । योग्यतामात्रग्रहणे
साधनपरं वार्तिकं संगच्छते । अत एव पिबतीत्यादौ श्वेकादेशस्य स्थानिवत्त्वा-
त्पिबदेशः पूर्वान्तवत्त्वस्य फलमुक्तमन्तादिवत्त्वत्रे भाष्ये । अन्यथा शपोऽसिद्ध-
त्वात् पिबादेशाप्रवृत्तौ तदसंगतिः स्पष्टैव । असिद्धवत्त्वत्रे च पुणुष इत्यत्राहोपे-
संप्रसारणस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य निमित्तमेव संप्रसारणमल्लोपस्येति नासिद्धत्व-
मिदमुक्तं संगच्छते । नाजानन्तर्यपरिभाषया वारणं तु न सम्यक् । दीक्षितमते
अजिह्वपितानन्तर्याभावाच्चागेशमते तदसत्त्वात् । यत्तु यिप्रत्यय इत्यस्य धातु-
विशेषणत्वाच्चाजानानन्तर्यपरिभाषाप्रवृत्तिरिति तन्न । सूत्राभाववादिनं प्रति तथा-
वक्तुमशक्यत्वादिति बोध्यम् ॥

हिंसायामित्यस्योग्रे इत्यस्येति शेषः । तेन नानयोरिति द्विवचनासंगतिः ।
क्षय्येत्यत्र प्रकृतिभूतयोरैककोटिकतया वा योजनीयम् । निरनुबन्धकपरिभाषया
वारणत्वाह । क्षै इति । सूत्रे प्रतिपदोक्तानुपूर्व्यश्रुतेः न लक्षणप्रतिपदोक्तयो-
रित्यस्य विषयः । व्याख्यानादिति । भाष्ये क्षिज्योरिति ग्रहणरूपादित्यर्थः ।
न चेदं ग्रहणं क्षै जै इत्यनयोरिका निर्देशे साधारणमिति वाच्यम् । तयोरुपदेशे
आत्वे एचोऽसम्भवात् । तद्धनयन्नेच इत्यन्तं प्रमाणतयोपन्यस्तम् ॥

व्याख्यानादित्युत्तरान्वयि । तदर्थग्रहणसामर्थ्यमूलकात् तदित्यनेन किं
प्रति निर्दिश्यते, स एव क्रीणात्यर्थ इति भाष्यादित्यर्थः । तथा हि । प्रधान-
परामर्शे सोऽर्थस्तदर्थ इति तत्पुरुषे स्वसिन्नर्थे शब्दो वर्तत एवेति विशेषणं व्यर्थम् ।

तच्चयावत्तकं तत्स्यादिति भावः । के चित्तु स्वीयं धान्यादि दत्त्वा यत्र तन्मूल्यग्रहणं तत्र धान्यं क्रयम् । यत्र तु स्वयं द्रव्यं दत्त्वा परकीयधान्यादिग्रहणं तत्र धान्यं क्रयम् । द्रव्ये तु न क्रयत्वं नापि क्रयत्वं किं तु धान्यादेरेव, शब्दशक्तिस्वभावात् । भाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेत्याहुः ॥

सोऽर्थो यस्येति बहुव्रीहौ तदर्थशब्दस्य शब्दपरत्वाच्छब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात् व्यर्थं तस्मै इदमिति विग्रहे क्रयोपकारक मित्यर्थलामात्रं स क्रयशब्दार्थ इति सर्वथा तदनर्थकं मतं गुणभूत परामर्श इति भाष्याशय इति स्पष्टं प्रदीप्यो-द्योतयोः । इति भाव इति । अत्र मते क्रयः क्रीणाल्यर्थः स च केवद्व्यापारः द्रव्यदानपूर्वकधान्याद्यादानरूपः । एवं च केवद्व्यापारभूतं धान्यमिति केवद्व्यापारं क्रयं धान्यमिति व्यवहाररिसिध्यति । मतान्तरे विक्रयः क्रीणाल्यर्थः स च लभेच्छया मूल्यदानपूर्वकधान्यादिदानरूपो विक्रेवद्व्यापारः । एवं च विक्रेवद्व्यापारं क्रयमिति केवद्व्यापारं क्रयमिति व्यर्थमिति एव व्यवहार इति बोध्यम् । ननु विनिमयाश्रयत्वाविशेषात् द्रव्येऽपि प्रयोगद्वयं स्यादत आह । द्रव्येतिविति । मूल्ये इत्यर्थः । मतद्वयेपीदं बोध्यं तद्धनयनाह । शब्दशक्तिस्वभावादिति । यदा तु आपणे पणाः तद्दानेन लभेच्छया प्रसारितास्तदा तेषां न मूल्यत्वम् । एतेन वस्तुतस्तु द्रव्येऽपि क्रयत्वं क्रयत्वं चास्त्येव । अत एव लोके आपणे स्थापिताः पणाः विक्रेतुः क्रयः केतुः क्रया इति व्यवहारो दृश्यते । एवं रजतसुवर्णादिरपि । अत एव केचिदित्युक्तमिति परास्तम् । तदानीं तेषां मूल्य-त्वाभावेन व्यवहारस्यावाधात् । अस्य मतद्वयसाधारण्येन केषाञ्चिन्मते एवं रीत्या अर्धवर्षकतुमशक्यत्वाच्च । भाष्यस्वरस इति । क्रयं नो धान्यं न चास्ति क्रयमिति प्रत्युदाहरणभाष्ये अस्मच्छब्दप्रयोगेण प्रयोगव्यवस्थिते लभिमिति भावः । आहुरिति । नः धान्यं मूल्येनोपादातव्यं न तु क्रयाद्यापणे

लोपः शः । भोभगो अयो अपूर्वस्येत्यशीति चानुव-र्तते, तत्रौकारान्तेऽन्यतो गार्ग्यस्येति बाधकमित्याशयेनाह । अव-र्णपूर्वयोरिति । व्योरित्यनुवृत्तावपि वर्णसमाप्त्याये यकारस्य प्रा-कृपाठात्तत्कमेणाह । ययोरिति । 'स तस्मा आचष्ट' इत्यादि भाष्यप्रयोगादत्र रोरित्यस्यासंबन्धः । इदं सूत्रं लघुप्रयत्ने न ।

प्रसारितामिति भाष्यं पूर्वमतेपि सुयोजं व्यवहारव्यवस्थातवद्वचरीत्युक्तिः ॥

भो भगो इति । ननु अवर्णपूर्वस्यैव तदुदाहरणत्वसंभवात्तन्मात्र-मेवानुवर्तनीमिति चेन्न । तथा सति ओतो गार्ग्यस्येति सूत्रे "किमर्थमिदमुच्यते न लोपश्चाकलयस्येत्येव सिद्धम् । ओकाराख्योपवचनं नित्यार्थ"मिति भाष्येण विरोधापत्तेः । ओत इत्यत्र मण्डूकानुवृत्त्यापत्तेश्च । न च तत्रापि निवृत्तिरेवास्तु सत्वोवादेनभिधानेनादोषादिति वाच्यम् । एतर्थाः यर्थः शंभो यर्थ इत्यादौ लोपापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । पूर्वोक्तभाष्यविरोधात् । अत एव भाष्यानुसारिण-स्त्वित्यादिना तत्र तदनुवृत्तिर्दर्शयिष्यते इति बोध्यम् । बाधकमिति । तत्र गार्ग्यग्रहणस्य पूजार्थतायास्सिद्धान्तविषयमाणत्वादिति भावः । ननु भो भगो इति सूत्रे अग्रग्रहणमनर्थकम् अन्यत्राभावात् । नह्यन्यत्र रुस्तीति भाष्येण अत्रापि रोरित्यस्य संबन्धो लभ्यते तथा च दीक्षितोक्तं हर एहीत्याद्येतदुदाहरण-मसंबद्धमेवेत्यत आह । स तस्मा इत्यादि । असंबन्ध इति । एवञ्चैतदनुरोधेन भाष्ये रूपदमिश्रितककार्यकार्थिपरमित्युपलक्षणतया नेयमिति भावः । यद्वा बुधत्वादि व्यावृत्तये हलि सर्वेषामित्यत्र रूपदसंबन्ध इति भो भगो इति सूत्रस्यो-द्योतोक्तपक्षान्तरे अत्रापि संबन्धस्यादत आह । स तस्मा इत्यादि । अस-ंबन्ध इति । एवं चात्र निवृत्तौ तत्र मण्डूकानुवृत्तिराश्रयणीयेति स पक्षोऽनुचित इत्याशय स्सूचितः । तत्कमेणेति । ननु सूत्रे स क्रमः किमित्युपेक्षित इति चेच्छृणु । तथा सति लोपोऽयोरिति यलोपापत्तेः ।

शाकटायनमते तयोर्विधानेन शाकलयमते तदभावात् । अवर्णोति किम् । गौर्यत्र । पदान्तयोः किम् । हरये ॥

अशि किम् । वृक्षं वेतीति वृक्षबीः किप् तमाचष्टे इति प्यन्ताद्धिच् । वृक्षव् करोति । किपि तूट् स्यात् । विज्जिमित्तको लोपो व्योरिति लोपस्तु न । णिलोपटिलोपयोः स्थानिवत्त्वात् । प्रातिपदिकाणिजुल्लपच्यः पदत्वाभावेन परपदस्थाजादेशाभावेन च लोपस्य पदचरमावयवत्वाभावेन च 'न पदान्त' इति निषेधाप्रवृत्तेः । एतेन वनिमित्तको वलोपोऽत्र दुर्वार इत्यपास्तम् । किं च स्थानि-

तदनुच्चारणे असंदेहाय व्याख्यानस्याश्रयणापत्तेः । अत एवाचिञ्चिन्वत्यत्र सौत्रत्वाच्छोपाभाव एवाश्रितः । न च तत्रापि क्रमव्यत्यासोवक्तुं शक्यः । यथासंख्यस्येष्टस्यासिद्ध्यापत्तेरिति दिक् । शाकटायनमते इति । ऋषिविशेषवदितशस्त्राविधेयस्य तदतिरिक्तऋषिघटितशास्त्रप्रवृत्तावप्रयोजकत्वम् । साधुष्वेव शास्त्रग्रन्थस्या तद्वोधितसाधुत्वस्य तदतिरिक्तऋषिणाऽज्ञातत्वेन तत्र तदग्रवृत्तेः । पाणिनिस्तु सर्वमपि जानाति । अत एव स्फोटायनमतसिद्धावलि सवर्णदीर्घसिद्धिः । अत एव च पाणिना तत्तदनुवादः कृतः पाणिनिबोधितं साधुत्वं सर्वोपि जानाति । अत एवावाधादेशघटकवादेशाकललोपस्सिध्यतीति भावः । अवर्णोति किमिति । रोस्संबन्धमभिप्रेत्य प्रश्नः । तदसंबन्ध इत्युत्तरम् । एवमुत्तरत्रापि । अशि किमिति । वृक्षवादेरनभिधानमिति प्रश्नः । वृक्षव् करोतीत्यस्य भाष्ये दृष्टत्वादनभिधानं न युक्तमित्युत्तरम् । किपि-त्विचि । वीधातुप्रकृतिकं तमादाय तु न । टिलोपस्य बहिरंगासिद्धत्वात् । इति लोपस्त्विति । अस्य ग्रन्थस्य प्राचीनाशयवर्णनपरतया छकाराद्वेति स्त्रोक्त्या न विरोधः । सुबन्ताणिजिति हरदत्तमते पदत्वसम्बन्धमुपेत्य स्वरीत्या आह । परपदस्येति । हरदत्तमतसाधारण्यायाह । लेपस्येति । एतेनेति ।

वृत्तवनिषेधं चिनाऽस्य पदान्तत्वासिद्ध्याऽत्र निषेधाप्रवृत्तिः । स्थानिवत्त्वनिषेधज्ञाने पदान्तत्वज्ञानं तन्निर्णये च स्थानिवत्त्वाभावज्ञानमित्यन्योन्याश्रयस्तत्राप्रवृत्तौ मानम् । इदञ्च न पदान्तसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च पदसंज्ञायां टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धस्य पदान्तत्वमेव नास्तीत्यशीति व्यर्थमिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धीय इति निषेधात् । साक्षात्पदत्वादिद्वारकपरम्परया वा पूर्वत्रासिद्धीयप्रापकस्य तत्प्रतिबन्धकस्य वाऽतिदेशस्य तेन निषेधादिति केचित् ॥

अन्ययुक्तिद्वयेत्यर्थः । आद्ययुक्तेः बहिर्भूतसुबिनिमित्तकपदत्वसत्त्वेनासंभाव्य इति बोध्यम् । न पदान्तसूत्रे विधिशब्दः कर्मसाधनः पदान्तस्येति स्थानषष्ठी, तथा च पदान्तस्य यत्कार्यं तत्र न स्थानिवदित्यर्थे वृक्षव् करोतीत्यादौ वलोपे स्थानिवच्चनिषेधापत्तिरिति प्राचीनोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह । किञ्चेति । कर्मसाधनविधिशब्दाश्रयणे तु षडिकासिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् । अन्योन्याश्रय इति । अयं पदान्तस्य स्थाने विधाविन्यर्थ एव । ध्वनितं चेदं न पदान्तसूत्रे वेतल्यानिति प्रतर्कियुपादाय भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यत इति वदता कैयटेन । स्फुटीकृतञ्च तदवतरणग्रन्थे उद्योते । न तु पदचरमावयव इत्यर्थे । तत्र पदचरमावयवस्य विधेयतया पूर्वसिद्धत्वाभावेन तस्य निमित्तत्वाग्राप्त्यान्योन्याश्रयाप्रसरात् । तेन न पदान्तसूत्रस्थभाष्येण न विरोधः । एतेन वेतल्यानित्यत्राप्येवमापत्त्या भाष्यासङ्गतेस्सांभावनिकपदान्तत्वमाश्रित्य निषेधप्रवृत्तिसुबुवेति तत्त्वमिति परास्तम् । साक्षादिति । साक्षात्साधकस्थानिवद्भावनिषेधस्य फलं किमु सन्तीति । अत्राच्छोपस्य स्थानिवद्भावसाक्षाद्वत्साधकः । एवं तितउशब्दस्य अशब्देन समासे तस्माज्जन्ताणिचि तितव् इति भवति । अत्र णिलोपटिलोपयोस्स्थानिवद्भावसाक्षाद्वलोपसाधकः । न चास्य वक्ष्यमाणरीत्याऽनभिधानमिति वाच्यम् । अस्यामवस्थायां वलोपप्राप्त्या लघुत्वस्थ-

भाष्येण लोपाघटितस्यानभिधानलाभेऽपि लोपघटितस्यानभिधानालाभात् । यत्तु वृक्षस्य वः वृक्षवः तस्मात्पुष्पन्ताद्विचि वृक्षव् इत्यत्र टिलोपादेस्तथानिवद्भाव-
रसाक्षात्साधक इति तत्र । तेनैव स्थानिवद्भावेन वान्ते पदत्वस्य दुर्निरूप-
त्वात् । न च तस्य स्थानिवद्भावस्य वान्ते पदत्वाभावद्वारा प्रतिबन्धकतेति
निषेधस्तुवच इति वाच्यम् । तेनैव सिद्धे एतदसाधारणफलत्वासम्भवात् ।
न च टिलोपस्थानिद्भावस्य तथाल्पेऽपि णिलोपस्थानिवद्भावस्यातथात्वालं
सुवचमिति वाच्यम् । तस्य स्थानिवद्भावेऽपि उत्तरपदत्वे चेति निषेधेन
वान्ते पदत्वाभावेन लोपाप्रसक्तेः । न च बहिर्भूतमुपमादाय पदत्वं सुवच-
मिति वाच्यम् । तदानीं टिलोपस्थानिवद्भावविशेषात् । एवं सुगणं च इक्ष
तयोस्तुगणयोरित्यादौ यणादेशस्य स्थानिवद्भावससाक्षात् ङमुदसाधक इति
तदपि न फलम् । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । ङभो ङमुडिति भाष्योक्त-
पक्षान्तरे तु यथा कथंचित्फलं भवितुमर्हति । एवं शो तनूकरणे इत्यस्मात्
वचर्थे के तेन वाक्यशब्दस्य समासे तस्मात्पुष्पन्तात् किञ्चित् तितुव्रेतीडभावे
वाक्किञ्चरित्यादौ टिलोपादेः स्थानिवद्भावः साक्षाच्छब्दत्वसाधक इति फल-
दानमप्येतादृशसंज्ञायाः श्रुतिद्वारेण संघटते नान्यथेति दिक् । यदपि
परंपरया साधकस्योदाहरणं पिपटील्लभेति । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावस्यान्ते
पदसंज्ञाप्रतिबन्धद्वारा पदत्वसाधक इति तत्र । अत्र पदत्वस्यासिद्धत्वाद्भुत्वे
विसर्गे सत्त्वे तस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः । यदपि
नौरिव अः नावः तस्मादाचारकिञ्चन्तात् कर्तरि क्तिपि तत्र औपत्य्ये नावा-
वित्यादावह्योपस्य स्थानिवद्भावः वान्ते पदत्वाप्रतिबन्धद्वारा पूर्वत्रासिद्धी-
यलोपसाधक इति तदपि न । तस्य वृक्षवादिदुल्यत्वेनानभिधानस्यैव ग्रन्थ-
कृतसंमतत्वात् ॥

परे तु 'न पदान्ता हलोऽणः सन्ति' इति लणस्वरस्य भाष्याद्
वृक्षवादेरनभिधानमेव । भोभगो इति सूत्रेऽङ्ग्रहणमनर्थकमन्यत्रा-
भावादिति वार्त्तिकाच्च । अशोऽन्यत्र तन्निमित्तकार्यकार्यिणोऽभावा-

मद्वस्तु प्रापकस्थानिवत्त्वनिधस्य फलमनन्यथासिद्धं मृग्यमित्याहुः ।
तस्मात्प्रमाशायः । विजसार्वाश्रिकः वाक्किञ्चरिति संज्ञाया अप्रासिद्धिरिति । साक्षा-
त्प्रतिबन्धकस्योदाहरणं राह इति । अत्राहोपस्य स्थानिवद्भावससाक्षात् श्रुत्व-
प्रतिबन्धकः । परंपरया प्रतिबन्धकस्योदाहरणं पिपटीरिति । अह्योपस्य स्था-
निवद्भावस्यान्ते पदत्वप्रतिबन्धद्वारा क्त्वादि प्रतिबन्धकः । यत्त्वाचार्या नात्र-
फलं, पदसंज्ञाया अपि कार्यकाले पूर्वत्रासिद्धीयत्वेन साक्षादित्यनेनैव निर्वाहा-
दित्याहुस्तन्मन्दम् । आकङ्करीयमपदसंज्ञाविषये, यथोद्देश एवेत्यनेन तस्याः
कार्यकालताया व्यवच्छेदात् । कार्यकालताया अर्युपगमेऽपि विधेदशीयताया
अस्वीकाराच्च । अत एवायादिभ्यः परा प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यं प्रगृह्यसंज्ञाप्रगुक्त-
प्रकृतिभावस्य परत्वप्रतिपादनपरतया योजितमदसोमादिति सूत्रे उद्योते । कार्य-
काले संज्ञाया विधेदशीयत्वप्रतिपादनं तु परिभाषेन्दुशेखरे केचिदित्युक्त्या
अर्हाचप्रस्तम् । अत एवोद्योते परेतित्वत्येवोक्तं विस्तरस्तु परिभाषेन्दुटिप्पणीतो-
ऽन्तरेण ॥

न पदान्ता इति । लण्स्वरस्य भाष्याच्च पदान्ता हलोऽणसंतीत्याश्रय-
काष्ठपद्वत्त्वसाध्यादिति योजना । यथाश्रुतं तु न सम्यक्, तादृशपाठस्य भाष्ये-
ऽनुपलम्भात् । यद्यपि भो भगो इति सूत्रस्य कैयटपर्यालोचनायां तादृशपाठो-
ऽनुमातुं शक्यते, तथापि अप्रामास्य कर्तुं इत्युत्तरभाष्यानामुपपादयं पाठो-
ऽसङ्गत एव । स्पष्टं चेदं कौस्तुभे । एवं हि तत्र भाष्यं 'एवं तर्हि सामर्थ्यात्
पूर्वेण न परेण अन्यथा अचोऽप्रगृह्यस्येत्येव वदे'दिति । वृक्षवादेरभिधाने तु
तदसंगतिरस्पष्टैव । अनभिधाने साधकान्तरमाह । वार्त्तिकाच्चेति । ननु

दिति तदर्थः । न ह्यन्यत्र रुरस्तीति तद्व्याख्यानभाष्ये रुग्रहणमुप-
लक्षणम् । एतदाशयमजाननैकदेशिना 'उत्तरार्थ' हलि सर्वेषामिति
वृक्षव् करोतीत्यत्र मा भूत' इत्युक्तम् । अस्य चैकदेशयुक्तित्वं लणसूत्र-
स्थोक्तभाष्यविरोधेन स्पष्टमेव कैयटेनोक्तम् । अत एव भाष्ये उत्त-
रार्थमित्युक्त्वा हलि सर्वेषामित्यत्रैव प्रयोजनमुक्तम् । हलि सर्वेषा-
मित्यत्र वकारनिवृत्त्यैवात्र तद्वारणसंभवात् तत्राप्यग्रहणस्य प्रयो-
जनमिति तद्व्याख्यमेकदेशयुक्तिरेवेत्याहुः ॥

नेहान्यत्र रुरस्तीति विवरणपरभाष्यात् भो भगो इति विहितकार्यकार्थिणोऽसत्त्वं
लभ्यत इति कथमेतदनिभिधानलाभ इत्यत आह । रुग्रहणमुपलक्षणमिति ।
वार्त्तिककारस्याज्ञानकल्पनपक्षया एवं व्याख्यानस्योचित्यमिति भावः ।
वकारनिवृत्त्यैवेति । ओतो गार्ग्यस्येति सूत्रे भो भगो इत्याद्यनुवृत्तेस्तादृश-
स्यौकारात्परस्य वस्यासंभवाच्चिद्वृत्तिरावश्यकृत्युत्तरासंबन्धः । अत एव
अव्यपरे इत्यादिनिर्देशास्संगच्छन्त इति भावः । एतेन वृक्षव् हसतीत्यादौ
लोपार्थं तस्यावश्यकत्वाच्चिन्त्यमेतदिति परास्तम् । अनभिहितस्य तस्य निर्वा-
हार्थं वकारानुवृत्तावव्यपरे इत्यादौ सौत्रत्वाद्याश्रयणीयतापातान्पण्डकातु-
वृत्त्याश्रयापत्तेश्चेति दिक् । एकदेशयुक्तिरिति । हलि सर्वेषामित्यत्र हशीत्येव
सिद्धे अग्रहणानुवृत्तेस्तत्र प्रयोजनालाभाच्चैयमेकदेशयुक्तिः । न च हलीति
भोजुस्वार इत्युत्तरार्थभावश्चकमिति वाच्यम् । तत्र हलीति कर्तुं शक्यत्वात् ।
न चोभयग्रहणस्यापरिहार्यतया लाघवाभाव इति वाच्यम् । पदद्वये स्वरित-
त्वाकल्पनाप्रयुक्तलाघवस्य सुस्थत्वात् । किञ्च एकाचो वश इति सूत्रे वक्ष्य-
माणरीत्या अत्रपदशक्यकल्पनाप्रयुक्तमपि लाघवं सुवचम् । न च लोपदेशेत्यर्थं
तदावश्यकमिति वाच्यम् । तथासति हलि सर्वेषामित्येतत्पर्यन्तानुधावनस्य
भगवतो निर्दलत्वापत्तेः ॥

कानि सन्तीति । वाक्यसंस्कारपक्षेऽपि पूर्वोपस्थितनिमित्त-
कत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गणां पूर्वं प्रवृत्तिरितीकारादेः स्थानि-
भूतादचः पूर्वत्वं बोद्धव्यम् ॥

एतेन भो भगो इति सूत्रभाष्ये वृक्षव् करोतीति प्रयोगस्य कण्ठत एव
पठितत्वेनानभिधानोक्तिस्ताहसादेव । न पदान्ता हलोऽण इति भाष्यस्य
कार्यभाज इति शेष इति कैयटेन योजितत्वान्नानभिधाने प्रमाणम् । हलि
सर्वेषामित्यताकारस्यानुवृत्त्या अणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र पर्युदासेनाच इति लाभेन च
न वकारस्य कार्यभाक्त्वम् । अत एव पर्युदासेन वृक्षवादेः कार्यभाक्त्वं निरा-
कृतम् । यद्वा दोषसंपादका इति शेषः । तेन हरयेहीत्यादेस्सत्त्वेऽपि न क्षतिः ।
वृक्षव् करोतीत्यत्राग्रहणानुवृत्त्या न दोष इति भाष्ये स्पष्टम् । वकारनिवृत्त्या
तद्वारणं न युक्तम् । द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरेकदेशनिवृत्त्यसंभवात् । अत एवादसोमा-
दिति सूत्रे माद्ग्रहणं कृतम् । भोभगो इति सूत्रस्थश्चिन्त्यमेतदिति कैयटग्रन्थस्तु
लणसूत्रस्थोक्तदिशा उपपत्तिचिन्तनं कार्यमित्येवंपर इत्याहुः । तदपास्तम् ।
कीर्त्त इति भाष्ये कण्ठतः पठितभ्यानभिधानस्य भाष्यकारेणोक्तत्वात् । न
पदान्ता इति भाष्यस्य कैयटोक्तयोजना तु न युक्ता । पर्युदासस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वेन
तदज्ञानेनैव पूर्वभाष्यस्य योजनीयत्वात् । अन्यथा पूर्वपक्षस्य सन्देहस्य चानु-
त्थानात् । मध्ये अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयादिति भाष्यासंगत्या-
पाताच्च । स्पष्टं चेदं तत्रैवोद्योते । सति गमके द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरेकदेशस्य
निवृत्तिरिष्यत एव । प्रकृते ओत इत्यत्रासंभव एव गमकमत एव संख्याव्या-
देरित्यतस्संख्यादेरित्येतावन्मात्रस्यानुवृत्तिस्सिद्धा । भोभगो इति सूत्रकैयटे
चिन्त्यमेतदिति पाठो नोपलभ्यत एव, अग्रहणानुरोधेनैतद्व्याख्यकारेणोदाहृत-
मिति कैयटग्रन्थे अनुरोधेनेत्युक्त्या अनभिधानाशयकताया एव लाभात् । किञ्च
लोपो व्योर्वलीति सूत्रे कावुपसंख्यानमिति वार्त्तिकस्य, वेरपृक्तस्येत्यत्र वेरिति

एकः पूर्व । गुण इत्यादेर्विधेयसमर्पकत्वेन तत्रैकत्वसंख्याया विवक्षणेनोभयोः पूर्वपरयोरेकवाक्यतयैव विधेयान्वयेन चानयोः पूरयोः कटं कुर्वित्यादित इवोभयसंबन्धेकविधेयस्यैव प्रतीतिरेक-ग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

उरण् । उः स्थाने इति 'षष्ठी स्थाने' इतिपरिभाषया लब्धम्, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इतिवत् । स्थानेऽन्तरतम इत्यतः स्थानेग्रह-णमनुवर्तते, तस्य लक्षणया प्रसङ्गावस्थायामित्यर्थस्तदाह । रपरः

योगं विभज्य व्यन्तयोर्व्योर्लोप इति पक्षान्तरस्य च फलैक्याय च वृक्षवादि-प्रकृतिकण्यन्ताद्विचोऽनभिधानं वोऽयमित्यादिनागोशाश्रय उद्भावनीय इति दिक् ॥

विधेयसमर्पकेति । सूत्रे लिङ्गवचनमिति परिभाषा प्रकृतसूत्रस्थभाष्य-ग्रामाण्यादनुवादविधयेति भावः । एकत्वसंख्याया इति । अत्रैकत्वं स्वसजा-तीयनिष्ठभेदप्रतियोगितान्वच्छेदकत्वरूपं ग्राह्यम् । साजात्यं च स्वप्रकृत्यर्थाव-च्छेदकत्वं स्वसमाभिव्याहृतपदार्थसंनिर्गतोभयधर्मपुरस्कारेणेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

स्थानेशब्दद्वयमिहानुवर्तते । तत्रैकमुःस्थाने योऽणित्यनुवादपि स्थान-संबन्धलाभायेति कौस्तुभोक्ति कटाक्षयन् स्वरीत्या व्याचष्टे । परिभाषालब्ध-मिति । ननु विधौ परिभाषेति परिभाषया कथमनुवादे स्थानसंबन्धलाभ इत्याशङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति । उदात्तस्वरितयोरिति । स्थानशब्दस्य ताव्यादिस्थानपरतया आह । लक्षणयेति । इदं कैयटाद्यनुरोधेन । वस्तुतस्तव-वन्द्यत्वरितत्वकस्य स्थानेन्तरतमसूत्रस्थस्थानेग्रहणस्य स्वरितत्वं परिकल्प्य लक्षणाश्रयणपेक्षया वल्लभस्वरितत्वकस्य षष्ठीस्थाने इत्यत्रत्यस्य प्रसङ्गार्थकस्य स्थानेग्रहणस्यानुवृत्तिरिति चेत् । एवञ्च लक्षणापि नाश्रयणीया । स्थान इति

कवेवेति । रपर इत्यवयववाचिना परशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरस्ते-नारयावयवत्वाद्यदागमा इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणवृद्धित्वेन प्रकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमोपपत्तिः । अत एव 'रदा-भ्याम्' इति सूत्रे 'थलि च सेदि' इति सूत्रे च भाष्ये 'गुणो-प्रवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसञ्ज्ञकोऽभिनिर्वर्तते' प्रयुक्तम् । उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति, पूर्वभक्तश्च

सर्वे स्थानशब्दश्च प्रसङ्गाच्चीति भाष्यं षष्ठीस्थान इति स्थानेग्रहणमादेशविशे-षणार्थमनुवर्तते इत्याश्रयकम् । अपिविशेषणार्थमित्याश्रयेन "यधेवमादेशोऽपिविशेषतो-भवाति आदेशश्च विशेषतः कथं द्वितीयं स्थानग्रहणमनुवर्तते" इत्युत्तरभाष्यं त्वे-कदशिनः । अनुवादे परिभाषाप्रवृत्तेरन्यत्रोक्तत्वेन उःस्थाने इत्यर्थस्य परिभाषा-संभ्यत्वेन तदर्थमनुवृत्तेरनावश्यकत्वेनानुवृत्तस्यादेशविशेषणताया एव लाभेन द्वितीयस्यानुवृत्तेरनुयोगात् । ध्यानिर्तं चेदं यधेवमित्यादिभाष्यस्यैकदेशुक्तिर्यं प्रवतोद्योतकृतेति ध्येयम् । रपरइत्यवयववाचिनेति । यद्यप्यरारादिरूपेण विधानादत्राभक्तत्वादिशङ्कैव नोदेति । तथापि आनङ् इवारारादिरूपेणानु-वारणात् प्राप्ताप्राप्ताविवेकन्यायेन रेफभाजिविधौ सूत्रतात्पर्यादभक्तत्वादिशङ्कान्यु-दास आवश्यक इति भावः । एतेन, अणमनूद्य रपरत्वं विधीयते इति पक्षे अभक्त-त्वादिविचारो भाष्ये कृतः । अरारादिरूपेण विधानमिति पक्षे तु आन-ङ्गादिनकारविधये यथा न विचारस्तथात्रापि । एवंच मुख्येयमवयवत्वसाधनप्रयास इति परास्तम् । प्रकृतसूत्रे तत्पक्षस्य स्थितत्वाच्च । यद्यपि भाष्ये अन्त इत्यनु-वर्त्य पूर्वान्तत्वं स्थापितं, तथापि तद्वदेकदेशुक्तम् । अन्यथा परादिद्विपक्षे विसर्ज-नीयप्रतिषेधावश्यकत्वोपादानाय नाकल्पित इत्यत्र कल्पितसंघातमकोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति भाष्योक्त्या परत्त्वपर्याप्त्यधिकरणी-भूतो यावांस्तदादीत्यर्थलाभेन तुल्ययुक्त्या पूर्वान्त इत्यस्य पूर्वत्वपर्याप्त्यधि

रेफ इत्ययं गुण इति कैयटः । अवयवत्वं वाचनिकमेव तत्सादृश्यबोधनपर्यवसायि । अन्यथा वर्णस्य वर्णान्तरावयवत्वं हलन्ताच्चेति सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽसङ्गतं स्यात् । पञ्चम्यर्थं बहुव्रीहिणाऽनवयवत्वे तु गुणवृद्धिशब्देनाकारादेरेव रेफपरस्यैतदेकवाक्यतया विधानं स्यात् । गुणत्वादिकन्वकारादिनिष्ठमेव स्यादित्युक्तनियमानुपपत्तिः । अत एव वव्रे इत्यादौ हलादिः शेषसिद्धिः । अभ्यासावयवस्यैवानवेस्तेन

करणान्त इत्यापत्तेर्ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमानुपपत्तिः । रदाभ्यां थलि च सेटीति सूत्रभाष्यविरोधापत्तिः । अनुवृत्तान्तपदस्यैकदेशे रेफेऽन्वयकलेशश्च । स्पष्टं चेदमुद्योते । तदेतत्त्वचयन्नाह । नियमानुपपत्तिरिति । इत्युक्तमिति च । एवञ्चाभक्तत्वे संघातभक्तत्वे वा निरुक्तदोषो भाष्यविरोधश्चेति भावः । न चाभक्तत्वेऽप्युद्देश्यविधेयभावव्यत्यासेन गुणवृद्धिसंज्ञकः अकारादी रेफशिरा अभिनिर्वर्तत इति भाष्यं सुयोजमिति वाच्यम् । पेचिथेत्यादौ दोषवारणाय आहते गुणस्य योऽकार इति वैयधिकरण्येन व्याख्याने अर्घटकाकारस्य गुणावयवत्वव्रतिपादनाय प्रवृत्तस्य थलि च सेटीति सूत्रस्थभाष्यस्य वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेध इति वार्तिकस्य वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति व्याख्याने कौत्सेऽग्रहार्थं प्रवृत्तस्य च रदाभ्यामिति सूत्रस्थभाष्यस्य च तथा व्याख्यातुमशक्यत्वात् । तदेतत्त्वचयन् भाष्याशयवर्णनपरं कैयटं दर्शयति । उःस्थाने इत्यादि । तथा चाकारविरुद्धव्याख्यानं हेयमेवेति भावः । वाचनिकमिति । वचनग्रामाण्यलब्धमित्यर्थः, न तु वास्तविकमिति भावः, तदाह तत्सादृश्येति । वास्तविकत्वे भाष्यविरोधं दर्शयति । भाष्यरीत्येति । तत्र हि “अयुक्तोऽयं निर्देशः कथं हीकोनाम हल् अन्तः स्यादन्यस्यान्य” इत्युक्तम् । अन्यस्यान्य इत्यनेनात्यन्तभेदमनयोर्दर्शयतीति कैयटः । वव्रे इत्यादाविति । अनुमानिकस्थानिवद्भावेनाभ्यासत्वं तु न । अभ्यासस्यानर्थकत्वात् ।

वृद्धिः । एतेनाणमनूद्य रपरत्वं विधीयत इति परास्तम् । उक्तनिय-

प्रस्योद्योतोक्तरीत्या रेफमात्रविधाने तात्पर्येणैतस्यदेशत्वेनैतदनुरोधेनानुमानिकदेशविधायकवचनकल्पनाया अशक्यत्वाच्च । न च स्थानिवत्सूत्रोक्तरीत्या अरित्यादाविव निर्वाहः, ह्रस्वविप्रकरणवक्ष्यमाणरीत्या अभ्याससंज्ञाप्रथमप्रवृत्तिले साक्षात् स्थानिद्वारा वा सन्निहितानामेव हलां हलादिशेषेण निवृत्त्या प्रकृते रेफस्यातथात्वेनादोषात् । एतेनारेत्यादावुक्तरीत्या निर्वाहादिदं चिन्त्यश्रित्यपास्तम् । वव्रे इत्युदाहरणमभक्तत्वपरादित्वपक्षयोरुभयोरपि दोषप्रदर्शमार्थम् । आदिना गीरित्यादीनि भाष्योक्तान्यनुसंधेयानि । अभ्यासावयवस्येति । अभ्याससंज्ञाप्रथमप्रवृत्तिकाले साक्षात् स्थानिद्वारा वा सन्निहितस्यैवत्यर्थः । एतेनेति । उक्तरीत्या वव्रे इत्यादौ दोषसङ्गवेनेत्यर्थः । नियमानुपपत्तेरिति । न चानान्तर्गमैवैतयोरान्तर्गमिति भाष्योक्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम् । ऋवर्णविर्णयोः प्रमाणत अन्तरतमत्वेन आन्तर्यभाववानकारो न जात इति ऋकारस्थाने अकार एवेति नियमानुपपादनेनास्य पक्षस्य वृष्टत्वात् । ध्वनितं चेदमनान्तर्गमिति भाष्यस्य स्थानकृतान्तरतमाभाव इत्यर्थ इति वदतोद्योतकृता । एतेनैतत्पक्षरक्षणपक्षपातिनः अनान्तर्गमित्यत्र प्रतिषेधिभूतमान्तर्गमादेशविशिष्टत्वे सति स्थानिविशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्वेऽन्तरस्वदलघटक यावदवृत्तित्वं स्वदळभिन्नदलीयवृत्तित्वैतन्नित्यसंन्येनेत्यादि वदन्तः परास्ताः । अचो ङिणीतीत्यादौ तावताप्यनिस्ताराच्च । न च तत्रात उपधाया इत्यतः अत इत्यपकृष्य वाक्यभेदं स्वीकृत्य माठरपरिवेषणन्यायेन कृपदार्थे अकारातिरिक्तत्वेन संकोचं कृत्वा वृद्धिविधानेनादोष इति वाच्यम् । निष्फलापकर्षवाक्यभेदोऽस्वीकारे गौरवात्, तावताप्याकारमादायान्तर्गमसत्त्वेनानिर्वाहाच्च । न चाकारस्य वृद्धिविधाने फलाभाव इति वाच्यम् । प्रस्यवृद्धिरूपप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादिति दिक् । एवमयं स्वयं दोषमुक्त्वा कौस्तुभोक्तं

मानुषपत्तेः । अत्र पक्षे क रपरत्वं क लपरत्वमिति व्यवस्थाऽनुप-
पत्तिरस्तु न । रेफवरस्थानिकस्य रेफपरत्वं, लकारवरस्थानिकस्य
लपरत्वमिति व्यवस्थासंभवात् । तत्रान्तरतन्मादिति । स्थानत इति
भावः । रेफाद्विद्वाराऽऽदेशस्यापि सूर्यादिस्थानत्वात् । तत्र तत्राऽ-
देशानेव रलपरानुच्चार्यदं सूत्रं न कार्यमिति तु न वाच्यम् ।
'आह्वयधामात्' 'भुजामित्' इत्यादौ दोषापत्तेः । अत्राण् पूर्वो-
व, प्रशास्तृणामिति निर्देशात् । वस्तुतो रप्रत्याहाराभावेन रपर
इत्यस्य स्थाने लपर इति पठनीयमिति 'लपरत्वं वक्ष्यामि' इति
तुल्यास्यसूत्रभाष्याल्लभ्यते ॥

दोषं परिहरति । अत्र पक्षे इत्यादिना । संभवादिति । अयं भावः ।
अत्रापि पक्षे प्राप्ताप्राप्तिवैकन्यायेन पूर्वान्तौ रलौ विधीयते, तत्रान्तरतमपादु-
वृत्त्याऽनादेशत्वेपि अन्तरतमौ तौ भवत इत्यर्थः । साधारणधर्मस्तु अवयवावय-
विभावादादात्म्यान्यतरसंबन्धेन यो रेफलकारवान् प्रसज्यप्रसंज्ञकभावतादात्म्या-
न्यतरसंबन्धेन तत्संबन्धित्वं, यद्वा ऋस्थानिकाणस्थानेऽन्तरतमो रपर एव विधीयते।
सादृश्यं च प्रसज्यप्रसंज्ञकभावतादात्म्यान्यतरसंबन्धेन रलवत्संबन्धिरूपमिति ।
अनेन प्रतिपत्तिगौरवं ह्यचितमिति भट्टः । रलपररानिति । वृद्धिसंज्ञाविधावारालौ
गुणसंज्ञाविधा वरलौ च पाठ्या । ऋत इत्यादौ तकारस्थाने रःपाठ्य इति भावः ।
यद्यपि यथाश्रुतन्यासे अष्टौ मात्राः, गुणादिसंज्ञाविधौ रलपरपाठेऽष्टौ मात्रा
वर्तन्त इति सप्तम् । ऋत इत्यादौ तकारेण रेफो निपातव्य इति सप्तं, तथा-
प्यानाडि नकाराडकारौ नोच्चारणीयौ, लपरश्चेति न वक्तव्यं योगाधिकर्यं च
नास्तीति लाघवमिति बोध्यम् । आह्वयविति । तत्र रपरपाठे ईप्सवीत्यस्या
सिद्धिः, अपाठे ईर्त्सवीत्यस्यासिद्धिर्बोध्यः । भुजामिति । यत्र यत्र यथाश्रुत-
न्यासे रपरत्वं प्रसक्तं, तत्र सर्वत्र रपरोच्चारणं क्रियत इति पूर्वपक्षतात्पर्यमुद्घाट्यायं

क्षरो झ । 'झयो ह' इत्यतो 'वाऽवसाने' इत्यतो वा विकल्पो-
ऽनुवर्तते । ह्यवरदसूत्रशेषे भाष्ये स्पष्टमिदम् । लोपे इति । ऋध
धातोर्झर इति भावः । असतीति । द्वित्वाभाव इत्यनुकुरूपने ।
त्रिधमिति । त्रिधकारत्वं प्राकियाभिप्रायेण । न च द्वित्वमिदं पूर्वज
कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थकेन 'पूर्वजासिद्धमद्वित्वे' इत्यनेन धातुध-
कारस्य जडत्वे दस्य द्वित्वमिति इदमयुक्तमिति वाच्यम् । फले
विशेषाभावेन तदनादरणात् । न ह्यत्र जडत्वात्पूर्वमनन्तरं वा

दोष उपन्यस्तः । अत्र इतिपाठे त्वनेकाल्वातसर्वादेशप्रसङ्गः । यथान्यासे तूप-
जीव्यधरोधात्स नेति भाष्ये स्पष्टमिति भावः । एतेन तत्र रपरत्वेपि हलादि-
देशेषु निवृत्तेश्चिन्त्योपं दोष इति परास्तम् । आदिना भुजामित्यस्य संग्रहं
वदतदर्थधारस्य फ्रक्तिकापर्यालोचनायां केषुचित्सुखकेषु भुजामिति पाठो
नास्तीति प्रतीयते । आदिना मातुरुत्संल्यत्यस्य संग्रहः, तत्र सर्वादेशत्वं हुक्कुर-
मिति भावः । उरणोरपि तु नास्ति । चञ्छावित्यत्रैव ध्रुवश्चेत्यत्र हलादि-
देशानापत्तेः । भट्टास्तु चाकर्तृत्वत्राभ्यासस्य किञ्चन दीर्घोऽकित इति दीर्घा-
नापत्तिः, तत्प्रकरणस्थकिवएव पयुदास इति माधवमतं तु न न्याय्यम् ।
मानाभावात्, नीगादीनां सर्वेषां वर्जनाय बाध्यसामान्यचिन्तापक्षस्यैवावश्यक-
तया नानन्तरस्येतिन्यायो माधवाभीष्टं साधयितुमीष्टे । सत्यभिधाने चञ्छायत
इत्येव । वस्तुतस्तु अकिद्धहणस्य बापकत्वपरमाध्यग्रामाण्येनाभ्यासनिमित्तक-
क्रित एव ग्रहणमिति दीर्घोऽकित इत्यत्रत्योद्योतरीत्या तु प्रकृते न दोषः ।
तत्प्रमाणपाद ह्यको यद्वृत्तौ नानाभिधानादित्युद्योतोक्तपक्षान्तरे अभ्यासनिमि-
त्तककित एव ग्रहणमित्यत्र फलाभावाद्दोष एवेत्यहुः ॥

भाष्यसम्मतशब्दार्थपाठादुपरोधेनाह । वावसान इति । उभयानु-
गुणमाह । विकल्प इति । इत्यर्थकेनेति । एतेन पूर्वत द्वित्वे परमसिद्धं

द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति । तदनन्तरञ्जशत्वप्रवृत्तेः । तस्य परिभाषा-
त्वेन फलविशेषे एव प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । पञ्चमीति । विनिग-
मकाभावादिति भावः । अत एवास्य वैकल्पिकत्वम् ॥

कृष्णैकैति । कृष्णेति संबुद्धयन्तं पृथक्पदमिति कश्चित् ॥

नेत्यर्थोऽयुक्तोऽसमर्थसमापत्तेरिति सूचितम् । प्रक्रियायां जडत्वस्य सकृन्प्र-
वृत्त्यसकृत्प्रवृत्तिकृतविशेषोऽस्तीत्यत उक्तम् । रूपे इति । यत्तु पूर्वत्रासिद्धिमिल-
स्यापि परिभाषात्वेन फलाभावादप्रवृत्तिरिति तन्न । तस्य परिभाषात्वस्य
निराकृतत्वात् । विनिगमकाभावादिति । यत्तु इदं चिन्त्यामिति तन्न ।
पूर्वमेव दत्तोत्तरत्वात् । वैकल्पिकत्वमिति । विनिगमकाभावादवाक्यार्था-
बोधे प्रसक्ते वृद्धिस्तत्रे शास्त्रानर्थक्यस्य निराकृतत्वादन्त्यतरात्पर्यनिश्चयेन
केचिद्यणः परस्य मय इति व्याचख्युरपरे पुनर्मयः परस्य यण इति व्याचख्युः ।
एवं च व्याख्याद्वयस्य मतभेदसिद्धतया विकल्पस्मिद्वयति । अत एव
भाष्ये किमुदाहरणमिति प्रश्ने यदि यण इति पञ्चमी उल्का इत्युदा-
हरणम् । अथ मय इति पञ्चमी दध्यत्रेत्युदाहरणमित्यनेन तस्य मतभेदेन
वैकल्पिकत्वं सूचितम् । वृत्तिकृतापि केचित् अपरेतु इत्यादिना मतभेद-
प्रयुक्तमेव व्याख्याद्वयं दर्शितम् । एवं च न कस्यापि तन्त्राद्याश्रयणीयम् ।
एतेनेदं चिन्त्यं, विनिगमनाविहेणार्थद्वयपरत्वेपि विकल्पाभावात् । अर्थद्वय-
परत्वं तु तन्त्रावृत्त्यादिना बोध्यमित्याचार्याद्युक्तं परास्तम् । काश्चिदिति ।
पूरणगुणेति निषेधात्समासाभाव इति तदाशयः । समासस्यैवाभिप्रेतत्वेन गुणेन
निषेधस्यानित्यत्वं वदतो दीक्षितस्य प्रयोगे एवं व्याख्यानस्यानावश्यकतेत्य-
रुचिः । एतेन पूरणगुणेति सूत्रे सिद्धान्तविषयमाणीत्या इदमेव युक्तं,
न त्वत्रास्त्रसोद्भावनमित्यपास्तम् । तदभिप्रायकत्वे कश्चिदित्युक्तेरस्वारसिक-

एत्येव । ऊठ् अत्राऽदेश एव, व्याख्यानात् । एचीति नोडो
विशेषणमूठस्तत्त्वासंभवात् । एत्येवयोरिति योगं विभज्य तयोर-
ैचीति विशेषणस्य भाष्ये कृतत्वाच्च । तदाह । एजाद्योरिति ।
एतिरत्र इणेव, प्रसिद्धत्वात् । उपैतीत्यादौ वृद्धिरेचीत्यनेन गतार्थ-
त्वापत्तेः । समतेऽप्यर्थगौरवं बुद्धिमान्धमित्यादिसिद्धये शाकपाथिवादित्वस्या-
वश्यकतया समासे बाधकाभावाच्च ॥

आदेश एवेति । ननु धातुरिति भावः । अत एवोठः परनिपातस्सं-
गच्छते, अन्यथा त्रयाणामपि धातुबोधकत्वाविशेषादल्पाच्चरत्वेनोठः पूर्वनिपा-
तापत्तिः । आदेशत्वे तु तदपेक्षया शब्दशास्त्रमूलभूततया धातोरभ्यर्हितत्वेन
नोठः पूर्वनिपातः । अत एव वाह ऊठिति दीर्घग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि अत्र
सामान्यग्रहणाय, अत्र धातोर्ग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति बोध्यम् । तदाह ।
व्याख्यानादिति । असम्भवादिति । न चाङ्पूर्वकावतेः क्विपि तेन
जनशब्दस्य समासे जनौरित्यादौ तत्संभव इति वाच्यम् । अस्मानभिधानात् ।
अत एवैकः पूर्वपरयोरिति सूत्रोक्तयोरुद्ग्रह्यपक्षतदितरपक्षयोर्न फलभेद इति
निवेदितं प्राक् । ननु अस्याभिधानेपि नैकः पूर्वपरयोरिति सूत्रोक्तपक्षयोः
फलभेदः ऊठ्द्वयेपि आडा सह गुणस्य प्रेङ् इत्यादाविव बहिरङ्गतयान्तरङ्गत्वात्
सर्वर्णदीर्घे तत अनेन वृद्धाविष्टसिद्धिः । न चैचीत्येत्येधत्योर्विशेषणमिति भाष्या-
दस्यानभिधानमिति वाच्यम् । प्रष्टौह इत्यादौ वृद्ध्यर्थं तत्रासंबन्धबोधनार्थं
तथा व्याख्यातत्वात् । एवं चासंभवकथनं न युज्यते । तत्त्वासंभवादित्यस्य
एजादित्वविशेषणसाध्यासाधारणफलासंभवादित्यर्थः । जनौरित्यादौ जन
आ उ इति स्थिते ऊठ एजादित्वेन विशेषणे प्रथमं वृद्धेरग्राप्त्या गुणे ततः
पररूपं बाधित्वा वृद्धावविशेषण पूर्वं वृद्धौ तत ओमाडोरिति पररूपे च
विशेषाभावादित्याशयवर्णनमपि न सम्यक् । एचीत्यनुवृत्तेः प्रष्टौह इत्यत्र
वृद्धयभावस्यैव फलत्वस्य सुवचत्वादत आह । एत्येधत्योरिति । इणेवेति ।

त्वमाशङ्क्याह । परस्परगुणेति । एत्येधत्योरेङि परस्परस्योऽङि चाऽ-
दृगुणस्येति चिवेकः । उपैधत इति । अत्र न सर्वादेशः । एत्येधत्याद्य-

न तु वीत्यत्र प्रशिष्टः । इणीकारादाविति वार्त्तिकारम्भात्सानुबन्धकत्वेऽप्यस्य
ग्रहणम् । ननुभयोरस्त्विति चेन्न आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापचोरित्याहुरिति
भट्टः । वस्तुतो भट्टोक्तं प्रसिद्धत्वादित्यक्षराननुगुणं, प्रसिद्धत्वादित्यनेन वीत्यत्र
प्रश्लेषस्याप्रसिद्धिर्दक्षिता । केचित्कारणतसिद्धस्य प्रश्लेषस्य नागोशानभिप्रेतत्वात् ।
नहि वीत्यत्र प्रश्लेषे प्रमितं फलमुपलभ्यते । न च नहि तरणिरुदीते इत्यादौ
वीत्यत्र प्रशिष्टत्वं कर्मव्यतीहारे तडि उदीते इति रूपसिद्धिस्फलमिति वाच्यम् ।
न्यातेशब्दयोगं विना कर्मव्यतीहारप्रत्ययस्य क्वाप्यदृष्टत्वेन तस्य भावनिष्ठान्तः-
ताया एव क्तव्यतया दैवादिकस्येङोऽपि निरुक्तरूपसिद्धेः । इदं यद्यपि
प्रसिद्धस्तथापि तस्य नित्यमधिपूर्वत्वेन नैतदुदाहरणत्वसंभव इति व्याख्यान-
मुचितम् । यद्वा प्रसिद्धत्वादित्यस्य इणो यण् इत्यादौ स्रजकृता न्यवहृतत्वेन
प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । निरनुबन्धकपरिभाषा तु नात्र, शुभापद्धयोरुपस्थितावेव तत्प्र-
वृत्तेरित्याशयो न्याय्यः । स्पष्टा चेयं रीतिरानुशुबपीत्यत्र सुनोतिरेव ग्रहणाय
कृदन्तशेखरे । आशङ्क्य । आशङ्कां हृदि निधाय । चिवेक इति । अत एव
मूले गुणस्य परनिपातः । इणि निर्दिश्यमानपरिभाषया सिद्धेराह । अत्रेति ।
सर्वादेशा इति । निर्दिश्यमानपरिभाषयेति भावः । ऐकरूप्यादाह । एत्ये-
धत्योरिति । स्रजणाभित्युपलक्षणं, वार्त्तिकानामपि । केचित्तु सामानाधिकरण्ये-
नान्वयेऽपि आदेः परस्येति परिभाषया न सर्वादेश इतीदममुक्तमिल्याहुः । तन्न ।
परस्यैव यत्रादेशस्तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तेः । एकादेशे तत्प्रवृत्तिलीकारेऽपि राम-
मित्यादावदन्तत्वादेरजादावमीत्यमि पूर्व इत्यस्यार्थापत्त्या पूर्वपरयोरिति पूर्व-
शब्देन प्राधान्यात्तदन्तपरामर्शे तस्यानेकालत्वेन सर्वादेशपूर्वरूपापत्तौ मकाराश्र-
वणप्रसङ्गः । न च तत्र फलाभावात्तदाश्रयानुपस्थितत्वावक एव प्राधान्यात् परामर्शेन

वयवेऽचीत्येवं क्रमेण सूत्राणामर्थान् । अयमेवार्थ इति प्रत्ययलक्षण-
सूत्रस्य भाष्यस्वरसः । वृक्षे शाखेतिवदत्येधन्यूदस्त्विति स्वसमी

न सर्वादेशप्रसंग इति वाच्यम् । तत्रेत्यस्याशब्दादमि निष्पन्नमशब्दे परे
पूर्वपवारणाय तदुपस्थितेरावश्यकत्वात् । एवमुपसर्गादतीत्यादाववर्णान्तिोपसर्गा-
दकारादौ धातावित्यर्थे जायमानभ्यारित्येतस्या वृद्धेनेकालत्वेन सर्वादेशत्वापत्तिः ।
न च तत्र क्रशानिकत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य रपरत्वस्य न सर्वादेशत्वप्रयोजकत्व-
मिति वाच्यम् । उक्तदिशा क्रकारादेर्धातोस्सर्वस्य स्थानित्वाभावलाभेऽपि उप-
सर्गस्य निवृत्तेर्दुर्वीरत्वात् । अत एवात्र सामान्यतः प्रकरणस्य व्याख्यातत्वेऽपि
तत्रोपसर्गावयवाकाराद्वातवयवे क्रकारे तयोः पूर्वपरयोरित्युचितमिति वक्ष्यति ।
न चैवं रीत्या पूर्वार्थे वैयधिकरण्यस्य फलबलात् स्त्रीकारेऽपि परांशे तत्स्त्रीकारे
फलाभाव इति वाच्यम् । ओमाङोश्चेत्यादौ परशब्देन ओमः परामर्शे तस्याने-
कालत्वेन सर्वादेशत्वेऽपि शिवायतेः किपि नपुंसकद्वये शिवेति संबुद्धयन्तस्य ओमि-
त्यनेन संहितायां शिवोमित्यस्य पूर्वान्तत्वेन धातुत्वे मो नो धातेरिति नचापत्ते-
रिति दिक् । उक्तमर्थं भाष्यानुग्रहेण द्रवयति । अयमेवार्थ इति । आदेः परस्येति
हुतो न समाहितमत आहोति भट्टोक्तमवतरणन्तु प्रकृतस्रजमात्रविषयकं, न तु
प्रकरणविषयकम् । प्रमाणोपन्यासस्तु प्रकरणमात्रापेक्ष इति न ग्रन्थस्वारस्यं
गुणातीति बोध्यम् । भाष्यस्वरस इति । तत्र विशेषणतया अलाश्रयणे
विषयमिति वार्त्तिकमते औतोभ्रसमेरित्यस्याजाद्योरभ्रसोरित्यर्थे प्रसक्तस्य
गन्वतीत्यादावात्वस्य वारणाय गोरत्वोऽपि नैवं विज्ञायते अपि अचीति, कथं
तर्हि, अन्यमीत्युक्तम् । अन्यमीति अच् प्रधानं, तद्विशेषणमपीति तदादिविध्य-
भाव इति कैयटः । तद्विशेषणमपीति प्रतीकमुपादायामोऽवयवेऽचीत्यर्थे इति
भावमाविशकारोद्योतकारः । एवं चायमेवार्थ इति भाष्याल्लब्धमिति बोध्यम् ।
इतिवदिति । न्यायमते अवयवस्यावयवनाधारत्वप्रतीतावापि लोकेऽवयवविनो-

बोध्या । प्रष्टौह इति । प्रष्टं वहतीत्यर्थं वहणवौ ततः शस्युहि सम्प्रसारणे पूर्वरूपेऽनेन वृद्धिः ॥

प्रदिधदिति । परे तु 'इणीकारादौ प्रतिषेधः' इति वार्तिके एधत्यनुपादानात् 'न त्वेधतेरव्यभिचारात्' इति वृत्तेऽस्यास्यानभिधान-
मेव । 'एधेधत्योरेच्चाति विशेषणम्' इति भाष्यस्यैधत्यंशे संभव-
मात्रेणोपरञ्जकतया विशेषणमित्याशय इत्याहुः । उपैधयत इत्यादा-

ऽव्यवाधारत्वं प्रसिद्धमिति भावः । ऊठि सम्प्रसारणे इति । सम्प्रसारणसंज्ञके ऊठीत्यर्थः । समस्तपाठे सम्प्रसारणप्रयुक्तैत्यर्थः । आहुरिति । अत्र केचित्, यथोत्तरं श्रुतीनां प्रामाण्यादिर्णिकारादाविति वार्तिके इणीत्येधतेरप्युपलक्षणम् । मूलोक्तं न युक्तं, वार्त्तिकानुसारेण एधत्यंशे एर्चात्युपरञ्जकमिति कल्पना-
पेक्षया भाष्यानुसारेण वार्त्तिके उपलक्षणतया व्याख्यानस्यैव ज्यायस्त्वात् । तथा च इदिधदित्यस्यानभिधाने न मानमिति वदन्ति । ग्रन्थतत्त्वविदस्तु वार्त्तिके इणग्रहणस्योपलक्षणत्वे अन्यत्रास्यार्थस्यानुक्तत्वेनात्रैव वक्तव्यत्वेन तदनुक्त्वा भगवता वार्त्तिककृदुपहासस्यान्यत्रेवाकरणेन चोपक्रमस्य प्राबल्येन च संभवाभिप्रायकं भाष्यमित्येव न्याय्यम् । किञ्च भाष्ये किमिदमेत्येधत्यो रूपग्रहणमाहोस्तिद्धातुग्रहणमिति प्रश्नवाक्ये एधत्यंशे शङ्काया अनुदयेन एत्यंशे विचारतात्पर्यकतायाः प्रदीपोद्योतयोः प्रदर्शितत्वेन तत्प्रसङ्गपठितवार्ति-
कस्येणग्रहणस्योपलक्षणत्वकथनमयुक्तम् । 'अप्रसक्तार्थप्रतिपादनप्रसङ्गात् । अत एवोद्योते प्रथममुपलक्षणतया व्याख्यायापि वस्तुत इत्यादिनाऽस्यैवौचित्यमुक्तम् । किञ्चालैधतिग्रणस्य यथाकथञ्चित्फलकल्पनसंभवेपि प्रश्नवाक्ये एधतिग्रहणस्य तदसंभवाच्चौल्यमेवास्य वक्तुं युक्तमित्याहुः । यत्तु इणित्यस्येधटितसूत्रे इत्यर्थानि न्यूनता । किञ्चार्थवत्येव स्थान्यादेशभावोदिधीत्यस्येदिधीत्यादेशे प्रकृतिभागस्यैध्रूपत्वेपि अनर्थकत्वान्न वृद्धिप्राप्तिरिति तन्न । षष्ठ-

वपि वृद्धिर्भवत्येव । प्रकृतिभागस्यैध्रूपत्वात् । किं च एत्येधत्यवयवे-
ऽन्वीत्यर्थः प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यसम्मत इत्यत्र न दोषः । पुर-
स्तादिति । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरानिति
न्यायः । अवश्यं स्वपरस्मिन्वाधनीये भेदेनापेक्षायां प्रथमोप-
स्थितवाधेनाऽकाङ्क्षानिवृत्तिर्हि तद्दीजम् । असाधुरेवेति । आङि-
णोरैकादेशस्य पूर्वान्ततयाऽऽङि पररूपेण बाधादिति भावः ।
अर्थवद्ग्रहण इति । अस्या बीजं 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे उक्तम् ।
पररूपे प्राप्त इति । पूर्वन्धातुः साधनेन युज्यत इति सिद्धान्तादिति
भावः ॥

द्वित्वस्य स्थाने द्विर्वचनत्वाभावस्यान्यत्रोक्तत्वादिति दिक् ॥ ननु एर्चात्यस्य
प्रदिधदितिव्यावर्त्यप्रदर्शनमयुक्तम् । प्यन्तस्य शब्दान्तरत्वेनैव तत्र वृद्ध्यप्रोप्ते-
रिति शङ्कां फलप्रदर्शनमुखेन निराकरोति । उपैधयत इतीत्यादि । एवं
चैतत्सिद्धये प्रकृतिभागस्यैध्रूपत्वमादाय वृद्धेस्स्वीकर्तव्यतया तुल्ययुक्त्या तत्रापि
स्यादिति भावः । तुष्यतु दुर्जेन इति न्यायेनाह । किञ्चेति । नन्वेवमपि
सर्वादेशोऽत्र स्यादत आह । किञ्चेति । न दोष इति । सर्वादेशरूपदोष
इत्यर्थं इति श्रीधरव्याख्या तु न सम्यक्, सर्वादेशवारणस्य पूर्वमुक्तत्वेन
पौनरुक्त्यापत्तेः । भेदेनेति । विशेषणेत्यर्थः । आकाङ्क्षानिवृत्तिरिति । विप्रति-
षेधशास्त्रवाधे मानाभावस्याप्युपलक्षणमिदम् । ननु पूर्वं धातुस्साधनेनेति नये
अस्य चारिताध्यन नयान्तरे परत्वाङ्गपान्तरं स्यादत आह—पूर्वं धातुरिति ।
ननु पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति नये अन्तरङ्गत्वादाहुणप्राप्त्या पररूपे प्राप्ते इत्यसङ्ग-
तमिति श्रीधरोक्तावतरणं तु न सम्यक् । उपसंजनित्यमाणन्यायेन गुणप्रवृ-
त्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् ॥

उपसर्गादिति । तपरकरणादुप ऋकाररियतीत्यादौ 'वा सुप्ति' इति न वृद्धिः । सौत्रकृतिस्तु न गृह्यते, व्याख्यानात् । आदित्यनुवृत्तेन तदन्तविधिरित्याह । अवर्णान्तादिति । यस्मिन्विधिरिति परिभाषयाऽऽह । ऋकारादाविति । पूर्वपरयोस्तयोः समुदाययोरन्त्याद्योर्वर्णयोरिकादेश इत्यर्थः । उपसर्गाव्यवाकाराद्धात्ववयवे ऋकारे तयोः पूर्वपरयोर्वृद्धिरित्युचितम् । गतेरिति तु नोक्तम् । अच्छर्भतीत्यादौ दोषात् ॥

तपरकरणादिति । अत्र भट्टः, यद्यपि उपऋकारीयतीत्यत्र प्रकृतस्य एव फलं देयं, तथापि परत्रैव फलप्रदर्शनपरवृत्तिप्राभाष्येऽधल्यादिसाहचर्याच्च गणपठितस्यैव धातोरेत्र ग्रहणमिति भावः, भाष्यानुग्रहस्त्वत्र भुभ्य इत्याहुः । वस्तुतस्तु उपऋकारीयतीति प्रदर्शनमुभयत्र तपरकरणफलप्रदर्शनार्थम् । यथा यरोस्तुनासिक इत्यत्र पदान्तग्रहणस्य वेद्याति व्यावर्त्यप्रदर्शनं परतोपऋकारीयतीत्यत्र वृद्धिवारणाय तपरकरणलभ्यार्थस्यावश्यकत्वे प्रकृतोदाहरणस्य तदन्विषयतया नित्यवृद्धिस्स्यादिति । अत एव विकल्पस्स्यादिति वृत्त्यनुरोधोक्तं विकल्प इति वक्तव्ये न वृद्धिरित्युभयसाधारण्यार्थं संगच्छते । वा सुपीत्युपन्यासस्तुभयत्र तपरकरणाभावे वस्तुतो वासुपीत्यस्य प्रकृतोदाहरणे प्रवृत्तिस्स्यादिति न्योशाशय उद्भावनीय इति प्रतिभाति । व्याख्यानादिति । धातुग्रहणस्य प्रथममिति व्यावर्त्यप्रदर्शनपरमाध्वरूपादित्यर्थः । परिभाषयेति । लब्धमिति श्रेयः । सर्वदेशवारणयाह । पूर्वत्यादि । अन्त्याद्योरिति । अलोऽन्त्यस्यादेः परस्येति परिभाषाभ्यां लब्धमिदम् । एत्येधत्पूद्विषिति ह्यत्रोक्तरीत्या सर्वादेशो दुर्वार इत्यतस्सिद्धान्तमाह । उपसर्गाव्यवयवेत्यादि । एतेन निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रापकतया यथाश्रुते मूले संगच्छति लक्ष्ये च निर्वाधे कथं लक्षणावैयर्थ्यं करण्यगमितस्याचित्यमिति चिन्त्यमेतोदिति भट्टोक्तमप्यास्तम् ॥

अन्ता । इह पूर्वपरयोरिति वर्तते यथासंख्यञ्च, अन्तादिशब्दादुपरिधितैकादेशस्यानिपरौ । पूर्वपरशब्दौ च तदुपादितसमुदाय-

इह पूर्वति । एकग्रहणस्य प्रत्याख्यानोदकोदेश इत्यर्थस्य प्रकरणारम्भान्धिमहिम्ना प्रत्यासत्तया च लाभचैवमुक्तम् । कचिचिचैकः पूर्वतिपाठः, स तु स्यानुरोधीति बोध्यम् । वर्तते इति । अन्यथैकादेशसिद्धितिसमुदायस्यान्त-यद्वादिवादित्यर्थे सुखार्त इति समुदायनिरूपितचरमावयवत्वातिदेशेन हलन्तरा-न्तः परस्य सोर्हल्लयादिलोपापत्तिः । एवं चित्तुश्रुतित्यादौ पररूपस्य तद्वद्वि-समुदायस्य शुभ इत्यस्यादिवत्त्वेऽज्जादित्याज्जुसि चेति गुणापत्तिरतो यस्यान्त-प्रत्ययादिवत्त्वं चेप्येव सचिदंशार्थमुनुवृत्तिरावश्यकीति भावः । भट्टास्तु अन्यथा प्रवृत्तिचिधर्मस्यातिदेशस्यात्समुदायनिष्ठस्य च न स्यादित्याशयमाविशकुलका । अथयत्त्वेन बोधकान्तादिपदोपस्थिताभ्यामवयवाभ्यामवयविनस्समुदायस्योप-स्थितौ समुदायवृत्तिचिधर्मातिदेशस्यैव लाभात् । स्थानिपरचिति । तथोपधायवयवसं-नोपस्थित्या समुदायाक्षेपेकादेशपूर्वस्थानिचरमावयवकसमुदायवत्परस्यान्याध-मयवकसमुदायवदित्यर्थो लभ्यते । अन्यथा कृत एकादेशेऽवशिष्टपूर्वसमुदायस्य योऽन्तो वर्णमिन्नः तन्निष्ठधर्मस्यातिदेशस्यात्तथा च परमपादस्याः परमपादालो-परमपादेत्यादौ विभक्त्येकादेशात् प्रागेकादेशराहितपूर्वसमुदायान्तः पादिति प्रवृत्तिर्मातिदेशे पादः पदिति पङ्क्तावः स्यात् । अत्रः परस्थितिर्माति तु न । पूर्वमाप-स्थितत्वाभावात् । निर्दिश्यमानत्वं तु स्थानिवद्भावेनान्तवद्भावेनाप्यतिदिश्यते । अत एव खद्वे खद्वयया खद्वयोरित्यादौ परादिवद्भावेनाप्यति आदि व्याप हस्यादिनैवसिद्धिस्तत्र स्थानिवत्त्वं तु न, आद्यार्थकान्तविवधानिति निषेधात् । अत एव प्रकृतस्यैव भाष्ये खद्वेत्यत्र परादिवत्त्वेन हल्लयादिलोपस्साधितः । एवं खद्वेत्यत्रैकादेशोपेक्षया परस्याभावात्प्रकृतातिदेशाप्रवृत्तौ हल्लयादिलोपा-नापत्तिरिति भावः । तद्वदितेति । एकादेशवदितेत्यर्थः, व्यपदेशातिदेशोपम् ।

परी । एवञ्च पूर्वस्य परस्य समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथग्व-
स्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वादयस्ते

एवं चैकादेशघटितपूर्वसमुदायस्यैकादेशपूर्वस्थानि चरमावयववद्वयवहार इत्यादि
वाच्योऽर्थ इति भावः । फलितार्थमाह । एवं चेति ॥

वस्तुतस्त्वन्तादिशब्दादुपस्थितैकादेशस्थानिपरिविति यथाश्रुतमेव । तद्व-
टितसमुदायपरिविति चैकादेशस्थानिघटितसमुदायपरिवित्यर्थः । पूर्वपरसमु-
दायश्चैकादेशप्रवृत्तिप्राक्कालिको ग्राह्यः । पूर्वपरयोरिति चान्तादिभ्यामन्वेति,
एकादेशः पूर्वस्यान्तो यस्तद्वदित्यादि वाच्योर्थः । अत एव वृत्तौ यथा तस्यान्त
आदिर्वा तदन्तर्भूतः तद्वहणेन गृह्यते, तद्वदेकादेशोपीत्युक्तम् । व्याख्यातं च
हरदत्तेन । तस्येत्यनेनैकादेशात्प्रागवस्थितः पूर्वः परश्च समुदायो निर्दिश्यते ।
अन्तादिशब्दाभ्यां चैकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ । तद्वहणेन गृह्यत इत्यने-
नैकादेशात्प्राक् पूर्वपरयोः पृथगवस्थितयोस्ताभ्यां सह यो व्यपदेशः पूर्वपरसमु-
दायविषयो दृष्टः प्रातिपदिकमित्यादि स व्यपदेश एकादेशे कृतेऽपि भवतीति
दर्शितमिति । अत एव कैयटे आदेशविधानात्प्राक् यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते, यथा
वृक्ष औ इत्युक्तम् । वृक्ष औ इति प्रतीकमुपादाय कृते एकादेशे इह पूर्वपरयो-
र्भेदेन निर्देशाभावादित्यर्थ इत्युद्योते व्याख्यातम् । यद्यपि कैयटे क्वचित् कृते
एकादेशे यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते इत्युक्तम् । तथाऽप्युद्योतेऽस्य व्याख्यानस्य
क्षीरपेणेत्यैकादेशे कृते पूर्वपान्तस्यान्तवच्चैकादेशस्यैकाजुत्तरपद इति गत्वं
फलत्वेन प्रदर्श्य यद्यपीदं प्रकृतपूर्वपरग्रहणेनापि सिध्यति, तथाप्येवमपि सिध्य-
तीत्यभिमान इत्युक्त्या तस्याऽयुक्तत्वं स्फुटीकृतम् । तथा सति पूर्वोपदर्शितपरम-
पादेत्यादौ दोषस्य दुर्वारत्वात् । न च तत्र भत्वाभावात्त दोष इति वाच्यम् ।
तस्याप्यतिदण्डं शक्यत्वात् । न चैवं व्याख्याने वर्णाश्रयकार्यप्रसङ्गः । तद्वदिति
वक्तव्येऽन्तादिवदिति न्यासेन समुदायप्रयुक्तकार्योतिदेशो न तु स्वरूपाश्रयति-

कृतैकादेशस्य भवन्ति, न तु तद्वर्णमात्रवृत्तयोऽत्वहस्वत्वाद्य
देश इति वक्तुं शक्यत्वात् । स्पष्टं चेदं हरदत्तग्रन्थे, तदेतदाह—एवं चेत्यादि ॥

एतेनैकादेशस्थानिपरिविति । एकादेशपूर्वस्थानिचरमावयवकैकादेशपर-
स्थान्याद्यवयवकसमुदायपरिवित्यर्थः । तद्वटितसमुदायपरिविति । एकादेशचर-
मावयवकैकादेशाद्यवयवकसमुदायपरिवित्यर्थः, यथाश्रुतन्तु न युक्तम् । एकादेश-
घटितस्वाश्वशब्दे पूर्वान्तवद्भावेनैकादेशपूर्वस्थानिचरमावयवकसमुदायवृत्तिस्व-
शब्दत्वातिदेशे तस्मादीरिन् शब्दे वृद्ध्यापत्तेरिति वदन्तः परास्ताः । उक्तरीत्या
यथाश्रुतस्य सापेक्षस्यात् । एवञ्चेत्याद्युत्तरग्रन्थस्वरस्य भङ्गापत्तेश्चेत्यलम् ॥

कृतैकादेशस्येति बहुव्रीहिरन्यपदार्थस्समुदायः । न च वृक्षावित्यादौ परादि-
वद्भावेन सुप्त्वं न स्यात्, समुदायाभावादिति वाच्यम् । असहायत्वेन व्यपदेशे-
वद्भावेन तत्त्वलाभात् । तद्वर्णमात्रवृत्तय इति । वर्णस्य सहायत्वेन
व्यपदेशिवद्भावेन समुदायत्वाभावादिति भावः । अत्वहस्वत्वाद्य इति ।
इदमुपलक्षणं, तदन्तत्वादीनामपि । तेन खट्वाभिरित्यादावदन्तत्वातिदेशोपि
नोति बोध्यम् । नन्वेवं क्षीरपेणेत्यादावेकाजुत्तरपदत्वातिदेशो न स्यात्तस्यान्त-
वर्णमात्रवृत्त्यच्त्वाघटितत्वात् । न च तत्रोत्तरपदत्वमात्रातिदेश एव तात्पर्य-
मिति वाच्यम् । स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यमित्याद्युत्तरग्रन्थस्यालग्रत्वापाता-
दिति चेन्न । तद्वर्णमात्रवृत्तिश्च धर्मस्वस्थानिकादेशावृत्तिरेवेति विवक्षणेना-
दोषात् । न चैवमुत्तरपदाद्यच्चत्वस्य सोमेन्द्रादावनतिदेशार्थं तादृष्यानितिदेशा-
दिति परिभाषेन्दुशेखरोक्तिर्विरुध्येतेति वाच्यम् । तस्य ग्रन्थस्य सोमेन्द्र
एकाद्रे इकारत्वातिदेशे इन्द्रशब्दवृत्त्यानुपूर्वीसम्पत्त्या एकादेशविशिष्टस्य देवता-
वाचकत्वमार्थसमाजगत्तामिति शङ्कोन्मूलनाय प्रवृत्तत्वादिति स्पष्टमन्यत्र । एते-
नान्योग्रन्थयोः परस्परविरोधपरिहाराय प्रकारान्तरमनुयावन्त औत्तराहाः

इत्यर्थस्तत्फलितमाह। योऽयमिव्यादौ। तेन रामाविव्यादौ परादिवत्त्वेन
औ इत्यस्य सुप्त्वे पूर्वमानन्तस्यैकदेशविकृतन्यायेन प्रकृतित्वे यस्मा-
द्विहितस्तदादितदन्तत्वमार्थसमाजप्रस्तमिति पदत्वसिद्धिः। तद्वर्ण-
मात्रवृत्तिधर्मानतिदेशात् खट्वाभिरित्यत्रात्वनिबन्धनैस्न, अयमे-
इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घश्च न। अत एव तुक्यसिद्धवचनं चि-
तार्थम्। अन्यथाऽधोल्येत्यादावाविवत्त्वेन ह्रस्वत्वप्रयुक्ततुक्सिद्धौ

परास्ताः। एकदेशविरहितपूर्वपरसमुदाययोर्ग्रहणे दोषं प्रदर्शयन् मातृपदं सफल-
यन् स्थानिवत्सङ्गेण गतार्थमिति प्राचीनमतं दूषयन् परादिवद्भावे प्रयोजन-
माह। तेनेत्यादि। मात्रपदनिवेशेनैकदेशवृत्तिप्राकालिकस्थानिवटितपूर्व-
परसमुदाययोर्ग्रहणं वेत्यर्थः। स्थानिवद्भावेन तु नैतत्सिद्धमाद्यार्थकानविवधा-
विति निषेधात्। एकदेशविकृतन्यायेनेति। उभयत आश्रयणे नान्तादिव-
दिति प्राचीनमतप्राधारण्येदम्। स्वरीत्या तु व्यपवर्गानपेक्षणादन्तवद्भावे-
नाप्येतच्छ्रम्यमिति बोध्यम्। ननु तद्वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्थानतिदेशे तस्य स-
सहायत्वेन व्यपदेशिवद्भावेन समुदायत्वालाभो हेतुर्वाच्यः। स च यत्र वर्ण-
स्ससहायस्तत्रैव संभवति, यत्र वर्णोऽर्थवानसहायः तत्र तद्वृत्तिधर्मातिदेशो दुर्निवारः।
एवं च खट्वाभिरित्यत्र दोषवारणेऽप्ययमे इन्द्रमित्यादौ दोष एव, तत्राकर्तव्य-
परादिवद्भावेनातिदेशे सवर्णदीर्घापरित्यक्तो ज्ञापकेनोक्तमर्थं साधयति। अत-
एवेत्यादिना ॥

श्रीधरस्तु रामाविव्यादौ द्वित्वरूपार्थतद्वाचकयोःसमुदायस्तद्वृत्तिव्यासु-
त्त्वमपतिदिश्यत इत्युक्त्वा दैत्यारिः श्रीश इत्यादिसिद्धार्थमहउणित्यादिषु
तुल्यास्येति निर्देशेनार्थरहितानामकारादीनां निर्देशेनाप्यत्वादेर्वर्णमात्रवृत्ति-
त्वेनार्थवृत्तिसमुदायधर्मत्वाभावाच्चातिदेश इत्याशयमाविकृत्य तत्र मानमाह
अत एवेतीत्याह। अत्रेदं वक्तव्यम्। न तु तद्वर्णमात्रवृत्तय इत्यर्थो नापूर्वः,

तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तदुक्तं 'वर्णाश्रये चानन्तादिवत्त्वप्रतिषेधो-
क्तव्यो न चाऽन्ताद्व्यपत्तिदेशात्' इति। अन्तादिवर्णमात्रवृत्ति-

किन्तु एकदेशविशिष्टे तत्तत्स्थानिचरमावयवकादिवृत्तिधर्मस्यैवातिदेशेनार्थ-
सिद्धः। यत्र तु स्थानी असहायस्तत्र तच्चरमावयवकत्वादेर्वर्णपदेष्विवद्भावेन
तद्वर्ण एव सत्त्वेनैकादेशमात्रे तद्वैशिष्ट्यस्यापि सत्त्वेन तत्रातिदेशो निष्प्रत्यूहः।
पूर्वेकत्वादेर्वर्णपदेष्विवद्भावेनातिदिष्टसमुदायत्वाश्रयवृत्तित्वात्। यदि त्वर्थवतीया-
यत्यादौ कैयटोक्तरीत्या शब्दार्थोभयात्मकसमुदायलाभः नानर्थक इति तदाशयं
बुद्धे, तदेयायेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेदाहरणपरभाष्यविरोधश्चेखरविरोधश्च।
एकपदा ऋणित्यादौ ऋजत्वादेशशब्दार्थोभयवृत्तित्वेन मुख्य एव व्यवहारः।
अथ तु पूर्वपरसमुदायत्वमेकादेशविशिष्टत्वं च न तादृशमनर्थकेपि तत्त्वस्य
मुख्यत्वात्। वस्तुगत्यार्थवदेव तद्भवतीत्यन्यदेतत्। एवञ्चायमर्थो न ज्ञापक-
साध्यतां विना सर्वेषामाधिक इत्यलम् ॥

तद्वैयर्थ्यमिति। नन्वधिपूर्वकादिकदादीङ्धातोर्नार्थे अधीयेत्यत्र
पूर्वान्तवद्भावेन ह्रस्वान्तत्वातिदेशेन प्राप्तस्य तुको वारणार्थं तदवश्यकम्।
न चोभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति निषेधः। व्यपवर्गानपेक्षणेन तन्निषेधा-
प्रवृत्तेः। न च तुकि कर्तव्ये पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयनिमित्तकैकादेशस्य बहिरङ्गा-
सिद्धत्वं, ह्रस्वस्य पूर्वपदसंबन्धित्वेन तुकोपि पदद्वयाश्रितत्वेन समत्वात्।
एतेनात्र नाज्ञानन्तर्य इति निषेधाप्रवृत्तये यत्र बहिरङ्गासिद्धत्वमन्तरङ्गशास्त्र-
प्रवृत्तिप्रयोजकं, तत्रैव तन्प्रवृत्तिस्वीक्रियते। अक्षयूरित्यादौ बहिरङ्गासिद्धत्वस्य
अन्तरङ्गवल्लोपप्रवृत्तिप्रयोजकत्वाच्च तत्प्रवृत्तिः। प्रकृते तु तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्ध-
करत्वाच्च निषेधप्रवृत्तिरिति क्लिश्यन्तः परास्ताः। एवञ्चेष्टाणादेशविषये प्रकृत-
निषेधाप्रवृत्तिप्रसङ्गेन मूलोच्छेदापत्तेश्च। एतदेवाभिप्रेत्यास्य ग्रन्थस्य चिन्त्य-
तोकाचार्यैरिति चेन्न। कृतीत्यनेन तदाद्यंशोपस्थितौ ह्रस्वान्ततदस्त्वुचिव-

धर्मानतिदेशादिति तदर्थः । क्षीरेपेणेत्यादावेकारविशिष्टे एकाजुत्तर-
पदत्वं भवत्येव । स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यम् । अप्राधान्येनाला-

धानेन प्रकृते तदग्रामेः । न च परादिवद्भावेन तदादित्वं सुलभमिति वाच्यम् ।
एकादेशमात्रे तत्त्वलाभेऽपि तन्मात्रे ह्रस्वान्तत्वस्य पूर्वान्तत्वेनातिदुष्प्रक्षय-
त्वात् । तन्मात्रस्य सहायत्वेनैकादेशवैशिष्ट्यस्य दुरनिरूपत्वात् । अधीत्यस्य
तदादित्वस्य कथमप्यलाभात् । न चादर्शनं लोप इति सूत्रे उद्योते ह्रस्वस्येति
सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपास्थितिरुक्तेति वाच्यम् । सिद्धान्ते फलाभावेन
तदनुपस्थितावपीदानीमितफलानुरोधोत्पन्नत्वस्य पदादत्वादिति दिक् । कैयट-
रीत्या सूत्रं स्थापयति । क्षीरेत्यादिना । भवत्येवेति । अयमत्र कैयटा-
शयः । कृते एकादेशेऽवशिष्टो यः पूर्वः पकारात्मकस्तच्चरमावयवत्वमेका-
देशेऽतिदिश्यते, एवञ्च यदागमन्यायेनोत्तरपदत्वं स्वाश्रितमेकाजुत्तरपदत्व-
मर्थसमाजग्रस्तमिति । एवञ्चातिदिश्यमानधर्मस्य वर्णमात्रवृत्तित्वाभावादत्ता-
द्वय्यातिदेशादिति निषेधोऽपि नेति तादृशधर्मे स्वस्थानिकादेशावृत्तित्वनिवेशोऽपि
निष्फल एवेति बोध्यम् । अत्र एनेत्यस्य परादिवत्त्वेन विभक्तित्वं, व्यपवर्गानि-
पेक्षणेनोभयत इत्यस्याप्रवृत्तेः । एकादेशविकृतन्यायेन तु नेत्यस्य तत्त्वं दुर्लभ-
प्रकृतिपरिमाणनिष्ठत्वाद्विभक्तित्वस्येति भट्टोक्तन्तु कैयटाशयाननुगुणम् । तन्मते
सामान्यत उभयत इति निषेधस्येष्टत्वात् । एकादेशविकृतन्यायस्य सामान्यतोऽ-
नित्यत्वं स्वीकृत्यक्तपरिमाणे नायमित्यादिसंकोचानामनङ्गीकारस्य तन्मतसिद्ध-
त्वात् । तस्मादेकादेशविकृतन्यायेन विभक्तिरत्त्वस्यैवोपक्षणेन तत्त्वमतिदेशनिर-
पेक्षमेव लब्धमिति वा तदाशयो वर्णनीय इति दिक् । नन्वेकात्त्वं श्रुत्या
सिद्धम्, उत्तरपदत्वं स्थानिवद्भावेन सुलभमित्यस्य फलस्योद्योत एव
दूषितत्वात् स्थानिवत्त्वेनासिद्धिस्थल एवोदाहरणसम्भवे अनलिवधाविति
निषेधविषयपर्यन्तानुधावनं कैयटस्य मुधेति सूचयन् स्वरीत्या फलमाह ।

श्रयणात् । किं चैकादेशो वर्णयोरेव स्थानित्वं, न समुदायस्येति
भी ई भिय इत्यादावेकादेशविशिष्टे धातुत्वानापत्तिः । धातुत्वस्यै-
कादेशस्थानिधर्मत्वाभावात् । आनुमानिकादेशकाल्पकवाक्यमन्ता-
दिघटितसमुदायस्यैकादेशघाटित आदश इत्येव, न तु प्रत्येकं तयोः

क्रिञ्चेत्यादिना । ननु स्थानिवत्सूत्रेणैदं गतार्थमिति वदतां किं श्रौतस्थानि-
वद्भावेन सिद्धिरुतानुमानिकेनेत्याशयस्तत्राद्ये आह । वर्णयोरेवेति । द्वितीय
आह । आनुमानिकेति । अयं भावः, श्रौतस्थान्यादेशभावे प्रत्येकं स्थानि-
त्वबोधनेन कृतार्थस्य पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशस्यानुमानिके तस्मिन्
प्रत्येकं स्थानित्वसम्पादकत्वे मानाभाव इति । अथ श्रौतादेशस्य पूर्वपरयो-
रुभयोऽस्थाने एकस्य सम्पादनेन कृतार्थस्यैकग्रहणस्यानुमानिकादेशस्यैकत्वबो-
धने सामर्थ्याभावात्सर्वे सर्वपदादेशा इत्येतन्मूलकेनार्थवतोरेव स्थान्यादेश-
भाव इति सिद्धान्तेन कल्प्यमानस्थान्यादेशभावस्यार्थवत्त्वप्रयुक्ततया श्रौत-
स्थानिघटितयोः पूर्वपरसंघातयोरपि कल्पितार्थवत्त्वव्यभिचारान्प्रत्येकं स्था-
नित्वस्वीकारे बाधकाभावात् । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषासहकारेण भीत्यस्य भीत्या-
देशः ईत्यास्येत्यादेश इति कल्पनया न दोष इति चेन्न । राम इत्यादौ विसर्ग-
सिद्धये वीविधे विवधत्वंसिद्धये च कल्प्यमानस्थानिनोऽर्थवतोऽर्थवदघटितस्यैव
ग्रहणमिति वक्तुमशक्यत्वेनैकग्रहणानुरोधेन विशिष्टादेशत्वस्य न्याय्यतया तदनु-
रोधेन विशिष्टस्यैव स्थानिताकल्पनस्यौचित्यात् । न च द्विवचनानुरोधेन
प्रत्येकादेशत्वं कल्पयितुं शक्यमिति वाच्यम् । प्रधानीभूतादेशोपेक्षयाऽप्रधा-
नीभूतस्थान्यंशे श्रौतोपेक्षया व्यत्यासकल्पनस्य न्याय्यत्वात् । अत एव भाष्ये
आनुमानिकस्थानिवद्भावेन सिद्धिरित्याभिप्रायके क्रिमर्थमिदमुच्यत इति प्रश्ने
आभिप्रायदेशवचनादिति समाधानं क्षीरोदकदृष्टान्तदानं च सङ्गच्छते ।
अन्यथा प्रत्येकं स्थान्यादेशभावे संपृक्तत्वाभावेनोभयमप्यसंबद्धमेव स्यात् ।

स्थानित्वबोधकं, तथासति स्वादवशाब्दस्य स्थानिवत्त्वेन स्वशब्दतया तत ईरिन्शब्दे वृद्धयापत्तेः। किं च भवत्संमतस्य 'उभयत आश्रय-

न च श्रौतस्थानिवद्भावनसिद्धिपरम् । अत एव कैयटे यन्निह वार्तिकमन्तादि-
वचनमपिश्रस्यदेशवचनादिति तदादेशग्रहणापरामर्शोक्तमित्युक्तमिति वा-
च्यम् । एतत्सन्नसाध्यकार्याणां श्रौतस्थानिवद्भावेन साधयितुं कथमप्यशक्य-
तया प्रश्नस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । सिद्धान्तित आदेशग्रहणप्रयोजनज्ञानस्य
वक्तुमशक्यत्वाच्च । अत एवास्य कैयटस्य चिन्त्यत्वमुक्तमुद्योते । न चैवमिदं
चैत्रस्येदं भैत्रस्येत्यादौ चैत्रस्येतीदमिति पदयोः पूर्वोत्तरवाक्यान्वयित्वेन वाक्य-
द्वयशक्तेरदृष्टचारत्वेनैकादेशपूर्वोत्तरस्थानिवदितसमुदायस्यार्थक्येन विशिष्टस्या-
नितया एकादेशविशिष्टसमुदायस्यार्थक्येन विशिष्टादेशतायाश्च वक्तुमशक्य-
त्वेन प्रत्येकमेवानुमानिकस्थान्यदेशभावो वक्तव्य इत्यैकरूप्यासर्वत्र तथैवास्तिवति
वाच्यम् । आनुमानिकस्थान्यदेशभावकल्पनस्य स्थानिवद्भावलभ्यकार्यार्थतया
प्रकृते तादृशस्य कस्याप्यभावेन प्रमितस्य विशिष्टस्थान्यदेशभावस्य तत्रात्मन्ये-
ऽकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् । न च शब्दानित्यत्ववाराणार्थं तत्कल्पनमावश्य-
कमिति वाच्यम् । बुद्धिविपरिणामेनापि तत्सिद्धेः । अत एव 'कार्याविपरिणा-
माद्वा' इति भाष्योक्तं पक्षान्तरं स्वरसत उपपद्यत इति दिक् । ननु श्रौतादुरो-
धादानुमानिकं स्थानित्वं प्रत्येकमस्तु, आदेशत्वं विशिष्टस्यैवास्तु, एवञ्च भिय
इत्यादौ पूर्वस्थानिवृत्तित्वाद्विशिष्टे धातुत्वातिदेशसमुलभ इति चेत्तत्राह ।
तथासतगिति । वृद्ध्यापत्तेरिति । इदमुपलक्षणमिन्द्रस्य वज्रोसीत्यादौ
विशिष्टस्य तिङन्तत्वे निधातापत्तेरपि । ननु भिय इत्यत्रेयङ्सर्वथा सौत्रत्वेनैव
साधनीयः । अन्यथा कृदतिङ्गिति सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽचः परस्मिन्निति स्थानिव-
द्भावेनकारेण व्ययधानात्तदनापत्तेः । स्पष्टं चेदं स्थानिवत्सन्नशेषे उद्योते । तथा
च नायं दोष इति चेदेवमपि ज्ञानेत्यादावपि पूर्वरूपे मकारप्रागवर्तिनस्तदा-

णे नान्तादिवत्' इत्यस्यासङ्गतौ भवत्संमताभोगादित्याद्यसिद्धिः ।
स्थानिवत्त्वं तूभयत आश्रयणे इत्यत एव । अन्यथाऽचः परस्मिन्नि-
वस्थायुभयत आश्रयणेऽप्रवृत्त्यापत्तौ प्लायत इत्याद्यसिद्धिरिति
दिक् ॥

दित्यमेतत्सन्नैकसाध्यमिति बोध्यम् । अत एव भिय इत्यादावित्यादिपदमुपात्तम् ।
एवं सूत्रावश्यकतां प्रदर्श्य स्थानिवत्सन्नेण सिद्धमिति मनोरमायाः पूर्वापरविरोधं
दर्शयति । किञ्चेति । ननु स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति वदतामुभयत आश्रयणे
न स्थानिवदिति पाठ्यमित्याशय इत्यत आह । स्थानिवत्त्वान्तिवति । इत्यत
एवेति । न च तादृशं वचनं स्थानिवत्सन्नानन्तरं पाठ्यं, मध्येऽपवादन्त्यायेन
स्थानिवदित्यस्यैव निषेधः, न त्वच्चः परस्मिन्नित्यस्यापीति स्वीक्रियते । एवञ्च न
कस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अपूर्वस्यैव निषेधस्य कर्तव्यतापत्त्याऽन्तादि-
वत्सन्नं परित्यज्यैवं न्यासकरणे अपाणिनीयत्वापातात् । न च उभयत आश्रयण
इत्येतद्वचनेनेदं सम्मिमतम् । अन्तादिवत्सन्नाकरणप्रयुक्तं लाघवमतिरिच्यत एवेति
वाच्यम् । अन्तादिवत्सन्नकरणे पूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य
गुरस्फूर्तिकत्वाद्यदा पूर्वं प्रत्ययवयवबुद्ध्या एकादेश आशीयते, तदा तस्यैव परं
प्रत्यादिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वादकस्योभयपक्षया पारतन्त्र्यविरोधादित्येवं
न्यायसिद्धताया आकरो प्रतिपादितत्वेन तेनास्य तौल्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
एवं च पूर्वापरविरोधः प्राचां दुष्परिहर एवेति बोध्यम् । तदेतत्सर्वं हृदि
निधयाह । क्षिप्रमिति ॥

तदर्थस्तु क्षीरपेणेत्यत्र पे इत्यस्य उत्तरपदत्वं कथमपि न स्थानिवद्भाव-
लभ्यम् । तत्र पे इत्यस्यानुमानिकादेशताया दुर्बलत्वात् । तथाहि, प्रत्येकं स्थान्या-
देशभावकल्पनेपि यादृशपूर्वस्थानिवदितस्य यादृशपरस्थानिवदितेन सहैकार्थत्वं,

तयोरेव स्थानित्वं कल्पनीयमौचित्यान्न तु तद्धटकस्योत्तरस्थानिनानन्वितार्थ-
कस्य, तथासति कल्प्यमानस्थान्यादेशानां वैरूप्यापत्तेः । प इत्यस्य पे इत्यादेशाः
इनेत्यस्यैनेत्यादेश इति कल्पयितुं शक्यत्वेपि प इनेत्यस्य पेनेत्यादेश इति वक्तु-
मशक्यतया क्षीरप इनेत्यस्य क्षीरेपेनेत्यादेश इति कल्पनीयतया वैरूप्यं स्पष्टमेव ।
एवञ्चान्तादिवद्भावं विनोत्तरपदत्वं तत्र दुर्घटं, ध्वनितश्चेदमुद्योते । एकादेशस्था-
नित्वस्य वर्णयोस्तद्धटितार्थवत्समुदाययोर्वा कल्पनेप्युत्तरपदभूतपक्षब्दे तत्कल्पने
मानाभावात् । अत एव राजकीय इत्यादावल्लोपो नेति ग्रन्थेन राजकीयमित्यत्र
अनः कन्प्रत्ययरूपतया अर्थवत्त्वेपि छप्रत्ययसन्निधौ नोति विधीयमानकादेशेनानु-
मीयमानः स्थानी छप्रत्ययार्थेनान्वयवदर्थक एव ग्रीहीतुमुचितः । एवमिकारनिमि-
तकैकादेशेनानुमीयमानस्थानिता तदाद्यर्थान्वयवदर्थकस्यैव कल्पनीयेति तद्भावात् ।
किञ्च भोभगो इति सूत्रसम्मतार्थात्कानल्लिवधावित्यनेन निषेधात् खट्वेयत्राप्त्वस्य
स्थानिवद्भावेनातिदुष्टमशक्यतया अन्तादिवत्सूत्रमावश्यकम् । न च तत्राप्त्वेन
साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताकार्याभावान्न निषेध इति वाच्यम् । साक्षादवच्छिन्न-
त्वानिवेशे फलाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वात् । सर्वस्यै इत्यादौ हस्योद्देश्यताया
आप्त्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वेन तावताप्यनिर्वाहाच्च । न चैवमेकादेशे स्थानिवद्भावे-
नाप्त्वसंपत्तये कृतस्यादीर्घग्रहणस्यासाङ्गत्यापत्तिः, त्वद्रीत्या स्थानिवत्त्वस्याप्राप्ते-
रिति वाच्यम् । न स्थानिवदित्यस्य स्थानिकार्यं न लभत इत्यर्थे येन केनापि
प्राप्तस्य स्थानिकार्यस्य निषेध इति दीर्घेपि परादिवच्चप्रयोज्याप्त्वकार्याभाव-
शङ्कावारणार्थं तदित्युद्योतेनैव दत्तोत्तरत्वात् । एवमुपपन्नशब्दस्याडा समासे अद्य
अर्षम इत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेनाङ्त्वातिदेशे अद्यर्षमसिद्धिः फलं, निरुक्तादिशा-
स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः । एवं च सूत्रमावश्यकमेव, परन्तुभयत अश्रयण इति त्वना-
वश्यकं, स्पष्टं चेदमिण्धातुस्थशेखरग्रन्थे इति तत एवावसेयमिति । अत्रत्यं तत्त्वं
तच्चङ्ग्रन्थपरिशालनचतुरा विभावयन्तु ॥

निर्देशादिति । न च कर्त्तरि चर्षात्यादौ गुणस्य पदद्वयसंबन्धि-
वर्णद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वाद्देहाभावेन न विसर्ग इति वाच्यम् ।
गुणस्यैव पदद्वयसंबन्धिरेफस्वररामकवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्यापि
तत्त्वात् । परनिमित्तकत्वमप्युभयोः समम् । किं च कार्यकालपक्षे
त्रिपाद्यां तदुपस्थितावपि पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावेन

सममिति । एवञ्चान्तरङ्गपरिभाषया नेष्टसिद्धिरिति भावः । कर्त्तरि चर्षा-
स्यादेर्गुणविसर्गयोस्साम्यं मन्यमानस्य गुणादेर्वहिरङ्गत्वमभ्युपेयुषः शङ्कितु-
रनुोधेन समाधानव्याजेन वस्तुतः कार्यकालेपि त्रिपाद्यां परिभाषानुप-
स्थितिरिवेति खरीत्या शङ्काया एवानवकाश इत्याह । किञ्चेति । एतेनोभ-
योस्साम्यग्रतिपादनोत्तरमिदमनुत्थितप्रस्तमित्यपास्तम् । यत्तु ननु गुण-
द्वयोः प्रवृत्तिवेलायां पूर्वपरयोः पदत्वेन तयोः पदद्वयाश्रयत्वेपि विसर्ग-
प्रवृत्तिसमये उत्तरस्य स्वतः पदत्वाभावात् साहचर्यकार्याभावेन फलाभावे-
न चातिदेशेन पदत्वाभावाच्च न विसर्गस्य पदद्वयाश्रितत्वमत आह । किञ्चेतीति
श्रीधरोक्तमवतरणं तन्न । एकदेशविकृतन्यायस्याशास्त्रीयेपि कार्ये प्रवृत्त्याऽत्र
विसर्गस्यानिष्टस्यैव फलत्वस्य सुवचत्वाच्च तन्न्यायेन पदत्वस्य सुवच-
त्वात् । इदानीं विशिष्टस्य पदत्वाभावेपि प्रकारादेः पदान्तरसम्बन्धित्वान-
पयाच्च । गुणद्विद्विप्रवृत्तिवेलायापि तुल्ययुक्त्या प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्त्या त्वया
बहिरङ्गत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । पूर्वं प्रतीति । सापादिकपरिभाषाशङ्कं
प्रतीत्यर्थः । अन्तरङ्गाभावेनेति । अन्तरङ्गत्वप्रकारकज्ञानाभावेनेत्यर्थः । परि-
भाषायां चेतनत्वारोपेण तया ज्ञायमानमेवान्तरङ्गं परिभाषोपस्थितौ नियामकं, न
तु स्वरूपसदिति भावः । भट्टास्तु पूर्वं प्रतीत्यस्य बहिरङ्गशङ्कं प्रतीत्यर्थमभिप्रेत्य
न च पूर्वत्र कृते परासिद्धत्वे मानाभाव इत्येष्टानामित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या जातगुणा-
देरसिद्धत्वमनयेति युज्यत एवेति वाच्यम् । पूर्वशास्त्रदृष्ट्या परमसिद्धिमित्येवार्थः, न

पूर्वस्यान्तरङ्गनिरूपितबहिरङ्गत्वाभावात्कथं तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनम् । न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वादभावेन तं प्रति परासिद्धत्वं 'पूर्वञ्च' इत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । एवं हि विनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्तौ विसर्गो दुर्वारः । एवञ्च विरोधात्कार्यकालपक्षेऽपि तदनुपस्थितिरेव त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे उचिता । अत एव विसर्जनीयसूत्रे भार्ये इमामेव युक्तिमुक्त्वा 'अयुक्तोऽयं परिहारी न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्' इत्युक्तम् । एवञ्च तत्र तत्र वचनान्येव कार्याणि, ज्ञापकानुसरणं वा कर्तव्यम् । अत एव निगालयत

तु कर्तव्य इत्यध्याहारः । अत एव न भङ्गुरागमिति कुरग्रहणं चरितार्थम् । तद्वि कुर्वन्तीत्यत्र हलि चेति दीर्घवाग्यार्थम् । अन्यथा तत्परत्वेन गुणस्येव दीर्घस्यापि वारणे कित्तेन । अत एव चञ्चूर्यत इत्यत्र दीर्घसिद्धिः । अन्यथा चञ्चूर्तीत्यादी गुणस्येव दीर्घस्याप्युदिति तत्परत्वेन निवृत्तिसस्यात् । विसर्जनीयसूत्रस्थं भाष्यमपीह मानम् । अष्टानामित्यत्र शेखरस्तु अर्हाचग्रस्ततया नेय इत्याहुः । पूर्वव्याख्यानेनैव निर्वाहेऽयं प्रयासो विफल इति भाति । अत्रत्यं तत्त्वं परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयम् । एतेन परेतु पूर्वत्र कर्तव्य परस्यासिद्धत्वेपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभाव इत्याद्याचार्योक्तमपास्तम् । विनिगमनाविरहादिति । पूर्वत्रेत्यस्य प्रथमप्रवृत्तौ श्रुतत्वमन्यत्रोक्तं विनिगमकमनुसन्धेयम् । तद्वनयम् वक्ष्यति । प्रत्यक्षसिद्धस्यापीति । अयुक्तोऽयं परिहार इति । इत्थमेव च्छेद इति निरूपितं परिभाषेन्दुटिप्पण्यम् । वचनान्येव कार्याणीति । न च तत्तद्वचनकरणप्रयुक्तं लाघवं प्राचीननये इति वाच्यम् । क्रतुशब्दादाचारः क्विबन्ताच्छिङि आर्तदित्यस्य क्रमच्छब्दात् क्यजन्ताच्छिङि आर्मीदित्यस्य चक्रयकैव ज्ञायते प्राहिणोदित्यादीनां सिद्धये प्राचामपि वार्तिकानामवश्यकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । ज्ञापकानुसरणं वेति । तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिज्ञाप-

रयादौ लत्वाद्यर्थ 'तस्य दोषः' इति वचनमेवारब्धम् । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वाणिणलोपापूर्वं वैकल्पिकलत्वे चक्रयत्र माषवपनीत्यादौ बहिरङ्गासिद्धत्वेन च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । यत्तु लक्ष्यान्तरेणाकार्यकालपक्षे उपस्थितयाऽन्तरङ्गपरिभाषयाऽऽनुमानिकया प्रत्यक्षसिद्धस्यापि 'पूर्वञ्च' इत्यस्य बाध इति, तत्रालक्षणीकचक्षुषामादरणीयम् । अत एव 'उरग' इति सूत्रे 'रेफस्य पूर्वान्तवत्त्वे विसर्जनीयप्रतिषेधो वक्तव्यो नाकुट्याद्यर्थम्' इत्युक्तं भार्ये इति दिक् ॥

उपसर्गोऽवेति । तत्सञ्ज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादित्यर्थः । यदर्थं क्रियारूपं प्रादीनामनवयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वमिति भावः ।

कानुसरणमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं, श्लग्रहणापकर्षादीनाम् । दध्यकैदित्याद्यर्थमाश्रयकत्वादिति भावः । विसर्जनीयमतिषेध इति । स्वाव्यवहितपूर्वस्वलोत्तरप्रत्ययनिमित्तकत्वोभयसम्बन्धेनार्थवद्विशिष्टरेफस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । तेन नाकैलिपरपि सिध्यति । हेतुः पुत्र इत्यादौ न निषेध इति बोध्यम् । यदि तु कर्तारि चर्षीति निर्देशाद्यं खरं निमित्तीकृत्य विसर्गाश्रकीर्षितः तद्विशिष्टस्य रेफस्य न विसर्ग इति सामान्यतः कल्प्यते । वैशिष्ट्यं च स्वनिमित्तकस्वरभाव्यवहितपूर्वाव्ययानिकत्वोभयसम्बन्धेन, अत निमित्तात् तद्भावभाविवाप्राप्तेरनुच्यते, तदेदं वचनं न कार्यमिति बोध्यम् ॥

ननु प्रथम इत्यत्रान्तर्भूतक्रियायोगमादायोपसर्गसंज्ञायापतिसप्तङ्गस्य वारणाय धातुग्रहणमत आह । यदर्थेति । यत्रोपसर्गादिसंज्ञाप्रयुक्तकार्यविधायके धातुलत्वव्याप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण धातोर्ग्रहणं, तत्र प्रत्यासत्त्याऽन्यस्य तस्ययुक्तकार्याविषयत्वं न्याय्यं, यत्र तु न तथा, तत्रान्यस्यापि तत्प्रयुक्तं कार्यं भवत्येव, यथा गतिर्गतावित्यत्र । तत्र गतिर्गतिनिरूपितगतित्वाभावेपि

प्रकृते च प्रत्यासत्त्या ऋकारादिनिमित्तोपसर्गग्रहणात्प्रगतः ऋद्धः प्रद्ध इत्यत्र न । पुनरिति । प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । सुब्धा-
ताविति । सुबन्तप्रकृतिकं धातावित्यर्थः । तुल्यास्यसूत्रे उपकारो-

निधातसिद्धिः । एवञ्च प्रकृते धातुग्रहणाभावे यदर्थ इत्याद्युक्तावपि न निर्वहः । किंच ऋकारनिरूपितोपसर्गाप्रसिद्ध्या अन्यनिरूपितोपसर्गत्वमपि कार्य-
प्रयोजकं स्यात्, अन्यत्रैव प्राद्युपलक्षकता वा स्यादत आह । प्रकृते चेत्यादि ।
अयं भावः, धात्वसाधारणधर्मपुरस्कारेण धातोर्ग्रहण एव प्रत्यासत्तिरिति न
नियमः । किन्तु धातुवृत्तिधर्ममात्रग्रहणेपि । गतिर्गतावित्यादौ तु गतिनिरूपि-
तगतित्वासम्भवाच्च तथा । प्रकृते तु ऋकारनिरूपितोपसर्गत्वासम्भवे तद्वदित-
निरूपितस्य प्रत्यासत्त्या ग्रहणं युक्तम् । तद्वदितनिरूपितस्य प्रसिद्ध्या उपलक्ष-
कत्वमयुक्तमिति । नन्वेतादृशव्यतिरिक्तपरिहारयैवास्तु धातुग्रहणमित्याशङ्क्य कुर्वेपि
धातुग्रहणे प्रत्यासत्तेरावश्यकतां ध्वनयन्नाह । प्रद्ध इत्यत्र नेति । ननु धातु
ग्रहणस्याटश्चेत्युत्तरार्थताया न माङ्योग इति सूत्रे भाष्ये उक्ततया कथमुक्तार्थ-
सिद्धिरित्याशङ्कां प्रमाणोपन्यासेन परिहरति । प्रकृतसूत्र इति । सुबन्त
प्रकृतिके इति । सुबन्तप्रकृतिकं प्रत्ययान्ते इत्यर्थः । ननु सुबन्ते ऋकारा-
दिप्रकृतिकृत्स्नवन्ते धातावित्येवार्थस्य स्वारशिकतया सुप्पदस्य तत्प्रकृतिक
प्रत्ययान्तलक्षणायां मानाभाव इत्यत आह । तुल्यास्यसूत्र इति । एवञ्च
तद्भाष्यविरोधान्न तथार्थ इति भावः । नन्वेवमपि सुबन्तोपलिष्टो य ऋकारादि-
धातूपलिष्ट इत्यर्थत्सुबन्तावयवकधातावित्यर्थो न्यायसिद्धः । अत एव
वृत्तौ सुबन्तावयवके धातावित्यव व्याख्यातम् । एवं च तुल्यास्यसूत्रभाष्य-
मपि नातुपपन्नम् । तथा चैवलक्षणायां मानाभाव इति चेन्न । तथासति
सुबन्तधातूभयनिरूपितोपसर्गत्वस्य ग्रहणापत्तौ उपार्क इत्यादौवैव प्रवृत्ति-
स्स्यादिति निरुक्तभाष्यासङ्गत्या तस्यैव मानत्वात् । न हि सति सम्भवे

यतीत्यादिरेतदुदाहरणत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् । शास्त्रे सुबन्तस्य
धातुप्रकृतित्वेनोक्ततया तत्प्रकृतिके इति व्याख्यानमेवोचितम् ।
ऋषभस्य समीपमुपसर्गं, तदिच्छति उपसर्गभीयतीत्यत्र तु न वृद्धिः ।
उपेयस्यानुपसर्गत्वात् । अत्रापि धातावित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन
न्याख्येयं, तेन सुब्धातावपि न प्रकृतिभावः । प्रार्षभीयतीति । अत्र
शरोऽचीत्यस्यानुपन्यासेन व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य बोद्धारणे
विशेषाभावेन 'अचो रहाभ्याम्' इत्यस्य तन्निषेधस्य चानावदय-
कता सूचिता । वाक्यभेदेनेति । इदं वृत्तौ स्पष्टं, भाष्ये तु

तद्वदितनिरूपितं ग्रहीतुमुचितम् । नन्वेवमपि वृत्त्यनुगोधात्सुबन्तावयवके एव
लक्षणास्तु इत्यत आह । शास्त्रे इति । सुबन्तधात्वोस्सम्बन्धस्य लक्षणा-
प्रयोजकस्य शास्त्रप्रसिद्धयैव ग्रहणौचित्यमिति भावः । एतेनोक्तार्थे लक्षणा वा
तदवयवे लक्षणा वेत्यत्र भाष्यानुग्रहश्चिन्त्य इति भट्टोक्तमपास्तम् । प्रकरण-
प्रसिद्धसम्बन्धसम्बन्धिनि लक्षण्या निर्वहे अन्यसम्बन्धसम्बन्धिनि लक्षणायां
मानाभावस्यैव विनिगमकत्वात् । तदेतदभिसन्धायाह । उचितमिति । एवं
च उपार्षभपुरुषतीत्यादौ नित्यवृद्धिरेव न्यायेति भावः । न वृद्धिरिति ।
नन्वन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते वृद्धिरत्र न प्राप्नोतीति चेन्न । उपसर्गसमानाकारमिति
न्यायेन प्रत्यस्य पृथक्कृतेः । व्याख्येयमिति । अत एव ऋत्यक इति सूत्रे
प्रकृतसूत्रद्वयोदाहरणविषये ऋत्यक इत्याद्याप्रवृत्त्यर्थमारब्धस्य पूर्वविप्रतिषेध-
वार्तिकस्य धातुग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यानं सङ्गच्छते । प्राच्छतीति तदुदाहरणं
त्वेतदुदाहरणस्याप्युपलक्षणमिति भावः । न च न माङ्योग इति सूत्रे
धातावित्युभयोश्चेशे इति भाष्ये उभयोरित्यनुपपन्नम्, त्रयाणामिति प्राप्नोति
वाच्यम् । उपसर्गनिमित्तकार्यस्यैक्यमङ्गीकृत्य तत्प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । वृत्तौ
स्पष्टमिति । केचित्कारमतत्वेनेति शेषः । तेषामयमाशयः, औतोम्यसोरिति

न हृदयते ॥

‘एवे च’ इतिवार्तिकं सूत्रे धातावित्यनुवृत्तेरारब्धम् । अवधारणं नियमः । एवशाब्दस्य व्योत्यमर्थद्वयमवधारणमसंभवरूपानवकलत्वादि च, तयोरन्त्योऽन्त्र एवशाब्दार्थ इत्यभिप्रेत्याह अनवकलत्वावेवेति । केव मोक्ष्यसे इत्युक्तेः स्थलसङ्कीर्णत्वादिना नास्ति संभवस्तव भोजनस्येति गमयते ॥

सूत्रे भाष्ये सुब्रह्मणमनुवर्तते, वाग्रहणं निवृत्तं, यथा अलुगाधिकारः प्राणान्धः उत्तरपदाधिकारः प्राणान्धाधिकारादित्युक्तम् । अत्र निवृत्तपदस्यारस्यात्तस्यापि स्थावितत्वमस्त्येव, दृष्टान्तस्य तादृशस्योक्तत्वात् । तत्फलमेवं व्याख्यातमेवेति । स्पष्टं चेदमुद्योते केचिदित्यादिना । न हृदयत इति । अयं भावः । यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, तदेवानुवर्तते नान्यदिति कैयटोक्त्या भाष्यस्याननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्याशयकतया नैतद्व्याख्यानं भाष्यारूढम् । दृष्टान्तेऽपि निवृत्तस्यालुङ्कः उत्तरानननुवृत्तेर्दृष्टतया तद्वलादिहोत्तराननुवृत्तिरिति, मण्डूकानुवृत्तिप्रसङ्गात् । किं च यदुत्तराननुवृत्तिर्भाष्याभिप्रेता, तदा न संबध्यत इत्येव ब्रूयात् । उत्तरानवश्यकसंबन्धस्य निवृत्त्ययोगात् । किं च तथातुवृत्तविक्रान्क्यतयैवान्वये महदनिष्टमापेदेति । अत एवोद्योते अश्विचोषकं केचिच्चित्युक्तमिति दिक् । वक्तव्यपदाभावात्तद्वन्नवभ्रमनिरासायाह । वार्तिकमिति । धातावित्यनुवृत्तेरिति । धातावित्यर्थश्चेपकोपसर्गसंज्ञकार्यकोपसर्गादित्यनुवृत्तेरित्यर्थः । ऊर्ध्वहणस्यान्तरङ्गपरिभाषाज्ञापकतापरभाष्यान्मण्डूकानुवृत्त्या उपसर्गादिति संबध्यत इति भावः । एतेन धातावित्यनुवृत्तिः किमर्थेत्याशङ्क्य अनुवृत्तोपसर्गपदस्य एङ्निरूपितोपसर्गत्वाप्राप्तिद्वया प्राहुपलक्षकत्वं मा भूदित्येवमर्थेति समाधाय उचितं तूपसर्गादित्यनुवृत्तेरिति भट्टोक्तमपास्तम् । अनुवृत्तोपसर्गपदस्य प्राहुपलक्षकत्वभ्रमनिरासायैव तथोक्तत्वात् ॥

अच्चाऽन्त्या । अच इति निर्धारणे षष्ठी । अन्ते भवोऽन्त्याः । अन्त्यादीति भामकत्वाद् बहुव्रीहिः । मार्तण्ड इति । सुताण्डादागतो मार्तण्डः । अणिवषये एव पररूपम् । ननु मार्तेशब्दान्त्याच् तकाराकारः स आदिर्यस्येत्यन्यपदार्थो दुर्लभ इति चेन्न । एकस्मिन्नेव समुदायरूपत्वारोपेण तदवयवत्वारोपेण च तदुपपत्तेः । एतन्मूलकमेव ‘व्यपदेशिवदेकरिमन्’ इति पठ्यते इत्यलम् । वस्तुत आरोपस्य नात्रोपयोगः । ‘शब्दज्ञानानुपातो वस्तुशून्यो विकल्पः’ इति पतञ्जल्युक्तेरर्थभावेऽपि विकल्पात्मकं ज्ञानमत्र, तदपि लक्ष्या-

षष्ठीति । न च निर्धारणाविभक्त्यन्तस्य बहुवचनात्ताया वक्ष्यमाणत्वेनेदमसंगतमिति वाच्यम् । सूत्रे व्यत्ययेनैकवचनमित्याशयात् । भामकत्वादिति । नित्यसापेक्षत्वादित्यर्थः । यत्तु सौत्रत्वादिति यावत्, अन्त्यपदस्यावयविनं प्रति साकङ्क्षत्वेऽपि निर्धारणविधिं प्रत्यनाकाङ्क्षत्वादित्याहुरिति, तत्र । अतवयवबोधकान्यपदस्य निर्धारणविभक्त्यन्तांशे नित्यसाकङ्क्षत्वात् । अगत इति । भगवतो नित्यत्वसंपत्तये जातार्थहानम् । ननु मृताण्डादिति दीर्घनिर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह । अणिवषय इति । व्यपदेशिवद्भावविषये सर्वत्र मुख्यव्यवहारप्रयोजकनिमित्तसङ्कावसंपत्त्यर्थमेकस्मिन्नेव समुदायरूपवयरूपादिकमारोप्य व्यवहार उपपादनीयः । तस्य च व्यवहारस्य न गौणत्वम् । लोकनिरूढत्वात् । अतो न गौणमुख्यन्यायावतार इति वदतः कैयटस्यानुरोधेन शङ्कते । नन्वित्यादि । तदनुरोधेनैव समाधत्ते । एकस्मिन्नेवेत्यादिनालमित्यन्तेन । मुख्यव्यवहारप्रयोजकनिमित्ताभावेऽपि चैतन्यस्य स्वरूपमिति व्यवहारोपपत्तये स्वीकृतस्य विकल्पात्मकज्ञानस्य लोकव्यवहार इव शास्त्रव्यवहारोपि प्रयोजकत्वस्वीकारेणैवोपपत्तावारोपस्य नात्रोपयोगः । व्यपदेशिवद्भवनप्रपञ्चतदाशयकमेवेत्याह । वस्तुत इति । शब्दज्ञानानुपातीति । प्रमाण-

विपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपपञ्चवृत्तेषु विकल्पस्य लक्षणमिदम् । शब्दज्ञान-
जन्यो बाह्यवस्तुशून्यो विकल्प इति तदर्थ इति मिश्राः । वस्तुतस्तु अत्र
शब्दपदेन शब्दप्रयोग उच्यते । ज्ञानपदेन तज्जन्यज्ञानं, ते अनुपतति अनूपाद-
यति तदुभयजनक इत्यर्थः । वस्तुशून्यः बाह्यवस्तुशून्यः विकल्प इति सूत्रार्थः ।
अयं च बाधाबाधकालाविक्षेपण सदा जायत इति विपर्ययाद्विशेषः । शब्द-
बोधजनकपदार्थोपस्थितेर्वक्तुशब्दप्रयोगजनकमानमज्ञानस्यापि विकल्पत्वमुक्तं
भवति । पदार्थोपस्थितेर्विकल्पत्वे उक्ते शब्दबोधस्यापि तदुक्तप्रायमेव ।
'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति ही'ति हरिकारिकायां ज्ञानमवष्टभ्य
शब्दस्त्वग्रयोगं करोतीत्यप्यर्थार्ङ्गीकारेणोक्तसूत्रार्थस्त्वर्गोपि संगृहीत इति बोध्यम् ।
एतेन संबन्धांश एव विकल्पात्मकं ज्ञानं चैतन्यस्य स्वरूपमिति तदुदाहरण-
दिति वदन्त आचार्याः परास्ताः । तथा च सति शशशृङ्गादिपदाज्जायमानो-
पस्थितेः कुत्राप्यनन्तर्भावेन सूत्रस्य न्यूनतापत्तेः । न च तत्रापि शशशृङ्ग-
योस्संबन्धांश एव तद्वक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । वृत्तौ विशिष्टशक्यज्जीकर्तृभि-
स्तथा वक्तुमशक्यत्वात् । यत्तु संग्राहकशास्त्रस्यान्यत्र चारितार्थ्यादेतद्विषये
वचनाभावे उपप्लव एव न स्यात्, विकल्पात्मकज्ञानजननं तु दूरेतरामित्याचार्या-
स्तन्ना । संग्राहकत्राक्येन जायमानस्य ज्ञानस्यांशतः प्रमात्वस्यांशतो विकल्पत्वस्य
च वक्तुं शक्यतया लोकवच्छास्त्रेपि विकल्पविषयीभूतांशेपि प्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।
दृश्यते हि लोकं चैत्रस्यैकपुत्रत्वे मैत्रस्य बहुपुत्रत्वे चैतमैत्रयोर्जेषुपुत्रावानये-
त्यादिवाक्यजन्यज्ञानादुभयानयने सार्वजनीना प्रवृत्तिः । यदपि विकल्पात्मक-
ज्ञानस्य शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वं च निर्मूलम् । अत एवाद्यन्तवत्सूत्रे भाष्येऽपूर्वा-
नुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोस्सिद्धमेकस्मिन्नर्थ आद्यन्तवत्त्वेनेति वार्तिकमत-
मुपन्यस्य गोनदीयस्त्वाह सत्यमेतत्सति त्वन्यस्मिन्निति स्वप्तेन सूत्रारम्भ
एव कार्य इत्युक्तिमिति । तदपि भाष्यसंदर्भापर्यालोचनमूलकमेव । तथा हि,

मुरोधाच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीति बोद्धव्यम् । पतञ्जलिरिति तु अञ्जलेः
प्रतिपत्तिरिति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासे तत्रैव नि-
प्राननादितशब्दस्य लोपे पृषोदरादित्वाद्वा तल्लोपे साधु ।

आद्यन्तवदेकस्मिन्निति सूत्रभाष्ये सूत्राशयमुपवर्ण्य विकल्पात्मकज्ञानेनैव सिद्धे
मूलं नारम्भणीयमिति प्रतिपादयितुमस्ति प्रयोजनमेतदित्यादिना सूत्रस्य
न्यूनतामाशङ्क्य तत्परिहाराय व्यपदेशिवद्भाववचनस्य कर्तव्यतामुद्भाव्य
लोकवद्विकल्पात्मकज्ञानादेव सिद्धिरित्याशयेन व्यपदेशिवद्वचनमपि प्रत्याख्या-
तम् । प्रत्याख्याने लोकविज्ञानादिति हेतूक्त्या लोकवद्विकल्पात्मकज्ञानेनैव
सिद्धिरिति सूचितम् । यत्तु विकल्पात्मकज्ञानस्य शास्त्रे उपयोगमनादृत्य
प्रवृत्तस्य सूत्रस्यापूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोस्सिद्धमेकस्मिन्निति वार्तिक-
क्रमेण तद्रीत्यैव कृतं प्रत्याख्यानं तु न युक्तम् । प्रमाविषयीभूताद्यन्तयोर-
पूर्वानुत्तरलक्षणत्वाभावादित्याशयेन गोनदीयस्त्वहेत्याद्युक्तम्, तत्तु वार्तिक-
काराभिप्रेताद्यन्तपदप्रवृत्तिनिमित्तायुक्तत्वप्रतिपादनपरं, न तु विकल्पज्ञानस्या-
प्रवर्तकत्वपरम् । एवं च विकल्पात्मकज्ञानस्य शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वाभावो
नैतद्भाष्याक्षरस्पृष्टः । प्रत्युत व्यपदेशिवद्वचनप्रत्याख्यानेन शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगि-
त्वमेव प्रदर्शितमिति स्फुटीभवति तत्तत्प्रमाप्यकैयटादिग्रन्थसन्दर्भपरिशिलन-
शालिनामित्यलम् । पतन्ति अञ्जलयो यस्मै इति विग्रहेण प्रकृतोदाहरणत्वं
मनोरमोक्तं कटाक्षयन्नाह । अञ्जलेः पतित इति । इतश्चाञ्जलोपे इति ।
न च जस्तवापत्तिरिति वाच्यम् । कृदन्तेन समासे तदप्राप्तेः । एतेनेदमुपलक्षणं,
जस्तवाभावस्यापीति परास्तम् । एवं चात्र पाठोऽनार्घ इति भावः । नन्वस्य
मयूरव्यंसकादिषु पाठे अवधारणार्थकचशब्देन समासान्तराप्रवेशे श्रीमद्भगवत्प-
तञ्जलिविरचित इत्यनुपपन्नमत आह । पृषोदरादित्वाद्धेति । तत एव समा-
सोपीति भावः । यद्वा सुसुपेति समासो बोध्यः । एतेन समासांश्च मयूरव्यं-

गोनर्ददेशे कस्य चिद्वेपरञ्जलेः सन्ध्याकरणसमये पतित इत्येतिह्यात् ॥

ओत्वोष्ठयोः । अत्र समर्थपरिभाषा नोपतिष्ठते । 'समासे-
सकादित्यसमावश्यकत्वेन पृषोदरादित्यकल्पनं किमभिप्रेत्येति तु चिन्त्यमित्य-
पास्तम् । यत्तत्र जञ्जवाभावार्थमितशब्दस्य लोपे इत्यत्राकार उच्चारणार्थः ।
एवं चेदित्यस्य लोपे अकारस्य सत्त्वे तेन पररूपे तस्य स्थानिवत्त्वाच्च जञ्जम् ।
अन्यथा पाठाऽनार्थ इति साक्षादेव वदेदित्युक्तम् । तत्र । तद्धोपे साधुरित्य-
तेन तद्धोपाव्यवहितोत्तरं साधुत्वबोधेनानार्थत्वस्योक्तप्रापत्वात्तत्त्वारस्य-
भङ्गापत्तेः । अन्येतु मयूरव्यंसकादित्वात्समासे अत्र पाठादित्यशब्दस्य पर-
रूपेऽर्थाधिकविकारेण पदत्वाभावाज्जञ्जवाभावः । न ह्यत्र टेरित्युपात्तमस्तीत्याहु-
स्तत्र । मयूरव्यंसकादित्वे दोषस्योक्तत्वात् । न च पृषोदरादित्वात्समासः ।
समासमात्रफलकस्य पृषोदरादिपाठस्यादृष्टत्वात् । केचित्तु मयूरव्यंसकादित्वा-
देव तित अम् इत्यस्य तमादेशमाहुः । परे त्वदन्तधातोरेव पतितसिद्धौ पत्त-
धातोः पत्त इत्येव । तथा चाञ्जलेः पत्त इति विग्रहे पररूपे संयोगान्तलोपे
जञ्जवाभावश्चेत्यर्थमेवैव पाठः, पृषोदरादौ मयूरव्यंसकादौ च पाठे गौरवादिति
वदन्ति । तत्र । तादृशधातोस्सत्त्वे मानाभावात् । न च द्युत द्यावा नियुतः
पत्यमानः इति श्रुत्यनुरोधात्तप संतापे वा इत्यत्र पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरस्य
स्थापितत्वाचात्सिद्धिरिति वान्यम् । श्रौतप्रयोगस्य तप्यतेर्वर्णव्यत्ययेन पतते-
र्विकरणादिव्यत्ययेन बोधपत्तौ पाठान्तरे गमकत्वासंभवात् । लोके पत्त इति
प्रयोगानुपलभ्यमेन पाठान्तरस्य छान्दस्तत्वाच्च । अत एव द्वितीयाश्रितातीत-
पतितेति निर्देशेनैव पतितसाधनपरास्सर्वे ग्रन्थास्सङ्गच्छन्ते । किञ्चेदशेषु
संयोगान्तलोपो दुर्लभः, स्थानिवत्त्वात् । अत एव प्राप्नोदक इत्यादौ तादिलोपो
नेत्यन्यत्र विस्तरः । ननु मनोरमोक्तरीतिरेव कुतो नेत्यत आह । गोनर्ददेशे
इति । तत्र मानमाह । ऐतिह्यादिति ॥

ननु समर्थपरिभाषास्थित्या समास इत्येतच्छाभे समास इति व्यर्थमत

ऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यादौ समासग्रहणेन पदविधिरिति सूत्र-
स्वरसेन भाष्यद्विस्वारस्येन च पदत्वेन सुबन्तत्वेन वा यत्र

आह । अत्र समर्थेति । यत्तु वस्तुतस्तु तदुपस्थानेऽपि न तद्वैयर्थ्यम्, काल
ओष्ठीयितुं शक्तस्य ओष्ठीयितुमित्यादावुपपदस्य क्यञ्जन्तप्रकृतिकतुमुबन्तत्वेनै-
कार्थीभावसत्त्वेन तत्रातिप्रसङ्गवारणेन तत्सार्थक्यादिति तत्र । तदुपस्थिताव-
वर्णान्तस्य ओष्ठादिना यत्र सामर्थ्यं तत्रैव प्रवृत्तिस्स्यात् । तादृशश्च समास
एवेति तद्वैयर्थ्यम्, काल ओष्ठीयितुमित्यादौ कालादेस्तुमुबन्तत्वेनैकार्थीभावेपि
ओष्ठमात्रेण तदभावेनातिप्रसङ्गाभावात् । यदप्यत्र तदुपस्थाने यत्रावर्णस्य
ओष्ठादिना सामर्थ्यप्रापगवोष्ठ इत्यादौ, तत्रैव स्यान्न तु दन्त्योष्ठ्यादौ, अकार-
स्थानर्थक्येन सामर्थ्याभावादित्याशयोक्तावनं तदपि न । औपगवोष्ठ इत्यादाव-
कारस्यार्थवत्त्वेऽपि तन्मात्रस्य ओष्ठादिना सामर्थ्याभावात् । अस्य ओष्ठः
ओष्ठ इत्यादौ यद्यपि संभवति, तथापि दन्त्योष्ठ्यादौ समर्थपरिमाणानुपस्थानेऽपि
दोषस्य वक्ष्यमाणतया तद्वन्त्यस्वारस्यभङ्गापत्तेश्च । पदत्वेनेति । तेनोपपद-
तिष्ठित्यत्र मुग्रहणानुवृत्तावपि परिभाषोपस्थितिरिति भावः । इदं गतिर्गता-
निति द्वयार्थक्येयटानुसारेण । तत्रहि पदस्येत्यधिकारेण परिभाषोपस्थित्या पर-
मितिचानुपादानेऽपि यत्क्रियायुक्तः प्रादय इति विशेषलाभेन आमन्त्रैर्हरिमि-
र्गहीत्यादौ गतावित्यस्याभावेपि निघातो वारितः । एतेनास्योदाहरणं मुर्यं,
प्रस्तुत शुभमदस्सदोषष्ठीत्यादिष्वेतत्प्रवृत्तौ वाक्ये आदेशानापत्तिरित्याचार्योक्तम्-
पास्तम् । कैयटस्य व्यपेक्षापि गृह्यत इत्याशयात् । अत एवानुदात्तं सर्वमिति सूत्रे
समानवाक्य इति वार्तिकव्याख्यानावसरे ओदनं पच, तत्र भविष्यतीत्यादौ त्वत्क-
र्तृकेण पाकेन त्वत्त्वाभिक ओदनो भविष्यतीत्येवं पाकस्य शुभमदर्शस्य च व्यपे-
क्षातीत्यादेशप्रसङ्गसद्धारणाय वार्तिकमिति कैयटोक्तं सङ्गच्छत इति दिक् ।
सामर्थ्यमेकार्थीभाव एवेति सिद्धान्तरीत्याह । सुबन्तत्वेन वेति वा शब्देनुक्त-

साक्षादुद्देश्यता तत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारात् । ओत्वोष्ठादि-
मात्रस्य पदत्वाभावात् । अवर्णादोत्वोष्ठादयोश्च तद्घटितसमास-
इत्यर्थाद् “दन्त्योष्ठा वः स्मृत” इतिप्रयोगसिद्धिः । अन्यथा
प्रत्यासत्तयौत्वाद्युत्तरपदकसमास एव प्रवृत्त्यपत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव
अनुर्विडालः ॥

समुच्चायकः । तेन तिङन्तत्वादिनावच्छिन्नायामप्युद्देश्यतायामाख्यातमाख्या-
तेनेत्यादावेतदुपस्थितिः । पदविधिसहचरितोप्येतदुपस्थितौ निमित्तं, तेन कृदा-
दिविधावप्येतदुपस्थितिः । अत्रोद्देश्यता शब्दप्रयोज्यैवेति नाग्रहः, किन्त्वर्थ-
सिद्धापि । तेन तद्धितविधावप्यस्योपस्थितिः । एकशेषस्तु वस्तुतो न वृत्तिरित्य-
न्यत्र स्पष्टम् । एवं च समासकृतद्धितसनादिविधयोऽत्र पदविधिशब्देन गृह्यन्ते ।
तेनान्यारादितरैत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः । साक्षादिति । तेन पदान्तादित्यत्र
पदत्वस्य परंपरया उद्देश्यतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिरिति भावः । यत्तु पदसंज्ञा-
प्रयोजकप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकराज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसंपादक-
त्वरूपविधित्वं पदविधित्वं, यथाश्रुतं तु न युक्तम् । यद्वादिविधौ ण्वुलादिविधौ
स्वार्थिकतद्धितविधौ च परिभाषानुपस्थितिप्रसङ्गादिति तन्न । तत्र तत्रोपस्थि-
त्युपायस्य ग्रन्थकृतैवोपदक्षितत्वात् । उक्तपदविधित्वं यद्यप्यनुगतं, तथापि न
भाष्याक्षरानुगुणमिति विभावय । वस्तुगत्या पदसंज्ञकविधावित्यर्थेऽपि प्रकृते
तदनुपस्थितिरित्येव्याह । ओत्वोष्ठादिमात्रस्येति । अत्र मात्रशब्दः कात्स्न्ये,
भ्यामादौ तत्त्वेपि जसादौ तदभावादिति भाव इति भट्टाः । आचार्यास्तु
ओत्वोष्ठादिमात्रस्योपायस्य पदत्वाभावादिति व्याचक्षुः । इदं व्याख्यातं
ग्रन्थस्वार्थस्य पुष्पाति । नन्वोकारमात्रस्य पदत्वाभावेऽप्योत्वोष्ठादयोरेव परशब्देन
ग्रहणे कथं कथार्थसिद्धिरत आह । अवर्णादित्यादि । एवमर्थस्यावश्यकतां
दर्शयति । प्रयोगसिद्धिरिति ॥

ओमाङोः । अत्र एङीति नानुवर्तते, तेनेषदर्थकाऽङा सह
ऋषभशब्दस्य समासेऽद्य अर्षभ इत्यत्र पररूपेऽद्यर्षभसिद्धिः । न
चात्र परत्वादीर्घप्रसङ्गः, प्रतिपदविधित्वञ्च निरवकाशत्वे सत्येव
बाधकत्वे प्रयोजकमिदञ्च मध्येऽपवादन्यायेनावेहीत्यादौ वृद्धेरेव
बाधकं स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेनात्र बाध्यसामान्यचिन्ता
अग्रगता । अन्यत्र प्रतिपदविधित्वस्य बलवत्त्वे प्रयोजकतादर्शनेन
परदीर्घात्पूर्वं पररूपप्रवृत्तेश्च ॥

अन्यत्कशब्दार्थो ध्वनेरिति । अविद्यमानकत्वादिशब्दस्येत्यर्थः ।
तस्य चाच्छब्दोऽनुकरणे एव सम्भवतीत्याह । अनुकरणस्येति ।

अत्र चकार एङीत्यनुवृत्त्यर्थ इति भ्रमनिरासायाह । नानुवर्तत इति ।
एवं च चकारो न कर्तव्य इति भावः । अद्यर्षभसिद्धिरिति । ननु ऋत्यक-
इति प्रकृतिभावे पश्चादद्यशब्देन संबन्धे सवर्णदीर्घ पश्चादत्यक इत्यस्य वैकल्पिक-
त्वेनाप्रवृत्तौ गुणे एतत्सिद्धिरिति चेन्न । एकलक्ष्ये भावोपक्रमेऽभावस्यायो-
गात् । अन्यथा शुश्रुवतुरित्यत्र विभाषा श्वेरित्यस्य वैकल्पिकत्वेन प्रथममप्रवृत्तौ
द्वित्वोत्तरं प्रवृत्तावनिष्ठापत्तेः । चकारः पुनर्विधानार्थः, तेन न सवर्णदीर्घ इति
हरदत्तोक्तमयुक्तम्, भाष्ये चकारस्थानर्थक्यप्रतिपादनादिति हृदि निधाय स्वयं
समाधानान्तरं वक्तुं शङ्कते । नचेति । लक्ष्यानुरोधो लक्षणैकचक्षुष्कणामनुचित
इत्यत आह । अन्यत्रेति । दर्शनेनेति । प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वे-
नान्तरङ्गत्वस्याप्युपलक्षणाभिदम् ॥

अव्यक्तशब्दस्य ध्वनौ योगं दर्शयति । अविद्यमानेत्यादि । अविद्य-
मानं कत्वादि यस्मिंस्तादृशशब्दस्येत्यर्थः । एतेन अविद्यमानकादिशब्दस्ये-
त्यर्थः । कत्वादिवर्णित्वव्याप्यजातित्वेन शब्दत्वाभावादित्यपास्तम् । अनुकरण

अत्रालोक्त्यस्येति न प्रवर्त्तते, 'नानर्थक' इति निषेधात् । आश्लि-
तस्य वेति वक्तव्ये नाश्लितस्येत्यारम्भाद्वा । अत इति किम् ।
वदगिति ॥

नाश्लित । अन्यक्तानुकरणस्येति, अत इति च वर्त्तते ।
अन्यक्तानुकरणावयवीभूताश्लितावयवाच्छब्दस्येत्यर्थः । नाश्लि-
तस्य तस्तु वेति न सूचितं, वैचित्र्यार्थम् । फलकल्पनाभिनिवेशस्तु
न युक्तो, भाष्यानुक्तः । अत एव 'तदधीते तद्वेद' इति सूत्रे
'द्विस्तद्ग्रहणं प्रमादकृतमाचार्यस्य' इति भाष्ये उक्तम् । लाघवा-
नवधानलक्षणेऽत्र प्रमाद इति कैयटः । क तदवधानं क तदनवधा-
नमिति तु भाष्यकृदुक्तप्रयोजने तदवधानमन्यत्वादन्यदिति निर्णयम् ।
ननु डाचोऽभावादेतदप्राप्तिरत आह । बहुलवचनादिति ॥

एवेति । एवं च सूत्रेऽनुकरणशब्दः भगदन्ताशुच्चारिताव्यक्तानुकार्यं पररूपभ्रम-
निवर्तकतया स्पष्टार्थ इति भावः । तत्प्रत्याख्यानं आह । आश्लितस्येति ।
नन्वत इत्युच्यमानेऽपि स्वरूपग्रहणायातो गुण इत्यतोऽत इत्यनुवर्तमाने पुनरद्वह-
णरूपज्ञापकाश्रयणभौरवाद्द्विरित्येव सिद्धिरिति पृच्छति । अत इति किमिति ।
एतेनायमपपाठः प्रश्नोत्तरयोर्निरालम्बनत्वादित्याचार्योक्तमपास्तम् । यच्च नाश्लि-
तस्येत्येत्यस्य तु वेति ज्ञापकादतो गुण इत्यतोऽनुवृत्तमत इति स्वरूपपरं स्यादिति
पृच्छति । अत इति किमिति । अन्तस्यान्वाचयश्लिष्वेनापि विधातुं शक्यत्वा-
च्च ज्ञापकतेत्युत्तरमिति तत्र । तथाविधानस्य कथमपि सूत्राक्षरैरलाभात् ।
वैचित्र्यार्थमिति । मात्रालाघवाभावेऽपि प्रतिपत्तिलाघवं यथा भवति तथैव
वक्तव्यमिति नियमाभावश्चनार्थमित्यर्थः । फलकल्पनाभिनिवेश इति ।
नाश्लितस्येत्येत्यस्यान्वाचयश्लिष्वज्ञापनद्वारा वदक् वदगितीत्यादौ पररूप-
मन्यस्य भवतीत्यभिनिवेश इत्यर्थः । भाष्ये उक्तमिति । तत्र द्विस्तद्ग्रहणे-

तस्य परम् । अवयववाचिपरशब्दयोगोऽत एव ज्ञापकात्
षष्ठी । तस्यग्रहणं स्पष्टार्थं, द्वे इत्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणामेन सिद्धेः ।
अन्यद्विरुक्तपरस्य तु न संज्ञा, अष्टमे सर्वस्येत्येतत्प्रकरणे
संज्ञाकरणात् ॥

झलां ज । अन्तग्रहणं झलीतिनिवृत्त्यर्थम् । सर्वोपकारकतया
च प्रकरणान्तोऽस्य लेखः । एतेन श्रदित्यतैव लेख उचित इत्यपास्तम् ॥

अञ्झलोः सावर्ण्यनिषेधादाह । अचि किमिति । अनिष्यत्ते-
रिति । नाञ्झलावितिस्तुत्रविषयनिर्णयेऽपवादविषयपरिहारेण तत्त-
द्वर्ण्यसवर्णपदवाच्यनिर्णयोत्तरं तावतां ग्रहणस्य ग्रहणकशास्त्रबो-
द्धयतया एतद्वोचकाले ग्रहणकशास्त्रस्य तावद्ग्रहणबोधकत्वानि-
ष्यत्तेरित्यर्थः ॥

नाधीयानविदुषोः पार्थक्यमुक्तम् । अन्यथा योऽधीते वेद च तत्रैव स्यादिति
फलस्य कल्पयितुं शक्यत्वेन प्रमादकृतत्वकथनासङ्गतिरिति भावः ॥

ज्ञापकादिति । दिक्छन्दार्थोऽवधितयान्वितार्थबोधकादेव पञ्चमी,
नान्यत इति बोधनद्वारेत्यर्थः । एवं च तादृशपूर्वशब्दयोगोऽपि षष्ठीसमर्थनार्थ-
मुपयान्तरं नातुसर्वव्यापति भावः । स्पष्टार्थमिति । ज्ञाप्यार्थस्तु क्षिप्रशुद्राणां
यणादिपरमिति निर्देशेनान्यादिसाहचर्येण वा सिद्ध इति भावः । सिद्धेरिति ।
पूर्वोऽभ्यास इत्यत्रेवेति भावः । ननु तस्येत्युक्तौ तच्छब्दस्य सन्निहितपूर्वपरा-
मर्शकतया संज्ञाया एतत्प्रकरणस्यद्वित्वविषयकता सेतस्यतीति तदावश्यक-
मित्याशङ्क्य तत्फलमन्यथा साधयति । अन्यद्विरुक्तेति ॥

झलीतिनिवृत्त्यर्थमिति । स्वोर्ग्रहणं तु न निवर्तकं, तत्र विशेषणतया
अन्यसम्भवात् । अत एव दधस्तथोश्चेति सूत्रे भाष्ये झलीत्यनुवर्त्य तथोश्चेति

सूत्रस्थसवर्णपदानुवृत्तिमभिप्रेत्याह । ऋति सवर्ण इति । तत्फलं दध्यकारादावेतदप्रवृत्तिः । एतद्विधेययोरहउणसूत्रानन्तरं पाठादच्त्वं, तेन तयोः स्थाने प्लुतसिद्धिस्तयोश्च न रपरत्वम् । द्विमात्रमिति । अत एव 'अकः सवर्णे' इत्यनेनैव ऋकारद्वयस्य

प्रत्याख्यातम् । झलाति मण्डकानुवृत्तेरित्युद्योतः पश्चान्तरपरः । वक्ष्यमाण-
मूलन्तु स्रवते । ननु झषस्तथोरिति सूत्रस्थपन्ते इति योगविभागार्थम् । झलां
जशस्तथोः ततः अन्ते इति झलां जशोन्ते इत्यर्थकम्, एवं चाद्ये इति न कर्तव्य-
मिति भाष्यं विरुध्यतेति चेन्न । तदभावेऽपि जश् झलामिति न्यासेन जशिति
योगविभागेन च तत्प्रत्याख्यानसंभवात् । योगविभागस्य गुरुभूततया एक-
देश्युक्तितया तद्विरोधस्यादूषकत्वाच्च । निवृत्तिफलन्तु किन्प्रत्ययस्येत्यत्र
बोध्यम् । नन्वेवं तत्रैवान्त इत्यस्तु, अत्र तत्संबन्धोस्तु, झशि जश्त्वविधायकं
मास्तु, खरि चत्वेन न विशेषः, हेपरेऽपदान्तो झलत्वसम्भवी, अभ्यासे चर्चेत्या-
दिचतुस्सर्वी त्विहैव पाठ्या, तत्रैव वा झशीति योगविभागश्च न कर्तव्य इति
चेन्न । सुधुपास्य इत्यत्र द्वित्वस्यासिद्धत्वाज्झलपरत्वाभावेन जश्त्वानापत्तेः ।
पक्व इत्यत्र वत्पस्यासिद्धत्वाज्झलपरत्वेति दिक् । यत्तु अत्र मूले पदान्ते इति
पदान्तानां झलामित्यर्थः, यथाश्रुते सरितावित्यादौ पदचरमावयवस्ताविति तत्र
विद्यमानझलत्वात्तकारादेर्जश्त्वापत्तेरिति तन्न । अत्रान्तशब्दस्यावसानपरत्वेन
तत्र तादेरविद्यमानत्वेन यथाश्रुते दोषाभावात् । भवदुक्तार्थे सूत्रखारस्यभङ्गाच्च ।
होह इति सूत्रे पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थे इत्युत्तरग्रन्थसङ्गतेश्च ॥

वार्तिकविधेययोरयोगवाहोर्गुणनमिति कौस्तुभं कटाक्षयन्नाह । अ इ
उण् सूत्रानन्तरमिति । अयोगवाहोर्गुणनखण्डन एव तात्पर्यं, न तु अ इ
उण् सूत्राव्यवहितानन्तरं पाठे, तदेतत्फलमुखेनाह । प्लुतसिद्धिस्तयोश्च
न रपरत्वमिति । यथा प्लुतो रपरत्वाभावश्च सिद्ध्यति तथा पठनीयमिति

स्थाने रेफद्वयवत्तारूपगुणकृतान्तरेण कदाचिद्रेफद्वयगर्भस्य विवृत-
त्वान्तरेण कदाचिद्विवृतस्य, लृकारे लकारवत्तान्तरेण कदाचिद्
द्विलकारस्य कदाचिद्विवृतत्वसाम्येन रेफवत्तासाम्येन च तादृशस्य
ऋकारस्य सिद्ध्या विकल्पफलसिद्धिमाश्रित्येतद्वचनद्वयं 'तुल्यास्य'
इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातम् । द्वौ रेफाविति । अत्रापि तदेव

भावः । अहउणसूत्रानन्तरमित्युक्तिस्तु इको यणचोत्यत्र स्थानेनन्तरतमसूत्रेणैव
निर्वाह इति दीक्षितरीत्या, यथासंख्येनापि निर्वाह इति खरीत्या त्वत्रानन्तर-
शब्दोऽव्यवहितानन्तरपरः । एवञ्च ऋलृक्सूत्रानन्तरमिति तात्पर्यम् । एवञ्च
न यथासंख्याननुपपत्तिः । नवा स्थानेनन्तरतमसूत्रभाष्यविरोधः । एतेन ऋलृक्
सूत्रानन्तरं पठतो रत्नाकारस्याशयश्चिन्त्य इत्यपास्तम् । विवृतत्वान्तरेणेति ।
रेफवत्तासहकृतेनेति शेषः । तेन नाकारादिदीर्घः । विवृतत्वसाम्येनेति ।
इदमीषत्स्पृष्टस्य ऋकारस्य व्यावृत्त्यर्थम् । प्रत्याख्यातमिति । अन्यथा
तयोर्दीर्घत्वाभावात्तदसङ्गतिरिति भावः । केचित्तु तच्चिह्नं वक्तव्यमित्यादि-
शब्दाभावादिदमयुक्तम् । एतेन ह्रस्वऋकारस्येत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोप्यपास्तः ।
प्रत्याख्याने फलभेदाभावायैतद्वन्धप्रवृत्तेरित्याहुः । तन्न । ऋलृवर्णयोस्सा-
वर्णवचने एतद्वचनद्वयं न कार्यम्, एतत्करणे तन्न कार्यमित्युक्त्वा, अन-
योस्सवर्णसंज्ञावचनकरणस्य ज्यायस्त्वोक्त्या एतत्प्रत्याख्यानस्य स्पष्टं
लाभादिति दिक् । ननु त्रिषष्टिर्वा चतुषष्टिर्वर्णश्चभ्रुमते मता इति
शिक्षाविरोधः, एतयोराधिक्यादिति चेन्न । तुल्यास्यसूत्रभाष्यवार्तिकप्रा-
माण्येन तयोरपि तत्र पूरणात् । अक्षरसमाग्राये मातृकापाठे चाविद्यमा-
नानां यमानां तत्र पूरणवत् । यद्वा शिक्षायां संख्या धर्मकृता, न व्यक्तिकृता,
प्रत्युच्चारणं शब्दो भिद्यत इति पक्षे तस्या असम्भवात् । अभितोऽभक्ति-
सहितरेफघटितत्वतादृशलकारघटितत्वरूपधर्माभ्यां विवृतयोरीषत्स्पृष्टयोश्च

भाष्यं मानम् । द्विरेफत्वे हि रेफद्वयवति स्थानिन्ययं, लकारवलयपर इति व्यक्त्वा सिद्धयति । अभित इति । द्वौ रेफावित्यनुषज्यते, तच्च द्वितीयान्तम् । अभितः पदयोगात् ॥

एओङ्सूत्रे भाष्ये मातृणामित्यादौ णत्वादिसिद्धयर्थमवश्य-
मङ्गीकर्तव्ये 'वर्णकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते' इति पक्षे प्रत्य-
यवृद्धाभिर्वाचा तरतीत्यादौ तुगैस्त्रयज्जक्षणाटानां शङ्कायाः, दीर्घा-
दिति तुविधानसामर्थ्यतपरकरणसामर्थ्यनौद्वयचइतिसूत्रस्थनौ-
ग्रहणसामर्थ्यभेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णावयवेऽवयवसहस्रस्यत-
न्ववर्णाश्रयकार्याभावज्ञापनरूपसमाधानस्य च करणवत् प्रातर्क-
तमित्यत्र रौ रोत्यस्य, तद्वल्कार इत्यादौ तोलीत्यस्य च शङ्कासमाधा-
नाकरणेन 'यत्तद्रेफात्परं भक्तेः' इति हयवरदसूत्रस्थभाष्येण च

ऋत्वर्णयोर्द्वित्वे न काप्यनुपपत्तिरिति दिक् । व्यक्त्वायेति । एकोऽवयवे
हि होतु लकार इत्यत्रोक्तरीत्या अभीष्टस्य सिद्धावपि होतु ऋकार इत्यत्र
विधुतत्त्वसहकृतेन रेफवत्त्वेन विधुतस्यैव ऋकारस्य ग्राह्या ईषत्सपुष्टस्य
कुत्राप्यग्राह्या अक्षरसमाध्याये पाठसामर्थ्यादवयवस्थयैव स्यादिति भावः ।
सामर्थ्यैरिति । दीर्घादित्यनुकरणस्योतिना समासे तस्य तुविधानेन
समासे तस्य सामर्थ्येन, एवं नौद्वयव इत्यनुकरणस्योतिना तस्य द्वेनेत्येवं
क्रमेण सामर्थ्यान्तसमासः ततस्सामर्थ्यान्तत्रयाणां द्वन्द्व इति भावः । द्वन्द्वे
हतिशब्दद्वयप्रवेशः कथमिति भट्टोक्तमनेन प्रत्युक्तम् । एवं विधप्रयोगाणां तत्र
तत्रोपलम्भेन पूर्वोक्तरीत्या निर्वाहत्वात् । शङ्कासमाधानयोरकरणेनेति व्युत्प-
पाठः, समस्तपाठे त्वेकदेशान्वयो बोध्यः । रेफात्परमिति । रेफमाणात्परं
यत्नेन व्यवधानादित्यर्थः । हयवरदसूत्रेऽवयवपाठः, एओङ्सूत्रे अस्य दर्शनात् ।
यद्वा हयवदिति सूत्रं यस्मिन्नादिके तत्स्थभाष्येणेति योजनीयम् । एवमुक्तिसत्तु

ऋत्वसूत्रस्थयोरर्थमात्राज्भागस्याभितः कलशत्वेन तथैवोचितत्वा-
दिति भावः । द्वौ लकाराविति । हल्द्वयवत्पूर्वसाहचर्यादिति भावः ।
अत्र ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकैकादेशे एव पूर्वस्य साधुत्वं ह्रस्वऋकार-
लकारस्थानिकैकादेशे एवोत्तरस्य साधुत्वम् । अत एव लुनि न
ऋकारो नाप्युति लकारः । अत एव वार्तिके कृतीति तपरकरणमु-
त्तरवार्तिके लतीति च चरितार्थम् । तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये यदेत-
दतीति एतदत इति वक्ष्यामीत्येतद्वचनाश्रयणेन ऋत्वर्णयोः सावर्ण्यं
न कार्यमिति च सङ्गच्छते । उपस्थितरेफीयप्रयत्नत्वात् मानाभावादी-

नैविध्यार्था । भाष्येण चेति । चेन ऋकारलकार इत्यत्र यणो मय इति
शङ्कासमाधानयोरकरणस्य संग्रहः । अभित इति । पूर्वोत्तरपार्श्वयोरित्यर्थः ।
तस्यैक्ये लाघवाभित्याशयेन मूले भक्तिरित्येकवचनम् । तथा च सर्वत इति
फलति । नन्वेवं प्रत्याख्याने गमुणामित्यत्र लकारवचान्तवर्णेण कदाचिदीष-
त्सम्बोधोऽपि लकारस्येति । एवं वार्तिकारम्भे कृति लकारस्य लति ऋकारस्या-
पचितरतस्तयोः फलाभेदं योजयति । अत्रेत्यादिना । ह्रस्वऋकारद्वयेत्याधंशे
मानमाह । तपरकरणमिति । लकारस्थानिकेत्याधंशे तदाह । लतीतीति ।
पूर्वस्य ह्रस्वत्व एवेत्यत्र तदाह । तुल्यास्येति । गमुणामित्यत्राप्युचितस्तु
आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलैक्यानुरोधादिति बोध्यम् । ननु कृतीत्यनेन
लतीति वचनमहिम्ना सवर्णाग्रहणेऽपि कृत इत्यनेन तद्वहणे लकारऋकारयोः
पूर्वस्य लकारद्वयस्य स्थाने उत्तरस्य चापचितरत आह । सावर्ण्यं न कार्यमिति
चेति । एतद्वार्तिकारम्भे सावर्ण्याभावेन न पूर्वोक्तापत्तिरिति भावः । अन्येषां
मुदाहरणानामनभिधानमिति व्यवस्थितविभाषया वा तस्मिन्निरेद्युद्योतोक्त-
नूपायान्तरपरं बोध्यम् । अत्र ऋकारलकारारम्भमनयोरपि ग्रहणे अकस्सवर्ण-
इत्यनेनैव सिद्धे इत्येकः पाठः, अकस्सवर्ण इत्यनेनैवेत्येतद्वहितिोऽपरः । अन्य-

षट्स्पष्टाविमौ । विवृतत्वं हि विवृततन्त्रकारलकाराभ्यामनयोरपि ग्रहणेऽकः सवर्ण इत्यनेनैव सिद्धे वार्तिकस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः ॥

एङः । पदान्तात् किम् । भवति ॥

सर्वत्र वि । प्रकृत्याऽन्त इति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवर्तते । प्रकृति-शब्दोऽत्र स्वभाववाची, दुस्त्यजा प्रकृतिरित्यादौ तथा दर्शनात् । प्रकृत्या स्वभावेनावस्थानमित्यर्थः । अत एव प्रकृतिभावे न पूर्वरूपं, नाप्ययादय इति भावः । नान्तः पादभिनि पाठे त्वेनेन सूत्रेण गोशब्दस्य यत्प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेन नान्तः पादमित्यनेनेव

पाठे वार्तिकस्येत्यस्य अचत्वं वक्ष्यामीति वार्तिकस्येत्यर्थः । तयोर्ग्रहणे अचत्वस्य खत एव सिद्धत्वात् । आद्ये वार्तिकस्येति जातावेकत्रचनम् । एतद्वार्तिकद्वयस्येत्यर्थः । इदं वाशब्दश्चार्थ इति मते, ध्वनितं चेदं तस्य तदर्थकत्वं तुल्यास्य-सूत्रभाष्यकैयटादिषु । विकल्पार्थत्वे वार्तिकस्येत्यस्य वार्तिकद्वये विधेयनिर्देशस्येत्यर्थः । दीर्घ इत्यस्य तु दीर्घ इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धिरिति भावः । एतेन विवृतत्वेपि नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्, तेन पक्षे यणादेशः फलमिति परास्तम् । वैयर्थ्यापत्तेरिति । इदमुपलक्षणमारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तेरपि ॥

हसिहसोश्चेति नियमादपदान्ते नास्य प्रवृत्तिरिति शङ्कते । पदान्ता-त्किमिति । सुब्विषयक एव नियमस्यादित्युत्तरयति । भवतीति । न च भवतेर इति निर्देशाबोक्तनियम इति वाच्यम् । एवमप्यनुबन्धादिविषयक एव नियमस्यादित्यौपगवादौ दोषस्मात् । अनुगवमित्यादिनिर्देशैस्तद्वारेण तु प्रतिपत्तिगौरवम् । उत्तरत्रास्यावश्यकत्वादिति भावः । एतत्प्रकरणे वर्णनान्येव प्राधान्यमिति बोधयितुमन्तर्ग्रहणम् । तत्फलन्तूक्तम् । एतेन स्पष्टार्थमित्यपास्तम् ॥

ननु नान्तःपादमिति पाठेऽनन्तरस्येतिन्यायेन पूर्वरूपस्यैव निषेधस्या दत्त आह । व्याख्यानेनेति । भाष्यप्रामाण्यादिति भावः ॥

पूर्वरूपत्वादिकं विकल्पेन निषिद्धयत इति बोद्धव्यम् ॥

अवङ् । स्फोटोऽयनं यस्य स', स्फोटप्रतिपादक इत्यर्थः । स्फो-टायनस्येति पाठे नडादित्वं कल्प्यम् । स्फोटायनोऽवङः स्मर्त्ती, अन्य-स्तु तदभावस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेणात्र विकल्पो बोद्धव्यः । निवृत्तमिति । अत एव इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यमिति भाष्या-

अयनं परायणम् । प्रतिपाद्यामिति यावत् । विभाषापदानुवृत्तेर्विकल्प-लाभः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थमिति वृत्त्युक्तन्तु न युक्तम् । पूजार्थस्यापि तद्ग्रहणस्य विकल्पार्थत्वेनोपपत्तेः । स्पष्टश्चेदं सेनकग्रहणं पूजार्थमिति प्रतीके पूजार्थमपीति शेखरे । एवं चात्र विभाषाग्रहणस्य स्वरितत्वं न कल्पनीयमिति लाघवमित्याशयेनाह । स्फोटायनोऽवङ् इत्यादि । अन्यस्तु तदभावस्येति । अन्यस्तु तस्य न स्मर्त्तयुक्ते अर्थादयमर्थो लभ्यते । न च प्लुतप्रगृहेति सूत्रे पूर्वस्मिन्योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तमिति भाष्यात् पूर्वस्मिन्निति इन्द्रे चेत्यत्रेत्यर्थ इति कैयटादारम्भसामर्थ्यादिति भाव इत्युद्योताच्चात्र विभाषाग्रहणानुवृत्ति-र्लभ्यत इति तद्विरोध इति वाच्यम् । उपदर्शितलाघवानुरोधेन विकल्पार्थक-ग्रहणमित्यर्थपरतया तेषां योजयितुं शक्यत्वात् । निवृत्तिरत्राननुवृत्तिरेवेत्याश-यस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । एतेनास्य चिन्त्यता परास्ता । यत्तस्य चिन्त्यत्वे उपष्टम्भकतया अत एव सामर्थ्यान्नित्यमित्युत्तरग्रन्थसङ्गतिः । स्फो-टायनग्रहणस्य पूजार्थत्वे हि तत्सङ्गच्छते अन्यथा मतान्तरे तस्मिन् तत्सिद्धये तस्यावश्यकत्वात्तदसङ्गतिरित्युक्तम्, तत्र । तस्य विकल्पार्थकत्वेपि विभाषा-पदस्यास्त्वरितत्वेनानुवृत्ते रप्रसक्तत्वेन स्फोटायनग्रहणानुवृत्त्यैवास्य शङ्कित-विकल्पकत्वेन मतान्तरेऽस्य विधायकत्वासम्भवेन सामर्थ्यस्य सत्त्वात् । भाष्यादाविति । भाष्ये कण्ठतोऽनुक्तत्वेऽपि पूर्वस्मिन्नेव निवृत्तमित्यत्र हेतो-रनुक्त्या उक्तहेतोः प्रसिद्धताध्वननेनायमर्थ उक्तप्राय एवेति भावः । उक्त-भाष्यस्य योगविभागसामर्थ्याभिप्रायकत्वेनापि योजयितुं शक्यत्वादुक्तं वृत्त्या-

दधुक्तम् । गवाप्रमिति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वा-
द्भिर्घ इति बोद्धव्यम् । व्यवस्थितेति । 'देवजातो गलो ग्राह इति-
योगे च सद्भिर्घिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संज्ञितवतः ॥
तेन प्राणयवये न' इति शाब्धोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'अग्नी-
त्प्रेषणे' इति सूत्रे अग्नीदग्नीन्विहरेत्यत्र एतद्व्यावृत्त्यर्थं वार्तिककृद्
बहुलग्रहणवदितं न्यासं कृतवान् । तत्प्रत्याख्यानाय भाष्ये कुतेन
विभाषेति योगविभागेन विभाषेत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वं
व्यनितम् । तथा 'अजेर्घ्यघ्नपोः' इति च व्यवस्थितविभाषेति
अजेर्वीतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च व्यवस्थितविभाषयेन्द्रे नित्या-
वडि सिद्धे 'इन्द्रे च' इति व्यर्थमिति वाच्यम् । भाष्योक्तानिरि-

दिपरिग्रहार्थमादाविति । भाष्ये गवोद्गादिप्रयोगोप्यत्रार्थे मानम् । अनित्य-
त्वादिति । हलोन्तरा इति निर्देशाद्भास इति भाष्योद्गाहरणाच्चेकादेशविषये
परिभाषाया अग्रवृत्तिरिति भावः । अत एव परिभाषेन्दुशेखरे दोषाः स्वर्वापि
साकल्येन परिगणिता इत्युक्तवानन्तरं इतोऽन्यत्र प्रवृत्तिरेत्यत्रैकादेशेन
निर्देशस्सङ्गच्छत इति दिक् । व्यवस्थितेति । तत्त्वं च, विभाषाशास्त्री-
योद्देश्यतावच्छेदकव्यापकीभूतं यद्वाभाषान्यतरतद्विधायकत्वमिति केचित् ।
देवजात इत्यत्र, नुदविदेति नत्वं न । गल इत्यत्राचि विभाषेति नित्यं लक्षम् ।
विषे गर इत्येव । ग्राह इत्यत्र विभाषाग्रह इति जलचरे नित्यो णः । उपोतिवि
ग्रह इत्येव । हन्तीति पलायत इत्यादाविति शब्दयोगे लक्षणहेत्वोः क्रियाया
इति प्राप्तयोद्देशज्ञानचोः पाक्षिकयोरभावः । मिथः एकस्मिन्नेव विषये ते
नत्वाद्यो न विकल्प्यन्ते, किन्तु भिन्नविषये इति, संज्ञित इत्यत्र शाब्धो-
रन्यतरस्यामिति नित्यमित्वम् । नेदं परिगणनं किन्तु भाष्योक्तानामेव ग्रहण-
मित्यत्र तात्पर्यग्राहकमित्याशयेनाह । अग्नीत्प्रेषण इत्यादिना । अप्रासाप्ति-

क्तव्यवस्थितविभाषाणासप्रामाणिकत्वज्ञापनार्थं तत्सत्त्वादित्याहुः ॥

इन्द्रे च । क चिद्भाष्यपुस्तके चराब्दरहितः पाठः । इन्द्रावयवे-
ऽव्यर्थस्तेन षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदषष्ठीतत्पुरुषे गवेन्द्रयज्ञ इत्यादावव-
डसिद्धिः । अन्यथा वाक्ये गोराब्दस्येन्द्रपरत्वासम्भवेन समासाक्षे-
पादिन्द्रराब्दस्योत्तरपदत्व एव प्रवृत्तिः स्यात् ॥

कवेति । एवञ्चाभिनिविश्येति सूत्रे परिक्रयण इति स्वतः सङ्गानुवृत्त्या
अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन पापेऽभिनिवेश इति लक्ष्य-
साधनं दीक्षितादीनामशुक्तिमिति भावः । ज्ञापनार्थमिति । ननु ज्ञापनोच्चरं
कथं स्वांशे चारितार्थम् ? प्रकृतस्य व्यवस्थितविभाषात्वस्य भाष्ये उक्ततया
प्रामाणिकतया तेनैव सिद्धिरिति चेन्न । यं यं विषयमधिकृत्य यस्य यस्य व्यव-
स्थितविभाषात्वमुक्तं तत्तदतिरिक्तविषयकस्य तस्य तस्य तत्त्वप्रामाणिकमिति
ज्ञापने तात्पर्यात् ॥

गो राब्दस्येति । प्रतिपदोक्तैकान्तगोराब्दस्येत्यर्थः । तेन हेचित्रगो
इत्यस्य तत्सम्भवेऽपि न क्षतिः । परत्वासंभवेनेति । विभक्तया व्यवधानादिति
भावः । नन्वनुकरणे तत्सम्भवः गौणमुख्यन्यापस्तु नात्र, सङ्गादे गौणलाक्षणि-
कस्य च तत्र गौणत्वात् । नचाभेदविवक्षायां प्रातिपदिकत्वाभावेन पदत्वा
भावाच्चैतदुद्गाहरणत्वसम्भव इति वाच्यम् । स्वमते भेदविवक्षाया एव सत्त्वात् ।
न च तदा विभक्त्या व्यवधानमिति वाच्यम् । अनुकरणं चानितिपरमिति
निपातत्वेनाव्यपत्तेन सुबुद्धः प्रवृत्तेरिति चेन्न । तत्र ओदित्यनेन प्रयुष्टत्वे
प्रकृतिभावस्यैव प्रवृत्तेरिति दिक् । समासाक्षेपादिति । वस्तुगत्या समासस्यै-
वोद्गाहरणत्वसम्भवेन तत्स्यैवोपस्थित्येति भावः । एतेनानुकरणे तत्सम्भवादा-
क्षिप्तस्य शाब्देऽनन्वयबोधं चिन्त्यामित्यपास्तम् । उत्तरपदत्व एवेति । प्रत्या-
सरथेति भावः । रयाक्षिति । सिद्धान्तेऽजितनुवृत्तिसामर्थ्यमूलकस्य इन्द्रशब्दा-

‘प्लुतप्रगृह्या’ इत्यस्य प्रकृत्येति पाठे एव सामञ्जस्यं मत्वाऽऽह । अथ प्रकृतीति । न चैतद्धटकपदार्थज्ञानाय प्रगृह्यत्वादिकथनं पूर्वं युक्तमिति वाच्यम् । इन्द्रे चेत्यत्र प्राचीनपठितिनित्यग्रहणस्य प्रामादिकत्वं बोधयितुं तदव्यवहितमेतत्सूत्रलेखनात् । तत्र

वयवेऽचीति व्याख्यानस्य सामर्थ्यान्नोक्तापत्तिरिति भावः । भट्टास्तु, इदं च नव्यरीत्या मनो नारोहति तथापि भाष्ये उक्तमित्येतावता सन्तोष्यमिति दिक् । अन्येतिवदं प्राचामनुरोधेन स्वमते तत्तरपदे इत्यस्याध्याहारः तत्फलं च त्रिपदइन्द्रबहुव्रीहोर्गविन्द्रेदेवदत्ता गविन्द्राग्रिय इत्यादावग्रवृत्तिरत एव प्रकृतसूत्रे इन्द्रादाविति वक्तव्यमित्युक्तम् । तस्य चायं भावस्त्रिपदेऽतिव्याप्तिवारणाय जादाविन्द्रेशब्द उत्तरपद इत्यर्थे गवेन्द्रयज्ञेऽव्याप्ति रत इदं वक्तव्यन्तदर्थस्तु इन्द्रस्यादिर्योऽन्तदादावुत्तरपद इति नाव्याप्तिरितिन्द्रशब्दे योऽन्तदादावुत्तरपद इत्यर्थमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यातमित्याहुरित्याहुः । तत्तु न ग्रन्थस्वार्थस्य पुष्पाति । तथा हि । अतीतिनिवृत्तिमिति मूलप्रतीक्षमुपादाय अत एवेन्द्रे चेत्यारम्भसामर्थ्या बिल्य पित्युक्तमित्युक्तम् । उद्योते च इन्द्रे चेत्यत्रेति कैयटप्रतीक्षमुपादय आरम्भसामर्थ्यादिति भाव इत्युक्तम् । अस्य सूत्रस्यैवमाशयः कत्वेऽचीत्यनुवृत्तावपीन्द्रशब्दावयवेऽचि यदि स्यात्तदादावुत्तरपद एवेति नियमार्थताया आवश्यकतया सामर्थ्योक्तिरसम्बद्धैव स्यात् । किं चैवमर्थे पूर्वेषां विकल्पो दुर्वारः । व्यवस्थितविभाषात्वं भाष्योक्तोदाहरणविषयकमित्युक्तमित्यलं सर्वग्रन्थविरुद्धकल्पनया ॥

सामञ्जस्यमिति । विभक्तिविपरिणामानपेक्षणात्रेतिपाठे षष्ठ्या विपरिणाम आवश्यक इति भावः । प्रगृह्यत्वादीति । न च सूत्रे प्लुतस्य ग्राथम्यात् प्लुतादीति वक्तुमुचितमिति वाच्यम् । प्लुतसंज्ञायाः पूर्वमुक्तत्वेन प्लुतविधायकशब्दाः नुक्तावपि सुसिद्धन्तमित्यादाविव वाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावेन प्रगृह्यसंज्ञायाः

नित्यग्रहणे तदव्यवहितोत्तरैतत्सूत्रे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याशयेनाह । प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्त इति । अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरग्रहणं प्रत्यासन्त्या यत्राचि अनयोः प्रकृतिभावस्तदज्जिनभित्तकार्यस्यैव तेनाभाव इत्यर्थलाभार्थं, तेन जानू उ अस्य रुजति जानू अस्येत्यादौ सवर्णद्विर्धरूपसन्धि भवत्येव । एहि कृष्णेति । ‘दूराद्धूते च’ इति प्लुतः । अत्र प्लुतस्याश्रयात्सिद्धत्वं बोद्धव्यम् । नित्यमिति किमिति ।

पूर्वमनुक्तौ पदार्थोपस्थित्यभावे वाक्यार्थबोधानुदयेन तस्यैव पूर्वकथनमावश्यकमिति द्योतयितुं क्रमपरित्यागात् । तद्वैयर्थ्यमिति । ननु पूर्वसूत्रे नित्यग्रहणं पठाद्भिरत्र तदपठितमेवेति कथमिदमिति चेन्न । तैरपि नित्यग्रहणफलस्यत्रैवोक्तत्वेन भाष्येऽत्रैव पठितत्वेन चेहैव ग्रामाणिकः पाठ इत्याशयात् । अनुवर्त्तमाने इति । जानु, उ रुजति जानू रुजतीत्यादावेतत्प्रवृत्तिवारणायेति भावः । एतेनाग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादुक्ताथोपविष्यतीत्याशङ्कयानुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्मिन्निति परिभाषायाः पूर्वस्येत्येतद्रहिताया अप्युपस्थितस्सम्भाव्येतेत्याशयादिति वदन्तः परास्ताः । जानू अस्येति । आद्यार्थकानन्विवधावित्यनेन स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि परादिवद्भावेन प्रगृह्यतया प्रकृतिभावः । भाष्ये जान्वस्येति तु मय उञ्ज इति वत्त्वेनेति बोध्यम् । ननु जानु उ अस्येतिस्थिते प्रकृतिभावस्य सन्धिकार्योपवादत्वेऽपि समानाश्रये तद्भाष्येन चरितार्थस्यास्यान्तरङ्गवाधाने मानाभाव इत्येतन्मूलकेनापवादोऽपि यद्यन्यत्रेतिन्यायेनाभीष्टसिद्धिरिति प्रकृतार्थस्य नोपयोगः । तदुक्तमिण्डिश्रीनामित्यादि । न चैवं वरुणवाचकवशब्दादाचारकिञ्चिन्तात्कर्तरि क्वपि उरित्यत्र समानाश्रये चरितार्थस्योऽऽक्षयूरित्यादौ वर्णमात्राश्रयेण वलि लोपेनान्तरङ्गेणोऽऽ बाधापत्तिरिति वाच्यम् । तन्न्यायस्य वार्तिकोक्तलक्ष्यसाधर्म्यात्पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गविषयत्वेनादोषात् । न च इण्डिश्रीनामिति परिगणनमिति न प्रकृतेऽस्य

वाग्रहणनिवृत्तयैव तल्लभ इति प्रश्नः । मा भूदिति । नित्यग्रहण-
सामर्थ्येन पुनर्विधानाद् बाधकविषयेऽप्ययमेवेति भावः॥

विषयः, अत एव न लोकेति निर्देशससङ्गच्छत इति वाच्यम् । तादृशनिर्देशस्य
उक्थ उक्तश्च उक्त इति द्वन्द्वमभेदन्वेन निर्वाहस्य कैयटेनोक्तत्वेन परिगणनत्वे
मानभावात् । अत एवाद्याभ्य उज्जिति न्यासनिराकरणं ग्रन्थकृतससङ्गच्छते ।
एतेन अद्य ई ईहते अद्यहत इत्येवेति परास्तामिति चेन्न । नान्तः पादमिति
पाठे निषेधाश्च बलीयांस इत्यस्य प्रवृत्तेस्तदेकवाक्यतया प्रकृत्येति पाठेऽपि
प्रकृते अपवाद इति न्यायाप्रवृत्तेरर्जाकाराच्च । उ अस्मैत्यनयोः प्रथमं सम्यन्धे
पश्चात् जानु इत्यस्य सम्यन्धे पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वस्य प्रकृतिभाव एव
सत्त्वाच्च । यत्तु विष्णो इतीत्यादावनन्तरङ्गेऽप्येव प्रकृतिभावे च बहिरङ्गप्रवृत्त-
स्यासिद्धत्वात्प्रकृतिभावानापत्त्या संवृद्धौ शाकल्यस्येत्यस्य वैयर्थ्येन प्रकृतिभाव-
विषयेऽन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अत एव पचेत इमावित्यादौ प्रकृति-
भावसिद्धिरिति श्रीधरेण समाहितम् । तत्र । उक्तरीत्याऽन्तरङ्गप्रकृतिभाव-
दृष्ट्या बहिरङ्गप्रवृत्तसंज्ञाया असिद्धत्वाभावकल्पनेऽपि प्रकृतिभावापेक्षयाऽन्त-
रङ्गसवर्णदीर्घप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकाभावादिति दिक् । वाग्रहणनिवृत्त्येति ।
विकल्पार्थकग्रहणेत्यर्थः । अवङ्स्फोटायनस्येत्यस्य विभाषाग्रहणानुवृत्त्या
वैकल्पिकत्वमिति स्फोटायनग्रहणवैकल्पिकत्वमिति मतद्वयसाधारण्यानु-
रोधादेवमुक्तम् । अन्यथा विभाषाग्रहणेत्येव वदेत् । यद्यपि कतिपु चित्तुल-
केषु विभाषाग्रहणेत्येव पाठो दृश्यते, तथापि वाग्रहणेत्येव सर्वव्याख्यानेषु
प्रतीकदर्शनादयमेव पाठस्सांप्रदायिक इति बोध्यम् । पुनर्विधानादिति ।
योगविभागेन वाक्यभेदेनेति भावः । इदं कैयटाद्यनुसारेण । स्वरीत्या तु नित्य-
पदमेवार्थकम्, तस्य प्रकृत्येत्यनेन संबन्धेनायमर्थो लभ्यते प्रकृतिभाव एव
यथा स्यादिति । यथाश्रुतं भाष्यमन्तार्थेऽनुकूलम् । एवं च योगविभागादि-

बलेशः कैयटादीनां मुधैव । स्पष्टं चेदं प्रकृतस्य उद्योते इति बोध्यम् । बाध-
केति । परत्यादिति भावः । यद्यपि नेति वाच्ये प्रकृत्येत्युक्त्या पूर्वोपमिव
परस्याऽपि बाधस्युक्त्यः, नेति पाठेऽपि बाधस्यामान्यचिन्तया सर्वबाधः ।
तथापि क्रत्यक इत्यत्रापि बाधस्यामान्यचिन्तावश्यकत्वेन हरी ऋच्छत
इत्यत्रापवादविप्रतिषेधाध्यस्वस्यादिति नित्यग्रहणम्, इकोऽसवर्ण इत्यत्र न
बाधस्यामान्यचिन्तावश्यकता, तद्विषये यण एव प्राप्तेरिति बोध्यमिति
मूढाः । वस्तुतस्तु इको यणचि एचोऽयवायावः आहुण इत्येतैरेव स्विषयस्य
सर्वस्य व्याप्तत्वात्तावदपवादत्वमेवास्य न्याय्यम् । अन्येषां बाधस्तु परत्वा-
देवोचितः । किंचेकोऽसवर्णं क्रत्यक इत्यनयोवैकल्पिकत्वेन तदभावेऽस्य
चारितार्थेन तदपवादत्वं न युक्तम् । एवं चेकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चित
इति ग्रन्थस्वरसत उपपद्यते । एवं क्रत्यक इत्यत्र बाधस्यामान्यचिन्ताया
नावश्यकता, परविप्रतिषेधेनापि सिद्धेः । अत एव ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्वृ-
द्धिप्रतिषेधेनेति सङ्गच्छते । अन्यथा अपवादविषये विप्रतिषेधासङ्गति-
स्पर्युष्टेव । एवं च ऋते चेत्यादिविषये प्रतिपदोक्तत्वेन पूर्वोपस्थितिकतया
शुद्धिरेव, न पाक्षिकः प्रकृतिभावः । एतेन सुखार्त इत्यत्र प्रकृतिभावेन पाक्षिक-
शुद्धिनिवृत्तिरित्याचार्योक्तमपास्तम् । न च तत्रापवादो यद्यन्यत्रेतिन्याया-
तिसिद्धिः । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्व एव तत्प्रवृत्तेरन्यत्रोक्तत्वादिति
दिक् । अयमेवेति । ननु इको यणचिति सूत्रानन्तरं पदस्य शाकल्यस्य ह्रस्वः
ऋत्यक इति सूत्रमस्तु, एवं च प्रकृतिभावरूपैव परत्वेन नित्यग्रहणमपि न का-
र्यम् । न च ह्रस्वस्य दीर्घादनुवृत्त्यैव सिद्धे इह ग्रहणमपि न कार्यमिति वाच्यम् ।
यातिरित्यत्राद्योपस्य स्थानिवत्त्वेन यणापत्तेः । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वेन
सवर्णदीर्घाऽप्राप्तेरिति चेन्न । अप्लुतवदुपस्थित इत्यत्रासवर्णग्रहणानुवृत्तये यथा-
न्यासस्यावश्यकत्वात् । अत एव ईचाऋवर्मणस्येत्यत्र ईग्रहणतत्प्रत्याख्यानयोर्न

फलभेद इति केचित् । वस्तुतस्तु तत्रासवर्णग्रहणानुवृत्तेर्भाष्यविरोधादिना दूषयिष्यमाणतया इदं समाधानं न विचारकाणां हृदये पदमादधाति । परं विदमिह संप्रधार्यम् । सिद्धः प्लुतस्वरसन्धिष्वित्यस्य प्लुतप्रकरणविहितकार्यमात्रस्य सिद्धताबोधकत्वमिति पक्षे अत्रा इ इन्द्रः अत्रा यिन्द्रः अत्रा इ आशा अत्रायशा पटा उ उदकं पटानुदकं पटा उ आशा पटावाशा इत्यादौ यकार-चकारयोर्विधायकस्य तयोर्व्यावचि संहितायामित्यस्य सिद्धान्ते अकस्वर्णे इकोऽसवर्णे इत्युभयापवादत्वमिष्टं सिध्यति । अन्यतरेणैकेनाप्येतद्विषयस्याव्याप्तत्वात् । प्रकृतन्यासे तु असवर्णग्रहणाभावेन तद्विषयस्य सर्वस्याप्यनेन व्याप्तत्वात् ह्रस्वापवादत्वमेव स्यात्, न तु दीर्घापवादत्वमित्यनिष्टं प्रसज्येत । किञ्च प्लुतस्यैव सिद्धत्वमिति पक्षेऽपीको यणचीति सूत्रपठितस्य प्लुतपूर्वस्य यणादेश इति वार्तिकस्योक्तोभयापवादत्वमिष्टमुक्तरीत्या न सिध्येत् । छान्द-सत्वेन समाधानं त्वगतिकगतिः । छन्दोऽर्थमपि बहुशः प्रयत्नदर्शनात् । किं च ऋत्यक इत्येतद्विषये बाध्याविशेषचिन्तया एवाङ्गीकर्तव्यतायाः पूर्वप्लुपपादितत्वेन तस्य परत्वात्सवर्णदीर्घबाधकत्वमिष्टमन्यासे न संभवति । सवर्णदीर्घस्यैव परत्वा-द्बाधकत्वापत्तौ होतुं ऋकार इत्यादि न सिध्येत् । न च ऋत्यण इत्येव कर्तव्ये अक इति न्यासेन ऋकारादिविषयकताया अप्यस्य बोधनेन तदंशस्य सवर्णदीर्घा-पवादत्वमप्यस्य सुवचमिति वाच्यम् । अण इति न्यासे अणरेण वा पूर्वेणैवति सन्देहनिवृत्त्युपायस्याश्रये ज्ञानगौरवात्तत्परिहारफलकतया अक इति न्यासस्य ऋकारादिविषयकताबोधनद्वारा सवर्णदीर्घापवादत्वबोधने सामर्थ्यविरहात् । न चेकारोकारयोः पूर्वेणैव सिद्धावकारमात्रविषयकताया एवास्य फलितत्वेना-कारमात्र एकोच्चारणीये प्रत्याहारग्रहणमृकारादिविषयकतामस्य बोधयतीति वाच्यम् । समासे इकारोकारयोर्ह्रस्वविधानाय प्रत्याहारग्रहणस्यावश्यकत्वात् । किं च सवर्णग्रहणानुवृत्तेरेव भाष्याभिप्रेतत्वेनैवं न्यासे फलान्तरकल्पनाभि-निवेशस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यलं बहुना ॥

इकोऽसवर्णे । 'एङः' इत्यतः पदान्तादित्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यत इत्याह । पदान्ता इति । वेति । इस्वयणोर्विधानसाम-र्थ्यात् न विकल्पसिद्धिः । अपदान्तादौ यणश्चारितार्थत्वात् । साम-र्थ्यादेवेति । चेन प्रकृतिभावाकर्षणेऽपि 'ऋत्यकः' इत्यत्र चानुकृष्ट-

प्रथमयेति । सूत्रे श्रुतेनैक इति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यानुरोधा-दिति भावः । न चेक इति षष्ठ्यन्तमिति श्रमितव्यम् । एतत्प्रकरणीयोद्देश्यतायाः प्रथमान्तपदग्रयोऽयत्वावधारणात् । न च पदान्तादित्यस्य सर्वत्र विभाषेत्यादौ सम्प्रत्यन्ततया विपरिणतत्वेन दिव उदित्यादौ तथैवोपयोक्ष्यमाणत्वेन च इहापि तथैव विपरिणामोऽस्तिवति वाच्यम् । सर्वथा विपरिणामस्यावश्यकत्वेन संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । विधितिक्रियाध्याहारे गौरवाच्च, प्रथमान्ततया विपरिणामस्यैवौचित्यमित्याशयात् । एतेनास्य चिन्त्य-तोक्तिः परास्ता । यत्तु पदान्तादचीक इत्यन्वयस्तु युक्ततर इति तन्न । पञ्चम्यन्तपदोपस्थाप्यविशेषणस्य सम्प्रत्यन्तोपस्थाप्येऽन्वयस्य कापि शास्त्रेऽदृष्ट-त्वात् । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायाच्च न तादृशान्वयः । अत एवोभय निर्देश इति सङ्गच्छत इति दिक् । वृत्त्याद्युक्तं खण्डयति । ह्रस्वत्यादिना । चानुकृष्टत्वेनेति । न चास्यानित्यत्वेन प्रकृतेऽप्रवृत्त्यैव सिद्धे किं सामर्थ्या-श्रयणेनेति वाच्यम् । अव्यवहितपूर्ववृत्त्यनुकर्षकचकारस्थले नैषेत्यनुगतानित्या-त्वस्वीकारेण प्रकृते चकारस्य व्यवहितानुकर्षकत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् - केचित्तु चकाराः द्विविधाः अनुवृत्त्यर्थकाः निवृत्त्यर्थकाश्चेति । तत्राव्यवहितानु-कर्षका अनुवृत्त्यर्थकाः व्यवहितानुकर्षका निवृत्त्यर्थकाः निवृत्त्यर्थकविषयेऽयमिति स्वयं परिभाषेन्दुचन्द्रिकायामभिधायेह वस्तुतस्तु चकारस्यानुवृत्त्यर्थकत्वेन निवृत्त्यर्थकत्वाभावा चानुकृष्टपरिभाषाऽप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यमित्याहुस्तद्रमसात् । अस्यापि चकारस्य व्यवहितप्रकृतिभावादनुकर्षकत्वेन तदुक्तरीत्या निवृत्त्यर्थ-

त्वेन तदसम्बन्ध इति तदर्थं ह्रस्वविधानसामर्थ्यस्याऽवश्यकत्वेन चकारो न्यर्थ इति भावः । आद्ये स्थितामिति । प्रकृतसूत्रे इति शेषः । एतेन 'ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावार्थं चकार' इति न्यासाद्युक्तमपास्तम् । चक्री अत्रेति तु संहिताया आविषक्षायां बोद्धव्यम् । 'न समासे सितिचेति' वार्तिकम् । पार्थमिति । 'पदार्था णस्वक्तव्यः' इति णम् । सिति चेति पदत्वम् ॥

कत्वेन पूर्वपरस्यग्रन्थविरोधात् । प्रकृतसूत्रे इतीति । लुटि च कृप इति सूत्रभाष्यं तु विधेयान्तरासम्बद्धचकारप्रत्ययानपरमिति तत्तात्पर्यम् । एतेनेति । भाष्ये चकारस्य फलान्तराकथनेन सामर्थ्यसिद्धार्थानुवादकत्वध्वननेत्यर्थः । चेन प्रकृतिभावानुर्कर्षणेऽपि ह्रस्वप्रकृतिभावयोरुभयोरपि शाकल्यमतसिद्धतया अन्यतरविरहेणान्यतरप्रवृत्तेरयोगात् योगविभागेन शाकल्यग्रहणासम्बन्धेन प्रकृतिभावविधाने तस्य नित्यतापातात् चक्रघनेत्यसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । नन्वेवं चक्री अत्रेत्यस्य सिद्धिः कथमित्यत आह । चक्री अत्रेतीति । अत्र केचिद् होतृशब्दस्य क्लृप्तेन समासे होतृहृत्यनुकरणे पूर्वान्तवत्त्वेन पदान्ते ह्रस्वविधिसामर्थ्यात्तदभावेपि ह्रस्वस्थले पञ्चन्यायेन ह्रस्वप्रवृत्तावपि सामर्थ्याभावः । किंच नदी अत्रेत्यादौ ह्रस्वे तदनुकरणे अणादिप्रत्यये यस्येति चेत्यनापत्तिः । यदन्निमित्तको ह्रस्वस्तदन्निमित्तककार्याभाव एव सामर्थ्यात्कल्प्यत इति प्रत्यासत्त्याश्रयेण तु गौरवमित्याहुः । तत्र । ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानस्य स्वरसन्ध्याभावस्य फलत्वेनाकरे उक्तत्वेन तद्विरोधेन फलकल्पनाया अनौचित्यात् । नदि अत्रेत्यादौ यत्र ह्रस्वः प्रवृत्तः तत्र कार्यान्तराभावबोधनेन कृतार्थस्य ह्रस्वविधानस्य तदनुकरणे कार्यान्तराभावबोधने सामर्थ्यविरहाच्चेति दिक् । वार्तिकमित्येकवचनेनास्यैकत्वं सूचितम् । न च वृत्तौ नेत्येव न्यस्यतामिति वान्वयम् । सामि अचिच्चादित्यसिद्धेः ॥

कल्यकः । सवर्णार्थमनिगर्थश्चेदम् । होतृक्कारः । ब्रह्मकृषिः । आर्द्धदिति । आटो धात्ववयवत्वेनापदान्तत्वादिति भावः । एतेन 'आटश्च' इति पुनर्वृद्धिविधानार्थेन चेन उरयोमाङ्क्षु परस्वरुपाधवत्प्रकृतिभावस्यापि बाधेनेष्टसिद्धिरित्यपास्तम् । समासेऽपीति । न्याहयानादिति भावः । सप्तकवीणामिति । 'दिकसंख्ये' इति समासः ॥

प्रकरणशुद्धये प्रकृतिभावविधायकसूत्रद्वयमुपन्यस्य प्लुतप्रगृह्या इति सूत्राकाङ्क्षितप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये प्रथमोपात्तत्वात् प्लुतप्रकरणमारभते । वाक्यस्य टेः । वाक्यस्येत्यभावे पदस्य टेरित्यर्थेऽनन्य-

ननु अ इत्येव वक्तव्ये प्रत्याहारग्रहणाच्छाकल्यग्रहणासम्बन्धेऽस्य वैकल्पिकत्वं न स्यादत आह । सवर्णार्थमित्यादि । एतेनेति । बह्वृच्छक इत्यत्रैतद्वारणायावश्यानुवर्तनीयेन पदान्तग्रहणेनैवाच्छेदित्यादिसिद्धयेत्यर्थः । अपास्तमिति । अनन्तरस्येति न्यायेन पररूपमात्रबाधकत्वापत्तेश्चेति बोध्यम् । अत्र ह्रस्व एव पदान्तग्रहणस्यानन्यथासिद्धफलसम्भवे उत्तरसूत्रे आवश्यकत्वकथनमाचार्याणां चिन्त्यम् । क्वचित्सुस्तकेषु बह्वृच्छक इत्यपि बोध्यमिति पाठोऽपि दृश्यते । न्याहयानादिति । सितसाहचर्यमूलकादित्यर्थः ॥

ननु इन्द्रे चेत्यत्र प्राचीनपठितनित्यग्रहणस्य प्रामादिकत्वबोधनाय तदव्यवहितोत्तरं प्लुतप्रगृह्या इत्युपन्यस्यापि तत्राकाङ्क्षितप्लुतादिक मनुपन्यस्य एतत्सूत्रद्वयोपन्यसनमनुचितमत आह । प्रकरणशुद्धये इति । अथ प्रकृतिभाव इति प्रतिज्ञायाः प्रकरणमात्रविषयकत्वादिति भावः । अनन्यस्यापीत्येकवचनेन सामान्यविहितोऽपि प्लुतः प्रत्यासत्त्यादिना एकस्मिन्पदे सम्पद्यते तदभिप्रायेण यथा प्रत्यभिवाद् इत्यादिना । तेन प्रत्यभ्युद्यमानवाचकपदस्य टरेव

स्यापि पदस्य टेः प्लुतः स्यात् । तत्सन्वे तु वाक्यस्य टिरन्यपदस्यैव सम्भवतीति न दोषः । टिग्रहणाभावे प्लुतश्रुत्योपस्थिताच्परिभाषया-
ज्जन्तस्यैव स्यात् । टिग्रहणे तु सामर्थ्याद्विनाञ्चो विशेषणाद्व्यञ्ज-
नान्तस्यापि भवति ॥

प्रत्यभिवादे । प्रणामादिभिराशिषं वाच्यमानो गुर्वीदर्यत्प्र-
तिसंभाषते तत्प्रत्यभिवादः । न त्वाशीर्वचनं, शूद्रे आशीर्वदिरूप-
प्रत्यभिवादाभावेनाशूद्र इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव भाष्ये
'अशूद्रे इति किं कुशल्यसि तुषजक' इत्युक्तम् । अभिवादेय इति ।
नमस्कारादिपूर्वमाशीरादि वाचयामीत्यर्थः । आयुष्मानित्यायुष्मत्त्वस्य
विधेयत्वात्संबोधनविभक्त्यभावः । एधीति भवेत्यस्याप्युपलक्षणम् ।

प्लुतो विधीयते । भाष्ये वाक्ये यावन्ति, तेषां सर्वेषां प्लुतः ग्रामोतीति तु
तदतिरिक्तविषयकमिति न विरोध इति बोध्यम् । अचो विशेषणादिति ।
सर्वदेशवारणाय परिभाषोपस्थिते रावश्यकत्वादिति भावः ॥

प्रत्यभिवाद आशीर्वचनं न प्रत्युक्तिमात्रमिति हरदत्तोक्तिं कटाक्षयन्नाह ।
प्रणामादिभिरिति । प्रत्यभिवादाभावेनेति । शूद्रविषये आशीर्वदिस्य
स्मृतिषु निषिद्धत्वादिति भावः । विधेयत्वादिति । सम्बोध्यतावच्छेदकत्वे-
नाभिमतो यो धर्मस्तदवाच्छिन्नस्य यत्र सिद्धत्वं तत्रैव संबोधनविभक्त्यङ्गी-
कारादिति भावः । एधीति भवेत्यस्याप्युपलक्षणमिति । अत्र केचित्त
'आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने' इति स्मृतौ भवेत्येतद-
स्यापि एधीत्यस्याप्युपलक्षणम् तेन एधीति प्रयोगो न दुष्यतीत्याहुः ।
अन्ये तु एधीत्येतदुदाहरणं भवेत्शुद्धाहरणान्तरस्याप्युपलक्षणं पूर्वोक्तस्मृति
संवादात् । एधीत्शुद्धाहरणे तु भाष्यप्रयोग एव मानमित्याहुः । अत्र आद्यव्या-

प्रत्यभिवादे शर्मादिप्रयोगो न नियतः । 'एचोऽग्रगृह्यस्य' इति
सूत्रे प्रत्यभिवादेऽन्तस्यैवः प्लुतविधानात् । आयुष्मानेनाधि अग्रि-
भूतादेह इति भाष्ये तदुदाहरणाच्च । शर्मादिप्रयोगे तु तद्वरेव
प्लुतः । 'शर्मन्तं नाम ब्राह्मणस्य' इत्यादिस्मृत्या तस्य नामावयव-
त्वबोधनात् । स्त्रियां नेति । स्त्रिया अपि नाम्नाऽभिवादप्रत्यभिवादे
इत्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वादिति भावः । नाम गोत्रं वेति । अभिवाद-
प्रत्यभिवादे नामगोत्राभ्यामेव स्मृतिषु प्रसिद्धेः । तत्राधिकृतस्य
पदस्येत्यस्य प्रत्यभिवादे इत्यनेन विशेषणात्प्रत्यासत्त्या प्रत्यभ्युच-
मानार्थवाचकस्यैव प्लुत इति भावः । तत्र नामशब्देन द्वादशोऽहि
पित्रादिकृतं गृह्यते । अत एवाऽयुष्मान् भव दण्डिनित्यादौ प्लुतो

ख्यानमेव ज्याय इति भाति । अग्रगृह्यस्येति सूत्रे इति । वात्तिककृतेति
शेषः । सूत्रेणेति तृतीयान्तस्यैव क्वचित्पाठः । शर्मन्तं नाम ब्राह्मणस्येति
वचनान्नाम्यनन्तभूतस्यैव शर्मादेः प्रयोग इति प्राचीनोक्तमयुक्तमिति सूचय-
न्नाह । तद्वरेवेति । प्राचीननये तु स न स्यात् । प्रत्यभ्युद्यमानवाचकपदस्यैव
प्लुतविधानादिति भावः । ननु तत्प्रयोगे न भवत्येव प्लुतः प्रत्यभ्युद्यमानार्थ-
वाचकपदटे र्वाक्यटित्त्वाभावात् । शर्मशब्दस्य च तादृशपदत्वाभावादत आह ।
नामावयवत्वोति । स्मृतावन्तशब्दश्चरमावयववाची तदुणसंविज्ञानो बहुव्री-
हिरिति भावः । स्मृतिष्विति । 'असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परि-
कीर्तयेदित्यादिष्वित्यर्थः । तत्र नामपदं गोत्रस्याप्युपलक्षणमिति भावः । ननु
स्मृत्या नामगोत्रान्यतरप्रयोगलाभेऽपि तदन्तवाक्य एवैतत्प्रवृत्तिरिति कथमत
आह । तत्राधीत्यादि । वाचकस्यैवेति । तादृशपदस्य टिसत् यद्वाक्यस्य
टितस्यैव प्लुतविधानान्नामगोत्रयोर्विग्रहान्ते प्रयोग एवैतत्प्रवृत्तिरिति भावः ।
दण्डिन्निति । कृतं कुर्यान्न तद्विनामिति तद्विनामिति नामत्वनिषेधादिति भावः ।

नेति स्पष्टं भाष्ये । भोरान्नयेति । भोःशब्दस्य राजन्यवैदपवाचक-
नाम्नश्च देः प्लुत इत्यर्थः । भोःशब्दस्याप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वात्प्राप्ते
विभाषेयम् ॥

दूराद्धूते । यावति देशे प्राकृतप्रयत्नोच्चारितं संबोद्धयमानो
न शृणोति किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तावद् दूरम् । दूरादाह्वानञ्च
दूराद् बोधनस्योपलक्षणं, न तु सम्बोधनविभक्तिनियामकस्याभि-
मुखीकृत्यबोधनरूपस्य सम्बोधनस्योपलक्षणम् । 'आगच्छतु भवा-
न्देवदत्त' इत्येवमाह्वानस्यापि सम्भवात् । अत एवाऽकटारसूत्रे
नदीगुरुसंज्ञयोः समावेद्यो वात्सीबन्धुरित्यत्र गुरोरिति प्लुतो 'नदी
बन्धुनि' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वञ्च फलमुक्तं भाष्ये । अन्यथाऽत्र
सम्बोधनाभावेन गुरोरित्यस्याप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । उपलक्षण-
त्वादसत्यप्याह्वाने भवति-तदाह सकतूनित्यादि । अत्रापि दूराद्धूते

मोक्षेन्देन स्वरूपग्रहणमितरत्र नेति प्रदर्शनाय व्याचष्टे । भोःशब्दस्येत्यादि ।
विभाषेयमिति । उपपन्न विभाषेत्यर्थः ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति प्रातिपदिकार्थमात्रे पञ्चमी । दूरत्वस्या-
व्यवस्थितत्वादाह । यावतीति । स्पष्टं चेदं भाष्यादौ । बोधनस्येति ।
सामान्यतो बोधनस्येत्यर्थः । विशेषतो बोधनस्योपलक्ष्यत्वे भाष्यविरोधमाह ।
अत एवेति । आकटारसूत्रे इति । रेफान्तानुकरणस्यापान्तुना
अकारेण निर्देशोऽयम् । समावेद्या इति । नदीसंज्ञा तदन्तरस्य गुरुसंज्ञा
वर्णस्येति तयोस्समावेद्यो बोध्यः । असत्यपीति । यथा नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं
विस्मृजेदित्यादौ कालोपलक्षणत्वे राजौ नक्षत्रदर्शनाभावेऽप्युपलक्ष्यमाण-
कालस्य सत्त्वादिदृष्ट्वाति तद्वदिति भावः । यत्तु अत एवातोरोरितिद्वे

इत्येतदनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य चिरोषणं, तेन ह्ययमानार्थवाचिनः
पदस्यैव देः प्लुतः । तच्च रूढं यौगिकं वेत्यन्यदेतत् ॥

अप्लुताद्ग्रहणव्यावर्त्यतया सुस्रोत ३ अत्र त्वमसीत्युदाहृतं संज्ञच्छते ।
तत्र अत्र त्वमसीति वाक्यशेषेणाह्वानाभावस्य लाभात् । न च
वाक्यशेषेण संनिष्ठेदृशद्व्यचित्त्वबोधनादूरादाह्वानाभावात् कथं प्लुत इति
वाच्यम् । गुरोरितिद्वे दूरत्वस्याविवक्षणादिति भट्टोक्तं तच्चिन्त्यम्, दूरत्वा-
विवक्षया भाष्यासम्मतत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वात् । मोक्षित्यादौ गुरोरभावेन
भोर्दे इत्यादौ क्रकारसत्त्वेन भो ओ इत्यादावनन्त्याभावेन च गुरोरद्वत
इत्यादांशाप्रवृत्तौ सन्निधौगच्छिदन्त्यायेन टेरित्यञस्यप्यप्रवृत्त्यपचिरिति विभक्त-
द्वयम् । किं च इतिचिन्मते तत्र दूरत्वमविवक्षितं मतं तद्विवक्षितमिति व्यव-
स्थार्थमपि तदिति बोध्यम् । अन्यदेतदिति । आकटारसूत्रे वात्सीबन्धु-
रित्यत्र गुरोरित्यस्य प्रवृत्तिपरेण भाष्येण कलशसिखेत्यत्र तत्रप्रवृत्तिपरेण कल-
सूत्रेण भाष्येण च गुरोरित्यस्य यौगिकनाम्नि प्रवृत्तिबोधनात् तद्विषये सर्वत्र
प्रकृतसूत्रप्रवृत्ते गुरोरितिद्वयभाष्ये ध्वनितत्वेन चास्य यौगिकनान्म्यपि प्रवृत्ति-
रमाद्वैवेति भावः । तत्र हि गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतप्रसङ्गेन्येन
विहितत्वात् न वा अनन्त्यस्यापीतिवचनमुभयनिर्देशार्थमित्युक्तम् । दूराद्धूते-
भेत्यस्य रूढ एव प्रवृत्तौ कलसिखेत्वादावनत्यस्य प्लुतविधायकतया अस्य
चारिताभ्याम् । रूढे देवत्वादावस्य सिद्धत्वादूराद्धूत इत्यस्य दुर्वारतया
समावेशस्यापरिहार्यतया सामान्यतः प्रवृत्तस्य पूर्वपक्षस्य निराकरणयोगा-
त्तदसङ्गतिस्पष्टैव । अत्र सामान्यतो नामग्रहणे तु यथाप्राप्तिसमुच्चयार्थ-
कापिना एताद्विहितस्य सर्वस्य प्लुतरस्य क्रोडीकारादेर्कैकग्रहणेन न समावेश
इति सर्वमनदात्तम् । तदेतद्वनयम् वक्ष्यति अपिशब्दो यथाप्राप्तिसमुच्चयार्थ
इति दिक् ॥

हैहेप्र । हैहयोः सम्बोधनद्योतकत्वेन केवलाभ्यामपि ताभ्यां सम्बोधनदर्शनेन च तयोरपि हूयमानार्थपदत्वाद् 'गुरोरुचतः'

केवलाभ्यामपीति । नामग्रहणनिषेधस्थले आगच्छ हे इत्यत्रेत्यर्थः । न चैवं स्वसमाभिव्याहृतपदशक्त्युद्बोधकत्वरूपद्योतकत्वं तत्र तयोरनं स्यात् सम्भिव्याहृतपदस्य तादृशस्याभावादिति वाच्यम् । स्वघटितवाक्यार्थान्वययोग्यपदार्थक्षेपकत्वरूपद्योतकत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् । अत एव प्रादेशं विमायपरिलिखतीत्यर्थके प्रादेशं विपरिलिखतीत्यत्र विमानक्रियाक्षेपकत्वेन वेद्योतकत्वं सिध्यतीति दिक् । दर्शनेन चेति । यो हेतौ यतस्सम्बोधनदर्शनमतो द्योतकत्वमिति भावः । यद्वा न केवलं द्योतकत्वं किन्तु कदाचिद्वाचकत्वमपीत्याह । दर्शनेन चेति । द्योतकत्ववाचकत्वयोर्यथा प्रयोगं व्यवस्थितत्वादिति भावः । गुरोरुचत इत्येवेति । यत्र हूयमानार्थकपदे अनन्त्यो गुरु रस्ति तत्रैतदिति प्रत्यासत्त्यनाश्रयेण दूराद्धूते चेत्यत्र प्रत्यभिवाद इति सूत्रसाहचर्याद्भूष्यैव नाम्नोगोत्रस्य च ग्रहणमिति वदतां मतेन चेदम् । गुरोरनुत इत्यत्र तु सर्वविधस्यापि हूयमानार्थपदस्य ग्रहणमाकङ्कारसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादिति तदाशयः । यदि तु गुरोरितिसूत्रस्यानन्त्यगुरुमत्येव प्रवृत्तिः दूराद्धूते चेत्यत्र सर्वस्यापि हूयमानार्थस्य ग्रहणमित्युच्यते तदा दूराद्धूते चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । गुरोरित्यस्योपन्यासस्तु मतान्तरसाधारण्योपलक्षणमिति बोध्यम् । अत एव पूर्वेण हूयमानार्थस्य विधानेनाप्रप्त्या वचनमिति कैयटे पूर्वेणेत्यस्य दूराद्धूते चेत्यनेनेत्याशयकतयावतारितमुद्योतकारेण । एतेनेदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । मतान्तरसाधारण्यानुरोधेनैवमुक्तेः । अन्ये तु एक हैहेग्रहणेन विनिगमनाविहेणान्त्ययोः प्लुतसिद्धान्वयत् हैहेग्रहणं नियमार्थम् । अत एव एवकारः पौनर्वचनिक इत्युक्तम् पदमङ्ग्यमिति लाहुः । अपरे तु राम है इत्यात्रापि द्योतकतारूपार्थवच्चमादाय निर्वीहे प्रयोगग्रहणेन पुनर्विधानं निय-

इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह । हैहयोरैवेति । हैहेऽन्ते इत्येव

मार्थम् । अनर्थक्रार्थमिति भाष्यं वाचकत्वाभाववदर्थमित्यर्थकं, हरदत्तग्रन्थोप्येतदाशयक एवेत्याहुः । एतत्सर्वं हैहेन्त इत्याद्युत्तरग्रन्थाननुगुणत्वादुपेक्ष्यम् । ननु गुरोरित्यस्य दूराद्धूते चेत्यस्य च वाक्यान्त्यपद एव प्रवृत्त्याऽनन्त्ययोस्तयोः प्लुतविधानार्थमेतत् । अन्यथा नियमफलस्यैव दुर्निरूपत्वात् । एवं च कथं नियामकत्वमस्येत्यत आह । हैहेन्त इत्यादि । हैहेन्त इति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषत्वे त्वन्त इति भावप्रधानो निर्देशः, तयोरन्तत्वे इत्यर्थः । अयं भावः । हैहयोर्हूयमानार्थत्वे हैहयोरिति न्यासे किं वाक्यावयवयोस्तयोः प्लुत इत्यर्थो वा, उत हैहेन्तवाक्यावयवहूयमानार्थपदस्य टेः प्लुत इत्यर्थो वा विवक्षितः । आद्ये वाक्यान्त्ययोः पूर्वेण सिद्धेऽप्यनन्त्ये विध्यर्थं स्यादिति हे रामेत्यादौ प्लुतसमावेशः स्यात् । द्वितीये रामहे इत्यादौ रामपदटेः प्लुतस्स्यात् । तत्प्लुतहैहेप्लुतयोः समावेशश्च स्यात् । अनन्त्ययोः हैहयोः प्लुतो न स्यात् । प्रयोगे हैहयोरिति न्यासेत्वाद्यार्थीत्याऽनन्त्ययोः प्लुते सिद्धेऽतिरिच्यमानं प्रयोगग्रहणमन्त्यानन्त्यसाधारण्येन प्लुतप्रापकं भविष्यति द्वितीयार्थे त्वभिपत्ते हैहेन्त इत्येव वदेत् । तथा चनेनानन्त्ययोः प्लुतसिद्धान्त्ययोः पूर्वेण च सिद्धौ सामान्यतः प्लुतबोधनं नियमार्थमतो न पूर्वोक्तदोषावकाश इति । अत्रेदं बोध्यम् । हैहेग्रहणं तु हैहयोरित्यस्य प्रयोग इत्यनेनान्वयप्रमवाराणाय, तथा सत्यन्त्यानन्त्यसाधारण्येन तत्प्रयोगे हूयमानार्थपदस्य वाक्यघटकस्य प्लुत इत्यर्थे अनन्त्यस्य प्लुतार्थं स्यात् । एवं च प्लुतसमावेशस्यात् । रामहे इत्यादौ रामशब्दे प्लुतापत्तिश्च । हैहेप्रयोगे इत्युक्तावपि पूर्वोक्त एव दोषः । अतो यथान्यास आहतः । यदि तु हैहेप्रयोग इति समस्तपाठेन सिद्धे व्यस्तपाठेन तयोः प्लुतस्थानित्वबोधनाकालाध्वनोरित्यन्तसंयोग इत्यत्रैव प्रत्यासत्या इष्टसिद्धिरित्युच्यते, तदा प्रथमं हैहेग्रहणं शक्यमकर्तुमिति । नन्वयं

सिद्धे प्रयोगग्रहणादनन्त्ययोरपि-तदाह। है३ रामेति। केचित्तु एकं है३ग्रहणमनन्त्यार्थम्। अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारादनन्त्ययोरेव तयोः स्यात्-तदाह। है३ रामेति। प्रयोग इति तु यत्र सम्प्रयोगनोत्तरं तयोः प्रयोगस्तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वेन द्योत्याभावादनर्थ-कयोरपि तयोः प्लुतार्थ-तदाह। राम है३ इति। अन्यथाऽप्युक्तयोः

नियमपक्षो है३योर्ह्यमानार्थकत्वं विना न सम्भवति। भाष्यकैयटाभ्यां तु तयोर्ह्यमानार्थकत्वाभाव एव लभ्यते। तथाहि, भाष्ये है३ग्रहणस्य है३योः प्लुतिः प्रयोजनमित्युक्त्वा देवदत्त हे इत्युदाहरणम्। यदि तयोर्ह्यमानार्थपदत्वं, पूर्वोक्तं सिद्धे इदमसम्भवमेव स्यात्। कैयटे च पूर्वोक्तं ह्यमानार्थस्य पदस्य वाक्यान्तस्य टः प्लुतविधानात् है३योर्न प्राप्नोतीति वचनमित्युक्तम्। एवं च तयोस्तदर्थ-त्वाभावः स्पष्टं लभ्यत इत्यत आह। केचित्त्विति। एकं है३ग्रहणमिति। है३ग्रयोग इति समासवदक है३ग्रहणमित्यर्थः। है३योरिति त्वित्युत्तरग्रन्थस्यार-स्यात्। अन्ययोरेवेति। अधिकृतस्य वाक्यस्येत्यस्य टेरित्यनेन कलससम्बन्धस्य त्यागे मानाभावादिति भावः। है३न्त इत्येव सिद्धे प्रयोगग्रहणेनोभयार्थत्व-सिद्धिरिति तु न, प्रयोगग्रहणस्यानर्थक्यत्वाभावात्फलकताया एव भाष्ये उक्तत्वात्। अनन्त्यार्थत्वे प्रयत्नान्तरस्यैव कृतत्वाच्च। एतेनेदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। 'यत्त्वस्य चिन्त्यतानिरसनार्थं है३ग्रहणमिति प्रतीकमुपादाय तद्विशिष्टग्रहणमित्यर्थः', अन्यथा प्रयोगग्रहणसामर्थ्यादनन्त्यार्थाया अपि सुवचत्वादनन्त्ययोरेवेत्युत्तर-ग्रन्थासंज्ञाति' रित्याहुस्तत्र। तथा सत्येकमिति विशेषणस्यानन्वितार्थाव-पाताद्वैधर्ष्यापाताच्च। भाष्यकृतकृतप्रयत्नस्य वैधर्ष्यापाताच्च। ननु द्विहै३योरि-त्येवाहुः, एकमनन्त्यार्थं, द्वितीयमनन्त्यार्थं स्यात्। न चैकस्य वैधर्ष्यं, तदभावे है३न्तवाक्ये निर्दिश्यमानयोस्तयोस्त्यात्। अनन्त्ययोर्न स्यादित्यतस्तत्त्वत्वात्। तथा च प्रयोगग्रहणं किमर्थमित्यत आह। प्रयोग इति त्वित्यादि। अनर्थ-

प्लुतासंभवात्तद्वैधर्ष्यं स्पष्टमेव। है३योरिति तु तयोर्ह्यमानार्थपद-त्वाभावात्प्राप्ते विधेयम्। नियमे तु न मानं, तेनात्र प्लुतसमावेशः। एतत्सर्वं भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः। यत्तु अयं ह्यमानार्थपदस्य कयोरिति। आनर्थक्यं च ततो बुबोधयिषाविरहात्, शस्त्रीशब्दे स्त्रीशब्दस्येवेति बोध्यम्। एतेन द्योतितत्वेन द्योत्याभावादित्यसंज्ञितं, द्योत्यैक्येपि व्यतिष्ठनीत इत्यादौ द्योतकसमुच्चयस्य दृष्टत्वादित्यपास्तम्। बुबोधयिषाविरहप्रतिपादनेऽ-स्योपयोगात्। अत एव भाष्ये है३योः प्लुत्यर्थमित्युक्त्वा देवदत्त हे इत्युदाहरणं संगच्छते। अन्यथा पूर्वोदाहरणेप्यनर्थक्ये तदसंज्ञितिः स्पष्टैव। मम तु पूर्वत्र बुबोधयिषा, उत्तरत्र नेति वैलक्षण्यं स्वरपादमिति दिक्। अनर्थकस्य पदत्वं तु निपातस्थानर्थकस्येति प्रातिपदिकत्वाद्धोध्यम्। तद्वैधर्ष्यमिति। सति तु प्रयोगग्रहणे तत्सामर्थ्या-दानर्थक्ये सत्यपि तयोः प्रयोगः, तयोश्च प्लुतसिद्धिरिति भावः। ह्यमानार्थ-पदत्वाभावादिति। आभिमुख्यद्योतकत्वेप्यभिमुखीभवन्विषयकक्षानाश्रय-रूपह्यमानार्थत्वाभावादिति भावः। स्पष्टं चेदमुद्योते। यत्तु नामगोत्रयोरेव तद्वृ-त्तित्वात्, अत एव तच्च रूढमिति प्रागुक्तविरोधो नेति तत्र। वात्सीब-भुरित्यादौ गुरोरनुत् इति प्रवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्यविरोधात्। स्वोक्तं प्रमाणयति। एतत्सर्व-मिति। आहुरिति। अत्रासुचिर्वाजं तु भाष्ये प्रथमहै३ग्रहणस्य प्लुत्यर्थताया उक्तत्वेन तद्वैधर्ष्येन कथनमसंज्ञितमिति। न च भाष्यस्योक्तं एवाश्रय इति वाच्यम्। है३ग्रयोगे है३ग्रहणं है३योः प्लुत्यर्थमित्यत्र प्रयोगग्रहणविशिष्टस्योपादानदर्शना-स्तुनैहै३ग्रहणं किमर्थमनन्त्ययोरपि यथा स्यादित्यत्र पुनरित्युक्तेषु तादृशाश्रयक-त्वं स्पष्टं वक्तुमशक्यत्वात्। अत एव वृत्तौ पुनर्है३योर्ग्रहणमनन्त्ययोरपि यथा स्या-दित्यत्र साविभक्तिकनिर्देशसंज्ञच्छेद इति दिक्। ननु सर्वथा समावेशो दुर्निरूपः, अस्य सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायेनैतद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति हरदत्तोक्तं निराकर्तुमनुवदति। यत्तु चित्त्वित्यादि। तस्याप्राप्तेरिति। यत्तु गुरोरनुत् इत्यस्य

तदाऽन्यलघुमिति—अनन्यगुरावेतस्य, अन्यलघौ दूराद्भूते चेत्यादीनां दुर्गारत्वेन प्लुतसमावेशापत्तिः । एकैकग्रहणं त्वेतद्विहितानामेव पर्यायार्थं स्यात् । तेन यत्रानन्योऽपि गुरुरनन्यगुरुद्वयं वा तत्रैव पर्यायः स्यात् । व्याख्यानान्नैतदर्थलाभः । अनन्यस्यापीति । अपिनाऽन्यस्य गुरोरगुरोश्चेत्यर्थः । पर्यायार्थमिति । अन्यथा समावेशः स्यादिति भावः । अनुदात्तं पदमिति तु त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इति तत्रैव वक्ष्यते । प्राचामिति तु पक्षे सर्वेषां प्लुताभा

अन्यलघुमतीति । असुब्रत इति भाष्यप्रयोगान्न कर्मधारयादिति क्वाचित्कमिति भावः । इत्यादीनामिति । वृत्तिकृद्रीत्येदम् । आदिशब्दः प्रकारे । व्याख्यानान्नैति । अनन्यस्यापीत्येतदुक्तिसामर्थ्यात् । अन्यथा एकैकग्रहणमहिम्ना वाक्यस्य देरित्यधिकारबाधे अन्यानन्यगुरवेतत्प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । नन्वनुदात्तं पदमिति परिभाषया उदात्तद्वयासमावेशे तत्सन्धियोगशिष्टस्य प्लुतस्याप्यसमावेशस्तिष्ठ इत्यत आह । अनुदात्तं पदमित्यादि । न प्रवर्तत इति । कार्यकालेऽपीति शेषः । एतद्विषये कार्यकालपक्ष एव नेति तु न सम्यक् । प्रकृतसूत्रे अनुदात्तं पदमिति सूत्रे च भाष्ये कार्यकालस्योक्तत्वात् । अत एव देवदेवेत्यादावामन्त्रिताद्युदात्तत्वे प्लुतसन्धियुक्तोदात्तस्य तस्य समावेशसिद्धिरिति स्पष्टमन्यत्र । तदाह । वक्ष्यत इति । नन्वेतद्विषये कार्यकालस्याप्यभ्युपगमे सति फले त्रिपाद्यापि तत्प्रवृत्तेऽसुब्रतया पर्यायस्तिष्ठतथा च ग्राग्रहणमन्तरा एकैकग्रहणेन विकल्पोपि सिध्यतीत्यपरमुकूलम् । स्पष्टं चेदं भाष्ये इति चेन्न । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरित्येतद्विषये उदात्तानुदात्तप्लुतसमावेशाभावात् तस्यावश्यकतया तेनैवान्यत्र समावेशाभावे सिद्धे फलाभावात्परिभाषा न प्रवर्तत इत्याशयात् । तदेतदभिसन्धयाह । प्राचामिति त्विति । यस्वनुदात्तं पदमिति परिभाषाया

वार्थम् । विकल्पत इति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनाग्नीदग्नीन्निवहरेत्यादौ 'अग्नीत्प्रेषणे' इति न । भाष्ये तु विभाषा पृष्टेति सूत्रे विभाषेति योगविभागो दर्शितः । साऽपि व्यवस्थितविभाषेति कैयटः । अत एव ओश्रावये परस्येति वक्तव्यमिति वचनस्य अग्नीदग्नीन् इत्यादौ प्लुतनिवृत्तये कृतस्य विभाषेति योगविभागेन प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । एवञ्च भाष्यसंमतैषा व्यवस्थितविभाषेत्याहुः ॥

अप्लुतवदित्युक्त्या प्लुत इत्यङ्गाहारस्तदाह । प्लुतोऽप्लुतवादिति । प्लुत एव निषिद्धयेतेति तत्स्थाने

उदात्तस्वरितान्यतरविधायकशस्त्रत्वस्य लिङ्गत्वेन त्रिपाद्या असिद्धत्वाच्चादृशशस्त्रत्वप्रकारकज्ञानाभावादेतस्यास्त्रिपाद्यामप्रवृत्ताद्युदात्तप्लुतसमावेशाभावायैकैकग्रहणमित्याशयमाविश्वक्रुस्तन्न । प्रकृतपरिभाषया समावेशाभावप्रतिपादकप्रकृतभाव्यविरोधात् । व्यवस्थितविभाषात्वं प्रमाणयति । अत एवेति । भाष्यानुक्तेत्यत्र भाष्यासम्मतैत्येवार्थ इति भावः । ननु गुरोश्चानृत एकैकस्य प्राचीमित्यस्तु, चकाराद्विरेव समुच्चयान्नानुपपत्तिरिति चेन्न । अनन्यगुरुसमुच्चयापत्तेः । न च गुरुग्रहणं व्यर्थम् । गुरुमत्येवास्य प्रवृत्तिरित्येवमर्थं तत्सत्त्वात् । सिद्धान्त इव व्याख्यावलम्बने तु न कश्चिद्दोष इति भट्टः । तत्र व्याख्यानमनन्यग्रहणमूलकमेवेत्युच्येत, तदा यथासूत्रमेव साध्विति दिक् ॥

अध्याहार इति । निर्धर्मिकारोगस्याप्रसिद्ध्या धर्म्युपादानस्यावश्यकतया अनुपस्थिताध्याहारकल्पनापेक्षया प्रतियोगितयोपस्थितस्यैवाध्याहारो न्यायः । किं चाप्लुतस्याप्लुतसादृश्यविधाने फलाभावेन प्लुत एव धर्मितया निर्दिश्यत इति भावः । तत्स्थाने इति । न च वद्ग्रहणाभावेऽपि षष्ठ्या अश्रु-

अप्लुतस्य विधानेन स एव निवर्त्तनेत्यर्थः । प्रसज्यप्रति-
षेधेन न्यायानं तु न युक्तं, गौरवात् । किं च
तथा सति प्लुतप्रकरणे एव नोपस्थित इति वदेत् ।

तत्त्वेनादेशत्वाभिर्णयात् प्लुतोऽप्लुत इत्युक्त्या प्लुते प्लुताभिनान्तराभेदं
विना दुर्लभतया गोतो णिदित्यादाविव विनापि वति तदर्थवर्गातिरिति
वाच्यम् । षष्ठ्यभावेपि नाभिनमं चेत्यादावादेशत्वं निर्णयात् । आदेशविधिप्र-
करणाच्च वद्गहणाभावे निरुक्तार्थापत्तिरित्याशयात् । अप्लुतस्य विधाने इति ।
दीर्घ इति वाच्ये एवमुक्त्या अन्तरतमपरिभाषाभावेन पर्युदासमहिम्ना हलाप्रा-
प्त्या ह्रस्वस्य दीर्घस्य च विधाने इति भाव इति भट्टः । अन्ये त्वैश्यस्य
प्लुतस्योपस्थितिर्दीर्घ इति न्यासे न स्यादित्यप्लुत इत्यस्य चरितार्थतया
अन्तरतमपरिभाषाभावे मानाभावेन दीर्घ एवात्रादेशो न्याय इत्याहुः ।
ननु प्रसज्यप्रतिषेधेन न्यायत्वेन यथाश्रुतमेवास्त्वित्यत आह । प्रसज्यप्रमिति ।
गौरवादिति । अयं भावः । अप्लुत इत्यनेन ह्रस्वदीर्घयोः दीर्घस्य वा विधा-
नेऽपि सन्धिकार्यप्रवृत्त्या प्लुतस्य निषेधेऽपि तत्प्रवृत्त्या फले विशेषाभावेना-
समर्थसमासाश्रयणप्रयुक्तं गौरवमत्र पक्षे इति । नन्व इति निपातस्य सम्बो-
धनार्थकस्य निपात एकाजिति प्रगुहत्वे दूराद्भूते चेति प्लुते पर्युदासपक्षे ह्रस्व-
दीर्घयोर्दीर्घस्यैव वा श्रवणं स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधे तु ह्रस्वस्यैव श्रवणं स्यादिति
फलभेदेन फलमुखगौरवं न दोषोऽत्यत आह । किं चेति । इति वदेदिति ।
पर्युदासपक्षे ह्रस्वदीर्घयोर्दीर्घस्यैव वा श्रवणाय तथा नोक्तमिति भावः ॥

ननु प्लुतप्रकरणे तथा पाठे यस्यानन्तरं पाठस्तस्यैव निषेधः
स्यात् । इह करणे तु सर्वस्यापीति फलभेदात्तथा नोक्तम् । न च वाक्यस्य
देरित्यनेन सहास्याधिकारत्वे तात्पर्यमिति वाच्यम् । तथा सति सर्वविधि-
व्यापि सम्बन्धादुपस्थिते इत्यस्य वाक्येन पदेन टिना वा सम्बन्धे दे-वेव-

दत्तेति सोमसु ३ द्वितीयादावपि निषेधापत्तिः । इह पाठे तूपस्थित इत्यस्य
प्लुतस्थानिना अत्रैव सम्बन्धाच्च तथेति फलभेदापत्तेरिति चेन्न । वाक्यस्य
दे रित्यतः प्राक् नोपस्थिते प्लुत इति निषेधविधिरस्तु प्लुत इत्यस्योत्तर-
ब्राह्मवृत्तिरस्तु निषेधशस्त्रे साक्षात् प्लुतस्थानिनैवावा उपस्थित इत्यस्य
सम्बन्धोऽस्तु पुरस्तात्प्रतिषेधारम्भादिणिषेधवत् स्वाविषये प्राप्तस्य सर्वस्यापि
निषेधो भवतीति न फलभेद इत्याशयात् । नन्वत्र न्यासे ईचाक्रवर्ध-
णस्येत्यत्र प्रकरणादचीत्यस्य सम्बन्धे अवसाने अप्रवृत्तिसिद्ध्यति त्रिपाद्यां
तथा न्यासे त्ववसाने तत्प्रवृत्तिर्दुर्वरिति फलभेदः । न च तत्राचीति कर्तव्य-
मित्याशय इति वाच्यम् । तथा सति लाववानवकाशात् । ये त्वचीति तत्र
करणेऽपि लाववमित्याशयं वदन्ति ते मान्याः । पदलाववस्य वर्णलाघ-
वस्य वा वक्तुमशक्यत्वादिति चेन्न । नोपस्थिते इत्यस्य त्रिपाद्यां न्यासेऽपि
ईचाक्रवर्धणस्येत्यस्य प्रकृतिभावाविधायकस्य प्लुतप्रगुहा आचि नित्यमित्यु-
त्तरं पाठे न बाधकमित्याशयात् । न चैवमागच्छत्वमर्था ३ इदमित्यत्रापि
प्रकृतिभावविकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन प्लुतप्रयुक्तप्रकृति-
भावस्यैवानेन विकल्पाङ्गीकारात् । न च प्रगुहसंज्ञाप्रयुक्तस्यापि परत्वात्
कुतो न बाध इति वाच्यम् । नित्यग्रहणेन प्रगुहसंज्ञाप्रयुक्तस्य नित्यप्रकृति-
भावस्यैव प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । न चात्र न्यासे संहिताधिकारादसंहितायां निषेधा-
प्रवृत्तिः त्रिपाद्यां न्यासे तदसम्बन्धादसंहितायां तत्प्रवृत्तिरिति फलभेद इति
वाच्यम् । संहिताधिकारफलभ्यौपश्लेषिकाधिकरणसमन्वयं सिद्धिं मङ्गीकृत्य
संहिताधिकारप्रत्याख्यातमाश्रयित्या फलभेदाभावात् । एतेन संहितायामित्यस्य
संबन्धासम्बन्धाभ्यां विशेष इति परास्तम् । स्यादेतत्, अणोऽप्रगुहस्वेत्यत्र
पर्युदासादच्च इत्यर्थलाभ इति लघ्वत्र भाव्यस्वरसात् प्रगुहत्वस्यालवृत्तिधर्मत्वेन
पर्युदासपक्षे आदेशे अनादिदेशेन सन्धिकार्यप्रवृत्त्या भवतु कविशेषो न सम्भवति ।

न च पञ्चमी समासपक्षेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन तत्त्वं सुलभमिति वाच्यम् । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन षष्ठीसमासपक्षे पूर्वस्यैव विधाविषयः पञ्चमीसमासपक्षे परस्यैव विधौ तत्प्रवृत्तेः । अत एव अयञ्जे इन्द्रमित्यादौ गुणस्य स्थानिवत्त्वात्सवर्णदीर्घो नेति चेन्न । ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यमिति सिद्धान्तपक्षे प्रगृह्यत्वस्य पचेते इत्यादौ विशिष्टवृत्तितया अन्तधर्मत्वाभावात् । लण् सूत्रभाष्यं तु ईदादयो द्विवचनमित्येकदेशुकपक्षाभिप्रायकमिति नार्थसाधकम् । तत्पक्षस्यैकदेशुकित्वं तस्मात्स एवास्तु मध्यमः पक्ष इतीदाद्यन्तं द्विवचनमित्यर्थस्य सिद्धान्तत्वप्रतिपादकेन भाष्येण ध्वनितम् । किञ्च प्रगृह्यत्वस्याल्पात्रवृत्तिधर्मत्वाङ्गीकारेऽपि द्विवचनत्वस्य निपातत्वस्य च अतथात्वेन लाभे पुनः प्रगृह्यसंज्ञाया वक्तुं शक्यतया फलं सुवचम् । संज्ञायाः कार्यार्थितया पुनः प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । न च प्रकृतिवदतिदेशेन प्रगृह्यत्वस्य वक्ष्यमाणतया अप्रुतादेशस्थानानि फलाभावाद्द्विवचनत्वाद्यनतिदेशे मध्ये विच्छिन्नत्वादप्रुतादेशे तदतिदेशो दुर्लभः । स्पष्टा चेयं रीतिरजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणे शेखरे इति वाच्यम् । अन्यत्र तथात्वेऽपि भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्यभिप्रायमात्रेण संज्ञाप्रवृत्त्या तदर्थं द्विवचनत्वातिदेशस्य मध्येऽप्यावश्यकतया विच्छेदाभावात् । अत एव सुनयिकेत्यादौ धातुत्वस्य मध्येऽप्यावश्यकतया विच्छेदाभावेऽप्यप्रवृत्तिः । अन्यथा तत्र यणघटिते धातुत्वप्रयुक्तकार्याभावात् मध्ये विच्छेदेन धातुत्वानतिदेशे तदसिद्धिरिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । नन्वेवमप्यप्रुतादेशस्थानिताया अल्पात्रवृत्तिधर्माविच्छिन्नत्वेन स्वरीत्या प्रगृह्यत्वस्य द्विवचनत्वादेर्वा अतिदेशो दुर्लभ इति चेन्न । एतद्रन्थस्य कौमुदीव्याख्यानाय प्रवृत्ततया तद्रीत्या पर्युदास एवोचित इत्याशयात् । किञ्च स्वरीत्याप्यज्मात्रनिमित्तकप्रगृह्यप्रकृतिभावापेक्षया इतिशब्दनिमित्तकाप्रुतादेशस्य बहिरङ्गतया अस्मिद्धत्वेनाप्रुतादेशे प्रगृह्यत्वबुद्ध्या प्रकृतिभावस्य सुवचतया

विशेषस्तुवचः । जातासिद्धत्वमन्तरङ्गस्य निवर्तकमेव न प्रवर्तकमित्यत्र मानाभावः । अत एव अक्षयूरित्यत्र यलोपवारणाय प्रयत्नविशेषो ग्रन्थकृतस्सङ्गच्छते । किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे प्रगृह्यत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावः पर्युदासपक्षे स नेत्येव विशेषः सुवचः । एवं च यदि तु लण्द्वयभाष्यस्वरसात् प्रगृह्यत्वमन्तसाधारणमित्युच्यते तदा सर्वमतसाधारण्येन प्रसज्यप्रतिषेध एवोचित इत्यपास्तम् । यत्तु इति वदेदिति प्रतीकमुपादाय एवं चेत् प्लुतनिषेधस्य त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धत्वात् प्लुतप्रगृह्या इति प्रकृतिभावे संहिताकार्यं न स्यात् । प्लुतनिषेधस्तु सुश्लोक इतीति श्रवणार्थं स्यात् । न च प्रसक्तस्य प्लुतस्यानेन निषेधो न तु जातस्य निवृत्तिरितीह प्लुत एव लक्ष्ये न प्रवृत्तः कुतस्तरां तत्प्रयुक्तः प्रकृतिभाव इति वाच्यम् । प्रसक्तनिषेधे पूर्वत्वासिद्धमिति शास्त्रबाधप्रसङ्गात् । त्रैपादिकबाधकशालेण सति सम्भवे जातनिवृत्तेरेव कर्तुं योग्यत्वात् । जातनिवृत्तिकल्पनाप्रयुक्तं गौरवं पाणिनिकं निषादस्थपतिन्यायेन फलमुखत्वादुद्भूम् । अत एव रामादित्यत्र जरुत्वं वावसान इति क्रमस्सङ्गच्छते । बाधित्वेति व्याख्यानं तु निर्युक्तिकं रत्नमुडित्यादौ दोषग्रस्तं च । अत्र ज्ञापकं वत्करणमेव । अन्यथा उक्तरीत्या नोपस्थित इति वक्तव्ये अप्लुत इत्युक्तिरप्लुतसादृश्यविधानार्थं भविष्यतीति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेतीदं चिन्त्यमित्याहुस्तन्न । प्रकृतिभावदृष्ट्या प्लुतस्याश्रयासिद्धत्वेन लक्ष्ये दृष्टस्यैव प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानेन प्रकृते निषेधस्यासिद्धतामात्रेण लक्ष्ये प्लुतप्रवृत्तेर्दुर्वचतया लक्ष्ये प्लुतादर्शनेन प्रकृतिभावाप्रवृत्त्या निषेधफलस्य दुर्वचत्वात् । किञ्च प्लुतस्यैव निषेधस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वमर्थसमाजग्रस्तं किञ्चित् चेति सूत्रभाष्योक्तरीत्या निषेधानां विध्येकवाक्यतया अन्वयेन तत्तच्छालेष्मणस्थितपूर्वत्रेत्यत्र पूर्वपदेन प्लुतप्रगृह्या इत्यस्य ग्रहणे तदेकवाक्यतापक्षनिषेधस्यासिद्धताया वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च पूर्वत्रासिद्धमित्येतद्वाक्यस्य न्यायप्राप्ततया जातनिवृत्तिकल्पना

अन्यायाः । अत एव जरुवं बाधित्वेऽपि प्रमथ्यसङ्गच्छते । रत्नमुदित्यादि-
सिद्धिप्रकारस्तु तत्रैव वक्ष्यते । वत्करणज्ञापकत्वोपन्यासोऽपि न संघटते ।
अच्छुत इति न्यासे फलविशेषस्य पूर्वमुपदर्शिततया सादृश्यार्थपर्यवसानासम्भवादिति ।
किञ्चित्प्रमथनोपलक्षितं 'छुतप्रकरणानन्तरं' नोपस्थित इति पाठे यथा कश्चित्सं-
भवति तदेव न । 'छुतप्रकरणान्तर्पूर्वमेव' तत्पाठस्योपदर्शितत्वादित्यलं बहुना ।
ननु सिद्धान्तेऽपि इन्द्रे च, इकोऽसवर्णे, क्रम्यकः, आडोऽनुना, प्रगृह्या अचि,
प्लुताश्चाचाक्रवर्मणस्य, नोपस्थिते, दिवउत, इति स्रवयितुं शक्यम् । एवं हि
शाकलविषये परत्वात्प्रकृतिभावसिद्ध इति नित्यग्रहणमपि न कार्यमित्यपरं
लाघवम् । एवं च नोपस्थित इति सिद्धे अच्छुत इत्युक्तिनार्थान्तरसाधिकेति
चेत् । अग्री ३ इतीत्यत्र 'छुतप्रमुक्तस्येव' प्रगृह्यप्रमुक्तस्यापि निषेधानां बलीय-
स्त्वेन निषेधापत्तेः । अत एव तसिलादिष्वक्रुत्त्वमुच इत्यत्र जातीयर्देशीयरो-
ग्रहणं सार्थकम् । तद्धि पुनर्वर्कर्मधारयेति स्रवस्य कर्मधारयांश इव तदंशेऽपि
निषेधापवादत्वसंप्रत्ययार्थम् । अन्यथा परत्वादिव निषेधबाधे सिद्धे किं तेन ?
स्पष्टं चेदं तसिलादिष्वशेखरे । किञ्च स्रवकारमते ई चाक्रवर्मणस्येत्यत्र ईग्रहण-
सत्त्वेन 'छुत' इति पृथक्स्रवकरणे गौरवमिति तथा वक्तुमशक्यमिति बोध्यम् ।
न च पर्युदासे प्रगृह्यप्रकृतिभावेन आदेशनिवृत्तौ भाष्योक्तदूषणानवतारः ।
निषेधस्य तु प्रकृतिभावाप्रतिबध्यत्वेन तदवतार इति वाच्यम् । वक्ष्यमाणरी-
त्याऽऽदेशस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन प्रकृतिभावातिवर्त्यत्वात् । यत्तु प्रकृतिभावेन
स्वापेक्षबहिरङ्गस्यापि निवृत्तिः, उपसर्गादतीत्यत्र धाताविति योगविभागेन
पुनर्बुद्धिविधानात् ज्ञापकात् । तेन सुखार्त इत्यत्र पक्षे बुद्धिनिवृत्तिरिति, तत्र
तत्र । एकादेशप्रकरणे धात्ववयवे कर्तृत्वत्वं क्रमेणार्थस्योक्तत्वेन बहिरङ्गस्यैवा-
भावेन ज्ञापकशैथिल्यात् । सुखार्त इत्यादौ न पाक्षिकः प्रकृतिभाव इति
पूर्वमेवावेदितम् । न चात्रापीतिशब्दावयवेऽर्चाल्येवार्थ इति वाच्यम् । वैयथि-

करणान्वयफलस्यैकदेशातिरिक्ते दुर्निरूपत्वात् । एतेन एहि स्व ३ ईरिन्
गच्छति एहि देवदत्तः ३ एथेत्यं पाहि शिव ३ ओं नमस्करोमि त्वामित्यादौ
बहिरङ्गसन्धिकार्याणां प्रकृतिभावेन वारणं न स्यादिति चेत्सत्यम् इहापत्तेः ।
अनिष्टत्वे ग्राहकप्रमाणोपलम्भे तु बहिरङ्गासिद्धत्वानित्यत्वमेव शरणमिति
भट्टोक्तमपास्तम् । तेषां बहिरङ्गत्वाभावस्योपपादितत्वात् । न चाच्छुतादेशस्या-
सिद्धत्वेनाज्ञातत्वेऽपि स्वरूपतत्त्वसत्त्वेन तस्य प्रकृतिभावेन निवृत्तिरस्यादिति
भाष्यविरोधस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । निपात एकाजिति स्रवभाष्यप्रदीपोद्योत-
विरोधात् । तथाहि तत्राहि भाष्ये हलन्तस्य प्रगृह्यत्वे नैव दोषो न प्रयोजन-
मित्युक्तम् । प्रदीपे च ननु पुरोऽहिरित्यत्र प्रकृतिभावाद्गोचरत्वं न स्यात् नैव
दोषः प्रगृह्यसंज्ञायां स्वरूपस्यासिद्धत्वात् सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गादुत्त्वे तु
स्त्वभाष्यारिसिद्धमित्युक्तम् । उद्योते च ननु सान्तस्य प्रगृह्यत्वे एकदेशविकृत-
न्यायेन सान्तस्यापि तत्त्वात् प्रकृतिभावस्यादिति चेत्, प्रकृतिभावेऽप्यासिद्धत्वा-
दित्युक्तम् । स्वरूपसतो विकारस्य प्रकृतिभावेन निवृत्त्यङ्गीकारे तु तदसङ्गतिः
स्पष्टैव । न चाग्निमित्तककार्याणामेव प्रकृतिभावेन निवृत्तिः स्त्वं तु न तथेति
न भाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । एवमपि पुर इहेत्यादौ अग्निमित्तकत्वस्य
प्रकृतिभावेन निवृत्त्यापत्त्या नैव दोष इत्युक्ते रसङ्गतेः । न च तत्र अग्न्यग्रहणं
न क्रियत इति न दोष इति वाच्यम् । अस्यामवस्थायामेतदर्थमेव कर्तव्यता-
प्रातात् । किं च न्यायप्राप्तस्यासिद्धत्वस्य बाधे मानाभावः । न चैवमप्यु-
त्तरस्याग्निमित्तत्वेन प्रतिबन्धापत्तिः । स्त्वस्यासिद्धत्वेन स नेति प्रदीपोक्तं
तु न सम्भक् । असिद्धत्वेऽपि सान्तबुद्ध्या प्रवर्तमानौ संज्ञाप्रकृतिभावौ सान्त एव
प्राप्तौ तत्र च सान्तबुद्ध्या प्रवृत्तमुत्वं पश्यन्तौ तत्प्रतिबन्धीयातामेव तन्निमित्त-
रोददर्शनेऽपि तत्प्रवृत्तिदर्शने प्रतिबन्धकाभावात् । अग्री इत्यत्रानुनासिकविधेः
द्विमात्रत्वग्रहेऽपि प्रगृह्यत्वप्रवृत्तिग्रहवदिति वाच्यम् । यद्बुद्ध्या प्रकृतिभावप्रवृत्तिः

न च पर्युदासेऽशी३ इतीत्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वाद्प्लुतवद्भावे दीर्घादिकं स्यादिति वाच्यम् । शब्दत इति शब्दसापेक्षाप्लुतवद्भावपेक्षया वर्णमात्रापेक्षप्रकृतिभावस्यान्तरङ्ग-

तस्य यो विकारस्तस्यतिबन्धः । अतः तु सुबुद्ध्या प्रकृतिभावप्रवृत्तिर्न तस्योत्वं विकार इत्याशयात् । वस्तुतोऽप्लुतादेशस्य इतिशब्दनिमित्तकत्वेप्यञ्जि-
मित्तकत्वाभावाच्च प्रकृतिभाव निवर्त्यता । अन्येषां प्रकृतिभाव निवर्त्यानां यथाऽ
ञ्जिमित्तकत्वं तथोपपादितम् । तद्भावभाविताभावेण निमित्तत्वाश्रये तु न
मानमिति बोध्यमित्यलं पल्लवितेन ।

ननु सिद्धान्ते वत्करणं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमिति भाष्यात् प्रसज्यप्रति-
षेधस्य लाभाच्चदुरोधेनात्रापि स एवास्तु, फलविशेषविचारस्तु पूर्वपक्षे
नातीवोपयुज्यते । न च सिद्धान्तेऽपि पर्युदास एवास्तु लाघवात् । भाष्यं तु
फलितार्थप्रदर्शनपरमस्त्विति वाच्यम् । पर्युदासे दोषसत्त्वेन लाघवस्याकिं
चित्करत्वादित्याशयेन सिद्धान्ते पर्युदासे दोषं शङ्कते । न चेति । परत्वा-
दिति । न चातिदिश्यमानकार्याणामुपदेशदेश एव देश इति स्वीकरीत्या
दीर्घादिः परत्वाभावेनास्याशङ्काया नावतार इति वाच्यम् । कार्यातिदेशे कर्म-
वत्कर्मणोऽपि विहितात्मनेपदेनानुपराभ्यां कृञ इति सूत्रविहितपरस्मैपदबाध-
प्रतिपादकदीक्षितानुरोधेन शङ्कायास्सत्त्वात् । यद्यप्यतिदिश्यमानकार्याणाणां
देशदेश एव देश इति प्रकृतिभावस्यैव परत्वमिति समाधातुं शक्यं तथापि
शङ्कित्राशयानुसारेण समाधत्ते । शब्दतइतीत्यादिना । अन्तरङ्गत्वादिति ।
यत्त्वदमयुक्तं न धातुलोप इति सूत्रे अन्तरङ्गनिषेधदृष्ट्या गुणस्यासिद्धत्वेन
ग्रेद्ध इत्यादौ गुण इति भाष्योक्तरीत्या प्रकृतिभावेन दीर्घबाधानापत्तेः । किं च
वत्करणाभावेऽप्यप्लुतशब्देन प्लुतस्य स्थाने विहितस्य दीर्घस्योक्तदिशा वारणे
वत्करणवैयर्थ्यं तदवस्थमिति तन्न । प्रकृतिभावेन संधिकार्याभावस्य बोधनेन

त्वात् । अप्लुतवदित्यस्य प्लुतकार्यं नेत्यर्थस्तु न शब्दमर्यादालभ्यः ।
खट्वा विद्यमानेषु स्वविषयातिरिक्तविषयकतया संकोचात् प्लुतभेदप्रगृह्यभेद-
योरपि तत्तत् कार्ये निमित्ततया प्रवेशेन सुश्लोक ३ इतीत्यादौ प्लुतभेदरूपनिमि-
त्ताभावादप्राप्तस्य गुणादेः प्रवर्तकतया आरभ्यमाणस्यातिदेशस्य यन्निमित्त-
वैकल्यप्रयुक्तेत्यादिन्यायेन प्रगृह्यभेदस्यापि निमित्ततया प्रकृतिभावेनातिदेश-
प्रापितगुणादिबाधस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात् । एतेनातिदेशप्राप्तकार्यस्यासिद्धत्वात्
कथं प्रकृतिभावनित्यत्वमित्यपास्तम् । यत्वेतत् खण्डनाय वस्तुतस्तु शास्त्र-
कार्यातिदेशयोरुभयोरप्यतिदिश्यमानकार्यस्योपदेशानतिक्रमात् प्रकृतिभाव-
स्यैव परत्वेन प्रवृत्त्या न कश्चिदोष इति भट्टोक्तं तन्न । अतिदिश्यमान-
कार्याणां कार्यातिदेशे अतिदेशदेश एव देश इति दीक्षितरीत्या प्रवृत्तैतद्ग्रन्थो-
परि तावता दोषस्यानपायात् । न चैवं सति अग्नी इतीत्यादावप्लुतभावस्य
परत्वात् प्रकृतिभावबाधकत्वशङ्कं नावतरति, उक्तरीत्या प्रगृह्यस्यातिदेशा-
विषयत्वादिति वाच्यम् । अतिदेशेन प्रकृतिभावबाधे प्रकृतिभावोद्देश्यप्रगृह्ये
सकृदतिन्यायसहकारेणोपस्थितव्यवहितपूर्वप्लुतातिरिक्तत्वेन संकोचे गुणादि-
विधौ संकुचितसंकोचस्यैव न्यायप्राप्ततया तादृशप्रगृह्यभेदस्यैव निमित्ततया
प्रकृते तस्याश्रयतया अतिदेशेन दीर्घादिकं स्यादिति शङ्कित्राशयात् । एवं
वत्करणाभावे अस्यातिदेशत्वाभावेन प्रगृह्यभेदस्य कथमपि निमित्तत्वालाभेना-
प्लुतादेशप्रवृत्तेर्दुर्वारतया तत्र प्लुतश्रवणार्थं वत्करणमिति न किंचिदनुपपन्न-
मिति दिक् । नन्विमे शङ्कासमाधाने निर्दले वदचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमिति
भाष्यात् प्रसज्यप्रतिषेधस्यैव लाभात् । न चैवमस्य निषेधत्वे निषेधाश्च बलीयांस
इति न्यायेन अग्नी इतीत्यत्र प्रगृह्यप्रकृतिभावस्यापि निषेधापत्तिरिति
वाच्यम् । पूर्वोक्तन्यासान्तरेण नोपस्थिते इत्येव सिद्धे एवमुक्त्या प्रगृह्यप्रयुक्त
प्रकृतिभावानवमदेनैव प्लुतकार्यनिषेधे तात्पर्यावधारणादित्याशङ्क्य दूषयति ।
अप्लुतवदित्यस्येत्यादिना । न शब्दमर्यादालभ्य इति । यत्त्वदम-

प्लुतेऽप्लुतसादृश्यविधानस्यैव शब्दतो लाभात् । भाष्ये प्लुतकार्य-
निषेधार्थमित्युक्तिस्तु कलिताथार्थिप्रयोगेवेति बोद्धव्यम् । प्र-
हाश्रये इति । प्लुते कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वबुद्धिवत्

शुक्तम्, अचः परस्मिन्निति वद तृतीयादिषु भाषितपुंस्क्रामितिवच्च अप्लुतो यथा
प्लुतकार्यं न प्रवर्तयति तथा प्लुतोऽपीत्यभावातिदेशाङ्गीकारोक्तार्थलाभादिति
तच्च । अभावातिदेशाङ्गीकारेप्यप्लुते यच्च तत्रेत्येव शब्दमर्यादया लाभेनाप्लुते
अभवतः कार्यस्यैवाभावस्य बोधनेन त्वदुक्तार्थालाभात् । न चाप्लुते अवक्तव्यं
प्रकृतिभावः तच्च प्लुतकार्यामिति तदभाव एव बोधित इति वाच्यम् । अप्लुते
प्रगृह्यप्रकृतिभावप्रवृत्त्या प्रकृतिभावस्याप्लुते अप्रवर्तमानकार्यत्वाभावेन भवद-
भिप्रेतासिद्धेः । तदेतदभिप्रेत्याह । सादृश्यविधानस्यैवेति । सादृश्यप्रयुक्तकार्य-
विधानस्यैवेत्यर्थः । प्राधान्यात् कार्यातिदेशोऽयम् । स्थान्यादेशप्रकरणात् प्लुत-
स्य स्थाने अप्लुतस्येव कार्यं तच्च प्रगृह्यभिन्ने दीर्घादि प्रगृहे तु प्रकृतिभावः
तथा च प्रगृहे प्रकृतिभावाथं यत्नान्तरमपि न कार्यमित्यपरं लाघवम् प्रगृह-
संज्ञाद्वयस्यं प्रकृतसहस्रस्यं च भाष्यादिकं तु अग्री ३ इतीत्यत्र प्रकृतिभावस्या-
प्लुतकार्यत्वप्रतिपादनपरं प्लुतस्यापि न निवृत्तिरिति भावः । सादृश्यमात्र-
विधाने तु कार्यान्तरं प्रतीव श्रवणेपि सादृश्यं स्यादिति बोध्यम् । ननु च भाष्यस्य
का गतिरिति चेत्तत्राह । भाष्ये इत्यादि । इति बोध्यमिति । यत्र प्रसज्य
प्रतिषेधे फलं तत्रानायत्ता सौत्रत्वादसमर्थसमासाद्याश्रयणेप्यन्यत्र पशुदास
स्यौचित्येन भाष्यस्यैवं तात्पर्यकल्पनमवोचितमिति भावः । नन्वप्लुतसादृश्य-
प्रयुक्तकार्यविधानेपि सति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावः स्यात् तत्तु न, त्रिमात्रिकस्येदं
दित्यत्राग्रहणात् । स्थानिवत्त्वेन नैतत् । प्लुतस्थानिताया अन्तर्भावश्चित्तवा-
दित्यत आह । प्लुते कृतेपीति । इति शब्दादिसमभिप्रेत्याहारे कार्यार्थ
प्रगृह्यसंज्ञातः पूर्वमन्तरङ्गत्वात् प्लुत इति भावः । दीर्घत्वबुद्धिवदिति ।

तद्गतं प्रगृह्यत्वमनुकार्यं सुलभम् । अनुकरणे तु 'प्रकृतिवदनु-
करणम्' इत्यतिदेशात्तत्त्वमिति भावः ॥

किं मया कर्तव्यमिति पृष्ठ आह । चिनु हो ३ इवमिति ।
'विभाषा पृष्ठप्रतिवचने हेः' इति प्लुतः । इदंशब्दोऽत्र वाक्यान्तरस्य
इति हेरिकारस्य वाक्यटित्वम् । उभयत्र विभाषेयमिति । उपस्थिते
प्राप्तेऽनुपस्थिते चाप्राप्ते इत्यर्थः । विभाष्यते विकल्प्यत इति विभाषा ।
गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये टाप् । न वेति विभाषायामिति भाष्यप्रयो-
गात् । भाष्ये तु 'किमर्थमिदमुच्यतेऽनुपस्थितार्थं, तत्र ईग्रहणेन

शास्त्रासिद्धत्वेऽन्तरङ्गत्वात् त्रैपादिकप्रवृत्तावपि तत्तासिद्धत्वारोपेण तस्य लक्ष्ये
जातत्वबुद्ध्यभावेन तत्कृतस्थानिनिवृत्तिबुद्धेरभावेन त्रिप्राप्ते दीर्घत्वबुद्धिरिति
भावः । स्पष्टं चेदमुद्योते । तद्गतमिति । द्विप्राप्तिकगतमित्यर्थः । एवं च
लक्ष्ये लक्षणन्यायावतारश्ङ्कापि नेति भावः । एतेन संज्ञायाः कार्यार्थतया
कार्यस्य प्रकृते प्लुतेत्तरं प्राप्या पुनः प्रवृत्तेस्वीकारादित् वदन्तः परास्ताः ।
नन्वनुकरणे त्रिप्राप्तस्य त्रैपादिकाविहिततया तस्यासिद्धत्वाभावेन कथं तत्र
प्रगृह्यत्वमत आह । अनुकरणे त्विति ॥

ननुभयत्र विभाषेयमित्यत्रेयमिति क्लीलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्नः । विभाषेत्यस्या-
व्ययत्वेनेदमिति सामान्ये नपुंसकस्य न्याय्यत्वादत् आह । विभाष्यत इत्यादि ।
भाष्यप्रयोगादिति । अस्योभयत्र विभाषात्वं दूषयति । भाष्ये त्विति ।
किमर्थमिदमिति । अत्रोपस्थित इत्यनुवृत्तावारम्भसामर्थ्यादेव विकल्पे सिद्धे
चाक्रवर्माणस्येतत्सम्बद्धं किमर्थमिति प्रश्नः । स्पष्टं चेदमुद्योते । अनुपस्थि-
तार्थमिति । उपस्थित इत्यस्य निवृत्त्या तत्र विकल्पलाभश्चाक्रवर्माणस्येतत्-
दधीन एवेत्युत्तरम् । अनुपस्थिते अनकारप्लुतेऽपि वैकल्पिकाप्लुतवद्भावस्ये-
ष्टतयेग्रहणव्यावर्त्यालाभ इति तत्प्रत्याचष्टे । तत्र ईग्रहणेनेत्यादि ।

नार्थः, अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याप्लुतवदित्येव, इदमपि सिद्धं वशा-
इयं वशेयम्' इत्युक्तम् । तद्वलेनोपस्थिते पूर्वविप्रतिषेधेन ईग्रहणे-
ऽपि नित्याप्लुतवद्भाव एवेष्टः । प्रत्याख्यानं नित्याप्लुतवद्भावस्य येन
नाप्राप्तित्यायेन वैकल्पिकतद्दोषिताभावांशबाधकत्वात् । उपस्थित
इत्यस्य निवृत्त्या परविप्रतिषेधादुभयत्र विभाषेयमिति कैयटस्य
प्रमादः । मूलं त्वितिशब्दमिश्रे वैदिकेतिशब्दे चेत्येवंपरतया

अविशेषेणेति । ईकारानीकारसाधारण्येत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधे मानमुपन्य-
स्यति । प्रत्याख्याने इति । अभावांशेति । न च सूत्रबाधकत्वे वक्तव्ये
इदमनुपपन्नमिति वाच्यम् । भावांशविधाने पूर्वोत्तरयोस्साम्येनाभावांशबाधे
सूत्रबाधस्यैव पर्यवसानमित्याशयात् । बाधकत्वादिति । एवं चानुपस्थितार्थ-
मेवेदमिति भावः । कैयटस्य प्रमाद इति ॥

अत्र केचित् कैयटस्य प्रमादमपमादुक्तामाः, वस्तुतः पूर्वविप्रतिषेधकल्पने
गौरवादनुपस्थितार्थमिति भाव्यस्य तदर्थमपीत्यर्थ उचितः । अविशेषेणेति
तदुत्तरभाव्यस्य स्थान्यंशे निमित्तांशे चाविशेषेत्यर्थः । चाक्रवर्मणस्या-
चार्यस्याप्लुतवद् भवतीत्येवेति तदुत्तरभाष्येणाप्लुतवच्चाक्रवर्मणस्येत्येतावत् सूत्र-
करणसूचनात्, उपस्थित इत्यंशस्यापीग्रहणवदानर्थक्यसूचनात् फले विशेषा-
भावेन कैयटस्य सदुक्तिकत्वादित्याहुः । तन्न । भवद्रीत्या सर्वत्र प्लुतप्रकृति-
भावस्य वैकल्पिकत्वलाभेन तादृशफलाभिप्रायकत्वे प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रे प्रगृह्या
अचि प्लुताश्चाक्रवर्मणस्येति न्यस्यैतस्य त्यक्तुं शक्यतया एवमाशयकल्पनाया
अनौचित्यात् । परशब्दस्येष्टवाचितया सर्वपूर्वविप्रतिषेधसंग्रहे तत् कल्पनायां
गौरवाभावाच्च । अपीति शेषपूर्णेन व्याख्याने मानाभावाच्च । ईग्रहणेन नार्थ
इति भाष्येण तत्प्रत्याख्यानमात्रस्यैव लाभेनान्यथाशयकल्पनाया अनौचित्याच्च ।
यदप्यप्लुतवदुपस्थित इति सूत्रे इकोऽसवर्ण इति सूत्रादसवर्ण इत्यनुवर्तते ।

अत एव चिनुहि ३ इतीत्यादौ विकल्पेनाप्लुतवद्भावः । प्रत्याख्याने अपवादत्वा-
न्नित्याप्लुतवद्भाव इति फलभेदो न । अत एव प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रे भाष्ये
नित्यग्रहणफलवर्णनं संगच्छते । अन्यथेको यणित्युत्तरं पदस्य शाकल्यस्य ह्रस्वः
ऋत्यक इत्येनैव सिद्धे तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । एवं च यथाश्रुतं मूलमेव युक्तं, नापि
कैयटस्य प्रमाद इत्याहुः । तदपि न । त्वदुक्तन्यासस्य पूर्वमेव दूषितत्वेना-
सवर्णग्रहणानुवृत्तौ प्रमाणानुपलम्भात् । मध्ये ऋत्यक इत्यत्रापि तत्सम्बन्धापत्तौ
सवर्णार्थमिति भाष्यविरोधापत्तेः । तदसम्बन्धे मणूकानुवृत्त्यापत्तेः । अग्री ३
इतीत्यस्य वद्ग्रहणप्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्येण तदननुवृत्तेस्स्फुटत्वेन तद्विरोधा-
पत्तेः । तदनुवृत्त्यङ्गीकारे अग्री ३ इतीत्यस्य पूर्वसूत्राविषयतया 'किमुपस्थितग्रहणा-
नुवृत्त्या प्रातिविभाषेयमथ तन्निवृत्त्या पूर्वविप्रतिषेधादप्रातिविभाषा अथ पर-
विप्रतिषेधादुभयत्र विभाषेति प्रश्नः, अनुपस्थितार्थमिति परविप्रतिषेधस्य
न्याय्यत्वादुभयत्र विभाषेयमिति कैयटस्य फलांशे यथाकथंचित् प्रमादापनो-
दनेऽप्युपन्यासांशे प्रमादस्य दुर्वारत्वात् । यथाश्रुतमूलासामञ्जस्यस्य तदवस्थ-
त्वाच्च । तदननुवृत्तेरेव अस्तु हि ३ इत्यब्रवीदित्यादावप्लुतवद्भावस्य नित्य
प्राप्तत्वादित्युक्तं हरदत्तेन । आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदस्तु पूर्वविप्रतिषेधा-
श्रयणेनैव वारित इत्यलमप्रापिणिकासवर्णग्रहणानुवृत्तिप्रयासेन । बृहच्छेखरे तु
ईग्रहणेन नार्थ इत्यस्य चाक्रवर्मणस्येत्येतत्सम्बन्धेन नार्थः, न सकलप्रयोजन-
सिद्धिरित्यर्थः । अयंभावः । ईहति पृथक् पदं कार्यम् । उपस्थित इति वर्तते ।
पूर्वेण सिद्धे विकल्पार्थमिदम् । ततश्चाक्रवर्मणस्येति । अयमेव सूत्राशयः । एवं
च सूत्रभाष्ययोर्न विरोधः, भाष्याविरोधेन सूत्रस्येव सूत्राविरोधेन भाष्यव्या-
ख्याया उचितत्वात् । एतेन भाष्ये ईग्रहणसत्त्वे वशेयमित्यसिद्धिविचिनुहीती-
त्यादौ नित्याप्लुतवद्भावसिद्धिर्नोक्ता । नापि पूर्वविप्रतिषेधारम्भगौरवमित्य-
पास्तम् । कैयटस्य प्रमाद इत्येव ग्रामादिकमित्युक्तम् ॥

अत्रेदमवधेयम् । भाष्यस्यैवमाशयकल्पनेन चिनुहीतीत्यादौ वैकल्पिकाप्लुतवद्भावे तात्पर्यकल्पनं न युक्तम् । तथा सत्यसर्वार्णहणानुवृत्त्या तत्फले सिद्धे ईग्रहणस्य योगविभागस्य च वैयर्थ्यपत्तेः । किं चैवमप्लुतवदुपस्थितेऽनी ३ चाक्रवर्मणस्येति वेदेत् । अनी ३ इति पयुंदासादेव प्लुत इत्यर्थलाभ इत्यपरमनुकूलम् । न च पदगौरवम्, पदगौवाद्योगविभागस्यातिगुरुत्वात् । न च सा परिभाषा ग्रन्थकृदन्भिप्रेतेति अस्मिन्नव्यम् । अस्मिन्नसहचक्रस्य बहव इत्यस्योक्त्या परिभाषायामभिमतत्वसूचनात् । विवेचितं चेदं परिभाषेन्दुटिप्पण्याम् । किं चैवमपवादविषयातिरिक्तत्वेनोत्सर्गस्य सङ्कोचेऽप्लुतवदित्यस्येकाराविषयकत्वेन अग्नी ३ इतीत्यस्य पूर्वसूत्रे वद्ग्रहणप्रयोजनत्वोक्तिरसम्बद्धा स्यात् । किं च पूर्वोक्तं सिद्धे विभक्तसूत्रस्य विकल्पार्थत्वं वैतदारम्भात् पूर्वस्य वैकल्पिकत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः । ज्ञापकादिना तत्परिहारे तु क्लेशः । किं च ई इति पृथक् सूत्रं प्रगृह्यप्रयुक्तप्रकृतिभावस्याप्यभावार्थमित्यापि वक्तुं शक्यतया विकल्पालाभः । तदर्थं चाक्रवर्मणग्रहणापकर्षस्य वा व्याख्यानास्य वा आश्रयेण क्लेशः । किंचेग्रहणेन नार्थ इति भाष्यस्य चाक्रवर्मणस्येत्यतस्तत्सम्बद्धेन न सकलार्थसिद्धिरित्याभिप्रायकत्वे तदसम्बद्धेनेग्रहणेन यो लाभो लब्धः चिनुहीतीत्यादौ वैकल्पिकाप्लुतवद्भावात्मकस्तरस्यैव प्रदर्शनीयतया तदप्रदर्शनमयुक्तमेव स्यात् । अविशेषणेत्युत्तरभाष्येण तत्प्रत्यक्षानामेव स्तरसतो लभ्यते । इदमपीत्युत्तरभाष्येण सूत्रमते वशेयमित्यादेरसिद्धिरित्येव लाभात् । तस्माच्चिनुहीतीत्यादौ नित्याप्लुतवद्भावा एव भाष्याभिप्रेत इत्युपाध्यायाशय इति । ननु तर्हि परेतिवति वक्तव्ये अन्य इत्यस्त्विवोधकशब्दोपादानं किमर्थमिति चेच्छृणु । किमर्थमिदमुच्यते इति भाष्यस्यास्मत्प्रसामर्थ्याद्विकल्पे सिद्धे चाक्रवर्मणस्येति किमिति प्रश्नाश्रयवर्णनमयुक्तम् । एतदारम्भसामर्थ्यात् पूर्वस्य विकल्पापत्तेः । न चास्यैव विकल्पः कुतो नेति वाच्यम् । एवमपि

कथंचिद्भाष्येयमित्यन्ये । उद्देश्यप्रतिनिर्देशयोरैक्यमापादयत् सर्वनाम पर्यायेण तत्तच्छिन्नभागितोयमिति निर्देशाः ॥

विशेषणेन तदन्तविधिमामाश्रित्याह । ईदृदेदन्तमिति । द्विवचनमिति । सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादिति भावः । एदन्तमिति व्याख्याने फलमाह । पचेते इति ॥

कस्य वैकल्पिकत्वं कस्य नित्यत्वमित्यत्र विनिगमकामावेनाभीष्टासिद्धेः । किं च प्लुतविषये सूत्रद्वयस्यापि प्रवृत्त्याऽस्य नित्यत्वे द्विर्बद्ध इति न्यायो विनिगमक इत्यपि वक्तुं शक्यम् । किं च ई इत्यस्य प्रगृह्यप्रयुक्तप्रकृतिभावस्यापि बाधनार्थत्वं स्यादिति विकल्पालाभः । वद्ग्रहणप्रयोजनं तु वायु ३ इतीत्येव स्यात् । तस्मात् किमर्थमिति पूर्वपक्षमाख्यं कैयटरीत्येव लापनीयम् । किं च मूलस्थान्यथालापनमुचितं, तथासति चिनुहि ३ इतीत्येतद्गृह्यहरणदानस्यासङ्गत्वापत्तेरिति तच्चदश एवान्वेषां मते अरुचिरिति गृह्यण । तदेतत् सुखीभिराकलनीयम् ॥

न वेति विभाषेति द्वत्रविषय एवोभयत्र विभाषेति व्यवहारस्य स्वारसिकत्वादाह । कथं चिदिति । योगपरत्वे सूत्रपरत्वे वा इयमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह । उद्देश्येति । इति भाव इति । यत् वस्तु तस्य ईदृदेदन्तं यद्विवचनं तदन्तं प्रगृह्यमित्यर्थेऽपि न दोषः । न च पदार्थः पदार्थेनान्वेति, न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यम् । गर्भीरयां नद्यां घोषः, डमो ह्रस्वादचीत्यादाविव द्विवचनपदमेव निरुक्तार्थकमीदृदिति तात्पर्यग्राहकमिति स्वीकारात् । संज्ञाविधाविति परिभाषा तु फलमावाकास्वीक्रियत इत्यन्यत्र विस्तर इत्याहुस्तत्र । क्तकवत् निष्ठेत्यस्य परिभाषात्वस्य पूर्वमुपपादितत्वेन परिभाषास्वीकारे तत्र तत्र दोषस्य दुर्वारत्वात् । बहुत्रानेक-

निपात ए । निपात इति किम् । चकारात्र । प्रत्ययस्य शास्त्रकल्पितार्थवत्त्वात् । एकाजिति कर्मधारयो, वस्तिपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वाद्, 'व्याहरति मृगः' इत्यादिनिर्देशाच्च । तेन प्रेदमित्यादौ न

क्लिष्टकल्पनापेक्षया परिभाषास्वीकारस्यैव लघुत्वाच्च । अत एव भाष्ये तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्ष इति खारस्यमधिरोहतीत्यन्यत्र वित्तरः । एदन्तांशे उदाहरणान्तरवीजं दर्शयति । एदन्तमितीत्यादि ॥

अनाडिति पर्थुदासादर्थवत् एवैकाचो ग्रहणं तादृशश्च निपात एवेत्याशयेन पृच्छति । निपात इति किमिति । आडो द्योतकतया स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवतो ग्रहणं न पर्थुदासेन लभ्यते । किन्तु यथाकथंचित् । तादृशार्थप्रत्ययस्याऽपीत्युत्तरयति । चकारेति । एतेन वर्णग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिदमसङ्गतमित्यपात्तम् । वस्तुतस्तत्त्वं प्राचामनुगृहेन । स्वमते तु ओत्सव्रभाष्ये आह उ आहो इतीत्यनर्थकनिपातेऽप्यस्य प्रवर्तनेनात्रार्थवत् एव ग्रहणमिति नियमाभावादनाडिति पर्थुदासादप्रत्ययस्य ग्रहणमिति प्रश्नाशयः । उत्तराशयस्तु पर्थुदासेन तथाश्रणे न मानम् । तेन प्रत्ययानुकरणेऽप्यस्य प्रवृत्तिरिति । स्पष्टं चेदमुद्योते । अन्तरङ्गत्वादिति । तथा च वर्णो वर्णेनेति सूत्रे भाष्यम् । समानाधिकरणसमासाऽबहुव्रीहिर्विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः, अन्तरङ्गः कर्मधारयः, कान्तरङ्गता? स्वपदार्थे कर्मधारयः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति । इदमर्थस्याप्यङ्गशब्देन ग्रहणमिति प्राचीनरीत्या । खरीत्या तु निषादस्थपत्यधिकरणोक्तरीत्या लाघवेमेव कर्मधारयस्यान्तरङ्गत्वे बीजं बोध्यम् । नन्वेवं कापि बहुव्रीहिर्न स्यात्, किंचैकाचो द्वे, धातोरैकाच इत्यादौ सर्वत्र बहुव्रीहेरेव सूत्रशैलीसिद्धत्वाद्द्वैरूप्याभावायात्रापि बहुव्रीहिरेव स्यादत आह । व्याहरतीति । प्रमाणेन लौकिकयुक्तानां बाधस्य

दोषः-तदाह । एकोऽजिति । आड्वर्ज इति । पर्थुदासस्यौच्यत्वात् । अत एवैकाजनाडिति नासूत्रि । वासुदेववाचकस्य अशब्दस्य आडः सहाव्ययीभावे आ आत् अभित्यादौ सत्यभिधाने स्वत आडभिन्नत्वेन

सर्वत्र दृष्टत्वादिति भावः । औच्यत्वादिति । लाववादिता भावः । अत एव निपात इति किमर्थमिति भाष्यकारीयः प्रश्नः खारस्यमधिरोहति । ननु प्रतिषिद्धार्थोपारम्भ इत्योत्तरस्थभाष्यात् प्रसज्यप्रतिषेधस्यैव लाभेन फलमुखं गौरवं न दोषावहमित्यत आह । अत एवेति । नासूत्रेति । एवं न्यासे वाक्यभेदसाम्येऽप्यसमर्थसमासानाश्रयणप्रयुक्तं लाघवमत्रेति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधे फलीविशेषोऽपि नेत्याह । वासुदेवेत्यादि । अभिति । आ+अ+अभिति स्थिते पदद्वयापेक्षसमाससंज्ञापेक्षया वर्णमात्रापेक्षैकादेशस्यान्तरङ्गत्वात् पूर्वं प्रवृत्तौ तत्समकालं वा तत्प्रवृत्तौ पश्चात् सामासिकलुकि ततो न्युसकहस्य इति प्रक्रिया । तेन नादसोमेरिति सूत्रस्थशेखरविरोधः । एतेनानपरिभित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं ह्रस्वे पश्चात्सवर्णदोधे निरुक्तरूपमेव नेति वदन्तः परास्ताः । ननूत्तरपदत्वे चेत्यस्य योगविभागप्रयुक्तप्रत्यारुग्धनेन समानफलकत्वलाभायोत्तरपदस्य तद्धटितस्यवा पदत्वे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं नेत्यर्थेन पूर्वान्तवत्त्वेन प्राप्तपदत्वस्यापि निषेधादपदान्तत्वेन प्रगृह्यत्वेऽपि प्रकृतिभावाप्राप्त्या अपित्युपन्यासोऽसङ्गतः । न च प्लुतप्रगृह्येति सूत्रे पदान्तादिति नानुवर्तत इति वाच्यम् । अग्रे मण्डूकानुवृत्त्यापत्तेः । कस्य चिदकारान्तस्य प्रगृह्यसंज्ञाशब्देन समासे तस्माज्जसि उत्तरपदत्वे चेति निषेधेन पदत्वाभावे प्रकृतिभाववारणायानुवृत्तेरावश्यकत्वाच्चेत्यत आह । आदाविति । आदिना आगतः उः तस्यानन्दोऽवानन्द इत्यस्य संग्रहः । यत्तु अभित एत इत्यत्र प्रकृतिभावापत्तिरित्याशय इति तन्न । अव्ययीभावस्य समासान्तरघटकत्वे विवादात् । यदपि आईए एहतीत्यादौ तदापत्तिरिति तदपि न । तत्र

पूर्वान्तवत्त्वेन निपातत्वेऽपि प्रगृह्यत्वम् । पूर्वान्तवत्त्वेनाऽऽहृतत्वातिदेशोऽतिदिश्यमानधर्माविरुद्धस्याश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यानिवृत्तेरतिदेशाखभावसिद्धत्वात् । परादित्वेनाङ्गभिन्नत्वं तु न लभ्यम्, अशास्त्रीय-

विसर्गस्यैव सत्त्वात् । सम्बुद्धौ परादिवद्भावेन नदीत्वाद्भूखप्रवृत्तेः । प्रगृह्यत्वं नेति । तत्फलं तु अपि पूर्वरूपसिद्धिरिति भावः । विरुद्धेति । केचित्तु अत्र विरुद्धत्वं तदभाववत्तानिश्चयमुद्रया, न तु तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रयापि । अत एवाधुरित्यादौ विभाषा प्राथेजिते लुगर्थमतिदिश्यमानधेद्वत्त्वस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया विरुद्धस्याश्रयादन्तव्यप्रयुक्तात् इति जुरभवतीत्याहुः । तत्र । जुस्विधौ कथमपि धेद्वत्त्वस्यानिमित्ततया तदानीं धेद्वत्तातिदेशस्यैवभावेन निरुक्तन्यायाविषयतया विरुद्धत्वसङ्कोचे फलाभावात् । अत्र त्वाहृतत्वमुद्देश्यतावच्छेदकक्रोष्टिप्रविष्टमिति तस्यातिदेशस्तुवचः । अत एव ओषुयातामित्यत्रौत्सवप्रयोजनकथनं भाष्यकृतस्मद्भञ्जित इति दिक् । ननु स्वाश्रयाङ्गभिन्नत्वस्यातिदिश्यमानधर्माविरुद्धत्वेऽपि स्वमते उभयत आश्रयण इत्यस्याभावेन परादिवद्भावनाङ्गभिन्नत्वातिदेशे प्रगृह्यत्वं दुर्वारमत आह । परादित्वेनेति । अशास्त्रीयत्वत्वादिति । शास्त्रप्रकरणात्सति संभवे शास्त्रीयकार्य एव शास्त्रीयधर्मातिदेशाङ्गीकारादिति भावः । अत्र शास्त्रीयत्वं न शास्त्रान्वितत्वं, किन्तु शास्त्रबोधत्वम् । यद्यपि कचिव पुल्लेषु परादित्वेनाङ्गभिन्नत्वं तु न लभ्यम् । अशास्त्रीयत्वादिति ग्रन्थो नास्ति । सर्वव्याख्यानस्वरसोप्यत्रैव । तथा ण्ययमर्थः प्रतिषिद्धार्थोपमारम्भः ओषुयातमिति भाष्यस्य पर्युदासेऽपि योजनपरौत्सवस्याद्योते स्पष्टः । पर्युदासे तु न दोष इति कैयटस्तु चिन्त्य एवेति बोध्यम् ॥

एतेन अन्ये त्वनाङ्गिति प्रसज्यप्रतिषेध एव, यद्यपमनाङ्गिति प्रतिषेधं शास्तीति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यात् । प्रतिषिद्धार्थोपमारम्भ इत्योत्सवस्य भाष्याच्च

त्वात् । ओदिति सूत्रे आ उ ओ, इत्यत्र अनाङ्गिति—‘प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ’ इति भाष्यं तु पर्युदासेऽपि गम्यस्य प्रतिषेधस्य सत्त्वात्तानुपपन्नम् । अनाङ्गिति पर्युदासादेव निपातैकाङ्ग-

तत्त्वस्यैव लामात् । तेन पूर्वोक्तस्थले परादिवद्भावेन प्राप्तमपि प्रगृह्यत्वं न । गम्यमानप्रतिषेधाभिप्रायकत्वं तु न युक्तम् । ओषुयातं भरत इत्यादौ परादिवद्भावेन प्राप्तप्रगृह्यत्वस्य निषेधकाभावेन प्रवृत्तिसौलभ्येन प्रतिषिद्धार्थोपमारम्भः ओषु यातं भरत इत्यादिभाव्यग्रन्थसन्दर्भासङ्गतेः । न च प्रतिषिद्धार्थत्वे ओतश्चिद्व्यतिषेध इति वार्तिकानुत्थितिरिति वाच्यम् । प्रतिषिद्धार्थोपमपि ओदन्तस्य प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रतिबन्धकाभावेनादोभवतीत्यत्रापि प्रसोरित्याचार्योक्तमप्यास्तम् । न चाङ्गभिन्नत्वस्याशास्त्रीयत्वेऽप्यतिदेशो भवत्येव । अत एवार्थवत्त्वे काण्डे इत्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेन प्रत्ययान्तिभिन्नत्वमाशङ्कितम् । एवं च पर्युदासत्वे ओत्सवस्य भाष्यविरोधो लक्ष्यसिद्धिरिति वाच्यम् । काण्डे इत्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वातिदेशे सर्वथा दोषसत्त्वेन पर्युदास एव दोषदानपरभाष्यस्यैकदेश्युक्तिरित्येन तद्वलेनाशास्त्रीयधर्मानतिदेशात् । अत एव स्थानिवत्त्वेन गतार्थत्वमाशङ्कितं भाष्ये । अन्यथा स्थानिवत्त्वलेणाशास्त्रीयधर्मानातिदेशाद्वतार्थत्वशङ्का न संगच्छेत । किंचानेनाशास्त्रीयधर्मातिदेशाङ्गीकारे न किंचित् प्रयोजनमुपलभ्यतेऽन्यत्र दोषात् । न वैषमशास्त्रीयकार्येऽप्यस्याप्रवृत्तौ पर्युदासे प्रगृह्यत्वाभावस्याशास्त्रीयत्वेनाहृतत्वानातिदेशे स्थाश्रयमाङ्गभिन्नत्वमादाय प्रगृह्यत्वं दुर्वारम्, अतिदिश्यमानेत्यादेराविषयत्वादिति वाच्यम् । पर्युदासत्वस्याशास्त्रीयेऽपि शास्त्रतात्पर्यविषये शास्त्रीयवदतिदेशबोधनात् । स्पष्टं चेदमुद्योते । अत एवाप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वेऽपि तण्डुलानित्यत्र न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

ननु तर्हि ओत्सवस्य भाष्यासङ्गतिरत आह । ओदिति सूत्रे इत्यादि ।

पत्वे लब्धे निपातैकाग्रहणं स्पष्टार्थम् । स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदञ्समुदायेऽञ्त्वाभावादजित्येवाञ्समुदायग्रहणाभावे सिद्धे एकग्रहणमन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणार्थम् । तेन धिप्सतीत्यादिसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् । जातिग्रहणार्थमित्यस्योपात्ताजालाश्रयैकानेकव्यक्तिग्रहणार्थमित्यर्थः । तेन तितउशब्दैकदे-

स्पष्टार्थमिति । अन्यथा दीर्घत्वादिनापि सादृश्यं गृह्येतेति भाव इति भट्टाः । स्पष्टप्रयोजनकमित्यर्थः । तत्र निपातग्रहणमुत्तरार्थम् । एकाग्रहणप्रयोजनं तु स्वयमेव वक्ष्यतीति श्रीधरः । अत्र भट्टोक्तमेव न्याय्यम् । तथाहि । निपातग्रहणस्योत्तरार्थत्वेऽपीहकरणस्य स्पष्टार्थताया एव लाभात् । एकाग्रहणफलं वर्णग्रहण इति परिभाषाज्ञापनमप्यपृक्त एकालित्यत्रैकग्रहणेनैव सिद्धम् । उत्तरग्रन्थस्तु इह वस्तुतस्ततः प्रयोजनकथनपरमिति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं कौस्तुभे । स्वाङ्गसमुदाये इति । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक् । सिद्धिरिति । हलन्ताच्चेति सूत्रेऽन्तग्रहणसामर्थ्यात् व्यवहिताव्यवहितसाधारणमेव सामीप्यं गृह्यत इति तु न शङ्क्यम् । यियश्चतीत्यादौ दोषात् । अत्र यद्वक्तव्यं तदूकाल इत्युक्तम् । इत्यर्थ इति । अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जातिरैकव्यक्तियङ्ग्यतयाऽमङ्गतिरेव । प्रवृत्तिनिमित्ततया जातिग्रहणस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्यावक्तव्यत्वाच्च । तज्जात्याश्रयमाता-रब्धसमुदाये सा जातिरारोप्यत इति भावः । एवं च णिजन्ते वक्ष्यमाणरीत्यानुपपत्तिर्नास्तीति बोध्यम् । यच्चत्र स्वांशे एकग्रहणचारितार्थप्रदर्शनाय कैयटेनोक्तं अ इ उ अपेहीति समुदायस्यैका संज्ञास्यान्नावयवानां, समुदायैकाङ्क्षिद्वर्चनवदित्यन्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणादेशो न स्यात्, पूर्वयोस्तु स्वरसन्धिस्स्यात् । अञ्समुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातसमुदायो गृह्येत । एकनिपातस्याञ्समुदायस्याभावादिति । तदुक्तम् । समुदायसंज्ञया अवयवानामप्यनुग्रहदेकाङ्क्षिद्वर्चनन्यायानवतारात् । निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणमपि स्वाङ्ग-

शस्य अउ इत्यस्यानुकरणे अउ अकरोदित्यत्र 'अनुकरणं चानिति' इति निपातत्वेऽपि प्रगृह्यत्वाभाव एकग्रहणफलं बोद्धव्यम् । ननु ङकारस्य काप्यश्रवणेन ङिदङ्गिद्विवेको दुर्ज्ञेय इत्यत आह । वाक्यस्मरणयोरिति । वाक्यशब्देन स्वार्थगतमनभिमतत्वम् । स्मरणं विस्मृतस्य स्मृतिविषयता । एवं किल तादिति स्मृतार्थनिर्देशः ॥

निपात इत्यनुवृत्तमोदित्यनेन विशेष्यत इत्याह । ओदन्त इति । निपातसंज्ञा चादिपदोपस्थितचादीनां सति संभवे समुदायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेव न भवति । प्रत्येकं सूत्रचारिताभ्याम् । स्पष्टं चेद-मुद्योत इति सूचयन् स्वयं चारितार्थं दर्शयति । तेनेत्यादिना । इत्यस्येति । इदमुपलक्षणम् । अ इ उ इति निपातसमुदायानुकरणस्यापि । स्मृतार्थेति । आकारप्रतिपाद्यार्थेत्यर्थः ॥

अनुवृत्तमिति । तत्फलं तु मिथो इतीत्यत्र प्रगृह्यत्वाभावः । यत्तु देवोऽसीत्युदाहृतं ब्रूहति, तत्तु वर्णग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषा नेति प्राचीनरीत्या । खरीत्या तु तत्परिभाषया व्यावर्त्यत इति न निपातग्रहणव्यावर्त्यतदिति बोध्यम् । यद्वा प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भः आपुयातमिति भाष्यात्प्रकृतसूत्रे प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति बृहच्छेखराशय उच्येयः । वस्तुतस्तु अनदः अदः अभवत् अदोऽभवदित्यादौ प्रगृह्यत्ववारणायात्र तत्परिभाषया उत्तरत्र प्रवर्तनेन प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भ इति भाष्यमेकदेश्युक्तमित्युद्योते उक्तत्वेनात्र तत्परिभाषाप्रवृत्तिरुचितेति बोध्यम् । अस्यैकदेश्युक्तित्वेन ततोऽपि तदुपप्लभेन पूर्वसूत्रे प्रसज्यप्रतिषेधं प्रत्याशा कार्या । ननु गौणमुपन्यायस्यार्थवद्ग्रहणपरिभाषामूलकतया तद्वदेव विशिष्टरूपोपादानविषयतया वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तौ गोऽभवदित्यादौ तन्न्यायेन प्रगृह्यसंज्ञाया वारयितुमशक्यतया भाष्यासङ्गतिरत आह । निपातसंज्ञेत्यादि । ननु निपातपदेन चादीनामुपस्थितावपि

उर्ध्वतामेवेति सार्थकनिपातानां निपातपदेन तत्तदर्थविशिष्टानामे-
वोपस्थितिरिति गौणमुख्यन्यायेन प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन गौणा-
र्थानां न ग्रहणमिति गोऽभवादित्यादौ च्यवन्ते नास्य प्रवृत्तिः ।
एवञ्च कार्यकालपक्षेऽपि च्यवन्ता निपाता इत्यस्यानुपस्थितिरेतत्प-
तेषामनुचाराणादुच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् प्रकृते तदर्थानुपस्थितावर्थोप-
स्थितिमूलकप्रकृतपरिभाषायाः कथं प्रवृत्तिरत आह । अर्थवतामेवेति ।
अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया असत्त्व इति पर्युदासाच्चेति भावः । ननु निपातसंज्ञा-
सूत्रेऽर्थोपस्थितिसूत्रेऽप्यवार्थोपस्थितिः कथमत आह । सार्थकनिपाताना-
मित्यादि । यदुपावच्छेदेन संज्ञाविधानं तदुपावच्छेदेनैव संशुपास्थितेर्निय-
ततया निपातपदशेषु विशिष्टरूपस्य निपातपदस्योपादानसत्ये संज्ञिविशेषणत्वे-
नोपस्थितमर्थमादाय परिभाषाप्रवृत्तावारोपितगोत्वादिविशिष्टबोधकच्यवन्तगो-
शब्दव्यावृत्तिः सुलभेति भावः । एतेन यद्यपि निपातपदेन चादीनामर्थ-
वतामेवोपस्थितिरिति चाद्यंशे गौणमुख्यन्यायकार्यं प्रवर्तताम् । च्यवन्तांशे तु
न विशिष्टरूपोपादानमित्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषागौणमुख्यन्याययोर्न प्रवृत्तिः ।
च्यवन्तांशे मुख्यार्थासम्भवश्च । तथापि चाद्यंशे विशिष्टरूपोपादानमात्रेण प्रवर्त-
मानगौणमुख्यन्यायो गौणार्थके प्रणृहसंज्ञा व्यावर्तयति, भाष्यप्रामाण्यादिति
परास्तम् । प्रणृहसंज्ञाविधायके चादीनामुपस्थितावपि तदुपादानाभावाच्च ।
ननु यथोद्देशे गृहीतशक्त्या निपातपदेन चादिच्यवन्तयोरुपस्थितौ चाद्यंशे
मुख्यस्य च्यवन्तांशे गौणस्य चोभयोरुद्ग्रहणसंभवात् प्रकृतन्यायविषयत्वेऽपि
कार्यकाले तत्तत्संज्ञाशास्त्राणां प्रत्येकमुपस्थितावच्छिन्नेण च्यवन्ता निपाता इत्य-
स्याप्युपस्थितौ तदेकवाक्यतापन्नप्रणृहसंज्ञासूत्रे मुख्यार्थस्यासम्भवेन प्रकृतन्या-
याप्रवृत्तिरस्मादत आह । कार्यकालपक्षे इति । तत्पक्षेऽपि प्रकृतन्याय-
सहकारेण मुख्यार्थविशिष्टचादीनां संज्ञाविधायकस्यैवोपस्थितिर्न गौणार्थवि-
शिष्टच्यवन्तस्य संज्ञाविधायकस्येति भावः ॥

रिभाषावशात् । अव्ययसञ्ज्ञादौ तु नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरनित्य-

आचार्योस्तु गोऽभवदित्याद्यर्थमोतश्चिन्नातिषेध इति वार्तिकमारब्ध-
व्यपेक्ष । तत्प्रत्याख्यानं त्वेकदेशिनः । कृषिशपादिना अगरेव गौ
रसमभवत्, तत्र च्यवन्ते मुख्यार्थस्यैव सत्त्वेन प्रणृहसंज्ञायां गौणमुख्यन्यायेन
वारणासंभवात् । न च तत्रार्थे च्चिरेव नेष्यत इति वाच्यम् । तथा सति
संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वार्थ इति भाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः । च्यवन्तांशे
विशिष्टरूपोपादानाभावेन मुख्यार्थासम्भवेन च गौणमुख्यन्यायप्रवृत्त्यसम्भवाच्चे-
त्याहुः । तत्र । ये विषयान्तरे दृष्टास्त एवैवमावस्थानं प्राप्ता इति विवक्षया
च्चिरपात्त इति कैयटप्रतीकपादाय गणपटितेभ्यस्संज्ञोपसर्जनीभूतानां भेदेन
संज्ञाया अश्राप्तौ प्रतिषेधानर्थक्यमिति शङ्कानिरासाय भाष्ये च्चिररूपात्त इति
भावः । तत्तत्पदत्वारोपवत्तत्तदर्थं उपसर्जनत्वमप्यारोपितमिति च्चेरुपपत्तिरिति
तत्पर्यमित्युद्योतकारोक्त्या आरोपस्य प्रदर्शितत्वेन तादृशनिर्देशस्यानारोपेऽपि
च्चिन्नत्वनिर्वाहकत्वायोगात् । निपातपदरूपं विशिष्टरूपमुपात्तं निमित्तीकृत्य
तदुपस्थितेषु गौणमुख्ययोरुभयोरप्यर्थयोर्विशेषणतयोपस्थितौ न्यायप्रवृत्तेर्निर्वि-
वादत्वाच्च । विना विरोधं प्रत्याख्यानस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनाया अनौचित्या-
च्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

अव्ययसंज्ञादाविति । आदिना निपात एकेति प्रणृहत्वसंग्रहः । तेन
अनः अः अभवत् ई अभवत् इत्यादौ प्रणृहत्वसिद्धिः । अत एव ओदित्यत्रैव
नात्र च्चिन्नप्रतिषेध उक्तः । यदि तु तत्र पर्युदासेनैव निपात इति लब्धे निपात
इति मन्दप्रयोजनामिति तत्र विशिष्टरूपोपादानाभावादिव परिभाषा न प्रवर्तत
इत्युच्यते, तदा निपाता आहुदात्ता इत्यस्य संग्रहो बोध्यः । एतत्परिभाषेति ।
अर्थोपस्थितिमूलिका अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा गौणमुख्यपरिभाषा चेत्यर्थः । यद्वा-
स्त्वेतत्परिभाषेत्यस्यैतन्मूलभूतार्थवद्ग्रहणपरिभाषेत्यर्थमाहुः । परं त्विदं व्या-

त्वात् । अत एवानर्थकेऽपि निपाते सा सञ्ज्ञा सिद्ध्यति ॥

त्रपो इतीत्यादौ प्रगृह्यत्वायाह । संबुद्धिनिमित्तक इति । सम्बुद्धिपर इति व्याख्याने तु सोऽल्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावाच्च

ख्यानपनित्यत्वादिति प्रतीकस्थेन नन्वव्ययसंज्ञायाः कथं पदकार्यत्वं येनानित्यत्वमवलम्ब्यत इति चेच्छृणु । पदकार्यविषयकोयं न्याय इत्यस्य यस्य शब्दस्य वस्तुतः पदत्वविशिष्टस्यैव यत्कार्यप्रयोजकत्वं प्राप्नोति, तत्र कार्ये तस्य गौणार्थकस्य न ग्रहणमिति न्यायार्थ इत्यर्थः । अस्ति च व्यन्तस्य पदत्ववत् एवाव्ययत्वप्रयोजकत्वमित्यादिस्रग्रन्थेन विरुद्धमिति बोध्यम् । अनित्यत्वादिति । अयं भावः । इण्बोध्वमित्यत्वाङ्गग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्या । तस्याथानित्यत्वादप्रवृत्तौ तन्मूलभूतस्य गौणमुख्यन्यायस्य कथं प्रवृत्तिस्स्यादिति । अत एव गोऽभवदिति भाष्यप्रयोगस्तद्गच्छते । अनर्थकेऽपीति । अपिना गौणार्थकस्य संग्रहः । सा संज्ञेति । अव्ययसंज्ञेत्यर्थः । भट्टास्तु निपातप्रगृह्यसंज्ञेत्यर्थमाहुस्तच्च अक्षराननुगुणमिति भाति ॥

त्रपो इतीत्यादाविति । न च सम्बुद्धेरिति षष्ठ्यन्तं पठ्यताम् । तथा च प्रत्ययलक्षणेन सम्बुद्धयन्तत्वं सुलभमिति किं निमित्तसप्तम्याश्रयणेनेति वाच्यम् । विष्णुवाचकाशब्दस्य सम्बुद्धयन्तस्योशब्देन सन्धौ पूर्वान्तवत्त्वेन सम्बुद्धयन्तत्वे परादिवत्त्वेन निपातत्वेऽप्योदित्येतद्वाधित्वा परत्वादिकल्पापत्तेः । ननु त्रपो इतीति न्यूनम् । सम्बुद्धिलोपस्थलेऽपि सम्बुद्धित्वस्याल्पात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्थानितावद्वृत्तिकत्वात् । स्थानिवत्त्वेनानातिदेशे सर्वत्रापि तत्परत्वस्य दौर्लभ्यादिति चेन्न । सम्बुद्धिनिमित्तक इति प्राचीनग्रन्थावतरणरूपतयाऽस्य ग्रन्थस्य तन्मते आद्यार्थकानल्वधाविति निषेधाभावेनादोषात् । तत्स्वीकारेऽप्यतिदिश्यमानधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताकार्य एव तन्निषेध इति वदतां मते

स्यात् । न लुप्तमिति निषेधानित्यत्वं त्वगतिकगतिः । इताविति किम् । पटोऽत्र । अनार्षे किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् । संहिताया विवक्षायाऽप्यवादिरहितप्रयोगार्थमिदम् । तद्विवक्षा च वर्णोच्चारणे नियतेनार्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छा । तदधिकार्द्धमात्राकाल-

दोषाभावाच्च । नियमस्य विधिगुणेन प्रवृत्तिरिति पक्षे प्रत्ययलक्षणेन सम्बुद्धित्वं सुलभमिति समाधानं तु न सम्भ्यक् । एतन्निषेधविषये तत्प्रवृत्तौ नियमकथाया एवोच्छिन्नत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु स्वरीत्या आद्यार्थकानल्वधाविति निषेधे अतिदिश्यमानधर्मे साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताकत्वनिवेशे फलाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वेन सर्वत्रापि निमित्तसप्तम्याश्रयणे फलं बोध्यम् । ननु सावित्येव सिद्धे सम्बुद्धिग्रहणं प्रगृह्यत्वे न लुप्तमतेत्यस्याप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् । तेन मिथो इतीत्यत्रातिव्याप्तिवारणेन सम्बुद्धिग्रहणं चरितार्थम् । फलं च त्रपो इतीति, किं निमित्तसप्तम्याश्रयणेनेत्यत आह । न लुप्तमतेतीत्यादि । इदं प्राचीनरीत्या । स्वरीत्या तु सर्वत्रापि निमित्तसप्तम्याश्रयणफलस्योपदर्शितत्वेन ज्ञापनफलं दुर्निरूपमित्येव समाधातुं शक्यम् । सावित्युक्तौ तु निमित्तसप्तम्याश्रयणस्यान्यार्थमावश्यकतया सुनिमित्तकौकार इत्यर्थे शिवोऽर्घ्य इत्येतदेकदेशिशिवो इत्यस्यानुकरणे शिवो इतीत्यत्र प्रगृह्यत्ववारणाय सम्बुद्धिग्रहणमिति दिक् । उत्तरत्रेतावित्येतन्मात्रानुवृत्त्यर्थमुपस्थिते इति नोक्तम् । ब्रह्मबन्धविति । वेदे आपाद्यमानरूपाभावात् । प्रगृह्यत्वस्य वैकल्पिकत्वेन चानार्ष इति व्यर्थमिति केचित् । अर्थमात्राकालव्यवायेनेति । यत्तु अर्थमात्राधिककालव्यवायेनोच्चारणेच्छा संहिताविवक्षा । यथाश्रुतं तु न युक्तम् । अर्थमात्रान्यूनकालेनोच्चारणस्थले संहितात्वानापत्तेरिति, तच्च वर्णोच्चारणे नियतेनेत्यक्षरादर्शनमूलकं, नियतस्य परिहर्तुमशक्यतया तादृशस्थलस्य गगनकुसुमायमानत्वात् । तदधिकार्धमात्रेति । ततोऽप्यधिककालव्यवायेनोच्चा-

न्यवायेनोच्चारणेच्छा च तदविवक्षेति बोद्धव्यम् ॥

उभः । अत्रोञ् निपात एव । उञ ऊँ इत्येकसूत्रत्वे तु शाक-
त्यग्रहणाननुवृत्तौ ऊँ इतित्येकमेव स्यात् । प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेन
प्रगृह्यत्वस्यादेशस्य च सहविधानात् । उ इति वितीति च न

रणं त्वर्थबोधानुपयोगित्वाच्छिष्टसम्प्रदायविरोधाच्च हेयमेव ॥

निपात एवेति । न तु प्रत्याहारः, उजित्वेव सिद्धे, नापि कृतसम्प्रसार-
णस्य वेजो, लाक्षणिक्त्वात्तुम्प्रग्रहस्या फलाभावाच्च । न चादेशविधौ फलम् ।
तुविशिष्टस्यानिर्दिश्यमानत्वादिति भावः । एकयोगे हि उञ इति श्रुतमादेशेन
श्रुतत्वात्सम्बध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया । सा तु निपात एकाजिति नित्यैवारस्य भवति ।
शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयं स्यात् । ऊँ इति उ इति न तु
वितीति तदर्थो योगविभाग इति कैयटस्यायुक्ततां ध्वनयन् स्वयं योगविभाग-
फलमन्यथा वक्तुमुपक्रमते । एकसूत्रत्वे तिचि । उञ इत्यस्य प्रगृह्यसंज्ञयाऽपि
सम्बन्धे हेतुमाह । प्रकरणेनेति । तेन न प्रगृह्यसंज्ञेयति कैयटोक्तमयुक्तमिति
स्वीचतम् । ननु प्रगृह्यसंज्ञाया अपि विधानेन वाक्यभेदापत्तिरत आह । सह-
विधानादिति । द्वयोरपि विधेयतयोः समूहालम्बनात्मकैकबोधीयतया न
वाक्यभेद इति भावः । ध्वनितं चेदमुद्योते सहविधानेन वाक्यभेदस्याप्यभावा-
दिति ग्रन्थेन । एतेनोभयोरसहविधाने वाक्यभेदापत्त्या गौरवाद्विशिष्टविधान-
मेव न्याय्यम् । अत एव भाष्ये प्रगृह्यसंज्ञकश्रुत्यनेन विशिष्टविधानमेव बोधित-
मित्यपास्तम्, गौरवाभावस्योद्योत एव स्पष्टमुक्तत्वात् । विशिष्टविधाने बाधक-
स्याग्रे मूल एव स्फुटत्वाच्च । न च प्रगृह्यसंज्ञकश्रुति भाष्यविरोध इति वाच्यम् ।
स्थानिवद्भावार्थस्वरूपकथनमिदमित्युत्तरस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । तदेतद्ध्वनय-
न्वक्ष्यति । मानाभावादिति । अत एव भाष्ये उञ ऊँ इत्ययमादेशो भवति

स्यात् । आदेशो प्रगृह्यत्वकार्यन्तु स्थानिवद्भावेन बोद्धव्यम् ।

शाकल्यस्य मतेन दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्रुत्युक्तम् । विशिष्टविधानाशय-
कत्वे तुञः प्रगृह्यः ऊँ इत्ययमादेशो भवतीत्युक्त्वा ततो दीर्घोऽनुनासिकश्चेति
स्वरूपं विवृणुयात् । स्वरूपविवरणप्रसङ्ग उक्तस्य प्रगृह्यसंज्ञकश्रुत्यस्य वक्ष्यमाण-
रीत्या स्वरूपकथनपरतैव ज्यायसी । एतेन सहविधानाशयकत्वे ऊँ आदेशः
प्रगृह्यसंज्ञा चोति ब्रूयात् । तस्माद्राक्यभेदेन संज्ञाविधानमित्यपास्तम् । न च
सामानाधिकरूप्येनान्वयस्य पूर्वं कलशत्वादुञ इति श्रुतमादेशेनैव सम्बध्यते, न
प्रगृह्यसंज्ञेयति कैयटोक्तेश्च संभवति सामानाधिकरूप्ये वैयधिकरणस्यान्याय्यत्वे-
नास्यादेशाविशेषणत्वमेव युक्तमिति वाच्यम् । किमर्थो योगविभाग इत्युत्तरमाध्या-
सङ्गत्यापत्तेः । तथाहि । किमर्थो योगविभाग इति भाष्यस्याप्यमाशयः । प्रगृह्य-
त्वादेशयोश्शाकल्यमत एव प्राप्या एकरूपयोग एव प्रवृत्तौ ऊँ इतीति रूप-
मेतत्सूत्रविहितप्रगृह्यत्वस्य प्राप्तिविभाषात्त्वेन पक्षेऽभावतात्पर्यकतया निपात
इत्यस्याप्रवृत्तौ वितीति रूपमिति द्वे रूपे, ते चैकयोगेऽपि सिध्यत इति । एवं
चैकयोगे वितीति न सिद्ध्यतीति कैयटोक्तमपास्तम् । ऊँ वा शाकल्यस्येत्युत्तर-
भाष्यस्य त्वयमाशयः । योगविभागसामर्थ्याच्छाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्च शाकल्य-
पदं न यथाश्रुतार्थकम्, किंतु विकल्पमात्रतात्पर्यकम् । एवं च शाकल्यमत
एव विकल्पः फलितः । तेन सकलेशसिद्धिरिति । इदं सर्वं प्रगृह्यत्वस्य विधान
एव संघटते । अन्यथा विशिष्टविधाने पक्षे तद्भावाद्वितीत्यस्य तन्मत एवादेश-
विधानेनोभयोरैकप्रयोगे प्रवृत्त्या उ इतीत्यस्य सिद्धिरित्येकयोगयोगविभाग-
पक्षयोः फलभेदेन सामर्थ्याभावाद्विकल्पालाभेनाभीष्टासिद्ध्या शाकल्यस्या-
चार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यादित्यस्यासंगत्यापत्तिरिति स्पष्टं तद्विदामिति
दिक् । ननु सहविधाने उ इत्यस्य प्रगृह्यत्वाभावेन सन्धिकार्ये वितीति स्यादिति
ऊँ इत्येकमेवेत्यनुपपन्नमत आह । आदेशो प्रगृह्यकार्यं तिचति । ननु विशिष्ट-

प्रगृह्यत्वस्य साक्षादुद्देश्यसम्बन्धस्य क्लृप्ततयात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात् । शाकल्यग्रहणानुवृत्तावपि प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य विकल्पे ऊँ इति वितीति सिद्ध्यति, न तु उ इतीति । प्रगृह्यत्वविकल्पेन पक्षे तदभावेऽप्यस्य तात्पर्यादेतदभावे निपात एकाजित्यस्याप्रवृत्तेः । तदुक्तं भाष्ये योगविभागं प्रदर्श्य किमर्थं योगविभागः शाकल्यमते ऊँ विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति उ इति । अन्येषामाचार्याणां मतेन वितीति । अनेन हि योगविभागस्य 'उ इति' इति रूपसिद्धिः फलमिति स्पष्टमेव लभ्यते । अतो योगविभागेन व्याचष्टे । उज इति । उजो—वाचकं प्रगृह्यपदमित्यर्थः ॥

विधानमेवास्तु । एवं च स्थानिवद्भावाश्रयणमपि नावश्यकमिति लाघवमत आह । प्रगृह्यत्वस्येत्यादि । मानाभावादिति । एतदुपपादितं ग्राक् । न तु उ इतीति । न च निरनुबन्धकोकारमादाय तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । उ इतीत्यतस्सानुबन्धकबोधस्यापीष्टत्वादिति स्पष्टमुद्योते । न चादेशाभावपक्षे शाकलहस्वेन उ इतीति तदभावे वितीति च सिद्ध्यतीति वाच्यम् । योगविभागाभावे शाकल्यग्रहणस्य यथाश्रुतत्वेन ऊँभावविनिर्मुक्तस्यान्यपतसिद्धप्रयोगस्य शाकलहस्वाविषयकत्वात् । न च शाकलहस्वोत्तरं स्थानिवत्त्वेनोञ्ज्वाति देशस्याद्यार्थकानल्विधिविति निषेधेनाप्राप्त्या सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधकादेशप्रवृत्तौ पञ्चान्छाकलप्रवृत्तिर्दुर्वारोति वाच्यम् । अतोऽमित्यादाविवोत्सर्गाप्रवृत्तेः । प्रसह्यसंज्ञा तु निपात एकाजिति नित्यैव भवतीति कैयटोक्तमयुक्तमिति सूचयन्नाह । प्रगृह्यत्वविकल्पेनेत्यादि । स्वात्कर्म भाष्यानुग्रहेण द्रव्यति । तदुक्तमिति । ननूज इति षष्ठीनिर्देशात् समानाधिकरणपदस्य संज्ञात्वप्रत्यायकस्याभावात् कथमस्य संज्ञाविधायकतेत्यत आह । उजो वाचकमिति ।

शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यामित्यनुवृत्तेर्न तदाह । उज इतौ वेल्यादि । विकल्पानननुवृत्तौ हि निपात एकेत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमेव स्यात् । एवञ्च प्राप्तविभाषेयम् । ऊँ इत्यत्र शाकल्यप्रगृह्यपदयोरसम्बन्धे उज इत्यर्थानधिकारादप्रगृह्यस्यैवादेशो तस्य 'इको यण्' इति यणि ऊँ इतीत्यस्यासिद्धिः । दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिश्च । विकल्पमात्रसम्बन्धेऽपि ऊँ इतीत्यस्यासिद्धिरिति विधानसामर्थ्यात्प्रगृह्यपदसम्बन्धः ।

संज्ञाप्रकरणात् प्रगृह्यपदस्य स्वरूपपदार्थकतया तेन सहजो वाच्यवाचकभावान्तिरिक्तसम्बन्धस्यासम्भवात्स एव षष्ठ्यर्थ इति भावः । यणीति । न चादेशविधानवैयर्थ्यम् । प्रगृह्यसंज्ञावाधानेन चारितार्थ्यात् । अनन्त्यस्यापीति प्लुतविषये चारितार्थ्याच्च । एतेन दीर्घमुच्चारणं यस्यानुनासिकत्वविशिष्टादेशस्य तद्वैयर्थ्यापत्तिरिति श्रीधरोक्तमपास्तम् । यदपि शाकलप्रकृतिभावे अनुनासिकोच्चारणसार्थक्यमिति तत्र । शाकल्यान्यमत एवादेशप्रवृत्त्या तत्र शाकलाप्रवृत्तेः । एतेन विधिवैयर्थ्यं तु नोक्तम् । प्रतिपदोक्तत्वादत्र कृते शाकल्येनानुनासिके ह्रस्वे कृते साफल्यदिति भट्टोक्तमपास्तम् । तदेतदभिसन्ध्याह । दीर्घोच्चारणेति । वैयर्थ्यापत्तिश्चेति । यत्तु संहिताया अविवक्षायां तच्चरितार्थमिति, तत्र । संहिताधिकारप्रत्याख्यानीत्याऽर्धमात्राधिककालव्यवाये आदेशस्यैवाप्रवृत्तेः । विधानेति । प्राचीनीत्या इदम् । तन्मते शाकलह्रस्वस्य तत्क्रोण्डिन्यन्येनास्यापवादतया तद्विषये ह्रस्वाप्रवृत्तेः । खरीत्या तु ह्रस्वे कृते स्थानिवद्भावेनोञ्ज्वालाभास्त्रिरवकाशत्वेन बाधकत्वादनन्तरं शाकलह्रस्वे दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यमेव बोध्यमिति भट्टाः । वस्तुतोऽनन्त्यस्यापीति प्लुतविषये विधिसार्थक्येन सर्वमतेष्वपि दीर्घविधानेत्यर्थ उचितः । अत एवाद्योते ऊँ इति दीर्घोच्चारणात् प्रगृह्यपदस्यात्र सम्बन्ध इत्युक्तमिति ध्येयम् । यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते, तदा प्रगृह्यस्येजो

प्रगृह्यपदमात्रसम्बन्धेऽर्थाधिकारादप्रगृह्यस्य नित्ये ऊँ आदेशो ऊँ इतीति, प्रगृह्यस्य उइतीति सिद्धेऽपि चितीति न सिद्ध्येत । तदाह । उअ इती दीर्घोऽनुनासिक इत्यादि । अत्र विशिष्टस्य चिधिरिति न वाक्यभेदः । न च प्रगृह्यत्वमादेशश्च शाकल्यमते इति तयोरेक-प्रयोगे एव प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । योगविभागसामर्थ्येन शाकल्यमते एव भावाभावकल्पनात् । वस्तुत उअनुवादेन सञ्ज्ञाऽ-ऽदेशयोः सहविधानमेव न्याय्यम् । आदेशो स्थानिवद्भावात्प्रगृह्य-कार्यम् । भाष्ये 'प्रगृह्यसञ्ज्ञकश्च' इत्यापि स्थानिवद्भावलब्धार्थस्वरूपकथनमिति न्यायविदो विचारयन्तु ॥

नित्यमादेश इति कैयटेनोक्तम् । तस्यायं भावः । अनुवर्तमानप्रगृह्यस्यादेशेन सम्बन्धे उच्चात्रस्य नित्यं प्रगृह्यसंज्ञकस्य ऊँभावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेरनुवर्तमानं प्रगृह्यपदं षष्ठ्यन्ततया विपरीण-पर्य्य स्थानिना सम्बध्यत इति । स्पष्टं चेदमुद्योते । तदेतत्कैयटमतमशुक्तमिति ध्वनयन्नाह । अर्थाधिकारादिति । अयं भावः । प्रगृह्यस्य स्थानिना सम्बन्धे तद्विशेषणमहिम्नैव निपात एकाजिति सूत्रप्राप्तेर्योगो प्रगृह्यत्वस्य वैकल्पिकत्व-सिद्ध्या ऊँ इति वितीति कैयटाभिप्रेतरूपद्वयसिद्धौ योगविभागवैयर्थ्यस्य तादवस्थया तत्सार्थक्याया प्रगृह्यस्यैवादेशविधानमुचितम् । योगविभागरतु अत्र पसे उ इतीति सिद्धयर्थमावश्यकम् । अन्यथा निपातप्रगृह्यसंज्ञाया अयमपवाद-स्यादिति तदसिद्धिस्स्पष्टवेति । एतेनैदमशुक्तम् । उजितिपदस्याप्रगृह्यत्वे शक्यभावादिति परास्तम् । अप्रगृह्यत्वशक्यत्वभावोऽपि प्रगृह्यसंज्ञाविधौ प्रगृह्य-स्योद्देश्यत्वासम्भवेनार्थादप्रगृह्य एव सम्भवतीत्याशयात् । अत्र चिशिष्टस्येति । इदं तु कौस्तुभरीत्या । मूलाक्षराणां तत्रैव स्वारस्यात् । योगविभाग-सामर्थ्येनेति । उपपादितमेतत् । स्वासिद्धान्तं सोपपत्तिकं दर्शयति । वस्तुत-स्त्विति । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । विचारयन्तिविति ॥

अत्राचार्याः । योगविभागामावे प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य च शाकल्य-मतेन युगपत्प्रवृत्तौ तन्मते ऊँ इतीति तदन्यमते उ इति प्रगृह्यत्वस्य निपात-एकाजनाडिति सामान्यशास्त्रप्रणयनेन तदन्यमतेऽपि सत्त्वनिश्चयेन स्मृत्यन्तरा-नुसन्धानद्वारा प्रगृह्यत्वांशे विकल्पसम्भवेनादेशांश एव स्मृत्यन्तरानुसन्धान-द्वारा विकल्पपर्यवसानापत्तेः । यथा क्रतो भारद्वाजस्येत्यस्याचस्तास्वादिति सामान्यशास्त्रप्रणयनेन ऋदन्ते स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारा नेद्विकल्पबोधकत्वम् । न च प्रगृह्यपदानुवृत्तिवैयर्थ्यम् । तस्योत्तरत्रानुवृत्त्यर्थत्वेनोपपत्तेः । तथा कै-योगत्वे शाकल्यमते ऊँ इतीत्येकमेव स्यात् । तदेतदुक्तं भाष्ये, शाकल्यस्या-चार्यस्य मते ऊँ इति विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति उ इतीति । तदन्यमतेन निपात एकाजिति नित्यं प्रगृह्यत्वाद् इतीति स्यात् । तदेतदुक्तं भाष्ये अन्येषामाचार्यणां मतेन वितीति, योगविभागेन उअ इत्यनेन प्रगृह्यत्वस्य शाकल्यमते विधानेन योगविभागेन सिद्धप्रगृह्यसंज्ञाविज्ञानसामर्थ्यात् स्मृत्यन्त-रानुसन्धानद्वारा सामान्यशास्त्रसत्त्वेऽपि प्रगृह्यत्वांशे विकल्पसिद्धयति । द्वितीय-योगेन तु सति प्रगृह्यत्व एवादेशविकल्पः । तत्रापि शाकल्यग्रहणानुवृत्तिसाम-र्थ्यात् । ननु शाकल्यग्रहणानुवृत्तिरिति प्रगृह्यत्व एवादेशो यथा स्यात्, न त्व-प्रगृह्यत्व इत्येवमर्था स्यात्, न स्यात् दीर्घाचारणसामर्थ्येन प्रगृह्यपदानुवृत्ति-सामर्थ्येन च सत्येव प्रगृह्यत्वे आदेशकल्पनासम्भवात् । तस्मात् द्वितीययोगे शाकल्यानुवृत्तिरिति प्रगृह्यत्वे आदेशविकल्पार्थत्वेव तत्त्वमित्याहुः । तदन्ये न मन्यन्ते । तथा हि । योगविभागामावे तदुक्तीत्या निपातसंज्ञाया नित्यत्वे किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नस्य निरालम्बनत्वापत्तिः । योगविभागे प्रगृह्य-संज्ञाया विकल्परूपफलस्य स्पष्टत्वात् । किं चैवं प्रगृह्यपदानुवृत्तिवैयर्थ्यम् । न चोत्तरार्थम् । उत्तराह्वयस्य प्रकरणादावापि मनोरमोक्तरीत्या पठितुं शक्य-त्वेन तन्मात्रफलकल्पनाया अनौचित्यात् । किं चोत्तरार्थस्यापीहानुवृत्तस्य

मय उजो । व्याख्यानादत्र मय प्रत्याहारः । अस्य त्रैपादिक-
त्वेनासिद्धत्वाच्च 'प्लुतप्रगृह्या' इत्यनेन बाधः । नानुस्वार इति ।
किंवितीत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञाऽभावेऽस्यासिद्धत्वाद् 'इको यण्' इति
याणि अनुस्वारो भवत्येव ॥

ननु 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायेन
गौरीशब्दस्य सप्तम्यर्थवृत्तित्वेऽपीकारस्य तत्त्वाभावोऽन आह ।
ईदृदन्तमिति । शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिरिति भावः ।

शब्दीयविषयताप्रयोजकत्वाव्यभिचारोदेतद्विहितप्रगृह्यसंज्ञाया निपात इति
विहितापवादत्वेन तत्रोजतिरिक्तत्वेन संकोचेन तस्याप्राप्त्या एतद्विहितप्रगृह्य-
संज्ञायां विकल्पसम्बन्धस्य दुर्वारतया पक्षे निपातसंज्ञा दुर्वचा । विकल्पासम्ब-
न्धेऽप्यादेशप्रगृह्यसंज्ञयोस्महविधानेनादेशविकल्पे तत्संक्रियोगक्षिप्तस्य प्रगृह्य-
त्वस्य चिण्वदिट इव तदभावे अप्रवृत्तिः । एतेनात्र सूत्रे आचार्योक्ता सर्वोप्य-
युक्ता परिहृतेति दिक् । तेदतत्सर्वं तच्चदाकरग्रन्थपरिशीलनचतुरा विभावयन्तु ॥

व्याख्यानादिति । त्रिपाद्यां पाठकरणरूपादित्यर्थः । अन्यथा मय-
धातोः परस्योजो वत्वस्य सापादिकत्वे त्रैपादिकत्वे वा विशेषाभावेनेको यण-
चीत्यस्यानन्तरं मय उजो वेत्येवावश्यमिति भावः । यत्तु मत इत्येव सिद्धे मय
इत्युक्तेर्न धातुग्रहणमिति तन्न । मतशब्दाण्यन्तात् क्रिपि निष्पन्नान्मा भूदित्येव-
मर्थं तथा नोक्तमिति वक्तुं शक्यत्वात् । ननु प्रत्याहारग्रहणेपि त्रिपाद्यां पाठो
व्यर्थः । प्रकृतिभावबाधकस्य वत्वस्येको यणित्यनन्तरं विधानेनेष्टसिद्धेः । न चैवं
किंम्वितीत्यलानुस्वारपत्तिरिति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया वारयितुं शक्य-
त्वात् । न च तत्र पाठेऽग्रगृहेऽपि परत्वादेनेन बत्वे सन्निपातपरिभाषयाऽनुस्वारा-
भावे किंवितीति सानुस्वारो न स्यादिति वाच्यम् । अस्य विकल्पत्वेनैतदभावे

मामकी तनू इति । प्रगृह्योष्वातिशब्दप्रयोगस्य पदकारिर्नियमितत्वा-
त्पदपाठे प्रगृह्यत्वफलमत्र बोद्धव्यम् । ईदृतौ किम् । अग्रा भवति ।
सप्तम्या डादेशः । तपरत्वमसन्देहाय । सप्तमीति किम् । धीती,
मती । ह्रस्वान्ताभ्यां तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घः ।
अर्थग्रहणं किमिति । न च तदभावे 'ईदृदेद्' इतिवदीदृदन्ता या
सप्तमीत्यर्थोपपत्तिः । तथा च ययीत्यादावेव स्यात्, एकादेशस्य परादि-
वद्भावेन सप्तमीत्वात्, न तु गौरीत्यादाविति तत्तिसिद्धयर्थं तदन्वय-
कमिति वाच्यम् । 'ईदृतौ सप्तमी प्रगृह्यम्' 'अदसः' 'एच्च
द्विवचनम्' इत्येव सिद्धे गुरुभूतन्यासकरणेन तत्प्रकरणापेक्षया

यणि निरुक्तरूपसिद्धेरिति चेन्न । तत्क्षिरिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्रिपि निष्पन्ना-
त्तर्क रगित्यादेः परत्वेनोजः प्रयोगे इष्टस्य वत्वस्य सपादायां पाठे संयोगान्त-
लोपस्यासिद्धत्वेनासिद्धेः । न च तत्र णिलोपस्य पञ्चमीसमासेन स्थानि-
वद्भावश्शङ्क्यः, पूर्वत्रासिद्धये तन्निषेधात् । न च पञ्चमीसमासे स निषेधो
नेति वाच्यम् । मानाभावात् । एवमपि रत्नमुद उ उक्त इत्यादाविष्टस्य वत्वस्य
सपादायां पाठे जडत्वासिद्धत्वेनानापत्तेः । एवं प्रत्यङ् उ उक्तमित्यत्र डमुद-
संपत्तिरपि फलं बोध्यम् । त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्या बत्वे डमुद-
नापत्तेः । सन्निपातपरिभाषानित्यताज्ञापनं तु प्राचीनरीत्या, नवीनानां तु न
यास्योरिति निर्देश एव तदनित्यत्वज्ञापक इति दिक् ॥

ईदृदन्तमिति विशेष्यासन्निधानेऽपि तदन्तपरतया व्याख्याने प्रयोजना-
न्तरं दर्शयितुमाह । मामकी इति । ननु मामकी इत्यत्र अच्यस्त्वाभावाद-
सानाभावाच्च प्रगृह्यत्वफलं दुर्वचमत आह । प्रगृह्येऽङ्गिति । ईदृतौ किमिति ।
दीर्घ इत्येव रामेऽङ्गित्यादौ न दीर्घ इति प्रश्नः । असन्देहायेति । गुणानामभेद-
कत्वेन सवर्णग्रहणार्थत्वाभावादिति भावः । सप्तमीति किमिति । सुबर्थ

वैजात्यबोधनादूकारांशोऽसम्भवाच्च 'संज्ञाविधौ' इतितदन्तप्रहण-
निषेधाप्रवृत्त्या ईदृदन्तं सप्तम्यन्तमित्यर्थेनेष्टसिद्धेरिति प्रहनः ।
ययित्यादेरनभिधानमेवेति परे ॥

वृत्ताविति । अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवस्यमित्य-
र्थेनात्र तत्संसृष्टाऽप्येयार्थेऽपि वृत्तेर्न दोषः । 'संज्ञायाम्' इति
समासे जहत्स्वार्थायां वृत्तौ पूर्वपदस्याऽनर्थक्येऽपि सुप्सुपेति
समासे अजहत्स्वार्थायां प्रसक्तदोषस्योत्तरीत्यैव वारणमिति भावः ।
गौरी अधिश्रित इत्यत्राधिश्रयणक्रियायामेव गौरीपदबोद्धव्याधिकर-

इत्येतावता सिद्धमिति प्रश्नः । अनभिधानमेवेति । न चास्ति सप्तमी ईदृताविति
भाष्यादिति भावः । स्पष्टं चेदमुद्योते । यत्तु पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावाद्य-
र्थित्यादेर्न चास्तीति भाष्यविषयतेति तदनाभिधाने न मानपित्याहुस्तत्र ।
पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावरथापि स्वविधावग्रहृत्तेः । पूर्वसाधिमित्तत्वेना-
श्रितादिति वदतां सुतरामग्रहृत्तेष्वेति दिक् । सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवस्यामिति ।
तत्त्वं च स्वसमाभिव्याहृतपदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थितिविषयत्वम् । स्पष्टं
चेदमुद्योते । अत्र मात्रपदेन सप्तमीप्रकृत्यर्थतिरिक्तो व्यवच्छिद्यते, न तु सामा-
न्यतः सप्तम्यर्थतिरिक्तः । तादृशस्य प्रकृत्यर्थस्याप्यभिचारितवया व्यवच्छेत्तुम-
शक्यत्वादिति भावः । एतेन मूलोक्तं तु न शुक्तम् । गौरीत्यादौ गौरीत्वावच्छि-
न्नार्थवृत्तित्वेन सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नत्वाभावात् । किन्तु सप्तम्यर्थमात्रपर्यव-
सन्नत्वं च सप्तम्यर्थविशिष्टत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधि-
करणत्वं स्वप्रतियोगिनिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वं स्वानुयोगिनिरूपित-
शक्यत्वनाधिकरणत्वेतत्तत्तयसम्बन्धेनेति परिष्करणीयमिति परास्तम् । स्व-
प्रतियोगिनिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वरूपद्वितीयसम्बन्धनिवेशस्य फला-

णत्वान्वय इति गौर्यधिकरणके लक्षणायां मानाभाव इति न तत्र
दोषः । वाप्यामथ इति । सुप्सुपेति समासः । संज्ञायामिति वा ।
ननु संज्ञायामिति समासे वाक्येन संज्ञाऽनवगमामित्यसमासत्वेन
विग्रहोऽनुचित इति चेन्न । तेषु समाससमानार्थकवाक्याभावेन
नित्यसमाससदृशत्वेऽपि नित्यसमासत्वाभावात् । विभाषाधिकार-
बाधे मानाभावात् । नित्यसमासे हि वृत्तिपटकपदानां पृथक् प्रयो-
गाभाव एव । अत्र तु पृथक्प्रयोगेऽपि तद्वोद्वयविशिष्टार्थाप्रतीति-
मात्रमित्याहुः ॥

अणोऽप्र । अण इति किम् । कर्तुं हर्तुं । अत्राणपूर्वैर्णैव, व्या-
ख्यानात् । अणच्छतमगनी इत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव
यथोद्देशत्वात् प्रगृह्यत्वे जाते पश्चात्प्लुते तस्याप्यनुनासिकप्रति-
बन्धार्थं पुनः संज्ञोति नानुनासिकः । संज्ञायाः कार्यार्थत्वात्पुनः

भावाच्च । मानाभाव इति । न चाधिश्रयणक्रियायामन्वयेऽपि नामार्थ-
धात्वर्थयोरेवेदान्वयव्युत्पन्नयदुरोधाच्छ्रवणवश्यकीति वाच्यम् । दधि पत्रे-
त्यादिवाद्भक्तिस्मरणेनोपपत्तेः । न च विभक्तिस्मृतावीदन्तस्य सप्तम्यर्थपर्य-
वसानासम्भवः । पञ्चके प्रातिपदिकार्थे इति स्वीकारे तत्सम्भवादित्यन्यत्र
विस्तरः ॥

व्याख्यानादिति । एतद्वन्नविषयणामसम्भवेनासन्देहायाच इत्येव
सिद्धे पर्युदासेन वा तत्सिद्धेऽग्रहणरूपाव्याख्यानानादित्यर्थः । न च प्रगृह्यत्वस्य
द्विवचननिपातानामपि प्रवृत्त्या अजितरसाधारणत्वात् कथं पर्युदासेन तत्सिद्धि-
रिति वाच्यम् । लण्ड्वत्स्थभाष्यग्रामाण्यात् संज्ञायाः कार्यार्थत्वात् कार्यस्य
समुदायेऽनुपलम्भेन फलाभावाच्च तच्चर्तृपर्यवसायितया प्रदेशेऽपि तस्यैव

प्रवृत्तौ कार्यमेव बीजम् । स्थानिवत्त्वन्तु न, प्लुतस्थान्यल्युत्तिधर्म-
त्वेनाल्विधित्वात् । पूर्वसवर्णे कृते द्विवचनत्वन्तु परादिवद्भावेन ।
तेन ताद्रूप्यानतिदेशोऽप्येतद्धर्मानतिदेशाङ्गीकारात् । अत एव रामा-
वित्यादौ परादिवद्भावेन सुपत्वात्पदत्वं साधितमन्तादिवदि-
त्यत्र भाष्ये इति स्पष्टमाकरे ॥

ग्रहणात् । पुनः प्रवृत्ताविति । कार्यकालपक्षेण तु न निर्वाहः । तत्पक्षे संज्ञानां
विधेदेशीयत्वेन तदृष्ट्या प्लुतस्य सिद्धत्वात् संज्ञाया अप्रवृत्तेः । वस्तुतस्त्वया-
दिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यस्योद्योतेऽन्यथा योजितत्वेन कार्यकालपक्षेऽपि
संज्ञाया विधेदेशीयत्वे मानाभावेन तदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वात् संज्ञा सुलभेति न
दोष इति बोध्यम् । प्लुतस्थान्यल्युत्तिधर्मत्वेनेति । अस्य प्रगृह्यत्वस्येत्यादिः ।
प्लुतस्थान्यसाधारणधर्मत्वेनेत्यर्थः । प्लुतस्य तादृशधर्मत्वं लक्ष्मणस्य भाष्यादित्य-
वोचाम । यद्वा प्लुतस्य स्थानी योल्तद्वृत्तिर्यो धर्मस्तत्त्वेनेत्यर्थः । तेनाद्यर्थ-
कानल्विधाविति निषेध इति भावः । एवं च पूर्वसवर्णे कृते द्विवचनत्वं
त्वित्युत्तरग्रन्थस्वारस्यानुरोधेन व्याख्या ग्रन्थकृदभिप्रेतेति भाति । यत्तु
वस्तुतस्त्वप्रगृह्यस्येत्यस्य पर्थुदासत्वेन तेन धर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यककार्या-
भावादनल्विधावित्यस्याप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वं सुलभमित्याहुः, तन्मन्दम् । तावतापि
द्वितीयार्थकानल्विधाविति निषेधस्य दुर्वारत्वात् । तादृशधर्मेण साक्षादवच्छिन्नत्व-
निषेधे फलाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वेनाद्यार्थकानल्विधाविति निषेधस्यापि सत्त्वाच्च
एतद्धर्मानतिदेशाङ्गीकारादिति । अत्र द्विवचनस्थानिनोऽसहायत्वेन तद्वृत्ति-
समुदायत्वातिदेशेन द्विवचनत्वस्य समुदायवृत्तिश्चादिति भाव इत्यन्यत्र
विस्तरः । अत्रेदं बोध्यम् । राम इत्यादौ विसर्गस्य नानेनानुनासिकः ।
अप्रगृह्यस्येति पर्थुदासेन हल्वानुपहितानामेवाणामनुनासिकविधानात् । हयवरद्-
सूत्रभाष्येऽयोगवाहानामुपदेशे फलानां परिगणनादन्यविषये उपदेशस्यैवा-

अचसन्धिरिति । 'सिद्धमनच्छ्वाद्' इति वार्तिकप्रयोगेण
'अल्पात्तरम्' इति सौत्रप्रयोगेण 'कथमनच्छ्वम्' इति भाष्य-
प्रयोगेण च वृत्तिघटकाचपदे पदान्तकार्यस्य तत्सन्धिधानेन द्रुत्वस्य
वाभावो बोद्धव्ये इति केचित् ॥

इति स्वरसन्धिः ॥

भावाच्च । न च परिगणने जडभावस्यापि सत्त्वात् रामं जयतीत्यादौ जञ्च्वा-
पत्तिरिति धाढ्यम् । भुजन्मुञ्जाविति निपातनमाश्रित्य जडभावप्रयोजनस्य
भाष्ये ग्रन्थाख्यानात् । तदेकवाक्यतयोपध्मानीयस्यैव जडत्वं प्रति पाठाङ्गी-
काराच्चेति सर्वमवदातमिति । के चिदिति । अत्रारुचिबीजं तु वृत्तिघटकेत्य-
सङ्गतम् । अक्षित्येकशेषवृत्तिघटके कुत्वदर्शनात् । यदि तु वृत्तिघटकयत्-
किञ्चिन्निरूपितपूर्वत्ववत्येव तद्वृत्तिघटकाचपदे इत्युच्यते, यदि वैकशेषस्य
वृत्तित्वमेव नाङ्गीक्रियत इत्युच्यते, तदा कथमजग्रहणेऽपि वार्तिकप्रयोगस्या-
चकार्याणीत्यादिभाष्यप्रयोगस्य चासङ्गतिः । अतस्सुन्निरूपितपूर्वत्वाभाव-
वत्यचपदे इति वक्तव्यम् । किञ्च पदान्तकार्यस्येति सामान्यतः कथनमप्य-
सङ्गतम् । क्वचिजडत्वदर्शनात् । तस्मात्तादृशाचपदघटकचकारस्य तद्विशेष्यक-
चुत्वप्रकारकबुद्धिप्रयोज्यकार्यसमर्पकत्वं नेति ज्ञापनीयम् । तेन तत्सन्धिधानेन
द्रुत्वस्येत्यर्थान्तरं न कल्पनीयमित्यपरं लाघवमिति । केचित्तु आदिरन्त्ये-
त्येतत्सूत्रबोधितसंज्ञामात्रस्योपलक्षणमिदम् । अत एव यणादीत्यादौ डमुडभाव
इति सकलेष्टसिद्धिरित्याहुस्तत्र । तत्र पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यमात्रस्याभावबोधने
जञ्च्वाभावप्रसङ्गात् । खौजसमौल्लसिति निर्देशानुपपत्तेश्च । छत्त्वविधौ विरश्ना-
मित्यादिसिद्धये पदान्ताज्झय इति सिद्धान्तात्, प्रातिस्विककार्यनिवेशे गौरवात्,

तिङितङ इति प्रयोगानुपपत्तेश्च । आक्षरसमाधायिकानुबन्धैः कृतसंज्ञास्त्रिति
निवेशे गौरवम् । तद्वानाविति निर्देशस्य प्राचीननये असङ्गत्यापत्तिश्च । तस्मात्
पूर्वोक्तसरणिरेव ज्यायसीति विभावनीयम् ॥

इति स्वरसन्धिः

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय तातोपनामकमुद्रह्मणशास्त्रिविरचिते

गुरुप्रसादग्रन्थे लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्याने

स्वरसन्ध्यान्तो द्वितीयः खण्डः

शब्देन्दुशेखरगुरुप्रसादः परिकल्पताम् ।
उपासितश्रीललिताङ्गमारीपरितुष्टये ॥

ॐ नमस्तत् ॥

॥ श्रुतिः ॥

॥ अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ॥

वटमूलसमासीनममीष्टफलदायिनम् ।
भावये सच्चिदानन्दं दक्षिणामूर्तिमीश्वरम् ॥१॥
गौतमान्वयसंभूतः परिवंशान्धिवचन्द्रमाः ।
नरसाम्बाजगन्नाथतनूजातः सुधीपाणिः ॥२॥
ललिताञ्जितवामाङ्गो गुरुशुश्रूषणे रतः ।
विद्यावतीसमाश्लिष्टवामभागविभूषितात् ॥३॥
अलकनारायणेभेन्द्रादुलप्रतिभावतः ।
विजयाभिरुच्यनगरीपालकाह्वयजीविकः ॥४॥
पितृशुपरते तस्मिन्नल्पे वयसि दुर्विधेः ।
तदात्मजाच्छ्रीविजयरामेभेन्द्रात्सुपोषितः ॥५॥
दक्षिणास्यं च वाग्देवीं पाणिन्यादिमुनित्रयम् ।
नत्वा गुरुं कलापूर्णं सुब्रह्मण्यसुधीमाणिम् ॥६॥
वैयाकरणसम्प्राजं सर्वतन्त्रार्थकोविदम् ।
तत्कृपालब्धनागेशग्रन्थगूढार्थविस्तरः ॥७॥
तदीयशेखरगुरुप्रसादस्य प्रपूरणम् ।
तद्ग्रन्थादिस्थविज्ञसिवाक्यशेषेण चोदितः ॥८॥

‘यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्’ इति नङि ‘चङ्घोः’ इति शादेशो छित्वाद् गुणाभावः । ‘प्रदने चासन्नकाले’ इति निर्देशात्सम्प्रसारणाभावः ॥

न पदान्ता । पदादोरित्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । टोः किमिति । षकारस्यापि पदान्ते जडत्वविधानात्प्रदनः । ‘इत्यात्तादौ’ इति षत्वस्यासिद्धत्वाज्जडत्वाभाव इत्युत्तरम् । षण्णवतिरिति । षडधिकानवतिरिति विग्रहः । षण् णगर्थ इति पृथक्पदं ॥

प्रवृत्तिमन्तरापि सञ्चिदित्यादिसिद्धिरिह वैचित्र्यम् । प्रश्ने चेति । प्रश्नशब्द इत्यादिः । यद्वा ब्राह्मणाभ्यां कृतं देहीति वद्विभक्त्यन्ततन्त्रमत्र बोध्यम् ॥

स्पष्टार्थमिति । न च पदान्तद्वेयत्र वक्ष्यमाणरीत्या समर्थपरिभाषाया अप्रवृत्त्यर्थं तदति वाच्यम् । अस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वादस्य पदोद्देश्यक-विधित्वाभावादनाभिनि लिङ्गाच्च तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । टोः किमिति कौमुदीग्रन्थस्याशयमाह । षकारस्यापीति । एवञ्च पदान्तषकारस्यासम्भवेन पूर्वस्रजात् ष्टुनेत्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन व्याख्यानेपि सिद्धावत्र सूत्रे टोरिति किमर्थमित्याशयः । षत्वस्यासिद्धत्वादिति । इदमुपलक्षणं, विसर्ग-सत्त्वयोरपि । एवञ्च सर्पिम् तममिति स्थिते जश्चं बाधित्वाऽपवादत्वादुत्त्वे विसर्गे सत्त्वे षत्वे च कृते जश्चदृष्ट्या विसर्गसत्त्वपत्त्वानामसिद्धत्वेन रुत्वस्यापवादत्वात्सिद्धत्वेन चाहलत्वाज्जडत्वाभाव इति पदान्तषकारस्य सम्भवेन ष्टुनेत्यनुवृत्तौ दोषसम्भवादिद्भावश्चकमिति भावः । अत्र रुत्वात्पूर्वं षत्वं तु न भवति । रुत्वदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वात् । षण्णवतिरित्यत्रेतरतरोऽपि समाहारद्वन्द्वे वा द्विवचननपुंसकत्वयोरपान्तरत आह । षडधिकेति । पृथक् पदं इति । दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमात्समासाप्रशेरिति भावः ॥

यरोनु । पदान्तस्येति किम् । वेद्यि, बध्नाति । स्पष्टौ चरि-
तार्थ इति । उपलक्षणाभिर्दं वलयोरपि प्रवृत्तेः । एतच्च जातिपक्षे स्पष्ट-

वेद्यमिति । इदं वार्तिकप्रत्युदाहरणम् । सूत्रस्य तु चञ्चनतुः जगमतुरि-
त्यादि बोध्यम् । नञ्चनुनासिकविधेः कमल् मनोरथः वृक्षवांश्चिनोषीत्यादौ
स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमयोः वलयोरपि प्रवृत्त्या चारिताभ्येन मूले स्पष्टौ चरितार्थ
इति न्यूनापित्यत आह । उपलक्षणाभिर्दं वलयोरिति । इदमुपलक्षणं,
यकारस्यापि । अतो दध्यौश्चिनोषीत्यादौ नञ्चव्यप्रशानिति रुत्वेऽनुनासिके च
सति यकारेऽस्य चारिताभ्येपि न न्यूनाता । स्वासिद्धान्ते न पदान्ताः परेऽण-
स्मन्तीति भाष्येण कमल् वृक्षवादेरनाभिधानान्मूलकृद्रीत्ययं न्यूनातापरिहृति-
रित्यवधेयम् । एतच्चेति । मूलोक्तरीत्या चतुर्मुख इत्याद्यानुनासिकवारणमित्यर्थः ।
स्पष्टमेवेति ॥

अयं भावः । स्थानेन्तरतम इति सम्प्रत्यन्तपाठे षष्ठीस्थान इत्यतस्तत्र षष्ठी-
त्यनुवर्तते । स्थानशब्दस्य च तिष्ठत्यस्मिन्नादेश इत्यधिकरणव्युत्पत्त्या स्थानिनी-
त्यर्थः । एवञ्चादेशस्यान्तरतमे स्थानिनि षष्ठी उपसंहर्तव्येति तदर्थः । इदं च
सूत्रं विधिप्रदेशे यरोऽनुनासिक इत्यादावुपस्थितं सद्यर इति षष्ठ्या अनुनासि-
कान्तरतमे यत्वावच्छिन्ने उपसंहर्ति बोधयति । तेषु च के चानानुनासिकस्य
स्थानप्रयत्नाभ्यामुभ्यामप्यन्तरतमाः के चन स्थानमात्रेणैव, तत्र स्थानप्रयत्ना-
भ्यामुभ्यामप्यन्तरतमे स्थानिनि षष्ठ्या उपसंहारेणैतन्मुरारिः षाण्मातुर
इत्यादावनुनासिकप्रवृत्त्या सूत्रस्य चारिताभ्येन केवलं स्थानमात्रेणान्तरतमे रेके
षष्ठी उपसंहृता न भवतीति चतुर्मुख इत्यादौ नानुनासिकप्रवृत्तिरिति । स्पष्टं
चेदं स्थानेन्तरतम इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तत्र हि भाष्ये यथा पुनरियमन्तरत-
मनिर्वाचिस्सा किं प्रकृतिवो भवति स्थानिन्यन्तरतमे षष्ठीति, आहोस्विददेशतः
स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति । कुतः पुनरियं विचारणा ।

मेव । व्यक्तपक्षेऽपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थस्य एतद्व्यक्तिविषय-
तयोपप्लव एव नेति बोद्धव्यम् । स्पष्टञ्चेदम् 'इको यणचि' इत्यत्र
उभयथा हि तुल्या संहिता । स्थानेन्तरतम उरण् रपर इति । किञ्चातः । यदि
प्रकृतितः इको यणचीति यणां ये अन्तरतमा इकः तत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी
तत्रादेशो भवतीति इहैव स्यात् । दध्यत्र, मध्वत्र, कुमार्यर्थे ब्रह्मवन्ध्वर्थमित्यत्र
न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी तत्रादेशा
भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीत्युक्तम् ॥

ननु जातिपक्षे प्रागुक्तरीत्या दोषनारणेपि व्यक्तपक्षे दोषो दुर्वार एव ।
तत्र पक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवेन चतुर्मुख इत्यादिलक्ष्यविषयकतयोपप्लुतलक्षण-
स्याचारितार्थ्येन तत्सामर्थ्यात्तत्रानुनासिकप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादित्याशङ्क्य तत्पक्षेपि
दोषमुद्धरति । व्यक्तपक्षेपीति । तादृशव्यक्ताविति । स्थानप्रयत्नाभ्याम-
न्तरतमे यरीत्यर्थः । एतद्व्यक्तीति । स्थानमात्रेणान्तरतमरेफरूपेत्यर्थः ।
उपप्लव एव नेति । यर इति षष्ठ्या स्थानप्रयत्नाभ्यामुभयभ्यामप्यन्तरतमे
स्थानिन्युपसंहारादिति भावः । प्रथमान्तपाठे तु नात्र निर्वाहः । तत्र पक्षे
स्थानपदस्य प्रसङ्गवाचितया प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशो भवतीति तदर्थः ।
आदेशविधायके यरोनुनासिक इत्यादावुच्चारितायां षष्ठ्या अनियमात्सर्वेष्वपि
स्थानिषूपसंहारादेतत्परिभाषोपस्थित्या यकारस्यान्तरतमोऽनुनासिको भवति,
यकारस्यान्तरतमोऽनुनासिक इत्यादिरूपेण वाक्यार्थस्सम्पद्यते । तत्र यकारादीनां
स्थानप्रयत्नाभ्यामुभयभ्यामप्यन्तरतमस्यानुनासिकस्य सत्त्वात्स एव भवति ।
रेफस्य तु तादृशस्याभावात्केवलं स्थानमात्रेणान्तरतमोऽनुनासिको भवतीति
चतुर्मुख इत्यादौ दोषो दुर्वार एव । शर्षु तु कथं चिदप्यन्तरतमस्यानुनासिक-
स्याभावेन तत्र षष्ठ्या उपसंहाराभावान्न दोषः । अनेनैव हेतुना प्रातनयती-
त्यादावनुनासिकवारणं सप्तम्यन्तपाठमाश्रित्यैव कृतं कौस्तुभे । उद्योते च
तत्पक्ष एव स दोषो वारित इति बोध्यम् ॥

यत्तु वृत्तिकृता आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तत
इत्येतस्मिन्दर्शने यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वाऽन्तरतमो भवतीत्येवमतत्प्रवर्तते ।
तदनेन गकारादीनां लकारादयो ये यथा स्वस्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे
विहिताः । ये तु न स्थानतो नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वाऽन्तर-
तमास्ते सर्वे निवर्त्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य गकारो न भवतीति
प्रथमान्तपाठमाश्रित्यैव जातिपक्षेऽयं दोषो वारितः । तदनुसारिभिराचार्यैरपि
“यद्वा कैयटोक्तरीत्या स्थानेऽन्तरतमपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः । न च रेफे
स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमस्य ताभ्यामनन्तरतमस्य चाप्राप्त्याऽन्तरतमपरिभाषाया
अनुपस्थितिरिति वाच्यम् । व्यक्तपक्षेऽन्तरतमानन्तरतमयोः प्राप्तावेव तदुपस्थिता
वपि जातिपक्षे कतिपयलक्ष्येषु तयोः प्राप्तिमात्रेणान्तरतमपरिभाषोपस्थानस्य
दुर्वारत्वात् । गकारस्य स्थानेन रेफान्तरेऽभ्याम्यन्तरप्रयत्नेन तदभावाच्चान्तर-
तमत्वम् । स्थानप्रयत्नाभ्यामान्तरे ह्यन्तरतमत्वमित्येवं प्रकारेण प्रथमान्तपाठमा-
श्रित्यैवायं दोषो वारितः । तत्तु स्थानेन्तरतम इति ह्यतमाव्यविरोधात्कौस्तु-
भादिग्रन्थविरोधाच्छ्रुत्यासिद्धेऽप्येवम् । तत्र हि दीर्घेषु यणसिद्ध्या सप्तम्य-
न्तपाठं निराकृत्य प्रथमान्तपाठस्सिद्धान्तितः । आचार्योक्तिदिशा प्रथमान्त-
पाठेऽपि रेफे स्थानमात्रेणान्तरतमस्य गकारस्येव दीर्घे स्थानमात्रेणान्तरतमस्य
यणोऽप्रवृत्त्या दोषसम्भवेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । यण्विधस्तु दध्यत्रेत्यादौ
स्थानप्रमाणाभ्यामुभयभ्यामप्यन्तरतमं यणं प्रवर्त्य कृतार्थ इति न तत्सामर्थ्यम् ।
त्वादिस्य इत्यादिनिर्देशैरिको यणचीत्यादौ व्यक्तपक्षश्चायणेनादोषः । तत्र
पक्षे दीर्घादिव्यक्तिष्वन्तरतमानन्तरतमयोरसम्भवेन सकलाङ्गसंहिताया अन्त-
रतमपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति तदुक्तिरप्ययुक्ता । तथा सति सप्तम्यन्तपाठेऽपि
दीर्घादिव्यक्तिविषयकतयोपप्लुतवाक्यविधेयस्य यणः स्थानप्रमाणाभ्यामुभयभ्या-
मप्यन्तरतमस्य अनन्तरतमस्य च स्थानिनो असम्भवेनान्तरतमपरिभाषाया

कैयेत । परे तु स्थानेऽन्तरतमसूत्रे सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्यकृता दृषितत्वेनैतदुक्तस्त्वसम्भव एव न । तस्मात् 'अनुस्वारस्य' इति सूत्रात्सवर्णग्रहणमपेक्ष्य सवर्णोऽनुनासिको भवतीत्यर्थान्न दोषः । तदुक्तं भाष्ये, 'रेफेऽनुनासिकपरसवर्णत्वयोः प्रतिषेधो यत्तद्व्यो, न यत्तद्व्यो रेफोऽमणां सवर्णा न सन्ति' इति । चिन्मय-

अप्रवृत्त्या दोषाभावेन तत्पक्षे तत्र दोषकथनपरभाष्यासङ्गतेर्दुर्वारत्वात् । प्रथमान्तपाठे व्यक्तियपक्षश्रयणं सप्तम्यन्तपाठे जातिपक्ष इति तु सुतरामयुक्तमित्यवश्यम् ॥

एवमत्र मूलकाराशयमुपवर्ण्य स्वसिद्धान्तमाह । परे त्विति । सवर्णो न सन्तीति । एतदुत्तरमाहुरिति शेषः । अनुनासिकोऽनुस्वारान्तरतमश्च सवर्णो रेफोऽमणां नास्तीत्यर्थः । एतेन सवर्णग्रहणापकर्षस्त्वचितः ॥

यत्त्वत्ताच्चायाः तुल्यास्यप्रयत्नमिति सूत्रं यस्मात्प्रत्ययविधिरितिवद्यत्रानुनासिको विधीयते, तत्र तुल्यास्यमित्युपतिष्ठत इत्यर्थकतया परिभाषारूपमपि । अनुनासिकप्रदानुवृत्तेः । अनुस्वारस्य ययित्यत्र च मण्डकप्लुत्या अनुनासिकपदमनुवर्तते । तेन चतुर्मुखः कृण्डं रथेत्यादौ न दोषः । न च महिष्मानित्यत्र षकारस्य ऋकारापात्तिः । तस्य षकारेण सूत्रमते स्थानप्रयत्नोभयसाम्यमादिति वाच्यम् । भाष्यमते प्रयत्नभेदेनादोषात् । जह्ववारणाय स्थानित्वप्रवृत्तेरावश्यकतया तेनैवानुनासिकवारणसम्भवाच्च । सवर्णग्रहणापकर्षस्तु न रेफोऽमणां सवर्णा न सन्तीति भाष्याभिप्रेतं, तत्र तत्र प्रत्ययादित्युभयोश्चोपेक्ष इत्यादिभाष्येणापकर्षस्य भाष्यकारासम्मतत्वावगमात् । दूरेतरां बहुसूत्रैर्व्याहितेऽपकर्षः । दंशनामित्यादावुक्तीत्या परसवर्णवारणसम्भवाद्ययीति न कर्तव्यमित्याशयेन रेफोऽमणांमिति भाष्ये ऊष्मग्रहणमित्याहुः । तच्च । तुल्यास्यमित्यस्य संज्ञात्वपरि-

मिति । स्वार्थिकः 'तत्प्रकृतवचने' इति मयद् । तत्र तदिति वाक्यभेदेन कचित्प्राचुर्यरूपप्रकृतवचनाभावेऽपि मयडर्भम् । अत एव

भाषात्वयोरङ्गीकोऽनुनासिकपदस्य मण्डकप्लुत्याङ्गीकोरे च सवर्णग्रहणापकर्षापेक्षया लाघवाभावात् । किञ्चान्तरतमपरिभाषोपस्थानादेव कृण्डं रथेत्यादौ परसवर्णवारणसम्भवे तदर्थमनुस्वारस्य ययित्यत्रानुनासिकप्रदानुवृत्तेः फलाभावः । तत्र तस्याननुवृत्तितार्थक हयवरद् सूत्रस्थप्रदीपोद्योतविरोधश्च, किञ्च यद्वेत्यादिप्रकारान्तरानुधावनेन तस्याप्येवंरीत्या दोषवारणोऽस्त्वचितः । किञ्चाह्वन आ विमक्तावित्यत्र रापो हलीत्यतो हलीत्यपकर्षस्य सर्वसम्मतत्वेन स्वेनापि तत्र तथैवाङ्गीकृतत्वेन चात्र शास्त्रे सर्वथाऽपकर्षानाश्रयणमयुक्तमेव । यणः प्रतिषेधो वाच्य इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय संयोगान्तलोप इत्यत्र हलो हलीत्यतो हल्यग्रहणापकर्षस्य वार्तिककृता कण्ठत उक्तत्वेन भाष्यकृतसम्मतत्वेन च रेफस्य प्रोपदेशेऽनुनासिकप्रतिषेधावक्तव्यतायां "रेफोऽमणां सवर्णा न सन्तीति हेतुप्रदर्शनपरहयवरद् सूत्रस्थभाष्येणानुनासिकविधौ सवर्णग्रहणापकर्षस्य स्त्वचितत्वेन चापकर्षस्य भाष्यकारासम्मतत्वकथनमपि साहसमात्रमेवेति सुधियो विभावयन्तु ॥

चिन्मयमित्यत्र प्राचुर्यस्याप्रतीतिराह । स्वार्थिक इति । अत्यन्तस्वार्थिक इत्यर्थः । ननु तत्प्रकृतवचन इत्यनेन प्रकृत्यर्थगतप्राचुर्ये द्योत्ये मयाद्विधानात्कथं तेनात्यन्तस्वार्थिकस्य सिद्धिरित्यत आह । तत्रेति । अयं भावः । तत्प्रकृतवचन इत्यत्र भावे अधिकरणे वा ल्युट् । व्याख्यानाच्चन्नेणार्थद्वये सूत्रतात्पर्यात् । तत्राद्ये प्राचुर्येण प्रस्तुतस्य वचने बोधने सति प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्यक्षरार्थः । प्राचुर्यार्थोऽधिकत्वात्प्रथमासमर्थत्वात्थे मयाद्विति यावत् । द्वितीये तु प्रकृत इति लुप्तसप्तम्यन्तम् । वचन इत्यत्र प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितः । प्राचुर्येण प्रस्तुतेऽर्थे वर्तमानात्प्रथमासमर्थत्वादधिकरणे मयाद्वित्यक्षरार्थः । तत्राद्यव्याख्याने अस्य स्वार्थिकत्वेन देवात्तलित्वेवमादिवत्समर्थविमकेऽस्मिद्भत्वात्तद्ग्रहणमनर्थकं

चिन्मयं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यम् । चिन्मात्रमिति काचित्क्रो-
पपाठः । मात्रचः प्रत्यस्यात्रोपपत्त्यभावात् । मयूरव्यंसकादिष्वे-
वार्थमात्रशब्देनात्र समासस्य वक्ष्यमाणत्वात् । निपातनादिति ।
यवादिगणे ककुद्धानिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पठ्यत इति
मतेनेदम् ॥

उदः स्था । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषालभ्यमर्थमाह ।
उदः परयोरिति । अत्राघोषस्येति । समनियतत्वेनान्यतमाग्रहणे
बाधकाभावेन श्वासविवारयोस्त्यागेऽपि न न्यूनतेति बोद्धव्यम् ।
थस्यासिद्धन्वादिति । त्रिपाद्यां परत्वादिति भावः । 'हलो यमाम्'

सद्वाक्यभेदेन कचित्प्राचुर्यरूपप्रकृतवचनाभावेऽप्यत्यन्तस्वार्थिकं मयं विधत्त
इति । सामानाधिकरण्यमिति । प्राचुर्ये मयति त्वनमयो यज्ञ इत्यादावक्य-
ज्ञयोरिव चिद्ब्रह्मणोर्भेद एव स्यान्नाभेदरूपं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।
उपपत्त्यभावादिति । ग्रमणे द्वयसजितिसूत्रे ग्रमाणशब्दस्य परिच्छेदकपरत्वा-
च्चितः परिच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः । नन्वेवं चिन्मात्रं ब्रह्मेति प्रयोगस्य
का गतिरित्याह । मयूरेति । इति मतेनेदमिति । यदा तु यवादिगणे
प्रकृतिमात्रस्यैव पाठ इति सिद्धान्तमतं, तदा यच्च भं तसौ मत्वर्थ इति
तात्पूर्वं दकारग्रन्थेण दान्तस्य भत्वात्प्रकृते न दोष इति बोध्यम् ॥

परिभाषालभ्यमिति । विधौ परिभाषा उपतिष्ठते, नातुवाद इति
त्विको गुणवृद्धौ अचक्षेति परिभाषाद्वयविषयकमेवेति भावः । समनियतत्वे-
नेति । त्रयाणां परस्परमव्यभिचरितत्वेनेत्यर्थः । न न्यूनतेति । समनियतेष्व-
न्यतमस्य ग्रहणे इतरयोरपि ग्रहणस्य कृतप्राप्तत्वादिति भावः । अघोषस्यैव
ग्रहणं त्वशोकवनिकान्यायेनेति बोध्यम् । मूले थस्यासिद्धत्वेति । एवञ्च

इतिसूत्रोक्तभाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठे तु थस्यासिद्धत्वाभावेन चत्वं
भवत्येव । अत एव 'उत्पूर्वस्कन्दे रोगे उपसंख्यानम्, उत्कन्दो
रोग' इति भाष्यं सङ्गच्छते । मूलन्तु प्राचामनुरोधेनेति परे । न
चेदं सूत्रं व्यर्थ 'झलो झलि' इत्यनेन सस्य लोपे उत्थानस्य सिद्धे-
रिति वाच्यम् । झलादौ प्रत्यये तेन लोप इत्यर्थस्यानेन ज्ञापनात् ।

पूर्वमेव चत्वंस्य सकारे प्रवृत्तत्वाच्छस्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पूर्वसवर्णोत्तरं
चत्वं, विकारकृतलक्ष्यभेदस्थानाश्रयणादिति भावः । एतेन थस्यासिद्धत्वेपि
सकारबुद्ध्या तत्प्राप्तिरिति शङ्कापि नेति ध्येयम् ॥

हलो यमां यमीति । हलो यमां यमीति सूत्रेऽस्माभिरुक्त इत्यर्थः ।
एतेन हलो यमामिति सूत्रस्य भाष्यकृताऽनुपादानादिद्वयसङ्गतमित्यपास्तम् ।
भाष्यसम्मतमिति । नादिन्याक्रोश इत्यनन्तरं क्रमेणोदस्थास्तंभोः पूर्वस्य,
शङ्खोडि, अभ्यासे चर्च, झरो झरीति सूत्राणां भाष्यकृतोपादानात्तथा पाठो
भाष्यसम्मत इति लभ्यत इति भावः । ननु पूर्वसवर्णस्य तत्क्रन्यायेन चत्वं-
बाधकतया तदुत्तरं कथं चत्वंप्रवृत्तिरित्यत आह । अत एवेति । एवञ्चै-
तद्भाष्यप्रामाण्यादत्र तन्न्यायानित्यत्वमिति भावः । नन्वेवं मूलग्रन्थस्य का
गतिरित्यत आह । मूलं त्विति । प्राचामनुरोधेनेति । यथाश्रुताष्टाध्यायी-
पाठानुसारेणासम्भव एव बाधकत्वमिति वार्तिकमतानुसारेण च व्याचक्षा-
णानां प्राचामनुसारेणेति भावः । व्यर्थमिति । न च लोपपक्षे उदो दकारस्य
चत्वं तस्य द्वित्वे द्वितकारं रूपं, पूर्वसवर्णेन सकारस्य थकारादेशे तस्य
पूर्वोक्तरीत्या चत्वेन तकारे पूर्वतकारस्य द्वित्वे तकारत्रयस्य श्रवणमिति
भेदात्कथमस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य बोधारेण
विशेषाभावेन पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व' इति न्यायेन द्वित्वदृष्ट्या पूर्वसवर्णस्य
सिद्धत्वात्परत्वात्पूर्वसवर्णे कृते सकृद्गतिन्यायेन पश्चाद्वित्वाप्रवृत्तौ सूत्रारम्भेपि

उदस्थादित्यत्र तु निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानादेरेव स्या-
नित्वाद्य दोषः ॥

अथ इति पञ्चमीत्याह । अथः परस्येति । पूर्वस्येत्यनुवर्त्तते ।
घोषवत् इति । समनियतत्वेऽपि विनिगमनाविरहात्स्वरूपमिति
पादनाय च जितयग्रहणम् ॥

अथ इति । पदान्तादित्यपि बोद्धव्यम् । तेन विरघ्नामित्यादौ
छत्वं न । जकारे कृते इति । छत्वमिति शेषः । पूर्वोक्तभाष्यसंमता-
ष्टाध्यायीपाठे चत्वरस्य छत्वं प्रत्यसिद्धत्वात् ॥

मोऽनु । पदस्येत्याधिकृतं म इत्यनेन विशेष्यत इत्याह । मान्त-
स्येति । 'हलि सर्वेषाम्' इत्यतो हलीत्यनुवर्त्तते । हलि किम् ।
राममाश्रय ॥

नश्चा । चेन मोऽनुकृष्यते । अपदान्तस्य किम् । राजन्पाहि ।
यथांसिति । यशश्चाब्दाद् जसः शौ 'नपुंसकस्य' इति नुमि

द्वितकारस्यैव रूपस्य सिद्ध्या लोपपूर्वसर्वण्यो रूपभेदाभावेन चास्य वैयर्थ्यमि-
त्याशयात् । ननुदस्थादित्यत्र लोपस्याप्राप्त्या तत्रेदं सार्थकमित्याशङ्क्याह ।
उदस्थादिति । आगमसाहितस्य निर्दिश्यमानत्वाभावाच्चद्रहितस्य तत्त्वोपि
तस्योदः परत्वाभावाच्च न तत्रास्य प्राप्तिरिति भावः ॥

अत्र परे हकारस्य इत्वविधानेन हकारात्परस्य श्रयोऽसम्भवादुत्तरद्वये
पदान्तादित्यनेन सामानाधिकरण्याय अथ इत्यस्य पञ्चम्यन्तताया एव वक्तव्य-
तयाऽर्थधिकाराजुरोधादत्रापि तथैवाश्रयणस्योचितत्वाच्चाह । अथ इति पञ्च-
मीति । विरघ्नामिति । विपूर्वादिपरेणादिकश्चप्रत्ययः ॥

सान्तेति दीर्घः । आर्कास्यत इति । क्रमेर्त्वेद् 'आङ् उङ्गमने' इति
तद्धः स्यः ॥

अनुस्वारस्य । परेति लुप्रषष्ठीकं पृथक्पदम् । अत एव 'उदः
स्या' इत्यादौ सर्वर्णग्रहणानुवृत्तिः 'यरोऽनुनासिक' इत्यत्र तदपकर्षश्च
सिद्धः । ययीति स्पष्टार्थम् । दंशनमित्यादौ तु न दोषः । शकारसर्व-
र्णाप्रसिद्धेः । प्रयत्नभेदेनाज्जालोः सावर्ण्याभावात् । अत्र अनुस्वा-
रभावात् ॥

मो राजि । नेति सिद्धे म इत्युक्तिः 'हे मपरे' इत्येतद्विषये
प्रशाम् हल्ययतीत्यादौ 'मो नो धातोः' इतिनत्वबाधनार्था, निषे-
धस्त्वनन्तरत्वादनुस्वारस्यैव स्यात् । ध्वनितश्चेदम् 'एतदोऽन्'
'अमो मञ्' इति सूत्रयोर्भाष्ये ॥

हे मपरे । मपरे इति बहुव्रीहिः, न तु तत्पुरुषोऽसंभवात् ।
'मोऽनुस्वारः' इत्यतो म इत्यनुवर्त्तते ॥

अप्रसिद्धेरिति । स्थानेनतरतम इति परिभाषोपस्थित्याऽनुस्वारस्यान्तर-
तमः परसर्वर्णो भवतीत्यर्थादनुस्वारानन्तरतमस्य शकारसर्वर्णस्याप्रसिद्धेरिति
भावः । एतेन शकारसर्वर्णस्य शकारस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तस्यानुस्वारान्तरतमत्वा-
भावाददोष इति बोध्यम् । यत् यरोऽनुनासिक इत्यतोऽनुनासिक इत्यस्या-
शानुवृत्त्या शरफसर्वर्णानाधिकप्राप्तिरिति मिश्रास्तदनुसारिण औत्तराह्वा
वदन्ति । तत्र । हयशरदस्त्रस्यप्रदीपोद्योताभ्यामनुवृत्त्यभावस्यैव लाभेन
तद्विरोधात् । निरुक्तीत्या दोषवारणेनानुवृत्तेरनावश्यकत्वाच्च । नन्वनुस्वारान्तर-
तमश्चकारसर्वर्णोऽनुनासिक ईकारः प्रसिद्ध एवेत्याशङ्क्याह । प्रयत्नभेदेनेति ।
ध्वनितं चेदमिति । मकारस्य मकारविधानादनुस्वारादयो बाध्यन्त इति
तत्रोक्तेरिति भावः । बहुव्रीहिरिति । पञ्चम्यर्थ इति भावः । असम्भवादिति ।

यथासंख्य । सम्यक् ख्यानं संख्या, क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञानम् ।
'यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानम्' इत्यत्र संख्याशब्दस्य ज्ञानार्थताया
दृष्टत्वात् । तामनतिक्रम्य यथासंख्यम् । अनुदेशः पश्चाद्भववा-
क्यार्थबोधकालिकः सम्बन्धः । साम्यं संख्यया, योग्यत्वाद्व्या-
ख्यानाच्च । एवञ्च समसंख्यानां सम्बन्धो येन क्रमेण पदज्ञानं
पदादुपस्थितिर्वा तेनैव क्रमेण वाक्यार्थबोधविषयः सम्बन्ध-

हकारे परे मोऽनुस्वार इत्यनेन नश्चापदान्तस्येत्यनेन वाऽनुस्वारप्रवृत्त्या मका-
रात्परहकारस्यासम्भवादिति भावः ॥

अत्र संख्याशब्दस्यैकत्वादिरूढस्य ग्रहणे वाक्यार्थानुपपत्तिरतो यौगिक
इति व्याचष्टे । सम्यक् ख्यानमिति । संख्यापदस्यावयवशक्त्या ज्ञानार्थ-
कत्वे वृद्धसम्पत्तिं दर्शयति । यत्सांख्यैरिति । संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यत
इति वृत्तिकाराद्युक्तं तु न युक्तम् । राजकोशादिना संख्याशब्दस्य निरुक्तार्थे
शुक्तेर्बोधितत्वेन प्रसिद्धप्रयोगसत्त्वेन च लक्षणां विनैवोपपत्तौ तदाश्रयणस्या-
नावश्यकत्वात् । नन्वत्र सङ्ख्याकृतेष्वेव साम्यं ग्राह्यमित्यत आनाभावेन स्थाना-
दिकृतसाम्यस्यापि प्रतीत्या तन्निरासायाह । साम्यं संख्ययेति । अत्र बीज-
माह । योग्यत्वादिति । लक्ष्यानुसारादित्यर्थः । लक्ष्यानुसरणस्य लक्षणै-
कचक्षुष्काणामवश्यकत्वादाह । व्याख्यानादिति । तूदीशलातुरवर्षतीकूचवारा-
दृढकण्ठहन्त्यक इत्यादौवेतच्छान्प्रवर्तनपरयथासंख्यसूत्रस्य भाष्यरूपादित्यर्थः ।
समसंख्यानां सम्बन्ध इति । एतदुत्तरं यथासंख्यमित्यर्थ इति शेषः ।
अन्यथैकस्य संबन्धपदस्य नैरर्थक्यापत्तेः । तदेव विवृणोति । येन क्रमेणे-
त्यादिना । पदज्ञानमिति । अस्योदाहरणं समूलाकृतेत्यादि । परस्मैपदानां
णलित्यादौ क्रमेण पदज्ञानाभावादाह । पदादुपस्थितिर्वेति । एतेन शब्दतो-
ऽर्थतो वा संख्यासाम्येऽस्य प्रवृत्तिरिति सूचितम् । यद्यपि परस्मैपदशब्देन

स्तेषामित्यर्थः । फलितमाह । समसम्बन्धीति । यद्यपि स्थाना-
ख्यलौकिकप्रमाणादेव सिद्धं, तथापि 'परस्मैपदानाम्' 'एचोऽयवा-
यावः' इत्यादौ शब्दतः सूत्रान्तरस्थक्रममादाय सम्बन्धबोधार्थम्,

साक्षाच्छेदशानां संज्ञिनां युगपदेवोपस्थितिर्न क्रमेण, तथापि लादेशज्ञानाय
तिवादिह्यत्रानुसंधानस्यावश्यकत्वेन तत्र तिवादीनां क्रमेणैवोपस्थित्या साक्षा-
त्सूत्रान्तरस्थं परंपरयाऽत्रोपस्थितं क्रममादायाप्यारम्भसामर्थ्यादस्य प्रवृत्तिरित्या-
शयः । स्थानाख्यलौकिकप्रमाणादेवेति । स्थानं चात्र क्रमः । शब्दं भित्तं
विपत्तिं च जय रज्जय भञ्जयेत्यादौ लोके यथा क्रमेणान्वयबोधस्तथा शास्त्रेपि
तत्सिद्ध्या नारम्भणीयं सूत्रमिति तदाशयः । सूत्रारम्भफलं दर्शयति । तथापी-
त्यादिना । शब्दतः सूत्रान्तरस्थेति । शब्दतः सूत्रान्तरस्थमर्थतोऽत्रो-
पस्थितिमित्यर्थः । सम्बन्धबोधार्थमिति । स्थानाख्यलौकिकप्रमाणेन शब्द-
साम्य एव क्रमेणान्वयबोधस्य लोके दृष्टतया शास्त्रेपि तेन प्रमाणेन तथैव
क्रमान्वयबोधः स्यात् । परस्मैपदानामित्यादौ शब्दसाम्याभावेन तथा बोधो
न स्यात् । अतस्तादृशेषु क्रमान्वयबोधलाभयेदमारम्भणीयमिति भावः ।
न चैतत्सूत्रारम्भेपि परस्मैपदशब्देन शतृक्सोरप्युपस्थित्याऽर्थतोपि संख्या-
साम्याभावेन कथं तत्रास्य प्रवृत्तिः । किञ्च परस्मैपदशब्देन परस्मैपदवत्त्वेन
रूपेण लादेशानां युगपदेवोपस्थित्या कथं च तत्र क्रमान्वयबोध इति वाच्यम् ।
शतृक्सोः परस्मैपदसंज्ञासत्त्वेपि तत्र परस्मैपदशब्देन सन्निहितानां तिवादीना-
मेव ग्रहणेनार्थतत्संख्यासाम्यस्याव्याहतत्वात् । परस्मैपदशब्देन परस्मैपदव-
त्त्वेन रूपेण लादेशानां युगपदुपस्थित्या लादेशानां णलादयो भवन्तीति
समान्यतो बोधे जतेऽपि तादृशबोधस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वाभावेन विशकलि-
तोपस्थित्या विशेषतो बोधस्यावश्यमाश्रयणीयतया तत्र लादेशज्ञानार्थमनु-
सन्धीयमानतिवादिसूत्रस्थं क्रमं विहाय व्युत्क्रमेण तेषामुपस्थितिकल्पने माना-

‘आद्यन्तौ टकितौ’ इत्यादौ समासनिर्देशो साहित्ये द्वन्द्वविधानाद-
प्राप्तक्रमान्वयबोधनार्थश्चेदम् । एवञ्च तत्र यथासंख्येनान्वयबोधक-
वाक्यकल्पना एतत्प्रामाण्यात्, ततश्च बोध इति बोद्धव्यम् । अत्र

भावेन तेनैव क्रमेण तेषां विशकलितोपस्थित्या क्रमान्वयबोधस्य ह्युपपादत्वाच्च ॥

एतेन पदादुपस्थितिवैति प्रतीकमुपपादय पदानिष्ठशक्तिग्रहप्रयोजकशास्त्रे
येन क्रमेण पदज्ञानमित्यर्थः । यथाश्रुतं तु न युक्तम् । परस्मैपदशब्देन संज्ञेय-
सम्बन्धेन परस्मैपदवतामुपस्थित्या क्रमेणोपस्थितेरभावादित्यौत्तराहोक्तमपा-
स्तम् । “च्वादिशब्दश्चानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरिति तात्पर्य-
मिति” स्तोत्रेणैव स्तत्रस्थशब्दरत्नप्रस्थानां परस्मैपदादिशब्दैः संज्ञितानां क्रमे-
णोपस्थितिरित्यर्थस्य स्मरितत्वात् ॥

ननु प्रागुक्तलौकिकप्रमाणस्य शब्दसाम्य इवार्थसाम्येऽपि प्रवृत्तिरस्तु,
किं ह्यत्रेणेत्याशङ्क्य फलान्तरमाह । आद्यन्ताविति साहित्ये द्वन्द्वविधाना-
दिति । इतरेतरयोगेऽपि साहित्यस्यैव प्राधान्यादिति भावः । क्रमान्वयबोध-
नार्थमिति ॥

अयं भावः । लौकिकप्रमाणेन क्रमान्वयबोधे तत्तत्पदार्थानां सर्वसाधारण-
व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनोपस्थितेस्तन्त्रतया यत्रासमासेनोच्चारणं तत्रैव
क्रमान्वयबोधस्स्यात् । समासनिर्देशे तादृशोपस्थितेरभावेन स न स्यात् । अत एवा-
जाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युभौ न ज्ञायते कस्याजा धनं, कस्यावयव इत्युक्तं
भाष्ये । एवञ्च तत्र लौकिकप्रमाणेनाप्राप्तक्रमान्वयबोधार्थमिदमारम्भणीयमिति ॥

एवञ्चेति । एतदर्थमेतत्सञ्चाररम्भे इत्यर्थः । वाक्यकल्पनेति । प्राथ-
मिकबोधस्तु साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नस्यैवेति भावः । ततश्चेति ।
सञ्चाररम्भसामर्थ्येन कदियताद्वयान्तरादित्यर्थः । बोध इति । लक्ष्यसिद्धि-
न

स्वरितेनेत्यपकृष्यत इति ‘व्यत्यात्’ इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । तत्र
प्रतिपत्तिकालिकमेव संख्यासाम्यमेतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीति ‘अम-
ङ्गानम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

पयोगी क्रमान्वयबोध इत्यर्थः । इदं च सूत्रमस्मिन्शास्त्रे द्वन्द्वसमासनिर्दिष्टयोः
पश्चात्क्रमेणान्वयेऽपि सामर्थ्यात्साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नस्यान्वयमात्रेण
द्वन्द्वस्य साधुतां बोधयति । तेन लोके आद्यन्तौ वर्णानां विप्रशूद्रावित्या-
देस्साधुत्वं नेत्यवधेयम् । ननु ख्यत्यात्परस्येत्यादावपि शब्दतः संख्यासाम्यस्य
सत्त्वेनैतच्छास्त्रप्रवृत्त्यापत्तिरित्याशङ्क्याह । अपकृष्यत इति । स्वरितत्वयुक्तानां
समसंख्यानां सम्बन्धो यथासंख्यमित्यर्थः । एवञ्चात्र स्वरितत्वाभावाच्चाति-
प्रसङ्ग इति भावः । यद्यप्युत्तरत्रानुवृत्तये ङसिद्धसोरितिपदे स्वरितत्वमस्ति,
तथापि ययो र्यथासंख्यमन्वयस्तथोर्द्वयोरपि स्वरितत्वमस्त्य एवैतच्छास्त्रप्रवृत्त्या
ख्यात्यादितिपदे स्वरितत्वाभावेन तदप्रवृत्तेः । ननु स्यतासी लङुटोरित्यत्र
लङ्शब्देन लङ्लुटोरुपस्थित्या संख्यासाम्यभावेन संख्यातानुदेशो न स्यादि-
त्यत आह । तत्रेति । यथासंख्याश्रये विधावित्यर्थः । प्रतिपत्तिकालिक-
मेवेति । प्राथमिकवार्थबोधकालिकमेव, न तु लक्ष्यसंस्कारकालिकमित्यर्थः ।
भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि प्रकारप्रत्याख्यानं ये प्रकारेण प्रत्याहाराः ते
लकारेणैव सन्तु, ङजो ह्रस्वाच्चि ङुणिणित्यमिति यथा । तर्हि पदान्तयोर्द्वि-
कारभकारयोरेवमावात्पञ्चममास्त्रय आगमिन इति वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न
प्राप्नोतीत्याशङ्क्य, सन्तु तावद्वेषामागमिनामागमिनस्सन्तरीत्युक्तम् । प्रतिपत्ति-
कालिकं सङ्ख्यासाम्यमादाय यथासङ्ख्याशास्त्रप्रवृत्त्या वाक्यार्थबोधे जाते येषा-
मागमानामागमिनस्सन्ति त एव तेषां भवन्तिवति तदाशयः ॥

यत्त्वत्रौत्तराहः, अनुपूर्वकदिशधातोः पश्चाद्भवज्ञानमर्थः । तथा च सूत्रे
अनुदेशपदेनोपस्थितिपश्चाद्भवशब्दबोधविषयीभूताकाङ्क्षाभासस्यसम्बन्ध उच्यते ।

अनोः पश्चादर्थकत्वाद्विशेः ज्ञानार्थकत्वात् । समानामिति चावर्तते । एकत्रानुयोगित्वमपरत्र प्रतियोगित्वं च षष्ठ्यर्थः । समानामित्यस्य तुल्यसंख्यावतामित्यर्थः । यथासंख्यमित्यस्य च संख्याकर्मकान्तिक्रमणकर्तृत्वाभाववानित्यर्थः । तथा च तुल्यसंख्यावत्प्रतियोगिकः तुल्यसंख्यावदनुयोगिकश्चाकाङ्क्षाभास्यसम्बन्धः संख्याकर्मकान्तिक्रमणकर्तृत्वाभाववान्भवतीति वाक्यार्थः । संख्यात्र क्रमः । क्रमश्चापेक्षाबुद्धिविशेषविषयता । आकाङ्क्षाभास्यसम्बन्धे संख्याकर्मकान्तिक्रमणकर्तृत्वाभावश्च स्वप्रतियोगिवृत्त्यपेक्षाबुद्धिविशेषविषयतासजातीयपेक्षाबुद्धिविशेषविषयतावदनुयोगिकत्वम् । साजात्यं च स्वनिरूपकापेक्षाबुद्धिनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकसंख्यात्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपित जनकतावच्छेदकत्वम् । स्ववृत्तिस्वनिरूपकापेक्षाबुद्धीयैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितैकत्वविशिष्टत्वावच्छिन्नधर्मितात्वस्ववृत्तिस्वनिरूपकापेक्षाबुद्धीयैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितैकत्वानवच्छिन्नधर्मितात्वैतदन्यतरवत्त्वम् । एतदुभयधर्माभ्यामित्याहुः ॥

अत्रदं वक्तव्यम् । अत्र लक्ष्यसंस्कारार्थं कल्पिते समूले उपपदे हनो णमुल् इति बोधे भासमानसम्बन्धः न समूलादित्रितयप्रतियोगिकः । न वा हनादित्रितयानुयोगिकः । यस्तु संग्राहकवाक्याज्जायमानबोधे भासमानस्त यथाकथंचित्तुल्यसंख्यावत्प्रतियोगिकः तुल्यसंख्यावदनुयोगिकश्च भवति । न स लक्ष्यसंस्कारकबोधे भासते । एवञ्च तुल्यसंख्यावत्प्रतियोगिकस्तुल्यसंख्यावदनुयोगिकश्च सम्बन्धो लक्ष्यसंस्कारकबोधे भासमानो न भवतीत्यतस्तत्सम्बन्धस्य विशेषस्वरूपकल्पनेऽपि लक्ष्यसंस्कारकबोधे भासमानस्य सम्बन्धस्याविशेषितत्वाभाभीष्टार्थलाभः । किञ्च संग्राहकवाक्यजबोधे सर्वेषामप्यनुयोगिकत्वप्रतियोगिकत्वयोस्सत्त्वेन भवदुक्तरीत्या समूलप्रतियोगिकत्वं कुञ्जनुयोगिकत्वं चादाय संह्याकर्मकान्तिक्रमणकर्तृत्वस्यैव सत्त्वेन भावाभावयोर्विरोधेन संख्याकर्मकान्तिक्रमणकर्तृत्वाभावस्य तत्र स्थातुमशक्यत्वेन भवत्परिष्कृतातिक्रमणकर्तृत्वाभावो

न सूत्राक्षरानुगुणः । समूलप्रतियोगिकत्वं हननुयोगिकत्वं चादाय भवदुक्तान्तिक्रमणकर्तृत्वाभावस्यापि तत्र सत्त्वात् । नहि समूलादिशब्दनिष्ठं तदर्थनिष्ठं वाऽन्तिक्रमणकर्तृत्वं तयोर्निर्देशत्वेनाव्याप्यवृत्ति, येन भावाभावयोस्समावेश उपपाद्येत । अतस्समसंख्यावत्प्रतियोगिकस्समसंख्यावदनुयोगिकश्च सम्बन्ध एवविधो भवतीति व्याख्यानमयुक्तमेव, परन्तु समसंख्याकानामर्थानां प्रत्येकमेवंविधस्सम्बन्धो भवतीत्येव सूत्रतात्पर्यं वर्णनीयम् । एवञ्च समानामित्यस्यावृत्तिर्दुरार्थिका निरर्थिका च । किञ्च यं विभीषिका अयमेकस्तिद्विशिष्टोऽयमेक इत्याकारकापेक्षाबुद्धेरेव द्वित्वजनकत्वमिति सिद्धवत्कृत्य प्रवृत्ता । तदेव तु न सिद्धम् । अयमेकोऽयमेक इत्याकारकापेक्षाबुद्धेरेव द्वित्वजनकतायास्तत्र तत्र प्रतिपादनात् । यद्युच्छुल्लतया भवदभिमतपेक्षाबुद्धेरपि द्वित्वजनकत्वमभ्युपेयते, तथापि यस्यायमेकोऽयमेक इत्याकारकापेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं जातं, तस्य भवदुक्तरीत्या एतत्सूत्रमभिमतार्थस्य बोधकं न स्यात् । एतादृशस्थले भवदभिमतपेक्षाबुद्धिरेव द्वित्वं जनयतीति न राज्ञामाज्ञास्ति । किञ्च यथासंख्यसंख्योदाहरणेषु कचित् इणोः कुम्हृक् शरीत्यादौ द्विवचनेन द्वित्वबोधानुरोधाधार्थक्यं चिद्वित्वोत्पत्तेरङ्गीकरोपि समूलाकृतजीववित्यादौ बहुवचनेन त्रित्वादेः प्रतीत्या तत्र त्रित्वोत्पत्तेरावश्यकत्वेन तत्रापि द्वित्वोत्पत्तौ मानाभावेन द्वित्वोत्पत्त्युपजीव्यया भवदुक्तव्याख्यया कथं निर्वाहः । यदि तत्रापि शपथेन द्वित्वोत्पत्तिं ब्रूषे, तथापि तत्र जायमानं द्वित्वं समूलमेकं तद्विशिष्टोऽयमकृत एक इत्यपेक्षाबुद्धयैव जायते, न त्वकृत एकस्तद्विशिष्टं समूलमेकमित्यपेक्षाबुद्धयेति कोसौ निर्बन्धः । एवं हनादिविषयेऽपि निर्वन्धाऽभावेऽभीष्टसम्बन्धविपरीतसम्बन्धभानं दुर्वारम् । किञ्चात्र भासमानत्रित्वानुरोधेन भवद्वीत्या समूल एकस्तद्विशिष्टोऽयमकृत एकः, इमौ द्वौ, तद्विशिष्टोऽयंजीव एक इत्यपेक्षाबुद्ध्या त्रित्वजनने जीवनिष्ठविषयतासाजात्यस्य हन्निष्ठविषयतायां समूलनिष्ठविषयता साजात्यस्य ग्रहनिष्ठविषयतायां च सत्त्वेन सर्वस्यापीष्टस्य व्याकुली भावः

प्रसज्येत । किञ्च चतुर्दशसूत्र्यां निर्विभक्तिकानामेव वर्णानां निर्देशेन तत्रैवां सङ्ख्यावैशिष्ट्येन बोधाभावादेचोऽयवायाव इत्यादवेकवचनसत्त्वेन द्वित्वादि-
वैशिष्ट्येन बोधासम्भवात्तदुपस्थाप्ये द्वित्वमवश्यमुत्पद्यत इति नियमका-
भावेन तत्र यथासङ्ख्यसूत्रस्य द्वित्वोत्पत्त्यधीनबोधजनकस्याप्रवृत्त्या तत्र यथा-
सङ्ख्यसूत्रेणष्टासिद्धिरिति भाष्यमसम्भवद्भवेव स्यात् । एवमनेकदोषदूषितरीतिराश्रयण-
मस्पृष्टदर्शनान्तरविषयाणां केषांचिद्व्यामोहनाय प्रवृत्ता विभीषिकैवेति परि-
गृह्यन्तु दर्शनान्तरव्युत्पन्ना वैयाकरणप्रकाण्डा इत्यलमतिविस्तरेण ॥

यदपि पूर्वोपदर्शितां विसृष्टलां रीतिमेवावष्टभ्य नित्यानन्देनोक्तम् ।
सप्तसङ्ख्यावतां सम्बन्धः सङ्ख्यात्वव्याप्यजातिविशिष्टो भवतीत्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च
स्वावच्छिन्नसङ्ख्यानिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावदपेक्षाबुद्धीयैकत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यताश्रयप्रतियोगिकत्वं स्वावच्छिन्नसङ्ख्यानिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावदपेक्षा-
बुद्धीयैकत्वावच्छिन्नविशेष्यताश्रयानुयोगिकत्वं, एतदन्यतरवत्त्वम् । स्वावच्छिन्न-
सङ्ख्यानिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावदपेक्षाबुद्धीयैकत्वावच्छिन्नप्रकारताश्रयप्रति-
योगिकत्वं, स्वावच्छिन्नसङ्ख्यानिष्ठ जन्यतानिरूपितजनकतावदपेक्षाबुद्धीयैकत्वाव-
च्छिन्नप्रकारताश्रयानुयोगिकत्वेतदन्यतरवत्त्वं, एतदुभयसम्बन्धेनेति, तदनुगमरी-
त्यपरिज्ञानमूलकमेव । तथाहि । तत्र जातेः स्वपदेन ग्रहणेऽकृतग्रहणोऽस्सम्बन्धेपि
तज्जात्यवच्छिन्नद्वित्वानामनियततया समूल एकसद्विशिष्टोपमकृत एक इत्याकार-
कापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वमादाय स्वावच्छिन्नैतद्वित्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावद-
पेक्षाबुद्धीयैकत्वावच्छिन्नविशेष्यताश्रयप्रतियोगिकत्वस्य कृञ् एकसद्विशिष्टोऽयं
ग्रहेक इत्याकारकापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वमादाय स्वावच्छिन्नैतद्वित्वनिष्ठजन्यतानि-
रूपितजनकतावदपेक्षाबुद्धीयैकत्वावच्छिन्नविशेष्यताश्रयानुयोगिकत्वस्य च सत्त्वे-
नानिष्टसम्बन्धः प्रसज्येत । उभयत्र विद्यमानाया द्वित्वत्वजातेरेकत्वेन तत्र
स्वत्वधाटितसम्बन्धानिवेशेन विशेषालाभात् ॥

एते यवला निरनुनासिका एव । विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राह-
कत्वात् । जातिग्रहणप्राप्तस्येव गुणाभेदकत्वप्राप्तस्यापि अपत्यय
इत्यनेन निषेधाच्च । एवं 'मय उज' इत्यत्रापि । अत एव मत्तोर्मस्य
नानुनासिको वकारः । अन्यथा 'तद्वानासाम्' इत्यादौ नित्यानुना-
सिकापत्त्या तन्निर्देशासङ्गत्यापात्तिरित्याहुः ॥

चयो द्वितीया इति । 'नादिन्याक्रोचो' इत्यत्र भाष्ये इदम् ।
एतत्सामर्थ्यादेतत्कृतद्वितीयस्य न चत्वं । 'ऊष्मोदयं प्रथमं

मकारस्थाने यवलानां विधानेनान्तरतम्यादनुनासिकास्वे स्युरिति श्रमनि-
रासायाह । एते यवला इति । यवलपरे यवला वेति वार्तिकविधेया इत्यर्थः ।
तत्र हेतुमाह । विधीयमानत्वेनेति । एवञ्च तैस्सवर्णानामग्रहणे निरनुनासिका-
नामेव वार्तिकविधेयत्वेनानुनासिकस्थानेपि निरनुनासिका एव भवन्तीति
भावः । ननु स्रजप्राप्तसवर्णानामप्रत्यय इत्यनेन निषेधेपि गुणाभेदकत्व-
पक्षेण साङ्गनासिकानां ग्रहणं दुर्वारमेवेत्याशङ्क्याह । जातिग्रहणेत्यादिना ।
यथाऽग्रहणप्रत्याख्याने तपरस्रजवदप्रत्यय इत्येवयोगविभागेन जातिग्रहण-
प्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधक मेवं पक्षद्वयेपि तस्य गुणाभेदकत्वपक्षप्राप्तसवर्णग्रहण-
निषेधकत्वमपि वाक्यभेदेनाश्रयणीयमिति भावः । मय उजो वो वेति स्रजमनो-
रमोक्तस्यानुनासिकवकारधाटितरूपस्यायुक्ततां ध्वनयेतुमाह । एवमिति ।
एवञ्च तत्रानुनासिकस्थानेऽपि निरनुनासिक एवादेश इति भावः । अत
एवेति । गुणाभेदकत्वपक्षप्राप्तसवर्णग्रहणस्याप्यप्रत्यय इत्यनेन निषेधादेवेत्यर्थः ।
अत्र मानं दर्शयति । तद्वानासामिति । न च तसौ मत्वर्थ इत्यत्र दकार-
प्रश्लेषाद्भत्वेन पदत्वभावादनुनासिकाप्राप्त्या नेदं प्रमाणीयमिति वाच्यम् । प्रत्य-
यस्यादिति स्रजस्थस्यासुब्रवत इति भाष्यप्रयोगस्यात्र मानत्वात् । अस्म्य तदुप-
लक्षकत्वात् । एतत्सामर्थ्यादिति । एतदुत्तरं चत्वंप्रवृत्तावस्य वैयर्थ्यापत्त्या
नैतदग्रदुत्तरं चत्वंमिति भावः ॥

स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजम्' इति प्रातिशाख्येऽपदान्त-
भाजमिति चतुर्वासिद्धत्वलब्धार्थानुवादः । पदान्ते जश्त्वप्रवृत्त्या
चर्त्वं विना चयोऽलाभात् । अत्र तु कृते न जश्त्वप्राप्तिरस्यासिद्धत्वात् ।

यच्चिदमयुक्तम्, अप्सरा वथसा इत्यदावस्य चारितार्थ्यात् । तत्र
ह्यपूर्वात्सर्तोरसिः, वदेसः । ततश्चर्त्वं एव तस्य सिद्धत्वाश्रयणेनैतस्य प्रवृत्तेः ।
तयोरव्युत्पन्नत्वेऽपि खरि चेत्येतदपवादत्वादेवासिन्कृते न तस्य प्रवृत्तिरित्या-
चार्याः, तदसत् । एतद्वार्तिकस्य तावन्मात्रफलकत्वे लोकवेदसाधारण्येन द्विती-
यादेशविधानस्य चारितार्थ्यभावात् । न चैतद्वेदासाधारणमेवेति वाच्यम् ।
छान्दसोदाहरणविषये ऋषीणामाशयभेदस्य दुर्बलतया पौष्करसादिग्रहणस्या-
पार्थक्यपत्तेः । द्वितीयादेशदृष्ट्या चर्त्वंस्यासिद्धतया स्वदृष्ट्याऽविधमानेन
तेनास्य बाध्यबाधकभावस्यैवासम्भवेन तदुत्तरं प्राप्तस्य चर्त्वंस्य येन नाप्राप्ति-
न्यायेन वारयितुमशक्यत्वाच्च ॥

ननु प्रातिशाख्ये ऊष्मपरकस्यापदान्तभाज एव चयो द्वितीयादेशविधा-
नेन तद्विरोधात्कथमत्र द्वितीयादेश इत्यत आह । चर्त्वाऽसिद्धत्वेति । पदान्ते
प्रायो जश्त्वप्रवृत्त्या चर्त्वं विना चयोऽलाभेन तस्य च द्वितीयादेशदृष्ट्या-
ऽसिद्धत्वेनापदान्तभाज एव चयो द्वितीयादेशविधानस्य फलिततया तदनुवाद-
क्रमेव तदिति भावः । एवञ्चात्र कुबहुकोरसिद्धत्वाज्जस्त्वाप्रवृत्तौ फलाभावेन
चर्त्वंस्याप्यप्रवृत्त्या स्वतस्सिद्धस्यैव चयस्सत्त्वेन द्वितीयादेशप्रवृत्तौ न बाधकमित्या-
शयः । ननु पदान्ते द्वितीयादेशविधानेऽपि नोपयोगः । तदुत्तरं जश्त्वचर्त्वंयोः
प्रवृत्त्या विशेषाभावादित्यत आह । अत्र त्विति । नन्वेवमप्सरा वयसेति
भाष्यकारोपदर्शितप्रकृतवार्तिकोदाहरणासङ्गतिः । तत्र पकारतकारयोश्चर्त्वेनि-
ष्पन्नत्वेन तस्यासिद्धत्वाद्वितीयादेशप्राप्तिरित्यत आह । अप्सरा इति । अप-
दान्तभाजमित्यस्य यथाश्रुतार्थपरत्वेऽपि भाष्यकारोपदर्शितेऽप्सरा इत्युदाहरणे

अप्सरा वथसा इति भाष्योदाहृते छान्दसत्वाच्चर्त्वासिद्धत्वं न ।
एवञ्च प्रातिशाख्येऽपदान्तभाजमित्युत्सर्गः । यद्वा तयोरव्युत्पन्नत्वं,
न त्वपूर्वात् सत्तैरसिर्वेदेः सो वेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

डः सि । सोति सप्तमी षष्ठ्यर्थे, व्याख्यानात् । तदाह सस्येति ।
पदस्यैत्यनुवर्त्तमानस्य वैयधिकरण्येनान्वयात्पदावयवस्य सस्येत्यर्थः ।

द्वितीयादेशसम्पादनाय व्युत्पत्तिपक्षे छान्दसत्वस्यैव शरणीकर्तव्यतया तस्य
निरुक्तार्थपरत्वेऽपि छान्दसत्वाच्चर्त्वासिद्धत्वाभादकल्पनेन द्वितीयादेशसिद्ध्या न
प्रागुक्तभाष्योदाहरणासङ्गतिरिति भावः । वस्तुतस्तूनादीनामव्युत्पन्नत्वस्यैव
सिद्धान्ततया तत्र द्वितीयादेशसम्पादनाय छान्दसत्वाश्रयणमनावश्यकमेवेत्या-
शयेन पक्षान्तरमाह । यद्वेति ॥

षष्ठ्यर्थ इति । अत्रोभयोरपि निर्देशयोरनवकाशत्वेन तुल्यबलत्वा-
त्परया तस्मादिति परिभाषया सीति सप्तम्यास्तस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्तिप्रयो-
जकमौपक्षेयिकाधिकरणबोधकत्वमेव बाध्यत इति षष्ठ्यर्थत्वमेवास्य सम्पद्यते ।
सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थ इति भावः ॥

यत्तु षष्ठ्यंशविकलतास्मिन्निति परिभाषोपस्थित्या सकाराव्यवहितपूर्वत्व-
विशिष्टो यो डकारस्तदव्यवहितोचरत्वविशिष्टस्य धुडित्यर्थेन सामञ्जस्यात्फल-
तार्थक्यनमित्यौचराहः, तदयुक्तम् । तस्मिन्निति परिभाषायास्तस्मादित्युत्तरस्ये-
त्यनेन परत्वाद्वाधेन तत्परिभाषोपस्थितेऽत्र वक्तुमशक्यत्वात् । द्वयोरपि निर्देश-
योश्चारितार्थ्य इवानवकाशत्वेऽपि विप्रतिषेधस्य निर्वाधतया विप्रतिषेधसूत्राप्र-
वृत्तौ मानभावात् ॥

वैयधिकरण्येनान्वयादिति । विशेषणविशेष्ययोर्विभिन्नविभक्तिकत्वेन
सामानाधिकरण्येनान्वयासम्भवादिति भावः । लक्ष्यभेदादिति । पूर्वं स्वर्पर-

षट्सन्त इति । धुदि धस्य चत्वं लक्ष्यभेदात्पुनर्हस्य चत्वंम् ॥

नश्च । नकारान्तादिति । पदस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यत इति भावः । वैयधिकरण्येनैवान्वय इति ङमुद्सूत्रस्य भाष्यस्वरसः । नस्य पदान्तरस्येति । अपदान्तनकारेऽनुस्वारप्रभृत्या फलितार्थप्रदर्शनामिदम् । नान्तस्य पदस्येत्युचितम् । चतुष्टयमिति । वक्ष्यमाणविकल्पैरिति भावः । तेन तुकद्वयत्वे छत्वरस्यासिद्धत्वाच्च यो द्वितीया इति पक्षे चस्य छत्वेन छकारछकारश्चकारघाटितरूपद्वयाधिक्ये ज्ञानानुस्वारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पेनाऽऽधिक्येऽपि न क्षतिः ॥

ङम् । पदस्येत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यानुरोधात्पञ्चम्या विपरिणम्यते इत्याह । तदन्तं यत्पदं तस्मादिति । तत्र ङम् स्वयं

ह्रस्वत्वच्छिन्नस्य धकारस्य ततस्तादृशस्य छकारस्येति लक्ष्यभेदस्य सत्त्वाच्च लक्ष्ये लक्ष्णमिति न्यायस्यात्र विषय इति भावः । ननु विशेषणविशेष्ययोर्विभिन्नविभक्तित्वेन सामानाधिकरण्यासम्भवात्तदन्तविधेरभावात् नकारान्तात्परस्य संस्येति वृत्तिरनुचितेत्यत आह । पञ्चम्या विपरिणम्यत इति । ङमुद्सूत्रस्य भाष्यस्वरस इति । तत्र हि पदावयवस्य छः परस्येति व्याख्यातमेवञ्च तत्र तस्य वैयधिकरण्येन सम्बन्धे तुल्यन्यायादत्रापि तस्य तथैव सम्बन्ध उचित इति भावः । न चैवंसति पर्याप्ति यथासंख्यादावपि घुडापात्तरिति वाच्यम् । धुटोऽसिद्धत्वादनुसारे कृते नकाराभावेन तदप्राप्तेः । न इति पञ्चम्याः पूर्वत्र कृतार्थतया शीति सप्तम्याश्चाकृतार्थतया तुल्यबलत्वाभावेन विप्रतिषेधाप्रवृत्तौ तस्मिन्निति परिभाषाया एव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह । मूले नस्य पदान्तरस्येति । उचितमिति । पदाधिकारेऽसति बाधके तस्य विशेष्यताया एव न्याय्यत्वादिति भावः ॥

पञ्चम्येति । तदन्तेनेत्यर्थः । तत्रेति । उक्तवाक्य इत्यर्थः । सम्बन्ध-

ह्रस्वादिति विशेषणसबन्धमनुभूय पदविशेषणत्वेन तदन्तपर इति भावः । ङम इति पञ्चमीबलादचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे, तदाह । अत्र मनुभूयतेति । गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायेनेति भावः । एवञ्च ङम इत्यस्य ह्रस्वादित्यनेन सम्बन्धवेलायां पदस्येत्यनेन सम्बन्धाभावाच्च विशेषणताया अगृहीतत्वेन तदन्तबोधकत्वाभावाच्चैकदेशान्वयापचिरित्याशयः । एतेनैतत्प्रतीकमुपादाय गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र नदीपदं गाम्भीर्यविशिष्टनदीतीरे लाक्ष्णिकम् । गभीरायामिति तात्पर्यग्राहकमिति यथा, तथा ङमपदमेव ह्रस्वात्परत्वविशिष्टङमन्ते लाक्ष्णिकम् । ह्रस्वादिति तात्पर्यग्राहकमिति भाव इति वदन्त औचाराः परास्ताः । लक्ष्णां विना निरुक्तरीत्या एकदेशान्वयापचि-वारणे तदाश्रयणस्य व्यर्थत्वात् । इति भाव इति । ह्रस्वात्परो यो ङमित्यादि-मूलग्रन्थस्येति भावः ॥

वस्तुतस्तु पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वे ह्रस्वादिति ङम इति च प्राधान्या-त्तस्यैव विशेषणं स्यात् । तथा च ह्रस्वात्परं ङमन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याच्च इत्येवार्थः स्यान्न मूलोक्तार्थः । तादृशार्थस्य न ह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृता तत्र तत्रावहेलनात् । एवञ्च राममाणवका नवेत्यादौ ङमुद्स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मेत्यादौ च तत्र स्यादित्यतिमहदनिष्टमापद्येत । अतः पदस्येत्यस्य विशेषणत्वमेवाश्रित्य पदावयवङमः परस्येत्येवं रूपेणार्थ आश्रयणीयः । अत एव प्रकृतस्ये भाष्ये “न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वा”दिति तस्य विशेषणत्वमेवाश्रितमित्यवधेयम् ॥

तदेतद्वक्ष्यति भाष्ये त्रित्यादिना । पञ्चमीबलादिति । अत्र पञ्चमी-निर्देशस्य निरवकाशत्वेन सप्तमीनिर्देशस्य मय उजो वो वेत्युत्तरत्र सावकाशत्वेन तस्मादिति परिभाषया स्वार्थ एव पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति, सप्तमी तु षष्ठ्यर्थ इति

इति । सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः । 'उम उत्तरस्याचः' इति तस्मिन्नितिसूत्रस्य भाष्यात् । उमन्तं यत्पदमिति किम् । अनितो-
ल्यादौ उमुण्मा भूदिति । भाष्ये तु विभक्तित्यल्यकल्पने गौरवा-
त्पदावयवउमः परस्येति वैयधिकरण्यमेवोक्तम् । दण्डिनेत्यत्र उमुड-
भावोमण्डूकप्लुत्या 'उञि च पदे' इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्यजादेः

भावः । नन्वेवं सप्तमीनिर्देशो व्यर्थोऽत आह । सप्तमीनिर्देशास्तिविति ।
लाघवार्थ इति । प्रकृतोत्तरसूत्रयोरावश्यकस्य विभक्तिद्वयस्य युगपदुच्चारयितु-
मशक्यत्वेनान्यतरत्र तद्व्यत्ययकल्पनायास्सर्वथावश्यकत्वे सप्तमीनिर्देशं कृत्वा इहैव
तत्कल्पनमुचितमर्थमात्रालाघवानुरोधेनेति भावः । नन्वत्र उम इत्यस्य यदि
पञ्चम्यन्तत्वं निश्चितं स्यात्तदा निरवकाशेन तेनाचीत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वकल्पनं
सप्तमीनिर्देशस्य लाघवार्थत्वप्रतिपादनं च युक्तं, तत्रैव किं मानमत आह । उम
उत्तरस्याच इति । टाडसीति सूत्रस्य भाष्येण मात्रालाघवस्यैवाभ्यर्हितत्ववो-
धनादिति भावः । सिद्धान्तमाह । भाष्ये त्विति । गौरवादिति । इदमुपलक्षणं,
पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वे मूलोक्ताथालाभ इत्यस्यापि । अजादेः पदस्येति । न
चैवमप्यश्वस्य पुत्रोऽश्वपुत्रः, न अश्वपुत्रोऽनश्वपुत्र इत्यत्र उमुडापत्तिः । अश्व इत्य-
स्याजादिपदत्वानुदत्तानश्वपुत्र इति पदावयवत्वाच्चेति वाच्यम् । उणादयो बहुलं,
सुप्तिङन्तं पदम्, सनाद्यन्ता धातवः, अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इत्यादि-
निर्देशैर्दमः परिभूताजादिपदस्य वृत्तौ उमुटः क्वाचित्कत्वज्ञापनेनादोषात् ।
तत्र तत्र उमुडारणाय सौत्रवाद्याश्रयणापेक्षया ईदृशार्थकल्पनाया एव युक्तत्वात् ।
अत एवाणादिसंज्ञार्थानि, अप्लुतकार्यं यणादिकं करोति यङन्तप्राक्रियेत्यादि,
प्रयोगा अपि सङ्गच्छन्ते । उमन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याजादेः पदस्येत्येवं सामा-
नाधिकरण्येनान्वयेऽप्युत्तरपदत्वे चेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानपक्षे प्रत्ययलक्षणेन
उमन्तपदात्परजादिपदस्य प्रागुक्तप्रयोगेषु सत्त्वेन तत्र उमुडारणार्थैषैव गतिरा-

पदस्य उमुडित्यर्थेन बोद्धव्यः । पदस्येत्यस्याऽऽवृत्त्या सम्बन्धेऽपि
श्रणीया । वार्त्तिकारम्भेऽप्यपदादिविधावित्यस्य पर्युदासत्वेन पदान्तनिमि-
त्तकविधावेव तन्निषेधप्रवृत्तेराश्रयणीयतया उमुटि तन्निषेधाप्रवृत्त्या तत्र उमुडार-
णमनयैव दिशा कार्यमिति बोध्यम् ॥

एतेन वस्तुतस्तिवदं भाष्यमेकदेऽयुक्तिः । अश्वस्य पुत्रोऽश्वपुत्रः । न
अश्वपुत्रोऽनश्वपुत्र इत्यादौ उमुडापत्तेः । न च उम इत्यस्यावृत्तिं कृत्वा
उमन्तपदावयवो यो उमजादिपदाव्ययवहितपूर्वत्वविशिष्टः तदव्ययवहितोत्तरस्य
उमुडित्यर्थेन न दोष इति वाच्यम् । एवमप्यनश्वपुत्रराजन्नित्यादौ उमुटो
दुर्वारत्वात् । अजादौ पदे इत्यस्य उमन्तपदेऽन्यविषयविवक्षणेनानश्वपुत्रराजन्नित्या-
दिदोषवारणोपि वैयधिकरण्येनान्वये गौरवं स्फुटमेव । तस्मात् इत्यात्परो यो
उम तदन्तं यत्पदमिति सामानाधिकरण्येनैवान्वय इति निष्कर्ष इति वाराण-
सेयोक्तमपास्तम् । विभक्तित्वयत्ययकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य तस्यापि सत्त्वात् ॥

यद्येवं व्याख्याने राजन्नकैरित्यत्राकचो मध्यपातित्वाभावेन तद्विशिष्ट-
स्यातिङन्तत्वात् पदत्वाभावेन नुडनापत्तिरित्यौचराहाः, तदयुक्तम् । तत्राप्य-
श्वत्सूत्रेण विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया निर्वाधत्वादौत्सर्गिकैकवचनेन पद-
त्वाक्षतेः । अन्यथा तस्यापदत्वेनापदं न प्रयुज्येतेति निषेधविषयतया लोके
प्रयोग एव न स्यात् ॥

आवृत्त्येति । यत्तु इदमयुक्तम् । उमंशे पदस्येत्यस्य वैयधिकरण्ये-
नान्वयेऽनुपयोगात्, पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति भाष्यन्त्वधिकारप्राप्तस्य
त्यागायोगादुपरज्जकतयान्वयप्रदर्शनपरमित्याचार्यास्तत्र । अनुकार्यानुकरणयो-
रभेदविवक्षायां राजन्नित्याहेत्यादौ उमुडारणाय उमंशेऽपि तत्सम्बन्धस्यावश्यक-
त्वमिति तदाशयात् । सिद्धान्तभूतभेदविवक्षायां तु गवित्ययमाहेति वदत्रा-
प्यनुकरणस्वरूपमङ्गभियैव सन्धिकार्याप्रवृत्तेर्वच्यतया पदस्येत्यस्य उमंशेऽपि

विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्वे एव तदादिविधिप्रवृत्त्या

सम्बन्धस्सम्भवमात्रेणैव । अत एवोद्योते अनुवृत्तपदस्येत्यस्याचीत्यनेन विशेषे-
षणत्वेऽपीत्येवोक्तम्, न त्वाहृत्येत्यपि ॥

उभयोरसप्तम्यन्तत्वं एवेति । यत्चिदप्युक्तम् । तीप्तस्येत्यादौ
तदादिविधनापत्तेः । इत्सीत्यादौ पदधिकारस्य विशेषणत्वेन लिट्स्वित्यादौ
धुद्सिद्धावस्यार्थस्यानुपयोगाच्च । बलादेरित्यादिग्रहणं त्वचि च ध्रु इतिवद्वलि
परत आर्धधातुकस्येत्यर्थप्रतीतिवारणाय । पदस्येत्याधिकृतस्यानुवृत्त्यैव निर्वहि
भाष्यकारीयमण्डूकलुप्त्या उजि च पद इत्यतः पदे इत्यस्यानुवृत्त्याश्रयणं तु
ङम इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वाश्रयणेनाजादौ पदे ङमो ङमुडित्यर्थाभिप्रायकम् । ङम
इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे ह्यचीत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वाकल्पना स्यात् । अजादेः पदस्य
ङमुडित्यर्थे तु ग्रन्थद्वय इत्यादौ समासे ङमुडापत्तिः । आद्यन्तौ टकितावित्येतदे-
कवाक्यतयाऽस्यापि पदादिविधित्वात् । अपदादिविधावित्यत्रोपपदविभक्तोरिति
न्यायेन कर्मषष्ठीत्वस्यैवापचेरित्याचार्यास्तत्र । तीप्तस्येत्यत्र बलादेरित्यनुवृत्त-
विशेषणीभूतवत्पदार्थस्य तकारेण विशेषणात्तत्काररूपबलादेरिति वाच्यार्थलाभेन
तत्कारादेरार्धधातुकस्येत्यर्थलाभस्य ग्रन्थकृतैव लिङन्तशेखरे वक्ष्यमाणत्वेन तत्र
दोषदानस्यायुक्तत्वात् । इत्सि धुडित्यत्र ऋजुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यमिति वार्त्तिक-
बलात्तदन्तविधेयस्मिन्निधिरिति परिभाषायामुक्तनियमाश्रयणेन तदादिविशेषान-
प्रवृत्तावगात्या पदस्येत्यस्य वैयधिकरण्यमाश्रितम् । एवञ्च तत्र पदस्येत्यस्य
विशेषणत्वं प्रकृतनियमाधीनमेवेतीदृशनियमाभावे सामानाधिकरण्येनान्वया-
नुगोधाच्च पदस्येत्यस्य विशेषणत्वमेव स्यात् । एवञ्च सादेः पदस्येत्यर्था-
पत्तौ लिट्स्वित्यादौ धुडनापत्त्यास्यार्थस्यानुपयुक्तत्वकथनं सुतरामसङ्गतमे-
वेति बलि परत आर्धधातुकस्येत्यर्थप्रतीति वारणाय बलादेरित्यादिग्रहणमित्य-
प्युक्तम् । नेदृशीति निषेधाच्छलिमता यज्ञ इत्यादिनिर्देशाच्च तादृशविरुद्धार्थ-

तदलाभः स्यात् । एतदर्थमेवाचाति सप्तमीनिर्देशः । ङमन्तं यत्पद-
मित्यर्थेऽपि परमदण्डिङनेत्यादावेतद्वारणाय 'पदे' इत्यनुवृत्तिरावश्य-
क्येव । अन्तर्वास्तिविभक्त्या दण्डिङ्नित्यस्य पदत्वात् । 'उत्तरपदत्वे च'
इति प्रत्ययलक्षणाभिषेधस्तु न । माषकुम्भभाषणेन्यादौ पदव्यवाये-
ऽपीति निषेधसिद्धये तस्य यत्रोत्तरपदस्य कार्त्तिकत्वं तत्रैव प्रवृत्तेः ।

प्रतीतेर्वारयितुं शक्यत्वात् । किञ्चोभयोरसप्तम्यन्तत्वं एवेति नियमानङ्गीकारे
प्रकृतपरिभाषापस्थापिकाया विशेषणीभूताल्ल्याहकसप्तम्यन्तपदश्रुतेविद्यमानत्वेन
परिभाषोपस्थितौ तदन्तविधेयत्वादभूतैतत्परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकसामानाधिकर-
ण्योपायतया बलीति सप्तम्या अपि षष्ठ्यर्थत्वस्याश्रयणीयतया निर्दिष्टपरिभाषा-
प्रवृत्तिप्रयोजकहेतोरौपश्लेभिकाधिकरणरूपार्थस्याभावेन तत्परिभाषानुपस्थित्या
तदुक्तविरुद्धान्वयप्रतीतेर्वैकट्यमशक्यत्वाच्च । विवेचितं चैतत्परिभाषेन्दुटिष्यण्यम् ।
पदस्येत्याधिकृतस्यानुवृत्त्यैव निर्वहि भाष्यकृता पदे इत्यस्यानुवृत्त्याश्रयणन्तु
ङम इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वाश्रयणेनाजादौ पदे ङमो ङमुडित्यर्थाभिप्रायकमित्यप्य-
युक्तम् । उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति न्यायविरुद्धत्वान्ङम उत्तरस्या-
च इत्येवं व्याख्यानपरतस्मिन्निमित्तव्यवस्थामप्यविरुद्धत्वाच्च । यदप्यजादेः पदस्य
ङमुडित्यर्थे प्रत्यङ्ग इत्यादौ समासे ङमुडापत्तिरिति, तदप्ययुक्तम् । त्वदुक्त-
व्याख्यानोऽपि तत्र ङमुडारणायोपायान्तरान्वेषणस्य तत्राप्यावश्यकत्वात् ॥

नदलाभ इति । तदादिविध्यलाभ इत्यर्थः । एतदर्थमेवेति । एत-
दर्थमपीत्यर्थः । अपिना लाघवार्थत्वस्या समुच्चयः । तदादिविधयर्थं लाघवार्थं
च सप्तमीनिर्देश इति भावः । ननु पदस्येत्यस्य वैयधिकरण्येनान्वये दण्डिङने-
त्यादौ ङमुडारणाय पदे इत्यस्य मण्डूकानुवृत्तेराश्रयणीयतया न विभक्ति-
व्यत्ययकल्पनपेक्षया लाघवमत्रापीत्यत आह । ङमन्तं यत्पदमित्यर्थेऽपीति ।
तत्रैवेति । इदञ्च प्रत्यासात्तित्यायमूलकम्, अपदादिविधावित्यस्य लाघवान्तर्यु-

दासत्वेन पदादिविधिभिन्ने तत्सदृशे पदान्तविधिवित्यर्थः । विषयसप्तमी चेयम् । विषयता चात्र जनकरूपा, एवञ्च समासचरभावयवस्य पदान्तत्वनिमित्तक- कार्यजनकपदसंज्ञायां कर्तव्यायां प्रत्ययलक्षणं नेति वाच्यार्थः । पदादिविधेरुत्तरपदसम्बन्धित्वेन तद्विधेरस्यापि प्रत्यासत्त्या तत्सम्बन्धिन एव ग्रहणादुत्तरपदस्य कार्यत्व एव पदान्तत्वनिमित्तकविधौ च प्रत्ययलक्षणं नेत्यर्थः फलतीति भावः । अपदादिविधिवित्यस्य पर्युदासत्वाश्रयणादेव पदान्तत्वनिमित्तके ङमुडादिविधावस्याप्रवृत्त्या सुगणीश इत्यादौ ङमुदसिद्धिः । अत एवैतत्प्रत्याख्यानपरभाष्येण न फलभेदः । अन्यथा तत्पक्षे सौ परतस्तदादेरवान्तरसुबन्तस्य च पदत्वलाभेन तत्र ङमुदप्राप्त्या आरम्भे चानेन निषेधात्पदत्वाभावेन तदप्राप्त्या च फलभेदो दुर्वार एव स्यात् । अत एवैतद्वातिक- प्रत्याख्यानोत्तरं पठितेनोत्तरपदस्य पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं, न पदान्त- विधौ प्रत्ययलक्षणोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति वचनेनास्य न फलभेदः । अत एव तस्य जुगचीति न्यासेऽनश्च इत्यादौ ङमुडापादनपरं तस्माद्भुडचीति सूत्रस्थं भाव्यमपि संगच्छते । न चैवं सुकरिणौ सुमर्षिषावित्यादौ णत्वपत्वे न स्याताम् । तयोः पदान्तविधित्वाभावेनैतन्निषेधाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वा- दाद्ये पदान्तस्येति निषेधादन्त्ये चापदान्तसकाराभावाच्चेति वाच्यम् । आद्ये णत्वस्य पदान्तविधित्वाभावेपि तन्निषेधस्य तत्त्वेन तत्र कर्तव्ये प्रत्ययलक्षण- प्रतिषेधेन तन्निषेधाप्रवृत्तेः । अन्त्येऽप्यपदान्तस्येत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधपरतया व्याख्यानेन षत्वनिषेधस्य पदान्तविधित्वाच्च तत्र कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणाविषेधेन तन्निषेधाप्रवृत्तेः । पर्युदासेपि प्रतिषेधस्यार्थतया तस्य पदान्तत्वनिमित्तकत्व- मक्षतेमेव । न चापदादिविधिवित्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधपरतया व्याख्यानेपि ङमुदः पदादिविधित्वादुत्तरपदत्वे चेत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात्सु- गणीश इत्यादौ ङमुदसुलभ एवेति वाच्यम् । पदादिविधिशब्देन प्रतिपदोक्तस्य

सात्पदाद्योरित्यस्यैवात्र ग्रहणेन ङमुद्वेतान्निषेधाप्रवृत्तावुत्तरपदत्वे चेति निषेध- प्रवृत्तेर्दुर्वारतया तत्र ङमुदो दुर्वचत्वात् । अत एव परमबुधावित्यत्र प्रत्यय- लक्षणेन पदत्वमाश्रित्य भट्टभावो न । अन्यथा तस्यापि पदादिविधित्वेनोत्तर- पदत्वे चेत्यस्याप्रवृत्तौ स स्यादेव । एवं योगविभागेनैतद्वातिकप्रत्याख्यान- परभाष्यनयेपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतयाऽऽसर्वनामस्थान इति निषेधस्य पदा- न्तत्वनिमित्तकविधौ प्रवृत्तिरिति तत्साहचर्याद्भ्रसंज्ञाया अपि पदान्तत्व- प्रयुक्तकार्यप्रतिबन्धकतयैव प्रवृत्त्या न सुगणीशौ सुगणीशयोरित्यादिसमासे- ध्वारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेद इत्यवधेयम् ॥

ननु पूर्वदण्डिप्रिय इत्यत्र त्रिपदबहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषगर्भं नलोपार्थ- मुत्तरपदत्वे चेति निषेधाप्रवृत्तये तत्र मध्यमत्वानाक्रान्तस्यैवोत्तरपदस्य ग्रहणेन माषकुम्भवापेनेत्यादौ कुम्भेत्यस्य मध्यमत्वाक्रान्तत्वादुत्तरपदत्वे चेति निषेधा- प्रवृत्तौ पदव्यवयेपीति निषेधसुलभ एवेति कार्यत्वनिवेशो विफल एवेति चेन्मैवम् । यद्वृत्त्यारम्भकमुब्निमित्तकपदसंज्ञा चिकीर्षिता तद्वृत्तिविशिष्टत्वं मध्यमत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । वैशिष्ट्यश्च स्वघटकत्व स्वघटकार्थवदव्य- वहितोत्तरत्व स्वघटकार्थवदव्यवहितपूर्वत्वेतन्निमित्तयसम्बन्धेन । पूर्वदण्डिप्रिय इत्यादौ दण्डिन्नित्यस्य बहुव्रीहिद्व्यारम्भकमुब्निमित्तकपदसंज्ञायाश्चिकीर्षि- तत्वेन तद्वृत्तिघटकत्वस्य तद्वृत्तिघटकार्थवत्पूर्ववत्शब्दाव्यवहितोत्तरत्वस्य तद्वृत्ति- घटकार्थवत्प्रत्ययशब्दाव्यवहितपूर्वत्वस्य च दण्डिन्निति पदे सत्त्वेन निरुक्तसम्बन्धेन वृत्तिवैशिष्ट्यस्य तत्र सत्त्वान्मध्यमत्वाक्रान्तमेवेति न प्रत्ययलक्षणनिषेधः । षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषे माषकुम्भवापेनेत्यादौ तु कुम्भशब्दस्य आद्यषष्ठी- समासारम्भकमुपं निमित्तीकृत्य पदसंज्ञायाश्चिकीर्षितत्वेन तादृशवृत्तिघटकार्थ- वदव्यवहितपूर्वत्वस्याभावान्न निरुक्तसम्बन्धेन वृत्तिवैशिष्ट्यमिति तस्य मध्यम-

त्वानाक्रान्तत्वादुत्तरपदत्वे चेति निषेधाप्रवृत्तये कार्थित्वनिषेध आवाश्यकः । ईदृशस्य मध्यमत्वस्य ग्रहणादेव परमलोप्तिशयः परमलोप्तिश्चर इत्यादावुक्तसमासे लोमचित्यस्योत्तरपदत्व इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन पदत्वाभावाच्चलोपो न । अन्यथा लोमचित्यस्यापि मध्यमत्वाक्रान्तत्वेन निषेधाप्रवृत्त्या नलोपो दुर्गार एव स्यात् । अत एव नित्यं समास इति सूत्रस्यानुत्तरपदग्रहणस्य कचिद्विशेषान्तरसत्वेऽपि शब्दस्वरूपं विशेष्यमध्याहृत्य तदन्तविधिरित्यर्थज्ञापकत्वप्रतिपादनपर-नित्यं समास इति सूत्रस्थशेखरग्रन्थसंगतिः । तत्र हि पदस्येत्यधिकारादिसु-सन्तपदावयवस्य विसर्गस्य समासे नित्यं प इत्यर्थलाभेन कर्मधारयगर्भेष्वी-तत्पुरुषे परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौ परमसर्पिरित्यस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वेऽपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया इत्यन्तत्वाभावेन सर्पिरित्यस्येत्यन्तत्वेऽप्युत्तरपदत्वे चेतिनिषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्त्या पदत्वाभावेन चेत्सन्तपदाभावादेव षत्वप्रवृत्तौ तत्र षत्ववारणायानुत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य तस्य निरुक्तार्थापकत्व-मुक्तम् । यथा कथञ्चिन्मध्यमत्वग्रहणे तु सर्पिरित्यस्यापि मध्यमत्वाक्रान्तत्वेनो-त्तरपदत्वे चेति निषेधाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तत्वात्पदत्वे इत्यन्तपदस्य सत्त्वाच्च षत्वश्राप्तौ तद्वारणायानुत्तरपदग्रहणस्यावश्यकत्वेन तस्य ज्ञापकत्वो-पवर्णनमसंगतमेव स्यात् । न चैवमप्यादर्शोपयेण शुष्कगोपयेणेत्यादौ पदव्यवाये-पीति निषेधाग्रहण्यर्थमारब्धस्यातद्धित इति वक्तव्यमितिवार्तिकस्य प्रत्याख्यान-नाय पदे परतो यो व्यवाय इति सप्तमीसमास आश्रितो भाष्ये । तन्मते माष-कुम्भवापेन चतुरङ्गयोगेनेत्यादौ भक्तिकारकोपपदानामित्यनेन सुबुल्लभ्यः प्रागेव समासे बापेत्यादेः पदत्वाभावेन णत्वनिषेधाप्राप्त्या तत्र निषेधसिद्धये पदपदं पदत्वयोगोपलक्षणमित्यवश्यमभ्युपेयम् । तथा पदेन व्यवाय इति तृतीयासमासे-ऽपि माषवापेनेत्यादौ णत्वनिषेधसिद्धये पदपदस्य तादृशार्थकत्वमाश्रयणीयम् । एवञ्च माषकुम्भवापेनेत्यादौ कुम्भेत्यस्य पदत्वाभावेऽपि पदत्वयोग्यतायास्तत्त्वेन

णत्वनिषेधसिद्धया कार्थित्वनिषेधो विफल एवेति वाच्यम् । पदपदस्य लक्षणा-श्रयणे गौरवात् । सप्तमीसमासे माषकुम्भवापेनेत्यादौ णत्वनिषेधस्तु भक्तिकार-कोपपदानामित्यस्यानित्यत्वेन सुबुल्लभ्यनन्तरमेव समासाश्रयणादुपपाद्यः । एवं माषवापेनेत्यादावपि । स्पष्टञ्चेत्तस्मात्प्रकरणे शेखरे । पदपदस्य पदत्वयोग्य-परत्वेऽपि परमदेवदत्तशब्दादाचारक्रिपे लोटि हेर्लुकि परमदेवदत्त जानासीत्येक-वाक्ये तिङितङ् इति निधातसिद्धये कार्थित्वनिषेध आवाश्यकः । यद्यपि प्रत्यासत्तिन्यायमूलकस्य कार्थित्वनिषेधस्याभावेऽपि निधातस्य पदान्तविधि-त्वाभावादेवैतन्निषेधाप्रवृत्त्या तत्सिद्धम्, तथापि परमशब्दस्य अटधातुप्रकृति-कशन्ननेन समासे ततः प्रातिपदिकणिचीष्टवद्भावेन टिलोपे ततः क्तिङ्कौ च संज्ञायामित्यनेन किञ्चि तितुत्रेत्यादिना इणिवेषे परमादतिरित्यत्रोत्तर-पदस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमाश्रित्य न पदान्तादिति षुत्वनिषेधः कार्थित्व-निषेधस्यासाधारणं फलमित्यवश्यम् । अत्र षुत्वनिषेधस्यापि पदान्ताविधित्वेन कार्थित्वनिषेधं विना केवलपदुदासत्त्वमात्राश्रयणेन न निर्वाहः । एवञ्च सुग-ण्णीश इत्यत्र ङमुदसिद्धये पदुदासत्त्वमेतदर्थं प्रत्यासत्तिन्यायमूलकः कार्थित्व-निषेधश्चावश्यक इति सुधियो विभावयन्तु ॥

यत्तु पञ्चगोरद्वयं इत्यत्र त्रिपदे बहुव्रीहवचनान्तरतत्पुरुषगर्भे न पदा-न्तादिति षुत्वनिषेधः कार्थित्वनिषेधस्य फलमिति चित्रप्रभाकरास्तत्र । गोरद-शब्दस्य मध्यमत्वाक्रान्तत्वादेव निषेधाप्रवृत्तावस्यैतदसाधारणफलत्वाभावात् ॥ यदपि कार्थित्वनिषेधो विफलः । परमादतिरित्यस्याप्रामित्वेन तत्र षुत्वस्येष्टापत्तेरेव कर्तुं शक्यत्वात् । लेढीतिलिद् परमश्राप्तौ लिट्च परमलिट् तस्मादाचारक्रियन्ताद्वानिपि परमलिट्तेत्यादीनामिवास्याप्यारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदवारणायानभिधानस्यैव न्याय्यत्वाच्चेत्येतेतराहाः, तत्र । प्रत्याख्यान-पक्षे षुत्वनिषेधस्य न्यायप्राप्तया तत्र षुत्वस्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् ।

आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदवारणायानभिधानकल्पनापेक्षया प्रत्यासत्तिन्यायमूलककार्थित्वनिवेशेनैव फलभेदवारणस्य कर्तुं युक्तत्वाच्च । हलनद्याप इति सूत्रस्थभाष्यग्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचाराक्रियोऽभावेन परमलिङ्हेत्यादीनामिवेति दृष्टान्तस्य सुतरामसङ्गतत्वाच्च ॥

गुरुचरणास्तु उत्तरपदत्वे चापदादिविधिविति वार्तिके उत्तरशब्देनोत्तरपदं लक्ष्यते । तच्च समासचरमात्रयवे रूढम् । पदत्व इत्यस्य तत्प्रयुक्ते कार्य इत्यर्थः । अपदादिविधिविति च लाघवात्पर्युदासः । समासचरमात्रयस्य पदादिविधिभिन्ने पदसंज्ञाप्रयुक्ते कार्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं नेत्यक्षरार्थः । पदादिविधिश्चात्र प्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येव गृह्यते । तेन परमबुधावित्यादौ भग्भावो न । एवञ्च प्रतिपदोक्तपदादिविधेरदेशरूपत्वेन तत्सादृश्यात्पदत्वप्रयुक्तकार्यस्याप्यादेशस्यैव ग्रहणमित्यागमविधावस्याप्रवृत्त्या सुगुणीश इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वान्ङमुदासिद्धः । न च प्रतिपदोक्तपदादिविधे षत्वनिषेधस्यादेशरूपत्वाभावात्तत्सादृश्येन कथमादेशरूपस्यैव कार्यस्य ग्रहणमिति वक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । सर्वत्रारोपितत्वस्यैव नञर्थतया सात्पदाद्योरित्यस्य पदादिसकारस्य षत्वकर्तृकाऽरोपिता सत्तेति वाच्यार्थलाभेन तस्याप्यादेशविधित्वानपायात् । अत एव न कलङ्गं भक्षयेदित्यादौ नानुपपत्तिः । अन्यथा कलङ्गभक्षणाभावः प्रेरणाविषय इति बोधे प्रत्ययानां स्वप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गः । आरोपितत्वस्य नञर्थत्वे त्वारोपितकलङ्गभक्षणं प्रेरणाविषय इति बोधलाभेन न तद्व्युत्पत्तिभङ्गः । अत एव च वैयाकरणसिद्धान्तसम्मतस्य धात्वर्थश्रुत्याविशेष्यकबोधस्याप्यव्यभिचारः । अत एव तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थोऽप्यदशकीर्तिताः, इत्याभियुक्तवाक्ये सादृश्याद्यार्थिकार्थेऽवभावभेदयोगणनमपि सङ्गच्छते । स्पष्टं चेदं निपातार्थवादे मञ्जूषायाम् । अभावबोधस्त्वार्थ इति त्वन्यदेतत् । एवं माषकुम्भ-

वापेनेत्यादौ चोत्तरपदस्य कार्थित्वाभावेनैतन्निषेधाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन कुम्भशब्दस्य पदत्वात्पदव्यवायेपीति निषेधसिद्धिः । पदपदस्य पदत्वयोग्यपरत्वाश्रयणेन तु नात्र निर्वाहः । पदत्वयोग्यतायाः पदसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वरूपतया लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन स्वास्मिन्सविधेयघटिततिरिक्तत्वेन संकोचात् । स्वप्रवृत्त्युत्तरं स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तेरभावेन कुम्भशब्दस्य निरुक्तपदत्वयोग्यताया अप्यभावात् । उत्तरपदस्य कार्थित्व एवेत्यादिशेखरशब्दरत्नादिषु कार्थित्वशब्दः स्थानित्वपरः । अत एव न लुभताङ्गस्येति सूत्रे 'पदादिविधोवै प्रत्ययलक्षणं न पदान्तविधिविति' भाष्यस्य पदान्तस्थानिकविधिवित्यर्थ इति व्याख्याने उद्योतग्रन्थे स्थानिपदोपादानं स्वरसतस्संगच्छते । तत्र चान्तशब्दोऽवयवमात्रपरः । स चादिभिन्न एव । तत्र तत्र पदान्तत्वनिमित्तकार्य एवेत्यादिनागेशग्रन्थास्तु प्रागुक्तभाष्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वमाश्रित्य पक्षान्तरपरतया प्रवृत्ता एव, न तु तादृशार्थे ग्रन्थकृतो निर्भरः । अत एव शब्दरत्ने अपदादिविधिविति पर्युदासेन पदान्तत्वनिमित्तके विधावेव स निषेध इत्युत्तरं, माषकुम्भवपेनेत्यादिसिद्धये किञ्चेत्यादिना कार्थित्वनिवेश आहतः । भावप्रकाशकृतापि तद्व्याख्यानावसरेऽयमेवार्थस्सूचितः । अत एव च प्रकृतसूत्रे ग्रन्थकृतापि कार्थित्वनिवेश एव कृतः । उत्तरपदत्वे चेति वार्तिकव्याख्यानानवसरे च हलन्तशेखरे पदत्वपदस्य तत्प्रयुक्तकार्यपरत्वं स्वीकृत्यापदादिविधिवित्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधपरतया व्याख्यानं ग्रन्थकृतसंगच्छते । कार्यशब्देनागमस्यपि ग्रहणे प्रागुक्तरीत्या ङमुद्दिधावपदादिविधिवित्यस्याप्रवृत्तावनेन निषेधात्पदत्वाभावे सुगुणीश इत्यादौ ङमुद्दुल्लेभ एव स्यात् । अत्र प्रसज्यप्रतिषेधपरतया व्याख्याने आदेशरूपस्यैव कार्यस्य ग्रहणमित्यर्थस्तु प्रत्यासत्त्या प्रत्याख्यानपरभाष्यग्रामाण्याद्वा उपपाद्यः । सुकारिणौ सुसर्पिषावित्यादावुत्तरपदस्य कार्थित्वसत्त्वेन प्रकृतनिषेध-

‘तेन निषेधेन सिद्धम्’ इत्येतत्सूत्रस्य भाष्योक्तिस्त्वेकदेशेन इति दिक् । ‘इको यणचि’ इति सौत्रो निर्देशः ॥

रूपकरण इति । अत एव ‘समः सुटि’ इत्यादौ प्रश्लेषेण सविधानमिति भाष्ये उक्तम् । रोः पूर्वस्येत्युपलक्षणं रूपकरणविधेयस्य । एवमुत्तरत्र रोः पूर्वस्मादित्यपि । अयमधिकारः । तेनोत्तरसूत्रविषये

प्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणाभावेन पदत्वाभावाण्यत्रययोर्निर्वाधतया नात्र पक्षे पदान्तस्येत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधपरतया व्याख्यानपरिच्छेदोपि । एतेन कार्यित्वनिवेशस्य फलसम्पादनाय परमादितिरित्यग्रासिद्धसंज्ञापदमुत्प्रेक्षमाणाः परास्ता इति नोपशगूढाशयमुद्गावयन्ति ॥

नन्वेवं परमदण्डितेत्यत्रोत्तरपदत्वे चेति निषेधेन ङमुद्गाराणपरं प्रकृतसूत्रस्यं भाष्यं विरुद्धयेत्यत आह । एकदेशेन इति । उत्तरपदत्वे च पदादिविधिवेव प्रत्ययलक्षणं न पदान्तविधाविति न लुपतेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्तलोपादिविधौ प्लुत्यन्त इति वार्तिकस्य भाष्यविरोधादपदादिविधावित्यस्य पर्युदासपरतया व्याख्यानं लाघवाच्च तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्याशयः । सौत्र इति । संहिताया अविषया तु न निर्वाहः, हशि चेत्युत्तरार्थं तद्विवक्षाया आवश्यकत्वात् । पदभेदेन विवक्षाविवक्षे इति तु न युक्तम् । संहिताया सूत्रकृत्पाठोदिति सर्वसम्मतत्वाच्च । एतेन संहिताया अविषयभाष्यतत्साधिविति मिश्रोक्तमप्रास्ताम् ॥

अत्रेति सर्वनाम्ना रूपकरणस्य परामर्शो मानमाह । अत एवेति । अन्यथा तत्पक्षेऽनुनासिकसिद्ध्या तदसंगतिः स्पष्टैव । उपलक्षणमिति । रोः पूर्वस्येत्यत्र रोरिति पदं रूपकरणविधेयस्योपलक्षणं, तेन सविधानपक्षे सकारस्य लोपपक्षेऽभावस्य च सङ्ग्रह इति भावः । रोः पूर्वसमादित्यपीति ।

एवास्य प्रवृत्तिः, न तु ‘मतुवसोः’ इत्यत्र, तत्सूत्रस्य वार्तिकयोश्च । अत्रेति तु—रूपकरण एवास्य सम्बन्धो, न त्वय्ये ‘हो हे लोप’ इत्यादावित्यर्थसूचनार्थं, स्पष्टार्थमेव । तुशब्दः परस्य नित्यं स्तृत्वं पूर्वस्य वाऽनुनासिक इति विशेषद्योतनार्थः । रोः पूर्वस्येत्यस्य च रुथानेनः पूर्वस्येत्यर्थो बोद्धव्यः । अनुनासिकात्पर इत्यनुनासिकात्तद्वटकरोरितिपदमपीत्यर्थः । अत्र सूत्रे पूर्वत्वमन्वधानपरमं, व्याख्यानानात् । अत एव चर्कित्वायस्येत्यत्र चकाराकारस्य नानुनासिकं । एवमुत्तरत्र परत्वमपि । अधिकार इति । अत एव तुग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा विधित्वपक्षे तद्व्योत्यस्य कस्यापि विशेषस्याभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अधिकारत्वे तु तत्तच्छास्त्रैरस्यैकवाक्यतया परस्य नित्यं स्तृत्वं, पूर्वस्य तु वा अनुनासिक इत्येवंरूपेण परस्मात्कार्यिणः पूर्वस्य विशेषद्योतनाय तदावश्यकमिति बोद्धव्यम् । अधिकारत्वाङ्गीकारे फलमाह । तेनेति । मतुवसोरिति सूत्रस्य भाष्यकृता उदाहरणादानात्तत्रानुनासिकप्रवृत्तेरसिद्धिरन्वयत्वादाह । तत्सूत्रस्येति । वन उपसंख्यानं विभाषा भवादिति वार्तिकविषय इत्यर्थः । एतद्वार्तिकोदाहरणविषये भाष्यकृताऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात्त्र तदभाव एवेष्टः, स च विधित्वे न सिध्येदिति भावः । न चानुनासिकस्य वैकल्पिकत्वेन तदनुच्चारणात्त्र तदभावस्येष्टत्वा अनुमानयुक्तमेवेति वाच्यम् । वैकल्पिकेषु भावाऽनुष्ठानस्य धर्माधिक्यफलकतया भावघटिते उच्चारणीये तदनुच्चारणस्य तदनुपापकत्वात् । नन्वाधिकारत्वेऽत्र ग्रहणं व्यर्थमत आह । अत्रेति त्विति । स्पष्टार्थमिति । रूपकरणादन्यत्र स्वरितत्वाभावकल्पनयैवासम्बन्धसिद्धेरिति भावः । अत्र पक्षे तुशब्दावश्यकता दर्शयति । तु शब्द इति । नन्वाधिकारत्वपक्षे रोः पूर्वस्येत्यर्थोऽसम्भवी, तत्पक्षे तत्तत्सूत्रैरस्यैकवाक्यतया समोन्यस्यालो रुस्यात्पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इत्येवंरूपेण रूपा सहैवानुनासिकविधानेन तदानीं रोरसिद्धतया तस्य पूर्वत्वेऽवधित्वेनान्वयसम्भवादित्यत आह । रोः पूर्वस्येत्यस्य चेति । एतेन

दिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, व्याख्यानात् । अयमागमोऽनवयव एव, अवयवत्वे मानाभावात् ॥

वस्तुतस्त्वेतत्प्रकरणविधेयाव्यवहितपूर्वस्येत्यर्थो बोध्यः । अत एव समो वा लोप इति कल्पेऽप्यनुनासिकसिद्धिः । अन्यथा रुथान्यव्यवहितपूर्वत्वस्याभावात्स न स्यादित्यौत्तराहोक्तमपास्तम् । रोरित्यस्य रुप्रकरणविधेयोपलक्षकतायाः प्रागुपदर्शितत्वेन रुप्रकरणविधेयस्थानिनः पूर्वस्येत्यर्थाहोपपक्षेपि दोषाभावात् । लोपपक्षेऽनुनासिकसिद्धयर्थमाहेत्यवतरणं तु न युक्तम् । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यं वर्णवदिति शेखरविरोधात् ॥

व्याख्यानादिति । अत्रानुस्वारपरानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्येव सिद्धे पृथक् सूत्रकरणरूपादित्यर्थः । अयमागम इति । इतरानुपमर्देन जायमानत्वात्प्रत्ययाधिकारे पाठाभावाच्चास्य तत्त्वेन व्यवहारः । प्रत्ययदेशाभिन्नत्वे सति साक्षाल्लस्यसंस्कारकतया शास्त्रविहितत्वस्यैवागमत्वात् । मानाभावादिति । अवयवत्वबोधकपदभावादित्यर्थः । किञ्चावयवत्वेऽभिमतं पूर्वस्येत्यनुवर्त्य पूर्वस्यावयवः पर इत्यत्र व्याख्यानं कुर्यान्न पञ्चम्या । किञ्च उमुटमिवानुस्वारकमेव विदध्यादित्यपि बोध्यम् । अत एवानुस्वारस्य द्वित्वसिद्धिः । अन्यथा यदागमन्यायेन विशिष्टेऽन्त्वादचः परत्वाभावेन तन्न स्यात् । अत एव च संस्कृतेत्यादावनुस्वारस्य द्वित्वप्रतिपादनपरमूलग्रन्थसंगतिः । यत्र त्वागमस्यापि द्वित्वं दृश्यते, तत्र न्यायानित्यत्वेन तत्साध्यम् । प्रकृते तु न्यायसिद्धत्वादस्यार्थस्यैवमेवोचितमित्यवधेयम् । एवमैजागमोप्यनवयव एव । तस्यावयवत्वप्रतिपादनपरतद्विशेषशेखरग्रन्थस्तु प्राचीनानुसारेण । अत एव तत्राश्विबोधकं हरदत्त इति पदं ग्रन्थकृता प्रयुक्तम् । वस्तुतस्तु हरदत्तस्यापि तस्य तत्त्वमनभिमतमेव । अत एव पदमज्जर्यामैचोरभक्तत्वे इश्वाजश्च यजौ उश्वाजश्च वजौ तयोरिदमित्यर्थे अणि ऐयजमौवजमिति जाते प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वात्त-

तच्छो न स्यादित्याशङ्क्य, यद्वैविधमभिधानमस्ति, ततः पूर्वशब्द आवर्ति-
तव्यः । तत्रैकोऽवयववचनः अपरो व्यवस्थावचनः । द्वाभ्यां पूर्ववैचौ भवतः,
तौ चाङ्गस्यावयवाविति समाहितम् । अत्र यद्वैविधमभिधानमस्तीत्यनेन तादृश-
प्रयोगाणामभिधानमेवेति सूचितम् । एवञ्च फलाभावादौ चोरेतादृशक्लिष्टकल्प-
नयावयवत्वसाधनं मुधैवेति तदाशयः प्रतीयत इति विभावनीयम् ॥

यत्तु मानाभावादिति प्रतीकमुपादाय चिन्त्यमिदं, सूत्रे परशब्दस्यावयव-
त्वविशिष्टपरत्वावच्छिन्नवाचकत्वेन उरणरपरः नद्याभ्यामित्यत्रैवानुस्वारेऽवयव-
त्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वरूपागमत्वस्वीकारे बाधकाभावत् । अत एव महौ
इन्द्र इत्यादौ भोभगो इति यत्वं सिध्यति । अन्यथानुस्वारविशिष्टस्याकारत्वेन
ग्रहणाभावे यत्वं दुरुपपादं स्यादिति वाराणसेयास्तदयुक्तम् । उरण् रपर
इत्यत्र व्याख्यानात् षष्ठ्यर्थबहुव्रीह्याश्रयेण परशब्दस्यावयवत्वविशिष्टपरत्वा-
वच्छिन्नवाचकत्वेपि केवलपरशब्दस्य तादृशार्थबोधकत्वे मानाभावात् । किञ्च
केवलस्यापि तादृशार्थकत्वे परश्चेति सूत्रैकवाक्यतया विहितानां सर्वेषामपि ग्रन्थया-
नामवयवत्वं प्रसज्येत । अत एव पूर्वावितिपदस्यावृत्त्या ऐचोरवयवत्वसाधनपर-
हरदत्तग्रन्थसङ्गतिः । पूर्वपरशब्दयोरत्रावयवत्वविशिष्टपूर्वत्वाद्यवच्छिन्नबोधकत्वे
आवृत्तिं विनैव तत्सिद्धौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । वस्तुतस्तयोरवयवत्वं तस्यानभि-
मतमित्यन्यदेतत् । किञ्चात्र परशब्दस्यावयवत्वविशिष्टपरत्वावच्छिन्नबोधकत्वे-
ऽनुनासिकादिति पञ्चम्या अनुपपत्तिः । तस्य परस्माद्विहितमिति निदेशेना-
वयववाचिपरशब्दयोगे तस्याग्रवृत्तेः । किञ्च केवलपूर्वपरशब्दयोः तादृशार्थबो-
धकत्वे मिदचोन्यादिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि किं पुनरयं पूर्वान्तः, आहो-
स्त्रित्परादिः, आहोस्त्रिदभक्तः, कथं वायं पूर्वान्तः कथं वायं परादिः कथं वा-
ऽभक्त इत्याशङ्क्य यद्यन्त इति वर्तते, ततः पूर्वान्तः, अथादिरिति वर्तते, ततः
परादिः, अथोभयं निवृत्तं, ततोऽभक्त इत्युक्तम् । केवलपरशब्दस्याप्यवयवार्थकत्वे

खरीति । विसर्गाक्षिप्तस्याप्यवसानस्य न सम्बन्धो, न्याख्या-

ऽन्तपदानुवृत्तिं विनापि पूर्वान्तत्वे सिद्धे तदनुवृत्त्या तत्साधनमसङ्गतमेव स्यात् । किञ्चोरण् रपर इति स्त्रे परशब्दस्य शुद्धपरत्वावच्छिन्नबोधकताया एव तैरभ्युपगतत्वेन तद्विरुद्धतयाऽत्रावयवत्वाविशिष्टपरत्वावच्छिन्नबोधकत्वाश्रयणं सुतरामभ्युक्तमेव । यदप्यनुस्वारस्यावयवत्वाश्रयणे महौ इन्द्र इत्यादावनुस्वारपक्षे योभगो इति यत्वसिद्धिः फलमिति तैरुक्तम्, तदप्यसत् । तस्य छान्दसत्वेन तलानुस्वारघटिततादृशप्रयोगोपलभ्ये बहुलं छन्दसीत्यपूर्वत्वाभावेपि यत्वसिद्धौ तदर्थमनुस्वारस्यावयवत्वकल्पनाया निष्फलत्वात् । संस्कृत्यादावाभिद्युक्तोक्तानु-
स्वारद्वित्वस्यासिद्धेश्चेति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

ननु मूले खरीति दुर्लभम् । न च खरवसानयोरित्यत एकदेशे खरितत्त्व-
प्रतिज्ञया मण्डूकानुवृत्त्या च निर्वाह इति मनोरमोक्तदिशा तत्सुलभमिति
वाच्यम् । खरवसानयोरिति स्त्रस्वस्य खरीत्यस्यैतदतिरिक्तस्थलेषु कुत्राप्यनुवृत्ते-
रनावश्यकतया एतदर्थमकलप्स्यैकदेशे खरितत्वस्य मण्डूकानुवृत्तेश्च कल्पनायां
गौरवादित्याशङ्क्य विसर्जनीयेन खरीत्येतदर्थानुपस्थितामित्याशयिकां भाष्य-
कदृशिष्टां सरणिमनुरुध्याह । विसर्गाक्षिप्तस्यापानिति । विसर्गस्य द्वयोरपि
सम्भवेन तेन खर इवार्थानुपस्थितस्यापीत्यर्थः । न सम्बन्ध इति ।
सम्बन्धाभावो ज्ञाप्यत इति भावः । न्याख्यानादिति । यद्यविशेषेण खरव-
सानयोक्तयोरपि विसर्गस्य सत्त्वं स्यात्तदा लाघानुरोधेन खरवसानयोस्म इत्येव
स्त्राघितव्ये खरवसानयोर्विसर्जनीयः, विसर्जनीयस्य स इति गुरुभूतन्यासकरणं
व्यर्थं स्यादित्येवंरूपादित्यर्थः । अवसानस्य न सम्बन्ध इति शेषरप्रत्यस्यव-
सानस्य सकारेण सम्बन्धो न भवतीति वाच्यार्थः । स च सम्बन्धः स्त्रप्रयोज्य-
विसर्गस्थानिकत्वरूपः । अवसानप्रयोज्यविसर्गस्योत्करूपाद्याख्यानतस्त्वं नेति
यावत् । न च यथाश्रुतगुरुभूतन्यासकरणस्य खर्परविसर्गस्य सत्त्वं नेत्यर्थ-

ज्ञापनेनापि सार्थक्यसम्भवे त्वदुत्करीत्येव ज्ञापनीयमिति कोयं निर्वच्य इति
वाच्यम् । शर्परे विसर्जनीय इति हलारम्भसामर्थ्येन वैपरीत्यस्य वारयितुं
शक्यत्वात् । विपर्ययेण ज्ञापने कः तसररित्यादौ सत्त्वाभावाद्विसर्गोऽस्त्विति
किन्तद्विधानेन ? न च वासः क्षौममङ्घ्रिः प्लात इत्यादावः कः पयोर्निवृत्त्यर्थं
तदावश्यकमिति वाच्यम् । तावन्पात्रफलकत्वे कुप्योः २ कः २ पौ चाशरीति
न्यासेनैव सिद्धौ शर्परे विसर्जनीय इति गुरुभूतन्यासकरणस्य व्यर्थत्वात् । किञ्च
प्रत्यय इत्यादिनिर्देशैरपि वैपरीत्यं वारयितुं शक्यम् । स्पष्टं चेदं विसर्जनीयस्य
स इति स्त्रे भाष्यकैयटयोः । एवञ्चोत्करीत्याऽवसाने विसर्गस्य सत्त्वाभावे
पारिशेष्यात् खर्परविसर्गस्यैव सत्त्वलाभेन परममूले खरीति निमित्तप्रदर्थनं
फलितार्थक्यनपरमेव, न त्वनुवृत्त्या नाक्षेपेण वा लभ्यं, मण्डूकानुवृत्तावेकदेशे
खरितत्वकल्पनायां च गौरवात् । आक्षिप्तस्य शब्दान्वयित्वाभावाच्चेत्यवधेयम् ॥

एतेन विसर्गाक्षिप्तस्येति प्रतीकमुपादाय इदमभ्युक्तम्, आक्षिप्तस्य शब्दे-
ऽनन्वयादिति वदन्त आचार्याः, इदमन्यरीत्येति वदन्तो मिथश्च परास्ताः ॥

इदं सर्वं मूलस्थखरीत्यक्षरस्वारस्यानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु अवसाने-
सत्त्वधारणाय मोनुस्वार इत्यादावनुवृत्त्यर्थं कलप्सखरितकस्य हलि सर्वेषामिति
स्त्रस्थहलीत्यस्यानुवृत्तिरेवोचिता । न च तदनुवृत्तौ मध्ये मय उजो वो वेत्यत्रापि
तत्सम्बन्धे शमुनः शमुयोरित्यादावपि वत्त्वं स्यादिति वाच्यम् । अथवा
सम्बन्धमनुवर्तिष्यत इति भाष्येणैव समाधानात् । लोपपदसम्बद्धं हल्यहणमनु-
वर्तत इति पूर्वयोगेषु कार्यान्तरेण न सम्बध्यते । इह तु हलीति वर्तते, लोप
इति निवृत्तमित्यर्थ इति तदाशयं कैयट आह । प्रागुक्तपक्षद्वयापेक्षयाऽस्मिन्नेव
पक्षे भाष्यकृतो निर्भरः । अत एव ज्ञापकेनावसाने सत्त्वं वारयित्वा पुनस्तत्र
सत्त्वधारणायाथवा हलीति वर्तत इति पक्षान्तरमुक्तम् । अनेन च पूर्वपक्षे प्रति-
पत्तिगौरवादुक्तता सूचित्वा । अस्य भाष्यस्यात्र पक्षे महतो वंशस्तमाल्लङ्घानु-

सिद्धत्वात् । पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्य सिद्धिरिति तु न युक्तं, लक्ष्ये-
लक्षणस्येति न्यायात् । एतेन समः सुदीत्यत्र वेति पाठेनैव पक्षे
मोऽनुस्वारेण सिद्धे 'अनुनासिकात्परः' इति व्यर्थमित्यपास्तम् ।
ननु व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य बोच्चारणे विशेषाभावोऽत आह ।
अनुनासिकवतामिति । तत्रोच्चारणे विशेषाभावकल्पने इदं वचनं
व्यर्थमेव स्यादिति भावः । हयवरदसूत्रभाष्योक्ते शर्षूपसंख्याने
फलमाह । अनुस्वारवतामिति । अपिना कस्य सङ्ग्रहः । लक्ष्ये लक्ष-
णस्य सकृदेव प्रवृत्तेराह । वचनान्तरेणेति । 'यणो मयः' इत्यनेन ।
एकस्यैव शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ हि स न्याय इति भावः । पूर्वत्रा-
सिद्धत्वेन पूर्वद्वित्वस्य पूर्वं प्रवृत्त्या तेन द्वितीयस्य साधुत्वे

त्यस्य झलादिप्रत्ययपरतायास्सिद्धान्तविषयमाणतया प्रकृते तस्यात्र प्राप्तिरेव
नेति बोध्यम् । एतेनेति । लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन पुनर्द्वित्वाप्रवृत्त्याऽनुस्वार-
वदितत्रिसकारकरूपासाधनेनेत्यर्थः । इदं वचनमिति । शरः खय इति वचन-
मित्यर्थः । नहि व्यञ्जनात्परस्येत्यादि भाष्यन्तु विशेषो दुर्लभ्य इत्याशयकमेव,
न तु सर्वथा तदसत्त्वप्रतिपादकमिति न तद्विरोधः । ननु पूर्वत्रासिद्धीयपदित्वं
इत्यनेन द्वित्वमिमे पूर्वत्वं कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थेकेन परस्यासिद्धत्वनिषेधा-
द्विरोधाभावेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तत्वाच्चोभयोरप्येकवारमेव प्रवृत्त्या
एकद्विरुच्चारणस्यैव साधुत्वस्य युक्तत्वेन पुनर्द्वित्वमशुद्धमत आह । पूर्वत्रासिद्ध-
त्वेनेति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इत्यस्य तु फले विशेषाभावाद्वात्राप्रवृत्तिरित्या-
शयः । एतेन तथा परिभाषया परद्वित्वस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेर्युक्तत्वादियुक्तमिति
वदन्त आचार्याः परास्ताः । द्वितीयस्येति । शर इति षष्ठाः कारकविभक्ति-
त्वस्य न्याय्यत्वादुच्चारण इत्याद्याहारेणोच्चारणद्वयस्य विधेयत्वेऽपि तत्रान्यवर्णो-
च्चारणवेदकतकारोच्चारणस्य सिद्धत्वेनैकस्यैव विधित्वात्पर्यविषयता । तत्राप्याग-

बोधिते तदनन्तरं परद्वित्वप्रवृत्त्या तयोर्मध्ये पुनरन्यस्य साधुत्वं
बोध्यत इति त्रितस्य निर्वाहो बोद्धव्यः । 'अनचि च' इत्यत्र 'यणो
मयः' इत्यस्योपसंख्यानात् 'अचो रहाभ्याम्' इत्यतस्तस्य परत्वं
बोद्धव्यम् ॥

पुमः ख । अम्पर इति बहुव्रीहिः । ऋक्पयोरिति । 'कुप्वोः'
इतिसूत्रविधेययोरित्यर्थः । 'इदुदुपधस्य' इति सूत्रेऽप्रत्ययस्येत्यस्य
प्रत्ययावयववभिन्नस्येत्यर्थादिति भावः । अब्युत्पत्तिरिति । तत्पक्षे प्रकृ-
तिप्रत्ययविभागाभावादिति भावः । षत्वेति । इदमनुनासिकपक्षे ।
अनुस्वारपक्षे तु 'कुप्वोः' इत्यस्यैव प्राप्तिः, अनुस्वारव्यवधानेनो-
दुपधत्वाभावात् । पुंक्षीरमिति । क्षरधातोरुपधाया इत्वेऽच्प्रत्यये
क्षीरमिति भावः । नञ्छवि । अप्रशानिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । नन्पे ।
नृनिनि द्वितीयान्तानुकरणम् । षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । नलोपस्तु

न्तुनामन्ते निवेश इति न्यायेन द्वितीयतकारोच्चारणस्यैव पूर्वद्वित्वेन साधुत्वं
बोध्यत इति भावः । अन्यस्येति । तकारोच्चारणस्येत्यर्थः ॥

बहुव्रीहिरिति । परग्रहणसामर्थ्यादिति भावः । विसर्गसंग्रहायाह ।
सूत्रविधेययोरिति । न चैवं द्विवचनमनुपपन्नमिति वाच्यम् । ककारे
पकारे च परे द्वयोर्द्वयोरैव विधेयत्वेन तदुपपत्तेः । एतेन तयोर्विधायकस्य शास्त्रा-
न्तरस्याभावादिदं व्यर्थमिति वदन्त आचार्याः परास्ताः । इत्यर्थादिति ।
कविभिः कृतमित्यादौ षत्ववारणाय प्रत्ययपदस्य प्रत्ययसम्बन्धिपरत्वमाश्रित्य
तादृशार्थस्याश्रयणीयत्वादिति भावः । ननु क्षीरशब्दस्य घसः किञ्चैत्योणा-
दिकक्षेत्रेणरानि किञ्चादुपधालोपे चत्वे षत्वे च निष्पन्नतया तस्मिन्परे चत्वस्या-
सिद्धत्वात्षट्परत्वमेव नास्तीत्यम्पर इत्यस्य प्रत्युदाहरणदानमयुक्तमत आह ।
क्षरधातोर्गिति । क्षीरमिति क्षरतेर्धमेत्युभयधापि क्षीरशब्दस्य निरुक्तकार्येभ्युत्पा-

सौत्रतवाह । एवं कानित्यत्रापि । चाद्विसर्ग इति । 'शर्परे' इति सूत्रात्तदनुकर्षश्चेनेति भावः । येन नेति । 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधकः' इति न्यायेनेत्यर्थः । येन नेत्यादेर्यत्कर्तृका-वश्यप्राप्तावित्यर्थः । नञ्द्रूपस्य प्रकृतार्थदर्शयबाधकत्वात् । प्राप्ता इति भावे क्तः । तदप्रान्तिगोपविषयेऽचारितार्थ्य हि बाधकत्वे बीजम् । तदुक्तं 'शर्पूर्वाः' इति सूत्रे भाष्ये 'शर्पूर्वा इत्येतद्वलादिः शेषस्य बाधकम् । ननु विषयभेदे कथं बाधकत्वम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यम्, यदि तत्रोच्येत किमिह स्यात्, हलादिः शेषश्चेत्—नाप्राप्ते तसि-शारम्भादिदं तद्बाधकं भविष्यति' इति । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति

दितत्वादिति भावः । प्रसङ्गान्तरागार्थमाह । येन नेत्यादेरिति । अवश्यप्राप्ता-विति । अवश्यशब्दपर्यायशब्दस्य प्राप्तिशब्देन समासः । लुप्पेदवश्यम् ; कुत्से इति स्मरणात्प्राप्तिशब्दे परे लोपाभावादिति भावः । प्राप्ताभावप्रत्यक्तत्वं चोद्देश्यतावच्छेदकन्यापकत्वम् । सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायात्सतिसमस्या निमित्तानिमित्तिभावो बोध्यते । ततश्च स्तोद्देश्यतावच्छेदकन्यापकप्राप्तिनिमित्तको यत्कर्मकः शारम्भस्स तस्यापवाद इत्यक्षरार्थः । तादृशी च प्राप्तिवर्थापकधर्मा-वच्छिन्नोद्देश्यकस्यैवेति न्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकं बाधकमिति यावत् । एवञ्च विषयभेदेपि बाधकता नानुपपन्ना । प्रपञ्चितश्चैत-त्परिभाषेन्दुटिप्पणे । अस्मार्थास्योपपत्तिं दर्शयति । तदप्राप्तीति । यत् उत्सर्गा-प्राप्तिगोपविषयेऽचारितार्थ्यमात्रं बाधकताबीजं, न तु सर्वथा निरवकाशत्वमतो विषयभेदेऽप्यपवादत्वं नानुपपन्नमिति भावः । अत्रार्थे मानमाह । तदुक्त-मिति । नन्वितरनिवृत्तिपूर्वकावस्थानस्यैव शेषपदार्थत्वेनादिहलवस्थानस्यैव अन्य-हलनवृत्तेरपि तद्विधेयतया शर्पूर्वाः ख्य इत्यस्य सर्वथा निरवकाशत्वमेवास्तीति न तदुक्तार्थे मानं भवतीत्याशयेनाह । अजादेरिति । ननु शर्पर इत्यस्याबाधे-

सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमेतत् । न तु शर्पर इति । न चास्य विसर्गस्य ऋक्पौ दुर्वारी, किं चार्यैव तौ स्यातां, 'खरवसानयोः' इति विहितस्य तु एतयोरेरसिद्धत्वात्सत्त्वमेव स्यादिति बाध्यम् । 'शर्परे' इति सूत्रं कुप्वोरित्यत्रानुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोः ऋक्पयोरपवादो विसर्गस्य विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्यानेनादोषात् । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । वार्तिके कान्ग्रहणं शक्यमकर्तुमित्याह । यद्वेति । एवं समग्रहणमपि त्यक्तुं शक्यम् । पुन्यग्रहणं त्वावश्यकमेव । अनुना-सिकपक्षे इणः परत्वेन षत्वापत्तेः । एष्विण इति । गणे कृतसत्त्वषत्वा-नामेव पाठादिति भावः । ऋक्पयोरपवाद इति । तद्विहितविसर्ग-स्यापीत्यपि बोद्धव्यम् । कर्त्तृकानिति । वीप्सयां द्वित्वम् ॥

साहितायाम् । साहिता च खरसिकार्धमात्राकालव्यवाये-ऽपि तत्पवृत्त्युत्तरं तद्विहितविसर्गस्य कुप्वोरिति कुतो नेति शङ्कते । न चेति । नन्वर्थाधिकारानुरोधात् खरवसानयोरितिह्यत्रविहितविसर्गस्यैतत्स्यादत आह । किञ्चेति । अस्यैव तौ स्यातामिति । पूर्वञ्चेति शास्त्रबाधकल्पनापेक्षयाऽर्थ-धिकारबाधस्यैवाचित्यादिति भावः । षत्वापत्तेरिति । इणष इत्यतष इत्य-स्यानुवृत्तिरिति पक्षे इदम् । यद्यपि गणे कृतषत्वसत्त्वानामेव पाठ इति पक्षे कर्त्तृकान् संस्कृताभिवर्तपुंस्कोकिल इत्यस्य पाठेपि न षत्वापत्तिः, तथापि तादृशानां बहूनां लक्षणां गणे पाठे गौरवमिति भावः । नन्वतः कृकमीत्यत्रेण इत्यस्य विच्छेदादिण उत्तरस्येति वृत्तिरसङ्गतेत्यत आह । गण इति । तथा च कस्कादिषु यथा पठितं, तथैव साधु भवतीत्यर्थार्थद्वयमर्थः फलतीति भावः । नन्वऋक्पयोरप्राप्तिगोपे विसर्गपक्षेऽस्य चारितार्थ्यार्त्कथं तदपवादत्वमत आह । तद्विहितेति । सर्वथा निरवकाशत्वेनाऋक्पवाधकत्वं, तत्कर्त्तृकान्द्वित्य-न्यायेन तु तद्विहितविसर्गबाधकत्वमिति बोध्यम् ॥

नोच्चारणम् । ततोऽधिकार्धमात्राकालेनोच्चारणे एतदधिकारोक्तकार्य-
व्यावृत्तये इदं, तदधिककालव्यवाये तु न साधुत्वं, नापि बोध
इष्यत इति वृद्धा इति तेषां शास्त्रविषयतैव नेति भावः । छे च ।
छे इत्यकार उच्चारणार्थस्तेनाच्छिन्नमित्यत्र तुक् । 'ह्रस्वस्य पिति'
इत्यतो ह्रस्वस्येति तुगिति च वर्त्तते । जश्त्वेनेति । स्वशब्दे उपपदे
छयतेः के स्वच्छशब्दो निर्मले रूढः, एवं नञ्पूर्वाच्छादयतेऽहं अच्छ-
शब्द इति पदान्तत्वं बोद्धव्यम् । स्पष्टश्चेदममरटिप्पणे । आङ्मा ॥
आङ्साहचर्यान्माडव्ययमेव । दीर्घस्यायमिति । वक्ष्यमाणज्ञापका-
द्याख्यानाद्वा दीर्घादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति भावः । एओङ्सूत्र-
भाष्ये ध्वनितमेतत् । चेच्छिद्यत इति । तुको हलादिःशेषस्तु न ।
अभ्याससञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थानिद्वारा साक्षाद्वा संनिहितानां

तदधिकेति । स्वारसिकार्धमात्राकालाद्योऽधिकोऽर्धमात्राकालस्तदधिके-
त्यर्थः ॥

छयतेः क इति । निष्पन्न इति शेषः । ननु माडित्येन धातोरापि
ग्रहणे प्रमाञ्छेद्य इत्यत्र क्तिवन्तमाधातोर्नित्यतुगापत्तिरत आह । अव्ययमे-
वेति । वक्ष्यमाणज्ञापकादिति । सेनासुराच्छायेति ज्ञापकादित्यर्थः । ननु
नैतज्ज्ञापकम्, अस्य सूत्रस्यापदान्तविषयत्वादुक्तलक्ष्यस्य च पदान्तविषयत्वात्त-
द्विषयस्य च वैकल्पिकत्वाच्चेत्यत आह । व्याख्यानाद्देति । तदेव दर्शयति ।
ध्वनितमिति । तत्र हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति पक्षे आलूय
प्रलयेत्यादौ ह्रस्वस्येति तुकमाशङ्क्य छे चेत्येव सिद्धे दीर्घादिति तुग्विधाना-
ज्ज्ञापकान्न दीर्घविषयस्य ह्रस्वत्वप्रयुक्तस्तुग्भवतीत्युक्तम् । यदि छस्यायं तुक्स्या-
त्तदा ह्रस्वस्य पूर्वेण छस्य त्वनेनेति विशेषस्य स्पष्टतया तस्य ज्ञापकत्वकथनम-
सङ्गतमेव स्यादिति तेनेदं ध्वनितमिति भावः । प्रवृत्तिकाल इति । प्रथम-

हलामेव तेन निवृत्तेः । अत एव 'नुगत' इत्यादि चरितार्थम् ।
दीर्घात्पदान्तादिति । पदान्तस्य दीर्घस्येत्यर्थः । योगविभागोऽनयोः
'एओङ्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः । दीर्घान्तस्य पदस्येत्यर्थेन सिद्धे-
ऽन्तग्रहणं पदान्तविधित्वमस्य, न पदविधित्वमिति बोधनद्वारा
समर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थम् । तेनासामर्थ्येऽप्यस्य प्रवृत्तिरिति
समर्थसूत्रे कैयटः ॥

इति हल्सन्धिः ॥

प्रवृत्तिकाल इत्यर्थः । एतेन स्थानिवत्सूत्रोक्तदिशा पुनरभ्याससंज्ञाप्रवृत्त्या तत्काले
तस्य सन्निहितत्वेपि न दोष इति बोध्यम् । अत एवेति । हलादिस्थे तादृश-
विशेषाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । अन्यथा तुकोऽपि निवृत्त्यापत्तौ यंयम्यत इत्यादौ
तुकः श्रवणाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । पदान्तस्य दीर्घस्येति । अर्थाधि-
कारानुरोधादिति भावः । ननु प्रकृतसूत्रस्थेनेको यणचीति सूत्रस्थेन च भाष्ये-
णास्यैकयोगत्वस्यैव लाभाद्योगविभागेन व्याख्यानमयुक्तमत आह । योगवि-
भाग इति । परिभाषानुपस्थित्यर्थमिति । अत्रत्यमन्तग्रहणं साक्षात्पदो-
द्देश्यकविधावेव समर्थपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थबोधनद्वारा प्रकृते तदप्रवृत्तिसम्पा-
दनायेति भावः । असामर्थ्येपीति । समर्थः पदविधिरिति सूत्रभाष्योदाहृते
तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदेवतेत्यादावित्यर्थः ॥

॥ इति हल्सन्धिः ॥

विसर्जनीयस्य सः । प्राग्व्याख्यातमपि विसर्जनीयपदानुबु-
त्तिप्रदर्शनाय स्मारितम् । शर्पर इति बहुव्रीहिः । विशेष्यश्चावध्य-
वधिमतोः साजात्याद्विसर्जनीयाक्षिप्तः खरेव । विसर्गस्य विसर्गविधौ
फलमाह । न त्वन्यदिति । अन्यदेव विवृणोति । इहेति । त्रैक्य-
मिति । विकल्पद्वयसामर्थ्यादिति भावः । सोप । अपदायोरिति ।

॥ अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

विसर्गस्याज्झलरूपत्वेन विनिगमकाभावादस्य प्रकरणस्य प्रागुक्तप्रकरण-
योरनन्तर्भावं मत्वा प्रकरणान्तरमारभते । विसर्जनीयस्य स इत्यादिना ।
एतेन विसर्गस्यापि हलत्वेन हलसन्धावेवास्यानन्तर्भावः । तथापि ब्राह्मणवसि-
ष्ठन्यायेन श्रोतृणां प्रतिपत्तिसौकर्याय पृथक्कथनमिति वदन्त आचार्यः परास्ताः ।
पौनरुक्त्यशङ्कापरिहारायाह । प्राग्व्याख्यातमपीति । अस्य प्रसङ्गसङ्गत्वे-
त्यादिः । अनुवृत्तिप्रदर्शनायेति । यद्यपि झलां जशोऽन्ते कस्कादिषु
चेत्यादीनामिव सन्दर्भशुद्धयर्थमत्रास्य कथनमित्यपि वक्तुं शक्यं, तथाप्यत्रास्य
कथने फलान्तरमपीति सूचनायैवमुक्तमिति बोध्यम् । बहुव्रीहिरिति । न तु
कर्मधारयः, परग्रहणाद्वा शरीतयुत्तरसूत्रारम्भसामर्थ्याच्चेति भावः । विसर्जनीया-
क्षिप्त इति । विसर्जनीयेनार्थत उपस्थित इत्यर्थः । खरेवेति । नावासानं,
तस्याभावरूपत्वेन वैजात्यादित्यर्थः । खर्यवसाने च विसर्गस्य साधुत्वेऽप्यत्र
शर्पर इत्यस्यान्यपदार्थविशेषजिज्ञासाधामवध्यवधिमतोऽस्साजात्याच्छर्परकावसान-
स्यासम्भवाच्च खरेवात्रान्यपदार्थत्वेनाश्रयणीय इति भावः । एवञ्च सन्तुल्युनि-
चङ्गपर इत्यादौ णेरिवत्र खरीत्यस्य शर्पर इति पदेनैवोपस्थित्या न शब्दान्वायि-
त्वमङ्गः । एतेन खरीत्यस्य शब्दान्वायेत्त्रसम्पत्तये शर्परे खरीति पदसमुदायार्थे
तदेकदेशस्य शर्पर इति पदस्य शक्तिं स्वीकृत्य द्विश्च्यन्तो मिश्राः परास्ताः ॥

सूत्रे सौत्रत्वादेकवचनम् । अनव्ययस्येति । अत्रानव्ययीभावानि-
रुक्ताव्ययस्यैव ग्रहणं, व्याख्यानात् । तेनोपपत्त्यस्मान्मन्यतीत्यादौ सत्त्व-
सिद्धिरिति स्पष्टम् 'अव्ययीभावश्च' इत्यत्र भाष्ये । गीः काम्य-

व्याख्यानादिति । तत्रात्रानव्ययीभावश्चेति सूत्रस्य भाष्यमेव । तत्र ह्यव्य-
यीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्योपचाराः । लुङ्, उपाधि प्रत्ययि, अव्य-
यादिति लुङ्, सिद्धो भवति । मुखस्वरः-उपाधिमुखः प्रत्ययिमुखः, नाव्ययादि-
क्यशब्देत्येव प्रतिषेधसिद्धो भवति । उपचारः-उपपद्यःकारः उपपद्यःकामः, अतः
कृकभिकंसङ्गम्भपात्रकुशाकर्णोऽन्वनव्ययस्येति प्रतिषेधसिद्धो भवति । किं पुनरिदं
परिगणनमुदाहरणमात्रं वा । परिगणनमित्याह । यदि परिगणनं क्रियते,
नार्थोऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया । कथं यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि,
नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते लुगिति, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यव्ययी-
भावाल्लुगिति । यद्यं नाव्ययीभावादत इति प्रतिषेधं ज्ञास्ति । उपचार इति ।
अनुत्तरपदस्येति वर्तते । तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति । न चैकं प्रयोजनं
योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात् । नाव्ययादव्य-
यीभावाच्चेतीत्येवं प्रकारेण तत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अत्रोपचारपदस्य, अतः कृ,
इति सूत्रविहितविसर्गस्थानिकसत्त्वमेवार्थः, न तु सामान्यतो विसर्गस्थानिक-
सत्त्वमित्यवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथाऽनुत्तरपदस्येतिप्रतिषेधेन तत्सिद्धिमात्रित्य-
तत्प्रत्ययानस्यासङ्गत्वापत्तेः । एवञ्चाव्ययीभावस्याव्ययत्वे तादृशप्रयोजन-
त्रयस्यैव परिगणनेनान्यत्रप्रयोजनं नास्तीत्यवगम्यते । यद्येतत्सूत्रशेषश्रुतानव्य-
यस्येति वार्तिकेऽव्ययपदेनाव्ययीभावस्यापि ग्रहणं स्यात्तादा उपपद्यस्काभ्यती-
त्यादौ सत्त्वाप्रवृत्तिरूपप्रयोजनान्तरस्यापि सत्त्वेन तस्यापरिगणनं सूत्रप्रत्या-
ख्यानं चायुक्तमेव स्यादिति तेनात्राव्ययीभावातिरिक्तस्यैवाव्ययस्य ग्रहणमिति
लभ्यत इति भावः ॥

तीति । वाः काम्यतीत्यस्याप्युपलक्षणाभिदम् ॥

इणः षः ॥ 'इदुपधस्य' इत्यस्यासिद्धत्वात्सर्पिष्पाशमित्यादौ सत्वनिवृत्त्यर्थं, गीष्पाशं दोष्कल्पमित्याद्यर्थश्चेदम् । अत्रानव्ययस्येत्यपदादाविति काम्ये इति च संबद्धयते । तेनोच्चैःकल्पं, दोः पश्य,

यत्त्वव्ययीभावस्याव्ययत्वे लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनारम्भप्रत्याख्यानयोः फलैक्यायोपपद्यस्कात्म्यतीत्यादीनामनभिधानमित्याचार्याः, तन्न । उपचारपदस्यातः कृकभीति सूत्रविहितसत्वमेवार्थ इति प्रागुपदर्शितत्वेनारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदाभावात् । स्पष्टं चेदमुद्योते ॥

यदपि वाः काम्यतीत्यस्याप्यनभिधानं, सोपदादाविति सूत्रे रोः काम्ये इति वाच्यम्, किं प्रयोजनं, नियमार्थं, पयस्काम्यति, क माभूत्, गीः-काम्यतीति भाष्यात् । अन्यथा संग्राहोदाहरणं सत्वस्य, व्यावर्त्य तु पत्वस्यापीत्यर्धजरतीयापचित्तिरित्याचार्यास्तदव्ययुक्तम् । अस्य वार्तिकस्योत्तरसूत्रेऽपि सम्बन्धसूचनाय तथोदाहृतत्वेन तावन्मात्रेणास्यानभिधानकथनस्यान्याय्यत्वात् । स्पष्टं चेदं तत्रैवोद्योते ॥

नन्विणष्प इत्यस्यैतत्सूत्रापवादत्वेन तद्विषयातिरिक्तेऽकारादुत्तरविसर्ग एवास्य प्रवृत्तेर्न्याय्यतया गीः काम्यतीत्यलास्याप्राप्त्या काम्ये रोरेवेत्यस्येण-ष्प इत्यत्रैव पाठे कार्ये पूर्वसूत्रे पाठो व्यर्थोऽत आह । वाःकाम्यतीत्यस्यापीति । एतेन वस्तुतस्तु सोऽपदादावित्यत्र काम्ये रोरेवेत्यस्य, इणष्प इत्यत्र काम्ये रोरेवेत्यस्य चैकमेव गीः काम्यतीति फलम् । अन्यथा सोपदादावित्यत्र तदभावे सत्वमिणष्प इत्यत्र च तदभावे पत्वं दुर्वारं स्यात् । एवञ्चोपलक्षणतया व्याख्यानां निष्फलमेवेत्यौत्तराहोक्तमपास्तम् ॥

नन्विदुपधस्येत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । इदुपधस्येति ।

गीः काम्यतीत्यादौ पत्वं न । अत एवाल प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयमिण उत्तरस्य विसर्गस्थानिकसस्यानेन षत्वमिति भाष्योक्तपक्षान्तरं सङ्गच्छते । विसर्जनीयस्थानिकेत्युक्त्या पुँस्पुत्र इत्यादौ न दोषः । तत्र हि मस्थानिकः सः । अत्र विसर्जनीयस्येत्यनुवृत्त्येतदर्थलाभः । अनव्ययस्येत्यादि त्वत्र पक्षेऽत्र न संबद्धयते, तेन द्विष्कृतं दुष्काम्यतीत्यादौ षत्वमिति सिद्धिः । गीः काम्यतीत्यादौ सकाराभावादेव न दोषः । अपदादाविति च न संबद्धयते । तेन दुष्करोतीति षत्वमिति सिद्धिः । परन्त्वयं पक्षोऽसङ्गतः । उत्तरसत्वस्यासिद्धत्वेन निष्कृतमित्यादौ षत्वमिति सिद्धेः । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे

अनव्ययस्येत्यादेरत्रापि सम्बन्धे मानमाह । अत एवेति । सस्येति । सोपदादावित्यतोऽनुवृत्तस्य स इत्यस्य षष्ठ्या विपरिणाम इति भावः । अत्र पक्षे षसपदयोरेषे मण्डूकानुवृत्तिर्निति लाघवमिति भावः । संगच्छत इति । अन्यथा स्वातन्त्र्येण पत्वविधायकत्वपक्षे उच्चैःकल्पमित्यादौ षत्वप्राप्त्या इण उत्तरस्य विसर्गस्थानिकसस्यानेन षत्वमिति पक्षे चैषु सकाराभावेन षत्वप्राप्त्या च फलभेदस्य स्पष्टतया तदसङ्गतस्पर्ष्टेवेति भावः । अनव्ययस्येत्यादीति । आदिना काम्ये रोरेवेत्यस्य ग्रहणम् । ननु काम्ये रोरेवेत्यस्यात्रासम्बन्धे गीः काम्यतीत्यत्रापि षत्वपचित्तिरित्याशङ्क्याह । सकाराभावादेवेति । अत्र पक्षे एतत्सूत्रे तदसम्बन्धेऽपि सोऽपदादावित्यत्र तत्सम्बन्धादिति भावः । नन्वेवं लाघवानुरोधात्स एव पक्षः कुतो नादत्त इत्यत आह । परं त्विति । उत्तरसत्वस्येति । अत्र पक्षे निष्कृतमित्यादाविदुपधस्येति सूत्रेण सत्वस्यैव विधेयतया तस्य चेणष्प इत्येतद्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वेन विसर्गस्थानिकसकाराभावाच्च पत्वं न स्यादिति भावः । नन्वेतत्सूत्रे भाष्ये प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं, न योगे योग इति पक्षमाश्रित्यैतदोषस्य वारितत्वेनायं पक्षो नासङ्गत इत्यत आह । प्रकरण इति । षत्वसत्वयोर्विधेयभेदेऽपि कुर्वोरिति निमित्तैक्यात्प्रकरणैक्यं बोध्यम् ॥

योग' इति पक्षस्तु नास्त्येव, ज्ञापकासम्भवादिति 'उपसर्गादसमासे-

ज्ञापकासम्भवादिति । अयं भावः । उपसर्गादसमासेऽपीत्यन्तरेणाप्यसमासेऽपिग्रहणे विशेषानुपादानात्समासाऽसमासयोर्णत्वसिद्ध्या किमर्थमसमासेऽपीति । न च पूर्वपदादित्यस्यानुवृत्त्या समास एव स्यादिति तन्निवृत्तिश्चोक्तनाथैव तदिति वाच्यम् । तस्यास्त्वरितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेः । न च पूर्वपदात्संज्ञायामगम इत्यस्य समास एव प्रवृत्त्या तत्र च निमित्तानिमित्तिनोः समासपदस्यत्वाद्वाभ्यामित्येव सिद्धे तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य यदि णत्वं स्यात्तदा संज्ञायामेवेति नियमार्थतयाऽज्ञासमासेपीतिपदाभावे तेन नियमेन समासेऽसंज्ञायां णत्वासिद्ध्या तत्र णत्वसम्पादनार्थेवासमासेऽपीति वाच्यम् । पूर्वपदादित्येतद्दृष्ट्या उपसर्गादसमासेऽपीत्यस्यासिद्धतया तेन नियमेनोपसर्गादिति णत्वस्य व्यावर्तयितुमशक्यत्वात् । एवञ्चासमासेऽपीति पदं व्यर्थं सत् प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योग इति ज्ञापयति । तथा सति णत्वप्रकरणस्यैकत्वात्पूर्वपदादिति स्रजदृष्ट्या उसर्गादित्यस्यासिद्धत्वाभावेन तादृशनिर्गमेन समासेऽसंज्ञायां णत्वासिद्धौ तदर्थमसमासेऽपीतीत्येवंरीत्या तस्य ज्ञापकत्वमुक्तम् । वस्तुतस्तस्मान्मग्रहणसामर्थ्येन निमित्तानाधिकरणनिमित्तमत्पदाघटितत्वरूपाखण्डपदस्यैव समानपदशब्देन ग्रहीतव्यतया दृणसः खरणस इत्यादौ तादृशसमानपदत्वस्याभावेनात्रासणत्वविधानार्थमेव पूर्वपदादिति स्रजमिति नियामकतायाः स्वपुण्यायमाणतया प्रागुक्तज्ञापकता न सम्भवतीति स्पष्टार्थमेवासमासग्रहणम् । इणष्व इति स्रजस्य भाष्यन्तु समानपद इत्यस्य समानग्रहणसामर्थ्यलब्धार्थापरिज्ञानेन प्रवृत्ततया एकदेश्युक्तिरिति । स्पष्टं चैतदुद्योते ॥

यद्यपि प्रकृतस्रजे उद्योते वस्तुतस्तु स्रजे स्रजमसिद्धमिति पक्षेऽपि न दोषः । पर्यामसिद्धत्वे सोऽपदादावितिसत्त्वे एशास्य प्रवृत्तिः स्यात् । तथा चापदादौ विसर्गस्यैव पत्त्वविधानेन सिद्धे सस्य विभक्तिविपरिणामेन स्थानि-

त्वकल्पनस्य वैयर्थ्यं स्यादिति तत्सामर्थ्यादुत्तरेणामसिद्धत्वाभाव इत्युक्तत्वाऽप्यपि पक्षसिद्धान्तितः, तथाप्युत्तरत्र यद्वैतदोषादयं पक्षोऽसङ्गत इति तात्पर्यमिदं नुक्त्याऽत्रापि पक्षे विभक्तिविपरिणामस्य निष्कृतिमित्यादौ दोषवारणाय सामर्थ्याश्रयणस्य चावश्यकतयाऽद्यपक्षोपक्षया गौरवस्यैव सत्त्वेनायं पक्षोऽसङ्गत एवेति स्वाशयसहचित इति बोध्यम् ॥

यत्तु परे तु इडाया वा इत्यतः प्रागिणष्व इति स्रजं कर्तव्यम् । इण उत्तरस्य विसर्गस्थानिकसकारस्य षो भवतीति तदर्थः । विसर्गस्थानिकेऽनुकल्यापुंसुञ्च इत्यादौ मकारस्थानिकविसर्गस्य न षः । समस्तुटि पुमःवय्यम्परे कानाञ्छिते इति स्रजत्रयेण सकारस्यैव विधानेन तस्यासिद्धत्वाद्दुत्वाद्यभावे विसर्गस्थानिकसकारस्याभावात् । सोऽपदादावित्यारभ्य इणष्व इत्यतः प्राक्तनैस्तत्स्रजैस्सकार एव विधेयः । तथा च कुत्रचित्स एव, कुत्रचित् ष एव, कुत्रचित्दुभयमनुवर्तत इति कल्पना न कर्तव्या भवति । किञ्चेणष्व इत्यत्रानव्ययस्य, काम्ये रोरेवेति वार्तिकद्वयसम्बन्धश्च न कर्तव्यो भवति । अपदादवित्यत्र स्वरितत्वं च न कल्पनीयं भवतीति महल्लाघवम् । उच्चैःकल्प्यं दोःपश्य गीःकाम्यतीत्यादौ विसर्गस्थानिकसकारस्यैवाभावेन षत्वाप्राप्तेः । एतेन परन्त्वयं पक्षोऽसङ्गत इत्युक्तिरेवासङ्गतेति प्राहुरिति वाराणसेयास्तदुक्तम् । यथाश्रुतपक्षेऽपि प्रकृतस्रजस्य भाष्योक्तदिशा सम्बन्धानुवृत्त्यङ्गीकारेण मण्डकानुवृत्तिप्रयुक्तगौरवस्य वारयितुं शक्यतया शास्त्रस्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्त्याऽत्रापि पक्षे सर्पिंङ्करोतीत्यादिषत्वघटितप्रयोगेषु बहुषु शास्त्रद्वयानुसन्धानप्रयुक्तगौरवस्यार्थाधिकारं परित्यज्य स इत्यस्य विभक्तिविपरिणामकल्पना प्रयुक्तगौरवस्य च सत्त्वेन यथाश्रुतपक्षेऽवशिष्टतदुक्तगौरवेणस्य निपातुं शक्यतया चापाणिनीयत्वदोषस्य दुर्वारत्वात् । अत एव प्रकृतस्रजे भाष्ये एतत्पक्षसमर्थनाय प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं, न योगे योग इत्यसिद्धान्तसूतः पक्ष आश्रितः ।

योग' इति पक्षस्तु नास्त्येव, ज्ञापकासम्भवादिति 'उपसर्गादसमासे-

ज्ञापकासम्भवादिति । अयं भावः । उपसर्गादसमासेऽपीत्यन्तरे-
णाप्यसमासेऽपिग्रहणे विशेषानुपादानात्समासाऽसमासयोगत्वासिद्ध्या किमर्थ-
मसमासेऽपीति । न च पूर्वपदादित्यस्यानुवृत्त्या समास एव स्यादिति तन्नि-
वृत्तिद्योतनायैव तदिति वाच्यम् । तस्यास्त्वरितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेः । न च
पूर्वपदात्संज्ञायामगम इत्यस्य समास एव प्रवृत्त्या तत्र च निमित्तनिमित्तिनोः
समानपदस्थत्वाद्वागभ्यामित्येव सिद्धे तस्य पूर्वपदस्थानिषिञ्चात्परस्य नस्य
यदि णत्वं स्यात्तदा संज्ञायामेवेति नियमार्थतयाऽज्ञासमासेपीतिपदाभावे तेन
नियमेन समासेऽसंज्ञायां णत्वसिद्ध्या तत्र णत्वसम्पादनयैवासमासेऽपीति
वाच्यम् । पूर्वपदादित्येतद्वद्व्या उपसर्गादसमासेऽपीत्यस्यासिद्धतया तेन नियमे-
नोपसर्गादिति णत्वस्य व्यावर्त्येतुमशक्यत्वात् । एवञ्चासमासेऽपीति पदं व्यर्थं
सत् प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योग इति ज्ञापयति । तथा सति णत्वप्र-
करणस्यैकत्वात्पूर्वपदादिति स्तत्रद्व्या उपसर्गादित्यस्यासिद्धत्वाभावेन तादृशनि-
यमेन समासेऽसंज्ञायां णत्वसिद्धौ तदर्थमसमासेऽपीतीत्येवरीत्या तस्य ज्ञापकत्व-
मुक्तम् । वस्तुतस्तस्मानग्रहणसामर्थ्येन निमित्तानाधिकरणनिमित्तमप्यदायदित-
त्वरूपावृण्वपदस्यैव समानपदशब्देन ग्रहीतव्यतया दृणसः स्वरणस इत्यादौ
तादृशसमानपदत्वस्याभावेनाप्राप्तिणत्वविधानार्थमेव पूर्वपदादिति स्तत्रमिति
नियामकतायाः स्वपुण्यायमागतया प्रागुक्तज्ञापकता न सम्भवतीति स्पष्टार्थमेवा-
समासग्रहणम् । इणव्य इति स्तत्रस्य भाष्यन्तु समानपद इत्यस्य समानग्रहण-
सामर्थ्यलब्धार्थापरिज्ञानेन ग्रह्यततया एकदेश्युक्तिरिति । स्पष्टं चैतदुद्योते ॥

यद्यपि प्रकृतस्त्रे उद्योते वस्तुतस्तु स्त्रे स्तत्रमसिद्धमिति पक्षेऽपि न
दोषः । परेषामसिद्धत्वे सोऽप्यदादावितिसत्त्वे एवास्य प्रवृत्तिः स्यात् । तथा
चापदादौ विसर्गस्यैव पत्वविधानेन सिद्धे सस्य विभक्तिविपरिणामेन स्थानि-

त्वकल्पनस्य वैयर्थ्यं स्यादिति तत्सामर्थ्यादुत्तरेषामसिद्धत्वाभाव इत्युक्त्या-
ऽयमपि पक्षस्तिद्वान्वितः, तथाप्युत्तरत्र यद्वैतदोषादयं पक्षोऽसङ्गत इति
तात्पर्यमिदमुक्त्याऽत्रापि पक्षे विभक्तिविपरिणामस्य निष्कृतमित्यादौ दोष-
वारणाय सामर्थ्याश्रयणस्य चावश्यकतयाऽद्यपक्षोपेक्षया गौरवस्यैव सत्त्वेनायं
पक्षोऽसङ्गत एवेति स्थापयस्त्वचित इति बोध्यम् ॥

यत्तु परे तु इडाया वा इत्यतः प्राणिणव्य इति स्तत्रं कर्तव्यम् । इण
उत्तरस्य विसर्गस्थानिकसकारस्य षो भवतीति तदर्थः । विसर्गस्थानिकेत्थुक्त्या
पुंस्त्वन इत्यादौ मकारस्थानिकविसर्गस्य न षः । समस्तुटि पुमःव्ययम्परे
कानांभ्रुडिते इति स्तत्रत्रयेण सकारस्यैव विधानेन तस्यासिद्धत्वाद्वाद्यभावे
विसर्गस्थानिकसकारस्याभावात् । सोऽप्यदादावित्यारभ्य इणव्य इत्यतः प्राक्-
नैसर्वैरस्त्रैरसकार एव विधेयः । तथा च कुत्रचित्स एव, कुत्रचित् ष एव,
कुत्रचित्दुभयमनुवर्तत इति कल्पना न कर्तव्या भवति । किञ्चेणव्य इत्यत्रान-
व्ययस्य, काम्ये रोरेवेति वार्तिकद्वयसम्बन्धश्च न कर्तव्यो भवति । अप्यदादा-
वित्यत्र स्वरितत्वं च न कल्पनीयं भवतीति महत्त्वाध्वम् । उच्चैःकल्प्यं दोःपरस्य
गीःकाम्यतीत्यादौ विसर्गस्थानिकसकारस्यैवाभावेन षत्वाप्राप्तेः । एतेन परन्त्वयं
पक्षोऽसङ्गत इत्युक्तिरेवासङ्गतेति प्राहुरिति वाराणसेयास्तदुक्तम् । यथाश्रुत-
पक्षेऽपि प्रकृतस्तत्रस्य भाष्योक्तदिशा सम्बन्धानुवृत्त्यङ्गीकरणे मण्डकानुवृत्ति-
प्रयुक्तगौरवस्य वारयितुं शक्यतया शास्त्रस्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्त्या-
ऽत्रापि पक्षे सर्पिंश्रोतीत्यादिषत्ववाटितप्रयोगेषु बहुषु शास्त्रद्वयानुसन्धान-
प्रयुक्तगौरवस्याधीकारं परित्यज्य स इत्यस्य विभक्तिविपरिणामकल्पना
प्रयुक्तगौरवस्य च सत्त्वेन यथाश्रुतपक्षेऽवशिष्टतदुक्तगौरवेणास्य निपातुं शक्य-
तया चापाणिनीयत्वदोषस्य दुर्वात्त्वात् । अत एव प्रकृतस्त्रे भाष्ये एतत्पक्ष-
समर्थनाय प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं, न योगे योग इत्यसिद्धान्तभूतः पक्ष आश्रितः ।

ऽपि' इत्यत्र निरूपयिष्यामः । विसर्जनीयस्यैव षत्वमिति मूलोक्त-
पक्षे तु सकारषकारयोः स्वरितत्वेऽपि यथायोगं सम्बन्धो मण्डूक-
प्लुत्येत्यन्यत्र विस्तरः । नमस्फु ॥ इत उत्तरमपदादाविति न सम्ब-
द्धयते, व्याख्यानात् । साक्षात्प्रभृतित्वादिति । ऊर्यादित्वाद्गतिर्व
स्वरादिपठितस्य तु गतित्वाभावस्तेन साक्षात्प्रभृतिषु ङ्यर्थवचने-
ऽपि न क्षतिरित्यन्ये ॥

अन्यथा सूत्रविपर्यासेषवाश्रयेत् । अनेन च पक्षद्वयेऽपि लाघवगौरवयोस्साम्येन
सूत्रविपर्यासेऽपाणिनीयत्वं दोष इति तदाशयः प्रतीयते । किञ्च बृहच्छेखरे
निष्कृतमित्यादिदोषवारणायास्या अपि रीतिराश्रितत्वेन नैषा नागेशानभि-
ज्ञाताऽपूर्वा सरणिः । परन्त्वेषा भाष्यकृदस्मभतेत्याशयेन प्रकृतसूत्र उद्योते
वस्तुतस्त्वित्यादिना यथाश्रुतेनैव सिद्धे विभक्तिविपरिणामेन व्याख्यानसामर्थ्या-
त्येषां नासिद्धत्वमिति कल्पनयाऽयं पक्षस्समर्थितः । वस्तुतस्त्वत्रापि पक्षे
सामर्थ्याश्रयणस्य विभक्तिविपरिणामकल्पनायाऽस्सर्पिकरोतीत्यादिपत्वघटित-
प्रयोगेषु सूत्रद्वयानुसन्धानस्य चावश्यकतयाऽद्यपक्षोपक्षया गौरवस्यैव सत्त्वेनायं
पक्षोऽसङ्गत एवेत्याशयेन तदुत्तरं यद्वेत्यादिनाऽस्य पक्षस्यासाङ्गत्यमेव सिद्धा-
न्तितमुद्योते । हरदत्तेनाप्यनेनैव हेतुनास्य पक्षस्यासाङ्गत्यं प्रदर्शितमित्यव-
धेयम् । ननु मूलोक्तपक्षे सत्वषत्वयोर्द्वयोरप्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्तेराश्रयणीयतया नम-
स्फुरसोरित्यादिना षत्वस्य द्विस्त्रिश्चतुरित्यादिना सत्वस्य चापत्तिरित्यत आह ।
विसर्जनीयस्यैवेति । मण्डूकप्लुत्येति । इदमुपलक्षणं, सम्बन्धानुवृत्तेः ॥

व्याख्यानादिति । देवान्नमस्करोतीत्यादिभाष्यप्रयोगरूपादित्यर्थः ।
ननु नमस्करोतीत्यादौ नमश्शब्दस्य ङ्यर्थवृत्तित्वाभावात् साक्षात्प्रभृतित्वादिति
मूलमसङ्गतमत आह । ऊर्यादित्वादिति । गतित्वाभाव इति । अयं भावः ।

इदुडु ॥ अप्रत्ययस्येति पर्युदासो, लाघवात् । तत्र प्रत्ययपदं
तत्सम्बन्धिपरं, तेन प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येत्यर्थः । अत एव कविभिः
कृतमित्यादौ न षत्वं, स्पष्टशब्दं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः । एकादेश-

देवेभ्यो नमः देवान्नमस्करोतीत्यादिप्रयोगदर्शनाद्वाचको द्योतकश्चेति द्विविधो
नमश्शब्दोऽस्तीत्यभ्युपेयम् । तत्रोर्णादिषु द्योतकस्यैव ग्रहणं, क्रियायोग इत्यर्थाधि-
कारानुगुण्यात् । स्वरादिषु तु वाचकस्यैव ग्रहणम् । एवञ्च द्योतकनमश्शब्द-
मादाय सत्वघटितस्य साधुत्वं, यदा नमश्शब्दः स्वार्थमभिधत्ते करोतिरूपत्ति,
तदा नमश्शब्दस्य वाचकत्वेन गतित्वाभावाच्चमः करोतीति सविसर्गमपि
साधिवति । एतेनास्य ग्रन्थस्य विसर्गघटितमसाध्वित्याशयं वर्णयन्त आचार्योः
परास्ताः ॥

तत्सम्बन्धिपरमिति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रे आद्यप्रत्यय-
ग्रहणेन प्रत्ययावयवेषु प्रत्ययपदबोध्यत्वस्य ज्ञापयिष्यमाणतया तेनादिप्रत्यय-
योरित्यत्रेवात्रापि प्रत्ययपदं तदवयवपरमपीति भावः । एवं व्याख्याने फलमाह ।
अत एवेति । इत्यादाविति । आदिना स्युः प्याडित्यमरप्रयोगस्य संग्रहः ।
न षत्वमिति । प्रत्ययपदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वमेवाश्रित्य प्रत्ययत्वपर्याप्त्याधि-
करणभिन्नस्येत्येवं व्याख्यादर्शोक्तरीत्या सामानाधिकरण्येनान्वये तु तत्स्यादेवेति
भावः ॥

यत्तु वस्तुतस्तु प्रत्ययभिन्नविसर्गस्येदुपधस्य च इति सामानाधिकरण्ये-
नान्वयेपि न क्षतिः । न च कविभिः कृतमित्यादौ षत्वं हुवोरं स्यात् । भिसः
प्रत्ययत्वेपि विसर्गस्य तद्विन्नत्वादिति वाच्यम् । प्रत्ययस्य लुगिति सूत्रान्प्रत्यय-
स्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलोप इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन षष्ठीप्रकृतिप्रयो-
ज्यप्रत्ययत्वाविच्छिन्नविषयता प्रत्ययावयवेषुऽपि स्त्रीक्रियत इत्यर्थेन प्रकृते विसर्गोऽपि

तद्विषयतासत्त्वेन प्रत्ययभिन्नाविभक्तिर्भावेनादोषात् । स्पष्टं चेदं प्रत्ययलोप इति सूत्रे शेखरे । प्रत्ययपदं तत्सम्बन्धिपरमिति शेखरस्तु यत्र पर्युदस्यमानो वर्णः, पर्युदाससमर्पकं च समुदायबोधकं पदं, तल तत्पदं तदन्वये लाक्षणिकम् । यथा नञ्छब्दप्रशान्, शेष्ठा व्यसस्त्रि, अत्वसन्तस्य चाधातोरित्यादौ । एवं प्रकृते-पीत्याशयेन योजनीय इत्यात्तराहाः । अत्रेदं वक्तव्यम् । किमेषां नापेक्षोक्तार्थ-खण्डने आप्रहः । उत दीक्षितमतस्थापने । नाशः । तदुक्तार्थस्य नापेक्षोक्तार्थ-द्विविशिष्टत्वेनान्यत्वेन प्रत्यायनप्रयत्नस्य व्यामोहनपर्यवसायित्वाह्यामोहनमूलक-त्वाद्वा । प्रत्ययपदं तत्सम्बन्धिपरमिति शेखरग्रन्थस्य प्रत्ययपदस्य तत्सम्बन्धनि-लक्षणेत्याशयकत्वकल्पनन्तु सुतरामनुचितं, प्रत्ययलोप इति सूत्रेऽत्र प्रत्ययपदस्य लक्षणानावश्यकतायाः कण्ठतो वक्ष्यमाणत्वात् । नाप्यन्त्यः । अत्र प्रत्ययपदस्य प्रत्ययावयवपरताया दीक्षितानभिप्रेतत्वेन तन्मते कविभिः कृतमित्यादौ दोषस्य दुर्वारत्वात् । अत एव प्रकृतसूत्रे मनोरमायामप्रत्ययस्येत्यस्याप्रत्ययो यो विसर्ग इत्येवंरूपेण सामानाधिकरण्येनान्वयं प्रदर्श्य तदुत्तरं विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्ध-मित्याशङ्क्याभिः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धमिति समाधाय पुनरति-दंशदृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वात्स्थानिदृद्धावाऽप्रवृत्त्या न तत्प्रसिद्धिरित्याशङ्क्या-प्रत्ययस्येति निषेधेनैव तस्य सिद्धत्वं ज्ञापितम् । यदि प्रत्ययपदस्य प्रत्ययाव-यवपरत्वं तदभिप्रेतं स्याच्चदाऽतिदेशं विनैव कविभिः कृतमित्यादौ निषेध-सार्थक्येन तस्य ज्ञापकत्वश्रुतिपादनमसङ्गतमेव स्यात् । किञ्च पुनः ख्ययम्पर इति सूत्रे च मनोरमायां व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येतिषत्वपर्युदासादः कः पयोः प्राप्तावितिकौमुदीग्रन्थोऽप्रत्ययस्येत्यस्य वैयधिकरण्येनान्वय इति प्राचां मतेन प्रवृत्त इत्युक्त्वा वक्ष्यमाणीत्या सामानाधिकरण्येनान्वये तु व्युत्पत्तिपक्षेपि षत्व-प्राप्तिरेवेति प्रतिपादितम् । प्रत्ययपदस्य प्रत्ययावयवपरत्वे तु तत्र विसर्गस्य प्रत्ययावयवविभक्त्याभावेन सामानाधिकरण्येनान्वये षत्वप्राप्तेरुपपादतया तद-

शास्त्रेति । एकादेशशास्त्रसम्पन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्जनीयस्यैका-देशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोद्धव्यम् । स्पष्टञ्चेदमत्र सूत्रे 'उरण् रपर' इति सूत्रे च भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः । प्रत्ययभिन्नसम्बन्धिन इति तु नार्थः । अभिः करोतीत्यादावपि प्रत्ययभिन्नसमुदायसम्बन्धित्वेन षत्वापत्तेः । तत्परकरणं किम् । गीः करोति । उपधाग्रहणं व्यर्थम् । 'उपधाग्रहणं न करिष्यते, इदुद्ग्रायां तु परं विसर्जनीयं विशेषयि-ष्याम' इति हयवरदसूत्रभाष्येऽन्ते । तिरसोऽन्य ॥ अत्र गतिग्रहणं नानुवर्त्तते, पराभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगात् । अन्तर्धावेव तिरसो गतित्वात् ॥

द्विच्छि ॥ कृत्वोऽर्थ इति न विसर्गविशेषणं, चतुःशब्देऽसं-

सङ्गतिः स्पष्टैव । एवञ्च मनोरमाग्रन्थपरिशीलनेनाप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्ययत्वपर्या-प्त्याधिकरणभिन्नस्येत्येवार्थः स्पष्टमवगम्यत इति तत्पक्षे कविभिः कृतमित्यादौ दोषस्य दुर्वारतया तत्पक्षस्थापनाभिनिवेशो विफल एवेति सुधीभिर्विभाव-नीयम् ॥

ननु विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रानिमित्तकत्वं कथमत आह । एकादेश-शास्त्रेति । एवञ्च परम्परया विसर्गस्यापि तन्निमित्तकत्वमिति भावः । अप्रत्ययस्येत्यस्य वैयधिकरण्येनान्वय इति हरदत्तायुक्तं खण्डयति । प्रत्यय-भिन्नेति । षत्वापत्तेरिति । तथा चाप्रत्ययस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तथा नार्थ इति भावः । गीः करोतीति । इदुद्गुलक्षणं, पूःकरोतीत्यस्यापि । तिरस्कारशब्दप्रयोगादिति । अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रियेति कोशादिति भावः ॥

द्विच्छिश्चतुरित्यत्रेतिशब्द इत्येषापित्यर्थकः । न विसर्गविशेषणमिति ।

भवात्, किं तु द्विरादीनामित्याह । वर्तमानानामेषामिति । इसुसो-
रितिसूत्रवक्ष्यमाणरीत्या 'सुचः' इति सूत्रयितुमुचितम् । सुजन्ता-
न्तस्य पदस्येत्यर्थात् । चतुष्कपाल इति । इदुदुपधस्येति नित्यं षः ।

ग्राधान्यात्तद्विशेषणत्वस्य प्रसक्तत्वेऽपि लक्ष्यामुरोधाच्छ्रुतत्वाच्च द्विरादीनामेव
विशेषणमिति भावः । ननु सुच इतिन्यासे सुचःप्रत्ययत्वेन प्रत्ययग्रहणपरि-
भाषया सुजन्तस्य पदस्येत्यर्थात्परमद्विष्करोतीत्यादौ षत्वं न स्यात् । उत्तर-
खण्डस्य सुजन्तत्वेप्युत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन पदत्वाभावात् ।
समुदायस्य च सुजन्तत्वाभावाच्चेत्याशङ्क्याह । वक्ष्यमाणरीत्येति । नित्यं
समास इति सूत्रस्यानुत्तरपदग्रहणेन विशेष्यान्तरसत्त्वेऽपि क्वचिच्छब्दस्वरूपं
विशेष्यमादाय तदन्तर्विधिरित्यर्थज्ञापनस्य वक्ष्यमाणतया तद्रीत्या सुजन्ता-
न्तस्य पदस्येत्यर्थान्न परमद्विष्करोतीत्यादौ षत्वानापत्तिरिति भावः ।
उचितमिति ॥

ननु कृत्वर्थ इति न्यासस्य चतुःकरोतीत्यादौ नित्यषत्वापत्त्या खेनैव
दूषयिष्यमाणतया तादृशदोषस्यात्रापि दुर्वारत्वेनास्य न्यासस्यौचित्यकथन-
मयुक्तमेव । न च सूत्रे कृत्वर्थ इति पदमपहाय तत्स्थाने सुच इति
न्यासकरणेऽस्य तात्पर्यमित्याचार्योक्तदिशा निर्वाह इति वाच्यम् । सूत्र-
यितुमुचितमित्यक्षरस्वरस्याननुगुणत्वात् । तेन तावन्मात्रसूत्रकरण एव
ग्रन्थकृत्तात्पर्याङ्गमादिति चेदत्र भट्टाः । चतुःकरोतीत्यादावस्यासिद्धत्वाच्चि-
त्यषत्वस्यैव ग्रन्थकृत्तावस्याप्राप्तविभाषात्वस्यैव फलितत्वेन तादृशशयकत्वे तिर-
सुचोऽन्यतरस्यामित्येकयोगेऽपि यथायथं षत्वसत्वयोरन्यत्रेवाऽत्रापि सम्बन्धे-
नोपपत्तौ योगविभागो व्यर्थ एवेति तत्सामर्थ्यादस्यासिद्धत्वाभावः कल्प्यते ।
तथाचोभयत्रविभाषेयम् । पूर्वं चतुःकरोतीत्यत्रेदुपधेति प्राप्तं निषिध्यते । तत
ऐकरूप्यं प्राप्तिषु द्विरादिषु वा विधीयते । ह्रस्वरन्यतरस्यामितिवादिति न

कश्चिद्दोषः । न चोक्तरीत्या कृत्वर्थ इति न्यासेऽपि दोषस्सुवार इति वाच्यम् ।
तत्र न्यासे कृत्वर्थोऽर्थे इदुपधेतिविशेषणान्वयस्यावश्यकत्वेन द्वन्द्वप्राप्त्या
'तिरसोऽन्यतरस्यां कृत्वोऽर्थ' इति व्यस्तपाठे वाक्यार्थद्वयावश्यंभावैर्नैकयोगे
विभागे वा साम्येन सामर्थ्याभावादसिद्धत्वबाधस्य कल्पयितुमशक्यत्वादिति
वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु अत्र न्यासे इदुपधस्येत्यनुवर्त्य इदुपधस्य सुजन्तस्य पदस्य
यो विसर्जनीयः तस्य षत्वं भवतीत्यर्थो वाच्यः । न च सुजन्तपदे इदुपधत्वस्या-
व्यभिचरितत्वेन तदनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् । चतुशब्दांशे विशिष्य षत्वबोध-
नाय तत्सार्थक्यात् । एवञ्चास्य निरवकाशत्वेनापवादत्वादसिद्धत्वाभावेनाऽत्र
न्यासे न नित्यषत्वापत्तिः । न चैकशब्दादपि सुचो विधानेन सुजन्तस्येदुपध-
त्वमव्यभिचरितमिति न वक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । तथापि तत्र प्रकृतेः
सकृदादेशविधानेन हलङ्घ्यादिना सुचो लुप्ततया तत्र विसर्गस्यासम्भवात् । न
च प्रकृतसूत्रे भाष्ये द्विसिथतुग्रहणं शक्यमवक्तुमित्यादिना कृत्वर्थ इति
न्यासस्य स्थापितत्वेन कैयटेन च इदुपधस्य कृत्वर्थवृत्तेर्नाप्राप्ते नित्यषत्वेऽस्या-
रम्भादस्यापवादत्वमित्यपवादो वचनप्रामाण्यान्नाभिद्वो भवतीत्येवंरीत्या तदा-
शयस्य वर्णितत्वेन च तत्र न्यासे दोषप्रदर्शनमस्याौचित्यप्रतिपादनं च ग्रन्थ-
कृतोऽसङ्गतमेवेति वाच्यम् । अत्र न्यासे पञ्चकृत्वः करोतीत्यादौ षत्ववारणार्थे-
इदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तेराश्रयणीयतया विशिष्टानुवृत्तिप्रयोजकस्वरितत्वकरणस्य
सामर्थ्याभावेन उकारेऽपि स्वरितत्वं प्रकल्प्य तत्सामर्थ्यादपवादत्वस्य वक्तव्यतया
तदपेक्षया सुच इति न्यासे विशिष्टानुवृत्तिप्रयोजकस्वरितत्वकरणसामर्थ्येनापवाद-
त्वकल्पनायां लाघवात्कृत्वर्थ इतिन्यासापेक्षयाऽस्य न्यासस्यौचित्यमिति तदा-
शयात् । ग्रन्थकृता कृत्वर्थ इति न्यासे दोषप्रदर्शनं ननु तन्न्यासस्थापनपरप्रकृत-
सूत्रस्थभाष्यस्य यथाश्रुतार्थपरत्वाश्रयणेन तत्र दोषदानपरवृत्तिप्रन्थानुरोधेनैव ॥

चतुःशब्दोऽव्युत्पन्न इति अपत्यस्येति पर्युदासो न । अत एव 'चतुष्पाद्भयो ढञ्' इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । चतुष्पञ्चाद्यादित्यत्रापि षत्त्वं भवत्येव । न चेदुदुपधस्य सस्य यो विसर्ग इति ह्यवरदस्यत्रभाष्योक्तः कथमत्र षत्वमिति वाच्यम् । विसर्गस्य पाठाभावेनोपधात्वासम्भवात्तत्स्थानिनिमित्तमुपधात्वं ग्राह्यमिति भाष्य-

वरसुतस्तु प्रागुक्तरीत्या कृत्वोर्थ इति न्यासोऽपि सुवच एव । परन्तु तदपेक्षया सुच इति न्यासे प्रागुक्तरीत्या औचित्यमिति नागोशगूढाशयः । ध्वनितं चेदपिदुदुपधस्य कृत्वोर्थवृत्तेर्नाप्राप्त इत्यादिकथ्यते उदुपधस्येतिषुक्तः पाठ इति वदतोद्योतकता । यद्यपि सुच इति न्यासे विसर्गान्ते सुजनन्तत्वाय भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यावश्यकतया कृत्वोर्थ इतिन्यासापेक्षयाऽतिरिक्तं गौरवमत्राप्यस्त्येव, तथापि तादृशगौरवस्य कृत्वोर्थ इति न्यासे मात्रागौरवेण निमातुं शक्यतया प्रागुक्तमुक्तारांशेऽपि स्वरितत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवं कृत्वोर्थ इति न्यासेऽतिरिक्तमस्त्येवेत्यवधेयम् ॥

एतेनास्य ग्रन्थस्य द्वित्रिभ्यां सुच, चतुरो लोपश्चेतिन्यासेन चतुष्करोतीत्यादौ विसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धिवत्त्वेन नित्यषत्वप्राप्त्याऽदोष इत्याशयं वदन्त औत्तराहः, इणष इति सूत्रानन्तरमेतन्न्यासकरणे तात्पर्यं वर्णयन्तोऽन्ये च परास्ताः ॥

ननु चतुश्शब्दस्य चतेरुन्निच्युणादिव्येण निषन्नतयाप्रत्ययस्येति पर्युदासात्कथमिदुदुपधस्येत्यनेन पत्न्यत आह । अव्युत्पन्न इति । अत्र मानमाह । अत एवेति । अव्युत्पन्नत्वादेवेत्यर्थः । इत्यादीति । आदिनाऽपञ्चतुष्पाद्भ्यो गर्भिण्येत्यनयोऽसंग्रहः । एवञ्चैतन्निर्देशैरस्योणादिषु व्युत्पादनमप्राप्तमिति भावः । चतुःशब्दो नित्यषत्वप्रवृत्तौ भाष्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति । न चेत्यादिना । तत्स्थानिनिमित्तमिति । तत्रत्यं संग्रहणं विसर्गस्थान्युपलक्षण-

तात्पर्यात् । अत एव 'समः सुटि' इतिसूत्रभाष्ये संपुङ्गानामित्यनेन-रुविधेरेवास्त्वित्याशङ्क्य पुंस्कारमेत्यत्र षत्वापादनं सङ्गच्छते । न च कृत्वोर्थ इत्येव कृत्वोऽर्थे विद्यमानस्य पदस्येदुदुपधस्य यो विसर्ग इत्यर्थान्न पञ्चकृत्वः करोतीत्यादौ दोषो, नापि चतुष्करोतीत्यादाव-न्यासिरिति द्वित्रिश्चतुरिति व्यर्थमिति वाच्यम् । कृत्वोऽर्थ इत्यस्या-सिद्धत्वेन चतुःशब्दे इदुदुपधस्येति नित्यषत्वार्पस्तेः । प्रकरणे प्रकर-

मिति भावः । अत एव निरोऽपि निष्कृतमिति षत्त्वं सिद्धयति । सुवृत्तपतेः प्राक्समासेऽपि पाशकल्पकाम्येवित्युक्त्या नात्रेणष इति सूत्रेण षत्वसिद्धिः । अत एवाधवोपधप्रहणं न करिष्यते, इदुद्भवां तु परं विसर्जनीयं विशेषविषयाम-इति वक्ष्यमाणपक्षान्तरेणाऽस्य न फलभेदः । अन्यथाऽत्रपक्षे चतुष्पञ्चाद्यदित्यत्र षत्वप्राप्त्याऽद्यपक्षे तदप्राप्त्या च फलभेदः स्पष्ट एव । पूर्वोक्तभाष्ये सस्येत्यस्य विसर्गस्थान्युपलक्षकत्वे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह । अत एवेति । संपुंका-नामित्यनेनेति । समादिपदव्यतिरेक समस्तुटीत्यादिवृत्त्येनेत्यर्थः । षत्वा-पादनमिति । इदुदुपधस्येत्यनेनेत्यर्थः । अन्यथा तस्य सस्यानिकत्वाभावाद्भाष्य-मनुपपन्नं स्यादिति भावः । वृत्तिकद्रीत्या कृत्वोर्थ इति न्यासे दोषं दर्शयति । नित्यषत्वप्राप्त्येति । अत्रत्यं तत्त्वमुपपादितं प्राक् ॥

यत्तु द्वित्रिरितिषत्वपक्षे कृत्वोर्थप्रत्ययान्तसामान्ये प्रवृत्त्यर्थं कृत्वोर्थप्रहण-मिति चतुःकरोतीत्यत्र नित्यं षत्त्वं बाधित्वा विकल्पप्रवृत्त्या न कश्चिदोषः । स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे कैयट इत्याचार्याः । तत्र । कैयटेऽस्यार्थस्यानुपलम्भात् । द्वित्रिरित्येतन्मात्रोक्तार्थे कार्यस्य सम्भवादपत्यं पशुरित्यादाविव स्वरूप-मित्यस्याप्रवृत्त्या पदाधवविषयस्य द्विवारं त्रिवारं चो भवतीत्यर्थार्पस्या तद्वार-ण्येतिशब्दस्याप्यावश्यकतया तत्करणे कृत्वोर्थ इत्यपेक्षया लाघवाभावेन सामर्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥

णमसिद्धमिति पक्षस्तु 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति सूत्रे कैयटे 'पूर्वपदात्' इति सूत्रे भाष्ये च दूषित एव । उपसर्गादिति सूत्रे चोपपादयिष्यते । किं च पूर्वत्रेति पूर्वशब्देन प्रकरणग्रहणेऽव्यवहितप्रकरणे एव त्रिपाद्या असिद्धत्वं स्यात्, न सम्पूर्णसपादसमाध्याख्याम् । किं चास्याधिकारत्वात्प्रतिसूत्रमुपस्थित्या प्रतियोगमसिद्धत्वं दूर्वारमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

दूषित एवेति । दूषितप्राय इत्यर्थः । तत्सूत्रे भाष्ये समानग्रहणसोमर्थेन समानपदमेव यन्नित्यमित्युक्त्या तस्य विध्यर्थत्वप्रतिपादनेनासमासेऽपीत्यस्य ज्ञापकत्वासम्भवादिति भावः । न केवलमत्र पक्षे मानाभाव एव, अपि त्वतिप्रसङ्गोऽपीत्याह । किञ्चेति । अन्यवहितप्रकरण इति ॥

अयं भावः । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य परिभाषावाङ्गीकार एव सम्भवः, न त्वधिकारत्वे । तथा च तत्पक्षे पूर्वशब्देन स्वावधिकर्षत्वविशिष्टस्य स्वाव्यवहितस्यैव प्रकरणस्य ग्रहणे तदृष्टवैव त्रिपाद्यासिद्धस्यान्न सम्पूर्णसपादसमाध्याख्याम् । यदि तु स्वावधिकर्षत्वविशिष्टस्य स्वव्यवहितस्यापि प्रकरणस्य ग्रहणेन तदपेक्षया परप्रकरणस्यासिद्धत्वं बोध्यते, तदा सपादसमाध्याख्यामपि पूर्वप्रकरणपेक्षया परं प्रकरणमसिद्धं स्यात् । अथ व्यवहितव्यवहितसाधारणेन स्वावधिकर्षप्रकरणपेक्षया स्वावधिकपरप्रकरणस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते, तदा त्रिपाद्यां पूर्वप्रकरणपेक्षया परप्रकरणस्यासिद्धत्वं न स्यादिति ॥

नन्वस्याधिकारत्वेऽपि तत्तत्प्रकरणस्याद्यसूत्रेष्वेवास्यापस्थित्या पूर्वप्रकरणदृष्ट्या तत्तत्प्रकरणस्यासिद्धत्वं बोध्यत इति न प्रागुक्तदोषलोकोऽपीत्यत आह । किञ्चेति । अधिकारत्वादिति । अयं तस्य प्रतिसूत्रमुपस्थितौ हेतुः । तदुक्तं

इसुसोः ॥ अत्रेसुसोः प्रातिपदिकावयवयोगग्रहणम् । तेन पेष्ठुः काष्ठैः, सख्युः पाकः, कविभिः कुनमित्यादौ षत्वं न । "नित्यं समास" इति सूत्रोदाहरणे समासविषये तयोरैव सम्भवेनार्थाधिकारानुरोधात् साहचर्याच्च । इसुसन्त-

षष्ठीस्थाने योग इति सूत्रे भाष्ये "अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठत" इति । एवञ्चास्याधिकारत्वे प्रतिसूत्रमुपस्थित्या तत्तच्छास्त्रस्यैवासिद्धत्वं बोध्यत इत्यसिद्धासिद्धिमतोः साजात्यान्पूर्वशब्देनापि तत्तच्छास्त्राणामेव ग्रहणस्यौचित्येन सूत्रे सूत्रमसिद्धमिति पक्षस्यैव लाभः, न तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमित्यस्येति भावः ॥

प्रातिपदिकावयवयोरिति । इसुसन्तरूपप्रातिपदिकावयवयोरित्यर्थः । नित्यं समास इति सूत्रेऽनुत्तरपदस्थस्येत्युक्त्या उत्तरपदस्थस्य विसर्गस्येसुसन्तरूपप्रातिपदिकावयवस्येसुसम्बन्धिन एव सम्भवात्पर्युदासन्त्यायेन तद्विन्नस्यापि तादृशस्यैव ग्राह्यतयाऽर्थधिकारानुरोधादत्रापिसुसन्तरूपप्रातिपदिकावयवसुसम्बन्धिन एव विसर्गस्य ग्रहणादयमर्थः फलतीति भावः । सख्युरिति । प्रतिपदोक्तपरिभाषयात्र निर्वाह इति तु न युक्तम् । सिद्धान्तभूतेऽव्युत्पत्तिपक्षे एतत्सूत्रविषये इसुसोर्लाक्षणिकप्रतिपदोक्तत्वविभागस्य दुर्वचत्वात् । कविभिरिति । नात्रार्थवद्ग्रहणपरिभाषया निर्वाहः । अव्युत्पत्तिपक्षेऽर्थवत इसोऽसम्भवेन तत्परिभाषया अप्रवृत्तेः । यदुक्तमिसुसोः प्रातिपदिकावयवयोगग्रहणमिति, तत्र मानमाह । नित्यं समास इति । इतोऽपि लाघवात्प्रकारान्तरेणासुमर्थं साधयति । साहचर्यादिति । परस्परसाहचर्यादित्यर्थः । एतत्सूत्रविषये अनादेशभूतस्यैवसम्भवेन तत्साहचर्यादुसोऽप्यनादेशभूतस्यैव ग्रहणम् । तादृशस्योसः पदसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययानवयवस्यैव सम्भवेन तत्साहचर्यादिसोऽपि तादृशस्य ग्रहणमित्यर्थस्यापिप्रातिपदिकावयवयोरित्यर्थस्सिध्यतीति भावः ।

एवमुत्तरसूत्रेऽप्यर्थाधिकारानुरोधादीदृशयोरेव ग्रहणमित्येवमिति कृतं, सख्युः पाक इत्यादावलुभ्यसमासे चक्रुःप्रेचुरित्याद्याख्यातमाख्यातेनेतिसमासे च नोत्तर-सूत्रेण षत्वापत्तिरिति बोध्यम् । न चात्रान्युत्पत्तिपक्षश्रयणे सुषीः पचति सुबुः पचतीत्यादौ षत्वापत्तिः । तत्पक्षेऽर्थमद्ग्रहण इति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति च परिभाषयोस्संचारायितुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । इमुसन्तपदामोवेन तद-प्राप्तेः । स्थानिवद्भावेन तु न तद्व्यभ्यम्, अशास्त्रीयत्वात् । अर्थाधिकविकारेण विंशतावयवनिबन्धनत्वेन चैकदेशविकृतन्यायेनापि न तद्व्याप्तः । न च सर्पिर्भक्तरोतीत्यादाविवान्नापि भूतपूर्वपत्त्या तद्व्याप्त इति वाच्यम् । भूतपूर्वगते-श्यास्त्रारम्भसामर्थ्यमूलकत्वेन सकारांशभावे तदाश्रयणेन तत्सामर्थ्यक्योपपत्ता-विकारांशेऽपि तदाश्रयणे मानाभावात् ॥

एतेन तयोरेव सम्भवेनेति प्रतीकमुपादायाव्युत्पत्तिपक्षश्रयणेनेदम्, इद-मयुक्तम् । तदाश्रयणे हि जगमुःप्रेचुरिति यस्यां क्रियायामित्याख्यातमाख्यातेनेति समासे नित्यं समास इति षत्वापत्तेः । एवं षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुकि सख्युः पुन इत्यत्रापि षत्वापत्तिः । सुषीः पचति सुबुः पचतीत्यादौ प्रातिपदिकावयव-योरिसुसोस्सामर्थ्य इति षत्वापत्तिः । तस्मादिसुसोस्सामर्थ्य इत्येताद्विषये व्युत्प-त्तिपक्ष एवाश्रयणीयः । तथासति प्रत्ययप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य ग्रहणं, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा-भिरसख्युः पाक इत्यादौ न षत्वम् । परस्परसाहचर्येण कृतोरेविसुसोर्ग्रहणात्प्रेचुः काष्ठैरित्यादावपि न षत्वमित्येव युक्तमिति वदन्त आचार्याः परास्ताः ॥

भट्टास्तु तिङ्भिन्नेसस्साहचर्यादुम् तिङ्भिन्नः । सुबवयवभिन्नप्रतिपदो-क्तोसा साहचर्यादिसापे तथैवेत्येवरीत्या परस्परसाहचर्यमङ्गीचक्रुः । तदयुक्तम् । अन्युत्पत्तिपक्षे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषासंचारस्य कर्तुमशक्यतया तादृशसाह-चर्यस्य दुरुपपादत्त्वात् ॥

पदावयवविसर्गस्येत्यर्थः । पदस्येत्याधिकारात् । न च प्रत्ययग्रह-णपरिभाषया परमसर्पिर्भक्तरोतीत्यादौ षत्वानापत्तिरवयवस्येसुस-न्तत्वेऽपि “उत्तरपदत्वे च” इति निषेधेनापदत्वादिति वाच्यम् । अन्युत्तरपदस्येति निषेधेन क्वचिदुपात्तविशेष्यसन्त्वेऽपि शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिज्ञापनेन शब्दरूपं विशेष्य-वाराणसेष्यास्तु इस्साहचर्यादुम् तिङ्गनवयवो गृह्यते । तादृशोस्साह-चर्याच्चेस् सुबनवयवो गृह्यते । तेन प्रातिपदिकावयवयोर्ग्रहणमित्यर्थाल्लुभ-मित्याहुः । तदप्यसत् । तिङ्गनवयवस्योस्सख्युरित्यादौ सुबवयवस्यापि सम्भ-वेन तत्साहचर्यात्सुबनवयवस्यैवसो ग्रहणमिति क्वतुमशक्यत्वात् ॥

पदावयवविसर्गस्येति । फलितार्थकथनमिदम् । वाच्यार्थस्तु इमुसन्तं विसर्गान्तं यत्पदं तदन्तस्यानुत्तरपदस्यखालव्यवपिति बोध्यम् । सर्पिषा यजु-षेत्यादावादेशप्रत्यययोरिति षत्वसिद्धये व्युत्पत्तिपक्ष एवेमुसन्तस्याश्रयणीय इति नित्यं समास इति सूत्रस्यैक्यदानुसारेण शङ्कते । न चेति । उत्तरपदत्वे चेति । तस्य कार्थित्वस्य वस्तुतः पदान्तविधित्वस्य च सत्त्वादिति भावः ॥

भट्टास्तु षत्वस्य लुक्तात्परस्य सत्त्वेन नैतस्मिन्नुत्तरपदत्वे चेति निषेधग्रह-त्तिरित्याहुः । तन्न । नलोपादिविधौ लुत्यन्ते लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति पक्षान्तरस्य परमदिवेत्यादावुत्वापत्त्या दूषितत्वात् ॥

उपात्तविशेष्यसन्त्वेऽपीति । उपात्तत्वञ्च तत्र साक्षादुक्त्याऽनुवृत्त्या वेत्याशयः । तदन्तविधिज्ञापनेनेति । न च पूर्वसर्पिःप्रिय इत्यादौ मध्यम-पदत्वाकान्ते सर्पिश्शब्दे उत्तरपदत्वे चेति निषेधप्राप्त्या इमन्तस्य पदत्वेन निषेधश्चरितार्थ इति कथमुक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । परमं सर्पिःप्रियं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहवस्याप्रवृत्तये समासेन कर्मण्यवगम्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्ये-

मादाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धतदन्तार्थकस्य पदविशेषण-
तया इसुसन्तान्तस्येत्यर्थेनादोषात् । अत एव 'वनोरच' इत्यादौ
न दोषः । ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यादौ सापेक्षत्वेनासामर्थ्यं ना-
शङ्क्यं, तस्यैकार्थीभावसामर्थ्यविषयत्वात् । 'अधात्वभिहितं समा-
नाधिकरणमसमर्थवत्' इत्युक्तेः सर्पिः कालक्रमित्यादौ न षत्वम् ।
अधात्वभिहितमित्युक्तेः सर्पिष्पीयते इत्यत्र षत्वसिद्धिः । धातुसह-
चरितप्रत्ययाभिहितार्थेन समानाधिकरणमसमर्थवन्निति तदर्थः ।

सन्तस्य पूर्वपदस्यैव ग्रहणीयतया पूर्वसर्पिःप्रिय इत्यादाविसन्ते पूर्वपदत्वाभावेन
षत्वाऽप्राप्त्या न तत्रापि निषेधचारितार्थ्यमिति ज्ञापकपरभाष्याशयात् । न
चैवमध्यशब्दस्यायुग्मशब्देन समासे ततः कामशब्देन समासे आयुःक्राम इत्यत्र
परादिवद्भावेनोत्तरपदत्वस्य पूर्वसमासोत्तरसुपमादाय पदत्वस्य च सत्त्वात्तत्र
निषेधार्थमनुत्तरपदग्रहणं चरितार्थमिति वाच्यम् । ज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्येनोत्तर-
पदत्वानधिकरणस्यैव पूर्वपदस्य ग्रहणेन प्रकृते चायुःशब्दस्य तदधिकरणत्वेन
षत्वाप्राप्त्या तत्र चारितार्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तदन्तार्थकस्येति । इसु-
सन्तस्येत्यर्थः । ननु सर्पिःकालक्रमित्यादावसमासे परस्परकाङ्क्षारूपव्यपेक्षाया-
स्सत्त्वेन षत्वविकल्पः स्यादत आह । समानाधिकरणमसमर्थवदिति । समा-
नाधिकरणं समर्थवन्निति तदर्थः । एतन्निषेधभूतस्याधात्वभिहितमित्यस्य फलं दर्श-
यति । अधात्वभिहितमिति । धातुसहचरितेति । धातुपदं धातुसहचरिते
लाक्षणिकमिति भावः । इदं सपर्यहस्यस्थकैयटानुरोधेन स्तुक्रमोरिति सूत्रस्थभा-
ष्यरीत्या तिङां कर्मादिद्योतकत्वे तु यथाश्रुतमेव सम्मगिति समर्थसूत्रे उद्योते
स्पष्टम् । असमर्थवन्निति । इदञ्च फलितार्थप्रदर्शनम् । वस्तुतस्तु पृथुदासस्य न्या-
य्यत्वेन धात्वभिहितमिन्नं समानाधिकरणमसमर्थवदित्यर्थो बोध्यः । एवं व्युत्पत्ति-
पक्षे नित्यं समास इति सूत्रस्थ भाष्योक्तदिशा परमसर्पिष्करोतीत्यादौ दोषं निरा-

यदा तु सर्पिणादिकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं-पाणिनेरुणादिष्वव्युत्पत्ति-
पक्ष एवेति 'आयनेयीनी' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेः । तत्र हि शङ्ख
इत्यादावादेशानाशङ्क्य 'उणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः', प्रातिपदिक-
विज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धम्' इत्युक्तम् । 'अयामन्तात्वाय्ये
त्विन्वष्टुषु' इति सूत्रं पाणिनेर्व्युत्पत्ति पक्षस्यापि स्वीकार इत्यस्यापि
गमकं, व्याकरणान्तररीत्यैव, सर्वनामस्थानमिति महासञ्ज्ञावत् ।
अत एव भाष्ये उणादयोऽव्युत्पन्नानीत्येवोक्तम्, न तु 'अनेकार्था
अपि धातव' इतिवदव्युत्पन्नान्यपीत्युक्तं, तदा 'इदुदुपधस्य' इति
नित्ये षत्वे प्राप्तेऽनेन विकल्प इति प्रत्ययग्रहणाभावात्तत्परिभाषा-
नुपस्थितेः परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वविकल्पः सिद्धः । 'नित्यं

कृत्य सिद्धान्तभूतेऽव्युत्पत्तिपक्षे न दोषशङ्काकलङ्कोऽपीत्याह । यदा त्विति ।
वक्तव्य इति । एतदुत्तरं न वक्तव्यः । ऋतेश्छित्येव सिद्धे इयङ्विधानेन
धातुप्रत्ययानामादेशा न भवन्तीति ज्ञापनादिति शेषः । ततो भाष्ये सिद्धान्त-
माह । प्रातिपदिकविज्ञानादिति । अत एवेति । पाणिनेरुणादिष्वव्युत्पत्ति-
पक्षस्यैवाभिपतत्वादेवेत्यर्थः । अव्युत्पन्नान्यपीति । जातिव्यक्तपक्षयोरिव
लक्ष्यानुरोधाद्द्वयोरप्यनयोर्व्यवस्थितत्वे एवमेव ब्रूयादिति भावः । अनेन । इसु-
सोरित्यनेन । विकल्प इतीति ॥

नन्वेवमाविष्करोति, निष्क्रामति, दुष्करोतीत्यादावनेन विकल्पापत्तिः ।
अत्र पक्षे प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषाया अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया वा संचार-
यितुमशक्यत्वादिति चेदत्र गुरुचरणाः । पृथगुपस्थितयोरर्थयोः परस्परकाङ्क्षाया
एव व्यपेक्षापदार्थत्वेन निपातानां च स्वसमभिव्याहृतपदसार्थविशेषद्योतकत्वेन
ततः कस्याप्यर्थस्य पृथगुपस्थितेरभावाच्चिरुक्तव्यपेक्षया अभावान्न प्रागुक्तेषु
विकल्पापत्तिरिति वदन्ति ॥

समासे' इति सूत्रमनुत्तरपदस्थस्येतिप्रतिषेधार्थम् । नित्यग्रहणं तु न कर्तव्यमेव । समासे नित्यषत्वस्य इदुदुपधस्येत्येव सिद्धेः । सर्पिषेत्यादौ षत्वं त्वञ्च पक्षे क चिदन्यदेवेत्यर्थकाद् बहुलग्रहणादिति

नन्वेवं समासे इदुदुपधस्येत्येव पत्नसिद्धौ नित्यं समास इति व्यर्थमत आह । प्रतिषेधार्थमिति । नित्यग्रहणन्तिवति । समासग्रहणन्तुत्तरार्थम्, पूर्वपदाध्याहारायेहार्थं चावश्यकमिति भावः । इत्यादविति । आदिना प्रतिदीप्त इत्यादेःसंग्रहः । षत्वमिति । इदमुपलक्षणम्, दीर्घादीनामपि ॥

यत्त्वत्राचार्याः 'अन्ये तु अयामन्तात्वार्योन्तिवणुषु', तितुलतथसरकसेषु चेति सूत्रद्वयप्रणयनान्यथानुपपत्त्या पाणिनेर्व्युत्पत्तिपक्ष एव सम्मतः । नित्यं समास इति सूत्रे नित्यग्रहणाच्च, अव्युत्पत्तिपक्षे हि नित्यं समास इत्यस्य पत्न-प्रतिषेधमात्रफलकत्वेन नित्यग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । किञ्चाव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाश्रयेण जग्मुः पेशुरितियस्यां क्रियायाभि त्याख्यातमाख्यातेनेति समासे दोषापत्तेः । तदेतदभिप्रेत्य नित्यं समास इति सूत्रे भगवतोक्तम्, अथ चेत्कृदन्तमेवादिति, अथ चेत्संविज्ञानमिति पक्षान्तरावलम्बनं तु प्रौढवादमात्रम् । तदेतदभिप्रेत्याव्युत्पत्तिपक्षे त्वाश्रीयमाणे सर्पिषेत्यादि न सिध्यतीति व्युत्पत्तिपक्ष एवेमुत्पन्नस्याश्रयणीय इति नित्यं समास इति सूत्रे कैयटोक्तम् । आदिपदेन जग्मुः पेशुरित्यादिपूर्वोक्तदोषसंग्रहः । किञ्चेसुसोर्विषयेऽव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण सर्पिःकाल-कमिल्यादावसामभ्यर्थादनेन पत्न्याप्रवृत्ताविदुदुपधस्येति नित्यषत्वापत्तिः । एवं देवदत्तस्येदं सर्पिः फाण्टमिदं यज्ञदत्तस्येत्येवदुदुपधस्येति पत्न्यापत्तिः । कस्कादिषु सर्पिःकुण्डिकाशब्दपाठस्तु व्यपेक्षायां तदभावेऽसमासे च नित्यार्थः । असमासे व्यपेक्षाविरहे चेदुदुपधस्येति पत्न्यासिद्धेरित्याहुरिति वदन्ति । तदयुक्तम् । अयामन्तेत्यादि सूत्रप्रणयनं व्याकरणान्तरातीत्येति सिद्धान्तभूतेऽव्युत्पत्तिपक्षे नित्यं समास इति सूत्रे नित्यग्रहणपनानवश्यकमेवेति च ग्रन्थकृता कण्ठत

स्पष्टं भाष्ये । व्यपेक्षेति । व्याख्यानात् । एकार्थीभावसामभ्यर्थाग्रहणे परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौ समासे विकल्पापत्तिः । अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधादुत्तरसूत्रस्य न प्रवृत्तिरिति भावः ॥

नन्वनेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिःकुण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह । कस्कादिविति । एतेन तत्सामभ्यर्थादुत्तरपदस्थस्यापि षत्वमित्यपास्तम् । व्यपेक्षाविरहेऽप्येति । आनय सर्पिःकुण्डिका तिष्ठतीत्यादौ । व्यपेक्षायामिति । इदं सर्पिःकुण्डिकाया इत्यञ्च ।

एवोक्तत्वात् । अत्र पक्षे समासे नित्यषत्वस्येदुदुपधस्येत्यनेनैव सिद्ध्याऽनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थमेवोत्तरसूत्रारम्भ इति भगवतोक्तत्वेन जग्मुः पेशुरिति समासे विसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नत्वाभावेन पत्न्यापत्त्याऽदोषाच्च । वस्तुत आख्यातमाख्यातेनेति समासस्य लोपपध्यमपुरुषमात्रविषयकताया अन्यत्र व्यवस्थापितत्वेन तादृशसामाप्रस्यैव दुरुपपादत्वाच्च । अथ चेत्संविज्ञानमिति भाष्यस्य प्रौढवादत्वकल्पनन्तु सुतरामनुचितम् । प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेरिसद्व्यपित्यायनेयीनीयि इति सूत्रस्यभारुधेणास्यैव सिद्धान्त्युक्तिवलाभेनाथचेत्कृदन्तमेवादितिपूर्वभाष्यस्यैव पक्षान्तरप्रारतया योजनस्य युक्तत्वात् । प्रागुक्तनित्यं समास इति सूत्रस्यकैयटस्तु चिन्त्य एव । सर्पिषेत्यादौ बहुलग्रहणेन क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकेन पत्नस्य सिद्धत्वात् । स्पष्टं चेदं तत्रैवेति । यदप्यत्र पक्षे सर्पिःकालकं देवदत्तस्येदं सर्पिः फाण्टमिदं यज्ञदत्तस्येत्यादावसामभ्यर्थादनेन विकल्पाभावे इदुदुपधस्येति नित्यषत्वापत्तिरिति, तदपि न । अत्र पक्षे तत्र नित्यषत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । भाष्ये तत्र सविसर्गपाठस्य व्युत्पत्तिपक्षाभिप्राय-कत्वादीति सुधियो विभावयन्तु ॥

व्याख्यानान्विति । लक्ष्यानुरोधरूपादित्यर्थः । स्पष्टं चेदमुत्तरसूत्रे प्रदीपोद्योतयोः । सामर्थ्यं इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उत्तरसूत्रे समासग्रहणसामर्थ्यरूपा-

प्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थम्—‘इदुपधस्य’ इत्यत्र व्याचक्षणाणां व्याख्यादर्शकृतां मतेऽप्यपेक्षायां तेन सिद्धेरिति भावः । एतेन कस्कादिपाठस्याप्यपेक्षायां चारितार्थ्येन व्याचक्षणां तस्यासिद्धत्वाद्विकल्प एवोचित इत्यपास्तम् । प्रत्ययसंबन्धिभिन्नविसर्गदित्यर्थ इति श्रीधरवारणसेयायुक्तन्तु न युक्तम् । उत्तरखेत्रे समासग्रहणसामर्थ्येनवैक्यार्थीभावरूपसामर्थ्यस्यैव ग्रीहीतुमशक्यत्वेऽपि तस्याप्यत्र ग्रहणं स्यात् । तथा सत्युत्तरसूत्राविषये परमसर्पिः कुण्डिकेत्यादावनेन विकल्पापत्तेरपरिहारात् सिद्धेरिति भाव इति ॥

अयं भावः । असमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थ इति ग्रन्थोऽप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नविसर्गस्य षत्वमित्येवार्थ इति इत्सुसन्तविषये व्युत्पत्तिपक्ष एवाश्रयणीय इति चाशयेन प्रवृत्तः । अन्यथाऽसमासे व्यपेक्षाविरहे चेदुपधस्येत्यनेन षत्वसिद्ध्या षत्वार्थ इत्यस्यासङ्गतेः । व्यपेक्षायां नित्यार्थेति तु व्याख्यादर्शकृद्रीत्या प्रवृत्तः । तन्मतेऽप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थेन व्यपेक्षाविरहे षत्वस्येदुपधस्येत्यनेनैव सिद्ध्या तत्फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवञ्च षत्वार्थ इत्ययं ग्रन्थस्मिद्धान्तभूतो, व्यपेक्षायां नित्यार्थेति ग्रन्थस्त्वन्यदीय एव । नायं सर्वोऽग्रन्थ एकमतानुमारी । चशब्दस्त्वप्यर्थकः । स च सर्वथा कस्कादिपाठस्यावश्यकत्वेन तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्यस्यापि षत्वमिति कथनमनुचितमिति सूचनाय प्रयुक्तः । इदुपधस्येतिसूत्रस्थमनोरमाग्रन्थस्तु व्याख्यादर्शानुसारेणोति न तद्विरोध इति । एकमतानुसारेण सर्वो ग्रन्थो योजनीय इत्याग्रहे त्वित एवारुचेराह व्यपेक्षायापितीति योजय इति बोध्यम् ॥

एतेनेति । व्यपेक्षायां नित्यार्थेति ग्रन्थस्य प्रत्ययभिन्नविसर्गस्य षत्वमित्यर्थतात्पर्येण प्रवृत्तत्वेनेत्यर्थः । अपास्तमिति । तादृशार्थे व्यपेक्षाविरहे षत्वस्य इदुपधस्येत्यनेनैव सिद्ध्या तत्र गणपाठस्य चारितार्थ्यकथनस्या-

स्येत्यर्थे तु तदप्रसिद्धेति व्यपेक्षायां विकल्प एवेति बोद्धव्यम् ॥

अतः कृ ॥ कृशब्देन तदादिग्रहणं, समासाक्षिशोत्तरपदस्य विशेष्यत्वात् । ‘विष्वगदेवयोः’ इति सूत्रे वप्रत्ययग्रहणेन धातोर्विशेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनात् । अयस्कृम्भीत्यादौ लिङ्गविशिष्टशक्यत्वादिति भावः । विकल्प एवेति । नन्वेन विकल्पेऽप्येतदभावे व्यपेक्षायां कस्कादिषु चेतितिनित्यत्वं दुर्वारम् । न चैतद्बोधिताभावशिन निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायात्तत्प्राप्तत्वस्यापि बाध इति वाच्यम् । एतददृष्ट्या तस्यासिद्धत्वादिति चेन्न । व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नविसर्गस्येत्यर्थेऽस्य सूत्रस्य सर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वाप्राप्त्या कस्कादिपाठात्सर्पिष्कुण्डिकाशब्दे षत्वप्राप्त्या चोभयत्र विभाषात्वलाभेन तत्सूत्रप्राप्तपत्तस्याप्यनेन निषेधेनादोषात् । इदञ्च इत्सुसन्तविषये व्युत्पत्तिपक्ष एवेति कैयटानुसारिदीक्षितमतानुसारेण । खसिद्धान्तभूतेऽव्युत्पत्तिपक्षे त्वव्यपेक्षायां षत्वस्येदुपधस्येत्यनेनैव सिद्ध्या तत्र कस्कादिपाठस्य चारितार्थ्याभावाच्चपेक्षायां गणपाठसामर्थ्येनासिद्धत्वाभावे नित्यपत्वमेव न्याय्यमिति विभावनीयम् । एतेन इदमयुक्तम्, विकल्पेन युक्ते कस्कादिष्वान्नित्यपत्वप्रवृत्तेऽस्सुलभत्वात् । किञ्चाव्युत्पत्तिपक्षस्यैव स्वेनाश्रयणेनाव्यपेक्षायापिदुपधस्येत्यनेनैव षत्वसिद्ध्या व्यपेक्षायां पाठसामर्थ्येनैव नित्यपत्वसिद्धिरित्याचार्योक्तमपास्तम् । अव्युत्पत्तिपक्षेऽपीत्सुसारित्यस्य इदुपधस्येति षत्वापवादत्वादित्सुसारित्येतदृष्ट्या कस्कादिषु चेत्यस्यासिद्धत्वाच्च विकल्प एवेति भाव इति वारणसेयोक्तन्तु न युक्तम् । तत्पक्षे गणपाठसामर्थ्येन कस्कादिषु चेत्यस्यासिद्धत्वाभावात् । समासाक्षिशोत्तरपदस्यैव सारादध्याहृत्यर्थः । ननु समासाक्षिशोत्तरपदस्योपस्थितत्वात्कृम्भादिरूपस्यैव ग्रहणं स्यादित्ययस्कृम्भीत्यत्र न स्यादत आह । अयस्कृम्भीत्यादाविति ॥ इति विसर्गसन्धिः ।

परिभाषया सत्त्वं बोद्धव्यम् । भास्कर इति । तपरकरणात् 'अतः कृ' इत्यस्याप्राप्तिः ॥

इति विसर्गसन्धिः ॥

यत्तु स्वौजसित्यत्र स्त्रेव पाठ्यः, सर्वत्र सुप्रहणे रूपहणमेवा-
स्तिवति, तत्र । यञोऽत्रेत्यादौ रोरसिद्धत्वादुत्त्वानापत्तेः, 'अतो रोः'

॥ अथ स्वादिसन्धिप्रकरणम् ॥

स्त्रेवेति । प्रक्रियालाघवायेति भावः । सर्वत्र सुप्रहण इति ।
सौ च, सुपि चेत्यादावित्यर्थः । उत्त्वानापत्तेरिति । न चाहन्नित्यनेन
स्त्वविधानाज्ज्ञापकादुत्त्वदृष्ट्या स्त्वस्यापिद्वत्त्वं नेति कल्प्यत इति वाच्यम् ।
अहसित्यत्र रोस्सुपीति विसर्गार्थमहोभ्यामित्यादावनिष्ठत्वाय च तस्यावश्यक-
त्वेन ज्ञापकत्वासम्भवात् । एवं रूपरातिरश्नन्तरेषु स्त्वं वाच्यमित्यनेन रुचि-
धानमप्यानिष्ठत्त्वसम्पादनार्थमेवेदानीं स्यादिति न तदप्यत्रार्थे ज्ञापकम् । यद्यपि
हरिवो मेदिनं त्वेत्यादौ स्त्वार्थं कृतेन संयोगान्तलोपो रोरस्त्व इति वार्तिकेनो-
त्त्वदृष्ट्या स्त्वस्य सिद्धत्वं ज्ञापयितुं शक्यम्, तथापि ज्ञापकेन शास्त्रावाध-
कल्पनायां यथान्यासापेक्षयाऽत्र न्यासे न किञ्चिच्छाधवमित्याशयः ॥

केचित्तु संयोगान्तलोपो रोरस्त्व इति वार्तिकारम्भसामर्थ्यादुत्त्वदृष्ट्या
स्त्वस्य सिद्धत्त्वकल्पनया यशोऽत्रेत्यादावुत्त्वं साधयितुं शक्यमिति नोत्त्वाना-
पत्तिरत्र न्यासे दोषः । किन्तु राम इत्यत्र सुपि चेति दीर्घापत्तिः । न च सुपि
चेत्यस्य स्थाने यमि चेतिन्यासेन यादौ भादौ च प्रत्ययेऽन्ताङ्गस्य दीर्घ-
इत्यर्थकेनात्रापि न दोष इति वाच्यम् । तथान्यासेऽवधट इत्यादावपि दीर्घा-
पत्तेः । न च तत्राधटच्च एव विधानाददोष इति वाच्यम् । एवमपि सारसायन-

भक्त इत्यादौ दीर्घापत्तेः । तत्राप्यभक्तल एव विधानाददोष इति तु वक्तु-
मशक्यम् । तथाप्यस्यैषुकारिभक्त इत्यस्यासिद्धेः । न च सुपि चेत्यस्य स्थाने
आपि चेतिन्यासेन राम इत्यादावदोष इति वाच्यम् । तथान्यासे गौरवात् ।
संज्ञावाचकेवर्षाणि इति तिस्रो मात्रा इति भाष्येण लाघवगौरवपर्यालोचनस्य
सूचनात् । किञ्च सिद्धान्ते सुपि चेति सूत्रप्रनावश्यकम् । रामाभ्यामित्यादौ
दीर्घस्तु अतो दीर्घो यजीत्यत्र सार्वधातुकग्रहणस्य निवृत्त्या सिद्धः । न च
तत्र सार्वधातुकग्रहणाननुवृत्तौ केशत्र इत्यादावपि दीर्घापत्तिरिति वाच्यम् ।
शृङ्गावृन्दाभ्यामारकनित्यारकन्याकारोच्चारणसामर्थ्येन तद्वितेज्वतो दीर्घो यजी-
त्यस्याप्रवृत्तिज्ञापनात् । न च शृङ्गावृन्दाणिजन्तात्किप्यष्टोपणिलोपयोः
कृतयोस्तत आरकन्याकारश्रवणार्थमाकारोच्चारणस्य सावकाशत्वेन न ज्ञापकत्व-
सम्भव इति वाच्यम् । एवमप्यतो दीर्घ इत्यत्र विभक्ताविति करणेन केशवादा-
वदोषात् । न चैवं बहुवचने श्लयेदित्यत्रापि विभक्तावित्यस्यानुवृत्तौ पच-
ञ्चमित्यत्राप्येवंपापत्तिरिति वाच्यम् । बहुवचने स्म्येदितिन्यासेन दोषाभावात् ।
सकारादौ भकारादौ च बहुवचनेऽन्ताङ्गस्यैत्वपिति तदर्थः । न चैवं न्यासे
सम्पूर्वाद्भेराशीलिङि समो गृच्छिभ्यामित्यात्मनेपदे वा गम इत्यनेन
सीयुटः किञ्चादनुनासिकलोपे संगसीरचित्यत्राप्येवंपापत्तिरिति वाच्यम् ।
भकारसाहचर्येण सकारादिवहुवचनस्यापि सुप एव ग्रहणेनादोषात् । एवञ्च
वौजसभौडितिन्यासे राम इत्यत्रातो दीर्घो यजीति दीर्घापत्तिर्दोष इति वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु प्रक्रियालाघवाय परिमध्यभुक्षां लोप इत्युक्तावपि नकारस्य
लोपे हकारस्येतोऽस्त्वर्वाभासश्चान इत्यनेनात्वे लोपि चेत्यनेन वा अतो दीर्घ-
इत्यनेन वा दीर्घे पन्था इत्यादिरूपसिद्धावाकारविधानसामर्थ्यात्सावस्य
दीर्घस्याप्यष्टिज्ञापनाद्राप इत्यादावपि दोषो वारयितुं शक्यः । परन्तु ज्ञापका-
दिना तत्र तत्र दोषवारणे न किञ्चिच्छाधवमत्र न्यासे इति नाभेजगूढाशयः ।

इत्यस्य प्रथमैकवचने चारिताध्यातु । तद् ध्वनयन्नाह । स्वौजसेति । पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूभ्यां विशोष्यते, तेन तदन्तविधिः । आदेशस्त्वलोऽन्त्यस्येत्यन्यस्य । तत्फलितमाह । पदान्तस्येत्यादिना । सज्जित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिः । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति परिभाषाद्वयं प्रत्ययविधिषिष्यमिति 'असमासे निष्कादिभ्य' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । इदञ्जडत्वापवादः । श्रेयानित्यादौ त्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप-

रामे इत्यत्र दोषमनुक्त्वा यशोऽत्रेत्यत्र दोषप्रतिपादनं तूत्तस्यात्रोपस्थितत्वा-
दित्यवधेयम् ॥

ननूत्वदृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वेऽतो रोरिति व्यर्थं स्यादित्यत आह । प्रथमैकवचने चारिताध्यातुमिति । अत्र न्यासे शिवोऽर्च्य इत्यादौ रोःस्वतस्सिद्धत्वेनासिद्धत्वाभावाच्चोत्त्वस्य चारिताध्यातुमिति सिद्धत्वं वक्तुमशक्यमिति भावः । न चैवमप्लुताद्ग्रहणं व्यर्थम् । एहि सुस्रोतः अत्र स्नाहीत्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वेनोत्त्ववारणसम्भवादिति वाच्यम् । आगच्छतु देवदत्तः अत्र स्नातु, तिष्ठतु देवदत्तः अग्निरित्यादौ तत्सार्थक्यात् । जडत्वापवाद इति । सर्वत्र पदान्तसकारे जडत्वप्राप्त्या रुत्वविधायकस्य वैयर्थ्यापत्त्या रुत्वं जडत्वापवाद इति भावः । नन्वेवं जडत्वदृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वाभावाय रुत्वशास्त्रे पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थितौ रुत्वस्य कमपि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन संयोगान्तलोपप्राप्त्या परत्वाद्वाधित्वा रुत्वे यणः प्रतिषेधाज्जलन्तत्वाभावाच्च संयोगान्तलोपप्राप्त्या श्रेयानित्यादौ दोषोऽत आह । श्रेयानित्यादाविति । अस्य=रुत्वस्य । असिद्धत्वादिति । पूर्वत्रेति संग्राहकमेव, शृङ्गाहाहिकैव तु तत्तच्छास्त्रं प्रति तस्य तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते । तेनापवादस्य यं प्रत्यपवादत्वं तत्रासिद्धत्वाभावेऽप्यन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येवेति पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र ग्रन्थकृता प्रतिपादितत्वेन जडत्वदृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वाभावे-

एवेति दिक् । यत्वस्यापवाद इति । यदीदं न स्यात्तर्हि यत्नं प्राप्नोतीत्येतावता । कृते त्वस्मिन् यत्वस्यासिद्धत्वादुत्त्वगुणयोर्यत्वाप्राप्तिरेवेति भावः ॥

प्रथमयोः ॥ व्याख्यानात् प्रथमयोरित्यनेन प्रथमाद्वितीयारूपसुबिम्भक्त्योग्रहणम्-तदाह । प्रथमाद्वितीययोरिति । पूर्वग्रहणं किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूदिति । दीर्घग्रहणं तु त्रिमात्रस्य स्थानिनस्त्रिमात्रो मा भूदिति । सवर्णग्रहणं तु स्पष्टार्थम् । पूर्वस्यादीर्घत्वात् पूर्वजातीय इत्यर्थेनेष्टसिद्धेरिति स्पष्टं भाष्ये ।

ऽपि संयोगान्तलोपदृष्ट्यासिद्धत्वं भवत्येवेति भावः । ननूत्वदृष्ट्या यत्वस्यासिद्धत्वात्कथं येन नाप्राप्तिन्यायेनास्य तदपवादत्वमत आह । यदीदमिति । ननु कृतेऽप्युत्वे स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यादत आह । गुणेति । व्याख्यानादिति । अत्र प्रथमयोरित्यनेन न यस्य कस्यचिद्ग्रहणम्, किन्तु वा सुपीत्यतस्सुग्रहणानुवृत्तेस्सुबिम्भक्त्योरेव । तयोरपि न प्रथमवचनयोग्रहणम् । अचीत्यधिकारात्सावचोऽसम्भवात् । तस्माच्छस इत्यत्र कृतस्य पूर्वसवर्णदीर्घार्थकतच्छब्दस्य, दीर्घाजसीति निषेधसूत्रस्य चासाङ्गत्यापत्तेश्चेति भावः । परसवर्णो मा भूदिति । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारात्पूर्वपरयोरप्युपस्थित्या पर्यायेण कदाचित्परसवर्णस्यापि प्राप्तिरिति भावः । त्रिमात्रस्य स्थानिन इति । हरी इत्यादावित्यर्थः । पूर्वस्यादीर्घत्वादिति । रामानित्यादावित्यर्थः । पूर्वजातीय इति । पूर्वपदं तज्जातीये लाक्षणिकमिति भावः । न च बहुश्रेयसीनित्यादौ पूर्वस्य दीर्घस्य सम्भवेन तत्रास्य चारिताध्यातुं कथं लक्षणेति वाच्यम् । तावन्मात्रफलकत्वे शसि पूर्व इत्येव वदेत् । एतन्निषेधकाभ्यामस्य ह्रस्वविषयेऽपि प्रवृत्तित्वात्पर्यवोधनाच्च, ऋतुवर्णयोर्मिश्रः सावर्ण्यमित्यनेन सिद्धान्ते समानजातीयत्वस्यैवातिदेशाद्दृष्टानित्यादावप्यदोष इति भावः । ननु गुणबाध-

आहुगुण इति । 'तौ सत्' इति निर्देशेन अष्टावसरन्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणादिति भावः । देवदत्तहन्तृहृतन्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिः । देवदत्तहन्तृहृतने हि नोजीवनं, देवदत्तहृतनप्रसक्तहृतने त्वस्तयेव देवदत्तजीवनं, प्रकृते तु न हृतनस्थानीया वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः, किं तु हृतनोद्यमसजातीयं प्रसक्ति-मात्रं, प्रसक्तस्य निषेधे बाध्योजीवने न बाधकमिति । स्पष्टं चेदं 'स्वाद्विषु' इति सूत्रे कैपटे ॥

कस्य प्रथमयोरित्यस्य नादिचित्यनेन निषेधेऽपि अष्टावसरन्यायेन पुनर्गुणो न स्यादत आह । अष्टावसर इति । नन्वेवमपि देवदत्तहन्तृहृतन्यायेन गुणो न स्यादित्याशङ्क्य तस्य प्रकृते विषय एव नेत्याह । देवदत्तेत्यादिना । नात्र प्रवृत्तिरिति । शिवेऽर्च्य इत्यादिवित्यर्थः । वृद्धिहन्तुरिति । गुण-वृद्धिहन्तुरिति पाठ आसीदिति विषमोन्वाख्यानोदघातमप्यते । तत्र गुणेति प्रकृताभिप्रायकम् । न बाधकमिति । इतिहेतौ । एवञ्च ताविति निर्देशेन देवदत्तहन्तृहृतन्यायस्यानित्यत्वप्रतिपादनं कस्यचिदयुक्तमेवेति बोध्यम् ॥

महास्तु ताविति निर्देशादेवदत्तेति न्यायानित्यत्वमिति कस्यचिदुक्तिं कटाक्षयति । नात्रेतीत्येवममुं ग्रन्थमवतारयन्ति । तच्च पूर्वग्रन्थसंदर्भं नातीव गुण्यातीति बोध्यम् ॥

सुश्रोतश्शब्दे तत्पुरुषसमासाश्रयणे तदर्थस्यागमनक्रियाकर्तृत्वासम्भवः । बहुव्रीह्याश्रयणे तु कप्रसङ्गः । वैकल्पिकत्वेन धर्माधिक्यफलकस्यापि कपोऽप्रवृत्तिं सम्पाद्य यौगिकत्वप्रतिपादने न कोऽपि पुरुषार्थः । किञ्च भाष्य-कृद्देशितेऽप्युक्त इत्यस्य प्रत्युदाहरणे तिष्ठतु पय आग्निदत्तेत्यत्र संज्ञाया एव ग्रहणादत्रापि तदुदाहृते संज्ञाया एव ग्रहणमिति भाष्याशयो वक्तुं युक्त इत्याशयेनाह । कस्य चित्संज्ञेति । एतेनैतत्प्रतीकमुपादय 'इदं ह्यमानार्थकनाश्र

सुस्रोत ३ इति । सुस्रोतश्शब्दः कस्यचित्संज्ञा । संबुद्धौ 'दूराद्धते च' इति प्लुतः । तत्सामर्थ्यादिति । प्रतियोगित्वेन तदाश्रयणसामर्थ्यादित्यर्थः । आश्रयात्सिद्ध इति भाष्योक्तः

एव प्लुत इति अपेक्षेत्याचार्योक्तमपास्तम् । प्रथमैकवचनेऽस्त्वसन्त्वस्येति दीर्घे तपरव्यावर्त्यत्वादेहीत्यादिमध्यमपुरुषप्रयोगेणस्य सम्बुद्धयन्तत्वस्यैव न्याय-त्वाच्चाह । सम्बुद्धाविति । सामर्थ्यादित्यर्थ इति । यथा रुत्वमन्योत्व विधेस्सामर्थ्यादिसिद्धत्वेन रुत्वस्योत्त्वस्थानित्वं न विहन्यते, एवं भेदप्रतियोगि-त्वेन प्लुतस्याश्रयणसामर्थ्यादुत्त्वनिमित्तभूताकारनिष्ठप्लुतस्यासिद्धत्वेन भेदप्रति-योगित्वं न विहन्यते इति भावः । अप्लुतादिति विशेषणोपादानेन प्लुतविधे-कवाक्यतापक्षपूर्वत्वासिद्धशास्त्रवदकर्षवर्जपदेन उत्त्वविध्यग्रहणमिति ज्ञाप्यत इति तात्पर्यकथनन्तु न युक्तम् । तथा सति तपरकरणेनैव व्यावृत्तिसिद्धौ स्वांशे चारितार्थस्य दुर्निरूपत्वात् । अप्लुतादप्लुत इत्यनयोरेकन्यतरस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । किञ्च तुल्यन्यायादुत्त्वमन्योत्वविधानसामर्थ्येन रुत्वविध्यैकवाक्यतापक्षपूर्वज्ञा-सिद्धशास्त्रवदकर्षवर्जपदेनोत्त्वविध्यग्रहणमित्यर्थस्य ज्ञापने स उच्चारणं रुच्चारणमिति षष्ठीसमासे सुश्रोतसः रुच्चारणमिति पुनः षष्ठीसमासे सस्य रुत्वे रोरीतिलोप-स्यासिद्धत्वाद्वशि चेत्युत्वापत्तिः । उत्त्वदृष्ट्या ऊसन्तसकारस्थानिकरुत्वस्या-सिद्धत्वाद्वशपरत्वं नास्तीति तु वक्तुमशक्यम् । रुत्वविध्यैकवाक्यतापक्षपूर्ववर्जपदेन उत्त्वविधेग्रहणमित्यर्थस्य ज्ञापितत्वात् । अतो ज्ञापकत्वमयुक्तमेवेति बोध्यम् । तत्सामर्थ्यान्वासिद्धत्वमिति मूलस्य निरुक्तीत्या व्याख्यानं मानं दर्शयति । भाष्योक्तेरिति । ननु यथुत्त्वदृष्ट्या प्लुतस्याश्रयात्सिद्धत्वमुच्यते, तदा पयस्यदति पयो ददातीत्यर्थे पयश्शब्दपूर्वादतः किंपि ददातेश्च के सम्बुद्धा-वृत्त्वापरत्वादाधेऽशब्दकारस्य दूराद्धत इत्यनेनान्त्ये यकाराकारस्य गुरोरनृत इत्यनेन च प्लुते आधेऽप्लुतपरत्वाभावादन्त्येऽप्लुतापरत्वाभावा-

पयस्यटति पयो ददातीत्यर्थे 'आगच्छ हे पयो३इ' 'आगच्छ हे पयो३ इ' इत्यादौ वैकपदस्थवर्णद्वयसापेक्षमन्तरङ्गमुत्वं प्रति वाक्य-संपादकपदान्तरसापेक्षप्लुतस्यासिद्धत्वादुत्वे प्लुतसिद्धिः । अन्यथा प्लुतस्योत्त्वहृष्ट्या सिद्धत्वात्परत्वात् प्लुते आद्येऽप्लुतपरत्वा-भावादन्त्येऽप्लुतात्परत्वाभावादुत्वं न स्यात् । परिभाषाहृष्ट्या बहिरङ्गासिद्धत्वेऽपि न क्षतिः । स्वहृष्ट्याऽसिद्धस्यापि परं प्रत्यसि-द्धत्वप्रतिपादनसंभवात् । स्वहृष्ट्याऽविद्यमानस्य परं प्रत्यविद्यमान-त्वप्रतिपादनवत् । अन्तरङ्गस्यासिद्धत्वे तु प्रतिपाद्याभावे इव कं

चोत्वं न स्यादत आह । आगच्छ हे पयोऽित्यादिना । एकपदस्थेति । समस्तेत्यर्थः । वर्णद्वयेति । स्थानिनो निमित्तत्वाभावादिति भावः । अन्यथा वर्णत्रयापेक्षत्वेन द्वयेत्यसङ्गतं स्यात् । प्लुतसिद्धिरिति । प्रतियोगित्वेनाश्रयणसामर्थ्यात्पूर्वत्वासिद्धामित्यसिद्धत्वमेव प्रत्यासत्त्या बाद्धयते, न तु बहिरङ्गा-सिद्धत्वमौपसंख्यानिकं बाह ऊठित्यत्र ज्ञापितं च, विप्रकृष्टत्वात् । किञ्चोत्त्वविषये पूर्वत्रासिद्धामित्यसिद्धत्वस्यैव नाप्राप्त्या तस्यैव प्लुतस्य प्रतियोगित्वेनाश्रयण-सामर्थ्याद्वाधो न तु बहिरङ्गासिद्धत्वस्यापीति भावः । अन्यथेति । आश्रयण-सामर्थ्येनासिद्धत्वमात्रबाधन इत्यर्थः । ननु पाष्ठीं परिभाषां प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वेन कथमनया प्लुतस्यासिद्धत्वं प्रतिपादायितुं शक्यमित्याशङ्क्याह । परिभाषाह-छेयेति । असिद्धस्यापीति । बहिरङ्गस्येत्यर्थः । परम्प्रतीति । अन्तरङ्ग-प्रतीत्यर्थः । परिभाषाहृष्ट्या तस्य सिद्धत्वादन्तरङ्गशास्त्रत्वस्यैव परिभाषोपस्थापक-लिङ्गत्वादिति भावः । निरुक्तमर्थं लोकदृष्टान्तेनोपपादयति । स्वहृष्ट्येति । स्वहृष्ट्याऽविद्यमानस्य घटादेः परं प्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादनदर्शनादिति भावः । त्रैपादिकान्तरङ्गवन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिमुपपादयति । अन्तरङ्गस्या-सिद्धत्वे त्विति । प्रतिपाद्याभाव इवेति । प्रतिपत्तिक्रियायास्सक-

प्रत्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्येत । तत्राद्ये 'वाक्यस्य टे' इत्यदशब्दाकारः प्लुतः, अन्त्ये रेफदकारसंयोगपरत्वेनाकारस्य गुरुत्वात् 'गुरोः' इति प्लुतः । आश्रयेण तु येननाप्राप्तिन्यायेन प्रत्यक्षत्वेन च पूर्वत्रासिद्धत्वमेव बाध्यते न त्विदम् । सुस्त्रोत ३ इत्यादौ त्वेक-वाक्यमात्रसापेक्षत्वात् प्लुतोऽन्तरङ्गो, भिन्नवाक्यस्थाकारसापेक्ष-त्वादुत्वं बहिरङ्गमिति स्पष्टं भाष्ये । उकारानुबन्धेति ।

कर्मकत्वेन प्रतिपाद्यरूपकर्मणोऽभावे यथा प्रतिपादनं न सम्भवत्येवं परिभाषा-हृष्ट्याऽन्तरङ्गादर्शने कम्प्रति बहिरङ्गासिद्धत्वं परिभाषा बोधयेदिति भावः । ननु प्रतियोगित्वेनाश्रयणसामर्थ्यात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वमेव बहिरङ्गासिद्ध-त्वस्यापि कुतो न बाध इत्याशङ्क्याह । आश्रयेण त्विति । प्रत्यक्षत्वेनेति । पाणिनिना साक्षादुच्चारितत्वेनेत्यर्थः । प्रत्यक्षत्वेन प्रथमोपस्थितस्य बाधेनापत्ता-वानुमानिकत्वेन विलम्बोपस्थितिकस्य बाधकल्पना न युक्तेति भावः । ननु प्रकृतेऽप्युत्त्वहृष्ट्या प्लुतस्य बहिरङ्गासिद्धत्वादुत्वं कुतो नेत्यत आह । सुस्त्रोत ३ इत्यादाविति । स्पष्टं भाष्य इति । अतो रोःप्लुतादिति सूत्रे इत्यर्थः । नन्वेवं प्लुतप्रगृह्या अचीतिसूत्रे भाष्ये प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्वरसन्धिर्भावि-व्यतीत्याशङ्क्य प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यात्प्लुतस्य सिद्धत्वं ज्ञापयित्वा एका-देशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेत्युक्तम् । तदसङ्गतं स्यात् । प्लुतस्यान्तरङ्गत्वेऽन्तरङ्ग-बहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधायोगादिति चेन्न । परत्वेनान्तरङ्गत्वेन वा पूर्वं प्लुत-प्रवृत्तौ विशेषाभावेन स्थितमप्यन्तरङ्गत्वमुपेक्ष्य विप्रतिषेधस्योक्तत्वेनादोषात् । न चैवमप्येकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति भाष्यस्य कैयटेन प्लुतस्यैकपदाश्रयत्वा-दन्तरङ्गत्वेनैकादेशस्य तु पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वेन चिन्त्यतोक्तम् । प्लुतस्यापि वाक्यत्वसम्पादकपदान्तरसापेक्षत्वादोकादेशस्य समत्वाच्चिन्त्यमेव चिन्त्यमित्यु-द्योतोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यम् । तद्वन्त्यस्य प्लुतस्याऽपि पदद्वयाश्रितत्वेन

उकारेतत्सञ्ज्ञकरेफस्येत्यर्थ इति भावः । तेन देव रुहीत्यादौ न दोषः ॥

भोभगो ॥ “रोः सुपि” इत्यन्तो रोरिति वर्तते, न तु “रो रि” इत्यन्तो र इति, प्रातरञ्चोल्यादावतिप्रसङ्गात् । अत्रा-
व्दान्तद्वन्द्वेन पूर्वशब्दस्य बहुव्रीहिमभिप्रेत्याह । एतत्पूर्वस्येति ।
नन्वेवं पूर्वरूपापत्तिरत आह । असन्धिरिति । भगोऽघो-
शब्दौकारयोरकाराभ्यां प्राप्तपूर्वरूपात्मकसन्धिकायांभाव इत्यर्थः ।

सप्तवारकैयटोक्तदिशा तस्यान्तरङ्गतत्वं न युज्यत इति कैयटग्रन्थखण्डनमात्र
एव तात्पर्योदाघातः । अतो रोरितिस्त्वस्थभाष्योक्तदिशा तस्यान्तरङ्गतत्वमस्ये-
वेत्यन्यदेतत् । नन्वनुबद्धयत इत्यनुबन्ध इति व्युत्पत्त्या उकारपरोफस्य ग्रहणेन
प्रातरोतिव्यावृत्तावपि रुधातोरावराणमत आह । उकारेतत्सञ्ज्ञकेति । स्त्वरेऽनुना-
सिकोकारेण निर्देशादीदृशार्थलाभाः । न चार्थबद्धहणपरिभाषया अर्थवत् एव
रोर्ग्रहणाद्यञ्जेत्यादावनर्थके उत्वं न स्यादिति वाच्यम् । इको गुणोतिनिर्देशेन
तत्परिभाषाया अत्राप्रवृत्तेः ॥

अत्राव्दान्तद्वन्द्वेनेति । न चैवमव्याच्यतरमित्यकारस्य पूर्वनिपाता-
पत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वेनादोषात् । पूर्वरूपापत्ति-
रिति । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायां पदत्वेन तत्प्राप्तिरिति भावः । मूले-
ऽसन्धिरससौञ्ज इति । स्त्रे कृतससौञ्जः । कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यण् । न
चात्र पक्षेऽप्यनुकरणञ्चानितिपरमिति निपातत्वेनौदिति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावे-
ऽसन्धिन्यार्य एवेति वाच्यम् । अनुकरणमित्यादिविस्त्रया अभिधानस्वा-
भाव्यात्कृजो योग एव प्रवृत्तेरन्यतोक्तत्वात् । न च प्राग्दीव्यतोऽणिगति स्त्रस्त्र-
भाष्यग्रामाण्यादशास्त्रीयाविकारोऽप्येकदेशविकृतन्यायप्रवृत्त्या तेन न्यायेन निपातै-
कदेशे भो इत्यादावनुकार्ये निपातत्वातिदेशे प्रकृतिवदनुकरणमित्यातिदेशेना-
नुकरणेऽपि निपातत्वात्प्रगृह्यत्वं सुलभमेवेति वाच्यम् । निपातत्वस्यात्कपरि-

इदं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतः स्त्रे रान्तानामेवानुकरणमसन्धि-
न्याय एवेति बोद्धव्यम् । न ह्ययमिति । इदमर्वाचामनुरोधेन ।

माणनिष्ठत्वेनैकदेशविकृतन्यायाप्रवृत्तेः । नन्वोकारान्तानुकरणेन भो इत्यादि-
पूर्वस्य रोरित्यर्थे विभोरिदं रघोरिदिमित्यादावपि यत्रापत्तिः । अर्थबद्धहणपरि-
भाषाया लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया वा संचारे तु विभाषा भवदितिर्वचिक-
निष्पन्नैवपि यत्त्वं न स्यादत आह । इदमिति । सिद्धान्तमाह । वस्तुत इति ।
अत्र पक्षेऽप्योशब्दान्तद्वन्द्वे षष्ठ्यारम्भो लुक् । भो इत्यादीनां त्रयाणामन्त्यस्य
रोरपूर्वस्य च रोर्त्यवमित्यर्थः । अर्वाचामनुरोधेनेति । अनलिवधावित्यस्य
स्थानिवद्भावप्रयोज्यः अलमात्रवृत्तिसिद्धयितो वा यो धर्मः तदाश्रये विधौ न
स्थानिवदित्येवार्थं वदतां प्राचामनुरोधेनेत्यर्थः ॥

यत्तत्र वाराणसेयाः वस्तुतस्तु अनलिवधावित्यस्याद्यार्थास्वीकारेण मूलं
सम्भवेव । धिन्वनतीत्यादौ पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भाववाच्यः परनिमित्त-
कत्वेन बहिरङ्गत्वाद्वा न दोषः । एः अजः, यजः, तस्यापत्यमैयजिरित्येव भवति,
न तु याजिरितीति न तदर्थपि तत्स्वीकारः । अलवन्धाप्येकत्वावच्छिन्नस्थानि-
तानिरूपितादेशताश्रयेकारधार्मिकारोपप्रकारीभूतपदान्तत्वस्य पैजागमीयोद्दे-
श्यतायाः साक्षादनवच्छेदकत्वेनाद्यार्थकानलिवधावित्यस्याप्राप्तेः । अत एव
साप्तीत्यादौ स्थानिवद्भावेन द्विवचनत्वातिदेशात्प्रगृह्यत्वं सिध्यति । अन्यथा-
ऽलवन्धाप्यौकाराविभक्तित्वावच्छिन्नस्थानिताश्रयेकारधार्मिकारोपप्रकारीभूतद्विव-
चनत्वस्य प्रगृह्यसंज्ञीयोद्देश्यतायास्साक्षादवच्छेदकत्वेन स्थानिवन्त्राप्राप्त्या द्विव-
चनत्वातिदेशासम्भवेन प्रगृह्यत्वं दुर्लभं स्यात् । न चाद्यार्थकानलिवधावित्यस्या-
स्वीकारे प्रकृतस्त्वस्थभाष्यविरोध इति वाच्यम् । हलङ्घ्यावितिस्त्रस्थभाष्य-
विरोधेन, कुन्मेजन्त इति वार्तिकभाष्यविरोधेन, प्रहोऽलित्तीतिस्त्रस्थभाष्य-
विरोधेन चैतस्यैकदेश्युक्तित्वेनादोषात् । न च स्थानितायामलवन्धाप्यधर्मा-

वच्छिन्नत्वस्योद्देश्यतायां प्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्नत्वस्य च निवेशा-
न्नोक्तभाष्यविरोध इति वाच्यम् । तदुभयं निवेश्य निष्फलाद्यार्थकानलित्रया-
वितिस्वीकारोपक्षया तदुभयमनिवेश्यतस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनाया एव ज्याय-
स्त्वादित्याहुस्तत्र ॥

धिन्वन्तीत्यादाविणिवृत्तेः फलस्य सत्त्वेन तदर्थस्य निष्फलत्वकथनस्या-
युक्तत्वात् । पञ्चमीसमासेनात्र स्थानिवद्भावात् दोष इति तु न युक्तम् ।
तेनापि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्यानिष्टत्वात् । अन्यथा यन्निर्दिशन्तेन
नञ्समासे अयन्नित्यत्र पूर्वसान्निभित्तत्वेनाश्रितादित्यर्थेऽपि नुडापत्तिः । धिन्व-
न्तीत्यत्र स्थानिवद्भावप्रवृत्तावपीडागमदृष्ट्या यणः परनिमित्तकत्वेन बहिरङ्ग-
त्वेनासिद्धत्वाददोष इति तदुक्तिरपि न युक्ता । अपरनिमित्तकमन्तरङ्गमिति
स्वीकारे नुदस्तथात्वेन तदृष्ट्या दीर्घस्यासिद्धत्वेनामीतिन्यासेपि नुदप्रवृत्तेस्तुल-
भतया तत्र न्यासे “कृते दीर्घे न नुदभवे” इति दोषप्रतिपादनपरभाष्यविरो-
धापत्त्या तत्परिहारायापूर्वनिमित्तकत्वे सतीति विशेषणस्यावश्यकतया प्रकृतोऽय-
ङ्गात्परस्य वलोदेरित्यर्थे इदोऽन्तरङ्गत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । प्राचीननयेऽङ्गसंज्ञा-
द्यपेक्षणेनेद एव बहिरङ्गत्वाच्च । किञ्चापरनिमित्तकमन्तरङ्गमिति युगपत्प्राप्तौ
पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव, ज्ञापकसाजात्यात् । एवञ्चात्रासिद्धत्वस्य प्रसक्तिरेव न ।
किञ्च भविष्यतीत्यादिसिद्धये इद्विषयेऽसिद्धपरिभाषा न प्रवर्तत इत्यन्यत्र
स्पष्टतया न तथाऽत्र निर्वाहाशा कार्या । किञ्चाद्यार्थस्वीकारादेव इच्छाजश्च यजं,
तस्यापत्यमित्यर्थे याजिरित्यत्र नट्वाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिः । यकारे पदान्तत्वस्य
प्रकृतनिषेधेनानतिदेशात् । ऐयजिरित्येव तत्र भवतीत्यपि न युक्तम् । उद्देश्य-
तायां साक्षादवच्छिन्नत्वनिवेशानवश्यकतायास्तन्निवेशस्य ग्रन्थकृदनेभिरेतत्वस्य
च स्थानिवत्त्वे निरूपितत्वेन निषेधाप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । ऐयजिरित्यादि-
प्रयोगाणामभिधानस्य हरदत्तेन सूचितत्वाच्च । किञ्च इधातोरेरन्यय इति

जाते तेन सुशब्दस्य समासे स्वयिकेत्यत्र सुनयिकेत्यादाविव धात्वन्त्यकोरित्य-
स्याप्रवृत्तिरप्याद्यार्थस्वीकारे फलम् । भोभगो इति सूत्रभाष्येण तत्र वैकल्पिकत्व-
प्रवृत्तेरिष्टत्वानुमानात् । आद्यार्थस्वीकारेपि हल्ङ्यावित्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधादेः
स्थानिवत्त्वेन परिहृतत्वेन विना विरोधं भोभगो इति सूत्रस्थभाष्यस्यैकदेश्युक्ति-
त्वकथनमाद्यार्थस्य निष्फलत्वकथनश्च नागेशवचनखण्डनदुराग्रहमूलकमेव ।
प्रपञ्चितश्चेदं स्थानिवत्त्वेन गुरुप्रसादे गुरुचरणैरिति बोध्यम् ॥

यदप्याचार्याः, स्थानिवदादेश इत्यत्रोत्तरसूत्रानुरोधात्प्रायोगिकस्यैव स्थानिनो
ग्रहणम् । तत्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावाय प्रायोगिकस्य स्थानिनो ग्रहणात् ।
विशिष्टं ह्येवोऽनलमाश्रयेते, इदं नापेति स्थानिवत्सूत्रभाष्ये एष इत्यनेन लोपः
परामृश्यते । भोभगोअघो इति सूत्रस्थं भाष्यं, तदनुसारी स्थानिवत्सूत्रस्थः
ग्रहोऽलिति दीर्घ इत्यत्रेत एव स्थानित्वं नाच इति कैयटग्रन्थश्च श्रौढिवादेनैव
प्रवृत्तम् । उक्तभाष्यादिविरोधात्, बहुलक्ष्यासिद्धेति वदन्तः, वारिणीत्यत्र
द्विवचनत्वस्य स्थान्यल्युचित्वेनादेशे तदलभे प्रगृह्यत्वानापत्तिः । किञ्च ऋधातोः
क्तप्रत्यये ऋत इद्धातोर्गतिस्त्वे हलि चेतिदीर्घः, वीगतीत्यत्र ग्रन्थिष्टस्य गुणे
उपेतीत्यत्र एङि पररूपमिति पररूपमादीद्वये इत्यत्र एरनेकाच इति यण,
ऊवे इत्युत्तमपुरुषे उवङादेशश्च न स्यात् । धातुत्वप्रत्ययत्वादीनां स्थान्यल्युत्ति-
त्वात् । किञ्च राजेत्यादौ नित्यत्वाद्बलङ्यादिलोपे दीर्घानामपत्तिः । एवं दीर्घाहो
निदावेत्यत्र हल्ङ्यादिलोपे रत्वापत्तिरिति च दोषाभासानाहुः ॥

अत्रेदं चिन्त्यम् । प्रायोगिकस्यैव स्थानिनो ग्रहणेऽत्रातिप्रसङ्गसत्त्वेन
सूत्रोपात्तस्य तस्य ग्रहणे तद्वारणेन च विपरीतलेखनं किंमूलकमिति । अथा-
द्यार्थस्वीकारे प्रागुक्तेष्वतिप्रसङ्ग इति तदाशयः, तथापि तदयुक्तमेव । औडित्यस्य
संज्ञात्वमनङ्गीकृत्य साम आकर्मित्यत्र सकारोच्चारणेन साम्बस्य स्थानिता-
वच्छेदकत्ववदत्र ङकारोच्चारणेनौडकत्वस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वस्वीकारेण

तस्य चौड्यपि सत्त्वेनालत्वव्याप्यताभावादन्वित्वधावित्यस्याप्राप्त्या वारिणी-
त्यत्र दोषाभावात् । अदिद्यादौ तकारविरहितस्यैव बोधकताया उच्चारणार्थ-
कवर्णघटितनिर्देशे सूत्रोपात्तरूपस्य स्थानितावच्छेदकत्वस्यैवैतन्निषेधोपयोगित्वा-
ङ्गीकारेणैवस्थानिताया अनलवृत्तिधर्मेण ऋत्वेनावच्छिन्नतयाऽनलत्वधावित्यस्या-
प्राप्त्या ईर्णमित्यत्रापि दोषाभावात् । शुणविधावङ्गत्वस्य एत्वविधौ टित्वस्यैव
च स्थानितावच्छेदकत्वेन तस्य चालत्वव्याप्यत्वाभावेनानलत्वधावित्यस्या-
प्राप्त्या धातुत्वप्रत्ययत्वादीनामातिदेशेन सुलभतया नोपेतीत्यत्र पररूपानापात्तिः,
नाप्युवे, आदीष्ये, इत्यादावुवङ्गाद्यानापात्तिः । हलङ्यादिस्त्रेऽपि सुत्वादीनामेव
स्थानितावच्छेदकतया राज्ञेत्यादावापि न दोषः । एवञ्चाद्यार्थस्वीकारेऽपि दोषा-
भावेन धिन्वन्तीत्याद्यर्थं तस्यावश्यकत्वेन भो भगो इति सूत्रस्थभाष्यसम्मतत्वेन
च तदाश्रयणीयमेवेति विभावनीयम् ॥

वस्तुतस्तत्त्वनालत्वधावित्यस्य स्थानिसम्बन्धी योऽल् तन्मात्रवृत्तिर्यो धर्मः
तद्वटितधर्माश्रये विधौ न स्थानिवदित्येक एवार्थः । अल एव स्थानित्वे तु
तत्र स्थानिसम्बन्धित्वं व्यपदेशिवद्भावेन । स्पष्टं चेदं स्थानिवत्सूत्रे उद्योते ।
अर्थभेदव्यवहारस्तु व्यपदेशिवद्भावलभ्यार्थं पृथक्कृत्यैव प्रवृत्तः । तन्मात्रवृत्ति-
रित्यस्य तद्वृत्तिस्तिदितरावृत्तिरित्यर्थः । तदितरश्च तद्वटितप्रकृतस्थान्येव विवक्षितः ।
स्थानिसम्बन्धित्वं व्यपदेशिवद्भावनातिदिष्टमेव गृह्यते । तद्वटितप्रकृतस्थानांल्यत्र
तद्वटितत्वं तु व्यपदेशिवद्भावनातिदिष्टमेव ग्राह्यम् । भोभगो इति सूत्रस्थभाष्य-
प्रामाण्यात् । एवञ्च धिन्वन्तीत्यादौ स्थानिसम्बन्धी योऽलव्यपदेशिवद्भावो-
त्कारः तद्वृत्तिधर्म आर्धधातुकत्वरूपः, स च स्थान्यलुकारेतरतद्वटितस्थानिनो-
ऽभावात्तन्निरूपितवृत्तित्वस्य सुतरामभावात्स्थान्यलितरतद्वटितप्रकृतस्थानि-
निरूपितवृत्तित्वाभावाज्जातः । तद्वटितो धर्मः व्यपदेशिवद्भावेन तदेवार्धधातु-
कत्वं तदाश्रयत्वादिदो न स्थानिवत्त्वमिति सिद्धम् । प्रपञ्चितं चेदं स्थानि-

भाष्ये तु रेफस्य विसर्गस्थानित्वेन तद्वृत्तिरुत्वाश्रयमपीदमलिव-
धिरिव । स्थान्यलवृत्तिधर्माश्रयत्वात् । अग्रहीदित्यत्र च दीर्घे लोपे च
इत्वेनैव निवेश इति विशेषः । अतः पयःस्वित्यादौ दोषः । तत्र
हि 'रोः सुपि' इति विसर्गः । नियमशस्त्राणि च विधायकान्येव
चान्यवृत्त्या । आर्थिकार्थमादाय तु निषेधकानीति । तत्रापि रो
रेफस्य विसर्ग इत्यर्थं त्वग्रहणं व्यर्थमित्युक्तम् । नन्वेवं हे रामेत्यादौ
संबुद्धयवयवस्य हलः सस्य लोपे तद्वृत्तिसुप्त्वस्यालधर्मत्वेन
स्थानिवत्त्वाभावे पदत्वासिद्धिरिति चेन्न । आनुमानिकादेशस्य

वत्सूत्रे गुरुप्रसादे । नन्वेवमतिदिदिक्षितधर्मोऽल्मात्रवृत्तित्वनिवेशस्यात्रापि मते
सत्त्वेन प्राचीनपतादस्यावैलक्षण्येन, इदमर्वाचामजुरोरेण, इत्युक्त्वा भाष्ये
लित्यादिनाऽस्य मतस्थान्यादृशत्वप्रतिपादनमसङ्गतं स्यादिति चेन्न । प्राची-
ननये स्थानिसम्बन्धित्वं व्यपदेशिवद्भावनातिदिष्टमेव । अत्र तु व्यपदेशिव-
द्भावेनातिदिष्टमपीति भेदस्य सत्त्वेन तस्य युक्तत्वात् । भोभगो इति सूत्रस्थं
भाष्यमप्यत्रैव गमकम् । यद्वा प्राचीननये तन्मात्रवृत्तिरित्यत्र तदितरशब्देन
तद्वटितप्रकृतस्थानिन एव ग्रहणीमिति नियमाभावः । अत्र तु भाष्यप्रामाण्या-
त्तस्यैव ग्रहणमित्यापि तयोर्भेदो वक्तुं शक्य इति बोध्यम् । सिद्धान्तमाह ।
भाष्ये लित्यादिना । स्थान्यलवृत्तिधर्माश्रयत्वादिति । अलत्वव्याप्य-
धर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयेऽतिदिदिक्षितो यो धर्मस्तदाश्रयत्वा-
दित्यर्थः । एवमिति । अतिदिदिक्षितधर्मस्यालमात्रवृत्तित्व इवैतद्भाष्यप्रामाण्या-
त्सूत्रोपात्तस्य स्थानिनोऽलरूपत्वेऽप्यनलत्वधाविति निषेधप्रवृत्त्यभ्युपगम इत्यर्थः ।
अलधर्मत्वेनेति । स्थानिरूपो योऽल् तद्वृत्तिधर्मत्वेनेत्यर्थः । एङ्गृह्यादिति
सूत्रे हल एव स्थानित्वादिति भावः । पदत्वासिद्धिरिति । पदत्वाभावे च
'हे राम पाहि माभित्यादौ पाहीत्यस्य पदात्परत्वाभावेन तिङ्गतिङ् इति

पादानेन प्रत्ययनिमित्तकार्यस्य तन्निमित्तकव्यवहारस्य वापत्तिर्दे-

वृत्तिधर्मलाभ इति । तन्मात्रवृत्तिधर्मलाभ इत्यर्थः । स्थानिवद्भावेन प्रत्ययलक्षणेन वा प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मस्य सुस्वस्यातिदेशः कर्तुमशक्य इति भावः । स्थानिवद्भावेन तदनतिदेशे हेतुरुक्तः । प्रत्ययलक्षणेन तदनतिदेशे बीजमाह । लक्षणपदोपादानेनेति । प्रत्ययनिमित्तकार्यस्येति । पदसंज्ञाया इत्यर्थः । न च प्रत्ययस्य पदसंज्ञाकार्यकोटौ प्रवेशेन कथं तस्याः प्रत्ययनिमित्तत्वं, कार्यमनुभवक्षितिनिषेधादिति वाच्यम् । कार्यानुभवकठोरकार्थिणो निमित्तत्वाभावस्य परिभाषया लाभादत्र प्रत्ययस्य पदसंज्ञारूपकार्यानुभावाभावेन निमित्तत्वे बाधकाभावात् । अत एव न लुप्तताङ्गस्येति सङ्ग्रेहमप्रत्यये परतो यः पूर्व इति विशेषणदनेन लुप्तप्रत्ययविशिष्टाद्देश्यककार्येष्वे-

चछते । एतेनैतत्प्रतीकमुपादाय प्रकृतिसम्बन्धिन इति शेषः । अत एव नख-
निर्भिन्न इत्यादौस्त । तथा च पदसंज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययोभयसम्बन्धित्वेन न
प्रत्ययलक्षणसाध्यत्वमित्यर्थः । प्रत्ययस्य कार्यकोटौ प्रवेशेन पदसंज्ञानिमित्त-
त्वाभावादिति व्याचक्षणा आचार्याः परस्ताः । शास्त्रातिदेशपक्ष आह ।
तन्निमित्तकव्यवहारस्येति । स चाशास्त्रीयोऽपि, संक्रांच माना भावाद्दोषा-
भावात् । एतस्य महत्तत्त्वादिकं प्रत्ययलक्षणेनातिदेष्टुं अवयवेति भावः ।

इदञ्च नखनिर्भिन्न इत्यादौ वैभादिवारणाय प्रत्ययलोप इति सूत्रे लक्षणपदस्या-
वश्यकत्वं वदतां केषां चिन्तेन। वस्तुतस्तु नखनिर्भिन्न इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेना-
हार्यभिस्त्वुद्धावप्युच्चारणप्रसङ्गरूपस्थानपष्ठुर्थभावादौ सोऽग्राप्त्या लक्षणपदमना-
वश्यकमेवेति प्रत्ययलोप इतिसूत्रे वक्ष्यमाणतया सुप्त्वादिकमपि प्रत्ययलक्षणे-
नातिदेष्टुं शक्यमेवेति बोध्यम्। तुष्यतु दुर्जेन इति न्यायेन एङ्हखादित्यत्रैव
हल्ङ्घ्यावित्यापि हल एव स्थानित्वमिति वदतां मतमभ्युपेत्य तद्विषये

ज्ञात। एवं दीर्घाहो निदाघेयादौ हल्ङ्यादिलोपे उक्तरीत्या स्थानिनि जायमानस्यासुपीति रत्वनिषेधस्यादेशे दीर्घाहन्शब्देऽतिदेशेन प्रवृत्त्या न रेफ इति दिक्। तेषां रोरिति। इदञ्च निपातानास्थाय 'विभाषा भवत्' इति वार्तिके प्रत्याचक्ष्णस्य वृत्तिकृतो मतेन।

प्रसक्तमतिप्रसङ्गं वारयति। एवमिति। हे रामेत्यादिवैयर्थ्यः। उक्तरीत्येति। आनुमानिकस्थानिवद्भावेनेत्यर्थः। दिगिति॥

तदर्थस्तु अनलिवधावित्यस्यादत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपिता- देशताश्रयेऽतिदिदिक्षितो यो धर्मः तद्धर्माश्रये विधौ न स्थानिवदित्यर्थाद्वल्ङ्या- वित्यनेन सुतिसिरूपस्यैव हलो लोपविधानेन लोपस्थानिताया सुत्वादिनैवा- वच्छिन्नतयाऽनलिवधाविति निषेधाप्रवृत्तौ श्रौतस्थानिवद्भावेनाप्यत्र दोषो वार- यितुं शक्य इति। आनुमानिकस्थानिवद्भावेन दीर्घाहो निदाघेत्यत्राप्यतिप्रसङ्ग- वारणन्तूयान्तरपरमित्यवधेयम्॥

भट्टास्तु। एवमिति। यथाग्रहीदित्यत्रेदत्वेन स्थानितेति तद्वत्तीदृवाति- देशात्सलोपस्येत्यर्थः। उक्तरीत्येति। अनलिवदधर्मत्वेन सुत्वादिनेत्यर्थः। हलिति सुतिसीनां विशेषणमिति भावः। उक्तरीत्या यः स्थानी तत्रेत्यन्वयः, स्थानिनि सकारे जायमानस्य सात्रापि पदमिति पक्षे प्राप्तत्वाभावाय प्रवर्त- मानस्य रत्वनिषेधस्यादेशे लोपे परतः अतिदेशेन प्रवृत्त्या दीर्घाहन्शब्दे न रेफ इति योजना। आदेश इति तु नोत्तरेण समानाधिकरणमिति ग्रन्थं योजयन्ति। परन्त्वेषा योजना एवमित्यक्षरस्यारस्थाननुगुणमिति सुधियो विभावयन्तु॥

वृत्तिकृतो मतेनेति। तेन हि भोसित्यादीनां चादेराकृतिगणत्वात्- तान्तर्भावं कृत्वा निपातत्वमभिहितम्। वार्तिकसत्त्वे तु भाष्योक्तदिशा विभ-

परे तु तेषामपि रोरित्यर्थः। अपिना 'विभाषा भवद्भावादयवतामो- न्चावस्य' इतिवार्तिकनिष्पन्नसङ्ग्रहः। एषामन्त्यस्य रुः स्य, दवस्य चौकारः संबुद्धाविति तदर्थः। अवग्रहणसामर्थ्यात् 'अलोऽन्त्यस्य' इति नेति बोद्धव्यम्। वार्तिकनिष्पन्नानां त्रयाणां भोऽशब्दनिपातस्य चावश्यकत्वमन्यत्र स्पष्टमित्याहुः॥

कथ्यन्तप्रतिरूपकत्वेनैव निपातत्वे सिद्धे तदसङ्गतिः। अतो वार्तिकप्रनावश्यक- मवेति तदाशय इति भावः। विभाषा भवदिति वार्तिकप्रारम्भणीयमेवेति भाष्यकृन्त्रे मूलं योजयति। परे त्वित्यादिना। एषामन्त्यस्येति। मनु- वसोरिति सूत्रेऽस्य पाठात्तत्रेवात्राप्यलोन्यपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादत आह। अवग्रहणसामर्थ्यादिति। नानर्थक इति परिभाषा तु नास्त्येवेति न त्रयात्र निर्वाह इति भावः। अन्यजेति। मनोरमायापित्यर्थः। अनेनालचिस्त्वचित्ता। तद्वीजन्तु भो हरिहरौ, भो विद्वद्दन्द्, भो गङ्गे इत्याद्यर्थं भोमितिनिपातस्या- वश्यमाश्रयणीयतया तस्यापि सम्बोधनान्तर्भवदादिप्रमाणार्थकत्वत्सम्बोधन- विभक्त्यन्तत्वेन तेनैवामन्त्रितकार्यसिद्धिः। निपातोप्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति हे भो इत्यस्यापि नासङ्गतिः। इतराभ्योऽपि दृश्यन्त इत्यनेन विहित- योस्त्वतसोर्भवदादयोऽप्येष्टत्वेऽप्यादिपदेन निपातभोऽशब्दस्यापि ग्रहणात्तल भो इत्यादेरापि निपातेनैव सिद्ध्या विभाषा भवदिति वार्तिके भवच्छब्दग्रहणस्य नोपयोग इति। ध्वनितश्चेदं शब्दरत्ने॥

भट्टास्तु निपातभोऽशब्देनैव सर्वेषां फलानामन्यथासिद्धिं प्रदर्श्य द्वयो- रैवावश्यकत्वमुक्तं शब्दरत्ने। तत्कथमुच्यते त्रयाणामावश्यकत्वमिति। त्रयाशङ्क्य वार्तिकविहितस्यौकारस्यासिद्धत्वेन रोस्त्वाश्रयात्सिद्धत्वेनातः पररोस्सन्नेतोत्वे ओत्वस्यासिद्धत्वेनातः परत्वादाहुणे पूर्वरूपे भोऽच्युतेत्यादौस्सिद्धिवार्तिकनिष्प- न्नसम्बोधनान्तर्भवच्छब्दङ्गीकारे फलमिति वदन्ति। अत्रेदं चिन्त्यम्। रुचौ-

व्योर्लुधु ॥ यद्यपि वर्णसमाप्ताय यस्य प्राथम्यात् व्योरित्युचितं, तथापि 'लोपो व्योः' इतिलोपवारणाय सौत्रत्वमाश्रयणीयं स्यात्, अतो व्योरित्युक्तम् । लघुनरः प्रयत्नो यस्योच्चारणे स लघुप्रयत्नरः । अन्यपदार्थसम्बन्धात्तरं वर्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षया साधुः । प्रयत्ने लघुतरत्वं वैषां शैथिल्यजनकत्वमेव । लघूच्चारणाविति । लघुतरोच्चारणावित्यर्थः । सूत्रे सौत्रत्वादिकवच-

कारयोस्सन्धियोगशिष्टत्वेन पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वेनौकारोऽग्रवृत्तत्वज्ञाने सन्धियोगशिष्टन्यायेन रुत्वेऽप्याहार्यतद्बुद्धौ कथमुत्वादिप्रवृत्तिरिति ॥

ननु वर्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेन प्रकर्षेण च युगपदन्वयविवक्षायां परत्वात्तरपि ततो बहुव्रीहौ लघुतरप्रयत्न इति स्यादत आह । अन्यपदार्थसम्बन्धोत्तरमिति । तथा च वार्तिकं "पूर्वपदार्थातिशये आतिशायनिकाद्बहुव्रीहिसम्बन्धवस्त्वराद्यर्थः" इति । अत्र बहुव्रीहिरित्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेति शेषः । लघुप्रयत्नतर इति निर्देश एवात्र मानमिति बोध्यम् । वर्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षयेति । न च वर्तिपदार्थस्यान्यपदार्थविशेषणत्वात्कथं तत्र प्रकर्षयोग इति वाच्यम् । शुक्लतरः पठ इत्यादौ विशेषणप्रकर्षबोधकस्य तरपो बहुषु दृष्टत्वात् । अवयवार्थगतप्रकर्षविवक्षायामपि समुदायादेव प्रत्ययो, नावयवात् । एकार्थीभावबलेन ततस्तदनुत्पत्तेः । एवामिति । जिह्वाग्रादीनामित्यर्थः । शैथिल्यजनकत्वमेवेति । एतज्जनकत्वस्य लघुत्वेऽनयोच्चारणे जिह्वाग्रादीनि शिथिलानि भवन्तीति भावः । यत्त्वेन सूत्रेण पादमात्रकयोरेव विधानमिति वारणसेयास्तत्र । मानाभावात् । ननु मूले लघूच्चारणौ वयौ वा स्तः, इति श्चित्रयुक्ता, सूत्रे विधेय द्विवचनाभावादत आह । सौत्रत्वादिति । अन्यथा भोभगो इति सूत्राद्य इत्यस्यानुवृत्त्या द्व्योरप्येको यकार एव लघुप्रयत्न आदेशः स्यात् । इदानीं तु द्वित्वसंख्याविशिष्टयोर्विधेयत्वलाभेनान्विता-

नम् । वकारोदाहरणम् "असावादित्य" इति वृत्तिः ॥

ओतो ॥ व्योरित्यत्र यकारसाहचर्याद्विकारोऽपि धात्वन्वयव एव । अत्राप्यर्थधिकारात्तथैव । तेन स्मृतोवच्युतेत्यादौ न दोषः—तदाह । यस्येति । तादृशवस्यासम्भवादिति भावः । भोभगो इति तु नानुवर्तते, विच्छेदात्—तद्ध्वनयन्वक्ष्यति 'पदान्तस्य किं,

र्थकत्वाद्य इत्यस्याननुवृत्तान्तरतम्याद्यकारस्य यकारः वकारस्य च वकार आदेशस्सिद्धयतीति भावः । वृत्तिरिति । अत्रारुचिवीजन्तु रोरित्यनुवर्त्य रोः स्थाने यौ व्यौ तयोरित्यर्थेनात्राग्राप्तिरेवेति । अत्र सूत्रे वग्रहणन्तु लोपशङ्काल्यस्येत्युत्तरार्थमेव । अत एव हरयिह विष्णुविहत्यादावस्य सूत्रस्य नोच्छेद इति बोध्यम् ॥

यकारसाहचर्यादिति । तत्र सूत्रे भोभगो इत्यादेरनुवृत्त्या तत्पूर्वस्य धात्वन्वयवस्यैव यकारस्य सम्भवेन तत्साहचर्यादपूर्वस्यापि तादृशस्यैव तत्र ग्रहणं, तत्साहचर्याद्विकारस्यापि तत्र धात्वन्वयवस्यैव ग्रहणमिति भावः । एतेन त्वमचका यत्रेत्यादौ सस्य रुत्वे यत्वे धात्वन्वयवस्यापि यस्य सम्भवाच्चिन्त्यापिदमिति भट्टोक्तमेव चिन्त्यामिति बोध्यम् । स्मृतोवच्युतेति । स्मृतः उः शम्भुः येन सः स्मृतौः, स्मृतां वाति गच्छतीति स्मृतोवाः, तमाचक्ष्ण इत्यर्थे ण्यन्तात्किंवपि अच्युतशब्देन योग इति भावः । वस्यासम्भवादिति । एवञ्चात्र वकारग्रहणानुवृत्तावपि धात्वन्वयवस्यैव तस्य ग्रहणीयतया तादृशस्यौकारात्परस्यासम्भवेनात्र तन्नानुवर्तत एवेति उत्तरार्थमनुवृत्तमप्यसम्भवाद् न सम्बध्यत इति वा वाच्यमिति भावः । विच्छेदादिति । लोपशङ्काल्यस्येत्यत्राननुवृत्तेरिति भावः । तत्र हि शाकल्यस्येत्युक्त्या तन्मत एव लोप इत्यर्थलाभेन भो इत्यादिपूर्वस्य तु गार्ग्यमतेऽपि लोपसत्त्वेन वाच्यार्थविरोधात् तत्सम्बन्ध इति

तोपम्' इति । इदं लघुप्रयत्नयोरनं, गार्ग्यश्रुतेः—तदाह । अलघुप्रयत्नस्येति । पूजार्थमिति । व्याख्यानादिति भावः । तादृशश्च भोसादिपूर्वक एवेत्याशयेनाह । भो अच्युतेति । भाष्यानुसारिणस्तु भो इत्याद्यनुवृत्तेः स्मृतौ विख्यातौ न दोषः । तस्यानाभिधानाच्च ।

भावः । गार्ग्यश्रुतेरिति । शाकटायनमत एव तयोर्विधानाद्गार्ग्यपते तयोर्भावादिति भावः । व्याख्यानादिति । भो इत्याद्यनुवृत्त्या लोपश्चाकल्पस्येत्यनेनैव सिद्धे "ओकाराहोपवचनं नित्यार्थ"मिति भाष्यरूपादित्यर्थः । तादृशश्चेति । ओकारात्परपदान्वयकार इत्यर्थः । ननु उ इतीत्यत्र उज इति प्रगृह्यत्वविकल्पात्पक्षे यणि मिथो वितीत्यादावोकारात्परस्यधात्वनवयवरस्य पदान्तरस्य वक्रारस्य सम्भवाच्चदनुवृत्तिः स्यादेवेत्यत आह । भाष्यानुसारिणस्त्विति । अयं भावः । प्रकृतस्य भाष्ये किमर्थमिदमुच्यते, न लोपश्चाकल्पस्येत्येव सिद्धम् इत्याशङ्क्य ओकाराहोपवचनं नित्यार्थम्, ओकाराहोपवचनं क्रियते, किमर्थं, नित्यार्थम्, नित्यार्थोऽयमारम्भ इति समाहितम् । लोपश्चाकल्पस्येत्यत्र भोभगो इत्यादेरननुवृत्तावेतत्तद्विषये तस्य प्राप्तेरवाभावेन तेन गतार्थत्वशङ्कायाः, नित्यार्थोऽयमारम्भ इति समाधानस्य चासङ्गत्यापत्तिः । अतः पूर्वसूत्रे भोभगो इत्याद्यनुवर्तत एव । तथा च पूर्वत्र हलि सर्वेषामित्युत्तरत्र च भो इत्याद्यनुवृत्तेर्भाष्यसम्मतत्वेनात्र तदननुवृत्तौ मानाभावेनात्रापि तदनुवृत्तिः । तत्र भोभगोअथोपूर्वत्वे लोपश्चाकल्पस्येति विकल्पं बाधित्वाऽत्र स्रुते गार्ग्यग्रहणस्य पूजार्थत्वादेनेन नित्ये लोपे पारिशेष्यादपूर्वयोरेव तेन लोपो भवतीति तत्र सूत्रेऽवर्णपूर्वयोरिति वृत्तिः पारिशेष्यार्थकथनपर्यवेति ॥

न दोष इति । एवञ्चैतदोषवारणाद्य साहचर्यादिक्रमनावश्यकमेवेति भावः । इदञ्च तेषामभिधानमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तेषामनाभिधानमेवेत्याह । अनभिधानाच्चेति । न पदान्ता हलोऽणस्सन्तीति लणद्वयस्य भाष्यादिति भावः ॥

अपूर्वस्येति तु ओत इत्यनेन विरोधान्न सम्बध्यते । 'लोपः शाकल्यस्य' इत्येव भोभगो इत्याद्यनुवृत्त्या सिद्धे नित्यत्वार्थमिदमिच्छाह ॥

उञि च ॥ भोइत्यादिपूर्वस्य पूर्वेण सिद्धेराह—अवर्णपूर्वयोरिति । एतदपि नित्यमेव । अत्रापि गार्ग्यग्रहणानुवृत्त्याऽलघुप्रयत्नस्यैव लोपः । एतेन भोइत्यादिपूर्वे लघुप्रयत्नलोपार्थमत्रापि तदनुवृत्तिरित्युपास्यतम् । वकारोदाहरणन्तु 'असा उ एकाग्रिः' इति वृत्तिः । उत्तरार्थमिति । 'ङमो ह्रस्वादचि' इत्यर्थमित्यर्थः । एतत्तत्रैव निरूपितम् । 'हलि सर्वेषाम्' इत्यादौ तु न सम्बध्यते, व्यवहिते ङम इत्यत्रैव प्रयोजनकथनपरभाष्यप्रामाण्यात् । अत एव 'लिदन्तु' इत्यादौ धुडादयः । अन्यथा सादौ पदे इत्यर्थात् स्युः । अत एव

पूर्वेण सिद्धेरिति । तथा चात्र सूत्रे भो इत्यादेरनुवृत्तावपि फलाभावादसम्बन्ध इति भावः । नित्यमेवेति । अन्यथा लोपश्चाकल्पस्येत्यनेनैव सिद्धे इदं व्यर्थमेवेति भावः । एतेनेति । गार्ग्यग्रहणानुवृत्त्याऽलघुप्रयत्नस्यैवानेनापि लोपविधानेनेत्यर्थः । वृत्तिरिति । अत्रास्तीचिबीजन्तु हलि सर्वेषामित्यत्र रोरित्यनुवृत्तेर्भोभगो इति सूत्रे उद्योते उक्तत्वेन मध्येऽत्रापि तत्सम्बन्धाद्दृष्टान्तिकयोरेव लोपविधानादत्रात्राप्तिरेवेति । पदे किम्, तन्नुवृत्तमित्यादिप्रकृतस्यैव भाष्यन्तु रुग्रहणाननुवृत्तावप्यत्र पद इत्यस्यानावश्यकत्वप्रतिपादनपरमेवेति बोद्धव्यम् । ननुत्तरार्थं पदग्रहणमिति भाष्येणान्यत्रापि तत्सम्बन्धलाभान्ङमो ह्रस्वादचीत्यर्थमिति विवरणमयुक्तमत आह । हलि सर्वेषामिति । मध्ये तदसम्बन्धे मानमाह । व्यवहित इति । अत एवेति । मध्येऽसम्बन्धादेवेत्यर्थः ॥

‘माभ्याम्’ इत्यादौ ‘हलि सर्वेषाम्’ इति लोपसिद्धिरिति दिक् ॥

हलि स ॥ भोभगो इत्याद्यनुवर्तते । तत्रौकारात्परस्य लघूच्चारणस्यैवानेन लोपः । अलघूच्चारणस्य तु ‘ओत्’ इत्येव सिद्धम् । अपूर्वे तूभयोरपि । न चापूर्वाल्लघुप्रयत्ने अस्यासिद्धत्वात् ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति प्राप्नोतीति वाच्यम् । लघुप्रयत्नस्यैवानेन लोपे व्ययोरिति सूत्रेऽचीति करणेन हलि विधानाभावेनैव सिद्धावस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या तद्वाधात् । न चाल्लघुप्रयत्नयोरेव लोपः स्यात्, व्ययोरित्यर्थोऽधिकारादिति वाच्यम् । ऋषिमात्रग्रहणार्थस्य सर्वेषा-

उभयोरपीति । शाकटायनमतेऽस्यासिद्धत्वात् व्योर्लघुरित्यनेनादेशे तदुत्तरं लघूच्चारणस्य, मतान्तरेऽलघूच्चारणस्य च द्वयोरपि लोप इत्याशयः । न चात्र सूत्रे सर्वेषांप्रहणेन शाकटायनमतेऽपि लोपस्य बोधनात्तस्य च निरवकाशत्वे नोदेशबाधकतया शाकटायनमतेऽप्यलघूच्चारणस्यैव लोपेनेदमुक्तमेवेति वाच्यम् । असम्भवं एव बाधकत्वमिति वार्तिकमते हलि सर्वेषामित्यस्योत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थ्येन बाधकत्वायोग इत्याशयात् । असिद्धत्वादिति । अप्राप्तत्वादित्यर्थः । भो इत्यादिपूर्वस्य लघूच्चारणस्यैवानेन लोपविधानात्तत्साहचर्येणापूर्वस्यापि लघूच्चारणस्यैव लोपः । एवञ्चाल्लघुप्रयत्नेऽस्याप्राप्तत्वाह्योपश्लोकस्य स्येति प्राप्नोतीति भावः । एतेनास्यासिद्धत्वाह्योपश्लोकस्येत्यस्य प्रवृत्तावपि तदभावेऽनेन लोपे न कोऽपि दोष इतीयं शङ्का निर्दलेत्यपास्तम् । अचीति करणेनेति । भोऽनुस्वार इत्यत्र हलीति कर्तव्यम् । सर्वेषां ग्रहणं योगविभागश्चास्त्वित्याशयः । तद्वाधादिति । एतत्सूत्रसामर्थ्यादिपूर्वाल्लघुप्रयत्ने साहचर्यप्रशुक्लोपाप्राप्तेर्बाधादित्यर्थः । एवञ्चापूर्वाल्लघुप्रयत्ने लोपश्लोकस्येत्यस्य प्रवृत्तावपि तदभावेऽनेन लोपे न कोऽपि दोष इति भावः । अल्लघुप्रयत्नयोरेवेति । तथा च भो इत्यादिपूर्वस्यैव सिद्धत्वादपूर्वाल्लघुप्रयत्न

मित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । विकल्पस्य विच्छिन्नत्वेन नित्यत्वसिद्धेः । अत्र च यकार एवानुवर्तते, न वकारः, वृत्तौ तथैवोक्तः, फलाभावात्, अन्यपरे इत्यादिनिर्देशाच्च । अन्यथा तत्र सौत्रत्वाद्याश्रयणीयं स्यात्-तदाह । लघ्वलघूच्चारणस्येति ॥

न तु सुपीति । पर्युदासे हि सुप्सदृशे प्रत्यये एव स्यात् । एवञ्चाहर्भातिल्यत्र न स्यात् । यदि तु सुद्धिभङ्गे शब्दे स्यात्, दीर्घाहो निदाघेत्यत्रापि स्यात् । सुबन्तैत्यर्थस्तु न । ‘उत्तमैकाभ्याम्’ इत्यादिनिर्देशैः सप्तमीनिर्दिष्टे प्रत्यये तदन्तविद्धयभाव-

एवास्य प्रवृत्तिरिति भावः । वैयर्थ्यापत्तेरिति । तद्वि गार्ग्यग्रहणनिवृत्त्या लघुप्रयत्नयोरपि लोपो यथा स्यादित्येतदर्थं कृतम् । तत्सत्त्वेऽप्यर्थोऽधिकारमाश्रित्याल्लघुप्रयत्नयोरेव यदि लोपस्यात्तदा तद्वर्थमेवेति तत्सामर्थ्यात्तद्वाध इति भावः । ननु नित्यार्थमेव सर्वेषांप्रहणमस्तु, न तु ऋषिमात्रग्रहणार्थमिति नोक्तार्थलाभ इत्यत आह । विकल्पस्येति । विकल्पार्थकशकल्यस्येत्यस्येत्यर्थः । विच्छिन्नत्वेनेति । ओतो गार्ग्यस्य, उजि च पद इत्यनयोस्तदननुवृत्तेरिति भावः । ननु उश्च इश्च वी, न वी अवी, तयोरव्योरित्यत्र वलोपार्थमेव वकारानुवृत्तिरिति फलाभावादित्ययुक्तमत आह । अन्यपर इत्यादीति । आदिना हयवरद् सूत्रस्याव्युपधादिति भाष्यप्रयोगस्य ग्रहणम् । एवञ्चात्र वकारानुवृत्तेरभावेन अव्योरित्यादौ लोपो नैवेष्ट इति भावः ॥

ननु लाघवात्पर्युदास एव कुतो नेत्यत आह । पर्युदास इति । ननु सुप्पदेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सुबन्तभिन्न इत्यर्थे अहर्भातिल्यत्र रत्वं, दीर्घाहो निदाघेत्यादौ तदभावश्च सिद्ध एवेति न प्रागुक्तदोष इत्यत आह । सुबन्तेति । निर्देशैरिति । यदि सप्तमीनिर्दिष्टेऽपि तदन्तविधिः स्यात्तदा सुपि चेत्यत्रापि तदापत्तौ दीर्घानापत्तिरिति भावः । नन्वेवमपि

ज्ञापनात् । लक्ष्यानुरोधेन कचित्प्रत्ययग्रहणे शब्दस्वरूपस्य विशेष-
णानाया एवाश्रयणाच्च । अत एव 'रदाभ्यां निष्ठा' इत्यादौ
न दोषः । अहरहरिति । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम् । 'न
लुभता' इति निषेधात्सुप्परत्वाभावाः । गतमहो रात्रिरिति ।
कोचिसु भाष्ये आतिदेशिकस्याहोरात्रस्यैवोदाहरणात्, 'न लोपः
प्रातिपदिकान्तस्य' इति सूत्रे 'न हि रूपरात्ररथन्तरेषु रौ रे वा
विशेषोऽस्ति' इत्यत्र प्रायेण रात्रेति पाठाच्चेदशानामनभिधानमे-
वेत्याहुः । अनन्यत्वादिति । रात्रिशब्दान्तात् समासादचि समा-
सान्ते 'यस्येति च' इति लोपेऽपि रात्रिशब्दत्वाक्षतेरिति भावः ।
रदाभ्यां निष्ठातो न इत्यादौ निष्ठापदेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ
रदाभ्यां परस्य निष्ठान्तावयवतकारस्य नत्वमित्यर्थे इषत्तीर्ण इत्यादौ धातु-
तकारस्यापि नत्वापत्तिरत आह । लक्ष्यानुरोधेनोति । कचिदिति । पञ्चम्य-
न्तात्परः प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरविधानायाश्रीयते तत्रेत्यर्थः । एवञ्च प्रत्ययग्रहणे
चापञ्चम्या इति परिभाषा न्यायसिद्धा । उत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशा अपी-
दृश्यस्थले विशेषणविशेष्यभावव्यत्यास एव तात्पर्यग्रहका इति भावः । सुपि च
स्यतासी ललुटोरित्यादिसप्तमीनिर्देशेषु सुपि परत इत्याद्यर्थे नियमेनावध्याकाङ्क्षा-
यासप्तत्वादुपस्थितधातत्त्वज्ञयोरेवावधित्वेनान्वयात्पञ्चम्यन्तात्परत्वमस्तीति न तद-
न्ताविधिरित्याशयः । अत एवेति । लक्ष्यानुरोधेन कचिद्विशेषणविशेष्यभाव-
व्यत्यासस्याश्रयणादेवेत्यर्थः । न दोष इति । तदन्ताविधिप्रयुक्त इत्यादिः ।
निषेधादिति । लुप्तप्रत्यये परतो य पूर्वः तत्प्रकृतिभूतः लब्धाङ्गसंज्ञकस्त्वदु-
द्देश्यकं कार्यमाङ्गमानाङ्गं वा न भवतीति तदर्थ्यादिति भावः । के चिन्विति ।
भाष्यानुयायिन इत्यर्थः । ननु न चोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन रात्रिशब्द-
परत्वेऽपि रत्वग्रहत्तौ न बाधकमिति नेदं भाष्यमनभिधाने मानमत आह ।
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति । रात्रिशब्दत्वाक्षतेरिति । आनुमानिक-

अनुवादे रेफविशिष्टस्योपादानाद्रेफस्य रेफविधानं व्यर्थमत आह—
विसर्गापवाद इति ॥

दूलोपे ॥ नायं तत्पुरुषोऽनीयारि चचारत्यादौ च दोषापत्तेः ।
नापि बहुव्रीहिर्यधिकरणत्वात् । अतो णिजन्तात्कर्मण्यण्युपपद-
समास इत्याह-दरेफावित्यादि । भाष्ये तु व्यधिकरणबहुव्रीहरेव
दर्शितः । न चाजर्घा इत्यादौ 'सिपि धातोः' इति रत्वस्य, लोट
इत्यादौ हत्वादीनां, पितृ राज्यमित्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा-
त्कथं दीर्घ इति वाच्यम् । दृग्रहणेन, लणसूत्रेऽजर्घा इति भाष्यो-
स्थानिवद्भावेनेति भावः । एकदेशविकृतन्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिः, रात्रि-
शब्दत्वस्य परिच्छिन्नपरिमाणवृत्तत्वात् । नन्वहन्त्यब्दे रोऽसुपीति नित्ये प्राप्ते-
ऽनेन विकल्पविधानं सार्थकमिति कथं विसर्गावाधोऽत आह । अनुवाद इति ॥

नन्वनीयर्थदोषः, तत्र रेफं परित्यज्य प्रकारदेरप्यनुबन्धुं शक्यत्वात् ।
उपोत्तमं रितील्यत्राप्युपोत्तमं पितृति वाच्यमत आह । चचारिति । दोषा-
पत्तेरिति । तत्पुरुषसमासाश्रयणेऽत्रैव स्यात् । पुनरमत इत्यादौ रोरीत्यस्या-
सिद्धत्वादेतन्न स्यादिति भावः । न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त-
रेफलोप एवास्य प्रबृत्त्यङ्गीकाराद्रोरीति लोपविषय एवास्य प्रवृत्तिः, न त्वनेति
वाच्यम् । आरम्भसामर्थ्यात्प्रत्यक्षसिद्धपूर्वतासिद्धमित्यस्य बाधकत्वनापेक्षया
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाबाधस्यैवौचित्येनात्र दोष इत्याशयात् । ननु णिज-
न्तात्कर्मण्यणि वृत्तित्रयकल्पनमिति गौरवमत आह । भाष्ये न्विति ।
व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति । सप्तमी विशेषण इति सूत्रे सप्तमीग्रहणेन व्यधि-
करणानामपि तज्ज्ञापनादिति भावः । दृग्रहणेनेति । एतच्छास्त्रदृष्ट्या हत्वा-
दीनामसिद्धत्वेऽत्र सूत्रे दृग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्याच्चद्विषयेऽसिद्ध-
शास्त्रस्याप्रवृत्तिरिति भावः । रेफलोपविषयेऽप्यसिद्धशास्त्राप्रवृत्तौ मानं दर्शयति ।
अजर्घा इतीति । इदमुपलक्षणं, दृसाहचर्यात्तदप्रवृत्तेरपि । दृग्रहणसामर्थ्ये-

दाहरणेन च तत्तच्छास्त्रैकाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धिमितिसूत्रस्थपूर्व-
ग्रहणेनैतत्सूत्रग्रहणबोधनात् । अणः किमिति । अच इत्येवसिद्धि-
मिति प्रश्नः । तं ह इति पाठे 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ, इति वृद्धोक्तेः
'अनिदिताम्' इति नलोपे तृट इति रूपम्, अत्राण् पूर्वैर्नैव,
व्याख्यानात् ॥

नासिद्धशास्त्रबाधस्तु वक्तुमशक्यः, पुना रमत इत्यादौ तच्चारितार्थ्यत् ।
तत्तच्छास्त्रेति । सिपिधातोः, होढः, संयोगान्तस्य लोप इत्येतच्छास्त्रेत्यर्थः ॥

ननु हल्लयावितिसूत्रस्थशब्दरत्नग्रन्थविरोधः । तत्र हि हल्लयापस्सो-
रिति सूत्रयितुमुचितमिति मनोरमाकरेणोक्ते तत्र सुपदं तिस्योरप्युपलक्षणम् ।
अन्यथाऽपि भा राज्यमित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादीर्घत्वं न स्यादित्यु-
क्तम् । इह च दीर्घं प्रति संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वमुच्यत इति चेदत्रोच्यते ।
हल्लयाविति सूत्रस्थभाष्यानुगोचेन तिस्योरपि ग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रैव शब्दरत्न-
कृतो निर्भरः, न त्वविभा राज्यमित्यादौ दीर्घसिद्धिरेव तत्फलमित्यत्रापि ।
तदभावेऽपि ढसाहचर्येणार्जर्घा इति भाष्योदाहरणेन च ढूलोप इत्येतदृष्ट्या
संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वकल्पनया तत्र दोषाभावादिति । तिस्योर्ग्रहणस्या-
साधारणफलं त्वभिन्नोऽत्रेत्यादावुत्त्वसिद्धिः । अन्यथा संयोगान्तलोपस्यासिद्ध-
त्वात्तन्न स्यात् । न चात्रापि हरिवो भेदिनं त्वेत्याद्यर्थमावश्यकं संयोगान्तलोपो
रोक्तत्वे, इति सिद्धत्ववचनैवोत्त्वसिद्धिरिति वाच्यम् । हरिवो भेदिनं त्वेत्यस्य
छान्दसवर्णविकारेणापि सिद्धतया तदर्थमस्यानावश्यकत्वेनैतदर्थमपूर्वतादृशवच-
नारम्भोपेक्षया तिस्योर्ग्रहणकरणमेव ज्याय इति तदाशयात् । स्पष्टं चेदं हल्लया-
वितिसूत्रे उद्योते । दिगित्यनेन शब्दरत्नकृताप्ययमर्थस्तद्विहित इत्यवधेयम् ॥

अच इत्येवेति । अचश्चेति परिभाषया लब्धमिति भावः । व्याख्या-
नादिति । यद्यत्र परेणग्रहणं स्यात्तदा हल्लूपाणि फलाभावादन्तात्पर्यक-

विप्रतिषेधे । विप्रतिपूर्वात्कर्मन्वयतिहारे वर्तमानात्सेधेर्घञि
परस्परविरोधार्थो विप्रतिषेधशब्दस्तत्र नित्यस्यावश्यकतयाऽन्तरङ्गस्य
ज्ञापकादिनाऽपवादस्य वचनप्रामाण्याद् बाधकत्वे स्थिते तद्विघ्नोऽस्य
विषय इत्याह । तुल्यबलेति । द्वयोः शास्त्रयोः क चिच्छब्दावकाशयोरे
कत्र प्रयोगे युगपदसम्भवि स्वकार्यसमर्पणञ्च सः । तत्र प्रायेण
कस्य कार्यद्वययोगकृतेऽसम्भवे एतस्य प्रवृत्तिः । यथा “बुक्षेभ्य”
इति । तत्र हि दीर्घत्वयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवः ।

मेवाणग्रहणं भविष्यतीति तदभावेऽप्यचश्चेतिपरिभाष्यैव तत्सिद्धिर्भविष्यतीत्येव-
रूपादित्यर्थः ॥

परस्परविरोधार्थ इति । परस्परं प्रतिकूलं गमनमित्यर्थेऽयमर्थः
फलतीति भावः । तेनासिद्धत्वविषयेऽन्यतरविरोधेऽपि परस्परविरोधाभावा-
न्वास्य प्रवृत्तिः । ननु परस्परविरोध इत्येतन्मात्रस्यैवार्थस्य सूत्राक्षराच्छाभेन
तुल्यबलविरोध इति मूलमयुक्तमित्याशङ्क्य परिशेषसिद्धं तदित्याह । तत्रेत्यादि ।
परस्परविरोध इत्यर्थः । आवश्यकतयेति । अकल्पाभावकस्याभावकल्पना-
पेक्षया कल्पाभावकस्यैव तत्कल्पनस्य न्याय्यत्वेनेत्यर्थः । विरोधपदार्थं दर्श-
यति । द्वयोर्दशास्त्रयोरिति । समर्पणञ्चेति । चो वाक्यालङ्कारे । तत्रेति ।
असम्भवरूपे विरोध इत्यर्थः । कार्यद्वययोगकृतेऽसम्भव इति । कार्य-
द्वययोगकृते खल्वनिमित्तयोरानन्तर्यस्यासम्भव इत्यर्थः । युगपत्प्रवृत्ताविति ।
एकस्मिन्स्थानिन्यकार इति शेषः । स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भव इति ।
अत्राकारस्य स्थाने आ, ए, इति ए, आ, इति वा युगपदादेशद्वयप्रवृत्तौ
खल्वनिमित्तयोरानन्तर्यस्यासम्भव इति भावः । ननु सर्वत्र निमित्तमुद्देश्यविशे-
षणमेव, न तु विधेयविशेषणम् । तस्यासिद्धत्वेन तद्विशेषणत्वायोगात् । एवञ्च
विधेयनिमित्तयोरानन्तर्यस्य केनाप्यबोधितत्वेन तस्यासम्भवेऽपि न क्षतिरितिद-

क चित्केवलसम्भवेऽपि, यथा 'शिष्टात्' इत्यादौ । अत्र हि तात्तद्भा-

मयुक्तमिति चेदत्र गुरुचरणाः । मुपि चेत्यादीनां सर्वेषामपि विधिशास्त्राणां यथादिसुबन्धवहितपूर्वत्वविशिष्टस्याजनताङ्गस्य दीर्घो भवति यथादिसुबन्धवहितपूर्वत्वविशिष्टो दीर्घस्साधुर्भवति स च प्रयोक्तव्य इत्येतावत्पर्यन्तं तात्पर्येण तत्र साधुत्वविधायकत्वाक्ये विधेयनिमित्तयोरानन्तर्यस्य बोधितत्वेन तादृशानन्तर्यस्यासम्भव इत्याशयः । स्पष्टञ्चेदमनन्तरे यत्र दीर्घस्साधुरनन्तरे ह्यत्येत्वं साधिव्यत्यर्थ इतीको गुणवृद्धी इति स्वरस्योद्योतग्रन्थेनेति वदन्ति । एतेन तच्चचित्पित्तानामावृत्त्योभयविशेषणत्वकल्पने मानाभावात्फलाभावाच्च चिन्त्यामिदमिति वदन्त औत्तराहाः परास्ताः । यदुक्तं प्रायेणेति तत्फलमाह । कच्चिदिति ॥

श्रीधरास्तु इत्तिमं धुडित्यादावुभयनिर्देशाच्चिर्देशद्वयस्याप्यचारितार्थत्वेन तन्मूलकपरिभाषाद्वयस्याप्यचारिताभ्यां द्विविधविधायकत्वेन विप्रतिषेधे परापित्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यादत आह । प्रायेणेतीति प्रायेणेत्यस्य फलमाहुः । एवञ्च इत्सीत्यादौ विरोधाभावेऽपि विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिरिति तदाशयः । तदयुक्तम् । इत्सीत्यादावपि डकारात्सकारे धुडित्यर्थे तस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितडकारस्यागमित्वं, तस्मादित्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितसस्य तन्वामित्यसम्भवरूपविरोधस्य सत्त्वात् । स्पष्टञ्चेदं इत्तिमं धुडितिसूत्रे शब्दरत्ने । किञ्च प्रायेणेत्यस्य तादृशाशयकत्वेऽत्र कच्चिदित्यस्यास्यारसिकत्वाच्च ॥

केवलासम्भवेऽपीति । इको गुणवृद्धी इत्यादिस्वरस्य भाष्यप्राप्ताप्यादेकस्य कार्ष्णिणः कार्यद्वययोगकृतासम्भवाभावेऽपि सामान्यतोऽसम्भवमादाय विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति भावः ॥

यत्तु वाराणसेयाः । शिष्टादित्यादौ केवलस्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवः । वृक्षेभ्य इत्यादौ तु केवलासम्भवः स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवश्चेति वदन्ति,

भावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वरस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवः । यद्यपि तातद्भादेः स्थानिवत्त्वेनास्त्येव तत्, तथाप्यतिदेश आदेशप्रवृत्त्युत्तरमेव, न तु तत्प्रवृत्तिकाले इति युगपदसम्भवोऽस्त्येवेति परत्वात्तातडि सङ्कटानिन्यायेन न आदेशः । स्पष्टञ्चेदं सर्वं प्रकृतसूत्रे 'इको गुणवृद्धी' 'अदसो मात्' इत्यादावाकौ । तत्र युगपदुभयोः कार्ययोरसम्भवात्पर्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदम्-परमेवेति । तेन तिसृणामित्यत्र यौगपद्यासम्भवेन परत्वात्तिस्वादेशो पुनः स्थानिवत्त्वेन त्रयादेशो न । तत्पठ्यते—

तदयुक्तम् । वृक्षेभ्य इत्यादावाकारस्य स्थाने दीर्घैत्वयोगात् इति ए आ इति वा युगपत्संभवस्य सत्त्वेन केवलासम्भवस्य तदभिमतस्य तत्राभावात् ॥

हृषीवस्तु आदेशद्वयस्यैकस्थानिकत्वं केवलत्वं, निमित्तानन्तर्यरूपं त्वन्यदित्यनयोर्भेदमाह । तदप्ययुक्तम् । शिष्टादित्यादावादेशद्वयस्यैकस्थानिकत्वाभावेन केवलासम्भवस्य शिष्टादित्युदाहरणपरशेखरग्रन्थासङ्गतेः । केवलासम्भवस्य मेघतीतयुदाहरणपरेको गुणवृद्धो इति स्वरस्य भाष्यासङ्गतेश्च ॥

ननु शिष्टादित्यादौ स्थानिवद्भावेन स्वस्वनिमित्तानन्तर्यस्य सम्भव इत्यभिप्रेत्य शङ्कते । यद्यपीत्यादिना । न तु तत्प्रवृत्तिकाल इति । भाष्यप्राप्ताप्यादादेशप्रवृत्तिकालिकमेव विप्रतिषेधमाश्लेष्टं प्रवर्तते, न तु तत्प्राकालिकं तदुत्तरकालिकं वेति भावः । युगपदसम्भव इति । युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भव इत्यर्थः । तत्रेति । विरोधाविषय इत्यर्थः । यौगपद्यासम्भवेनेति । त्रेक्ष्य इत्यनेनाप्यवहितपूर्वत्वविशिष्टादेशस्य च साधुत्वबोधनेन चतुरोरित्यनेन विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टादेशस्य च साधुत्वबोधनेन त्रिशब्दस्य स्थाने युगपदुभयोः प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवेनेति भावः । त्रयादेशो नेति । एतन्नियमवशेन पूर्वशास्त्रे त्रैश्वर्य इत्यादौ तिसादेशप्रवृत्ति-

‘सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद् बाधितमेव’ इति । यद्वा यथा तुल्यबलयोरैकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति, यदा तसुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदोभयोर्न करोति, यौगपद्यासम्भवात्, तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यप्रेष्ययोः क्व चिद्लक्ष्ये यौगपद्यासम्भवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं ‘परं भवति’ इति विध्यर्थम् । तत्र कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति, तदा तदपि

योग्यतातिरिक्तत्वेन तिसादेशघटितातिरिक्तत्वेन च संकोचादिति भावः । सकृद्गतो विप्रतिषेधे । परस्परविरोधविशिष्टयोर्द्वयोश्शास्त्रयोरैकत्र प्राप्तौ सकृदेकवारं यद्वाधितं तद्वाधितमेव, न पुनः प्रवर्त्तत इति परिभाषार्थः । एवं शास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणेन सकृदतिन्यायमुपपाद्य लौकिकदृष्टान्तेन पुनः प्रसङ्गन्यायमुपपादयति । यद्वेति । लक्ष्यप्रेष्ययोरिति । लक्ष्यार्थयोरित्यर्थः । शास्त्रयोर्लक्ष्योपकारकत्वादेवं व्यवहारः । अप्रतिपत्ताविति । अप्रवृत्तावित्यर्थः । अत्र प्रेष्यस्थानीयं लक्ष्यम् । स्वामिस्थानीये च शास्त्रे । यथा एकः प्रेष्यः परस्परविरोधकार्यकरणेन चरितार्थयोः स्वामिनोर्नानादिगधिकरणकत्वेन युगपदसम्भवि कार्यद्वयं न करोति, तथान्यत्र चरितार्थयोश्शास्त्रयोर्युगपदसम्भवि कार्यद्वयं लक्ष्यं न भजतीति भावः । प्रकृतसूत्रे उद्योतकृतापि तत्र यथा एकः प्रेष्य उभयोर्न करोति, तथा प्रकृते उदाहरणरूपा व्यक्तिरुभयोरपि कार्यं नाश्रयिष्यतीत्यर्थ इति ग्रन्थेनायमेवार्थः स्फुटीकृत इति बोध्यम् । एवंस्थितेऽत्र प्रेष्यशब्दस्य यथाश्रुतार्थपरत्वमेवाश्रित्य शास्त्रयोरेव प्रेष्यस्थानीयत्वं ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतमित्युत्प्रेक्ष्य वस्तुतस्तु भृत्यशदृशं लक्ष्यं प्रेषणक्रियासदृशी संस्कारक्रिया पर्यायेण कार्यकरणस्थानापन्नञ्च शास्त्रविहितकार्यस्वीकार इत्यादिना यदाचार्याणामेतद्रन्थखण्डनप्रयासः, तत्केवलं अप्रमूलकमेव व्यामोहनाय वेति सुधीभिरूखम् । तत्र कृते इति । परिसंस्कृत

भवत्येव । तत्पठ्यते-‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानान्तिद्वयम्’ इति । यथा भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातडि पुनर्धिर्भवति । अत्र तातड्बाधभावयोर्युगपदेकस्थानिसम्बन्धस्याङ्गरूपनिमित्तानन्तर्यस्य वा न सम्भव इत्यर्थः । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । पुनः प्रसङ्गपरिज्ञानाद्वाध्यशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारं भिद्व्यतिर्यक्तः । सति प्रसङ्गे बाधितमपि शास्त्रं पुनः प्रवर्तनीयमिति भावः । पुनर्धिर्भवतीति । तातड्भावपक्ष इत्यर्थः ॥

अयं भावः । बाधभाषादिपदानामभावसामानाधिकरण्यमर्थः । तथा च विकल्पार्थकपदघटितेषु तुल्योत्तातडित्यादिषु भावाभावयोरुभयोरपि शब्दतो विधेयत्वलाभेन परत्वाद्विभावं बाधित्वा तातड्भावयोः प्रवृत्तावभावेन बाधितोऽपि धिर्भावः पुनः प्रसङ्गन्यायाश्रयणेन तातड्भावपक्षे पुनरपि सिद्धयतीति ॥

एतेन चिन्त्यमिदम् । “भिन्तादितिरूपासिद्धेः । न च भिन्धीत्येकमेव रूपं भवति, न तु भिन्तादिति वाच्यम् । भिन्तादित्यादिसिद्धये तातडि स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यः । सकृद्रतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति स्थानिवत्त्वस्थभाष्यवार्तिकविरोधात् । न च तुल्योरिति शास्त्रस्य वैकल्पिकत्वेन भावाभावोभयविधायकत्वात्तद्विधेयनाभावेन धेर्विधो मा भूदित्येवं परतयाऽयं ग्रन्थो योजनीय इति वाच्यम् । तुल्योरिति शास्त्रस्याप्राप्तिभाषात्वेनाभावस्य सिद्धत्वाच्चद्विधानासम्भवेन तत्समानाधिकरणभावस्यैव विधेयत्वात् । अन्यथा मुचोऽकर्मकस्येत्यस्यापि भावाभावोभयविधायकत्वे समुक्षते वत्स इत्यादावभावविधानेऽत्र लोप इत्यभ्यासलोपपत्तिरित्यौत्तराहोक्तमपास्तम् । अप्राप्तिभाषात्वाभावांशस्य सिद्धत्वाऽपूर्वबोध्यत्वाभावेन तत्र विधेयताविश्रान्तेरभावेऽपि शब्दतस्तस्यापि विधेयत्वबोधनेन तस्य धिभाववाचकताया वक्तुं शक्यत्वात् । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यस्य व्याख्यानान्द्रावरूपपदेशविषय एव

इति भाष्यं स्पष्टम् । कार्यं परत्वञ्च परशास्त्रविहितत्वम् । कार्यं प्रवृत्त्यभ्युपगमेन प्रधातविधेयविषय एव प्रवृत्त्यभ्युपगमेन वा गुणभावपक्षे सुसुक्ष्मे वत्स इत्यादावभ्यासलोपस्य वारयितुं शक्यत्वाच्च ॥

यत्तु विकल्पशास्त्राणामभावेपि तात्पर्यं स्वीकृत्य एतद्व्ययोजनं तु न युक्तम् । विकल्पशास्त्राणामभावे तात्पर्यं हि, यस्येति संघातग्रहणं चेत्कस्यस्य विभाषायां दोषो भवति । यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः । यदाऽलोपस्तदा सर्वस्यालोप इति यस्य हल इति भाष्याजुरोधात्कल्यम् । तच्च भाष्यं सूत्रान्तरस्थानेकभाष्याविरोधादेकदेश्युक्तिरिति यस्य हल इति सूत्रे विवरणे उक्तम् । तथा च तत्र तथा वदन् शून्यहृदय इव तद्विरुद्धं कथमत्र वदेदित्याचार्यस्तत्र । प्राप्तिविभाषासु भावस्य सिद्धतयाऽभावतात्पर्यकताया एव वक्तव्यत्वेनोभयत्रविभाषासमयतात्पर्यकतायाश्च वक्तव्यत्वेन विकल्पशास्त्राणां सर्वथा अभावतात्पर्यकत्वाभावस्य वक्तुमशक्यत्वत्वात् । अप्राप्तिविभाषासमयतात्पर्यकताया अभावपि शब्दतत्त्वस्यापि बोधनेन तमादाय विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । कस्यस्य विभाषेत्यस्य येन नाप्राप्तिन्यायेनाहोपबाधकतया तद्विध्याभावांशस्य न तेन न्यायेनाहोपबाधकत्वं वक्तुं शक्यम् । सामिध्यतीत्यादौ कस्यलोपाभावस्य सत्त्वेन तत्राहोपप्राप्तेरभावेनाभावविषयेऽहोपस्य नाप्राप्तेरभावात् । द्वितीयतृतीयचतुर्थीपञ्चम्यतरस्यामित्यस्यापि येन नाप्राप्तिन्यायेनैव षष्ठीसमासबाधकतया न तद्विध्याभावांशस्य तद्बाधकत्वमित्येतदभावपक्षे षष्ठीसमासप्रवृत्तिप्रतिपादनपरद्वितीयतृतीयचतुर्थीपञ्चम्यतिस्त्रयस्थभाष्याविरोधः, यस्य हल इति सूत्रस्थोद्योतग्रन्थविरोधश्च नेति बोध्यम् ॥

ननु पूर्वत्वपरत्वयोः शास्त्रेणैव सत्त्वेन परं कार्यमित्यनुपपन्नमत आह । कार्यं परत्वं चेति । ननु परिभाषाणां कार्यकालत्व एव त्रिपाद्यां प्रवृत्तेर्होपो ह्रस्वादचीत्यत्र तच्चिह्नवशात्तास्मिन्निति तस्मादिति परिभाषयोर्द्वयोरेक्युपस्थि-

कालपक्षेऽप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वमेव नियामकम् । अत एव 'ङमो ह्रस्वात्' इत्यादौ जिपादस्थि कार्यकालपक्षे एव परिभाषयोः प्रवृत्त्या एकदेशस्थत्वेऽपि परत्वात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यनेनैव व्यचरयेति सङ्गच्छते । जिपादस्थेन शास्त्रेण विरुद्धपरिभाषाद्वयमध्ये परैव काल्यते आकृत्यते न पूर्वति तत्त्वम् । सञ्ज्ञानां तु कार्यकालपक्षे प्रदेशे एव वाक्यार्थेन तद्विधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानं कार्यज्ञानञ्चेति तत्रत्यपरत्वमेवैतत्सूत्रप्रवृत्तौ बजिजम् । अतः

तावुभयोरप्येकदेशस्थत्वेन पौर्वापर्याभावादुभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादिति तस्मिन्नितिसूत्रस्थभाष्यासङ्गतितरत आह । कार्यकालपक्षेऽपीति । अपिना यथोद्देशसंग्रहः । ननु कार्यकालपक्षे ङमो ह्रस्वादचीत्यत्रोपस्थितायास्तस्मिन्निति परिभाषाया निरवकालत्वेन कथं तस्याः परया बाध इत्यत आह । जिपादीस्थेनेति । एवञ्च तत्र पूर्वस्थाबाधो नाम विप्रतिषेधशास्त्रबलाद्विधिशान्नेनानाकर्षणमेवेति भावः । ननु कार्यकालपक्षेऽप्यष्टाध्यायीपाठकृतपौर्वापर्यस्यैव विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिनियामकत्वे कार्यकालपक्षशायकमयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसङ्गेल्यदसौ मादिति सूत्रस्थं भाष्यं विरुद्धयेत्यत आह । संज्ञानां त्विति । तत्रत्यपरत्वमेवेति । प्रत्यासत्त्या यद्देशवच्छेदेन विरोधप्रतिसन्धानं कार्यज्ञानञ्च, तत्रत्यपरत्वस्यैव विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिनियामकत्वादिति भावः । तत्र च प्रगृह्यसङ्ज्ञासूत्रस्थं भाष्यमेव मानं, परिभाषासु तदनङ्गीकारे मानन्तु प्राणुकं तस्मिन्नितिसूत्रस्थं भाष्यमेवेति बोध्यम् । अत्र संज्ञानां त्विति तुनाऽकचिर्बोधिता । तद्वीजनन्तु तेषामप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वमेवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ नियामकम् । अन्यथा कार्यकालपक्षे तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतापक्षयोर्भेदसङ्गयोरकङ्करीयत्वाभावेन समावेशापत्त्या राज्ञ इत्यादौ दोषापत्तेः । अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसङ्गेल्यदसौ मादिति सूत्रस्थं भाष्यन्तु प्रगृह्यसङ्ज्ञाप्रयुक्तप्रकृतिभावस्यायाद्यपेक्षया

एव 'कार्यकालपक्षेऽयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा' इति 'अदसो मात्' इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । परिभाषाणां तु तत्पक्षे तद्देशत्वेऽपि स्वस्वदेशेऽर्थबोधोऽस्त्येवेति तासां पाठकृतमेव तदेतत्सूत्रप्रवृत्तौ नियामकमिति बोद्धव्यम् । यद्यपीयं परिभाषा तथापि कार्यग्रहणेन कार्यमात्रग्रहणात्तस्मिन्नि तस्मादिति परिभाषयोरपि व्यवस्थापिका । कार्यकालपक्षेऽपि नैषा इकपरिभाषादिवद्विध्यैकवाक्यतयाङ्गत्वात्स्वकार्यनिष्पादिका, किं तु वाक्यभेदेनैव कार्यव्यवस्थापयति । यथा-वृक्षेभ्य इत्यत्रैतद्वर्धित्वयोः प्राप्तयोः परमेत्वं प्रवर्तयति, एवम् 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इत्यादयोऽपि 'स्वरवसानयोः' इत्यत्र कैयटे स्पष्टम् । एवञ्च विप्रतिषेध इत्येषा यथोद्देशेवेति

परत्वप्रतिपादनपरमिति न तद्विरोधः । कथं "कार्यकालं संज्ञापरिभाष"मिति-तदुत्तरभाष्यन्तु परैव प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यस्य निरुक्ताशयकत्वाज्ज्ञानेन प्रवृत्तत्वादेकदेश्युक्तिः । स्पष्टश्चेदं तत्रैवोद्योते । परिभाषाणां त्विति । निपातानामनेकार्थत्वादत्रत्यतुशब्दस्याप्यर्थत्वात्संज्ञानामपि स्वदेशीयत्वमेवेति सूचितम् । नन्वस्याः परिभाषात्वेन गुणानाञ्च परार्थत्वादिति न्यायेन संज्ञापरिभाषाविषयेऽनया व्यवस्था नोचितेत्यभिप्रेत्याशङ्कते । यद्यपीति । कार्यग्रहणेनेति । विप्रतिषेधे परमित्येतावतैव सिद्धे कार्यग्रहणसामर्थ्यादिति भावः । परिभाषयोरपीति । अपिना संज्ञानां ग्रहणं बोध्यम् । अस्याः परिभाषात्वेन विध्युपकारप्रकारमाह । कार्यकालपक्षेऽपीत्यादिना । विध्यैकवाक्यतयेति । विधिशास्त्रेण सह पदैकवाक्यतयेत्यर्थः । वाक्यभेदेनैवेति । वाक्यैकवाक्यतयेत्यर्थः । प्रसङ्गादाह । एवमिति । एवञ्चेति । कार्यकालपक्षेऽपि वाक्यैकवाक्यतया विध्युपकारकत्वे चेत्यर्थः । यथोद्देशेवेति । कार्यकालत्वाङ्गी-

स्थितम् । त्रिपाद्यां कार्यकालपक्षेऽप्यप्रवृत्तेः । पूर्वदृष्ट्या परावस्थानाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । इति लोपे इति । उत्वं नित्यमिति तु न । 'भोभगो' इति सूत्रोक्तरीत्या लोपस्याल्विधित्वात् । स्थानिवत्त्वेन तद्धर्मोतिदेशेऽपि उच्चारणप्रसङ्गरूपस्थानषष्ठ्यर्थोभावेन लोपे तदप्राप्तेश्च ॥

कारे फलाभावादिति भावः, तदाह । त्रिपाद्यामिति । अल्विधित्वादिति । अल्मात्रद्विचयमवच्छिन्नोद्देश्यताककार्यत्वादित्यर्थः । एवञ्चातिदिक्षितार्थस्याहमात्रद्विचित्वाभावेऽपि लोपस्थानिताया अल्वव्याप्यधर्मेण रत्वेनावच्छिन्नतया भोभगो इति सूत्रस्थाभ्योक्तदिशानल्विधाविति निषेधाहोपोचरमुत्वाप्राप्त्या न तस्य नित्यत्वमिति भावः । अत्र लोपस्याल्विधित्वादिति ग्रन्थकृतोक्ते तत्र लोपस्येति पदमदृष्ट्वा "अल्वव्याप्यरत्वावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतरत्वेन साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताकत्वादुत्वाविधायकस्येत्यर्थ इत्यौत्तराहाणां विवरणं साहसमात्रमेवेति बोद्धव्यम् । कैयटादिमतेऽप्याह । स्थानिवत्त्वेनेति । तद्धर्मेति । रत्वेत्यर्थः । उच्चारणप्रसङ्गरूपेति ॥

अयं भावः । अनिर्धारितसम्बन्धविशेषायाः षष्ठ्याः षष्ठीस्थान इति परिभाषया स्थानपदाध्याहारेण तदनुयोगिकः सम्बन्धोऽर्थो वाच्यः । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । प्रकृत्यर्थस्य विषयविषयिभावेन स्थानपदार्थेऽन्वयः । स्थाने इति यस्य च भावेनेति सप्तमी । तदर्थस्सत्ताज्ञाप्यसत्ता । एवञ्चेग्विषयकाहार्यज्ञानसत्ताज्ञाप्यसत्ताश्रयो यणित्यादिरीत्या बोधः । स्थानिविषयकमाहार्यज्ञानं च तदुच्चारणप्रयोजकमुच्चारणप्रयोज्यं वा सम्भवति । अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगात् । उच्चारितस्यैव च प्रत्यायकत्वात् । एवञ्चात्र लोपे स्थानिवद्भावेन रत्बुद्धावपि रुघटितेनार्थबोधनायोच्चारणप्रसक्तेरभावान्नोत्त्वग्रामिरिति ॥

एतेन चिन्यमिदं, वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकताकेष्टमाधनत्व-

एतत्तदोः ॥ अनुकार्यस्वरूपभङ्गमिया कोशो द्वैकशेषाभावः ।

प्रकारकप्रथमविषयत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकेहसाध-
नत्वप्रकारकप्रथमविषयत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकतारूपेऽभा-
वरूपे ज्ञानरूपे वा स्थानपदार्थे उच्चारणस्याप्राविष्टत्वात् । किञ्च स्थानपदार्थ-
स्योच्चारणघटितत्वे दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्यादौ स्थानपदार्थत्वाद्-
पपत्तिरिति वाराणसेयोक्तमपारतम् । तदुक्तार्थस्य परिभाषाप्रकरणे गुरुचरणैर्निरा-
कृतत्वात् । स्थानपदार्थस्योच्चारणघटितत्वेऽपि वर्णविषये उच्चारणप्रसक्तोच्चारण-
त्वात् । दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्यत्र दर्भाणां द्रव्यरूपत्वेनोच्चारणसम्भ-
वाद्भूतविनिर्णययोगप्रसक्तोरेव सम्भवेन तत्र स्थानपदार्थानुपपत्तेरभावाच्चेति
बोध्यम् ॥

एतच्चदोरितिद्वये वृत्तौ च त्यदादीनीत्यनेनैकशेषप्राप्तिपराङ्मुखाह ।
अनुकार्येति । एकशेषाभाव इति । यत्तु चिन्त्यमिदम् । एतच्चदोरित्यनयोः
त्यदादिघटकैतच्चच्छब्दबोधकत्वेऽपि त्यदाद्यर्थबोधकत्वेन त्यदादीनां मिथ-
स्सहोक्तविधिशब्दस्याप्राप्तेः । प्राधान्येन स्वीयसर्वार्थवाचकानामेव त्यदादीनां
तत्र ग्रहणात् । किञ्च कोश इवेति दृष्टान्तोप्यसङ्गतः । विष्णुनिरायण इत्यादि-
कोशे एकरूपावच्छिन्नस्यैकरूपावच्छिन्नसंसर्गैकरूपावच्छिन्नेऽन्वयबोधेच्छारूप-
सहविवक्षाया अभावेन “विरूपाणामिति” शास्त्राप्तेरिति वाराणसेयास्तद-
युक्तम् । वैधाकरणनये सर्वेषामपि शब्दानां शब्दार्थयोक्तमयोरपि शक्तत्वेनानुकार्यस्य
विभक्त्या सह पौर्वापर्यासम्भवादिशेष्यत्वाभावेऽपि प्रकारतया मानस्यावश्यमा-
श्रयणीयतया प्रकृते तयोः स्वीयसर्वार्थवाचकत्वाक्षतेः । शब्दस्यापि स्वीयत्वेन
प्राधान्येन तद्वाचकत्वमप्यक्षतेपेव । अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजानना इत्यादि-
सर्वपर्यायद्वन्द्वस्थले सहविवक्षाया अवश्यमाश्रयणीयतया तत्र द्वन्द्वं बाधित्वा
प्राप्तस्य तद्वीत्या सहविवक्षाभाशित्य विष्णुनिरायण इत्यादौ प्राप्तस्य चैकशेष-

एतत्तदोरनन्तर इत्यर्थः । तेन परमस ददातीत्यादौ न दोषः । गौणे
तु न दोषः । तत्र त्यदाद्यत्वाभावेन हल्ङ्यधादिलोपस्य दुर्वारत्वात् ।
सु इति प्रथमैकवचनमेव, व्याख्यानात् । अनञ्समासे किमिति ।
तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वादुपसर्जनत्वात्पदाद्यात्वाभावेन हल्ङ्यधा-
दिलोपो दुर्वार इति प्रश्नः । उत्तरपदार्थप्रधानः स इत्युत्तरम् ।
सोऽचि ॥ ससिति प्रथमान्तस्य छप्रषष्ठीकमनुकरणम् । सेमामचि-
ङ्गीति । द्वादशाक्षरपादा जगती छन्दः । स एवमुक्तवेति । लोपेऽञ
पादापूर्तेर्न लोप इति भावः । अवधारणन्त्विति । वृद्धैर्याख्यात-
स्यैवमेव वारणीयतया कोश इवेति दृष्टान्तस्यासङ्गतत्वकथनमसङ्गतमेवेति
विभावनीयम् ॥

पञ्चम्यभावात्परमित्यर्थालाभेन विहितपदाध्याहरेऽनञ्समास इत्यस्य
वैयर्थ्येन चानन्तर इति पदाध्याहारेण योजयति । अनन्तर इत्यर्थ इति ।
एवं व्याख्याने फलमाह । तेनेति । विहितपदाध्याहारेऽञ न स्यादिति भावः ।
नन्वेवं व्याख्याने गौणेपि सुलोपापत्तिः । तद्वाराणय विहितपदाध्याहरे
परमस ददातीत्यत्रापि सुलोपो न स्यादित्याशङ्क्य गौणे सर्वथा सुलोपो
दुर्वार एवेति न तदर्थमत्र यत्नान्तरावश्यकत्वेत्याशयेनाह । गौणे त्विति ।
व्याख्यानादिति । उत्तरञ तस्यैव सम्भवेनार्थाधिकारादुरोधादनुनासिको-
कारविशिष्टस्योच्चारणादेति भावः । पूर्वपदार्थप्रधानत्वादिति । अस इत्य-
साचिङ्ग इत्याकारकबोधस्य नैयायिकैरभ्युपगमत्वादिति भावः । उत्तर-
पदार्थप्रधान इति । सर्वत्रारोपितत्वस्यैव नवर्थत्वेनारोपितस्य इति बोधात्-
ञसमासे उत्तरपदार्थप्राधान्यमिति भावः । स्पष्टश्चेदं मञ्जूषायाम् ॥

छप्रषष्ठीकमिति । अन्यथा ससोचीति स्यादिति भावः । प्रभृत्यन्त
एव पाद इति भ्रमनिरासायाह । द्वादशाक्षरेति । वृद्धैरिति । एवञ्च

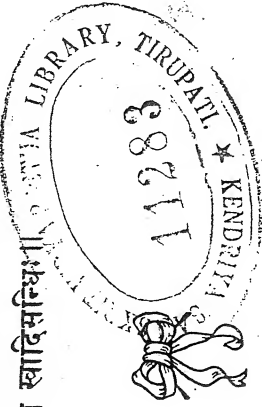
मवधारणन्वित्यर्थः । बहुलेश्यादि । गमकान्तराभावादिति भावः ।
एवञ्च तदनुवृत्त्यैव क्वचिदप्रवृत्तौ सिद्धायामवधारणपरतया व्या-
ख्यानं व्यर्थमिति भावः । सर्वमेतदवधारणान्विवति तुना सूचित-
मित्यलम् ॥

॥ इतिःस्वादिसन्धिः ॥

मूलकारस्य न सम्मतमिति सूचितम् । व्यर्थमिति । विरोधायेदं व्यर्थमिति
विग्रहः । शाकपार्थिवादित्वाद्वोदशब्दस्य लोपः । अवधारणपरतया व्याख्याने
सोदमाजन्मशुद्धानामित्यत्रैव सास्मा अरमित्यत्रापि लोपासिद्ध्या विरोधायेदं
व्याख्यानम् । बहुलग्रहणानुवृत्त्या क्वचिदप्रवृत्तिकथने तु न काव्यनुपपत्तिरिति
भावः । तदाह । सर्वमेतदिति । इति शम् ॥

इति श्रीमद्गुरुवरणकमलसेवासंजातशेखरीवैशदेन श्री श्री विजयनगरमहाराज
संस्कृतकलाशालाध्यापकेन व्याकरणशिरोमणिना व्याकरणस्थापकेन
पेरुपनामक वेङ्कटेश्वर शास्त्रिणा विरचिते
गुरुप्रसादशेषे स्वादिसन्धिप्रकरणम् ॥

॥ इति स्वादिसन्धिः ॥

P15.621.1.6.3
NH1